Mehran Number 1, 2013, Sindhi Quarterly,

Makhdoom Muhammad Zaman Talibul Maula

Number,

Mehran Number 01 of 2013

مهراڻ مخدوم طالب المولٰي خاص نمبر

01/ 2013 ع

ايڊيٽر: ثمينه ميمڻ

ايڊيٽر: ثمينه ميمڻ

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ

ادیب، شاعر، سجاده نشين ۽ سياستدان

جنم:- 4 آڪٽوبر 1919ع وفات:- 11 جنوري 1993ع

ABC
CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 63 (مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ خاص نمبر) نمبر 1

جنوري - مارچ 2013ع

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

وزير بين الصوبائي رابطہ، سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

الهڏنو وگهيو

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر (انچارج)

ثمينہ ميمڻ

سهڪار

تاج جويو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ ڪي مليل تمغن جو تصويري عڪس

پيغام

سنڌ ڌرتيءَ تي اعليٰ پائي جي عالمن، شاعرن، مفڪرن، محققن، ليکڪن ۽ سياستدانن جنم وٺي پنهنجي پنهنجي مقام تي علم و ادب جي خدمت ڪري پاڻ ملهايو آهي. اهڙن مانائتين هستين مان قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سائين جن بہ پنهنجي دور جا اهل دل، منصف مزاج، عالم، اديب، دانشور، مفڪر، شاعر ۽ سياستدان ٿي گذريا آهن. سندن روحاني ديني، سياسي، سماجي، ادبي خدمتن ۽ ڪارنامن کي هن صفحن ۾ سهيڙڻ، "سمنڊ کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻ" جي مترادف ٿيندو.

قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سائين جهڙا شاعريءَ ۾ بي مثال هئا تهڙا ئي نثرنگاري ۾ بہ بي مثل هئا. سندن تحرير جي دلڪشي ۽ اسلوب ڏاڍو دلپذير آهن. سندن تصنيفات ۾ "بهار طالب" کان "آب حيات" تائين ۽ "ڪافي" کان "لغات سنڌي مخففات" تائين سيئي ڇپيل ڪتاب پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

هيءُ خاص نمبر قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سائين جن جي ڪيل علمي، ادبي ۽ تحقيقي خدمتن سميت سندن گرانقدر شخصيت کي خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ هڪ خصوصي اشاعت ۽ اهتمام هيٺ بورڊ طرفان ڇاپي پڌرو ڪيو ويو آهي. سنڌي ادبي بورڊ پاران مهراڻ رسالي جو "مخدوم طالب المولیٰ خاص نمبر" شايع ڪرڻ تي سيڪريٽري الهڏتو وگهيو ۽ بورڊ جا سيئي ورڪر مبارڪباد جا مستحق آهن.

مخدوم جميل الزمان 'جميل'

وزير بين الصوبائي رابطہ ۽ اينٽيڪورنٽيز
حڪومت سنڌ
چيئرمن
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

پيغام

قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ پنهنجي شخصيت ۽ فن ۾ پنهنجو مثال پاڻ هئا. جنهن پنهنجي سموري ڄاڻ کي انساني روح جي فرض ۽ وطن جي ڀلي خاطر استعمال ڪندي پنهنجي وجود کي ڪارائتي هجڻ جو جواز فراهم ڪيو.

قبلہ مخدوم صاحب پنهنجي دور جو هڪ مشهور ۽ معروف شاعر، لغت نويس، محقق ۽ مفڪر ٿي گذريو آهي. پاڻ هڪ بهترين شاعر کان وٺي هڪ تذڪره نويس جي حيثيت ۾ پنهنجي سوچ جا نقش ڇڏي سنڌ ۽ سنڌ واسين کي اربيا آهن. سندن ڇڏيل قلمي اثاثو اسان لاءِ يقيناً هڪ اهڙو علمي سرمايو آهي، جنهن مان هر دور جو طالب العلم لاڀ حاصل ڪري سگهي ٿو.

سنڌ جي هِن بزرگ شاعر ۽ نثرنگار جي ادبي خدمتن جي مڃتا طور سنڌي ادبي بورڊ ٽماهي مهراڻ رسالي جو "مخدوم طالب المولیٰ خاص نمبر" شايع ڪري رهيو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي ناميارن ليکڪن پاران سنڌ جي هِن گهڻ رُخي معزز شخصيت، مهان شاعر ۽ نثرنگار جي سنڌي ادب، شاعري توڙي سياست لاءِ ڪيل خدمتن کي نمايان انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ پاران مهراڻ رسالي جو "مخدوم طالب المولیٰ خاص نمبر" شايع ڪرڻ تي سيڪريٽري الهڏتو وگهيو ۽ بورڊ جا سيئي ورڪر مبارڪباد جا مستحق آهن. اميد آهي ته، سنڌي ادب جي خدمتگارن جا خاص نمبر بورڊ طرفان شايان شان طريقي سان آئينده به شايع ٿيندا رهندا.

نظر محمد ڳاهو
چيئرمن، مالياتي ڪميٽي
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

پڌرائي / پ اکر

سنڌي ادبي بورڊ طرفان قبلہ مخدوم صاحب جن جي وصال وقت 1993ع ۾ اعلان ڪيو ويو هئو تہ مهراڻ طالب المولىٰ خاص نمبر شايع ڪيو ويندو پر اهو اعلان ٿي رهجي ويو.

منهنجي لاءِ اهو وڏو اعزاز آهي جو سيڪريٽري جي چارج وٺڻ کان پوءِ ڪنهن حد تائين بورڊ جا رهيل ڪم پورا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ پنهنجي محسن قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائين جن جو خاص نمبر شايع ڪري ان وقت جي انتظاميہ طرفان ڪيل اعلان کي پورو ڪيو آهي. قبلہ مخدوم جميل الزمان صاحب چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ جن جي ايماڪاريءَ ۾ بورڊ طرفان ڪافي ناياب ڪتاب شايع ڪيا ويا آهن. اها سندن طرفان رهنمائي حاصل آهي. ان ڪانسواءِ آءٌ جناب نظر محمد ڳاهو چيئرمن فنانس ڪميٽيءَ جو پڻ شڪر گذار آهيان جنهن ڪتابن جي ڇپائيءَ ۾ منهنجي رهنمائي ڪئي آهي.

سنڌي ادبي بورڊ طرفان حضرت مخدوم طالب المولىٰ خاص نمبر شايع ڪرڻ تي انچارج ايڊيٽر ادي ثميند ميمڻ مبارڪباد جي مستحق آهي. سندس ايڊيٽرشپ دوران بهترين رسالا شايع ٿي رهيا آهن.

الهڏتو وگهيو
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو

ڪافي

ٿل- وحدت جي واکاڻ ڪهڙي ڪجي ٻہ ڪن ڪجي

١- هيڪڙائي هردم آهي — جا لوئي رنگ جا لَڱ

٢- دوئي وارا دم ساري — ٻَر ڪجہ ٻجهو پاڻ

٣- پيئُ بر ڀمي جام جيئڻ جو — ٻيرھ وساڄُ پاڻ

٤- وڃ تہ واصل ٿي وڃي — محبت جا ٻڌي ماڻ

٥- طالب مولا دلين تي درجا — اِهي ۽ تني اهڃاڻ

١٢ ذوالحجہ ١٤٠٧ھ
٨ آگسٽ ١٩٨٧ع
هالا

ڪتاب "ٻي پير اکيون" ۾ شايع ٿيل "ڪافي" مخدوم طالب المولىٰ جا هٿ اکر

سوچ - لوچ

ثمينه ميمڻ ، ايڊيٽر مهراڻ

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ

سنڌ جي روايتن، ثقافت، ادب ۽ سماجي ٻڌيءَ جو اُهڃاڻ سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن جي زندگي ۽ سندن خدمتون اسان جي معاشري لاءِ نه صرف مثالي، پر هڪ نمونو آهن. سنڌ ۽ هند جي هڪ وڏي گاديءَ جو مالڪ، پير و مرشد ۽ روحاني پيشوا هجڻ جي باوجود سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ شاهڪار خدمتون سرنجام ڏيڻ جو مثال شايد ئي ڪنهن معاشري ۾ ورلي هوندو. سنڌ جي هن درويش صفت عظيم انسان سچي زندگي انتهائي سادگي، پُروقار ۽ ادب ۽ سماج جي خدمت ۾ گذاري. مخدوم صاحب جن ڪي سنڌ جو محسن چئجي ته ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ چيڙ چانوَ ته هئُوئي، ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ سنڌي ادبي بورڊ لاءِ سندن شاهڪار خدمتون لازوال ۽ زنده مثال آهن. سندن زندگي اسان جي معاشري ۾ ٻڌي ۽ ايڪي کي قائم رکڻ جو هڪ انوکو مثال آهي. مخدوم صاحب جن جي ٻاجهاري ۽ ادب پروري واري شخصيت سبب سنڌ

جو هر مڪتبه فڪر ساڻن محبت عزت ۽ عقيدو رکي ٿو. سنڌ جون ريتون روايتون ۽ رسمون سچ ته مخدوم صاحب جهڙن عظيم انسانن جي ڪري ئي ملڪان ملڪ مشهور آهن ۽ انهن روايتن ئي سنڌ جي عظمت کي بلنديءَ تي پهچايو. مخدوم صاحب جن جي سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ خدمتون سنڌي معاشري لاءِ سوچ ۽ فڪر تاريخ ۾ هڪ باب جي حيثيت رکن ٿا. سنڌ جن قدآور هستين کي جنم ڏنو بدلي ۾ سنڌ جي عظمت جيترين خدمتون ڏنيون، مخدوم صاحب جهڙا عظيم انسان شايد ئي سنڌ ۾ پيدا ٿين، پر سنڌ کي اهڙن انسانن جي سدائين ضرورت محسوس ٿيندي رهندي.

مخدوم صاحب جن جي مرهون منت ئي هڪ طرف سنڌ جي ماڻهن کي سندن انيڪ مسئلن جي حل ۾ مدد حاصل رهي ته ٻئي طرف سنڌ جي حقن لاءِ مخدوم صاحب جن هميشه ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. ون يونٽ جو خاتمو هجي يا سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقي هجي مخدوم صاحب جن سڌي يا اڻ سڌي طرح هميشه پيش پيش رهيا. سندن شخصيت اديبن ۽ شاعرن لاءِ اُتساهه رهي. سنڌي شاعريءَ کي ته مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ اها جلا بخشي جنهن کي ڪوبه موسم ڪڏهن به ڌنڌلو نه ڪري سگهندو. سنڌي شاعريءَ جي مشاعرن ۾ مخدوم صاحب

جهڙي قدآور شخصيت جو موجود هجڻ سندن سنڌي ٻولي ۽ ادب سان محبت جو وڏو مثال آهي.
سنڌي ادبي بورڊ سندن سرواڻيءَ ۾ عاليشان ترقيءَ جون منزلون حاصل ڪيون، جنهن سان بورڊ جي وقار ۾ اضافو ٿيو.
اوائلي ڏينهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جون سندن سول لائين واري بنگلي توڙي امين منزل ۾ آفيس جو هجڻ سندن سنڌي ٻولي ۽ ادب سان بي پناھ محبت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.
مخدوم صاحب جون سياسي خدمتون به سونهري باب جي حيثيت رکن ٿيون، سنڌي ادبي بورڊ ۾ سندن زماني ۾ سندن ئي زيرنگراني سنڌي ادبي بورڊ سدائين مالي طور مضبوط رهيو. سنڌي ادبي بورڊ ۾ سنڌي ڪمپيوٽر متعارف ڪرايو ويو، سنڌي ادبي بورڊ سمورن ادارن ۾ ڪمپوزنگ ڪندڙ پهريون ادارو هو، سنڌي ادبي بورڊ ۾ سرتيون رسالي جو اجراء ٿيو، ۽ خواتين کي سنڌي ادبي بورڊ ۾ نوڪريءَ جو موقعو ميسر ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪتابن جي ڇپائي جي معيار ۾ بهتري آئي. وڏن عالمن ۽ اديبن کي سنڌي ادبي بورڊ ڪتابي صورت ۾ عوام سان متعارف ڪرايو.
مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جون شاهڪار خدمتون سچ ته اسان جي معاشري ۽ نئين نسل لاءِ مشعلِ راھ ۽

نمونو آهن. سندن وفات سان سنڌ هڪ عظيم انسان ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي محسن کان محروم ٿي جنهن جي سنڌ کي سدائين ضرورت رهندي. مخدوم صاحب جي حيثيت هڪ فرد جي نه، پر هڪ اداري مثل جيڪا هڪ گهڻ پهلوئي شخصيت هئي.

سنڌ جي تاريخ ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سدائين سونهري حرفن سان ياد رهندو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ سندن ڪيل خدمتن کي محبت ۽ عزت ۽ مان سان لکيو ۽ ڳايو ويندو. مخدوم صاحب سڄي زندگي هڪ عوامي اڳواڻ طور معاشري سان ڳنڍيل رهيا، جنهن سبب سندن عوام ۾ هڪ الڳ حيثيت ۽ مقبوليت هئي ۽ کين سندن خدمتن عيوض اڄ به سڄي سنڌ ۾ وڏي احترام سان ياد ڪيو ٿو وڃي.

ضرورت آهي ته مخدوم صاحب جي علمي، ادبي ۽ سياسي خدمتن کي فروغ ملڻ گهرجي ته جيئن سندن خدمتن کان نئين نسل کي آگاهي ملي ۽ اُتساهه حاصل ٿئي. سنڌ جي يونيورسٽين کي گهُرجي ته اهڙا اسڪالر پيدا ڪن جيڪي مخدوم صاحب جي مختلف رخن تي تحقيق ڪن، پي.ايڇ.ڊي ڪن ته جيئن سندن خدمتن کان نئون نسل روشناس ٿئي.

ٿورا: ٽماهي مهراڻ جي مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ نمبر جي اشاعت سنڌي ادبي بورڊ لاءِ وڏو اعزاز آهي ۽

فرض پڻ ۽ سنڌ جي هڪ عظيم انسان متعلق چيپل ۽ اڻچيپل مواد کي سهيڙي پڙهندڙن تائين پهچائڻ. ان سلسلي ۾ بورڊ جي سيڪريٽري محترم الهڏتو وگهيو صاحب طرفان خاص نمبر جي اشاعت ۾ وقت بوقت رهنمائي رهي ۽ هلندڙ ڪم بابت بورڊ جي چيئرمن مخدوم جميل الزمان صاحب کي پڻ آگاهه ڪري سندن رهنمائي حاصل ڪندا رهيا. فنانس ڪميٽيءَ جي چيئرمن محترم نظر محمد ڳاهو صاحب جي پڻ مهرباني جن هن خاص نمبر جي اشاعت ۾ ڀرپور مدد ڪئي.

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ خاص نمبر لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي سيڪريٽري محترم تاج جويو پڻ مواد سهيڙڻ ۽ سٽاءَ ۾ گهڻو سهڪار ڪيو. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جن جي انٽرويو ۽ تصويرن جي سلسلي ۾ مدد ۽ سهڪار لاءِ محترم نياز پنهور ۽ محترم عبدالمجيد پنهور جو پڻ ادارو شڪر گذار آهي. هن خاص نمبر لاءِ پبليڪيشن توڙي ڪمپيوٽر شعبي اشاعت لاءِ ڀرپور تعاون ڪيو آهي.

مهرباني:

سنڌي ادبي بورڊ ۽ مهراڻ سٺ پاران سمورن محترم ليکڪن جو ٿورو مڃڻ اولين ذميواري سمجهان ٿي، جو انهن وڏا وڙ ڪيا ۽ مواد ڏيڻ ۾ مدد ڪئي ۽ خاص اشاعت کي ممڪن بڻايو.

ثمينه ميمڻ

ايڊيٽر (انچارج) ”مهراڻ“

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي ٻولي، ادب ۽ ثقافت جو نشانبر:
مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘

(الف)- قبلىٰ مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘ جن جهڙي صوفي صفت انسان جو، هڪ روحاني رهبر هئڻ واريءَ حيثيت سبب، مون سندن هميشه دل جي گهراين سان احترام ڪيو، ۽ زندگي ڀر هن خاندان لاءِ احترام منهنجيءَ دل ۾ قائم ۽ دائم رهندو. اهڙي متبرڪ شخصيت لاءِ، مون جهڙو ادنىٰ انسان ڇا ٿو لکي سگهي؟ منهنجي نظر ۾ سندن مقام جي باري ۾ مون ڪافي سال اڳ، ڪراچيءَ ۾ ڪوٺايل هڪ ادبي ميڙ ۾ ڪيو هو. اهو ادبي ميڙ، سندن سوچ جي اظهار، ’مصريءَ جون تڙون‘ نالي ڪتاب جي انگريزي ترجمي جي ’مهورت‘ جي سلسلي ۾ ڪوٺايو ويو هو. هن ادبي ميڙ ۾، شريڪ ٿيڻ لاءِ، منهنجي قربن ڀرئي

سائينءَ، مخدوم جميل الزمان صاحب مون کي به دعوت ڏني هئي.
(ب) ادبي ميڙ جي ڪاروائي شروع ٿي. مخدوم جميل الزمان سائين، ڪمپيئرنگ جا فرائض انجام ڏيئي رهيو هو. ڪن سڄڻن پنهنجا مقالا پڙهيا. پوءِ جميل الزمان سائينءَ جن، اهو اعلان ڪيو ته هاڻ ڊاڪٽر غلام علي الانا کي گذارش ٿي ڪجي ته هُو به هن ڪتاب جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪن. تقرير ڪرڻ لاءِ مون کي اڳ ۾ چيو ڪونه ويو هو، پر ’مصريءَ جو تڙون‘ ڪتاب جو سنڌي متن مون اڳ چڱيءَ طرح پڙهيو هو.
(ت) هن ادبي ميڙ جي صدارت مخدوم صاحب جن پاڻ ڪري رهيا هئا. مون اسٽيج تي اچي، هڪ نظر هن ادبي ميڙ جي صدارت ڪندڙ بزرگ جي چهري تي وڌي، ۽ پوءِ منهنجي اندر واري ماڻهوءَ، هن شخصيت ۽ هن خاندان جي چشم وچراغ جي باري ۾ پنهنجن خيالن جو اظهار هن طرح ڪيو هو:
”خواتين و حضرات! هن دنيا ۾ جيڪڏهن ڪو طالب، پنهنجيءَ دل جي تسڪين جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن رهبر جي تلاش ڪرڻ جي خواهش رکندو هجي، ۽ اُهو طالب پنهنجي انهيءَ مقصد لاءِ شهرن، ڳوٺن، واهڻن ۽ وسين ۾، اهڙي انسان جي تلاش ۾ نڪرڻ چاهي ته اهڙي

ماڻهوءَ کي مون جهڙي هڪ گنهگار شخص جي صلاح آهي ته هو ٻئي به هنڌ ۽ ڪٿي به نه ٻڌڪي، پر اُن انسان کي هو، هالا نوان جي ’مخدوم هائوس‘ ۾ وڃي ڏسي سگهي ٿو. اهڙي نيڪ انسان پنهنجن دوستن سان ته وڏا وڙ ڪيا آهن، پر هن پنهنجن مخالفن کي به هميشه نوازيو آهي، ۽ انهن تي به وڏا احسان ڪيا اٿن. اهڙو نيڪ انسان ۽ اخلاق جو مجسمو هن وقت اسان سڀني جي سامهون، اسٽيج تي، صدارتي ڪرسيءَ تي براجمان آهي.“

مخدوم سائينءَ جن، مون جهڙي ادنيٰ ماڻهوءَ تي به هميشه وڏا مهربان رهيا آهن.

2 (الف)- قبليٰ سائينءَ جن جي شخصيت جي باري ۾، سنڌ جي نامور اديب ۽ محقق، سنڌي ادبي بورڊ جي اڳوڻي سيڪريٽريءَ ۽ چيئرمن ۽ اڪادمي ادبيات پاڪستان جي اڳوڻي چيئرمن، غلام رباني آگري صاحب، مخدوم صاحب جن جي شخصيت جي باري ۾، پنهنجن خيالن جو اظهار هن طرح ڪيو آهي:

”سنڌ کي درويشن جو ديس ڪوٺيو ويو آهي. جيئن اوهان سڀ ڄاڻو ٿا ته مخدوم نوح ؒ پنهنجيءَ جاءِ تي سنڌي زبان جو هڪ بلند پايي جو شاعر هو. درحقيقت سنڌ جي تصوف جي مکيه مرڪزن جا مڙيئي مؤرث اعليٰ پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي عظيم ديني رهنما هئڻ سان گڏ وڏي پايي جا انشاپرداز، عالم، اديب ۽ بعض اوقات شاعر

پڙ هئا. افسوس آهي ته اڄ اُنهن مرڪزن مان گهڻن تڻن ۾ ته واري پيئي وسي. وٺائئن دين سان گڏ علم ۽ ادب به موڪلائي ويو، بلڪه اُهي ڳالهيون ئي ختم ٿي ويون جن جي ڪري انهن خاندانن جي مُلڪان مُلڪ مشهوري ٿي هئي. انهيءَ صورت حال ۾ اها اسان جي خوش نصيبي آهي ته مخدوم نوحؒ جي متبرڪ خاندان ۾ اڄ به علم جي شمع روشن آهي، ۽ اها سعادت فقط سروري درگاهه جي سجاده نشين، مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' سائينءَ تائين محدود ڪانهي، پر سندن پٽ ۽ سندس پوٽا، سنڌ سان محبت ۽ علم ادب سان آشنائيءَ ڪري ممتاز آهن. مخدوم صاحب جي پوٽي، جميل الزمان جا شعر جا به ڪتاب مون کي اسلام آباد ۾ تحفي طور پهتا آهن" (غلام رباني آگرو، 1989ع: 30)

آگرو صاحب اڳتي لکي ٿو:

"طالب المولیٰ سائينءَ جي ته خير شناخت ئي اها آهي ته هو اديب، شاعر ۽ علم ادب جو سر پرست آهي. مونکي گذريل چوٽيهن ورهين کان سندس نيازمنديءَ جو شرف حاصل آهي. انهن ٽيهن چوٽيهن ورهين دوران پاڻ جيڪي ادبي خدمتون سرانجام ڏنيون اٿائون، بزم طالب المولیٰ سميت جن ادبي انجمنن جي سرپرستي ڪئي اٿائون، جن ادبي رسالن جي اشاعت ۾ هٿ ونڊايو اٿائون، جن ادبي

ادارن جي صدارت فرمائي اٿائون، جيڪي ڪتاب لکيا اٿائون، اوهان اُنهن کان بخوبي واقف آهيو.
پر جا ڳالهه آءٌ اوهان جي خدمت ۾ عرض ڪرڻ گهران ٿو سا هيءَ آهي ته گهڻا نئا شاعر ۽ اديب، ادب جي ميدان جا مجيل شهسوار هوندي به شعور ۽ فرض ادائيءَ جي خيال کان خالي هوندا آهن. سندن ڪلام ۽ ڪتاب، پلاسٽڪ يا ڪاغذ جي گلن وانگر سرهاڻ ۽ تازگيءَ کان محروم هوندا آهن.
چون ٿا ته ڪنهن مجلس ۾ سوال اُٿيو ته ادب جو دروازو ڪيڏو وڏو آهي؟ ڪنهن چيو ته ايڏو وڏو آهي جيترو زمين کان آسمان تائين مفاصلو؛ ڪنهن ڪيئن چيو ته ڪنهن ڪيئن چيو. اُن مجلس ۾ ڪو باڪمال بزرگ به موجود هو. اُن سڀني کي سمجهايو ته ادب جو دروازو ايڏو ته ننڍو آهي جو جڏهن اوهان اُن مان اندر داخل ٿيندا ته اوهان کي ڪنڌ نمائي، نياز ۽ نوڙت سان اندر پير رکڻو پوندو.
مان سمجهان ٿو ته اهو مقولو طالب المولىٰ سائينءَ جي شخصيت تي سورهن آنا صادق آهي. حقيقت اها آهي ته هو مجسمه اخلاق آهي. اڳوڻن بزرگن جي ڪمال جون ڳالهيون ڪتابن ۾ پڙهندا آهيون ته ڪين پنهنجي پاڻ تي ايڏو ته ضابطو هوندو هو جو ڪڏهن به ڪاوڙ ڪانه ايندي هين. ويهين صديءَ ۾، اُن حقيقت جو مشاهدو ڪرڻو هجي

ته طالب الموليٰ سائينءَ سان ڪچهري ڪجي. گذريل چوٿيهن ورهين ۾ مون سواءِ هڪ دفعي جي ڪين ڪڏهن به ڪاوڙ ۾ ڪونه ڏٺو. هونئن مون سندن مزاج جا ڪيئي روپ ڏٺا آهن، پر ڪين ڪڏهن به ڪاوڙ ۾ ڪونه ڏٺو اٿم. ڪانئن ڪيئي ڏاهپ جا نڪتا ٻڌا اٿم. هڪ دفعي مون کي چيائون ته: ”رباني ٿڪجي ٿو ماڻهوءَ جو خيال، جسم جو ٿڪ ڪا ڳالهه نه آهي“
(غلام رباني آگرو، 1989ع: 30)

رباني صاحب اجا به اڳتي لکي ٿو:

”اسان سڀ، سنڌي ڪلچر ۽ ثقافت جو ذڪر ڪندا آهيون ته سنڌ جي پنهنجي هڪ خاص انوکي ۽ انفرادي ثقافت آهي، جنهن ۾ موتئي جي مهڪ آهي. مان سمجهان ٿو ته سنڌ ۾ انهيءَ ثقافت جا نشانبر جيڪي هن زماني ۾ وجي بچيا آهن تن ۾ مخدوم صاحب جو نالو سرفهرست آهي. جيستائين سنڌ سان سندس محبت جي سلسلي جو تعلق آهي ته مان هڪ شعر پڙهڻ گهران ٿو جو سندس تازي ڇپيل ڪتاب ’بي پير اکيون‘ ۾ گذريل رات پڙهيو اٿم. فرمائين ٿا!

جنهن ۾ پٿائي آهي پلارو، هاڪ انهيءَ جي هلي هلي
اڪ اَجائي جيڪو ڪٽندو، ڇڏ انهيءَ کي پلي پلي
روز ازل کان آهيم لاتو، ڳٽن پريءَ ڳلي ڳلي

’طالب الموليٰ‘ سنڌڙي پوڄيان، ڪير ٿئي جو جهلي جهلي“
3 (الف)- مخدوم طالب الموليٰ سائينءَ جن نه فقط برصغير جي هڪ وڏي صوفي بزرگ، حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي درٻار جا سجاده نشين هئا، پر منهنجي نظر ۾ پاڻ سنڌي ٻولي ۽ ادب جا وڏا شاعر، وڏا دانشور، عالم، فاضل، سخنور، محقق، نقاد ۽ سنڌي لغات نويسيءَ جا ماهر پڻ هئا. سنڌي نثر جي ميدان ۾ ڏهه ڪتاب لکيائون، اوترائي ڪتاب شاعريءَ جا پڻ لکيائون. ڪيترن ئي ڪتابن جا مهاڳ ۽ تنقيدي تبصرا پڻ لکيائون.
(ب) سنڌي ادب جي تاريخ نويسن کين هڪ شاعر جي حيثيت ۾ نمايان جڳهه ڏني آهي، پر منهنجي خيال ۾ پاڻ اوترائي وڏا نثر نويس پڻ هئا. سنڌي نثر جي ميدان ۾ تحقيق، تنقيد، سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ، لسانيات ۽ سنڌي لغات نويسيءَ وارن موضوعن تي سندن تصنيف ڪيل ڪتاب: ’ڪافي‘، ’ياد رفتگان‘، ’اسلامي تصوف‘ ’شيطان‘، ’خود شناسي‘، ’امام غزاليءَ ؒ جا خط‘، ’چهنبڙيون،‘ ’مضامين طالب الموليٰ‘، ’ڪچڪول‘، ’بهار لطيف‘، ’مصريءَ جون تڙون‘ ۽ ’لغات سنڌي مخففات‘ جا نالا پيش ڪري سگهجن ٿا. اهڙيءَ طرح ’ٽماهي مهراڻ‘، ”شاعر“، ’نئين زندگي‘ ۽ ’روح ادب‘ رسالن ۾ سندن تحقيقي ۽ تنقيدي مضمون

به شايع ٿيا. هن مقالي ۾، سنڌي نثر جي حوالي سان، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي لسانيات، هڪ نقاد، محقق ۽ سنڌي لغات نويسيءَ وارن موضوعن تي سنڌن ڪيل تحقيق ۽ تنقيد جي معيار ۽ مقام جي سلسلي ۾ ڪي ڳالهيون عرض ڪيون وينديون.

- هڪ محقق جي حيثيت ۾:

(الف) هڪ محقق ۽ نقاد جي حيثيت ۾ مخدوم صاحب جن جا ڪتاب: ’ياد رفتگان‘، ’ڪافي‘، ’ديوان طالب الموليٰ جو مهاڳ‘ ۽ ’لغات سنڌي مخففات‘ سنڌي ادب جي بي بها سرمايي جي حيثيت رکن ٿا. انهن ڪتابن ۾ ديوان طالب الموليٰ جي مهاڳ ۾، سنڌي ادب جي تنقيدي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي صورتخطيءَ جي الف- ب جي پٽيءَ ۾ سڌارا ۽ واڌارا آڻڻ ۽ سنڌي لغات نويسيءَ جي موضوعن تي لکيل بهترين شهپارن جي حيثيت رکن ٿا. انهن ڪتابن کي صرف ڪتبخانن تائين محدود ڪرڻ جي بدران، انهن کي ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جي نصاب ۾ تحقيقي، تنقيدي، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ لغات نويسيءَ جي فن طور پڙهايو وڃي ته جيئن سنڌ جا نوجوان، مخدوم صاحب جن جي انهن ڪتابن جي افاديت ۽ اهميت کان واقف ٿي سگهن. مثال طور ’ياد رفتگان‘ ڪتاب ۾، سنڌي ادب جي تنقيدي تاريخ کانسواءِ، سنڌن طرز تحرير هن ريت آهي:

’’’يادِ رفتگان‘ تي به ٿي اکر لکندي دل ڀرجي آئي. سبحان الله! ورهين جا ورهيه گذري ويا، اهي چرچا به نه رهيا، اهي محفلون ۽ مشاعرا به ٿي چڪا، ڪهڙا ڪهڙا معرڪا ٿيا، ڪهڙيون ڪهڙيون مجلسون ٿيون، چاچا شور ۽ سُر هئا، هن کان بعد به چا چا ٿيندو، شايد حرف ۽ ڪاغذ وفا نه ڪن. خبر نه آهي ته منهنجي دل ڪهڙيءَ شيءَ مان ٺهيل آهي جو ڪنهن جي جدائيءَ جو نالو ٿو ڪن تي پوي ته ڏڪيو وڃي؛ ڪنهن عزيز جو فڪر ٿو ٿئي ته منجهانئس رت جا ڦڙا ٿا ڇڻ نڪرن. اي طالب الموليٰ اکيون بند ڪر ۽ ادب جون اکيون کول، سامهون نظر ڪڻ بيهي نه رهه، اڳتي وڌ!“ (ص 5).

(ب) پڙهندڙن کي معلوم آهي ته قبليٰ مخدوم صاحب جن، هڪ روحاني رهبر، صوفي ۽ مخدوم نوح سرورؒ جي درگاهه جا سجاده نشين هئا. سندن روزمره جي زندگي، بين لاءِ رهبر مثال هوندي هئي. سندن لکيل ڪتاب ’اسلامي تصوف‘ به، سندن انهيءَ سوچ ۽ فڪر ۽ طرز زندگيءَ جو ثمر هو. هن ڪتاب ۾ ’اسلامي تصوف‘ جي حوالي سان، طالبن کي جيڪو درس ڏنو اٿن سو هن طرح هو:

”هي نظريو غلط آهي ته اسان جي زندگيءَ جو پروگرام جمڻ سان ئي بنجي وڃي ٿو، ۽ ان ڪري انسان هڪ قدم به اُن پروگرام کي گهٽ وڌ ڪري نٿو سگهي. انهيءَ

نظرئي کي جيڪڏهن صحيح تسليم ڪجي ته پوءِ نبين ۽ رسولن جي بيعت جي ضرورت ئي باقي نٿي رهي. ڇا، ڪو رسول، ڪنهن ماڻهوءَ کي اُن رستي تان هٽائي سگهندو جنهن رستي تي اُن کي الله هلائي رهيو هجي، ۽ ٻئي طرف نبين کي ورئي اُن جي برخلاف حڪم ڪري؟ ظاهر آهي ته تقدير جو اهو نظريو مضحڪ خيز آهي تنهنڪري تقدير يا يقين جو صحيح مفهوم هيءُ آهي ته هر عمل جو بدل مقرر ٿي چڪو آهي، ۽ عامل کي طوعاً و ڪرهاً اهو بدلو قبول ڪرڻو پوندو آهي. جهڙيءَ طرح جسم لاءِ سئر ۽ تفريح يا ورزش جو بدلو صحت، ۽ ترڪ روشن جو بدلو بيماري آهي.“

5 (الف)- اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته مخدوم صاحب جي ڪتابن، مضمونن، مقالن ۽ سندن لکيل مهاڳن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ سنڌي ٻوليءَ جي قدامت، اُن جي تاريخ ۽ اُن جي لسانيات جي اصولن ۽ سنڌي صورتخطيءَ جي سلسلي ۾ وڏي چاڻ رکندا هئا. مثال طور، ’بزم طالب المولىٰ سنڌ‘ جي ڪراچيءَ واريءَ شاخ طرفان، 1989ع ۾، ڪراچيءَ ۾ ڪوٺايل ادبي ڪانفرنس ۾ افتتاحي تقرير ۾، سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ شاهوڪار هجڻ جي باري ۾ فرمايائون:

”تاريخ شاهد آهي ته سنڌي زبان، دنيا جي قديم بنيادي زبانن مان هڪ آهي جنهن کي قبل مسيح کان وٺي اڄ تائين

سمجهيو ۽ پروڙيو وڃي ٿو. اسان جي سنڌي عالمن، دانشورن ۽ مفڪرن هر دور ۾ سنڌي زبان جو تقدس قائم ڪرڻ لاءِ هر قسم جي جدوجهد پئي ڪئي آهي ۽ اسين به انشاالله تعاليٰ ڪندا رهنداسون.

اسان جي ٻولي ايتري قدر ته وسيع ۽ شاهوڪار آهي جو اُن، ڪيترين ئي ٻولين جا لفظ قبول ڪري به پنهنجي بنيادي حيثيت قائم ڪئي آهي. فڪر و ادب جون اهي محفلون، انهيءَ ٻوليءَ جي سلامتيءَ جو وجود آهن“ (ص 18).

(ب) ساڳئي موضوع جي باري ۾، ’ڪافي‘ ڪتاب جي صفحي 18 تي لکن ٿا:

”سنڌ ملڪ ۾ سنڌي زبان بيحد آڳاٽا آهن. عام طور سمجهيو وڃي ٿو ته آڳاٽي زماني ۾ ماڻهو اڻ سڌريل ۽ بي علم هئا، پر اهو غلط آهي، بلڪ اُن قسم جو خيال ڪرڻ به بي علمي چئبي. موهن جو دڙو، جُهڪر جو دڙو، برهمڻ آباد وارو پڙو ۽ ڪوٽ ڏيجي، سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن لاءِ ڪافي ثابتيون آهن.

ڪجھ وقت ٿيو ته اسان جا اديب ۽ شاعر ئي سنڌي زبان کي بگيڙڻ لڳا آهن. اسان جي زبان ايڏي ته شاهوڪار آهي، ايتري جهجهي آهي، ايتري ته پختي آهي جنهن جي حد ئي ڪانهي، ۽ دنيا جي ٻين ٻولين کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهي. سنڌي زبان جي آڳاٽائي ۽ پختائيءَ تي غور

ڪجي ته حيرت ۽ عبرت وٺي ٿي. هي مبالغو نه ٿيندو جيڪڏهن چئجي ته جهڙيءَ طرح دنيا جي ٻين زبانن تڪڙو ڦير ڪاڌو آهي، تهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ ڦيرو نه آيو آهي.“

(ت) ساڳيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي حيثيت، ۽ اُن جي بقاء ۽ سنڌي ٻوليءَ جي لکت جي حوالي سان، پنهنجي تحقيقي ڪتاب ’ڪافيءَ‘ ۾ صفحي 14 تي پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي فرمايو اٿن:

”سنڌ ۾ جڏهن دفتري زبان عربي ۽ پوءِ فارسي هئي تڏهن به سنڌي ماڻهو سنڌي زبان ڳالهائيندا هئا. اُن وقت سنڌي زبان ۾ نثر لکيو ويندو هو يا نه، اهڙي ثابتي ڪانه ملي سگهي آهي، پر قياس ٻڌائي ٿو ته نثر جا ڪي جملا ضرور لکيا ويا هوندا ۽ نظم ته لازمي طرح لکيو ويندو هو، جنهن جون ثابتيون به موجود آهن. سومرن جي حڪومت واري دور ۾ به سنڌي نظم لکيو ويندو هو. اهو نظم رڳو حافظن تي ڪونه رکيو ويندو هو، يقيناً ڪاغذ تي به لکيو ويو هوندو پر جيئن ته اُن زماني جي سنڌي نثر يا نظم جي لکت اڃا هٿ نه چڙهي آهي تنهنڪري ماٺ ۾ ئي رهڻو پوي ٿو: ڇا دنيا جي دستور موجب سنڌ جي بادشاهن. اميرن ۽ وزيرن لاءِ، سنڌي زبان ۾ مدحون ۽ قصيدا نه لکيا ويا هوندا. قصا ۽ ڪهاڻيون، نظم ۾ نه ٻڌا ويا هوندا؟ جيڪڏهن اهو سچ آهي ته پوءِ هيئن به چئي سگهجي ٿو ته سنڌي نظم

به ضرور ڪنهن صورتخطيءَ ۾ لکيو ويو هوندو، يقيناً عربيءَ جا نمونا، پر پوئين زماني جا، مگر اڄ کان گهڻو اڳ جا ملن ٿا جن مان هڪ اندازو ڪري سگهبو ته سنڌي نثر ۽ نظم ڪيئن لکيا ويندا هئا.“ (ص 14)

پنهنجيءَ انهيءَ راءِ کان پوءِ، مخدوم صاحب جن ڪافي ڪتاب جي صفحي 15 ۽ 16 تي خليفي محمود نظاماڻيءَ جي تصنيف، ’مجمع الفيوضات‘ مان، سنڌي شاعرن جي بيتن ۽ هڪ پهاڪي جا، سنڌي لکت ۾ مثال به ڏنا آهن ۽ لکن ٿا ته:

”مٿين لکت ٻارهين صديءَ هجريءَ جي آهي. انهيءَ لکت مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اڄ کان 5 سو سال اڳ سنڌي زبان جي لکت ڪهڙي نموني جي هوندي هئي ۽ هي به يقين ٿي ويو آهي ته رڳو نظم نه پر سنڌي نثر به لکيو ويندو هو.“

(ث) مخدوم صاحب جن جي ڪتاب، ’ديوان طالب الموليٰ‘ جي مهاڳ جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ دنيا ۾ انسان ذات جي ارتقا جي تاريخ، دنيا ۾ ٻوليون ڪيئن وجود ۾ آيون، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ علم اللسان وارن موضوعن جي باري ۾ به وڏي ڄاڻ رکندا هئا. مذڪوره ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکن ٿا:

”ماڻهن جي تمنائن، تقاضائن ۽ کاڌ پيت، سندن وڌڻ جا سبب پيدا ڪيا تنهن ڪري هو ٽولن جي صورت ۾ جدا

جدا هنڌن تي وجي رهڻ لڳا ته ٻوليون ۾ اشارا به نوان نوان ٺهندا رهيا. سڌرندي سڌرندي، آخر تصويرون ۾ ليڪن کي لکت بنايو ويو. اڳتي هلي انهن مان موجوده صورتخطيون ٺاهيون وئيون جن کي دنيا به قبول ڪيو.“

اڳتي لکن ٿا:

”هرڪا ٻولي ڦرندي رهي ٿي ۽ ڦرندي رهندي چو ته ٻوليءَ جي ڦير ڦار سندس فطرت آهي. انهيءَ ڦيرڦار کي ڪير به روڪي نه سگهندو چاڪاڻ ته ٻولي وڌي سگهه رکي ٿي، پر هيءَ ڳالهه ياد رکجي ته ٻوليءَ سان زور آزمائي ۽ هٿ چراند، ٻوليءَ ۾ چاڙي واٽي ڌاريا ۽ اٽوندڙ لفظ وغيره ٺنبيا نه وجن چو ته سنڌي ٻوليءَ وٽ پنهنجو عظيم خزانو موجود آهي ته پوءِ اُڌارو چو ڪٽجي، مگر مناسب طرح اصلاح ڪرڻ ڏوهه به نه آهي.“

اجا به اڳتي لکن ٿا:

”عرب ۽ ايران جو سنڌ سان پراڻو لاڳاپو آهي، انڪري صدين کان سنڌي ٻوليءَ ۾ اهي زبانون چڱيءَ طرح ملي وئيون آهن، ۽ سنڌيءَ انهن زبانن کي اهڙيءَ طرح ته پنهنجو ڪري ڇڏيو آهي جو نه ڌاريائپ لڳي ٿي ۽ نه وري اُنهن زبانن کي سنڌيءَ مان ڪڍي سگهجي ٿو. ساڳيءَ طرح سنسڪرت ۽ هنديءَ جي لفظن وغيره کي به سنڌي ٻولي هضم ڪري چڪي آهي. اردو زبان جي ابتدا ۽ نيپاج به سنڌ ۾ شروع ٿيو.

نقاش ڪاظمي لکي ٿو:

'ماہرین لسانیات تھوڑے سے اختلاف کے باوجود اس بات سے متفق ہیں کہ اردو کی ابتدا سندہ میں ہوئی۔ چاہے اردو کی ابتدا پنجاب یا دکن سے ہو، اردو نے سندہ کی وادیوں میں بھی زندگی کا سانس ضرور لیا ہے۔'

پنهنجي ساڳئي ڪتاب (ديوان طالب الموليٰ) جي صفحي 6 تي مخدوم صاحب جن مهاڳ ۾ لکن ٿا:

”سنڌي زبان ۾ پرديسي شاعري ڪجي ته اُن کي عربي ۽ فارسي محاورن ۽ ترڪيبن سان سينگارجي، ۽ ديسي شاعري (بيت ڪافيون وغيره) ڪجي ته اُن کي سنڌي محاورن ۽ ترڪيبن سان سنوارجي، پر هيترو ضرور ڌيان رکجي ته اُن ۾ سنسڪرت ۽ هندي وغيره جا لفظ، جملا ۽ ترڪيبون صرف اُهي استعمال ڪجن جن کي سنڌي ٻوليءَ پنهنجو بنائي ڇڏيو آهي، ۽ هي خيال رکجي ته پراڻين زبانن جا لفظ هروپرو ۽ زور مس ڪري ۽ بگيڙي ڪم نه آڻجن، جيئن: ’ڏُلائڻ‘، ’دُهرائڻ‘ ۽ ’مسڪرائڻ‘ وغيره. ان هوندي به غلط العام صحيح ۽ غلط العوام وغيره صحيح جو پابند رهڻ گهرجي“ (ص 6).

6 (الف)- ساڳئي ڪتاب (ديوان طالب الموليٰ) جي مهاڳ ۾، ۽ ’ڪافي‘ ڪتاب ۾، مخدوم صاحب جن، سنڌي رسم الخط جي تختيءَ جي باري ۾، علم اللسان جي هڪ

ماهرن جي حيثيت ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن لاءِ، لسانياتي بحث ڇيڙيو آهي. منهنجي خيال ۾ مخدوم صاحب جن جي ڇيڙيل هن بحث طرف، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ توڙي سنڌ جي يونيورسٽين ۾ قائم سنڌي شعبن جي ماهرن ڌيان ڪونه ڏنو آهي. هن موضوع جي باري ۾، مخدوم صاحب جن صفحي 5 کان صفحي 20 تائين علمي بحث ڇيڙيو آهي جنهن تي ماهرن کي ڌيان ڏيڻ جي گهڻي ضرورت آهي. پاڻ لکن ٿا ته:

”جيڪا سنڌي زبان، اسان اڄ ڳالهيون ٿا يا استعمال ڪريون ٿا، اُن ۾ نج عربي زبان جا ث، ح، خ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف ۽ ق، يعني 11 حرف به شامل آهن. انهن کانسواءِ حرف علت (ا، و ۽ ي) جو استعمال به عربيءَ کان مليو آهي“ (ص 5)

اڳتي صفحي 7 تي لکن ٿا:

”سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا اکر پختائي وٺي ويا آهن جن جي عمر اسان جي ڏاڏن پڙڏاڏن کان به وڏي آهي. انهن اکرن کي ننڍو وڏو، پوڙهو پڪو، پڙهيل اڻ پڙهيل، عالم فاضل، پروفيسر ۽ ڊاڪٽر، نظم توڙي نثر ۾ لکندڙ، گهر ۾ ۽ گهر کان ٻاهر به هر وقت عام جام ڳالهائي ٿو. نه رڳو ايترو پر هر مصنف، مؤلف، ايڊيٽر ۽ مترجم به پنهنجي هر ڪتاب ۽ اخبار جي پروفن پڙهندي، انهن اکرن کي قائم رکي ٿو. جيڪڏهن اهي اکر سنڌي ٻوليءَ مان ڪڍي

ڇڏجن ته نه فقط ٻولي بي زيب ٿيندي بلڪه معنيٰ مطلب به سمجهڻ ۾ نه ايندو. اُن هوندي به انهن اکرن کي الف- ب واريءَ تختيءَ ۾ اڄ شامل نه ڪيو ويو آهي. آءٌ تعليم کاتي جي آفيسرن، علمي ادبي ادارن، اديبن ۽ شاعرن کي اپيل ٿو ڪريان ته بنا دير جي، اهي اکر جي هيٺ پيش ڪيل آهن، الف- ب واريءَ تختيءَ ۾ شامل ڪرايا وڃن. اهي اکر هي آهن: ڙهه، لهه، مهه، نهه، ڻهه، تنوين ۽ غنه.
انهن اکرن کي مون هن طرح ترتيب ڏني آهي: ڙ کان پوءِ ڙهه، ل کان پوءِ لهه، م کان پوءِ مهه، ن کان پوءِ نهه، ان کان پوءِ تنوين، پوءِ غنه ۽ ڻ کان پوءِ ڻهه.
انهن اکرن جا اُچار منهنجي غزلن جي رديفن پڙهڻ مان معلوم ٿيندا.“
(ب) مخدوم صاحب جن اڳتي صفحي 10 تي لکن ٿا: ”1853ع ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، الف- ب جي ترتيب ۾، ٻن ٽن اکرن يعني جهه ۽ گهه کي به شامل ڪيو آهي، خبر نٿي پوي ته باقي ٻين اکرن کي، اُنهن ماهرن، تختيءَ ۾ جاءِ ڇو نه ڏني؟
سنڌي ادبي بورڊ، ٽماهي مهراڻ جي سال 1961ع جي ٽائيٽل ڪور تي مٿين ساڳي تختي ڏني آهي، پر ه کان پوءِ فارسي جو واڌارو آندو آهي.“
اڳتي لکن ٿا!

اڄ ڪله تعليم اخبار ۾، ڇهه، ڇ ۽ ڇه تي ڪن ڄاڻو اُستادن جو پاڻ ۾ بحث مباحثو شروع آهي ته انهن جي شڪل ڪهڙي رکڻ کپي. اهو به هن علمي بحث جي هڪ ڪڙي آهي. اُميد آهي ته ان بحث مان به ڪونه ڪو اُميد افزا نتيجو نڪرندو“ (ص 10).

مخدوم صاحب جن، پنهنجن انهن ويچارن ڪانپوءِ، سنڌي صورتخطيءَ لاءِ پنهنجي ٺاهيل الف- ب جي تختي مثال طور ڏيئي لکن ٿا:

”جيڪي اکر مون الف-ب جي تختيءَ ۾ وڌا آهن، اُنهن سميت مون نئين الف- ب جي تختي، هيٺينءَ ريت ترتيب ڏني آهي:

الف، ب، ٻ، پ، ت، ٺ، ٿ، ٽ، ٺ، ث، ڀ، ج، ڄ، جهه، ڃ، چ، ڇ، ح، خ د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ذ، ر، ڙ، ڙهه، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع،غ، ف، ڦ، ق، ڪ، ک، گ، ڳ، گهه، ڱ، ل، لهه، م، مهه، ن، نهه، غنه، ڻ، ڻهه، و، ه، ء، ي. (58 حرف يا اکر)

مٿينءَ تختيءَ ۾ صرف تنوين جي صورت قائم نه ڪئي آهي، پر ان رديف تي لکيل غزل، هن ديوان ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ان لاءِ آءُ سنڌ جي عالمن، اديبن، اُستادن ۽ دانشورن کي دعوت ٿو ڏيان ته هُو غور وفڪر ڪن“ (ص 10).

اڃا به اڳتي صفحي 11 تي لکن ٿا:

”آخوند گل محمد، پنهنجي ديوان ۾ مهاڳ جي جاءِ تي چٽائيءَ ۾ جيڪو الف- ب جو چارٽ ڏنو آهي اهو به مٿينءَ تختيءَ جي تائيد ڪري ٿو. آخوند گل محمد، پنهنجي ديوان ۾ اکر ڙهه ۽ لهه کي رديف استعمال ڪيو آهي جنهن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

چوڙ مڪڙي بيهم، وٺ رس جوان رڙهه
هير جي ساڃي لڳي، ته ڪڻ جلد سڙهه

اهڙيءَ طرح مرحوم سانگيءَ ۽ ٻين قادرالڪلام شاعرن به انهن اکرن کي پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪيو آهي“

(ت) اهڙيءَ طرح ساڳئي مهاڳ ۾ صفحي 15 کان وٺي صفحي 21 تائين، سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لفظن کي ڌار ڌار صورتخطين ۾ لکڻ جي باري ۾ به وڌو ۽ معلوماتي بحث ڪيو ويو آهي، جيتوڻيڪ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پنهنجي قيام (1990ع) کان پوءِ، هن موضوع تي ڪي سيمينار ڪرائي، اهڙين لفظن جون صورتون مقرر ڪيون هيون. مخدوم صاحب جن، هي مهاڳ 1982ع ۾ لکيو هو، جڏهن ته اٿارٽيءَ طرفان اهڙيون صورتون 1998 ۽ 1999ع ۾ مقرر ڪيون وئيون هيون. مخدوم صاحب جن، جن جن لفظن جي صورتخطين طرف نشاندهي ڪئي هئي، اُهي لفظ هئا: ڪڏهن، ڪڏهين، جڏهن ۽ جڏهين، اهڙيءَ طرح تنوين لکڻ وارن لفظن، ۾ ۽ کان سواءِ شاعريءَ توڙي عام گفتگو واريءَ زبان ۾

ڪيترائي سنڌي لفظ مخفف صورت ۾ ڳالهايا ويندا آهن، جيئن:

هُنن ۽ هُن، اکين ۽ اکن، تتن ۽ تن، آهن ۽ هن ونين ۽ ونن وغيره.“

مطلب ته سنڌي الف- ب جي تختيءَ کان سواءِ سنڌي لفظن جي ڌار ڌار صورتخطين ۽ تنوين وغيره جي موضوعن تي ڪيل سندن بحث تي سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ کي ماهرن جو سيمينار يا ڪنوينشن ڪوٺائي، سنڌي ٻوليءَ جي اهڙن لفظن جي هڪ صورت مقرر ڪرڻ جون سفارشون تيار ڪرڻ گهرجن، البت مخدوم صاحب جن طرفان ’غنه‘ واري حرف جي باري ۾ اڳتي ڪو به نه رايو ڪو نه ڏنو ويو آهي، اُن تي به سوچڻ گهرجي.

7- سنڌي لغات نويسي ۽ سنڌي لسانيات جي ڇاڻ:

هن موضوع لاءِ مخدوم صاحب جن جو تحقيقي ڪتاب، ’لغات سنڌي مخففات‘، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ جامع ۽ سگهارو ڪتاب آهي. هن شهپاري ۾، مخدوم صاحب جن، علم اللسان جي روشنيءَ ۾، ڳالهائي ويندڙ ۽ لکيل صورت واريءَ سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان، پنهنجيءَ ڇاڻ جو وڏو ثبوت ڏنو آهي، ۽ ’لغات سنڌي مخففات‘ ذريعي ثابت ڪيو آهي ته طالب المولىٰ سائين، سنڌي

لسانيات جو به وڏو ڄاڻو ۽ سنڌي لغات نويسيءَ ۾ به وڏيءَ حيثيت جو مالڪ هو.
(الف)- لفظ (term) ’مخففات‘ جي معنيٰ ۽ مفهوم جو واسطو علم اللسان جي شاخن، ’علم صرف‘ ۽ ’علم نحو‘ جي موضوع، سنڌي/ ادغام‘ (assimilation) سان آهي. هن موضوع تي، سنڌي زبان ۾ ڪو گهڻو ڪم ٿيو ئي ڪونهي. انهيءَ ڪري آءٌ ته ائين چوندس ته مخدوم صاحب جن جو هي تحقيقي ڪتاب، علم اللسان جي لحاظ کان، سنڌي لسانيات ۽ سنڌي زبان جو هڪ نهايت ئي اهم ۽ اعليٰ علمي سرمايو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، پنهنجي نوع ۽ قسم واري هيءَ پهرين ۽ اهم لغات آهي جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي شاعريءَ ۽ عام گفتگو ۾ ڪم ايندڙ بيشمار لفظن جا مخفف روپ گڏ ڪري، اُنهن لفظن جي صوتي، حرفي، نحوي ۽ لغوي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي وئي آهي، ۽ اُن کان سواءِ اُنهن لفظن جي لسانياتي ڪارج جي تفصيلي سمجهاڻي به ڏني وئي آهي.
(ب) پڙهندڙن کي معلوم آهي ته ’مخفف‘ لفظ لاءِ انگريزيءَ ۾ عام طور abbreviation لفظ ڪم آندو ويندو آهي، پر دراصل هن ڪتاب ۾ لفظ ’مخفف‘ جو مقصد ۽ ڪارج ويا ڪرڻي بيان ڪيو ويو آهي. ويا ڪرڻي اپياس جي لحاظ کان. مخفف لفظ جي معنيٰ ۽ اُن جو مفهوم ٿيندو: ’ڪنهن به لفظ کي سُسائڻ، گهٽائڻ يا ننڍو

ڪرڻ‘، يعني روزمره جي استعمال ۾ ڪن لفظن مان ڪي آواز، ڪي صوتيه، ڪي صرفيه، ڪي وينجن ۽ ڪي سر حذف ڪيا وڃن يا سُسائجن، جيئن اردو زبان ۾ ’بدتر‘ لفظ جو مخفف يا ’سسيل اُچار يا روپ ’بتر‘، ڪيو ويندو آهي.
ويا ڪرڻي لحاظ کان هن موضوع جي مطالعي مان اهو به معلوم ٿيو آهي ته لفظن جا مخفف روپ، ڪنهن ڏڪيازيءَ سان يا بيقاعدي نموني سان حاصل ڪيا نه ويندا آهن، پر اُن لاءِ ٻوليءَ جي ارتقا دوران، ويا ڪرڻ جا ڪي اصول يا قانون، خود بخود ٺهي ويندا آهن. مثال طور لفظن جي مخفف صورتن لاءِ هيٺيان اصول/ قانون ڪارفرما ماهوندا آهن:
(i) ادغام يا سَنڌي (assimilation) جا ڪي اصول ۽ قانون
(ii) شاعريءَ يا نثر جي صنفن ۾، ٻوليءَ جي استعمال ۾ لفظن جو مخفف ٿيڻ يا مخفف روپ وٺڻ
(iii) عام گفتگو ۾، روزمره واريءَ ٻوليءَ ۾، لفظن جو سسڻ وغيره
(ب) منهنجي نظر ۾ ’لغات سنڌي محففات‘ ڪتاب جي مصنف/ خالق جو هي تحقيقي ڪارنامو، سنڌي لسانيات ۾ جدت جي حيثيت ٿو رکي چاڪاڻ ته هن لغات جي تحقيقي ۽ تخليقي ڪم جو خيال يا اهڙيءَ تحقيق لاءِ سوچڻ، هن کان اڳ ڪنهن به ٻئي عالم يا لسانيات جي

ماهر جي ذهن ۾ اُپري سگهيو ئي نه هو. هن لغات جي چيچجي پڏري ٿيڻ کان اڳ، البت سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لغت ۾، لفظن جا ذاتو، ماده ۽ اشتقاق ضرور ڏنا ويا هئا، پر لفظن جا مخفف يا سُسيل روپ ۽ اُنهن جو لسانياتي ڪارج ۽ ويا ڪرڻي حيثيت جي سلسلي ۾، 'لغات سنڌي مخففات' جي شايع ٿيڻ کان اڳ ڇپيل ڪنهن به لغات ۾ نٿا ملن. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ جي مخفف يا سُسيل روپن وارن لفظن جي اپياس جي سلسلي ۾ هيءَ پهرين، اوائلي ۽ جامع لغات آهي جيڪا جدت واري طريقي سان، کوجنا ۽ تحقيق جي خوبين سان مالا مال آهي. انهيءَ ڪري چئبو ته سنڌي ٻوليءَ جي لغات واري کيتر ۾ هيءَ پهرئين قسم جي لغات آهي جنهن ۾ داخل ڪيل لفظن جو اصلي اُچار ۽ اُنهن لفظن جا مخفف يعني سُسيل روپ ڏيئي، اُنهن جي سمجهاڻي به ڏني وئي آهي، ۽ روزمره جي عام گفتگو واريءَ ٻوليءَ ۾ اُنهن مخفف يا سسيل روپن جي استعمال ۽ ڪارج جا مثال به ڏنا ويا آهن.

(ت) هن لغات جي هڪ ٻي خصوصيت هيءَ آهي ته هن لغات ۾ اهو به سمجهايو ويو آهي ته هن لغات ۾ شامل لفظن مان هرهڪ لفظ جو، اُن جي انفرادي صورت ۾ اُچار ڪيئن ڪيو ويندو آهي، پر جڏهن اهو لفظ يا اُهي لفظ ڪنهن روزمره واريءَ گفتگو ۾ ڳالهايا ويندا آهن، يا شعر و شاعريءَ ۾ ڪم آڻبا آهن تڏهن اُنهن جي لکت

واريءَ صورت مان خبر پوندي آهي ته انهن لفظن جو اُچار ڪهڙي شڪل يا صورت وٺي بيٺو آهي، يعني اُهو لفظ يا اُهي لفظ، روزمره واريءَ گفتگو، ڪنهن نثري جملي يا شعر جي مصرع ۾ ڪهڙي مخفف صورت وٺي بيهن ٿا. اهڙن مخفف لفظن جي اپياس کان پوءِ معلوم ٿو ٿئي ته اُنهن لفظن تي علم صوتيات، علم صرف يا علم نحو جا قانون اثر انداز ٿيا آهن. اهڙن لفظن تي لسانيات جي هڪ موضوع يعني سنڌيءَ، (assimilation) جي قانونن موجب، اُنهن لفظن تي تخفيف يا 'سوس' وارو قانون اثر انداز ٿيل هوندو آهي. انهن ۽ اهڙن لفظن جي مخفف روپن ۾ جيڪي صوتي، صوتياتي ۽ سنڌيءَ جي اصولن جي ڪري تبديليون رونما ٿينديون آهن، اُنهن جا ڪجھ مثال هيٺ ڏجن ٿا:

<u>فعل جي انفرادي صورت</u>

اٿن

ٿن

<u>عام جملي ۾ لکيل صورت ۽ اُچار</u>

ماني کاڌي اٿن

هنن چيو آهي/ چيو اٿن چَيَن

<u>مخفف روپ</u>

ماني کاڌي

چيو ٿن/

انهن مثالن ۾ ’ڪاڌن‘ ۽ ’چين‘، مخفف روپن جو جڏهن غور سان اڀياس ٿو ڪجي ته معلوم ٿو ٿئي ته سنڌي ٻوليءَ جي هن عمل ۾، ’سنڌيءَ وارا اصول‘ اثر انداز ٿيا آهن، ۽ اهي اصول مخفف روپن جي اصلوڪن صورتن جي ڳولڻ ۾ مدد ڪن ٿا.

هن لغات ۾ جتي مخدوم صاحب جن، هڪ غواص بڻجي، علم اللسان جي عميق ۽ بي انت بحر جي پاتال تائين پهچي جيڪي املهه موتي ميڙي، سنڌي اديبن، عالمن ۽ فاضلن جي اڳيان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، اُن لاءِ ڪين اهوداد شايد ملي نه سگهيو. جنهن جا پاڻ حقدار هئا. بيشڪ هيءَ لغات، سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب ۽ سنڌي لسانيات جو هڪ املهه ۽ بي بها خزانو آهي. هن لغات، سنڌي ٻوليءَ جي روزمره واريءَ عام ٻوليءَ توڙي شاعريءَ واريءَ ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ لفظن ۽ اُنهن جي صوتي صرفي ۽ نحوي اڀياس واري ڪيتر م بي بها اضافو ڪيو آهي. هن موضوع تي، علم اللسان جي ماهرن کي توجهه ڏيڻ جي گهڻي ضرورت آهي.

8- هڪ نقاد جي حيثيت ۾:

(الف) مخدوم ’طالب الموليٰ‘ صاحب جي، ادبي تنقيد جي باري ۾ لکيل ڪتابن مضمونن ۾ مقالن جو جڏهن غور سان مطالعو ٿو ڪجي ته معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ هڪ

سنجيده ۽ اعليٰ معيار جا تخليقي نقاد هئا. شايد پاڻ پهريان ئي نقاد هئا جن سنڌي ٻوليءَ جي ’موزون شاعري‘ (ايراني شاعريءَ) جي باري ۾، پنهنجي ڪتاب، ’ڪافيءَ‘ ۾ صفحي 33 تي، هن قسم واريءَ شاعريءَ جي باري ۾، پنهنجن تنقيدي خيالن جو اظهار ڪيو هو، فرمائين ٿا:

”موزون شاعري ڌارين آهي. اُن ۾ هٿرادو ناهيل ڳالهيون آهن، ۽ هنڌ هنڌ اهل ڪرڻي پوي ٿي، جي سڀ بي بقا شيون آهن. موزون شاعريءَ ۾، گل و بلبل جو بيان، ساغر ۽ صراحيءَ جو ذڪر، گلگشت ولالا زار جا اصول ۽ شاهد بازيءَ جون ڳالهيون هونديون آهن. اهي سڀ شيون ٻاهريون آهن. اهي تصورات ايراني آهن. اهي تخيل پرايا ۽ اوپرا آهن، ۽ اهي مضمون ڌاريان بلڪه اُڌارا آهن“ (ص 36)

اڳتي لکن ٿا: ”اسان جي شاعريءَ جو انهن شين سان ڪو به واسطو ڪونه آهي. اسان جو ماحول به پنهنجو، ته رسمون ۽ رواج به پنهنجا، نظارا به پنهنجا ته اشارا به پنهنجا. هت خشڪ جبل ۽ واريءَ جون ڀٽون، بيابان، ڪنڊا ڪرڙ، ڪٻڙ، ليون، ليار، ٻير، دريا ۽ واهڙ وغيره آهن. اسان وٽ عورت عاشق ۽ مرد معشوق آهي. ايراني شاعريءَ ۾ بيجا شڪايت، سخت گلا، محبوب کي الزام رکڻ، کيس ظالم، جلاد، بي درد ۽ بيوفا سڏڻ جائز. ايراني شاعريءَ ۾ رقيب

جو تصور ايڏو ته گندو ۽ ذليل ڪارنامو آهي، جنهن جي حد ئي ڪانهي. اسان جي شاعريءَ ۾ التجائون، صدائون، سڏيون تمنائون، مدعائون ۽ رڳيون دعائون آهن. گلا ۽ شڪايت جي بدران سيبائيندڙ ڏک ڏوراپا به آهن ته ميارون به، پر سڀ ڪجهه محبوب کي ريجهائيندڙ ۽ پرچائيندڙ، اُنهن ۾ نه ٺوڪبازي هوندي ۽ نه ٺٺول.

سنڌي شاعري ۽ اُن جي زبان ڏسڻي هجي ته ڀهراڙيءَ ۾ وڃي هارين سان ملاقاتون ڪجن، ڪنڀرن، لوهارن، واڍن ۽ ڪٽين جي دڪانن تي سگهڙن جون ڪچهريون ٻڌجن؛ ميلن ۽ شادين جي چنن ۾ لوڪ ادب جون رهاڻيون ڏسجن ۽ عورتن جا ٺاهيل گيت ٻڌجن. اُن زبان ۾ نه ڌاريائي آهي ۽ نه اهل. روز ڳالهائڻ وارا لفظ، روز استعمال ٿيندڙ پهاڪا، روز ڪم ايندڙ محاورا ۽ روزمره وارا جملا ملندا جن ۾ رُڳي سادگي ۽ رڳي واقع نگاري هوندي آهي. هيترو فرق سو آيل آهي ته ڪن لفظن ۽ اکرن جا اُچار ڦريا گهريا آهن، ۽ ڪي لفظ روزاني استعمال مان نڪري به ويا آهن، تنهن هوندي به اسان جا وڏڙا اهائي سڀاجهڙي ٻولي ۽ سڀاجهڙا لفظ ڳالهائين ٿا.

اسان جي شاعريءَ جي هڪ وڏي خوبي هيءَ به آهي ته شعر ۾ اها ئي زبان ڪم اچي ٿي. جيڪا اسين روز ڳالهايون ٿا، پر موزون شاعريءَ جي زبان جدا آهي جا

فقط شاعريءَ ۾ ئي ڪم ايندي آهي. اُن ڪري ئي ته ٻاهرين شاعريءَ ۾ ڏاريائي ۽ مصنوعيت آهي.“

9- انهن ڪن ٿورين خوبين جي بيان ڪرڻ سان اهوواضح ٿو ٿئي ته مخدوم طالب الموليٰ جن، ويهين صديءَ جي نثر نويسن ۾ اعليٰ مقام ۽ معيار وارا نثر نويس هئا، ۽ آءٌ پڪتي يقين سان چوان ٿو ته مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ‘ سنڌي ٻوليءَ، سنڌي ادب ۽ سنڌي ثقافت جا نشانبر هئا. اهڙي قداور نثر نويس جي علمي ۽ ادبي خذمتن جي باري ۾ اجا تائين ڪوبه تفصيلي تحقيقي ڪم ڪنهن به اداري ڪونه ڪرايو آهي.

حوالا

1. غلام رباني آگرو: 1989ع، روشنيءَ جو سفر ۾ ڇپيل مقالو ’يادگيريون‘، ڪراچي: مرڪزي بزم طالب الموليٰ سنڌ، ڪراچي، ص 30
2. مخدوم محمد زمان، طالب الموليٰ: ياد رفتگان، ص 5.
3. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ: 1962، ڪافي، هالا، بزم طالب الموليٰ، شاخ هالا، ص 6، 14-16.
4. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ: 1982ع، ديوان طالب الموليٰ، هالا: مهاڳ، سروري پبليڪيشن، ص ص 5- 21

5. مخدوم محمد زمان، طالب الموليٰ: 1989ع، تقرير، روشنيءَ جو سفر سووينئر ۾ ڇپيل، ڪراچي: مرڪزي بزم طالب الموليٰ سنڌ
6. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ: 1991ع، لغات سنڌي مخففات، ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ،

مهاڳ

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

تصوف ۽ مخدوم طالب الموليٰ

سنڌ جي تصوف جي تاريخ ۾ مخدوم نوح جي شخصيت جو ان لحاظ کان منفرد مقام آهي ته سندس ذات ۾ بزرگي ۽ درويشيءَ سان گڏ تصوف جي علمي ۽ فڪري روايت جو آغاز ٿئي ٿو جنهن جو ثبوت سندس فارسي زبان ۾ قرآن شريف جو ترجمو آهي. ان کانسواءِ سندس فڪر جو عڪس انهن اقوالن مان ظاهر ٿئي ٿو جيڪي سندس عالم فاضل پوٽي مخدوم فتح محمد ’رسالہ فتحيه‘ جي هڪ باب

۾ جمع ڪيا، جيڪو ڪتاب هن سال 1616/1019 ۾ تصنيف ڪيو.

’رساله فتحيه‘ مخدوم خاندان جو تصوف جي علمي روايت بابت هڪ اهم ڪارنامو آهي جيڪو مخدوم نوح جي پوٽي فتح محمد پنهنجي ڏاڏي جي پرورش ۽ تربيت هيٺ سرانجام ڏنو. هي ڪتاب سنڌ هند ۾ تصوف جي موضوع تي هڪ جامع تصنيف آهي، جنهن جو مقابلو سنڌ هند ۾ انهيءَ موضوع تي لکيل ٻئي ڪنهن به ڪتاب سان ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ ڪتاب ۾ تحقيق دوران مؤلف تصوف جي بنيادي ماخذن رساله قشيريه، ڪشف المحجوب، عوارف المعارف، مرصادا العباد ۽ فتوحات مڪيه مان استفادو ڪيل ٿو ڏسجي.

مخدوم خاندان جي تاريخ ۾ يارهون سجاده نشين مخدوم امين محمد صوفيانه شاعريءَ جي حوالي سان اهم حيثيت رکي ٿو. سندس زندگيءَ جو زمانو تيرهين صدي يا انگريزن جي حڪومت جو اوائلي دور آهي. هن جي شاعري سنڌ جي روايتي شاعري جو تسلسل آهي يعني اَها بيت ۽ ڪافيءَ جي شاعري آهي، ليڪن ان ۾ معرفت ۽ روحانيت جو رنگ غالب آهي جيئن هن بيت مان ظاهر آهي:

امين محمد آيا، جوڳي جهونجهي جوءِ
ڪل شيءِ يرجع، ثابت سنڌي سوءِ

گاروڙي گرناٿ ڪان، رانول رتي روءِ
هوءِ ۾ ٿيا هوءِ، معرفت جي معرڪي.

ويهين صديءَ ۾ مخدوم خاندان جي روحاني تعليمات کي ڦهلائڻ جو سهرو سترهين سجاده نشين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي سر تي آهي. سندن ولادت 1919ع ۾ ٿي ۽ جنوري 1993ع ۾ سندن انتقال ٿيو.

خانداني روايت موجب سندس تعليم تي پورو ڌيان ڏنو ويو ۽ ان وقت جي رواج موجب عربي فارسيءَ ۾ استعداد حاصل ڪرڻ کانپوءِ سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ پڻ مهارت حاصل ڪيائين. ’منهنجو ننڍپڻ‘ جي عنوان تحت پنهنجي مختصر سوانح ۾ انهن سپني ڳالهين ڏانهن اشارو ڪيو اٿس جن اڳتي هلي سندس شخصيت جي تڪميل ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. سندس تربيت ۾ والد سان گڏ سندس چاچي محترم مخدوم غلام حيدر جيڪو ديوبند جو فاصل هو ۽ علم ادب سان چاهه رکندڙ جو وڏو هٿ هو جنهن جو مخدوم صاحب پاڻ وقت بوقت اظهار ڪيو آهي. ’منهنجو ننڍپڻ‘ ۾ مخدوم صاحب هڪ هنڌ لکي ٿو ته جڏهن فارسيءَ ۾ منهنجي تعليم سڪندر نامي تائين پهتي ته والد صاحب چيو ته ڪتابي علم ايترو ڪافي آهي، باقي وچي ماڻهن کي مطالعو ڪريو. البت ميرعلي شير قانع جو فارسيءَ ۾ لکيل تاريخ جو ڪتاب جيڪو مشاهيرن جو تذڪرو به آهي يعني تحفةالڪرام، اهو ڏيئي ان جي بار

بار پڙهڻ جو تاڪيد ڪيائون. ان ڪانپوءِ هڪ دفعي ديوان حافظ هٿ ۾ ڏئي ان مان فال وٺڻ سيکاريائون ۽ اهو چيائون ته ان ڪتاب کي چڱيءَ طرح مطالعو ڪريو. مخدوم صاحب جي زندگيءَ جا اهي ابتدائي نقش آهن جن تي اڳتي هلي سندس شخصيت جي تعمير سازي ٿي. جيئن پاڻ لکيو اٿس ته نوجوانيءَ ۾ ٻيا معمولي مشاغل جن ۾ والي بال راند، شڪار ۽ مطالعي جو شغف جاري رهيا ان سان گڏ سنگيت ۽ راڳ ڏي پڻ توجه رهيو.

مخدوم صاحب جي پنهنجي لکڻ موجب پندرهن يا سورهن سالن جي عمر ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو ۽ اهو عروضي شاعري جي عروج جو دور هو جنهن ۾ پاڻ هر لحاظ کان حصو ورتائون. ليڪن اها وڏي ڳالهه آهي ته پاڻ سنڌ جي روايتي شاعري کان منهن نه موڙيائون. انهيءَ ڪري جتي سندن عروضي شاعريءَ ۾ غزل، مثنوي، قطعا ۽ رباعيون شامل آهن، اتي نج سنڌي روايتي شاعري ۾ ڪافي ۽ وائي، بيت ۽ ڏوهيڙا شامل آهن. بلڪ اهو ذخيرو شايد وڌيڪ ٿئي.

مخدوم صاحب شاعر هجڻ سان گڏ سٺو نثر نگار به هو ۽ نثر ۾ سندن ڪيتريون تصنيفون موجود آهن. ليڪن هتي اسان جو مقصد تصوف جي موضوع تي سندس تضيف ’اسلامي تصوف‘ جو جائزو پيش ڪرڻ آهي جيڪو سال 1952 جي تصنيف آهي يعني جڏهن سندس

عمر ايڪٽيھ سال هئي. ساڳئي سال ۾ ’شيطان‘ جو موضوع چونڊي ان تي علم دوست حضرات کان مضمون لکرائي پاڻ ان ڪتابڙي کي مرتب ڪيو اٿن، جنهن جو موضوع پڻ هڪ لحاظ کان تصوف آهي. سال 1952 ۾ ’خود شناسي‘ نالي ڪتاب جو ترجمو ۽ 1953ع ۾
امام غزاليءَ جا خط ترجمو ڪيا اٿن. ’اسلامي تصوف‘ جيتوڻيڪ هڪ مختصر ڪتاب آهي پر اهو هر لحاظ کان جامع آهي. خاص ڳالھ ان ڪتاب جو محرڪ آهي جنهن کين اهو ڪتاب لکڻ تي آماده ڪيو. ڪتاب جي اصل موضوع تي اچڻ کان اڳ انهيءَ محرڪ کي سمجهڻ ضروري آهي- جيئن ته هر ڪتاب جي ديباچي ۾ مصنف هميشه انهيءَ محرڪ يا پس منظر جي نشاندهي ڪندو آهي ته اهو ڪتاب ڇو ۽ ڇا لاءِ لکيو اٿس. ٻين لفظن ۾ اهي ڪهڙيون حالتون هيون جن کيس قلم کڻڻ تي مجبور يا آماده ڪيو. مخدوم صاحب هن ڪتاب جي ديباچي ۾ هيئن لکيو آهي.
”تصوف اڳ نيڪي هو ۽ اڄ بدي آهي. في زمانه ٻه تصوف نظر اچن ٿا. هڪ اسلامي تصوف جو بلڪل ٿورڙو آهي ۽ ٻيو غير اسلامي تصوف جو عام آهي. تصوف جي تاريخ مان معلوم ٿيندو ته اصل تصوف ۽

اڄوڪي تصوف ۾ زمين آسمان ڪان وڌو ۽ نمايان فرق آهي، اڳتي لکي ٿو.

اصل تصوف چوي ٿو ته شيطان ڪان بچو مگر اڄوڪو تصوف ارشاد ڪري ٿو ته نه، بلڪ شيطان سان دوستي رکو. اصل تصوف چوي ته محمدي شريعت جي سختيءَ سان پابندي ڪريو مگر اڄوڪو تصوف حڪم نافذ ڪري ٿو ته نماز جو وقت هجي يا اذان اچي رهي هجي ته ان جي پرواه نه ڪندي ميخاني ۾ اچي ۽ مچي جا نعرا لڳايو. اصل تصوف چوي ته صوفي ٿيڻ لاءِ مجاهدا ڪريو، عبادات ڪريو، بکون ڪاٽيو، چلا ڪيو وغيره. مگر اڄوڪو تصوف آرڊر ڪري ته ڪمايو نه بلڪ پنو، ۽ ڳائي وڄائي مجرا وٺي پيٽ پاريو ۽ بيڪار رلندا وتو نه الله جي طاعت ۽ نه رياضت......

نه مرشد نه رهبر، نه رهنما نه پيشوا- ٿڪي جو رنگ وٺي ڪپڙا ڳاڙها ڪري ۽ چار ابرو تراشي، ڏينهن ڏٺي جو فقير، درويش ۽ صوفي نما انسان ۽ رات جو پرائي گهر ۾ ڪاٽ!- صحبت ۾ مثال ۽ سندون اهل الله بزرگن جون مگر قدم ان جي بلڪل برخلاف اهڙيءَ ئي تصوف ته تباهي آندي آهي؟ اهڙي ئي تصوف ته دنيا کي فقيرن ۽ صوفين جي برخلاف بنايو آهي نه ته ڇا محمدي شريعت جا عامل ڇا دنيا جي انهن ڪان نفرت ۽ مخالفت؟ ڪوڙو ئي نٿو لڳي!

ديباچي ۾ ئي لکيو اٿن ته انهيءَ تضاد واري صورتحال کي واضح ڪرڻ خاطر ۽ اصل حقيقت تي روشني وجهڻ ڪارڻ، هي ڪتاب وڏي مطالعي ۽ مشقت بعد پيش ڪجي ٿو.
سڀ کان پهريائين لفظ صوفي جي لغوي، اشتقاق ۽ ان جي معنيٰ مفهوم تي تحقيق ڪئي وئي آهي جنهن لاءِ تصوف جي بلڪل اوائلي ۽ بنيادي ڪتابن ڏانهن رجوع ڪيو ويو آهي ۽ اهي ٻه ڪتاب آهن، ڪتاب اللمع ۽ ’ڪشف المحجوب‘... ياد رهي ته پهريون ڪتاب هن وقت جي تحقيق موجب عربيءَ ۾ ان موضوع تي اولين تصنيف آهي، جنهن جي دريافت جو سهرو مشهور مستشرق نڪلسن جي سر تي آهي ۽ هن اهو ڪتاب ويهين صديءَ جي پهرين چوٿائي ۾ دريافت ڪيو. ڪتاب جي مصنف سراج جي وفات جو سال 378 هجري آهي. ٻيو ڪتاب ڪشف المحجوب فارسي زبان ۾ تصوف بابت پهرين مڪمل تصنيف آهي جنهن جو مصنف شيخ علي هجويري آهي ۽ اهو ڪتاب پنجين صدي هجريءَ ۾ لکيو ويو.
مخدوم صاحب لفظ صوفي جي مختلف لغوي پهلوئن ۽ معنائن تي بحث ڪرڻ کانپوءِ ان نتيجي تي پهتو آهي ته وڌيڪ صحيح اهو آهي ته صوفي لفظ جي نسبت ’صوف‘ يعني اوني لباس پائڻ وارن ڏانهن آهي.

مخدوم صاحب جي تحقيق جو بنياد عبدالماجد دريابادي جو ڪتاب ’اسلام اور تصوف‘ آهي.
انهيءَ بحث ڪي اڳتي وڌائيندي ’گيڙو‘ لباس جي مسئلي تي روشني وجهي ٿو. ڇا اهو واقعي صوفين سان مخصوص لباس آهي يا ان جي ڪا تاريخي اهميت آهي. جيئن اڄڪلهه رواج آهي ته ڪير ڪنهن جو طالب ٿيندو آهي ته ان کي پين رسمن سان گڏ ’گيڙو‘ ضرور ڏڪايو ويندو آهي. هن ڪانپوءِ اها تحقيق به ڪئي اٿن ته گيڙو رنگ ٺهي ڪيئن ٿو ۽ ان جا ڪهڙا اثرات آهن. انهيءَ بحث جي آخر ۾ اهو نتيجو ڪڍيو اٿن ته اصل ۾ اهو رنگ هندو جوڳين جو آهي. اهي چاڪاڻ ته جهرجهنگ ۽ ڳوٺن ۾ اڪثر پيرين پيادا هلندا وتندا هئا ۽ انهيءَ رنگ وارا ڪپڙا گهڻو ڪري ميرا نه لڳندا آهن، تنهن ڪري منجهن اهو رواج پئجي ويو. بهرحال ان امڪان کي رد نٿو ڪري سگهجي ته مسلمان صوفين ۾ ان جو رواج هندو جوڳين جي ميل جول سبب ٿيو هجي. هتي پهچڻ ڪانپوءِ لکن ٿا ته بيشڪ صوفين وٽ گيڙو مقبول هيو ليڪن اڄڪلهه ان جي بجاءِ زعفراني رنگ ۾ اڇي ڪپڙي واري لباس جو رواج پيو آهي جيڪو اصل صوفي روايت جي نفي آهي ڇو ته گيڙو ۽ زعفراني رنگ ۾ وڏو فرق آهي. هتي تاريخي جي روشنيءَ ۾ اهو بحث ڪيو اٿس ته ڇا زعفراني لباس پائڻ شريعت ۾

ڪڍهن منع هيو. هن سلسلي ۾ حديث جي ڪتاب ۾ روايتون ملن ٿيون جن مان ممانعت معلوم ٿئي ٿي. ليڪن مخدوم صاحب اسلاف جي روايتن ۽ عمل کي ڏسندي اهو نتيجو قائم ڪيو آهي ته گيڙو رنگ جو استعمال مباح آهي، ناجائز ۽ حرام ناهي.

هن کانپوءِ صوفي لفظ جي اصطلاحي معنيٰ ۽ مفهوم کي واضع ڪيو اٿن جيئن ’تصوف پنهنجي نفس کي الله سان گڏ ان جي مرضيءَ تي پاڻ کي ڇڏي ڏيڻ آهي‘. يا تصوف نيڪ اخلاق جو نالو آهي. تصوف نفساني لذتن کي ترڪ ڪرڻ جو نالو آهي. تصوف جو اصل مقصد ’مطلق حقيقت‘ جي تلاش ۽ جستجو آهي. ائين وضاحت ڪندي لکيو اٿن ته اسلامي تصوف جو نظام پنهنجي روحاني زندگي، تڪميل ۽ تفصيلي اعتبار سان بلڪل جدا گانه سراسر ممتاز ۽ منفرد آهي. اسلامي تصوف جي اصولن جو مرجع ۽ محور ڪتاب الله ۽ سنت رسول الله آهي ان کانسواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. تصوف جي اصليت تي روشني وجهندي لکن ٿا.

’تصوف هڪ جامع ۽ مانع لفظ آهي جو فقر ۽ زهد تي حاوي آهي، فقر جي باري ۾ وري چون ٿا فقر عشق آهي. فقير طريقت ۽ حقيقت جي واٽ جو عاشق آهي. ان عشق ۾ هن کي ڪنهن به چيز جي آرزو نه هوندي آهي ۽ جڏهن الاهي بقا ۾ فقير کي استغراق ٿيندو آهي ته بقا جي صفت

سان موصوف ٿي ويندو آهي ۽ الاهي جمال جي انوار جي تجلي حاصل ڪندو آهي ۽ هويت جي صفت سان مخصوص ٿي ويندو آهي ۽ ان وقت فقر جو درجو ختم ٿيندو آهي.‘

ليڪن فقر جي حصول واسطي پنجاهه شرط لازمي ڄاڻايا اٿن جن ۾ سرفهرست توبه آهي ۽ آخري ديدار آهي.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته پنجين صديءَ ۾ خراسان جي وڏي صوفي عبدالله انصاري پنهنجي ڪتاب منازل السائرين ۾ هڪ سؤ منزلون ڄاڻايون آهن، جن ۾ هي پنجاهه شرط منزل جي حيثيت ۾ شامل آهن. رساله قشيري ۾ وري پنجيتاليهه منزلون يا مقام ڏنل آهن.

مخدوم صاحب فقر جي بحث کي سميٽيندي لکن ٿا ته جيڪڏهن اهي پنجاهه شرط پورا حاصل نه ٿين ته هيٺ ڄاڻايل اٺ شرط لازمي آهن:

توبه، عبادت، زهد، صبر، عرفان، شڪر، توڪل، دوست جي طلب.

دراصل اهي اٺ شرط اهي آهن جن کي ڪتاب اللمع وارو ۽ ٻيا صوفي مقامات چون ٿا. تاهم سراج ڪتاب اللمع ۾ ست مقامات اٺ احوال (states) ڄاڻائي ٿو. مقام ان کي چون ٿا جيڪي صوفي پنهنجي محنت سان حاصل ڪري ٿو، جڏهن ته حال ان جي پنهنجي وس ناهي بلڪ اهو رب جي طرفان کين انعام طور ملي ٿو. اهي ست

مقام هن ريت آهن. 1. توبه 2. زهد 3. ورع 4. فقر 5. صبر 6. توڪل 7. رضا،
ڏه احوال هن ريت آهن:
1- مراقبه 2- قرب 3- محبت 4- خوف 5- رجا 6- شوق 7- انس 8- اطمينان 9- مشاهدو 10- يقين
شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت صوفين جا خاص اصطلاح آهن جن جي باري ۾ ڏاڍيون غلط تاويلون ۽ سمجهاڻيون ڦهليل آهن. بلڪ هر ڪنهن پنهنجي مقصد خاطر انهن جو معنيٰ ۽ مطلب پئي ورتو آهي. ليڪن مخدوم صاحب انهن جي ڏاڍي سهڻي نموني ۾ سمجهاڻي ڏني آهي اها سخت غلط فهمي آهي ته طريقت، حقيقت ۽ معرفت شريعت کان جدا آهن. درحقيقت طريقت جو باطني پهلو حقيقت، حقيقت جو باطني پهلو معرفت، ۽ معرفت جو ظاهري پهلو شريعت آهي.
مخدوم صاحب جي تصنيف ’اسلامي تصوف‘ جو خاص پهلو هي آهي ته ان ۾ موجوده دور جي ڪن صوفين مٿان سخت تنقيد ٿيل آهي ته اهي ڪهڙين غلط رسمن ۽ عقيدن کي تصوف جو نالو ڏيئي عوام کي گمراه ڪمري رهيا آهن. انهن کي هو نام نهاد صوفين جي نالي سان مخاطب ٿئي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ هوجا بجا علامه اقبال جي شعرن مان تائيد حاصل ڪري ٿو. سڀ کان اول هو ملامتي صوفين کي خاص نشانو بنائي ٿو. جيتوڻيڪ تصوف جي

تاريخ ۾ هو ملامتي صوفين جي وجود کان انڪار ڪونه ٿو ڪري بلڪه انهن جي تعريف ڪانپوءِ هو اڄوڪن صوفين لاءِ چوي ٿو ته هو ايترو ته آزاد ٿي ويا آهن. جو جيڪي ٿو خيال ۾ اچين سو ٿا ڪن. واقعي اها حقيقت آهي ته اسان جي هن دور ۾ صوفيءَ جو مطلب ئي آزاد خيال ورتو ٿو وڃي يعني جيڪو ڪنهن به مذهبي پائبندي کان پاڻ کي آجو سمجهي. وڏو ظلم ته اهو آهي ته جيڪڏهن هو اها تعريف ڪٺي پاڻ تائين محدود سمجهن تڏهن به ڀلو، پر مسئلو تڏهن شدت وٺي ٿو وڃي جڏهن هو شاهه لطيف شاهه عنايت، سچل، بيدل وغيره کي به آزاد خيال ڪري پيش ڪن ٿا.

انهيءَ ڪري مخدوم صاحب صحيح چوي ٿو ته جاهل صوفي پاڻ کي ملامتي ۽ قلندري سڏائڻ ۽ شرعي فرائض کان بيگانه رهڻ ۾ فخر سمجهندا آهن. دراصل انهن کي ملامت جي ميم جي به خبر نه هوندي آهي يعني ته ملامت ڇا آهي ۽ صوفي ملامت ڪهڙي منزل ۾ ۽ ڪهڙي طرح اختيار ڪندا آهن. واقعي موجوده زماني ۾ بي ديني کي ملامت ڪري ورتو ويو آهي جيڪا ڳالهه قابل مذمت آهي. انهن لاءِ مخدوم صاحب لکي ٿو: ”عجيب ڳالهه وري هي آهي ته اڄوڪا صوفي صحبت ۾ سندون پيش ڪندا رومي، عطار، جنيه بغدادي حسن بصري وغيره جون، مگر نه انهن جي سوانح تي نظر ۽ نه انهن جي مذهب

جي خبر، نه انهن جي عمل جي سڌ ۽ نه انهن جي ڪردار جي حقيقت باقي ڏنبا چاوڻ ڏم مچاوڻ موجود آهي.“

تصوف جي تاريخ ۾ خاص طور موجوده دور سان متلق پيو اهم مسئلو صحو ۽ سڪر جو آهي. صحو جو مطلب آهي ته جڏهن سالڪ يعني صوفي هر حالت ۾ هوش حواس ۾ آهي ۽ خالق ۽ مخلوق جي تفريق کي سامهون رکي ٿو. ليڪن سڪر ۾ سالڪ هرچيز بلڪ پنهنجي نفس ۽ عقل کان به غافل ٿي وڃي ٿو. ٽين صديءَ جو وڏو صوفي جنيد بغدادي (وفات 297ھ) صحو جي حالت کي صوفين لاءِ هر صورت ۾ بهتر قرار ڏئي ٿو، ان ڪري کيس ’صاحب صحو‘ صوفين جو سردار تسليم ڪيو وڃي ٿو. هوڏانهن بايز سطامي (وفات 260ھ) جيڪو جنيو کان به اڳ ٿي گذريو پنهنجي شطحيات جي ڪري ’صاحب سڪر‘ صوفي بلڪ انهن جو اڳواڻ ڪوٺيو وڃي ٿو. منصور حلاج، شبلي، نوري وغيره صاحب سڪر صوفين ۾ شامل آهن. اچوڪن صوفين جي باري ۾ مخدوم صاحب هن طرح رقمطرزا آهي.

’اچوڪا صوفي سڪر کي پسند ڪندا آهن. مگر اهو سڪر جوافيون، شراب ۽ پنگ وغيره مان پيدا ٿئي ٿو. جيتر ’آبا‘ نه ڪندا تيتر بي حال هوندا. کين صحيح سڪر جي ته ڪابه خبر ناهي. بهتر اهو آهي ته شراب ۽ پنگ واري سڪر کان اصلي سڪر جي حاصل ڪرڻ جي

ڪوشش ڪن. چو ته ڪم از ڪم ‘حرام’ ڏسي وائسي ته استعمال نه ڪن.‘

هن ڪانپوءِ ڪتاب ۾ اسلامي عبادتن نماز، روزي، زڪواة ۽ حج جي تصوف جي لحاظ کان اهميت بيان ڪئي وئي آهي ۽ هن باري ۾ وڏن وڏن صوفين ڇا چيو آهي، انهن جا اقوال ۽ حوالا آندا اٿس. مثلاً ڪشف المحجوب. وارو حج جي ارڪان جي صوفيانه تعبير پيش ڪندي چوي ٿو، احرام ٻڌڻ نفساني عادتن کان پري ٿيڻ برابر آهي. عرفات ۾ قيام مشاهدو يا ڪشف حاصل ڪرڻ آهي. مزدلفه ۾ پهچڻ نفساني مرادن کي ترڪ ڪرڻ آهي. خانه ڪعبي جو طواف الله تعاليٰ جي جلال ۽ جمال کي ڏسڻ آهي. صفا ۽ مروه درميان ڊوڙڻ دل جي صفائي آهي. ڪتاب جي هڪ باب ۾ مرشد جي ضرورت ۽ اهميت تي روشني وڌي وئي آهي ۽ ان جي توجہ اها پيش ڪئي وئي آهي ته تصوف اهڙو علم آهي جيڪو روح يا اصلاح نفس سان واسطو رکي ٿو ۽ اهو عمل سواءِ اهڙي رهبر جي اثر انداز ڪونه ٿيندو جيستائين اهو پاڻ انهيءَ تي عمل نٿو ڪري.

صوفين جي باري ۾ اها به هڪ وڏي غلط فهمي ڦهلايل آهي ته هو ڪوشش، جدوجهد ۽ عمل تي ڀروسو ڪونه ٿا ڪن، بلڪ رڳو تقدير يا قسمت ۾ ويساهه رکن ٿا. حالانڪ الله تعاليٰ انسان جي فطرت ۾ نيڪي ۽ بدي جي

تميز ڪرڻ جي صلاحيت رکي آهي، بلڪ نيڪي اختيار ڪرڻ ۽ برائي کان بچڻ جي منجهس اهليت پڻ موجود آهي. هن مسئلي کي ’جبر ۽ اختيار‘ جو نالو پڻ ڏنو ويو آهي. مخدوم صاحب هن مسئلي بابت قرآن، حديث ۽ صوفين جي ڪتابن، خاص طور مولانا رومي ۽ علامه اقبال جي حوالي سان نهايت سير حاصل بحث ڪيو آهي. هن سلسلي ۾ سندس نقطئه نظر وڏن صوفين سان بلڪل هم آهنگ آهي ته دنيا جي تاريخ ان تي شاهد آهي ته اها دارالعمل ۽ دارالمڪافات آهي. اها ڳالھ ٿوري غور سان سمجھ ۾ اچي سگهي ٿي ته انسان عمل جي انتخاب ۾ آزاد آهي پر نتيجن جي برداشت ڪرڻ تي مجبور آهي. ان جو سادي ۾ سادو مثال آهي ته جو پوکي ڪڻڪ ڪونه لُڻبي. مطلب ته انسان فصل پوکڻ جو فيصلو پاڻ ڪري ٿو، پر جڏهن هڪ دفعو پوکي چڏيائين ته پوءِ نتيجو ان مطابق نڪرندو. مخدوم صاحب بي عمل صوفين جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪندي لکي ٿو:

’اڄ اسان جا صوفي صاحبان خصوصاً انهيءَ تقدير جي تصور ۾ گرفتار آهن. هر جاءِ تي هو رسوا ٿي رهيا آهن. پروري به انهيءَ ڏن ۾ مست آهن ته الله جي مرضي اها هئي اسين ڇا ڪري سگهون ٿا.

اومخبوط الحواسو! پنهنجي جهالت، ڪاهلي، ڪم چوري، غلاظة بدڪرداري، ۽ بدعقيد تي کي خدا جي

مرضي بنائي پيا ڦرو؟ خدا جي مرضي قرآن ۾ درج آهي ۽ اوهين ڏسو نٿا، ڏسو ٿا ته سمجهون نٿا. سمجهو ٿا ته عمل نٿا ڪريو. ڇا الله هڪ هزار ڪان وڌيڪ پيرا قرآن ۾ نه چيو آهي ته بلند اعمال جو صلو بلند ۽ پست جو پست آهي. اهو خدا جي مرضيءَ جو تفصيل نه آهي ته ٻيو ڇا آهي؟

اي غافل صوفي! اٿ، جاڳه، اوهام ۽ بدعقائد جا اهي سلاسل ٽوڙ ۽ عمل جي شمشير هٿ ۾ کڻي اڳتي وڌ جو مدت کان دنيا تنهنجو انتظار ڪري رهي آهي ۽ دنيا کي تنهنجي ضرورت آهي.“

’جبر ۽ اختيار‘ جي سمجهاڻي واسطي مثنوي روميءَ منجهان وري هي دلچسپ نقل آندو ويو آهي. هڪ ماڻهو ڪنهن باغ ۾ گهڙي وڻ تي چڙهي ميوا پٽي کائڻ لڳو. ايتري ۾ باغ جو مالڪ اچي ويو ۽ ان شخص کي چوڻ لڳو ته توکي خدا جو خوف ناهي جو هينئن چوري ڪري ميوا ٿو کائين تنهن تي هن ماڻهو جواب ڏنو ته خدا جي باغ مان خدا جو ٻانهو ميوو کائي رهيو آهي. تون جاهلن وانگر ان تي ملامت ڇو ٿو ڪرين. اهو ٻڌي باغ جي مالڪ پنهنجي نوڪر کي چيو ته رسو کڻي اچ ته آءٌ هن جبريءَ کي چڱيءَ طرح سمجهايان. هو رسو کڻي آيو ته مالڪ ان رسي سان ان چور کي وڻ سان ٻڌي لڪڻ سان مارڻ شروع ڪيو. ان تي چور دانهون ڪرڻ لڳو ته خدا

جو شرم ڪر مون بي گناهه کي چو ٿو مارين. مالڪ جواب ڏنو ته خدا جو هڪ بندو، خدا جي لڪڻ سان هڪ بندي کي ماري رهيو آهي. ڪاٺي يا لڪڻ به خدا جو ۽ تنهنجي پٺي ۽ عضوا به خدا جا. آءُ صرف خدا جي حڪم جي تعميل ڪري رهيو آهيان اتي چور ڪٺي توبه ڪئي ۽ چوڻ لڳو واقعي انسان پنهنجي ڪمن ۾ مختيار يا مالڪ آهي.

گفت توبہ کردم از جبر، اي عيار،

اختيار ست، اختيار ست، اختيار.

ترجمو: چوڻ لڳو مون توبہ ڪئي جبر کان، اولڪل سياڻا. واقعي اختيار آهي، پيهر به چوان ٿو اختيار آهي.

مثنويءَ مان پيو مثال نهايت معنيٰ خيز آندل آهي جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اصل ۾ جبري شيطان آهي چو ته آدم پنهنجي اختيار جو اقرار ڪيو هو ۽ تڏهن ته سندس چوٽڪارو ٿيو هو. شيطان ته الله تعاليٰ تي الزام هنيو هو ته تو مونکي گمراهه ڪيو. پيالو تو پڳو ۽ مارين مون کي ٿو. آدم ته چئي ڏنو هو.

ورنه آدم کئي بگفتي باخدا

ربنا انا ظلمنا نفسنا

ترجمو: جيڪڏهن آدم بااختيار نه هجي ها ته خدا کي ڪيئن چوي ها ته اي منهنجا خدا، اسان پنهنجي نفس تي

ظلم ڪيو. ائين چو نه چيائين ته اهو منهنجي قسمت ۾ هو
يا قضا ائين هئي! آخر ۾ رومي چوي ٿو:
بل قضا حق است وجهد بنده حق
هين مباش اعور چو ابليس خلق
ترجمو: بيشڪ قضا به حق آهي ته پانهي جي ڪوشش به حق آهي. خبردار، پوڙهي شيطان وانگر ڪاڻو نه ٿيءُ.
مخدوم طالب المولىٰ جي تصوف بابت ٻي باقاعدي تصنيف ’مثنوي عقل ۽ عشق‘ آهي جيڪا ظاهر آهي ته نظم ۾ آهي ۽ اها سال 1954 ۾ تصنيف ٿيل آهي. ان جو پس منظر اهو آهي ته انهيءَ سال سروري ڪاليج هالا ۾ عقل ۽ عشق جي موضوع تي بحث مباحثو ڪرايو ويو جنهن جي صدارت پاڻ ڪيائون. ان موضوع تي قلم کڻڻ جو اهو ئي سبب هو جو نومبر مهيني جي هڪ هفتي ۾ هيءَ مثنوي لکي پوري ڪيائون.
مثنويءَ، جو موضوع تصوف جو اصل ميدان يعني عشق آهي جنهن ان جي شروعاتي بيتن ۾ وضاحت ڪئي اٿس ته قلم کڻڻ کان اڳ ان موضوع تي مون گهڻو سوچيو آخر ان سلسلي ۾ مون مثنوي رومي ۽ علامه اقبال جي شاعريءَ کي پنهنجو رهبر بنايم ۽ انهن جي رهنمائي هيٺ هيءَ مثنوي لکي سگهيس.
عقل ۽ عشق انسان جون ٻه مخفي قوتون آهن جيڪي قدرت طرفان منجهس وديعت ڪيون ويون آهن. شروع

ڪان وٺي اها ڳالھ بحث جو موضوع رهي آهي ته انهن ٻنهي قوتن جو ڪهڙو ڪردار آهي؟ ڇا اهي هڪ ٻئي جي مخالف آهن يا هڪ ٻئي جي مدد لاءِ سهڪار ڪري سگهن ٿيون. ڇا انهن جو ڪردار مثبت آهي يا منفي يا ڪنهن جو منفي آهي ۽ ڪنهن جو مثبت؟ ڇا انهن جي عمل ۾ مٽ سٽ به ٿيندي رهي ٿي؟

هن مثنويءَ ۾ مؤلف پنهنجي آڏو مثنوي رومي ۽ اقبال ڪانسواءِ روايتي صوفي فڪر ۽ ڏاهپ کي سامهون رکي پنهنجي خيالات جو اظهار ڪيو آهي. بلڪ اهو به ٻڌائجي ته هن مختصر مثنويءَ ۾ مخدوم صاحب جا پنهنجا ڇيل ڪل بند 240 آهن جڏهن ته روميءَ جا ڪل 46 ۽ اقبال جي مثنوين جا ڪل 77 بند آيل آهن.

بحوحال اها حقيقت آهي ته مخدوم صاحب هن مثنويءَ ۾ جيڪي ڪجھ چيو آهي اهو روميءَ ۽ اقبال جي فڪر جي تشريح ۽ توضيح آهي ۽ ان ۾ ڪوشش ناهي ته جديد دور ۾ تصوف کي سمجهڻ لاءِ انهن ٻنهي مفڪرن جو مطالعو ازحد ضروري آهي. سڀ کان پهرين هتي اهو ٻڌائڻ ضروري آهي ته صوفين وٽ عشق جو تصور نهايت همہ گير آهي جنهن جو جواز هو ان مشهور حديث مان وٺن ٿا.

ڪنت ڪنزاً مخفياً فاحيت ان اُعرف فخلقت الخلق.

مان لڪل خزانو هوس پوءِ مون گهريو ته آءُ سڃاتو وڃان تنهن ڪري مون مخلوقات کي پيدا ڪيو.
هن مان هو وڏيڪ استدلال وٺن ٿا ته انسان خود انهيءَ عشق جي پيداوار آهي ۽ ان راز جو رازدان آهي. بلڪ سموري مخلوقات ۾ انسان کي خصوصي حيثيت حاصل آهي جنهن لاءِ وري هو ٻي حديث پيش ڪن ٿا.
خلق آدم عليٰ صورته
يعني الله تعاليٰ انسان کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو.
انهيءَ مفهوم ۾ صوفين جو ٻيو مشهور مقولو آهي.
الانسان سرّي وانا سرّه
يعني الله تعاليٰ چوي ٿو ته انسان منهنجو ڳجھ آهي ۽ آءُ انسان جو ڳجھ آهيان. صوفي قرآن شريف جي آيت ’الست بربڪم‘ ۽ ان جي جواب ’قالو بليٰ‘ مان پڻ الله تعاليٰ ۽ انسان جي وچ ۾ عشق ۽ محبت جو اقرار سمجهن ٿا. انهيءَ ڪري هو عبادت ۽ عبوديت کي به عشق جو اظهار چون ٿا. ان لحاظ کان هو عشق کي ڪائنات جي وڏي ۾ وڏي حقيقت، اسرار ۽ راز سمجهن ٿا ۽ انسان کي ان راز جو رازدان ڪوٺين ٿا. سڀئي صوفي ان ڳالھ تي متفق آهن ۽ صوفي ادب ۾ ان جو وڏي ۾ وڏو نمائندو مولانا جلال الدين رومي آهي. هو چوي ٿو ته اهو الله تعاليٰ جو عشق ئي هو جوهي ڪائنات پيدا ڪيائين. انهيءَ ڪري انهيءَ عشق جي تعريف يا وصف ڪرڻ

نامڪمن آهي ۽ انهيءَ ۾ قلم جو پڇي پوڻ لازمي آهي. البت ان جي ڪجھ پهلوئن جو بيان هن ريت ڪري سگهجي ٿو. ان جي ڪري ڪوڙاڻ مٺاڻ ٿئي ٿو ۽ ٽامو سون بنجي ٿو. محبت جي ڪري باھ مان نورانيت ۽ روشني پيدا ٿي پوي ٿي ته بدصورت پري خوبصورت نظر اچي ٿي. محبت جي ڪري مردو به زنده ٿي پوي ٿو ۽ بادشاه ٻانهو ٿي پوي ٿو. عشق ئي سڀني بيمارين جو علاج آهي. نڙ ۾ سوز ۽ ساز عشق ۽ محبت جي ڪري آهي ته ٻئي طرف شراب ۾ نشو به عشق جو تاثير آهي مطلب ته عشق خدائي رازن جو اسطرلاب به آهي.

علت عاشق زعلتها جداست

عشق اسطرلاب اسرار خداست

ترجمو: عشق جو سبب يا ڪارڻ ٻين سڀني سببن کان الڳ يا نيارو آهي. اهو عشق خدائي رازن جو اهو اوزار آهي جيڪو هر ڏس ۾ رهنمائي ڪري ٿو.

وڌيڪ چوي ٿو:

ملت عاشق از همه دينها جداست

عاشقان راملت و مذهب خداست

ترجمو: عشق وارن جو رستو ٻين سڀني رستن کان نرالو آهي عاشقن جو دين مذهب فقط خدا ئي خدا آهي.

اقبال وٽ پڻ عشق جو تصور روميءَ وٽان ورتل آهي ۽ هن جو تصور پڻ همہ گير ۽ آفاقي آهي جنهن هن شعر ۾ چيو اٿس.

عشق دم جبرئيل، عشق دل مصطفيٰ
عشق خدا کا رسول، عشق خدا کا کلام

هاڻي جيستائين عقل جو تعلق آهي ته رومي توڙي اقبال عقل جي اهميت جو انڪار ڪونه ٿا ڪن، پر ان جي ناقص يا محدود هجڻ جي نشاندهي ڪن ٿا. هو چون ٿا ته عقل ڪنهن حد تائين وڃي سگهي ٿو، پر اهو هن ڪائنات جا سڀئي اسرار ۽ راز سمجهي يا کولي نٿو سگهي. اهو ئي سبب آهي جو انساني فڪر ۽ فلسفي جي تاريخ ۾ پڻ عقل کي غالب حيثيت نه ملي آهي. اسلامي روايت ۾ جيڪو شيطان جو تصور آهي، ان کي به ڪن صوفين خاص طور روميءَ، شيطان کي عقل جو نمائندو ڪوٺيو آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ آدم يا انسان کي عشق جو نمائندو سڏيو آهي. جيئن هيٺين شعر مان ظاهر آهي.

داند او کو نيکبخت ومحرم است
زيرکي ز ابليس وعشق از آدم است

ترجمو: جيڪو نيڪ بخت ۽ محرم راز آهي اهو ڄاڻي ٿو ته عقل پسندي يا چالاڪي شيطان ابليس جي عادت آهي ۽ عشق محبت انسان جي فطرت آهي.

بئي هنڌ چيو اٿس.

زهرکي بغروش وحيراني بخر
ترجمو: عقل پسندي کي وکڻي چڏ ۽ حيراني (عشق جي انتها) کي خريد ڪر.
اقبال پڻ عقل ۽ عشق ۾ واضح تميز ڪري ٿو ۽ عشق جي برتريءَ جو برملا اظهار ڪري ٿو.
بی خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محو تماشائی لب بام ابھی
انهيءَ ڪري اقبال چوي ٿو ته عقل کي عشق جي رهنمائي قبول ڪرڻ گهرجي.
زيرکي زعشق گردد حق شناس
ڪار عشق از زير کي محڪم اساس
ترجمو: عقل پسندي عشق جي ڪري ئي حق جي ساڃهه حاصل ڪري سگهي ٿي ۽ عشق جي عمارت لاءِ عقل پشتي بنجي سگهي ٿو.
جيئن اسان مٿي چئي آياسون ته مخدوم صاحب مثنوي ’عقل ۽ عشق‘ ۾ سڌوسنئون اقبال ۽ روميءَ جا اشعار آندا آهن جن جي روشنيءَ ۾ اسان روميءَ ۽ اقبال جي ’عقل ۽ عشق‘ بابت نظريات يا تصورات کي پيش ڪيو. مخدوم صاحب روميءَ جي تصورات کي هيئن نظم ۾ آندو آهي.
عشق جيتر ناهه تيتر ڪجهه نه آ
عشق ئي آهي محرڪ جا بجا

عشق جي باعث هي عالم منجهه وجود
عشق ئي آهي ڪندو رب کي سجود.
’الست بربڪم‘ بابت چوي ٿو.
جو ’الست بربڪم‘ آواز هو
عشق جو يارو اهو آغاز هو
قالو بلىٰ لاءِ چوي ٿو
باعث صبر و رضا خود عشق هو
جذبه قالو بلىٰ خود عشق هو.
سڀني صوفين توڙي رومي ٻن قسمن جو عشق مڃيو آهي.
مجازي ۽ حقيقي ان سلسلي ۾ چوي ٿو.
عشق ٻن قسمن جو آهي اي ادا
هڪ مجازي ٻيو حقيقي با خدا
عشق آهي درحقيقت عشق سو
جنهن طرف رومي اشارو آ ڪيو.
روميءَ جي نظر ۾ عشق خداوندي ئي باقي رهڻ وارو آهي ڇو ته اها ذات خود باقي رهڻ واري آهي. عشق مجازي جو محرڪ جئين ته رنگ وبو يعني رنگ ۽ احساس تائين محدود آهي، اهو باقي رهڻ وارو ناهي، بلڪ ان جي پڇاڙيءَ ۾ خواري ۽ ذلت آهي. رومي مثنويءَ ۾ اهڙيون ڪيتريون آکاڻيون ۽ نقل آندا آهن جن مان هو پنهنجو نقطئه نظر ثابت ڪري ٿو. عقل جو واسطو ظاهري رنگ ۽ جلوي جمال سان آهي، پر عشق

جو واسطو اندر ۾ دل سان آهي مخدوم صاحب جو نقطئه نظر به ساڳيو آهي.

عقل وارو عشق يار فسق
عشق تيسين عشق آ، جيسين آ عشق
عقل وارو عشق بس بي فيض آھ
خواهشات نفس وارو فيض آھ
عقل واري عشق جي منزل زمين
عشق وارو عشق برعرش برين.

مولانا رومي مثنويءَ ۾ عشق کي ’عقل ڪل‘ به ڪوٺيو آهي ته جيئن ان کي عقل جزوي کان الڳ ڪري سمجهائي سگهجي. رومي چوي ٿو ته عقل جزوي کي پنهنجو وزير نه بناءِ يعني ان تي ڀروسونه ڪر. بلڪ ان جي مقابلي ۾ ’عقل ڪل‘ کي بادشاھ ۽ وزير بڻي سمجھ. مخدوم صاحب مٿين شعرن کانپوءِ پنهنجي خيالات جي ترجماني هينئن ڪري ٿو.

هاڻي ڪريون پيٺ عقل وعشق جي
صاف ظاهر ڳالھ ٿئي آخر سچي
عقل ڪل ۽ عشق هڪڙي ڳالھ ٿيو
عقل جزوي کي اٿي هاڻي وٺو
عقل جزوي جي آ منزل هي جهان
عقل ڪل جو سير آڪون ومڪان
عقل ڪل سان ڪامل انسان ٿو ٿئي

حاصل آخر سر سبحان ٿو ٿئي
روميءَ جي فڪر ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو.
چا ٿو فرمائي اتي رومي فقير
حرف حرف آهي انهيءَ جو بينظير
اتي روميءَ جو هي مشهور شعر آندل آهي.
عقل ڪل، نفس ڪل، مرد خداست
عرش وڪرسي رامدان ازوي جداست
ترجمو: عقل ڪل يا نفس ڪل الله وارو شخص آهي.
انهيءَ کان عرش و ڪرسي به الڳ يا پري ناهن.
مخدوم صاحب هن شعر جي سمجهاڻي خاطر چوي ٿو.
عقل ڪل جو عشق تي دارومدار
بي مثال آهي سندس عزووقار
عقل ڪل سان ڪامل انسان ٿو ٿئي
حاصل آخر سر سبحان ٿو ٿئي.

مخدوم صاحب اقبال جا عقل ۽ عشق جي باري ۾ جيڪي شعر پيش ڪيا آهن انهن جو لب لباب هن ريت آهي. عقل چالاڪ ۽ تيز طراز آهي عقل سفاڪ ۽ ظالم آهي عقل هميشه اسباب جي دنيا ۾ ڦاٿل رهي ٿو ۽ اهو هميشه نفعي نقصان جي تلاش ۾ رهي ٿو. عقل مڪلي آهي ۽ پنهنجي دام ۾ ڦاسائڻ گهري ٿو. عقل هوا جي جهونڪي وانگر آهي ۽ اهو چو ۽ چا مان نڪري نٿو سگهي. اهو هميشه خوش باش رهڻ جا نسخا ٻڌائي ٿو. پر ان جي مقابلي ۾

عشق چو ۽ چا کان آزاد آهي. عشق پنهنجي بنڌڻ ۾ ٻڌي باقي هر شيءَ کان آجو ڪري ٿو. عشق ڪمياب ۽ بي بهادولت آهي. عقل وارا عشق وارن جي مقابلي ۾ ڪيف ۽ مستيءَ کان بي نصيب آهن. عقل هن جهان تي شبخون هڻڻ سيکاري ٿو، پر عشق مڪان تائين پهچڻ سيکاري ٿو. عقل عشق کانسواءِ گمراهي آهي، پر عشق سان گڏ لاهوتي آهي.

رومي ۽ اقبال جي تقابلي مطالعي بعد مخدوم صاحب پنهنجي راءِ هينئن پيش ڪري ٿو.

عقل ويچارو سدا محتاج آهه
عشق شاهنشاهه لايحتاج آهه
عقل آ انسان جي لئه چڻ ممات
عشق انجي واسطي آهي حيات
عقل جي اک ۾ سدا آ ممڪنات
عشق جي قبضي ۾ هر ناممڪنات

روميءَ جي بنيادي خيال ته عقل شيطان جي پناهگاهه آهي ۽ عشق انسان جي اعليٰ وصف آهي، هن سلسلي ۾ چوي ٿو.

عقل وٽ شيطان جي جاءِ پناهه
عشق وٽ انسان جي آماجگاهه

وڌيڪ وضاحت هن ريت ڪري ٿو.

عقل جو مذهب فقط آ حب جاه
عشق جي ملت سچي قلب و نگاه
عقل جو مذهب رڳو آ قيل و قال
عشق جي ملت فقط وجد وصال
خود مسلح ڪربلا ۾ عقل هو
عشق آيو بيڌڙڪ ان هنڌ مليو
عقل جو ڪم آهه تڪرار و فساد
عشق جو ڪم آهه هر ڪنهن سان وداد
عقل جو ڪم آهه فرعوني سدا
عشق جو دم يار ملڪو تي سدا
اڳتي چوي ٿو.
عشق جو واپار آ ڪون و مڪان
عقل جو واپار ناسوتي جهان
عشق جو واپار آ هڪڙو ئي نور
عقل جو واپار آ حور قصور
عشق جو واپار وجہ الله آهه
عقل جو واپار غير الله آهه
عقل هردم عالم ناسوت ۾
عشق سرگرم عمل جبروت ۾
عقل چاڙو ڪونه آ لاهوت جو
عشق واقف عالم هاهوت جو.

عقل جزوي ۽ عقل ڪل جي تعريف وري هينئن ڇيو اٿس:
هڪ هنڌ پنهنجي راءِ ڏيندي چون ٿا.
عقل آهي طالب الدنيٰ سدا
عشق آهي طالب المولٰي سدا.
’مثنوي عقل وعشق‘ ۾ اجا ڪيترائي بند آهن جيڪي اعليٰ مفهوم ۽ معنيٰ جا حاصل آهن. بلڪ تصوف جي تعليمات جو نچوڙ آهن ۽ انهن شعرن جي پڙهڻ سان ئي اهو حظ حاصل ڪري سگهجي ٿو. جيئن ته اها مثنوي ناياب آهي ۽ مخدوم صاحب جي ڪنهن شعري مجموعي ۾ شامل ناهي، لهٰذا ان کي هن مقالي جي ضميمي طور شامل ڪيو ويو آهي ته جيئن پڙهندڙ سڌو سنئون ان مان مستفيض ٿين
سنڌي شاعري
مخدوم طالب المولٰي جيتوڻيڪ نثر ۾ به ڪافي ڪجهه لکيو، پر بنيادي طور هو شاعر هو. سندس عروضي شاعري ڪانسواءِ سنڌي روايتي شاعريءَ جو به ڪافي ذخيرو آهي جيڪو مختلف مجموعن جي صورت ۾ شايع ٿيل آهي. هونئن ته مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ هڪ حساس شاعر وانگر سڀ رنگ ۽ خاص طور ڪيفيتون شامل آهن، سندس بيتن ۽ ڪافين ۾ صوفيانه شعور جي

جهلڪ زياده نظر اچي ٿي جيڪا ڳالھ سندس تصوف سان فطري لڳاءَ جي نشاندهي ڪري ٿي. مخدوم صاحب جي اها سٺي عادت هئي جو پاڻ شعر يا بيت چوڻ ڪانپوءِ اڪثر ان جي تاريخ ۽ سال لکي ڇڏيندا هئا، جنهن مان سندن ذهني اوسر ۽ تفڪر جي خبر پوي ٿي.

’ڇپر ۾ ڇڙيون‘ مجموعي ۾ ’هادي آهه هڪڙو‘ جو پهريون بيت جيڪو سال 1955 ۾ لکيو اٿن، الله تعاليٰ جي وجود ۽ وحدانيت بابت نهايت معنيٰ خيز آهي.

تڏهن به هڪ الله هو، جڏهن ڪجھ نه هو
جڏهن هوندو ڪين ڪي، تڏهن به سوئي سو
وحده لاشريڪ لہ، ثاني سندس نه ڪو،
صحيح آهه سمجهيو، طالب المولىٰ تو
اهوئي اهو، هادي آهي هڪڙو.

هن بيت جي پهرين سٽ ۾ سمايل خيال صوفين وٽ مشهور حديث ’ڪان الله ولَم يکن معهٗ‘ يعني الله هو ۽ ان سان ٻي ڪاشي نه هئي، تان ورتل آهي. اها حديث صحيح بخاري ۾ موجود آهي. چون ٿا ته جڏهن مشهور صوفي جنيد بغداديءَ جي آڏو اها حديث پڙهي وئي ته نھ پھ چيائين. ’الآن ڪما ڪان‘ يعني هن وقت به اها ذات ائين آهي جيئن هئي. ڏسو ته توحيد بابت اهو ايڏو خيال ڪيڏو نه سهڻو سمجهايل آهي. بيت جي باقي سٽن ۾

پڻ الله تعاليٰ جي توحيد جي سمجهاڻي ڏنل آهي ۽ سورة فاتحه موجب هدايت ان ذات کان ئي آهي.
ٻئي بيت جون پهريون ٻه سٽون هن ريت آهن.

اڄ به اهو ئي آهه، جيڪو هئو اڳ
هئڻ رڳو هن جو، جلوو آهي جڳ

پهرين سٽ مٿين خيال جو تسلسل آهي جڏهن ته ٻي سٽ ۾ اهو سمجهايو ويو آهي ته وجود فقط خدا جي ذات جو آهي ۽ هي جهان ان جي هڪ جلوي يعني مظهر کان وڌيڪ ناهي.
هڪ ٻئي هنڌ پڻ اهو خيال هينئن پيش ڪيو اٿن.

طالب المولىٰ ذات سا، سدا سُو بسُو
هڙئي آهي هو، ٻيو ڪجهه آهي ڪين ڪي.

يعني هر ڏس ۽ هر طرف ۾ اها ذات آهي بلڪ سڀ ڪجهه اهوئي آهي ٻيو ڪجهه ناهي، جيئن شاهه لطيف جي بيت جي هڪ سٽ آهي.

جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون.

هڪ ٻئي بيت جون سٽون آهن.

صفتون سو هزار، ذات آهي هڪڙي
ڪار فرما ڪريم ٿيو، انسان سڀ اوزار

هتي ذات ۽ صفات جو مسئلو نهايت سهڻي نموني ۾ سمجهايو ويو آهي ته خدا جي ذات هڪ يعني واحد آهي. البت ان جي صفتن جو ڳاڻيٽو ڪونهي. بلڪ هي جهان

سندس صفتن جو ئي مظهر آهي. اهو ئي هرهنڌ ڪارفرما آهي انسان جي حيثيت هڪ اوزار کان وڌيڪ ناهي. انهيءَ ڪري صوفين جو مقولو آهي ’لافاعل في الوجود الا الله‘ يعني ڪائنات ۾ فاعل صرف خدا جي ذات آهي.

تصوف ۾ الله تعاليٰ جي قرب جو حصول يا بندي جو وصال هڪ اهم موضوع آهي ۽ تصوف جي سڀني سلسلن ۾ هن مسئلي بابت رهنمائي ملي ٿي. هن سلسلي ۾ صوفين هميشه قرآني آيت ’ونحن اقرب الله من حبل الوريد‘ يعني اسان توهان کي ساهه جي رڳن کان به ويجها آهيون مان رهنمائي ورتي آهي. هاڻي هي بيت ڏسو.

ڏسڻ کان جو ڏور، سو ويجهو آهي وجود کان
ڪک پن ۾ ڪريم جو، نسوروئي نور
ذرڙو، ذرڙو، ذرڙو، لئي ڪاملن ڪوه طور
جو ڏسي نٿو ڏيهه ۾، تنهن قلب جو قصور
دريون دنيا واريون، پهرين پٽي پور
طالب مولا چاڻ تون، هر جا آئي حضور
هو دل کان ناهي دور، هردم آهي هنج ۾

فارسي ۽ سنڌي زبان جي روايتي صوفيانه شاعريءَ جا اصطلاح ۽ تصورات به مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ عام جام آهن جئن حافظ شيرازي رندن کي صوفين جي

اعليٰ درجي ۾ تصور ڪيو آهي. مخدوم صاحب جو هڪ بيت آهي.

رضا واري رمز ۾، رند رهن راضي
محبت واري مام سان، قلب ڪيون قاضي
قبل نه ماضي، هر دم آهن حال ۾

مٿئين بيت کي شاه لطيف جي هن بيت سان پيٽي ڏسو

ڪنين ماضي من ۾، ڪنين استقبال،
حاصل جنين حال، آءُ نه جيئندي ان ري

’درجا آهن دلين تي‘جي عنوان هيٺ هڪ ٻئي بيت ۾ جديد دور جي انسان کي جيڪو فقط عقل جي گهوڙي تي سوار آهي ۽ الهامي ڪتابن مان به ڪا هدايت وٺڻ لاءِ تيار ناهي، انهن تي تنقيد ڪندي چوي ٿو.

دل کي مڃن ڪين ڪي، اڄوڪا انسان
هو مائل رڳو مغز ڏي، جت عقل جا امڪان
پر آهي هينئن فرمايو، ڪريم منجھ قرآن
ل مِن المرءِوقلبہٖ‘ چيو مالڪ مهربان

تنهن جي نبي تائيد ۾، ڏنا بلڪل هي بيان
ان في الجسد مضعة اذا صلحت جا آهن صورت اندر سامان
ان الله لا ينظر اليٰ صورکم ولکن ينظر اليٰ قلوبڪم
هي فائق جا فرمان

رکن ايمان ان تي، مستحڪم مسلمان
جي مورهئون نه مڃن دل کي، سي نسورا نادان
طالب مولىٰ تون به ات، آڻج کي ايمان
جو رسول ۽ رحمان، به درجا ڏنا دلين کي.

هن بيت جي مٿين سٽ ۾ قرآن شريف جي آيت ان الله يحول بين المرؤقلبہ سورة الانفال جي 24 آيت آهي جنهن جي معنىٰ آهي ’الله ٻانهي ۽ سندس دل جي وچ ۾ اوٽ آهي. ان کانپوءِ ڇهين سٽ ۾ حديث جي معنىٰ آهي ته انسان جي جسم ۾ گوشت جو ٽڪر آهي جڏهن اهو صحيح ٿئي ٿو ته پورو انسان صحيح ٿي وڃي ٿو. ان کانپوءِ ٻي حديث جو ترجمو هن ريت آهي ته الله تعالىٰ توهان جي صورتن کي نٿو ڏسي بلڪ هو توهان جي دلين کي ڏسي ٿو.

مخدوم صاحب جي اڪثر ڪافين ۾ تصوف جا بنيادي تصورات ئي ڪارفرما آهن، جن لاءِ پاڻ قرآن شريف جون آيتون، حديثون ۽ ٻيا صوفيانه اقوال جا بجا آندا اٿن. ’هت آهيان انسان‘ جي عنوان تحت هڪ ڪافيءَ جا چند بند ملاحظه ڪريو.

’وفي انفسڪم‘ راز رندانا ’ونحن اقرب‘ شوق شهانا
همدم ڪهڙو حساب نرت اتي ڪو نيهي نيندو
’الانسان سري‘ سر سارو ’وهم معڪم‘ ناز نيارو

چاهي ڏوھ ثواب سزا جزا جي خبر ڪو ڏيندو.

هتي ’وفي انفسڪم‘، ’ونحن اقرب اليه‘ ۽ ’وهو معڪم‘ قرآني آيتن مان ورتل آهن. البت ’الانسان سري واناسره‘ صوفين جو مشهور مقولو آهي. قرآن جون اهي ٽيئي آيتون ۽ اهو مقولو شاهه لطيف جي شاعري ۾ پڻ اچن ٿا ’ذات جو صفات ۾‘ ’ظهور‘ واري مسئلي کي ڪي عارف ئي سمجهن ٿا ته شريعت ۽ طريقت، حقيقت ۽ معرفت جي باهمي تعلق کي سمجهڻ به ڪو سولو ناهي. انهيءَ ڪري چوي ٿو.

ذات صفت ۾ ڪيئن آهي ظاهر مام ٻڌائي مرد ڪو ماهر
پي محبت جو مئي ناب ڪو منصور رهي ملڪ ماڻيندو
طالب مولىٰ شان شريعت حسن حقيقت، طور طرريقت
معرفت آهي مآب پيد وارو ڪو پيد پڙيندو.

صوفين وٽ، پاڻ سڃاڻ مان ئي خدا جي سڃاڻپ، يعني ’من عرف نفسه فقه عرف ربه‘ مشهور حديث ۾ اهو سبق سمايل آهي. سڀني وڏن صوفين ان حقيقت کي تسليم ڪيو آهي. مخدوم صاحب جي ڪافيءَ جا ڪجھ بند هن ريت آهن.

اها الله جي چاڻ	جي تون پاڻ سڃاڻي
	پاڻ سڃاڻي، غير نه آڻي
’من عرف‘ جي رمزن اندر	اهي اٿئي اهڃاڻ
وفي انفسڪم اينما ڪنتم	محبت وارا ماڻ
ونحن اقرب‘ پاڻ چيائين	واهه جي هي واڪاڻ
طالب موليٰ تنهنجو تو ۾	پيهي ويٺو پاڻ.

ذات خداونديءَ جو قرب حاصل ڪرڻ سالڪ جي لاءِ وڏي ۾ وڏو ۽ آخري مرحلو آهي، جنهن لاءِ هو ’فنا‘ يا ’موتوا قبل ان تموتو!‘ يعني مرڻ کان اڳ مرڻ جو رستو ٻڌائن ٿا. جڏهن انسان فنائيت جو مقام حاصل ڪري ٿو ته هو وصال جي منزل ماڻي ٿو اها ئي وحدت الوجود واري ڪيفيت آهي. مخدوم صاحب جي هن ڪافيءَ ۾ ڪجھ اهڙي ڪيفيت جو بيان آهي.

جيتر تون موجود،	تيتر لاموجود هو هوندو
’موتوا قبل‘ ٿي ماڃ مطلب	نينهن ۾ ٿي نابود
دور وڃڻ ئي آهه اجايو	ويجهو اٿيئي وجود
ڪک پن ووڙڻ راند ٻاراڻي	شاهد تون مشهود
سر سبحان به تون ئي آهين	سوچي ڪر سجود

هڙئي هتان ئي ڪرتون حاصل	من مان ئي مقصود
پاڻ ڇڏي ۽ پري نه وڃ تون	منزل ٻي مسدود
توکان توکي ويجهو آهي	مڙني جو معبود
وڃ وڇان تون طالب مولا	خوب ٿيندين تون خوشنود

مددي ڪتاب

1. رساله فتحيه سنڌي ادبي بورڊ 2011ع
2. اسلامي تصوف 1951 طالب الموليٰ
3. مثنوي عقل ۽ عشق طالب الموليٰ 1983ع ٻيو ڇاپو.
4. گلستان سروري 2010ع طالب الموليٰ اڪيڊمي هالا
5. تصوف اسلام عبدالماجد دريابادي اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور 1980ع
6. ڪتاب اللمع اداره تحقيقات اسلام 1972ع
7. رساله قشيريه اداره تحقيقات اسلام 1970ع
8. مثنوي رومي اردو ترجمو قاضي سجاد حسين
9. Sufism A.J. Arberry

Mystialleivemsions of London .10
1966 Islam A, Schimmel 1981

قبلہ سائين مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ جي گهڻ پهلوئي شخصيت جون يادگار تصويرون

طالب المولىٰ جي جوانيءَ جون نڪتل يادگار تصويرون

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صوفياڻي رنگ ۾

ڪرسي تي ويٺل: مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ
کابي پاسي کان ويٺل: محمد صديق ميمڻ،
بيٺل: گل محمد شيخ، پير اعجاز ۽ قاضي عبدالعليم
-هالا 1954ع

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ
مشاعري جي پروگرام جي صدارت ڪندي

حضرت مخدوم نوح سرور رحہ جي ساليانی عرس مبارڪ
جي موقعي تي مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ دعا گھرندي

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ
ڪنهن گهري سوچ ۾ ويٺل،
پاسي ۾ محترم محمد حاجن ابڙيجو بيٺل آهي

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ، وڏي بنگلي جي هال ۾
پاٿاريءَ واري هنڌ ويٺل آهن

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب ريڊيو پاڪستان جي مشاورتي بورڊ جي ميٽنگ ڪندي

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن ريڊيو پاڪستان تي منعقد ٿيل پهرين مشاعري ۾
پنهنجو ڪلام پڙهي رهيا آهن، سندن پر ۾ پير شاهنواز عارف المولىٰ ۽ سيد اسد الله شاهه بيخود حسيني پڻ ويٺل آهن.
(13 ڊسمبر 1955ع)

حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سائين
سندن فرزند ساڄي ڪان مخدوم رفيق الزمان،
مخدوم محمد امين فهيم، مخدوم خليق الزمان
۽ مخدوم شفيق الزمان.

6 مئي 1959ع حيدرآباد

محترمه بينظير ڀٽو، سائين مخدوم محمد الزمان طالب المولیٰ
۽ مخدوم محمد امين فهيم

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ صاحب صدر پاڪستان شهيد ذوالفقار علي ڀٽو سان گڏ
(1971ـ 1972ع)

سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ صدر پاڪستان ذوالفقار علي ڀٽي سان
دوري دوران ورتل هڪ يادگار تصوير (29 آڪٽوبر 1973ع)

سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ پنهنجن مريدن جا مسئلا ٻڌندي

1976ع ۾ مخدوم خليق الزمان جي شاديءَ جي موقعي تي سائين مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ، وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽو، جناب مخدوم محمد امين فهيم ۽ وزيراعليٰ سنڌ غلام مصطفيٰ جتوئي

حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب پنهنجي فرزند مخدوم خليق الزمان صاحب جي شاديءَ جي موقعي تي پنهنجي فرزند، پوٽن ۽ احبابن سان گڏ(1976ع)

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، جناب مخدوم محمد امين فهيم، جناب مخدوم خليق الزمان، جناب نويد الزمان، جناب شفيق الزمان، جناب عقيل زمان، جناب مخدوم جميل الزمان ۽ شڪيل الزمان سان گڏ

16 اپريل 1983ع ۾ سلور جوبلي ڪنوينشن هالا ۾ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ميمبرن سان گڏ

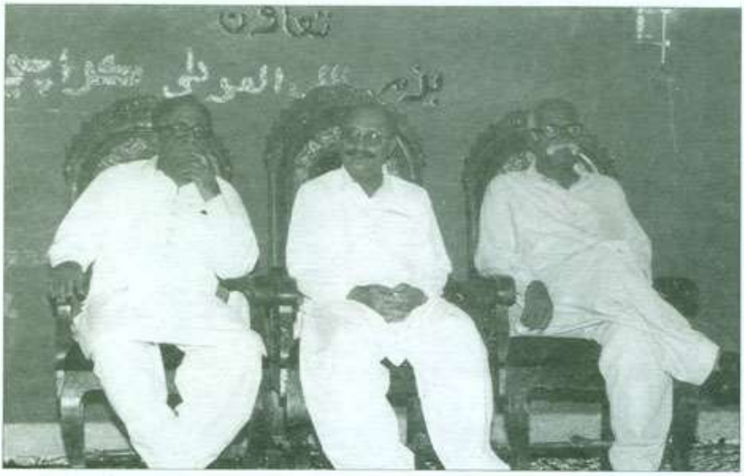

1988ع ۾ مرڪزي بزم طالب المولىٰ جي ساليانى ڪنوينشن جي موقعي تي سيد غلام مصطفيٰ شاهه،
سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ۽ غلام رباني آگرو

1988ع ۾ سروري تنظيم جي ڪنوينشن جي صدارت سائين مخدوم طالب المولىٰ جن فرمائي،
کابي طرف مخدوم خليق الزمان ۽ ساڄي طرف مخدوم جميل الزمان ويٺل آهن

1988ع ۾ پريس ڪلب ڪراچي ۾ ڪل سنڌ مشاعري ۾ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صدارت ڪري رهيو آهي، جنهن ۾ خاص مهمان ڊاڪٽر تنوير عباسي ، آرگنائيزنگ ڪميٽيءَ جو چيئرمين جناب غلام مصطفيٰ شاهه ، سيڪريٽري جناب اياز قادري ۽ مشاعري جو ميزبان جناب نياز پنهور موجود آهي

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ هالا ۾ اسڪول جي دؤري دؤران پرنسپل، استادن ۽ شاگردياڻين سان گڏ

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولٰي جي چاليهي جي موقعي تي ورتل ڪجهہ تصويرون

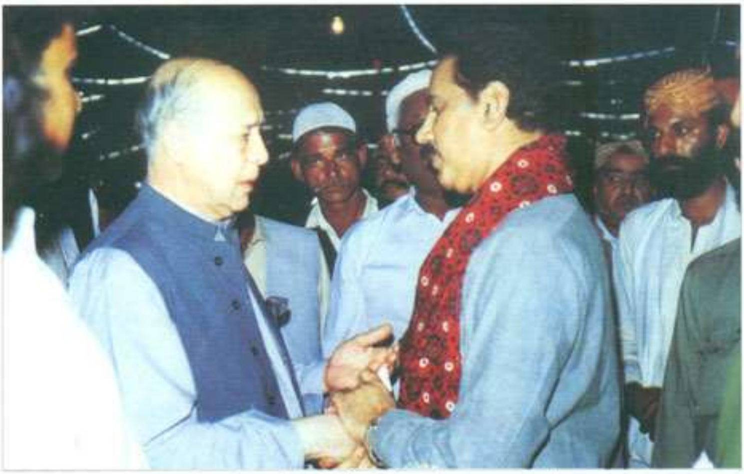

جناب مخدوم محمد امين فهيم ۽ گورنر سنڌ محمود اي هارون

وفاقي وزير سردار آصف احمد علي، جناب مخدوم جميل الزمان سان گڏ

جناب مخدوم محمد امين فهيم ۽ پير صبغت الله شاھ راشدي

مولانا عبدالستار نيازي، گورنر محمود اي هارون، مولانا ڪوثر نيازي،
مير اعجاز ٽالپر ۽ حاجي قاسم پٽيل

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي پهرين ورسيءَ جي موقعي تي ورتل ڪجهه تصويرون

مخدوم طالب المولىٰ جي پهرين ورسيءَ جي موقعي تي وزيراعظم محترمه بينظير ڀٽو صاحبه
جناب مخدوم محمد امين فهيم سان گڏ پنڊال ڏانهن اچي رهي آهي

جناب مخدوم محمد امين فهيم صاحب پهرين ورسيءَ جي جلسي کي خطاب ڪندي

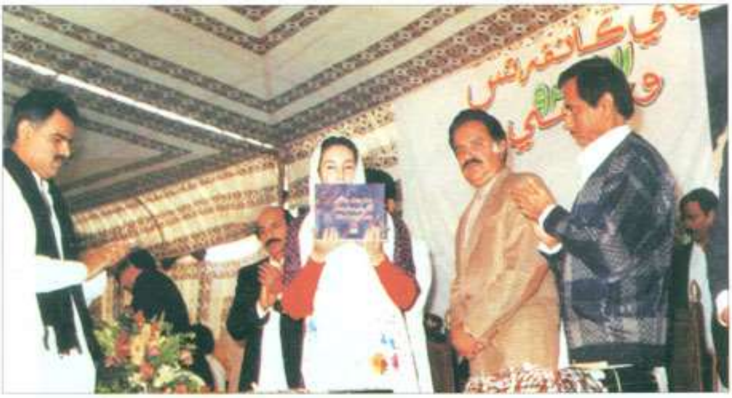

وزيراعظم محترمہ بينظير ڀٽو صاحبہ طالب المولىٰ اڪيڊمي پاران ڇپايل ڪتاب "عقيدت جا گل"
جي رونمائي ڪري رهي آهي، ساڻس گڏ جناب مخدوم محمد امين فهيم ، جناب مخدوم جميل الزمان،
جناب سيد قائم علي شاهہ ۽ سنڌ جو وڏو وزير سيد عبدالله شاهہ بيٺل آهن

وزيراعظم محترمہ بينظير ڀٽو صاحبہ کي طالب المولىٰ ايوارڊ 1993ع پيش ڪيو پيو وڃي

ٻهرين ورسيءَ جي موقعي تي وزيراعظم محترمہ بينظير ڀٽو صاحبہ، سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي مزار تي حاضري ڏني، جناب مخدوم محمد امين فهيم ۽ سنڌ جو وزيراعليٰ سيد عبدالله شاهہ پڻ موجود آهن

سائين مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي مزار تي جناب مخدوم محمد امين فهيم، جناب مخدوم خليق الزمان ۽ جناب مخدوم محمد سعيد الزمان جن فاتحہ پڙهندي

1989ع ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، بورڊ آف گورنرس جي اجلاس جي صدارت ڪندي، جناب حبيب الله صديقي (سيڪريٽري) جناب احسن الهاشمي (ميمبر) محترم مهتاب اڪبر راشدي (ميمبر) محترم علي احمد بروهي (ميمبر) ۽ جناب غلام رباني آگرو (ميمبر) پڻ موجود آهن

1989ع مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي آفيس ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمن سان رسمي گڏجاڻي ڪندي، جناب محبوب سروري (سيڪريٽري) جناب عبدالله ورياهه (ميمبر) ۽ جناب سڪندر علي شاهه موجود آهن

جناب مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، جن جناب ڄام صادق علي خان وزيراعليٰ سنڌ کي بورڊ ۾ اچڻ تي ڀليڪار ڪري رهيا آهن

[20 ـ ڊسمبر 1990ع]

وزيراعليٰ سنڌ جناب ڄام صادق علي خان کي بورڊ ۾ اچڻ تي مخدوم جميل الزمان آڏر ڀاءُ ڪندي

[20 ـ ڊسمبر 1990ع]

جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ ۽ وزيراعليٰ سنڌ، جناب ڄام صادق علي خان، بورڊ طرفان ڏنل سپاسنامو ملاحظ ڪري رهيا آهن

[20 ڊسمبر 1990ع س ـ 1ـ ب ـ ڄام شورو]

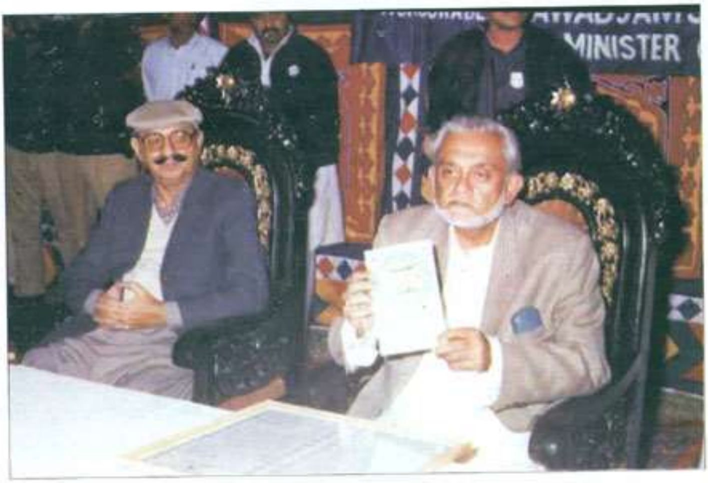

وزيراعليٰ سنڌ جناب ڄام صادق علي خان، بورڊ پاران ڇپايل ڪتاب "حمد و نعت" جي رونمائي ڪري رهيا آهن. جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ پڻ ويٺل آهن

[20 ڊسمبر 1990ع س ـ 1ـ ب ـ ڄام شورو]

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جا ڇپيل ڪجھ ڪتاب

غلام محمد لاکو

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ

سنڌ ۾ گادين ۽ پيرن مرشدن جي کوٽ ڪانهي. تڏهن ته انگريز لکندڙن هن صورتحال تي ٺوڪ زني ڪندي، کريون ڳالهيون لکيون آهن. هي سلسلو چوڏهن صدين تي پکڙيو پيو آهي. اسان ننڍا ٿي وڏا ٿياسين ۽ سانپر ۾ آياسين، ته سنڌ ۾ ٻن گادين جي وڏي هاڪ ٻڌيسين. هڪ هالن جو مخدوم صاحب هو ۽ ٻئي طرف پير صاحب پاڳارو پي ٻڌو. پير صاحب جو نالو 1965ع واري جنگ جي حوالي سان گهڻو ٻُڌڻ ۾ آيو، جو سندس حرن ٿر جي سرحدي علائقي ۾، جنگي خدمتون سرانجام ڏنيون هيون. البته سنڌي عوام ۾ پيو وڏو نالو مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جو ورتو ٿي ويو. مخدوم صاحب هوندي ته غوث الحق مخدوم نوح عليہ رحمة جي درگار جو گادي نشين هو، پر ٻن خاص

ڳالهين جي حوالي سان سندس پنهنجي حيثيت، مان مرتبو ۽ عزت احترام- سنڌي عوام ۾ جڙيو ۽ وڏي حد تائين اپري آيو. مخدوم صاحب سنڌي ٻوليءَ جي سرپرستي ڪئي ۽ خود به پنهنجي زبان جي آبياري ڪندي قلم کنيو ۽ نثر توڙي نظم ۾ متعدد ڪتاب تحرير ڪيا. ڪجھ ڪتابن جا ته هڪ کان وڌيڪ ڇاپا نڪري چڪا آهن. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان سندس ڪلام مختلف فنڪارن ڳايا ۽ سنڌي عوام ۾ بي حد مقبول ٿيا. ليڪن جڏهن رونا ليليٰ کي ڪلام ڇپيا، تڏهن ته سنڌ جي دور دراز علائقن ۾، مخدوم صاحب جا نازڪ خيال گونجڻ لڳا ۽ چؤطرف هاڪ ٿي وئي ته:

اگڻ ٻهاريان تنهنجيون واٽون نهاريان!

1968ع ڌاري ذوالفقار علي ڀٽي مرحوم پاڪستان پيپلزپارٽي ٺاهي. ان جي شروعاتي ڏينهن ۾ ئي مخدوم صاحب پيپلزپارٽيءَ ۾ شامل ٿي ويو. ڀٽي صاحب جي پارٽيءَ کي سنڌي ماڻهن ڪيٽي بندر کان ڪشمور تائين آجيان ڇئي ۽ جيڪو به اڳواڻ ان ۾ شامل ٿيو اهو وڏي اهميت اختيار ڪري ويو. مخدوم صاحب مشڪل دور ۾ پارٽيءَ جي سرپرستي ڪئي ۽ کين وائيس چيئرمين مقرر ڪيو ويو. هي عهدو آخري دم تائين وٽن رهيو. بعد ۾ پارٽيءَ تي اجا به ڏکيا ڏينهن آيا. جنرل ضياء الحق

جي مارشلا لڳي ۽ هزارين ڪارڪن جيلن ۾ ويا. موقعي پرست وڏيرا ۽ پير، پٽي صاحب کي ڇڏي ويا. آخر اهو ڏينهن به آيو جو پٽي کي ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويو. انهن ابتر حالتن جي باوجود به مخدوم صاحب پارٽي نه ڇڏي. ايتري حد تائين سچائي جو خود سندن پنهنجي خاندان ۾ به پارٽيءَ جي حوالي سان ڪي سوال اٿيا. پر پوءِ به سياسي وفادارين ۾ تبديلي نه آئي. اهي به ڳالهيون اهڙيون آهن جن جي حوالي سان، مخدوم صاحب جي شخصيت، سنڌ ۾ وڏي مدت تائين ياد رکي ويندي!

اسان جو دوست پروفيسر عبدالله مگسي جنهن تازو پهرين اپريل تي وفات ڪئي، هميشه ليمبرڪ جي هن رايي تي تند تيز تنقيد ڪندو هو:

”پر انهن ٻن چئن روحاني قصن کي ڇڏي، سنڌ جي تاريخ ۾ ٿر جي ڪا خاص اهميت نه رهي آهي. سواءِ شهنشاهه اڪبر جي، جنهن اتفاق سان عمرڪوٽ ۾ اک پٽي هئي، ان ڪي به ناميارا ماڻهو پيدا نه ڪيا آهن. ان ويران ۾ سڄي ملڪ جي ٻنهي پاسي جيڪي به وهيو واپريو آهي، تنهن کان اتان جا مالوند ماڻهو لاتعلق رهيا آهن ۽ ڪين ان ڳالهه سان خيرڪو واسطو رهيو آهي ته سندن حاڪم راجپوتانا جا آهن يا سنڌو ماٿريءَ جا.“

مگسي صاحب تاريخ ۽ سياسيات جي استاد جي حيثيت ۾، ٿر جي سرحدي اهميت تي گفتگو ڪندو هو. پاڻ چوندو هو ته ليمبرڪ جي هي راءِ بدنيتيءَ تي ٻڌل آهي. حُرن فقيرن سنڌ جي اوڀارين سرحد تان انگريزن لاءِ مشڪلاتون پيدا ڪيون هيون. ان بعد پاڪستان وڀاري دور ۾ به پير صاحب پاڳاري جي مريدن نمايان جنگي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. ان ريت سنڌ جو ٻيو اهم گهراڻو جو ٿر ۾ پنهنجي اهميت رکي ٿو اهو هالن جو مخدوم خاندان آهي. سندن هزارين لکين مريد ٿر جي ٻنهي حصن ۾ پکڙيل آهن. ان ريت هن خاندان جي تاريخي اهميت اجاگر ٿئي ٿي. هن حقيقت جي چٽائي مون تڏهن محسوس ڪئي، جڏهن چوٿين آڪٽوبر 1985ع تي کوکراپار ڏسڻ جو موقعو مليو.

ڊسمبر 1984ع ۾ ملازمت سانگي وڃي عمرڪوٽ ڪان نڪتس. جنهن جمعي تي ڳوٺ نه ايندو هوس ان ڏينهن تي علائقي جي ڪنهن تاريخي ماڳ، شهر ۽ واهڻ کي ڏسڻ ويندو هوس. مٿي ذڪر ڪيل تاريخ تي جمعي جو ڏينهن هو. قمبر علي خان جي پنهنجي دوست مسٽر اشرف علي ميمڻ سان گڏ، جو ان وقت مون سان عمرڪوٽ ڪاليج ۾ استاد هو، هڪ شاگرد فقير نورمحمد کي ساڻ ڪري اسين کوکرا پار ڏسڻ وياسين. چور کان سنڌ جي آخري سرحدي ريلوي اسٽيشن

ڪوڪراپار لاءِ راجا گاڏي وڃي ٿي. صبح جو ان ننڍڙي پٽي واري ريل ۾ چڙهي ٿر جون پٽون، ماڳ مڪان، گهوڙا ۽ مال ڏسندا وڃي پنهنجي منزل تي پهتاسين. گاڏي ڪلاڪ کن اتي بيٺي ۽ پوءِ موٽ ڪاڏي ته اسين به واپس ٿياسين. ماڻهن چيو ته ڪوڪراپار به ننگرپارڪر وانگر بلي بلي هو، پر قيام پاڪستان کان پوءِ ٻن جنگين سبب هي شهر به اجڙي ويو آهي. هڪ هوٽل تي مانيءَ جا به گرهه وجهي چانهه پي تيسين. منهنجو ڌيان جنهن چيز تي وڌيڪ ويو سو هو، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو فريم ٿيل عاليشان فوٽو، جيڪو هوٽل ۾ نمايان طرح رکيل هو. ان بعد ڪجهه دڪانن تي به مخدوم صاحب جون تصويرون آويزان ٿيل نظر آيون. مون کي هڪدم عبدالله مگسي ياد آيو جو هميشه پاڳارن سان گڏ هالا جي مخدومن جي سياسي ۽ تاريخي اهميت؛ ٿر جي سرحدي پٽي جي حوالي سان بيان ڪندو هو ۽ چوندو هو ته سنڌ جي مستقبل جي مشڪلاتن جي ڏس ۾، اگر ٻنهي خاندان مان ڪو به هڪ فيصله ڪن قدم کڻندو ته ڪيئي مصيبتون ٽري سگهن ٿيون. ياد رهي ته 1983ع جي ايم. آر. ڊي تحريڪ هلندي، جڏهن ڪوڪراپار مان آمريڪي جهنڊي جي سڙڻ جون خبرون آيون هيون، تڏهن سڄي دنيا ۾ دانهوڙ پئجي وئي هئي

۽ بي. بي. سي توڙي وائيس آف آمريڪا هن خبر کي نمايان ڪري پيش ڪيو هو.

مخدوم صاحب بيشڪ ته گوناگون مصروفيتن وارو انسان هو. عوامي درٻارون، جلسا، شعرو شاعري ۽ سنڌي موسيقي وغيره وغيره. سندن روزمره جا مشغلا هوندا هئا. ان هوندي به خانداني ريتن رسمن ۽ صدين جي لٽريچر تي جيڪو سندن گاديءَ سان منسلڪ هو، ان تي سندن پوري پوري نگاهه هئي. ڪتاب، مسودا، نوشتا ۽ بياض- سڀ سندن مطالعي ۽ اپپاس هيٺ رهيا. اهڙو مواد رڳو اپپاس هيٺ نه رهيو، پر انهن تي نوٽس، وضاحتي حاشيا ۽ درستيءَ وارا اقتباس لکيائون ۽ واڌارا ڪيائون. اهڙي روايت ڊاڪٽر گل حسن لغاري صاحب ڪئي. سندس چوڻ آهي ته پراڻن هالن جي قاضي غلام محمد قريشي مرحوم جي توسط سان اهو مواد مون وٽ پهتو هو. مطلب هو ته آءُ ان تي ڪجهه ڪم ڪريان پر پوءِ مون کان اهڙو خفي جو ڪم نه ٿي سگهيو ۽ مخدوم صاحب مواد مڪمل طرح سان واپس طلب ڪري ورتو.

هر لکندڙ جي ۽ خاص ڪري نئين لکندڙ جي هي خواهش ٿئي ٿي ته مون کي به پڙهيو وڃي ۽ چار ماڻهو مون کي به لکڻ پڙهڻ جي حوالي سان سڃاڻن. منهنجي مخدوم صاحب سان ذاتي ڏيٺ ويٺ ڪڏهن به نه رهي

۾ نه وري ڪڏهن ملاقات جو موقعو ميسر ٿيو. البته هڪ ٻن ڳالهين جي حوالي سان ڪين ياد رکڻ جو حق مون کي به پهچي ٿو. سال 1987ع ۾ مون هڪ دوست جي معرفت ”ديوان طالب المولىٰ“ جي فرمائش ڪئي. تڏهن پاڻ ديوان سان گڏ سووينئر“ مون مطالع سپرين“ به موڪلي ڏنائون. ان تي لکيائون:

”محترم ناشاد صاحب جي معرفت محترم غلام محمد لاکي صاحب ڏي موڪلجي ٿو. خاص طرح صفحه 90 تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو مضمون پڙهجي.“

ديوان تي هن ريت نوٽ لکيو اٿن:

”محترم نفيس احمد شيخ ناشاد جي طلب تي ديوان طالب المولىٰ جي ڪاپي محترم غلام محمد لاکي لاءِ سووينئرسميت موڪلجي ٿي.“

هالا شريف مان موڪليل هنن ٻن ڪتابن تي مخدوم صاحب جي دستخط، تاريخ 27 فبروري 1987ع برابر 28 جمادي الثاني 1407ھ ۾ ڏينهن جمعي جو تحرير ٿيل آهي. سووينير جي نوٽ مان ظاهر ٿيو ته مخدوم صاحب هڪ ليکڪ جي حيثيت ۾ مون کي به سڃاڻن ٿا ۽ منهنجي علمي پورهئي کي قدر جي نگاه سان ڏسن ٿا. تڏهن ته ڪن خاص نڪتن جي باري ۾ منهنجو ڌيان ڇڪايو اٿن. حقيقت ۾ اهو مون لاءِ هڪ وڏو اعزاز هو. ان ريت سال 1991ع ۾ سنڌي ادبي

بورڊ ”لغات سنڌي مخففّات“ شايع ڪئي ته، ان جي اعزازي ڪاپي به مون کي موڪلي ڏنائون. ان کان به وڌيڪ هي ته سنڌي ادبي بورڊ، منهنجو پهريون ڪتاب ”ڳالهيون منهنجي سنڌ جون“ مخدوم صاحب جي چيئرمينيءَ جي دور ۾ شايع ڪري پڌرو ڪيو. هي هڪ اهڙي حقيقت ۽ اعزاز آهي، جنهن کي مان ڊگهي عرصي تائين ياد ڪندو رهندس.

سال 1993ع جي ابتدا ٿيندي ئي ملڪ مان سٺن ماڻهن موڪلائڻ شروع ڪيو. 8 جنوريءَ تي پاڪستاني بري فوج جو سربراه جنرل آصف نواز اچانڪ فوت ٿي ويو. سنڌي عوام گذريل هڪ ڏهاڪي کان ڌاڙيلن ۽ دهشت گردن جي عذاب مان گذري رهيو هو. اهو مرحوم آصف نواز ئي هو جنهن جي همٿ ۽ فيصلا ڪن ڪردار سان ڀهراڙيءَ جي ماڻهن سک جو ساهه کنيو ۽ ڌاڙيلن ۾ ٿاڪوڙا پيا. سندس موت تي سنڌي ماڻهن سوڳ ملهايو ۽ شهري دهشت گردن مٺايون تقسيم ڪيون. ٺيڪ ٽي ڏينهن پوءِ سنڌي عوام پنهنجي هڪ محسن، پلوڙ شاعر ۽ سنڌي روايتن جي امين کان محروم ٿي ويو. 11 جنوريءَ تي سنڌ جي فضائن ۾ هي خبر گونجي ته، مخدوم طالب المولىٰ گذاري ويو آهي. اهو ڏينهن سخت سردي ۽ جُهڙالي جو ڏينهن هو. سندن وفات جي خبر وڏي صدمي سان ٻڌي وئي. هالا جو

شهر غم ۾ ٻڏي ويو ۽ ٿي ڏينهن سوڳ ۾ بند رهيو. هي خبر پکڙجڻ سان، سنڌ جا ڪي پيا شهر به ڏک ۾ بند ٿي ويا. ماڻهن جا انبوه هالا شهر ۾ ٺٺي پيا، ۽ مخدوم صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪيائون. ڳالهه اتي ختم ڪانه ٿي هئي. 18 مارچ تي نهايت شريف ۽ سادو انسان محمد خان جوڻيجو به فوت ٿي ويو. وزير اعظم جي حيثيت ۾ جوڻيجي صاحب پڻ، سنڌ ۽ پاڪستان جي تاريخ تي گهرا اثر ڇڏيا آهن.

آءُ بس ذريعي دولت پورصفن کان حيدرآباد اچي رهيو هئس. سواري هالا پهتي، ۽ چند گهڙين لاءِ ”باب النوح“ وٽ بيٺي ته ماڻهن ۾ چوپچو شروع ٿي. هڪ چيو ته ادا مخدوم صاحب گذاري ويو. هيءَ ڪنڌ پري پئي هئي سا به خالي ٿي وئي. ٻئي چيو ته جيسين زنده هو پڪ هئي ته، هڪ مٿيرمرد هن شهر ۾ رهي ٿو، ان جو ڪو به فڪر نه ڪجي. آخرڪار ڪنهن چيو ته ادا ٻئي جهان ۾ به اهڙن مانجهي مڙسن جي ضرورت آهي. مون سوچيو: برابر مخدوم صاحب وڏي پايي جو انسان هو. جڏهن سندن حياتيءَ جو ماڻ پرجي آيو ته، قدرت اهو بيش بها تحفو پاڻ وٽ گهرائي ورتو. تڏهن تڏهن ته لطيف چيو آهي ته:

دلبر هن دنيا ۾ وڃي رهندو واس!

ڊاڪٽر انور فگار هَڪڙو

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جا
پروفيسر جهامنداس ڀاٽيه
ڏانهن لکيل خط

سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جي باني حضرت مخدوم نوح □ جي سورهين سجاده محترم مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي شخصيت سموري سنڌ جي ادبي دنيا لاءِ ڇپر ڇانو جي حيثيت رکندڙ هئي. علمي ادبي محفلن آراسته ڪرڻ لاءِ سندس همت افزائي سبب اديبن ۽ شاعرن ۾ جا برجستگي پيدا ٿيندي هئي، سا گويا سنڌ ۾ علمي ادبي ماحول قائم ڪرڻ ۾ مثالي رهي. سندس دم ۽ دلچسپيءَ سان ڪيترائي علمي ۽ ادبي رسالا اجراءَ ۾ آيا، جن ۾ سنڌ جي عالمن اديبن ۽ شاعرن جون شايع ٿيل تخليقون ۽ تحريرون اڄ اهم ۽ تاريخي حيثيت جون حامل آهن. تحقيق ۽ تجسس سان دلچسپي رکندڙن لاءِ اهي رسالا وڏي وٿ آهن.

سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ (تولد 4- آڪٽوبر 1919ع، وصال 11- جنوري 1993ع) پنهنجي ٽيهتر سالن، ٽن مهينن ۽ ستن ڏينهن جي ڄمار ۾ پنهنجي شعوري عمر دوران جيڪي علمي ۽ ادبي خدمتون ڪيون آهن، تن ۾ تصنيفات [(1) بهار طالب مرتب: مخدوم سليم هالائي 1946ع، (2) رعابيات طالب 1949ع، (3) اسلامي تصوف 1951ع، (4) شيطان ابوالجنان 1951ع، (5) خوشناسي 1952ع، (6) امام غزالي جا خط 1953ع، (7) يادِ رفتگان 2 حصا 1953ع، (8) ڪچڪول مرتب: محبوب علي چنا 1955ع، (9) مثنوي عقل و عشق 1955ع، (10) ڪافي، (11) شان سروري 1962ع، (12) مصريءَ جون تڙون 1965ع، (13) چپر ۾ چڙيون 1971ع، (14) ديوانِ طالب المولىٰ 1982ع، (15) دلربا دلدار: مرتب محترم جميل الزمان 1985ع، (16) بي پير اکيون 1987ع، (17) سدا وسين سنڌڙي 1990ع، (18) لغات سنڌي مخففات 1991ع، (19) آبِ حيات 1991ع، (20) ڇُهندڙيون 1992ع، (21) انتخاب طالبي: مرتب محترم جميل الزمان 1993ع، (22) سنڌ جو شڪار (اڻڇپيل)، (23) بياضِ طالب المولىٰ (اڻڇپيل)، (24) سماع العاشقين] کان علاوه علمي،

ادبي ادارن برپا ڪرڻ ڪانسواءِ سربراهي ۽ سرپرستي ڪري، انهن کي سرگرم رکي، جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا، تن تي تحقيق جي سخت ضرورت آهي. پاڻ سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي مالي مدد به ڪندا رهندا هئا، ۽ درماهو وظيفو ڏيئي، سندن اهنج دور ڪندا رهندا هئا، پنهنجي ان امداد ڪرڻ واري عمل کي هميشه مخفي رکڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. جڏهن به جنهن شهر ۾ ويندا هئا، تڏهن تنهن شهر جي عالمن، اديب ۽ شاعرن سان ميل ملاقات ڪري، سندن علمي، ادبي مصروفيتن جي خبرچار رکندا هئا. اهڙيءَ طرح سنڌ جي ڪيترن اديبن ۽ شاعرن سان سندس خط ۽ ڪتابت جو سلسلو به هلندڙ هو. ان سلسلي ۾ شڪارپور جي به ڪجهه عالمن، اديبن ۽ شاعرن سان سندس خط و ڪتابت جو سلسلو هلندڙ هو. انهن مڙني مان هڪ نامور عالم، اديب ۽ ادب لطيف جو ماهر پروفيسر جهامنداس ڀاٽيه به هو.

پروفيسر جهامنداس (ڄم: 9- مئي 1897ع ديهانت 30- ڊسمبر 1965ع) دوارڪا داس ڀاٽيه پنهنجي علمي، ادبي ۽ تعليمي خدمتن ڪري سنڌ ۽ هند ۾ نه رڳو غير معمولي

شهرت جو مالڪ هو، پر وڏي عزت ۽ احترام لائق به ڇاتو ويندو هو. سندس علمي ۽ ادبي ميدان ۾ ظاهر ٿيندڙ خدمتن تي ڪيس داد تحسين پڻ ڏنو ويندو هو. پاڻيه صاحب سن 1914ع کان لکڻ شروع ڪيو ۽ آخري دم تائين لکندو رهيو. سندس تصنيفات ۾: 1- مرڪندڙ مُکڙيون 1945ع، 2. سائين قطب شاھ 1947ع، 3. درويش 1964ع، 4. اِيئا جا آواز 1944ع، 5. ديوان ڪوڙومل ڏرماتما 1917ع، 6. The Pilgrim1933ع، 7. The songs of Desert، 8. رند (اڻڇپيل)، 9. شاعر اڻڇپيل، 10. شاعر مشرق اڻڇپيل، 11. سامي جا سلوڪ (سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڇپائيءَ هيٺ) آهن. انهن کان علاوه سن 1936ع ۾ روهڙيءَ مان هفتيوار اخبار ”روشني وڌيڪ روشني“ (Light More Light) شايع ڪندو هو. سن 1947ع کان 1951ع تائين ”هندو جنرل پئنچات“ شڪارپور جو صدر رهيو ۽ ڪيترو عرصو (Royal Society of Teacher of London) جو ميمبر رهيو. بمبئي يونيورسٽي جي ڊپارٽمينٽ جو Examiner رهيو ۽ مئٽرڪ جي سنڌي نصاب ۾ سندس مضمون ”سڌارت“ پڻ شامل هو. اهڙيءَ طرح سنڌ يونيورسٽي جي Board of study for Riligon جو ميمبر رهيو. سن 1963ع

۾ پاڪستان رائيٽرس گلڊ پاران ڪيس ادائي سؤ روپيه انعام ڏنو ويو هو. سندس لکڻيون سنڌ ۽ هند جي سپني رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿينديون هيون، جن مان ڪيتريون انگريزي ۽ جرمن ٻولين ۾ ترجمو ٿيون. جرمنيءَ ۾ پروفيسر ليوپڪي پاران اهي ريڊيو تان پيش ڪيون ويون، جن کي جرمن عوام پسند ڪيو هو.

مخدوم صاحب جو پروفيسر پاٹيه صاحب سان خط و ڪتابت جو سلسلو سن 1954ع کان نظر اچي ٿو، جو سن 1963ع تائين هلندو رهيو. ان دوران ويه (20) عدد خط هٿ اچي سگهيا آهن، جي پروفيسر پاٹيه جي پوٽي مسٽر رويندر لجپت گانڌي جي مهرباني ۽ عنايت آهن.

سن 1954ع ۾ پروفيسر پاٹيه صاحب ستونجاه سالن جو هو ته مخدوم صاحب پنجٽيهن ورهين جو نوجوان هو، پروفيسر پاٹيه صاحب کي پنهنجي عمر جو علم ۽ مشاهدو حاصل هو ته مخدوم صاحب کي پنهنجي قابليت ۽ خانداني تبحر مان سرڪيون نوش ڪيل هيون، ايڪيهن سالن کان علم ۽ ادب سان لڳاءُ ۽ شعر و سخن سان دلچسپي هئڻ ڪري پختي قلم جو مالڪ ٿي چڪو هو. سندس تحريرون رسالن، اخبارن ۽ ڪتابي سلسلن ۾ ته شايع ٿينديون ئي هيون، پر پاڻ صاحبِ تصنيفات پڻ ٿي چڪو هو ۽ سندس ست

تصنيفون اشاعت ۾ اچي چڪيون هيون. هت مخدوم صاحب جي پاڻيه صاحب ڏانهن لکيل پهرين خط جو مطالعو ڪري، سندس اسلوب جو اندازو ڪجي.

هالا
٢٤ جولاءِ ٥٤ع

محترمي ۽ مڪرمي! سلامت هجو.

معلوم هجي ته آءٌ ١٩ جولاءِ تي ڪراچيءَ کان روانو ٿي ويو هوس ۽ ٢١ جولاءِ تي شام جو هالا پهچي ويو آهيان. اوهان جو خط ١٩ جولاءِ جو لکيل مليو، جنهن ۾ بار بار اوهان جي يادگيري ڪئي اٿو، ڪمال مهرباني.
اڄ جواب لکي رهيو آهيان.

٢. محمد يعقوب جو رسالو بنام "منظوم محمدي" جيڪو رهيو آهي قلمي نسخو (رسالي جو) اڄ مون تي آيو هو. هي نسخو ۽ ٻه ڪتاب مگر دستياب نه ٿي سگهيو. خيال آهي ته عنقريب اهو ڇپجي ويندو ۽ ته هڪڙو موڪليندس. رسالي جي ڇپائي جلد بندي تي رهي آهي.
اميد ته هفتي کن جي اندر موڪلي ڏيندس.

٣. بهتر ٿيندو ته جيڪڏهن فردوسي جي شاعري بابت مضمون لکي موڪليو ها. اهڙي ته ضرورت محسوس ٿي. مگر افسوس جو ... جيڪي ڇپجي آهي ۽ عنقريب شايع ٿيندو.
آئنده لاءِ اميد ته ڪو مضمون فردوسي واسطي موڪلي ممنون ڪندا رهندا.

٤. اميد ته الحق جملي شاعرن جي حقيقت ۽ ڪلام هٿ ڪري دنيا جي آڏو پيش ڪريو.
اوهان جو وعدو آهي ۽ هن خط ۾ لکيو اٿو.

٥. جيڪو غزل مون نئين زندگي ۾ موڪليو جو ڪبير جي ... جي عنوان سان شايع ٿيو آهي.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جا جناب پروفيسر جهامنداس ڀاٽيه ڏانهن لکيل خَطَ

۳. اوهان اڳي پسند ڪيو هو ته خانم داؤد توهان اڳي اڳ ۾ شڪريو.

منهنجو ڪلام سڄو هاڻي جو هڪ دفعو ڇپايو هو جو هن وقت ناياب آهي. ان ۾ سڄو ڪلام آ.
منهنجي مرضي موجب بغير منهنجي اجازت جي لفظن ۾ ڦيرڦار ڪري ڇپايا هئا جنهن ڪري
بي لطفي ٿي پيو. اگر ڪو ڪلام ڇپيو ته ضرور موڪليندس.

۴. اگر منهنجي محبت جا ٻه ڪتاب ڪي نئين طرح عنقريب ترتيب ڏئي رکندس. پوءِ اميد ته
جن جن شاعرن جا ڪتاب هن ڪمال نوازيءَ عدد هوندا انهن مان هڪ هڪ ضرور موڪليندس
تو ان وقت دير لڳندي انهيءَ خيال نه ڪندا.

۵. اگر توهان ويندي ته موٽندي ته هڪ هڪ رات سڪارپور ۾ ليڪي رهو ها. مگر بيهي دفعو
رات جو دير سان پهتس ته صبح جو سويري ڪراچي لڳي پيو جو منزل ڏور هئي. دل بيحد ٿي ڪا ڏا
ملڻ لاءِ مگر دير سبب منهنجي دل کي روڪڻ ٺيڪ. اميد ته ملاقات جو وقت ڪڏهن
سگهي پوندو.

۶. اوهان جي ڪڏهن منهنجو تازه ترين مواد موڪليو ته نهايت خوشي ٿيندي.

زياده خير

محمد زمان طالب المولیٰ

حالا

١٦ جولاءِ ٥٥ع

عزيز برادرم !

واقعي خط لکڻ ۾ آءٌ سست آهيان مگر درگذر ڪندا.

اڳي بيحد مشغول رهندو هئس، صحت نامڪمل آهي

تنهنڪري خط لکڻ ۾ دير ٿيو وڃي.

اڳين دوستن جا اچيل ڪاغذ هرگز نه لکندو آهيان

امير اتم ته خاص انهن لاءِ شڪارپور مڪمل ٿيڻ ايندڪ.

حرف پهچي مهان جو ٿيو لکندا آسائي سال

انهن کي اطلاع ڏئي سگهجي

ته في الحال سندن ٽي ٻيلو جا ٽيڪا ٿيا

روح ادب

پهرين ڪتابي اميد انهن جا ٿيون ڇپجي.

ڪمال الحق

دوست محترم مسٽر جهامنداس صاحب!

اوهان ڏي هيءَ پنهنجي تصنيف ڪتاب "ڪاتيا" موڪلي رهيو آهيان. اگرچه دير ٿي ويئي آهي. تاهم اميد اٿم ته هي ادبي تحفو خوشيءَ سان قبول ڪندا.

ٻيو مهرباني دوست ٻه اکر ناچيز ڪتاب تي مطالعي بعد ڪتاب بابت پنهنجي راءِ نه موڪلي اٿو. آئون اميد اٿم ته هميشه جي دستور موجب ڪتاب اول کان آخر تائين مطالعو ڪري پنهنجي راءِ ضرور موڪليندا. ته جيئن اها راءِ ٻئي ايڊيشن ۾ شايع ڪجي. اميد ته خوش باش هوندا.

طالب المولى

۲۴ . ۶ . ۱۹۶۳ع

حيدرآباد

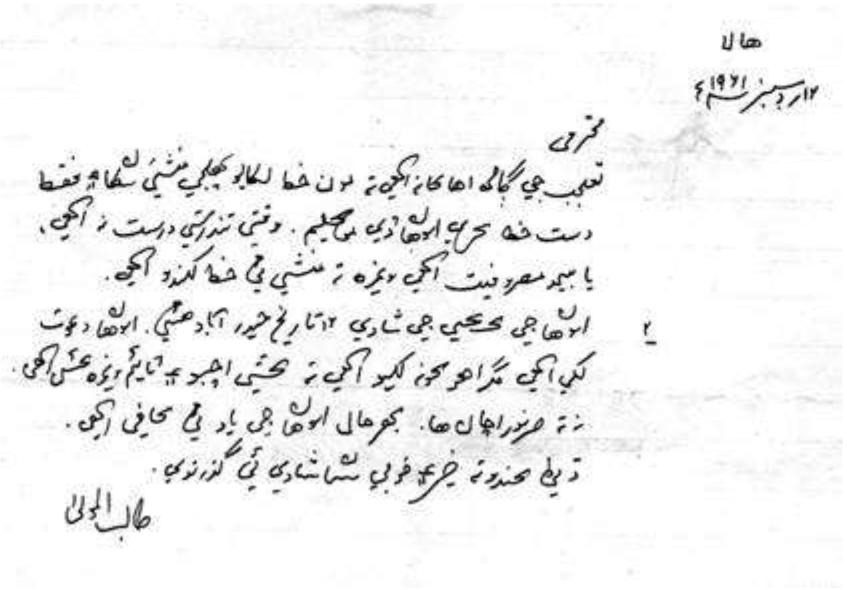

هالا
١٢ ڊسمبر ١٩٦١ع

محترمي
تعجب جي ڳالهه اها ڪانه آهي ته مون خط لکايو ٻئي منشيءَ کان. فقط
دستخط مون پنهنجا ڏيئي موڪليم. وقتي تندرستي درست نه آهي،
يا ٻيو مصروفيت آهي وغيره ته منشيءَ کان خط لکرايو آهي.
٢ انهن جي نياڻي جي شادي ١٢ تاريخ حيدرآباد هئي. انهن دعوت
ڪئي آهي مگر اهو مون ڪيو آهي ته نياڻي اڄڪلهه ... وغيره عشق آهي.
نه ته ضرور اچان ها. بهرحال انهن جي ياد ۾ معافي آهي.
ڏيڻ مخدوم ته ... خوبي سان شادي ٿي گذري.

طالب المولیٰ

1. مخدوم صاحب جي پهرئين خط ۾ محمد فقير کٽياڻ جي ڪلام ”منطوق محمدي“ جو ذڪر آيل آهي، جنهن جو پهريون ڇاپو 1954ع ۾ مخدوم صاحب پاڻ پنهنجي ”الزمان پرنٽنگ پريس“ هالا مان ڇپائي پڌرو ڪيو هو.

2. ماهوار رسالي ”فردوس“ هالا جو ذڪر ڪيل آهي، هي ماهوار رسالو نومبر 1950ع کان مخدوم صاحب جي سرپرستي ۾ شايع ٿيو، ان جي ادارت جا فرائض محترم انجم هالائي ۽ سليم هالائي سرانجام ڏنا. ’فردوس‘ رسالي جا ”نوح نمبر“، ”شاعر نمبر“ ۽ ”عورت نمبر“ يادگار آهن.

3. مخدوم صاحب جي غزل بعنوان ”ڪير جي وٽي“ جو پڻ خط ۾ ذڪر آيل آهي، اهو غزل ماهوار رسالي .نئين زندگي“ ڪراچي جي جون 1954ع جي شماري ۾ صفحي 9 تي شايع ٿيل آهي:

منهنجي وئي جي دل ته سڄڻ جي مون دل جهٽي
بهتر ٿيو جو عشق ۾ ڪاشيءِ مٽي سٽي
ڪوشش ڪيم ته يار ڪان دل جي هٽان جهٽي
پر ڇا ڪجي جو ريبي سڄڻ راند ويو ڪٽي
مالڪ مٺا تون آهين، مجي يا نه ڪا مجي
قدمن ۾ تنهنجي محب مون هر التجا سٽي
تنهن جوئي هٿ کپي ٿو اي محبوب مهربان
توکانسواءِ منهنجي نه آهي ڪا ٻي گهٽي
سهٽا خيال ڪوبه نه ڪر سڀ قبول آ
هر ڳالهه عشق ۾ آ اکن تي مٿي ڪٽي
هر هڪ دغا فريب کان بلڪل ئي پاڪ صاف
معصوم آهه ڪهڙي نه هوءَ سنڌ جي ڄٽي
مون کي شراب ناب جو هاڻي نه شوق آ
ساقي پيار مون کي پري ”ڪير جي وٽي“
دل جو پڇين ٿو حال ته مجٽو اٿئي مٺا
نه ته ڇڏ پچار وج تون انهيءَ ڳالهه تان هٽي
آخر ڏٺو مون يار جي جلوي کي دل اندر
رليس مان ڳوٺ ڳوٺ ۽ ڳوليم گهٽي گهٽي

درمان تون ئي ”طالب المولىٰ“ جو آهين بس
ڪيڏنهن وٺي وڃا اي سڄڻ يار دل ڦٽي.

4. مخدوم صاحب پنهنجي جنهن مجموعي ڪلام جو سليم هالائي جي حوالي سان ذڪر ڪيو آهي، اهو غالباً ”بهار طالب“ (1946ع) ئي آهي.

مخدوم صاحب جي خطن جي مطالعي مان سندس سوچ ۽ فڪر جا ڪيترائي پهلو روشن ٿين ٿا. هو علم ۽ ادب جي فني لوازمات ۽ فڪري اظهار جي ڄاڻ ۽ صلاحيت جو پندار هو. سندس ذوق سليم کي داد ڏيڻ کانسواءِ رهي نه ٿو سگهجي. خطن لاءِ مختلف موقعن تي مختلف ليٽر پيڊ توڙي انهن تي ڇپيل خوبصورت مونوگرام دلڪشيءَ ۾ اضافو آڻين ٿا. مخدوم صاحب وٽ پنهنجي بزرگ دوست لاءِ جيڪو احترام آهي، سو هن اعلىٰ هستي جي تعليم ۽ تربيت توڙي روشن خياليءَ جو منفرد نمونو آهي، انهن خطن ۾ ٻنهي هستين جي حال احوال سان گڏ جيڪو ان وقت جو علمي ماحول، ادبي تحرڪ، جريدن جاري ٿيڻ ۽ جاري رهڻ جا ذڪر اذڪار اسان لاءِ مشعل راهه جي مثل آهن.

هنن خطن مان نتيجتاً اسان گهڻو لاڀ حاصل ڪري سگهون ٿا، ان سلسلي ۾ اسان کي ڄڳائي ته مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جا سندس همعصر دوستن،

عالمن، اديبن ۽ شاعرن ڏانهن جيڪي به خط لکيل آهن، اهي هٿ ڪري شايع ڪرايون ۽ مخدوم صاحب ڏانهن لکيل مختلف عالمن، اديبن ۽ شاعرن جا لکيل خط پڻ ڇپائي سندس زماني ۾ مروج علمي ۽ ادبي حالتن کي ڇنڊائيءَ سان محسوس ڪري تحقيق ۾ گهربل نتيجا حاصل ڪري سگهون.

ميرزا فتح علي بيگ يادگار مشاعرو

حيدرآباد شهر جي مشهور علمي مرڪز ٽنڊو آغا اسمٰعيل شاه ۾ جڏهن سنڌ جي معروف مرثيه گو شاعر ميرزا فتح علي بيگ ’فتح‘ مستقل رهائش اختيار ڪئي، تڏهن پاڻ اُتي مذهبي ۽ ادبي فروغ لاءِ امام بارگاه علي آباد قائم ڪيائين، جيڪو الحمدلله اڄ تائين قائم دائم ۽ برقرار آهي. سال 1863ع ۾ سنڌ جي مشهور مرثيه نگار مير محمد حسن علي خان ٽالپر حيدرآباد ۾ درس و تدريس لاءِ لکنؤ مان مولانا سيد ابوالحسن لکنوي کي گُهرايو، جيڪو امام بارگار علي آباد ۾ اچي رهيو ۽ سنڌ جو مشهور غزل گو شاعر سيد غلام محمد شاه ’گدا‘ به ان دوران ئي اچي ٽنڊو آغا ۾ رهيو، ته پوءِ ٻين به ڪيترن ئي صاحبان علم و ادب جي اچڻ سان امام

بارگاه علي آباد ۾ ٿيندڙ علمي، ادبي ۽ شعر و شاعري جي محفلن ۾ رونق وڌڻ لڳي.
هِن ئي امام بارگاه ۾ ميرزا فتح علي بيگ ’فتح‘ جي ياد ۾ مولانا ابوالحسن لکنوي ۽ گدا شاه جي خواهش ۽ مشوري سان ”بزمِ فتح“ قائم ڪئي وئي. انهيءَ بزم جي تحت مذهبي مجلسن سان گڏ، ادبي محفلون به ٿيڻ لڳيون، جن ۾ سيد غلام محمد شاه گدا، سيد آغا نور محمد شاه، سيد غلام مرتضيٰ شاه ’مرتضائي ٺٽوي‘، حسن علي آفندي ۽ ٻيا صاحبان علم شرڪت ڪندا هئا. اهو سلسلو اڳتي وڌيو ته غير طرحي ۽ طرحي مشاعرا به ٿيڻ لڳا، جن جو مفصل احوال برادرم ميرزا فياض علي بيگ هڪ ڪتابي صورت ۾ ”بزمِ فتح“ جي نالي سان مڪمل ڪيو آهي. آئون فقط هڪ يادگار مشاعري جو ذڪر پيش ڪري رهيو آهيان، جيڪو سنڌ جي عظيم شاعر، محقق ۽ تذڪره نويس مخدوم محمد زمان ’طالب المولیٰ‘ جن جي صدارت ۾ ٿيو.
سيد احسن الهاشمي سنڌي غزل جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. سندس بزرگن جا اسان جي بزرگن سان قديم زماني کان دوستانه تعلقات رهيا آهن. هاشمي صاحب ڏهن سالن جي ڄمار کان امام بارگاه علي آباد ۾ ايندو هو ۽ جڏهن کان پاڻ شعر چوڻ شروع ڪيائين ته، بزمِ فتح

جي مشاعرن ۾ پاڻ پنهنجا شعر پڙهندو رهندو هو. جڏهن هاشمي صاحب مستقل طور ٽنڊي آغا ۾ اچي رهيو ۽ پاڻ امام بارگاهه علي آباد ۾ ٿيندڙ محفلن، مجلسن ۽ مشاعرن ۾ شرڪت شروع ڪيائين، تڏهن سندن شگفته طبيعت ۽ متواتر مشاعرن ۾ شريڪ ٿيڻ ڪري مشاعرن ۾ ڪجهه وڌيڪ رونق ۽ اضافو ٿيڻ لڳو. سندس وڏو ڀاءُ سيد حيدر شاهه صاحب سيشن جج، به انهن مشاعرن ۾ شرڪت ڪندو هو، جيڪو پاڻ به بهترين شاعر هو.

هاشمي صاحب انهن مشاعرن ۾ چڱو واڌارو ڏسي هڪ ڏينهن 15- جولاءِ 1974ع تي حسب دستور شام جو نانا ميرزا علي محمد بيگ ’مظفر‘ جي قائم ڪيل اوطاق ۾ ڪچهري دوران چيو ته، بهتر ٿيندو ته هاڻي ٻين شاعرن کي به مشاعري ۾ مدعو ڪيو وڃي. جنهن لاءِ پاڻ بزم طالب المولىٰ جي ڪجهه شاعرن جا نالا ٻڌايائين ته هنن شاعرن کي مشاعري ۾ شرڪت جي دعوت ڏجي.

جنهن تي نانا ميرزا علي محمد بيگ ’مظفر‘ چيو ته، جناب مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘ صاحب کي مشاعري جي دعوت ڏئي سندن صدارت ۾ مشاعرو ڪرائجي. جنهن تي سائين حيدر شاهه صاحب چيو ته منهنجي به اِهائي خواهش آهي ته، سائين جن جي صدارت ۾ مشاعرو ڪرايو وڃي. پوءِ هاشمي صاحب،

سائين حيدر شاهہ، چاچا ميرزا عباس علي بيگ ۽ ماما ميرزا سلطان حيدر بيگ، مخدوم صاحب جن سان مليا ۽ کين مشاعري جي صدارت جي دعوت ڏنائون. پاڻ اِها دعوت بصد خوشي قبول ڪيائون. پاڻ مشاعري لاءِ تاريخ 27- جولاءِ 1974ع مقرر فرمائي هيءَ مصرع طرح ڏنائون:

”لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾“

بس رڳو اطلاع ملڻ جي دير هئي... غزل ٿهي ويا. نانا ميرزا علي محمد بيگ ٻڌايو ته، ”اِها مصرع طرح سيد غلام محمد شاهہ ’گدا‘ جي غزل جي آهي، جنهن تي مير عبدالحسين خان ’سانگي‘، محمد هاشم ’مخلص‘ ۽ ٻين شاعرن غزل چيا آهن. جڏهن سال 1920ع ۾ آئون مير صاحب وٽ سرشتيدار ٿي آيس، تڏهن پاڻ مون کي اِها مصرع ڏيندي غزل چوڻ جو ارشاد فرمايو هئائون ۽ مون غزل ٺاهي مير صاحب وٽ پڙهيو. پاڻ غزل کي ڏاڍي نهايت خوش ٿيو.“

27- جولاءِ 1974ع تي جناب مخدوم طالب الموليٰ صاحب جن پنهنجي فرزندن سميت تشريف فرما ٿيا. سيد حيدر شاهہ ۽ هاشمي صاحب هِن محفل ۾ پيش پيش هئا. مختصر تعارف بعد سيد حيدر شاهہ صاحب مون کي ڪمپيئرنگ لاءِ نامزد ڪيو. مشاعرو صدرِ محفل جي صدارت ۾ شروع ٿيو ۽ جن جن شعراءِ ڪرام هن

مشاعري ۾ غزل پڙهيا انهن جا نالا هي آهن: مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، ميرزا علي محمد بيگ ’مظفر‘، مخدوم خليق الزمان، سيد حيدر شاهه، سيد احسن الهاشمي، ميرزا عباس علي بيگ، ميرزا حامد علي بيگ، ميرزا عاشق علي بيگ، ميرزا سلطان حيدر بيگ، سيد علي احمد شاه ساقي، حسين بخش خادم، ميرزا سڪندر علي بيگ، ميرزا فتح علي بيگ، ميرزا فياض علي بيگ، ميرزا قربان علي بيگ ۽ ٻي پيا شاعر هئا، جن نالا هِن وقت ياد نه ٿا اچن.

پهرين مون پنهنجو غزل پيش ڪيو. اُن کان پوءِ موجود شعرائي ڪرام پنهنجا غزل پڙهيا ۽ آخر ۾ صدرِ مشاعره پنهنجو غزل پڙهيو. افسوس آهي جو جناب مخدوم صاحب جو غزل ۽ ڪجهه ٻين شاعرن جا غزل دستياب نه ٿي سگهيا، باقي جن شعراءِ ڪرام جا غزل ملي سگهيا آهن، اُهي صاحبان ذوق لاءِ پيش ڪجن ٿا:

ميرزا علي محمد بيگ ’مظفر‘(1)

هُو آيو جان آئي نيمجان ۾	عجب هي ڪرشمو ٿيو جان جان ۾
اچي پيو لطف سوز جاودان ۾	مزو آهي عجب سوز نهان ۾

تپش ٿي ايتري منهنجي فغان ۾	لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾
اگڻ منهنجي نه هو آيو اجا تئين	اثر شايد نه ٿيو تنهنجي فغان ۾
نه راحت ٿي ملي ڪنهن جاءِ مون کي	ڏٺو خواب قفس مون آشيان ۾
سندس صورت تان صدقي جان قربان	نمايان ويو ڪري مون کي جهان ۾
ڪِري چو خانهء صياد تي برق	اجا ڪک پن ته آهن آشيان ۾
سو سلطان سخن سانگي سخنور	ٿيو بي مثل انداز بيان ۾

فقط هڪڙو 'مظفر' ناه غمگين
ڏٺوسين ڪين ڪنهن کي خوش جهان ۾

سيد حيدر شاه[1]

اضافو ٿيو نه منهنجي داستان ۾،	لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾
صديون گذريون نه سمجهيو راز انسان	سڄڻ سمجهائي ويو ٿوري بيان ۾

خدا خلقيو سڄڻ اهڙو ته سهڻو — جو ڪنهن کي ڪونه هو وهم و گمان ۾
وصالِ يار جي ڇڏ تون تمّنا — جو پوندو يار خود هڪ امتحان ۾
انهيءَ آواز تي صياد ايندو — فغان برپا ڪندس جا آشيان ۾
سڄڻ جلوه نمائي ڪئي زمين تي — ته وه وا واه وا ٿي آسمان ۾
مري ڄاڻي، ته پو اهڙو مزو پيو، — ڪٿي ملندو حياتِ جادوان ۾
اشارن ۾ سڄڻ سمجهائي ويو سڀ — نه هو دنيا جي جو وهم و گمان ۾
جڏهن اونده انڌارو چؤ طرف هو — حرا مان نور پکڙيو جڳ جهان ۾
اهو پهلوءَ ۾ تنهنجي يار آهي — تون ڳولهين پيو مڪان ۾ لامڪان ۾
سڄڻ جهڙو پيو محبوب پنهنجو — نه خالق کي به ايندو ڪو گمان ۾
فراقِ يار جي لذّت وٺي ڏِس — سوَين خوشيون اٿئي درد نهان ۾
اکيون آليون ٿيون محفل جون آهن — متان ذڪر آهي منهنجو داستان ۾

تپش دل ۾ رکي اهڙي ٿو ’حيدر‘
نه جهڙي هوندي ڪا برق تپان ۾

ميرزا حامد علي بيگ[2]

غلط آهي اگر آهي گمان ۾	سوا هُن جي نه ڪجھ آهي جهان ۾
اَثر اهڙو ٿيو آه و فغان ۾	لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾
قفس ۾ ڪيئن لڳي دل هاڻ منهنجي	ڏسان مان جو دونهون ٿو آشيان ۾
پڇيو هُن حال مُرڪي مون چيو هيئن	گذاريان روز شب آه و فغان ۾
رڳو مون کان پُڇي ڪجھ مُدّعا بَس	زبان ٿي منتظر هِن لئي دهان ۾
گِران ڏايو گذاريم عشق ۾ وقت	سوا تنهنجي نه ڪجھ آيو گمان ۾
نئون ايندو نظر جڏهين به پڙهندين	گهٽي وسعت ٿي منهنجي داستان ۾
دل پُر درد کان ڪجھ ڪم ته وٺندس	ملي فرصت اگر مون کي جهان ۾

پرين ڏي پرت مان ايندو اِهائي ۾   هُيم اُميد هيءَ اُن مهربان ۾
قفس خالي ڏِسي صياد جو مان
ٿيس بي چين ’حامد‘ آشيان ۾

ميرزا سلطان حيدر بيگ[3]

شهيد عشق جو شهرو جهان ۾   ويو ٿي نامور نام و نشان ۾
اهو زور اثر آهي فغان ۾   لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾
نظر جي ناوڪ اندازي کي رد ڪيو   نه قطرو آهي خون جو ناتوان ۾
فغان عندليب زار ٻڌندي   هئاسين همڪلامي هم زبان ۾
بمع فرزند اچ مخدوم صاحب   جو آيو قرب مان هن بوستان ۾
گهڻن ئي شاعرن ٿي يڪ زبان چو   لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾
’مظفر‘ جو ٿيو هي فيض ’سلطان‘
جو سلطان سخن آهيان جهان ۾

ميرزا فتح علي بيگ ’شاهد‘[4]

لڳي اُلفت جي آهي باهه جان ۾
رهڻ اهنجو ٿيو بس آشيان ۾

اثر هي آهي بلبل جي فغان ۾
هلي پاڻ آيو منهنجي آشيان ۾

مون پيتا اشڪ ٿي سوز نهان ۾
لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾

نه روڪڻ سان به هاڻي روڪجي ٿو
تلاطم آهي جو اشڪ روان ۾

وجي بيتاب چو ٿيندي هي منزل
مسلسل پيو هلان آئون ڪاروان ۾

هِتي آهُون هُتي آهُن تي مرڪڻ
هي فرق آهي هِتان ۾ ۽ هُتان ۾

غرض انسان جو انسان آهي
رکيو ڇا هي پلا حور جنان ۾

سندم شانه تي سر هن جو جهڪيل نيڻ
ڏٺو مون جو نه هو وهم و گمان ۾

حجاب آلوده رخسار جواني
پسينو چڻ گلن تي بوستان ۾

اڪيون خيره ٿيون ڏسندي ئي ’شاهد‘
غضب جي ٿي ضيا رُوئي بتان ۾

میرزا فیاض علي بیگ[5]

هو آيو سير لئي ائين گلستان ۾	بهار آئي هلي چڻ ڪا خزان ۾
ويس پهچي آئون پنهنجي آشيان ۾	ڪريان فرحت ٿو پنهنجي آستان ۾
ڏسي هن رشڪ گل جان چمن ڪي	سلامي لئي جهڪيا گل بوستان ۾
چمن ۾ وار جو چوڙي چڏيا هُن	ته آئي چانو منهنجي آشيان ۾
ٿيون نامهربانيون مون سان پيهم	رڪان اميد ڪهڙي مهربان ۾
مسلسل بي وفائي جو نتيجو	مريض عشق آهي هل هلان ۾
رقيب روسيه ڏسندي سان مون ڪي	ويو پئجي ته يارو وث وثان ۾
ويو ٿي نرم آخر منهنجو دلبر	اثر هي آهي ٿيو منهنجي فغان ۾
ڪيم عرض تمنا ايترو جو	لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾

كئي محنت مون سمجهائڻ ۾ ايڏي
رهي طاقت نه هاڻي قلب و جان ۾
چيو مون ڪجهه نه آهي پوءِ چوان چو
لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾
ٿيس آئون باوفا ۽ بي وفا تون
هي آهي فرق مون ۾ ۽ اوهان ۾
خبر ان جي نه پئجي سگهندي ڪنهن کي
جي ڳالهيون راز جون ٿيون ڪلهه اسان ۾
اجان تائين سخن گوئي جو پيشو
اچي هلندو اسان جي خاندان ۾
نه آهي شهد و شڪر شير ۾ پڻ
مزو جهڙو ٿيو سنڌي زبان ۾
اچي ’فياض‘ جي آهُن کي روڪي
جي طاقت ان جي آهي آسمان ۾.

وري 10 آگسٽ 1974ع تي جناب مخدوم محمد امين فهيم صاحب پنهنجي پائرن ۽ فرزندن سميت امام بارگاهه علي آباد ۾ آيا. اُن وقت غير طرحي غزل جو مشاعرو ٿيو. هنن پنهي مشاعرن ۾ دعوت جو اهتمام بزرگوارم ميرزا عباس علي بيگ صاحب ڪيو. هنن يادگار مشاعرن جي اختتام تي معزز مهمانن کان سندن تصويرن

تي راقم الحروف آٽو گراف ورتا، جن جا عڪس پڻ ڏجن ٿا.

ساڄي ڪان: مخدوم طالب الموليٰ، غلام مصطفيٰ جتوئي ۽ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ڍاڪه ويندڙ جهاز ۾ ويٺل.

مخدوم طالب الموليٰ جي ڊنر جي موقعي تي شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ليڊرن کي خطاب ڪري رهيو آهي. اِن تصوير ۾ پويان بيٺلن ۾ ساڄي ڪان ٽئين نمبر تي مخدوم محمد امين فهيم صاحب بيٺل آهي.

ميرزا فتح علي بيگ ’شاهد‘

قطعه تاريخ

دينِ حق جي لاءِ بس شايانِ شان، شانِ حسينؑ
عظمتِ انسانيت جو پاسبان شانِ حسينؑ

مذهب و ملّت سندو روح روان شانِ حسينؑ
تا اَبد اسلام جو تاب و توان شانِ حسينؑ

خود ڪيو هر مرثيه جي لفظ مان تا يومِ دين

عظمتِ شهدائي دينِ حق عيان شانِ حسينؑ

هي رثائي شاعري جو بس ذخيرو بي بها
اهلِ ايمان لاءِ آهي جانِ جان شانِ حسينؑ

هي خليقِ خوش بيان آهي بحق عبدالحسين
اُن جو هي نذر عقيدت بيگمان شانِ حسينؑ

مرثيه خوان شاعر شيرين سخن آهي جليس
ٿي ويّو آهي مرتب اُن هٿان شانِ حسينؑ

مرثيه گوئي جي ’شاهد‘ ويو ڪري، هاتف چيو
شمع روشن طالب الموليٰ نشان شانِ حسينؑ

2005ع

نوٽ: ”شانِ حسينؑ “ سنڌ جي عظيم شاعر مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ‘ جي مرثين جو بياض آهي، جنهن کي مرحوم جليس جعفري مرتب ڪيو ۽ محترم مخدوم غلام محمد ’گل سائين‘ المعروف مخدوم خليق الزمان سال 2005ع ۾ شايع ڪرائي منظر عام تي آندو.

---

(1) بزمِ فتح: از: ميرزا فياض علي بيگ (قلمي)

گھگھگھگھگھگھگھگھگھگھگھ

[1] محفل: سيد حيدر شاھ ’حيدر‘، ڇاپو پهريون 1994ع/1414ھ، ڇپائيندڙ طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا، صفحه 34-35. حرف آخر: ميرزا خيرپوري پڙ ۾ مشاعره 27- جولاءِ 1974ع.

[2] ڪلام حامد: ميرزا حامد علي بيگ ’حامد‘ جو ڪلام، مرتب: ميرزا فتح علي بيگ، ڇاپو پهريون 1994ع، ڇپائيندڙ گلشن پبليڪيشن حيدرآباد، سنڌ، صفحه 89.

[3] بزمِ فتح: از: ميرزا فياض علي بيگ (قلمي)

[4] روح محبت: ميرزا فتح علي بيگ ’شاھد‘،ڇاپو پهريون 1995ع، ڇپائيندڙ زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، صفحه 117-118.

[5] ڪنيءَ منجھ ڪٽا: ميرزا فياض علي بيگ ’فياض‘، ڇاپو پهريون 1993ع، ڇپائيندڙ گلشن پبليڪيشن حيدرآباد، سنڌ، صفحه 158-

پروفيسر مير عبدالرسول ”مير“

سارون ميگهہ ملهارون

[ڪجھ ڏينهن اڳ ٽماهي مهراڻ جي ايڊيٽر جو S.M.S آيو. ”ادا! سنڌي ادبي بورڊ پاران مخدوم محمد زمان ”طالب المولیٰ“ نمبر شايع ڪري رهيا آهيون، ان لاءِ اوهان هفتي اندر ڪو شعر ڏاهي، لکي موڪليندا.“ جواب ۾ ڪيس فون ڪري چيم ته مون پنهنجي سموري ڄمار ۾ ڪڏهن به موڊ ڏاهي، ارادو ڪري شاعري ڪانه ڪئي آهي ۽ نه ئي ڪرڻ ڪپي. تنهنڪري ٿي ٿو سگهي ته مخدوم صاحب تي مقرره وقت ۾ ڪو شعر لکي نه سگهان. البت ساڻس نويڪلائيءَ ۾ ڪيل ڪچهرين جون ڪجھ يادون موڪلڻ جي ڪوشش ڪندس. تاهم مخدوم صاحب سان ٿيل ملاقاتن جون صحيح تاريخون، مهينا ۽ سال چڱيءَ طرح ياد ڪونه اٿم. ڇاڪاڻ ته مان پروفيشنل رائيٽر ناهيان، تنهنڪري نه ته ڊيلي ڊائري لکندو آهيان، نه ئي وري ڪو وڏي ڪُڙيءَ وارو بوٽ پائي پنهنجي قد وڌائڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان، بهرحال جيڪي ڪجھ ياد اٿم،

سو ”جيئن جو تيئن“ ڪچين ڦڪين سٽن جي صورت ۾ موڪليندس ان کان پوءِ مهراڻ جي ايڊيٽر (انچارج) محترمه ثمينه ميمڻ صاحبه مون کي فون تي چيو ته ڪين سائين امداد حسيني صاحب کان چاڻ ملي آهي ته اوهان وٽ مخدوم صاحب جا هٿ اکر خط لکيل به آهن، انهن خطن کي ’مخدوم طالب المولىٰ نمبر‘ ۾ شامل ڪيو ته سٺو ٿيندو. سو اوهين اهي خط به موڪليندا ته اوهان جي وڏي مهرباني ٿيندي، ڪيس چيم ته هونئن ته مون ڏانهن سائين جن جا ڪيترائي خط آيا هئا، پر في الحال هڪ خط تماهي مهراڻ جو قارئين جي خدمت ۾ پيش ڪندس.]

1980ع جي لڳ ڀڳ جي ڳالھ آهي. اونهاري جي موسم هئي. مان ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي پروڊيوسر مرحوم انور بلوچ سان سندس آفيس ۾ ڪچهري ڪري رهيو هئس ته مرحوم حسين بخش ’خادم‘ آيو، ملياسين. انور بلوچ صاحب جيئن ئي منهنجو ساڻس تعارف ڪرايو ته هُو پنهنجي ڪرسي ڇڏي منهنجي ويجهو آيو ۽ چيائين: ”سائين! پاڻ وري ملنداسين.“ مون ڪيس پاڪر پاتو. پاڪر دؤران ئي مون کي ڪَنَ ۾ چيائين: ”قبله سائين جن اوهان کي ڏاڍو ياد به ڪندا آهن ته بيحد پسند به ڪندا آهن.“ سندس اهو جملو مون جهڙي هڪ سيڪڙاٽ شاعر لاءِ ڪنهن وڏي اعزاز کان گهٽ نه هو. تفصيلي ڳالهيون ٿيون. ’خادم‘ٻڌايو ته سائين جن جنهن ڪمري ۾ ويهندا

آهن، اتي گهڻو ڪري ريڊيو به هلڪي آواز سان وڄندو رهندو آهي ۽ اوهان جا ڪلام به ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان ڏينهن ۾ الاهي دفعا نشر ٿيندا آهن. قبله سائين جن انهن کي غور سان ٻُڌندا به آهن ته تعريف به ڪندا آهن. پاڻ چوندا آهن ته هِن شاعر کي مان ڳچ وقت کان ٻُڌندو پيو اچان. ڏاڍيون خوبصورت ڪافيون لکي ٿو، پر خبر ناهي ته آهي الائي ڪير؟ ڪٿان جو آهي؟ ڪٿي رهي ٿو؟ نوجوان آهي الائي پوڙهو پڪو؟ يا حال حيات به آهي، الائي...؟ پلا جي حال حيات آهي ته ساڻس ملاقات ڪجي، ڪچهري ڪجي ته ڏاڍو سٺو ٿي پوي...!

مرحوم ’خادم‘ جي ڳالهين مان، سائين مخدوم صاحب جو پنهنجي باري ۾ ايترو سارو قدر ۽ پيار ڏسي سچ ته منهنجي به دل اُڇلون ڪائڻ لڳي. سوچيم: ته هاڻي وٿيءَ جي وير به نه وجهجي. سو بلوچ صاحب ۽ ’خادم‘ کان موڪلائي اٿيس ته ’خادم‘ مون کي سائين مخدوم صاحب جو فون نمبر ڏئي ساڻس رابطي ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو. ريڊيو اسٽيشن کان ٻاهر نڪري ناولٽي سائنٽيفڪ اسٽور تي آيس ۽ مخدوم صاحب کي فون ڪيم. جنهن ماڻهوءَ فون اٽينڊ ڪيو تنهن منهنجو نالو ٻُڌي فوراً کين آگاهه ڪيو ۽ خوشقسمتيءَ سان منهنجو ساڻس رابطو ٿي ويو. تقريباً ڏهه منٽ کن ڳالهه ٻولهه ٿي. سندن گفتگوءَ جي انداز مان

مون کي ائين محسوس ٿي رهيو هو، ڄڻ اسين ڪنهن عرصي کان هڪ ٻئي جا آشنا هجون، سندن لهجي ۾ بي انداز پنهنجائپ هئي. هُو، مون سان ’مير سائين‘ ڪري مخاطب ٿي رهيا هئا. ساڻن ڳالهائڻ دؤران مون کي ڪيترو سڪون ملي رهيو هو، اهو لفظن ۾ بيان ڪري نه ٿو سگهجي. ليڪن سائين جن جي ڳالهين مان مون کي ائين به پائنجي رهيو هو، ته کين به گهڻي خوشي ٿي رهي هئي. ايتري تائين جو مون کي چيائون: ”مير سائين! هاڻ سنت ئي پنهنجي ڪا ملاقات ٿي وجي، ته ڏاڍو سٺو ٿئي...!“ ”سائين! مان جلد ئي اوهان وٽ حاضر ٿيندس.“ مون وراڻيو.

مهيني کن کان پوءِ جڏهن وري حيدرآباد وڃڻ ٿيم ته واپسيءَ تي 3:00 بجي ڌاران هالا آيس. معلوم ٿيو ته مخدوم صاحب ڪنهن دوست جي دعوت ۾ ويل آهن. مون انتظار ڪيو، پاڻ جڏهن موٽي آيا ته کين منهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنو ويو. جلد ئي مون کي گهُرايو ويو ۽ ملاقات جو شرف نصيب ٿيم. پاڻ فرمايائون ”جيئن ته مون کي به اوهان جي اچڻ جي چاڻ ڪانه هئي، انڪري اوهان کي ڪافي تڪليف ٿي هوندي، سو معاف ڪجو! اڳتي ائين بهتر ٿيندو ته پروگرام موجب ملاقاتون ڪجن!“ ڪلاڪ کن ڪچهري هلي، تفيصلي چاڻ سڃاڻ ٿي ته ڪجهه ڳالهيون ’ڪافيءَ‘ جي باري ۾ به

ٿيون. ان کان پوءِ مان اجازت وٺي نواب شاهه لاءِ روانو ٿيس.

اهڙيءَ طرح اسان جي ملاقاتن ۽ ڪچهرين جو سلسلو شروع ٿيو. ڪڏهن روبرو ته ڪڏهن خطن ذريعي، مان جيئن ته ان وقت ڪِرائي جي جڳهه ۾ رهندو هئس، تنهنڪري منهنجي رهائشگاهه تي ٽيليفون جي سهولت ميسر ڪانه هوندي هئي، جڏهن پنهنجو گهر ٺهرائي، ان ۾ شفٽ ٿيس ته ٽيليفون لڳرايم ۽ ان کان پوءِ اسان جو فون تي به رابطو ٿيندو رهيو، شفٽ ٿيڻ دوران مون سان هڪ اهو الميو ٿيو ته منهنجو هڪ ڪافين جو رجسٽر ’هيٺ مٿي‘ ٿي ويو، جيڪو اڄ تائين هٿ اچي ناهي سگهيو. (مون سان زندگيءَ جي هڪ وڏي ٽريجڊي اها به هوندي آهي ته مان جنهن شيءِ جي گهڻي حفاظت ڪندو آهيان، جنهن شيءِ کي تمام گهڻو چاهيندو آهيان، ته اها مون کان سدائين گُم ٿي ويندي آهي ۽ وري هٿ نه ايندي آهي).

سنڌي شاعريءَ جي لازوال صنف ’ڪافي‘ جيڪا منهنجي پسنديده ترين صنف به آهي، جنهن کي مون ساهه سان سانڍي رکيو، ان جو ائين گُم ٿي وڃڻ، بلڪل ائين جيئن:

جِيئن ڪو ستارو ڪِڙي ٿي وڃي گُم،
اِئين يار تنهنجي به رخصت ڏٺي مون.

”مير“

ان واقعي جو ذڪر جڏهن مون سائين طالب الموليٰ سان ڪيو ته پاڻ ڏُڪارو ٿي چيائون، ”هونئن ته سنڌي شاعريءَ جو اهڙو زيان ڪنهن الميي کان گهٽ ناهي، ليڪن ڪافين جو هيترو سارو ذخيرو گُم ٿيڻ اجا به وڏو الميو آهي. جنهن جي تلافي ڪنهن به طرح ٿي نه ٿي سگهي.“

هڪڙي ڏينهن مرحوم مصري فقير مون وٽ پهريون پيرو آيو. حال احوال ٿيا. چيائين: ”مير صاحب! اڄ مان قبله سائينءَ جن جي حڪم تي اوهان سان سيڙجي ملڻ آيو آهيان، ته شاعري به وٺڻ آيو آهيان. گذريل رات هڪ محفل ۾ سائين جن موجود هئا ۽ مان ڳائي رهيو هئس. سائين جن مون کي اوهان جي ڪلام جي فرمائش ڪئي. مون جڏهن کين عرض ڪيو ته سائين! مون وٽ ان شاعر جو ڪوبه ڪلام موجود ناهي، ته پاڻ فرمايائون: ”فقير! اوهان کي سنڌ جي اهڙن سريلن شاعرن سان ملڻ کپي ۽ سندن ڪلام هٿ ڪري ڳائڻ کپي.“ تنهن کان پوءِ مون کيس ڪجھ ڪافيون ڏنيون ۽ کانئس ڪجھ ڪافيون ٻُڌيون. مصري فقير، سائين مخدوم صاحب جن جو هڪ ڪلام ٻُڌايو، جنهن جو ٿلهه هو:

جنهن ڏينهن کان دل دلبر سان لڳي، کلندو به رهيس،
روئندو به رهيس،

پيا پاڻ ۾ گڏجي غم ۽ خوشي، کلندو به رهيس،
روئندو به رهيس.
انهيءَ ڪلام جو هڪ بند هو:
هڪ ڏينهن چيو محبوب سندم، جو چَوِڻو اٿئي
سو چَوِ هاڻي،
افسوس سگهيس ڪجھ ڪين چئي، کلندو به رهيس،
روئندو به رهيس.

اهو بند بُڌي مون کان اها ٻاراڻي ٿي وئي، جو مون فقير کي چيو، ته جيڪڏهن اهو ڪلام منهنجو هجي ها ته آءٌ قافيو ”چِئي“ جي بجاءِ ”ڪُڇي“ استعمال ڪيان ها. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ مصري فقير خط لکي مون کي مبارڪ ڏني ۽ ٻڌايو ته اها قافيي واري ڳالھ مون جڏهن قبله سائين جن کي ٻڌائي ته پاڻ فرمايائون ”مير صاحب جي اها صلاح بلڪل وزندار آهي ۽ کين خط لکي آگاھ ڪيو، ته اسان اوهان جي راءِ دل سان قبول ڪئي آهي، پر جيئن ته اهو ڪلام ڪتاب ”ديوانِ طالب الموليٰ“ ۾ ڇپجي چڪو آهي، انڪري في الحال ڪجھ نٿو ڪري سگهجي. البت ان ڪتاب جو ٻيو ڇاپو جيڪڏهن آيو ته اسان اوهان جي ٿورن سان ان کي استعمال ڪنداسين.“ مان اها ڳالھ پڙهي حيرت ۾ پئجي ويس ته هيڏو سارو قدآور، مفڪر، عالم، اديب ۽ شاعر جنهن جي شاعريءَ جي ڇمار ئي منهنجي ڪل ڄمار کان به وڌيڪ آهي.

باوجود ان جي مون جهڙي معمولي شاعر جي راءِ کي نه رڳو اهميت ڏين ٿا، پر تسليم به ڪن ٿا. ورنه اڄڪلهه ڪو به اديب/شاعر جيڪي ڪجهه لکي ٿو، ان کي آخري حرف ٿو سمجهي! پر اها سندن برداري هئي، مصنف مزاجي هئي، دانشوري هئي، روشن خيالي هئي، مزاج ۾ فقيري هئي ۽ ڪشاده دلي هئي.....!

هڪڙي پيري صبح جو پهر هو، مان سائين مخدوم صاحب وٽ ويٺو هئس (اها منهنجي وڏي خوشقسمتي هوندي هئي، جو مان جڏهن ساڻن ڪچهري ڪندو هئس ته گهڻو ڪري ڪنهن ٽئين ماڻهوءَ جي موجودگي ڪانه هوندي هئي) هالا جو S.D.M ساڻن ملڻ لاءِ آيو، پاڻ ڪيس اهو چَوِرائي ملڻ کان معذرت ڪيائون ته، هن وقت مون وٽ منهنجو مهمان آيل آهي. تنهنڪري اڄ نه پر سڀاڻي ملاقات ڪبي.“ ٿوري دير کان پوءِ مخدوم شفيق الزمان صاحب ڪمري جي دروازي وٽ اچي بيهي سائين جن کي ٻانهون ٻڌي عرض ڪيو، ”قبله سائين! هينئر گهران نڪري پنهنجي آستاني ڏانهن وڃي رهيو هئس، بس اوهان جو سلام ڪرڻو هئم.“ اهو ٻُڌي مخدوم صاحب کين اندر اچڻ جو چيو ۽ منهنجو ساڻن تعارف ڪرايو، ”شفيق سائين! هي منهنجا مهمان مير عبدالرسول ”مير“ صاحب نواب شاهه کان آيل آهن ۽ مون تي گهڻو مهربان آهن...!“ شفيق سائين وڏي احترام سان

مون سان مليو ۽ ڪمري جي ديوار کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. چاڪاڻ ته مخدوم صاحب جي محفل وارا گهڻو ڪري ڪمري ۾ ديوار سان ٽيڪ ڏيئي ويهندا هئا. جڏهن ته سائين جن پاڻ ڪمري جي وچ تي پٿيان رکيل پلنگ کي ٽيڪ ڏيئي ويهندا هئا، مان به سدائين ديوار کي ٽيڪ ڏيئي ويهڻ جي ڪوشش ڪندو هئس، پر سائين جن مون کي ائين ڪرڻ نه ڏيندا هئا ۽ پاڻ سان گڏ ويهاريندا هئا، ڪجهه دير بعد شفيق سائين اٿيو ۽ چيائين: ”مير صاحب! هتان فارغ ٿي اسان تي به مهرباني ڪجو ۽ ٿورو وقت ڏجو...“ شفيق سائينءَ جي وڃڻ کان پوءِ مخدوم صاحب مون کي چيو، ”توهان منهنجن صاحبزادن سان ملڻ جلڻ ڪندا ڪيو، انهن سان رابطي ۾ رهندا ڪيو، ڇو جو مان هاڻي پوڙهو ٿي چڪو آهيان. باقي زندگي الائي ڇا...؟ دنياداري آهي، زماني جا ڪم ڪار ٿين ٿا، اولي سولي آهي، اوهان به نوجوان آهيو، اوهان کي به زندگي گذارڻي آهي، اوهان کي به ڪنهن جي ساٿ ۽ سهاري جي ضرورت پوندي...“ مون عرض ڪيو ته ”سائين، الله تعاليٰ اوهان کي وڏي ۽ صحتمند ڄمار ڏئي، منهنجي اهائي دعا آهي باقي صاحبزادا ته مون مٿان اوهان جي شفقت کان بخوبي واقف آهن. جيڪڏهن نظر ڪندا ته سندن مهربانيون ٿينديون ۽ جي نه ڪندا ته اسان لاءِ محترم هوندا.“

ان کان پوءِ منهنجي ڪجھ دوستن/پائرن به مون تي اصرار ڪيو ته انهن کي به سائين جن جهڙي عظيم، شفيق ۽ غريب پرور شخصيت سان ملاقات ڪرايان، مون جڏهن اها ڳالھ مخدوم صاحب جن سان ڪئي ته پاڻ کُلي دل سان ان جي اجازت ڏنائون ۽ چيائون ”جيڪي ماڻهو اوهان جا پنهنجا آهن، اهي اسان جا به پنهنجا آهن. اسان کي به انهن سان ملي ڪري خوشي ٿيندي.“ مون پنهنجي ڪجھ دوستن ۽ بعد ۾ وڏي ڀاءُ مير عبدالنبي ٽالپر کي هالا ۾ سائين جن سان مِلرايو. منهنجي ڀاءُ جو هڪڙو ڪم به هئو، تڏهوڪي چيف منسٽر سيد قائم علي شاھ صاحب ۾، سو به عرض ڪيوسين، جواب ۾ پاڻ سندن بئگ ۾ رکيل هڪ تصوير ڏيکاريائون، جيڪا سندن چيف منسٽر صاحب سان گڏ هئي ۽ چيائون ”هن ملاقات کي ڳچ ٽائيم ٿي ويو آهي، ان ملاقات ۾ مون شاھ صاحب کي هڪ خسيس ڪم چيو هو ۽ شاھ صاحب وڏي هام هڻي، سُتت ئي ڪم ٿيڻ جي خاطري ڪرائي هئي ۽ مون کي به اطمينان ٿي ويو هو، ليڪن اهو ڪم اڄ تائين ناهي ٿيو. توهان جو به ڪم ڪيس ضرور چونداسين، پر اميد گهٽ نظر اچي ٿي. تاهم اوهين ايندڙ هفتي ڪراچي اچجو ۽ منهنجي رهائشگاھ تي مون سان ملجو. ڪوشش ڪنداسين.“ پروگرام موجب مان ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ ڪراچي وياسين. اتي پهچي سائين جن کي فون ڪري،

سندن موجودگيءَ کي ’ڪنفرم‘ ڪيوسين. ٻئي ڏينهن صبح جو بنگلي تي پهتاسين، ملاقات ٿي. ملاقات دوران مخدوم رفيق الزمان صاحب به موجود هو، سائين جن چيف منسٽر صاحب سان به- ٿي پيرا فون تي رابطو ڪري، ٽائيم وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر افسوس جو ٽائيم ملڻ ته ٺهيو، پر چيف منسٽر صاحب سان رابطو ئي نه ٿي سگهيو!

هڪڙي پيري سائين طالب الموليٰ مون کي فون ڪري ٻُڌايو ”ڏاڏا سائين (مخدوم امين فهيم منسٽر آف ڪميونيڪيشن) مون سان گڏ ويٺا آهن. توهان جيڪو ڪم سندن حوالي سان چيو هو، کيس سمجهايو ته پوءِ ٿا پاڻ وڌيڪ ڳالهايون.“ مخدوم امين فهيم صاحب لائين تي آيو، ”مير صاحب! السلام عليڪم... قبله سائين جن اوهان سان ڳالهائڻ لاءِ حڪم ڪيو آهي، هاڻي اوهان حڪم ڪريو، مان ڪهڙي ٿو خدمت ڪري سگهان؟“ کيس جيڪي ڪجھ چوڻو هئو، سو چيم. ان کان پوءِ مخدوم صاحب پاڻ لائين تي آيا ۽ چيائون، ”مير صاحب! هاڻي سنت ئي ڪا ملاقات ڪجي ته ڏاڍو سٺو ٿئي!“ سائين آءٌ تما جلد ئي اوهان جي خدمت ۾ حاضر ٿيندس“، مون عرض ڪيو. پاڻ اصرار ڪيائون ته جلد ته ’سڀاڻي‘ به ٿي سگهي ٿي!“ ”ٺيڪ آ سائين، مان سڀاڻي ئي حاضر ٿيندس.“ چيم: ”ڪائين بجي؟“ چيائون:

”انشاءالله تعاليٰ صبح 11:00 بجي“، چيم: ”ڏاڍو سٺو، وڏيڪ ڪچهري روبرو ڪنداسين، خدا حافظ!“ چيائون. ٻئي ڏينهن نواب شاهه کان هالا پهچندي پهچندي مون کي 12:00 ٿي ويا. جڏهن اتي پهتس ته اتان جي ملازمن ٻڌايو ته قبله سائين جن اوهان جو 11:00 وڳي کان انتظار ڪري رهيا آهن! مان تڪڙو تڪڙو سندن ڪمري ۾ داخل ٿيس، سائين جن اڪيلا ويٺا هئا، سلام ڪري، ساڻن جُهڪي ملڻ جي ڪيم، ته پاڻ اُٿڻ واري ڪيائون، ”قبله سائين! ويٺا هجو.“ مون عرض ڪيو. ”نه نه... ائين وري ڪيئن ٿي ٿو سگهي“، وراڻيائون. نيٺ مون کي ئي ٿيڪ ڏئي اُٿيا ۽ وڏو ڀاڪر پائي مون سان مليا. معمول موجب گڏجي ويٺاسون. ”مير صاحب! خير ته هو؟ اسان کي انتظار انڪري به گهڻو ٿيو، جو خبر هئي ته اوهان اڪيلا ايندا ۽ پاڻ ئي ڊرائيوِ ڪندا، سفر ته سفر هوندو آهي، خدانخواسته...؟“ سندن ڪيفيت کي محسوس ڪندي سوچيم ته هڙي بزرگ هستيءَ سان ڪهڙو ڪوڙ ڳالهايان؟ سو عرض ڪيم ته قبله سائين، سچي ڳالهه اها آهي ته مان نواب شاهه مان نڪتو ئي 11:00 وڳي آهيان. ان لاءِ معافي ٿو گهران. ”ها! جيڪڏهن ائين هو ته رڳو فون ڪري ڇڏيو ها ته سٺو ٿئي ها.“ چيائون. خير! ٿوري دير خاموش رهياسين ۽ ڪچهري شروع ٿي وئي. اسان جي ڪچهريءَ جا

مختلف موضوع هوندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن سياست جي به ڳالهه نڪري پوندي هئي. پر مون کي ائين لڳندو هو، ڄڻ ته اهو موضوع سندن مزاج مطابق ناهي. سندن فقيري ۽ فطرت جي اُبتڙ آهي. خير! موضوع ڪٿي ڪهڙا به هجن ڳالهه ڦري گهري اچي شاعريءَ تي بيهندي هئي. ’شاعري‘ اسان جي مزاج ۽ موضوع جو محور هوندي هئي، ته شاعريءَ جو محور وري ’ڪافي‘ هوندي هئي. ’ڪافيءَ‘ جو ماضي، حال ۽ مستقبل، ڪافيءَ جو مضمون، گهاڙيٽو، بحر، وزن...... ڪافيءَ جي گهٽ لکڻ جو ڪارڻ وغيره بحث هيٺ ايندا هئا ۽ جڏهن ڳالهه ڪافيءَ جي هجي، ذڪر عشق محبت جو به ته ٿئي ئي ٿئي، سو ڳالهين ئي ڳالهين ۾ پڇيائون، ”اوهان جي عشق محبت جو جهان ڪيئن پيو هلي؟“ سندن اوچتو ۽ مختصر سوال ٻُڌي مون کان ڇرڪ نڪري ويو، سوچيم ڇا جواب ڏيان! بس اهو چئي جانِ ڇڏيم ته سائين! بس گاڏو گهلجي پيو! ان بعد ڪيترين ئي ملاقاتن ۾ پنهنجي ويڌن ٻڌائڻ جي سگهه ساري نه سگهيم، پر آخرڪار اُٿلي پيس. ڪين ٻُڌايم سائين:

اڙانگي جاءِ تي اکڙيون اڙائي نيٺ ويٺاسون،
هٿن سان ننڊ پنهنجيءَ کي ڦٽائي نيٺ ويٺاسون.

”مير“

ليڪن اوهان منهنجي ڪيفيت کي ڪيئن سمجهي ويا، جڏهن ته مون اوهان سان اهڙي قسم جو ڪو اظهار ئي نه ڪيو هو. اهو ٻُڌي ٿورڙو مرُڪي چيائون، ”ضروري ناهي ته هر مامري کي اکرن ۾ آڻجي، ليڪن اوهان ته سيڪجھ حجاب جي حدن ۾ رهي ڪري ٻُڌائي به چڪا آهيو، پنهنجي ڪافين ۾...!“ هاڻي اسان جي محفل جو رنگ ۽ روپ وڌيڪ نکرجڻ لڳو، راز ۽ نياز جا قصا دل کولي ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ شروع ڪياسين، مون به پنهنجي اوکائيءَ کان کين کُلي آگاهه ڪيو، جواب ۾ پاڻ چيائون، ”اسين اوهان جي مدد ڪنداسين. پر في الحال اوهان جو هڪڙو ڪم اهو ڪجي جو اوهان جي شاعريءَ جو مجموعو ڇپرائجي. اوهين پنهنجو مواد سهيڙي مون وٽ کڻي اچو، اسين ان کي سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپرائينداسين، جيئن اهو مواد ضايع ٿيڻ کان بچي وڃي ۽ هن وقت اوهان جي شعري مجموعي جي اسان سڀني کي ضرورت آهي.“ اهو ٻُڌي مون کي تمام گھڻي خوشي ٿي ۽ مون مواد سهيڙڻ شروع ڪيو، پر افسوس ته ائين ڪندي تمام گھڻي دير ٿي ويئي، تان جو وقت هٿن مان نڪري ويو. باوجود سائين جن جي تمام گھڻي اصرار جي ڪتاب ان وقت ڇپجي نه سگھيو. خير! خدا جو اهو به شڪر آهي، جو بعد ۾ منهنجو پهريون شعري مجموعو

”سُونهَن وِرُونهَن“ روشني پبليڪيشن پاران 2007ع ۾ چپجي مارڪيٽ ۾ اچي ويو، جيڪو هن وقت ناياب آهي. منهنجي ڪتاب جي نه ڇپجڻ جو هڪڙو سبب ته منهنجي پنهنجي سُسُتي هئي، پر ٻيو سبب اهو به هو ته تڏهن منهنجي ريڪارڊيڊ ڪافين کي ايتري مقبوليت ملي چڪي هئي جو مون ان کي ئي ’سڀڪجھ‘ سمجهيو! ڪمرشل ڪمپنيون منهنجي اڻ ڳاتل ڪلامن جي ڳولا ۾ هونديون هيون، اِي.ايم.آءِ (E.M.I) گراموفون ريڪارڊنگ ڪمپنيءَ رڳو منهنجي ئي ڪلامن جون ڪئسٽون رليز ڪيون ۽ بيحد پسند ڪيون ويون. سنگل پلي ۽ لانگ پلي رڪارڊ رليز ڪيا، جيڪي پڻ گهڻو مقبول ٿيا، انور حسين وسطڙو، مرحوم ڦوٽي خان زرداري ۽ مرحوم استاد محمد يوسف منهنجا ڪيترائي ڪلام ڳائي، انهن کي امر بڻائي ڇڏيو. منظور سخيراڻي، اياز علي ۽ بعد ۾ حميرا چنا به پنهنجو پاڻ ملهايو. انهيءَ دؤر ۾ فنڪار سان گڏ شاعر کي به اهميت ملندي هئي. اهوئي سبب هو، جو حيدرآباد جي هڪ مشهور رڪارڊنگ ڪمپني ’پارس‘ مرحوم استاد محمد يوسف جي آواز ۾ هڪ اهڙي ڪيسٽ (Vol: 06) رليز ڪئي، جنهن ۾ ٽوٽل ڇهه ڪلام هئا ۽ انهن ۾ ٽي منهنجا ته ٽي سائين طالب الموليٰ جا هئا. ان ڪيسٽ جي موسيقي

مرحوم فيروزگل ڏني هئي. ان ڪيسٽ کي بي پناه ساراهيو ويو ۽ اڄڪلهه اها ڪيسٽ ناياب آهي.
مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ اهي شفيق انسان هئا، جن جي باري ۾ هر انسان، خاص ڪري اهي جن کي سندن قربت جو شرف نصيب ٿيو، دعويدار هوندو هو، ته هو منهنجا آهن...! ۽ انهن دعويدارن ۾ مان پاڻ به شامل هئس ۽ منهنجي انهيءَ دعويٰ جي گواهي لاءِ سندن خاص ملازم، شايد سندس نالو ”حاجن“ هو، جيڪڏهن حال حيات آهي، ته ڪافي آهي. ٻي صورت ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو سنڌ جي موجوده چيئرمين مخدوم جميل الزمان صاحب کيس الله سائين وڏي ڄمار ڏئي، به انهي حقيقت کي مڃڻ ۾ ڪنهن به قسم جي هٻڪ محسوس نه ڪندا، ڇو ته کين به پليءَ پٽ ڄاڻ آهي ته سائين جن جي ڪيتري شفقت مون مٿان هوندي هئي. دراصل اها سائين طالب الموليٰ صاحب جي شعوري ڪوشش هوندي هئي، ته سندن صاحبزادن سميت سائين جميل الزمان به مون مٿان گهڻو مهربان هجن...! سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح کين باور ڪرائڻ چاهيندا هئا ته مير عبدالرسول ’مير‘ اسان جو پنهنجو آهي. اهوئي سبب هو جو هڪڙي ڏينهن مان پنهنجي آفيس ۾ ويٺو هئس ته اوچتو ڪاليج جي احاطي ۾ سائرن جي وڄڻ جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا. خدا خير ڪري...! تڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪتس، ڏٺم ته ڪوڙ سارين

سرڪاري گاڏيون، پرائيويٽ گاڏيون ۽ پوليس موبائلون بيٺيون هيون، ڪاليج جو هڪڙو پٽيوالو پاڻ ڏانهن ڊوڙندي ايندي ڏٺم. مون وٽ اچي، سهڪندي چيائين ته سائين ڪو وزير صاحب آيو آهي ۽ اهو اوهان سان ملڻ چاهي ٿو. وزير صاحب ۽ مون سان ملڻ ٿو چاهي!؟ مون کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. سوچيم: ڀڪ پٽيوالو ڀُليو آهي، يا وزير صاحب: ”سائين جلدي هلو“، پٽيوالي زور ڀريندي چيو. وچي ڏسان ته پرنسپال جي آفيس ۾ مخدوم رفيق الزمان صاحب ويٺو آهي. هن مون کي سڃاڻي ورتو، چاڪاڻ ته سائين طالب الموليٰ، مخدوم رفيق الزمان جي وليمي جي تقريب ۾ منهنجي ساڻن ملاقات ڪرائي هئي، مون سان ڀاڪر پائي مليو ۽ ٻڌايائين ته رات مون جڏهن قبله سائين جن سان اچوڪي نواب شاهه جي وزٽ جو ذڪر ڪيو ته پاڻ اهو حڪم ڪيائون ”اتي پهچي سڀ کان اڳ ۾ منهنجي مهربان دوست مير عبدالرسول ’مير‘ صاحب، جيڪو سچل ڪاليج ۾ فزڪس جو ليڪچرار آهي، سان ملجو، کين منهنجا سلام پهچائجو، پوءِ ٻيو پنهنجي پروگرام سان وڃجو!“ انڪري مان اوهان وٽ حاضر ٿيو آهيان، هاڻي وڏيڪ ڪچهري پوءِ ڪنداسين، اوهان اسان کي ڪمپني ڏيو. ان کان پوءِ هو جيترو وقت نواب شاهه ۾ هئا، مان ساڻن گڏ هئس.

1990ع واري ڏهاڪي جي شروع ۾ سائين مخدوم صاحب جي طبيعت گهڻي ناساز ٿي پئي، پاڻ آغا خان اسپتال ڪراچي ۾ داخل ٿيا. معلوم ٿيو ته ڊاڪٽرن ڪين آرام ڪرڻ جو مشورو ڏنو آهي. ماڻهن سان ملاقات ڪرڻ کان منع ڪئي آهي. سڀڪجھ ڄاڻندي مان رهي نه سگهيس، ڪراچي هليو ويس، اسپتال پهتس، مون کي به اهائي ڳالھ ٻڌائي ملاقات ڪرائڻ کان معذرت ڪئي ويئي، ليڪن مان ان ضد تي قائم رهيس ته اوهين سائين جن کي صرف اطلاع ڪيو، پوءِ جيڪي حڪم ٿيندو، ائين ئي ڪبو. گهڻي زور پرڻ کان پوءِ مخدوم صاحب کي منهنجي لاءِ ٻڌايو ويو ته فوراً مون کي وٽي اچڻ جو حڪم ڪيائون. مان سائين جن وٽ پهتس، ڪانئس طبيعت جو پڇيم ۽ ٿوري دير کان پوءِ اُٿڻ واري ڪيم، پر سائين جن مون کي اچا ڪجھ وقت ويهڻ لاءِ چيو، باوجود ان جي ته ڊاڪٽرن پاران ڪين ڪنهن سان به ملاقات ڪرڻ جي اجازت نه هئي، ليڪن مون تي ايترا مهربان هئا جو مون سان نه رڳو اهڙي حالت ۾ به ملڻ جي عنايت ڪيائون، پر وڌيڪ وقت ويهارڻ جي به نوازش ڪيائون.

1992ع اپريل مهيني ۾ منهنجي پائيٽي وڏي ڀاءُ جي پُٽ مير پرويز احمد جي شاديءَ جي وليمي جو پروگرام منجهند جو هڪ بجي پنهنجي ڳوٺ رئيس مهر علي خان

ٽالپر (مرحوم والد صاحب) تعلقه گنبٽ ضلعو خيرپورميرس ۾ رڻيوسين، جنهن جي دعوت سائين مخدوم صاحب کي عرض رکيم. انهن ڏينهن ۾ سائين جن جي طبيعت ناساز هئي، کين عرض ڪيم، ”سائين! جيئن اوهين اسان تي مهربان آهيو، بلڪل ائين سائين شاهه مردان شاهه پير صاحب پاڳارو به اسان تي مهربان آهن، انهن به اسان جي نماڻي نينڊ کي قبول ڪري، اچڻ جو اقرار ڪيو آهي. جيڪڏهن اوهين به اچڻ جي عنايت ڪندا ته هوند کير ۾ کنڊ پئجي ويندي! اهو ٻڌي پاڻ فرمايائون، ”مير سائين دعا ڪريو ته طبيعت ٺيڪ ٿي وڃي ته آءٌ به اوهان جي پروگرام ۾ اچي شامل ٿيندس. هونئن ته سفر به وڏو آهي، ليڪن اصل ڳالهه آهي طبيعت جي...!“ ان کان پوءِ پروگرام جي اڳئين ڏينهن ٻن پهرن ڌاران مون کي فون تي ٻڌايائون ته اجا طبيعت ’جيئن جو تيئن‘ آهي، تنهنڪري ٿي ٿو سگهي ته اوهان جي پروگرام ۾ شريڪ ٿي نه سگهجي، سو اوهين گهڻو انتظار نه ڪندا.

ساڳي ڏينهن شام جو مان پنهنجي ٻن پٽن مير اختر رسول ٽالپر، مير اظهر رسول ٽالپر ۽ ڪٽنب جي ٻين ڀاتين سميت نواب شاهه کان پنهنجي ڳوٺ لاءِ روانو ٿي ويس. ٻئي ڏينهن تي سنڌ جي کوڙ سارين معزز شخصيتن جي آمد شروع ٿي ته پوري 12:30 وڳي عالي جناب

حضرت پير صاحب پاڳاري جن جي به تشريف آوري ٿي ۽ اسان جي پروگرام کي ’چار چنڊ‘ لڳي ويا، ليڪن افسوس ته سائين مخدوم صاحب، طبيعت جي ناسازيءَ سبب نه اچي سگهيا، جن جي کَمي شدت سان مون کي محسوس ٿيندي رهي!

سائين طالب الموليٰ صاحب سان منهنجون جيتريون به ڪچهريون ٿيون، انهن ۾ اسان جو اڪثر وقت شاعري، خاص ڪري ’ڪافين‘ جي ٻُڌڻ ۽ ٻُڌائڻ ۾ به لڳندو هو ته ’ڪافيءَ‘ جي بڻ بڻياد، اصل نسل... تي لڳندو هو، جنهن جو تفصيلي ذڪر ٿماهي مهراڻ جي ڪنهن ٻئي پرچي ۾ ڪبو، پاڻ ’ڪافيءَ‘ جي بقا جي باري ۾ گهڻو فڪرمند رهندا هئا، مون کي نه رڳو ’گهٽي کان گهٽي‘ ڪافي لکڻ جو چوندا هئا. پر نئين ٽهيءَ جي شاعرن کي به ان ڏِس ۾ اُتساهڻ جو تاڪيد ڪندا هئا، سنڌي شاعريءَ جي بي مثال، باڪمال، سهڻي ۽ من مهڻي صنف ’ڪافيءَ‘ سان سائين جن کي ايترو ته لڳاءُ هوندو هو، جو 1980ع جي ڏهاڪي دوران ڪراچيءَ ۾ جڏهن ’شاهه لطيف ادبي ڪانفرنس‘ ڪوٺائي وئي ته مون کي به دعوت ڏني هئائون، ۽ چيو هئائون ته ان مشاعري ۾ به ’ڪافي‘ ضرور ٻڌائجو! ان ڪانفرنس جي ڏينهن واري مقالن جي نشست جي صدارت شهيد محترم بينظير ڀٽو صاحبه ڪئي هئي، جڏهن ته رات واري مشاعري جي

نشست جو خاص مهمان مرحوم تنوير عباسي صاحب هو ۽ صدارت سائين طالب الموليٰ صاحب جن ڪئي هئي. ان مشاعري ۾ پاڻ به ’ڪافي‘ ٻڌائي هئائون!

سائين مخدوم صاحب نه رڳو شاعريءَ جي صنف ’ڪافيءَ‘ کي چاهيندا هئا، پر ’ڪافي گو‘ شاعرن کي به عزت ۽ احترام سان ڏسندا هئا ته ساڻن تمام گهڻي محبت به ڪندا هُئا!

مان جيئن ته بنيادي ۽ فطري طور هڪ ’ڪافيار شاعر‘ آهيان، تنهنڪري مون کي به سائين جن کان بي پناه محبت ۽ عزت به ملي ته هيڏي ساري پنهنجائپ ۽ قربت جو پڻ شوق نصيب ٿيو.

سائين طالب الموليٰ کي منهنجون تقريباً سڀئي ڪافيون پسند هونديون هيون، ڪا ’ڪافي‘ ٻڌي واه واه! چوندا هئا ته ڪا ’ڪافي‘ ٻڌي ’خوب‘ چوندا هئا ته وري ڪا ’ڪافي‘ ٻڌي اکين ئي اکين ۾، ڪنڌ لوڏي مُنهن تي هلڪي مُرڪ سجائي، خاموشيءَ سان داد ڏيندا هئا. (تقريباً پندرهن سالن جي ڊگهي عرصي جي قربت دؤران ڪين مون ڪڏهن به وڏو ٽهڪ ڏيندي نه ڏٺو نه ئي وري وڏي آواز سان ڳالهائيندي ٻڌو!)

هڪڙي ڏينهن مون سائين جن کي جيڪا ’ڪافي‘ ٻُڌائي اُن جو ٿلهه آهي:

توسان سينو ساهي ڪيرُ سڄڻ،

پائي تنهنجي جُتيءَ ۾ پيرُ سجڻ!

ڪافي ٻُڌڻ کان پوءِ بي اختيار ٿي هلڪي آواز ۾ چئي ڏنائون، ”مير سائين! هِن وقت اسان وٽ سنڌ ۾ اوهان جهڙي سهڻي ڪافي ڪوبه شاعر ڪونه ٿو لکي. ۽ اها ڪافي منهنجي پسنديده ترين ڪافي آهي...!“ سندن اهو جملو منهنجي لاءِ تمام وڏي ’سَنَدَ‘ به هو ته بي پناهه عزت افزائيءَ ۽ همت افزائيءَ جو ڪارڻ به...! ان کان پوءِ مون ’ڪافيءَ‘ کي پنهنجي شاعريءَ جو اجا به وڌيڪ پڪو پختو ۽ چِٽو محوَرِ بڻائي ڇڏيو!

مزي جي ڳالهه اها آهي ته رمضان شريف جو مهينو هو، قبله سائين پير صاحب پاڳاري جن اسان جي ڳوٺ اسان کي ’افطار ڪرڻ‘ جو شرف عطا فرمايو، سج لهڻ ۾ اجا به ڪلاڪ هئا، پاڻ مقرره وقت کان الاهي وقت اڳ ۾ اسان وٽ اوچتو اچي ويا...! اسان جيئن ته سندن استقبال لاءِ ڪجهه جيپون، ڪجهه ڪارون ته ڪجهه موٽر سائيڪلون ۽ ڪجهه جهنڊا کڻي جادو واهڻ (پنهنجي ڳوٺ کان پنج ميل پري) کين جلوس جي صورت ۾ وٺي اچڻ جو پروگرام ٺاهيو هئو، سو عمل ’اُتي جو اُتي‘ رهجي ويو، سندن غير متوقع آمد سبب! سو منهنجي پاءُ مير عبدالهادي ٽالپر پير صاحب پاڳاري کي انتهائي ادب سان عرض ڪيو ته قبله سائين! اوهان جي اچڻ جو پروگرام ته ڪجهه دير سان هو...! جواب ۾ پاڻ فرمايائون، ”مان

توتي بارُ آهيان ڇا!” تون اطمينان ڪر، مان مزي سان ماني کائي پوءِ ئي واپس ويندس، في الحال هتي آيل دوستن سان ڪچهريون ڪريون ٿا.“

ان کان پوءِ سائين جن مون کي ڪو شعر ٻُڌائڻ جو فرمائش ڪئي...! مون کين عرض ڪيو ته سائين! اڄ مان اوهان جي خدمت ۾ پنهنجي اُها ڪافي ٿو پيش ڪريان، جيڪا هن موقعي جي مناسبت سان به ٺهڪي اچي ٿي ته عالي جناب حضرت سائين طالب المولىٰ صاحب جي پسنديده ترين ڪافي آهي:

ٿلهه: توسان سينو ساهي ڪيرُ سڄڻ،
پائي تنهنجي جُتيءَ ۾ پيرُ سڄڻ.

1- ڪَنِ هارَ سينگار هزار ڪٽي،
ڪري سُرما تيل ڦليل ڦٽي،
ته به سرس سمجهان تنهنجي اڪ جي اَٽي،
اهو اڪ اڪ جو آهي ڦير سڄڻ!

2- تنهنجي درشن ۾ ديدارَ لکين،
هڪ پيارَ تنهنجي ۾ پيارَ لکين،
تنهنجي اکڙين جا اسرارَ لکين،
ڪو ان ۾ ايرُ نه پيرُ سڄڻ!

3- تنهنجي جَلِوَن جو نه جواب ڏٺم،
تنهنجي هستيءَ جو به حساب ڏٺم،

جڏهن قرب تنهنجي جو ڪتاب ڏٺم
لَٿو ”ميرَ“ جي مَنَ جو ميرُ سڄڻ!
توسان سينو ساهي ڪيرُ سڄڻ،
پائي تنهنجي جُتيءَ ۾ پيرُ سڄڻ.

پير سائين پاڳاري ان ’ڪافيءَ‘ کي ڪيتري غور سان ٻڌو، ان جو اندازو مون کي تڏهن ٿيو، جڏهن سڄي ڪافي ٻُڌڻ کان پوءِ ’واهه واهه! ڪري، چيائون ته اها ڪافي ته پنهنجو مَٽُ پاڻ هئي، پر مير صاحب! اها ’اک جي اَٽي‘ چاهي...!؟

مون جڏهن ساڻن ان جي وضاحت ڪئي ته پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ دادُ ڏيندا رهيا.

ان کان پوءِ مون کي چيائون ته پنڊال ۾ موجود ماڻهن کي چئو ته ڪجهه ڳالهائينِ، ڪجهه اسان جي ٻُڌن ۽ ڪجهه اسان کي ٻُڌائينِ...! اهڙي نموني ماڻهن سان پير صاحب جي ڪچهري شروع ٿي ويئي، تان جو افطاريءَ جو ٽائيم ٿي ويو! افطاري ڪرڻ کان پوءِ سائين جن جي اسان سان نجي ڪچهري ٿي، جيڪا پڻ ڪافي وقت هلي ۽ بعد ۾ پاڻ پنهنجي ماڳ ڏانهن روانا ٿي ويا!

مخدوم محمد الزمان طالب الموليٰ جن جي اها گهڻ رُخي شخصيت هئي، جنهن جو مثال اسان کي تمام گهٽ ملندو، توڙي جو اسان جي سڳوري سنڌ عظيم شخصيتن سان مالا مال رهي آهي، پر هڪ ئي وقت ايترن سارن ڳُڻن

جي جهجائي ۾ هجڻ سندن ئي وڙ هو. پاڻ جتي بي مثال شاعر ۽ اديب هئا، اتي سُٺا موسيقار به هئا، الله تعاليٰ سندن ڳلي ۾ اهڙو ته سُر ۽ سوز سمايو هو جو دل چوندي هئي ته کين ٻُڌبوئي رهجي! پاڻ جتي سنڌي ٻوليءَ جا وڏا پارکو ۽ ماهر هئا اتي فارسي، عربي ۽ اردو ٻولي تي به وڏي دسترس رکندا هئا. پاڻ نه رڳو ديني، سياسي، سماجي سرواڻ هئا، پر وڏا سنڌ پرست ۽ انسان دوست پڻ هئا. پاڻ جيتوڻيڪ ڪيترين ئي ادبي ۽ سماجي تنظيمن/ادارن جا اڳواڻ به هئا، تنهن هوندي به هڪ عام ورڪر جي حيثيت ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪندا رهيا. شڪار ۽ راندين سان به گهڻي دلچسپي رکندا هئا. پاڻ فن جا ايڏا ته قدردان هئا جو وٽن فنڪارن، سگهڙن، شاعرن ۽ اديبن جون محفلون مٿل رهنديون هيون، سندن مالي سهائتا به ڪندا هئا. هونئن به سخاوت، عنايت، شرافت، محبت، فضيلت ۽ ڪرامت سندن سرشٽ ۾ شامل هوندي هئي ته سادگي، ڪشاده دلي، بلند اخلاقي، درياهه دلي، علم ادب دوستي، خدا ترسي، همدردي، سچائي، ايمانداري، ديانتداري، بردباري، فقيري، غريب پروري ۽ مفڪري به سندن رڳ رڳ ۾ سمايل هوندي هئي...!
مخدوم صاحب جن جي شخصيت اهڙي ته پُررونق، باغ بهارَ، باوقار ۽ باڪردار شخصيت هئي جو، جنهن تي جيترو به لکجي، سو گهٽ آهي، ليڪن جيئن ته مون

سندن ساروٽين کي سهيڙڻ لکڻ جي ڪوشش آهي ۽ توٽي جو کوڙ ساريون لکي به چڪو آهيان، تنهن هوندي به اجا ڪيتريون ئي اهڙيون به آهن، جيڪي آهستي آهستي ذهن جي اسڪرين تي رونما ٿينديون وڃن ٿيون، جن کي وقت جي محدوديت سبب، في الحال لکڻ ناممڪن آهي.

سندن لاڏاڻي کي جيتوڻيڪ ويهه سال کن ٿي چُڪا آهن، پر سندن سارون- سنپارون اڄ به اسان لاءِ ائين آهن جيئن ماڪ پنل گلراز هجن، بلڪل ائين آهن، جيئن منهنجي ئي هڪ ڪلام جا ٻول:

’مون کي تنهجون سارون سهڻا،
چڻ ڪي ميگهه ملهارون سهڻا!‘

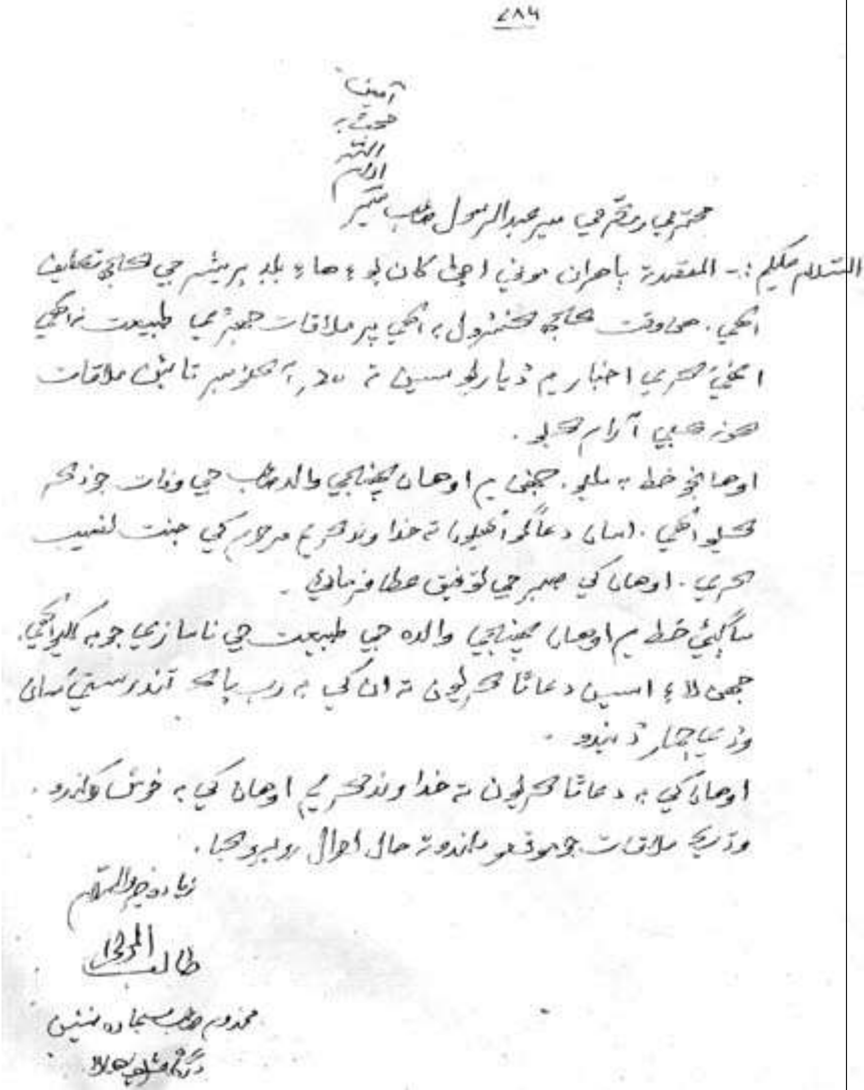

٢٨٦

محترمي و مڪرمي مير عبدالرسول صاحب ميرؔ

السلام عليڪم :- المقصد باھران موٽي اچڻ کان پوءِ ھاڻي بلڊ پريشر جي ڪافي تڪليف رھي. ھن وقت علاج ڪرائي رھيو آھيان پر ملاقات جھڙي طبيعت نه رھي آھي. ڪري اخبار ۾ ڏيارڻو پيو ته ٣٠ ڊسمبر تائين ملاقات ڪونه ٿيندي آرام ڪبو.

اوھان جو خط مليو. جنھن ۾ اوھان پنھنجي والد صاحب جي وفات جو ذڪر ڪيو آھي. اسان دعا گھرون ٿا ته خدا وند ڪريم مرحوم کي جنت نصيب ڪري. اوھان کي صبر جي توفيق عطا فرمائي.

ساڳئي خط ۾ اوھان پنھنجي والده جي طبيعت جي ناسازي جو به لکيو آھي. جنھن لاءِ اسين دعا ڪريون ٿا ته ان کي به رب پاڪ تندرستي سان وڌيڪ حياتي ڏيندو.

اوھان کي به دعا ڪريون ٿا ته خدا وند ڪريم اوھان کي به خوش رکندو. وڌيڪ ملاقات جو موقعو ملندو ته حال احوال روبرو ٿيندا.

زياده خير والسلام

طالب المولىٰ

مخدوم صاحب سجاده نشين
درگاه مخدوم نوح ھالا

جناب پروفيسر مير عبدالرسول ”مير“ ڏانھن، مخدوم زمان طالب المولىٰ جي لکيل خط جو عڪس

مخدوم جميل الزمان

ويڙهو ڏيئي ويڪرو پهري ويا پٽ

آج تک اور برس بيت گيا اس کے بغير

جس کے ہوتے ہوئے تھے زمانے ميرے

حضرت قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ عظيم سياستدان، اديب، سدا حيات شاعر، دانشور ۽ روحاني پيشوا هئڻ سان گڏوگڏ شفيق انسان ۽ چير چانو هئا. سندن خدمتون ڪڏهن به وساري نٿيون سگهجن. پاڻ ڪڏهن به اصولن تي سودي بازي نه ڪيائون، سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ سان لڳاءُ هئڻ ڪري پاڻ انجمن علم و ادب هالا، جمعيت شعرا سنڌ، اداره روح و ادب ۽ بزم طالب الموليٰ جا مرڪزي سرپرست ۽ ريڊيو پاڪستان، پاڪستان ٽيليويزن جي مشاورتي ڪميٽيءَ جا ميمبر ٿي رهيا. سندن سرپرستيءَ ۾ هفتيوار پاسبان، اخبار الزمان، ماهوار رسالو طالب الموليٰ پڻ شايع ٿيو، جيڪو دادو مان نڪرندو هو. ٻيو رسالو شاعر نالي سان ۽ ٽيون رسالو روح ادب نالي سان حيدرآباد مان شايع ٿيندو هو. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن کي سماجي ۽ ادبي خدمات طور صدر ايوب خان جي دؤر اقتدار ۾ تمغهءِ پاڪستان ڏنو ويو. پاڻ به پيرا سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمين پڻ رهيا. جنرل ضياءُالحق جي آمرانه دؤر ۾ حڪومت طرفان زور رکيو ويو ته پاڪستان پيپلز پارٽي ڇڏي حڪومت جي حمايت ڪن، پر پاڻ پاڪستان پيپلز پارٽي ڇڏڻ بجاءِ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين شپ تان استعيفا ڏئي ڇڏيائون.

ڪين پ پ پ جو مرڪزي وائيس چيئرمين چونڊيو ويو ۽ پاڻ آخر تائين ان عهدي تي فائز رهيا. سندن هڪڙو اهم فيصلو پ پ پ جي هالا ڪنوينشن جو انعقاد هو. جنهن ۾ چونڊن ۾ حصو وٺڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هن ڪنوينشن ۾ اڳوڻي مغربي ۽ مشرقي پاڪستان مان وڏا وڏا سياسي اڳواڻ ۽ مندوبين شريڪ ٿيا.

پاڻ 1947ع ۾ تحريڪ آزادي جا سرگرم ڪارڪن رهيا. 1950ع ۾ ٽائون ڪميٽي هالا جا صدر ۽ 1960ع ۾ چيئرمين ٿي رهيا. 1971ع ۾ قومي اسيمبليءَ جي ميمبر جي حيثيت سان پاڻ هالا تڪ مان وڏي اڪثريت سان ڪامياب ٿيا. 1973ع ۾ شهيد ڀٽو جي دؤر ۾ سنڌ ۾ آيل خطرناڪ ٻوڏن دوران پنهنجي سروري جماعت جي خليفن ۽ مريدن سان گڏجي بندن جي حفاظت ڪيائون. ڪين 1990ع ۾ صدر پاڪستان غلام اسحاق خان ادب، ثقافت ۽ سماجي خدمتن جي اعتراف طور ’هلال امتياز‘ ڏنو. پاڻ ڪيترن ئي تعليمي ادارن جا سرپرست به هئا. سندن سرپرستيءَ ۾ جيڪي تعليمي ادارا هلندڙ هئا، انهن ۾ سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب المولىٰ اورينٽل ڪاليج هاءِ اسڪول جي هاسٽل پڻ پاڻ ٺهرايائون. پاڻ صحافين جي پڻ مختلف طريقن سان مدد ڪندا هئا.

لوڪ ادب جي به سرپرستي ڪندا هئا. وقت بوقت سگهڙن جي ڪچهري ڪوٺائيندا هئا. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جي حياتيءَ ۾ سندن ڪافي تصنيفون شايع ٿيون. جن ۾ بهار طالب، رباعيات طالب، خود شناسي، شيطان، اسلامي تصوف، امام غزاليءَ جا خط، يادرفتگان، مثنوي عقل ۽ عشق، ڪچڪول، چپر ۾ چڙيون، ڪافي، ديوان طالب الموليٰ، شان سروري، بي پير اکيون، سنڌ جو شڪار، مصريءَ جو تڙون، ڇهنبڙيون ۽ آب حيات شامل يتيمن جي اهڙي طرح سارسنڀال لڌائون ۽ امداد ڪيائون، جنهن جي خبر صرف سندن ذات تائين محدود هئي.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ هڪڙي تاريخ ساز دؤر جو نالو آهي. سندن مبارڪ نالي وٽ سان دنياءِ رنگ و بو جا لاتعداد اڻ وسرندڙ واقعا اکين جي آڏو اچيو وڃن ٿا. اُهي ديني، سماجي، سياسي ۽ علمي واقعا سنڌو درياءَ وانگر آهن، جن کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻ ممڪن ڪونهي. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ زبردست سحر انگيز شخصيت جا مالڪ هئا، جنهن جو اثر ايڏو آهي، جو اڄ هيترن سالن ڪانپوءِ به ايئن ٿو لڳي ته پاڻ سندن وڏي بنگلي تي تشريف فرما آهن ۽ سندن شفقت، محبت، اخلاق، خلوص، گفتگوءَ جو

انداز، نشست و برخاست جو طريقو، ڪچهريون، رهاڻيون ۽ محفلون سدائين دل جي لوح تي محفوظ رهنديون.

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اڏا سپرين،
ڪي سنپرن نه ڪڏهين، ڪي وسرن نه مور،
جيئن مينهن ڪنڍيءَ پور، تيئن دورست ورا ڪو دل سين.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ رحمت الله عليه جن جو انتقال پُرملال 11- جنوري 1993ع ۾ ٻنپهرن جي قريب جناح اسپتال ڪراچيءَ ۾ ٿيو. سندن تدفين ٻئي ڏينهن 12 وڳي ڪانپوءِ حضرت غوث الحق مخدوم نوح فقير رحمت الله عليه جي مقبري ۾ پڪن وارن صاحبن رحمت الله عليه جي والد ۽ سندن همنام بزرگ ۽ تڙ ڏاڏي مخدوم محمد زمان رابع رحمة الله عليه جي پيرانديءَ ڪان الهندي ۽ ڏکڻ واري ڪنڊ ۾ ٿي:

مون پانيو مون وٽ هميشه هوندا سپرين،
ويڙهو ڏيئي ويڪرو، پهري ويا پٽ،
ساه جنين جي سٽ، وڪيم ٿي وڻڪار ۾.

روزانه ڪاوش (12 جون 2003)

رسول بخش گچيرائي

مخدوم محمّد زمان سادس طالب الموليٰ

سنڌ سونهاري صدين کان عظيم انسانن جي ڌرتي پئي رهي آهي، پوءِ اُهي اصل کان هن ڌرتيءَ تي رهندڙ هئا يا ٻاهران منتقلي ڪري اچي سنڌ ملڪ کي امن ۽ محبت جو خطو سمجهندي هميشه لاءِ سڪونت اختيار ڪئي ۽ پاڻ کي هميشه لاءِ نه صرف سنڌي هئڻ جو جامو پهرايو بلڪ سنڌي هئڻ تي فخر محسوس ڪيو ۽ سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ ثقافت جي بي لوث خدمت ڪئي. اهڙن خاندانن مان حضرت مخدوم محمّد زمان سادس عرف ”طالب الموليٰ“ جن جو خاندان صفِ اول ۾ اچي ٿو.

مخدوم صاحب جن جو مختصر خانداني پس منظر:

مخدوم طالب الموليٰ جن جي خاندان جو پهريون بزرگ حضرت مخدوم فخرالدين ڪبير عرب ملڪ کان هجرت ڪري ڪوٽ ڪروڙ (ديره غازي خان) کان ٿيندو سنڌ جي تاريخي شهر ”بوبڪ“ ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي، جتان سندن پوٽو حضرت مخدوم فخرالدين صغير بن عزالدين بن مخدوم فخرالدين

ڪبير، سنڌ جو سير ڪندي ڳوٺ ”ٽوڙي“ مان اچي لانگهائو ٿيو جو ”هالا“ قوم جي زميندارن جي هيٺ هو ۽ قديم محاوري موجب اهو ڳوٺ ”هالاڪنڊي“ جي نالي سان سڏبو هو. جنهن کي هاڻي ”هالا پراڻا“ سڏجي ٿو. اتان جي ماڻهن جي التجا تي مخدوم فخرالدين صغير هالاڪنڊيءَ ۾ رهي پيو. هيءُ اهو دور آهي جنهن ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جن جو جد اعليٰ حضرت سيد حيدر شاهه بن حضرت سيد مير علي شاهه تيموري فوجن سان گڏ هرات کان هاله ڪنڊيءَ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي هئي.

حضرت مخدوم فخرالدين صغير جو ٽڙپوٽو حضرت مخدوم لطف الله المعروف حضرت مخدوم نوح سرور سهروردي پنهنجي وقت جو وڏو عالم، حافظ، عارف، غوث، اهلِ دل ۽ دُرويش ٿي گذريو آهي جي سنڌي ۽ فارسيءَ جو شاعر پڻ ٿي رهيو آهي، جنهن برصغير ۾ سڀ کان پهريان قرآن پاڪ جو فارسيءَ ۾ ترجمو پڻ ڪيو.

حضرت مخدوم محمّد زمان سادس ”طالب الموليٰ“ جن جو سلسله نسب هن طرح حضرت مخدوم نوح سرور جن سان ملي ٿو:

حضرت مخدوم محمّد زمان سادس ”طالب المولىٰ“ بن مخدوم غلام محمّد عرف ”گُلڻ چام“ بن مخدوم ظهيرالدين عرف ”پريل چام“ بن مخدوم محمّد.

حضرت مخدوم طالب المولىٰ جن جو سلسله نسب حضرت ابوبڪر صديق جن سان هن طرح ملي ٿو:

(1) حضرت مخدوم محمّد زمان سادس ” طالب المولىٰ“ 16هان سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ

(2) بن حضرت مخدوم غلام محمّد عرف ”گُلڻ چام“ 15هان سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ

(3) بن مخدوم ظهيرالدين عرف ”پريل چام“ 14 هان سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ

(4) بن مخدوم امين محمّد ثالث عرف ”پکن ڏٽي“ 13 هان سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ

محمّد زمان خامس جا والد ۽ 12هان سجاده نشين.

(5) بن حضرت مخدوم محمّد زمان رابع 11 هان سجاده نشين (۽ 13هين سجاده نشين حضرت مخدوم محمّد زمان خامس جا ڏاڏا).

(6) بن مخدوم امين محمّد ثاني 10هان سجاده نشين

(7) بن مخدوم ميان پنيلڏو (ڇهين سجاده نشين مخدوم محمّد زمان ثاني جو پوٽو)

(8) بن مخدوم ميان مٺن ثاني (ڇهين سجاده نشين جا فرزند)
(9) بن مخدوم محمّد زمان ثاني (ڇهون سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ
(10) بن مخدوم مير محمّد ثاني، پنجون سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ
(11) بن مخدوم ميان مٺن اول (ٻئي سجاده نشين حضرت مخدوم ابوالخير محمّد جا پوٽا)
(12) بن مخدوم ميان مير محمّد اول (ٻئي سجاده نشين جا فرزند)
(13) بن مخدوم ميان ابوالخير محمّد (پهيو سجاده نشين) درگاهه مخدوم نوحؒ)
(14) بن مخدوم امين محمّد اول (پهريون سجاده نشين درگاهه مخدوم نوحؒ)
(15) بن حضرت مخدوم نوح سرور (16) بن مخدوم نعمت الله (17) بن مخدوم محمّد اسحاق (18) بن مخدوم شهاب الدين (19) بن مخدوم فخرالدين صغير (20) بن مخدوم عزالدين (21) بن مخدوم فخرالدين ڪبير، جيڪو سنڌ ۾ پهريان آيو.
(22) بن ابوبڪر ڪتاني (23) بن اسماعيل (24) بن عبدالله (25) بن نصرالدين (26) بن سراج الدين (27) بن خيرالدين (28) بن ابي اعصم (29) بن محمّد (30)

بن وحيدالدين (31) محمّد مسعود (32) بن محمّد قاسم (33) بن محمّد بن (43) حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنہ.

جڏهن ته روحاني سلسلو يا سجاده نشين جو سلسلو مخدوم نوح سرورؒ جن جو هيٺينءَ طرح مخطوم طالب الموليٰ تائين پهچي ٿو:

(1) حضرت مخدوم امين محمّد اول (2) حضرت مخدوم ابوالخير محمّد (3) حضرت مخدوم عبدالخالق (4) حضرت مخدوم محمّد زمان اول (5) حضرت مخدوم مير محمّد ثاني (6) حضرت مخدوم محمّد زمان ثاني (7) حضرت مخدوم مير محمّد ثالث (8) حضرت مخدوم محمّد زمان ثالث (9) حضرت مخدوم مير محمّد رابع (10) حضرت مخدوم امين محمّد ثاني (11) حضرت مخدوم محمد زمان رابع (12) مخدوم امين محمّد ثالث (13) حضرت مخدوم محمّد زمان خامس (14) حضرت مخدوم ظهيرالدين (15) حضرت مخدوم غلام محمّد (16) حضرت مخدوم محمّد زمان سادس طالب الموليٰ

حضرت مخدوم طالب الموليٰ جي ولادت ۽ تعليم:

حضرت مخدوم محمّد زمان سادس ”طالب الموليٰ“ جي ولادت 6 محرم الحرام 1338ھ مطابق 4- آڪٽوبر 1919ع تي ٿي. سندن اذان جو نالو محمّد

زمان رڪيو ويو. سندن ڏاڏو مخدوم ظهيرالدين جن کين ”پيرل سائين“ ڪري سڏيندا هئا چاڪاڻ ته مخدوم محمّد زمان خامس کي به ”پيرل سائين“ سڏيو ويندو هو. مخدوم محمّد زمان کي دائي مشتاق علي سڏيندي هئي. مخدوم صاحب جن پنهنجي والد کي اڪيلا فرزند هئا. چاڪاڻ ته مخدوم غلام محمّد جا ٻه فرزند هڪ سائين طالب الموليٰ کان وڏو ۽ هڪ ننڍو فرزند ننڍي هوندي ئي وفات ڪري ويا هئا.

حضرت محمّد زمان طالب الموليٰ جن پنهنجي تعليم جي ابتدا درگاهه مخدوم نوح سرورؒ جي خادم ۽ عالم حافظ مولانا ولي محمّد کان قرآن پاڪ پڙهڻ سان ڪئي ۽ سنڌيءَ جي تعليم ماستر حاجي عبدالغفور وڪيلاڻي ۽ آخوند حاجي عبدالرحمٰن ”انجم“ وٽ پڙهيا. مولوي عبدالحئي ۽ مولوي محمّد عالم وٽ فارسي جي تعليم ورتائون. ان بعد ٻه سال پنهنجي والد بزرگوار مخدوم غلام محمّد جي تربيت هيٺ رهيا. مولوي محمّد عالم ۽ سنڌي خان ”صيد“ وٽ خوشخطيءَ ۾ خاص مهارت حاصل ڪيائون. ڪجهه وقت پنهنجي چاچي مولوي غلام حيدر صديقيءَ وٽ به فارسي پڙهيا هئا. فارسيءَ ۾ دوايو، ٿه وايو، ڪريمه، ۽ ڪجهه سڪندرنامي جو حصو پڙهيا. مولانا عبيدالله سنڌيءَ کان مثنوي مولانا روميءَ مان

پهرين بيت جو سبق وٺي سندن شاگرديءَ ۾ شامل ٿيا، ان ڪانسواءِ گلستان بوستان پڻ پڙهيا. تنهن ڪانسواءِ ديوان حافظ (فارسي) ۽ تحفة الڪرام (فارسي) جو پورو مطالعو پنهنجي والد محترم جي ارشاد تي ڪيائون ۽ پنج گنج چشت اهل بهشت جيڪو فارسيءَ ۾ تصوف ۽ فلسفي جو ڪتاب هو اهو پڻ مڪمل پڙهيائون، علم قيافي به پنهنجي والد محترم ڪان سکيا ۽ انگريزيءَ جي تعليم غلام رضا پُٽي ڪان حاصل ڪيائون.

مخدوم طالب المولیٰ جن جون شاديون:

حضرت مخدوم طالب المولیٰ جن به شاديون ڪيائون. پهرين شادي اٽڪل 18 يا 19 سالن جي عمر ۾ ”آچ شريف“ (ٽنبو باگو لڳ) جي صديقي پيرن جي بزرگ پير امام علي صديقي جي همشيره سان ٿي.

مخدوم صاحب جن جي هن حرم 14- نومبر 1940ع تي وصال ڪرڻ فرمايو، تنهن ڪانپوءِ سائين طالب المولیٰ جي ٻي شادي 9- ڊسمبر 1942ع تي مولوي فضل غزنويءَ جي دختر نيڪ اختر سان ٿي. مخدوم طالب المولیٰ کي ٻنهي حرمن مان 6 فرزند تولد ٿيا جن جا نالا هن طرح آهن:

(1) حضرت مخدوم امين محمّد يا محمّد امين رابع ”فهيم“ 17 هان سجاده نشين، (2) مخدوم خليق الزمان

(3) مخدوم رفيق الزمان (4) مخدوم شفيق الزمان (5) مخدوم سعيد الزمان ۽ (6) مخدوم نويد الزمان.

مخدوم محمّد زمان سادس طالب الموليٰ 16 هان سجاده نشين:

حضرت مخدوم غلام محمّد عرف گلڻ چام 15 هان سجاده نشين درگاهه مخدوم نوح سرور جن 30 ذوالحج 1363ھ مطابق 16- ڊسمبر 1944ع تي وصال ڪرڻ فرمايو، تنهن بعد حضرت مخدوم محمّد زمان طالب الموليٰ جن 16هين سجاده نشين جي حيثيت ۾ حضرت مخدوم نوح سرور جن جي روحاني منصب صفر المتطفر 1364هجري مطابق جنوري 1945ع تي چاليهي جي موقعي تي سنڀالي ان ڪانسواءِ مولوي غلام حيدر صديقي (مخدوم طالب الموليٰ جا چاچا) 27 رمضان المبارڪ 1372هجري مطابق جُونِ 1953ع تي وفات ڪري ويا انڪري مخدوم طالب الموليٰ جن دنيوي ڪاروهنوار پڻ سنڀاليو

مخدوم طالب الموليٰ جن جي شاعري، شاعرانه خدمتون، ادبي ۽ صحافتي خدمتون:

مخدوم طالب الموليٰ کي ننڍي هوندي کان ئي شاعري ۽ ادب سان شوق هوندو هئو، 1930ع ۾ ناري جي گشت تي ويا جتي سندن درگاهه جو شيدائي منٺار فقير

راڇڙ رهندو هو، ان سان رهاڻ ٿين جو روزانو صبح جو ڪين هڪ نئون ”ڏهر“ ٺاهي ٻڌائيندو هو. جتان ڪين شاعريءَ جو شوق پيدا ٿيو. اتان واپس اچڻ بعد هڪ ڏينهن هالا جي اُتر طرف شڪار تي وڃڻ جو اتفاق ٿين جتي في البديه جهونگاريندي زبان تي ڪين هيءُ سٽون آيون ته:

ياالـــٰهي يار مون ايندو ڪڏهن،
درد دل جو دورهي ٿيندو ڪڏهن.

۽ هيءُ شعر ئي سندن شاعريءَ جون ابتدائي سٽون هيون، ان زماني ۾ محمّد صديق ”مسافر“ ٽنڊي باگي وارو اڪثر هالا ۾ ايندو رهندو هو. تنهن سان مخدوم صاحب جن جون شاعريءَ متعلق رهاڻيون ٿينديون رهنديون هيون، محمّد صديق ”مسافر“ ڪانسواءِ اله بخش عقيلي، حافظ احسن چنا، محمّد سبحان ”خاڪ“، ڊاڪٽر محمّد ابراهيم ”خليل“، ”محمّد بچل ”محبوب“، اسدالله شاهه ”بيخود“، محمّد خان غني، اختر هالائي، علي محمّد خالدي، پير شاهه نواز شاهه عرف ”عارف المولىٰ“ ڊنڙائي، صاحبزاده امداد عباس جهوڪ شريف وارو، احمد خان آصف مصراڻي، صوفي ساجد سرشاري، محمّد جمن هالو، جمع خان غريب، احسن الهاشمي، انور هالائي، منصور ويراڳي ۽ ٻين شاعرن،

اديبن ۽ سگهڙن سان پڻ سندن شاعريءَ تي رهاڻيون ٿينديون هيون.
مخدوم طالب المولىٰ شاعريءَ ۾ پهريائين تخلص ”بيوس“ پوءِ ”فراق“، محمّد زمان، طالب، زمان شاه استعمال ڪندا هئا، ليڪن آخر ۾ 1949ع کان هميشه ”طالب المولىٰ“ تخلص ئي استعمال ڪندا رهيا.
مخدوم طالب المولىٰ جن 1931ع کان 1934ع وارن سالن جي وچ ۾ شاعري شروع ڪيائون. پاڻ 1936ع ۾ هالا ۾ ”انجمن علم و ادب“ جو بنياد رکيائون. 1946ع ۾ جڏهن سنڌ جي جماعت ”جميعت الشعراء“ وجود ۾ آئي ته پاڻ ان جا ميمبر ٿي رهيا ۽ ان ۾ تمام گهڻي دلچسپي رکيائون. 1950ع ۾ ”جميعت الشعراء سنڌ“ جي حيدرآباد واري شاعرن جي ڪانفرنس ۾ مخدوم طالب المولىٰ کي ”محبوب الشعراء“ جو لقب ڏنو ويو. ساڳي جماعت ”جميعت الشعراء سنڌ“ 1952ع ۾ جيڪب آباد واري اجلاس ۾ مخدوم صاحب جن کي ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جو سرپرست ۽ 1957ع ۾ گهوٽڪي واري اجلاس ۾ ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جو سرپست ۽ ان سان گڏوگڏ صدر پڻ مقرر ڪيو ويو. 1954ع ۾ ”اداره روح ادب سنڌ“ جو بنياد رکيائون ۽ ماهوار رسالو ”روح ادب“ جاري ڪيائون. ان کان اڳ 1950ع ۾ ماهوار رسالو

”فردوس“ ۽ 1952ع ۾ ”طالب المولىٰ“ سندن سرپرستي هيٺ جاري ٿيا. مارچ 1955ع کان سنڌي ادبي بورڊ هڪ خودمختيار اداري جي شڪل ورتي ته پاڻ ان جا ميمبر رهيا ۽ پوءِ به پيرا سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمين پڻ رهيا. نومبر 1955ع ۾ ”بزمِ طالب المولىٰ“ جو بنياد رکيائون. پاڻ هڪ پريس ”الزمان“ جي نالي سان کڏي جنهن مان هفتيوار اخبار ”پاسبان“ ۽ ”الزمان“ جاري ٿيون.

مخدوم طالب المولىٰ جن ”شاهه لطيف يادگار ڪميٽي“ ۽ ”ڪلچرل مرڪز“ جا ميمبر ۽ يادگار ڪائونسل جا نائب صدر رهيا. 1954ع ۾ سندن سرپرستي هيٺ ”شاعر“ رسالو نڪرڻ لڳو ۽ 1955ع ۾ راڳ ڪانفرنس پڻ ڪوٺايائون. مخدوم صاحب راڳ جي تربيت مشهور گويي استاد سينڌي خان کان حاصل ڪئي. ڪين ڪافيءَ تي وڏو عبور حاصل هو. سندن ڪافي سنڌ خواه هر ان خطي ۾ جتي سنڌي رهن ٿا، اتي نهايت شوق سان ڳائي وڃي ٿي.

پاڻ اٽڪل 175000 (پوڻا به لک) شعر چيا آهن.

مخدوم طالب المولىٰ جي سياسي زندگي:

مخدوم طالب المولىٰ جن سياسي تربيت ۽ رهنمائي پنهنجي چاچي مخدوم غلام حيدر صديقيءَ کان حاصل ڪئي، ۽ هڪ بهترين سياستدان، وفادارساٿي ۽ تعميري

سوچ رکندڙ اڳواڻ هئا. 1951ع ۾ 31 سالن جي عمر ۾ سياست ۾ پير پاتائون. مخدوم صاحب جن پهريائين مسلم ليگ ۾ شامل ٿيا ۽ 1953ع ۾ بنان مقابلي جي سنڌ اسيمبلي جا ميمبر منتخب ٿيا. صدر ايوب خان جي مارشل لا بعد قومي اسيمبليءَ جا ميمبر منتخب ٿيا. 1967ع ۾ جڏهن ذوالفقار علي ڀُٽي صاحب مسلم ليگ ڇڏي صدر ايوب خان جي خلاف تحريڪ هلائي ۽ عوام ۾ سياسي شعور پيدا ڪيو ته مخدوم طالب المولىٰ به مسلم ليگ ڇڏي ان تحريڪ ۾ شامل ٿيا ۽ ڀُٽي صاحب جي ٺاهيل پارٽي ”پاڪستان پيپلز پارٽي“ ۾ شامل ٿيا. جيڪا پارٽي حقيقت ۾ عوام ۾ سياسي شعور پيدا ڪرڻ جي پهرين درسگاهه هئي. مخدوم صاحب جن کي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو نه صرف بنيادي ميمبر بنايو ويو، پر کين پارٽيءَ جو مرڪزي ميمبر ۽ سينئر وائيس چيئرمين مقرر پڻ ڪيو ويو، ۽ مسلسل آخري عمر تائين يعني اٽڪل 25 سال پارٽيءَ سان وفادار رهيا ۽ سندن خاندان اڄ به پارٽيءَ سان گڏ آهي، سندن فرزند مخدوم امين محمّد هن وقت پارٽيءَ (پارليامينٽرين) جا سربراهه آهن.

مخدوم طالب المولىٰ جن 1970ع ۽ 1977ع ۾ پڻ قومي اسيمبليءَ جا ميمبر چونديا ويا.

مخدوم طالب المولىٰ جي ڪلام جو نمونو:

1- مٺا مير مرسل ولهين جو تون والي
وريو تو وٺان ڪو سوالي نه خالي
ڪنن ڪوجهڙن جو هلي ڪونه حيلو
تون ئي عيبدارن جو واهر وسيلو
مڙئي توکي پرتا هي عالي موالي
تون ئي طالب جو! پيو ڪير آهي
محمّد مٺا هاڻ پرواه ناهي
سندم لڄ ۽ لڏ سڀ سڄڻ تو سنڀالي
مٺا مير مرسل ولهين جو تون والي.

2- بي تحرڪ زندگي بيڪار آ
بي عمل انسان چڻ
بيمار آ.

3- ٿا دنيا ۽ عقبيٰ جا طلب مرن
مگر طالب المولىٰ آهي امر.

4- زماني جي هوا بدلي شفيق و مهربان بدليا
نه بدليو طالب المولىٰ زمين و آسمان بدليا.

5- ڪندي چا اسان کي پيري اميري
اسان لاءِ ڪافي، فضيلت فقيري.

مخدوم طالب المولىٰ جون تصنيفون ۽ ترجما:

- ”يادِ رفتگان“، پهريون ڇاپو 1953ع ۽ ٻيو ڇاپو 1994ع.
- ”مثنوي عشق و عقل“، پهريون ڇاپو 1956ع ۽ ٻيو ڇاپو 1983ع.
- ”ڪافي“ پهريون ڇاپو 1958ع ۾ ۽ ٻيو ڇاپو 1962ع ۾.

هيءُ ڪتاب ڪافيءَ تي هڪ تحقيقي ڪتاب آهي.

- ”بي پير اڪيون“ 1987ع ۾ پهريون ڇاپو ڇپيو.
- ”ڇپر ۾ ڇڙيون“ (بيت ۽ ڪافيون) پهريون ڇاپو 1971ع ۾ ٻيو ڇاپو 1990ع ۾ ٽيون ڇاپو 2005ع ۾ چوٿون ڇاپو 2011ع ۾
- ”آبِ حيات“ ڪافيون ۽ بيت.
- ”ديوانِ طالب المولىٰ“ پهريون ڇاپو 1982ع ۾.
- ”ڪچڪول“ ڪافيون ۽ بيت 1955ع ۾ سنڌي اردو ۽ فارسي.
- ”بهار طالب“ نعتيه شاعري.
- ”رباعيات طالب“ پهريون ڇاپو 1949ع، ٻيو ڇاپو 1990ع ۾.
- ”امام غزاليءَ جا خط“ 1953ع ۾ ڇپيو.
- ”لغات سنڌي“ مخففات 1954ع ۾.
- ”اسلامي تصوف“ 1951ع ۾.

• ”ڇُهنڊڙيون“ پهريون ڇاپو 1990ع ۾ ٻيو ڇاپو 1992ع ۾ ڇپيو.
• ”خودشناسي“ ترجمو ڪيل.
• سنڌ جو شڪار“.
• ”يار خاطر“.
• ”مضامين طالب الموليٰ“.
• سماع العاشقين في سرور الطالبين“.
• ”سدا وسين سنڌڙي“ سنڌي بيت 1990ع.
• شانِ سروري (نعتيه ڪلام) 1962ع.
• ”شاعريءَ جو ڪتاب“ (غزل ۽ ڪافيون).
• ”مشاهيرن، اديبن ۽ دوستن جا خط“ جيڪي سندن ڏانهن لکيل آهن.
• ”ڊائريون“ 1940ع کان 10- جنوري 1997ع تائين ترتيب ڏئي ويا.
• ”شيطان“ 1951ع.
• ”مصري جون تڙون“ (اقوال) انگريزيءَ ۾ ترجمو حبيب الله صديقيءَ ڪيو جنهن جي رونمائي محترمه بينظير ڀٽو صاحبه ڪرڻ فرمائي هئي.
• ”منهنجو نناڍپڻ“ (آٽوبايوگرافي).

حضرت مخدوم محمّد زمان طالب الموليٰ کي سياسي، سماجي، علمي و ادبي خدمتن جي مڃتا طور تمغهء

پاڪستان، هلال امتياز ۽ شاهه عبداللطيف ايوارڊ ڏنا ويا.
مخدوم محمّد زمان سادس ”طالب المولىٰ“ 11-جنوري 1993ع تي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا ۽ ان ئي تاريخ تي سندن 20هين ورسي ملهائي وئي.
آخر ۾ هنن ئي سٽن تي مضمون جي پڄاڻي ڪندس:

جنهن سنڌي ادب کي سيراب ڪيو
سچي سياست کي اختيار ڪيو
جو سنڌي ٻولي کي سينگاري ويو
سنڌ ساري کي مهڪائي ويو
سو سنڌ سان ساٿ نڀائي ويو
سچ جو سبق سيکاري ويو.

آزاد قاضي

سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم محمد زمان

طالب المولىٰ جا تعلقات

سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم محمد زمان ”طالب المولىٰ“ نه رڳو هڪ ٻئي جا همعصر هئا، پر عملي زندگيءَ جا ڪيترائي اهڙا شعبا آهن، جن جا ٻئي شهسوار هئا. نه رڳو ايترو پر مخدوم صاحب جيڪو سائين جي.ايم.سيد جو ننڍو همعصر هو ۽ عمر ۾ ڪانئس 15 سال ننڍو هو، پر سندن هڪ ٻئي سان قربت جا بنيادي سبب اُهي قديم خانداني لاڳاپا هئا، جيڪي مخدوم ظهيرالدين صاحب جي وقت کان مخدوم خاندان ۽ سنائي سيدن وچ ۾ هلندڙ هئا. خانداني لڳ لاڳاپن واري دنيا وسيع ٿئي ٿي، ان ۾ زماني سازي سبب ڪيئي لاها گاها اچن ٿا، اهو ٻنهي ڌرين جي صلاحيتن تي منحصر آهي ته اُهي اهڙن لهرن ۽ لوڏن پري دنيا مان ڪيئن ٿا لڏي لمي پار پون ۽ ڪيتري حد تائين ناتا نڀائين ٿا.

سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم ’طالب المولىٰ‘ جي تعلقات کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ اسان کي مٿي ذڪر ڪيل خانداني پس منظر ۽ ابتدائي تعلقات تي نظر وجهڻي پوندي.

سائين جي.ايم.سيد، مخدوم طالب المولىٰ جي ڏاڏي مخدوم ظهيرالدين صاحب جو تذڪرو ڪندي لکيو آهي ته سنڌس:

”منهنجي والد سان دوستي هئي. هو مون کي پدِرانه شفقت ۽ محبت جي نگاهه سان ڏسندو هو.“ (سيد، 2004ع، ص 90)

مٿئين جملن مان مخدوم خاندان سان، سيد خاندان جي ديرينه تعلقات جو بخوبي اندازو ٿئي ٿو. اهڙي نوعيت وارن تعلقات سبب روزمره جي معاملن ۾ هڪ ٻئي سان صلاح مصلحت واري مقصد سان خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ لازمي ٿيو پوي. مخدوم ظهيرالدين سائين جي.ايم.سيد کان وڏو هو، انڪري ئي سيد صاحب پاڻ سان روين بابت، پدرانه شفقت جهڙو جملو استعمال ڪيو آهي. ايتري قربت سبب مخدوم صاحب سيد صاحب جي شروعاتي ڪمن ڪارين بابت پڻ خبر چار وٺندو رهندو هو. اهوئي سبب هو، جنهن ڪري 1924ع ۾ جڏهن سيد صاحب مٽياري سيدن جي ڪانفرنس سڏرائڻ لاءِ ڪوششون وٺي رهيو هو. تڏهن مخدوم ظهيرالدين صاحب کيس پاڻ وٽ گهرائي ان ڪم واري مقصد جي حاصلات بابت پڇا ڳاڇا ڪري، کيس پنهنجي نيڪ صلاحن سان نوازيو هو. سائين جي.ايم.سيد لکي ٿو:

’مون کيس ٻڌايو ته ان مان منهنجو مطلب هن طبقي جي اخلاقي اصلاح آڻي، کين خلق خدا جي خدمت ۽ سنڌس

بزرگن وانگر هدايت ۽ صحيح تعليم ڏيارڻ طرف راغب ڪرڻ آهي. جنهن تي صلاح بيٺي ته مٿياري سيدن جي انجمن ٺاهڻ بعد، لڪيارين جي انجمن ٺاهي، ساريءَ سنڌ جي سيدن، پيرن جي ڪانفرنس سڏائجي. ڪيس ان ڳالهه جو اهڙو اونو هو، جو وقت بوقت لکي پچندو هو ته انهيءَ ڳالهه ڪيتريقدر واڌارو ڪيو آهي.' (سيد، 2004ع، ص 90)

اڳتي هلي مخدوم خاندان جو ڪاروهنوار جڏهن مخدوم غلام حيدر جي هٿ هيٺ آيو، جنهن سان سيد صاحب جي خانداني لحاظ کان، سندس والد مخدوم ظهيرالدين سان ميل ملاقات دوران 1922ع کان واقفيت ٿي چڪي هئي. ان واقفيت سبب آهستي آهستي ٿي سندن پاڻ ۾ دوستاڻو رستو ٿي ويو هو. پر سندن اهو رستو 8-10 سالن اندر سياسي مخالفت جي ور چڙهي ويو. ان ڳالهه طرف اشارو ڪندي سائين جي.ايم.سيد لکي ٿو:

'اهو آخر تائين هلندو اچي ها، جيڪڏهن سياسي ڳالهيون انهيءَ ۾ رُخنو نه وجهن ها.' (سيد، 2004ع، ص 258)

اهي سياسي ڳالهيون جن جو مخدوم خاندان ۽ سيد خاندان جي قديمي تعلقات تي اثرانداز ٿيو، انهن جي ابتدا ڪجهه هن ريت ٿي. 1928ع ۾ جڏهن سيد ميران محمد شاهه بمبئي ڪائونسل ۾ ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جي ميمبر طور اليڪشن وڙهي رهيو هو، ان وقت خانداني تعلقات سبب، سائين جي.ايم.سيد جي خواهش تي، مخدوم غلام حيدر، سيد

ميران محمد شاھ جي مدد ڪري، ڪيس ان عھدي تي چونڊرايو ھو. 1930ع ۾ جڏھن پيھر وري بمبئي ڪائونسل جي چونڊ وقت سائين جي.ايم.سيد ساڳي ڪم لاءِ سندس وٽ ويو، ان وقت تائين ساڳي ڪم لاءِ مخدوم خاندان تي ھر طرف کان زور بار پوڻ لڳا ھئا، مخدوم غلام حيدر اڳ وانگر تعاون نه ڪري سگھيو. انڪري بقول سائين جي.ايم.سيد: ”آھستي آھستي ٿي شڪررنجي پيدا ٿي، جوانيءَ ڪري رت گرم ۽ تجربو ٿورو ھو، سياست ۽ شخصي تعلقات کي جدا ڪري ھلائڻ جو شعور ۽ جذبو پيدا ڪونه ٿيو ھو. اھي اختلاف وڌي وڻ ٿيا.“ (سيد، 2004ع، ص 254)

مخدوم غلام حيدر جي دور ۾ سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم صاحب جن جي متضاد خيالن سبب، سياسي معاملن تان جيڪي اختلاف ٿي پيا ھئا، جنھنڪري سندن خانداني تعلقات ۾ وڇوٽي پوڻ لڳي ھئي، اڳتي ھلي سيد صاحب کي ان ڳالھ جو احساس ٿيو، انڪري ھڪ ھنڌ لکيو اٿس: ’تجربي ۽ سمجھ گھٽ ھئڻ ڪري، رواداريءَ جي خبر ڪانه ھيم. ھاڻ (1966ع ۾) معلوم ٿيڻ لڳو آھي ته اڪثر سياستدان ننڍين ٻارن وانگر رسڻ پرچڻ لڳن ٿا. ھنن لاءِ دنيا ومافيھا سياست رھي ٿي. ڪاش اھا سمجھ ان وقت اچي ھا، ته ھن علم دوست، اديب، پراڻي رفيق، مھربان دوست سان قديم نيازمندانه تعلقات آخر تائين قائم رھندا

اچن ها، پر هاڻ ڪجھ ٿي نہ ٿو سگھي.‘ (سيد، 2005ع، ص 255)

مٿيون افسوس ڀريو انداز اختيار ڪرڻ کان پوءِ سيد صاحب مخدوم محمد زمان ”طالب المولىٰ“ طرف اشارو ڪندي هن طرح رقمطراز آهي.

’هن وقت مخدوم ميان غلام حيدر جو پائيٽو مخدوم صاحب بہ سياست ۾ آهي. سندس پاليسي بہ ساڳي، مصلحتن جي لحاظ کان حڪومت جي طرفداري آهي، پر اميد تہ ماضيءَ کان سبق پرائي، اهڙي گستاخي نہ ڪبي، جو سياست کي شخصي، ثقافتي ۽ خانداني تعلقات ۾ دخل انداز ٿيڻ ڏبو.‘ (سيد، 2005ع، ص 255)

سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم ”طالب المولىٰ“ جي عملي زندگيءَ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو تہ هيٺ ذڪر ڪيل ٽي مشغلا ٻنهي بزرگن ۾ مشترڪہ هئا.

(الف) پڙهڻ لکڻ سان چاهہ

(ب) ثقافتي سرگرمين ۾ دلچسپي

(ج) سياسي زندگيءَ جو سفر

(الف) سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم طالب المولىٰ جي علمي خدمتن کان هرڪو واقف آهي، ٻنهي جو پڙهڻ ۽ پوءِ لکڻ سان لڳاءُ ابتدا کان نظر اچي ٿو. هتي سندن ڪيل علمي خدمتن کي نروار ڪرڻ مقصد ڪونهي، پر علمي

حوالي سان سندن لاڳاپن بابت ڪجھ ڳالھيون بيان ڪجن ٿيون. جن سان سندن تعلقات بابت پروڙ پوي ٿي.

جڏھن مخدوم صاحب 1950-1951ع ۾ ”شيطان ابوالجنان“ جي اصليت بابت مواد ھٿ ڪرڻ وارو ڪم ڪري رھيو ھو، تڏھن سائين جي.ايم.سيد ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب کي لکيو:

”اوھان ”شيطان کي سمجھڻ لاءِ“ رايا گھرايا آھن منھنجي ناقص عقل موجب بھتر ائين ٿيندو ته اوھان ملائڪ ۽ شيطان کي ساڳي وقت سمجھڻ جي ڪوشش ڪريو. ڇو جو ان کان سواءِ صرف ھڪ شيءِ کي سمجھڻ ناممڪن آھي.“ (طالب المولىٰ، 1951ع، ص 67)

ان سلسلي ۾ سيد صاحب وڌيڪ ھن ريت فرمايو:

”قديم وقت کان انھيءَ جي معلوم ڪرڻ جا ٻه طريقا ٻڌايل آھن: (1) عشق (2) عقل... عشق ۾ اثباتي آھي، عقل نفي آھي. اثبات جي آڻڻ لاءِ نفي ضروري آھي، نفي تڏھين حاصل ٿيندي آھي جڏھين ’لا‘ جي تڪبير سان: (1) غلط مذھب (جھالت) (2) حرص ملڪيت ۽ مال (3) بداخلاقيءَ جا بت ڀڄبا... عقل جو اھو ارشاد آھي عشق جي دنيا ۾ ڪلفت ۽ دوئيءَ کان مٿي ٻيو شيطان نه آھي.“ (طالب المولىٰ، 1951ع، ص 68)

سائين جي.ايم.سيد 1967ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران ڪتاب ”شاهه لطيف جون ڪافيون ۽ وايون“ شايع پئي ڪرايو تڏهن ان مسودي تي علمي حوالي سان نظرثاني ڪري، عالمانه راءِ ڏيڻ جي سلسلي ۾، جن ٻن عالمن جي چونڊ ڪئي ويئي، انهن مان هڪڙو مخدوم طالب المولىٰ هو، پاڻ ان ڪتاب جي مواد تي نظرثاني ڪري شايع ڪرڻ جي سلسلي ۾ سفارش پڻ ڪيائون.

12- جنوري 1965ع تي مخدوم صاحب، سائين جي.ايم.سيد کي هڪ علمي خط لکيو، ان ۾ جنهن نموني جو مواد ملي ٿو، ان مان ان ڳالھ جو بخوبي اندازو ٿي وڃي ٿو ته هنن ٻنهي بزرگن وچ ۾ علمي حوالي سان ڪيتري قدر خيالن جي ڏي وٺ ۽ مواد جي مٽاسٽا ٿيندي رهندي هئي. خط رستي مخدوم صاحب لکن ٿا.

”روبرو ڪن ڪتابن بابت گفتگو ٿي هئي، جن مان هڪڙي ڪتاب ڪانسواءِ ٻيا سڀ هٿ آيا آهن، جن جي فهرست هيٺ لکان ٿو ۽ پنهنجي ماڻهو هٿ موڪليان ٿو مطالعي ڪرڻ بعد خط ذريعي اطلاع ڏيندا ته ماڻهو موڪلي ڪتاب گهرائي وٺندس، (١) دو قرآن، (٢) ايک اسلام، (٣) جهانِ نو، (۴) الله کی عادت، (۵) دو اسلام، (۶) حرف محرمانہ. انهن ئي ڪتابن مان ڪنهن هڪ ڪتاب ۾ ڪانگ بابت ذڪر آهي.“

سائين جي.ايم.سيد جو ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ 1967ع ۾ شايع ٿيو، ان وقت مخدوم صاحب بورڊ جو سربراهه هو. ون يونٽ جو دور، سيد صاحب ون يونٽ مخالف، ان ڳالهه جو فائدو وٺي ڪن ماڻهن چرچ ڪري، ڪتاب کي روڪائي ڇڏيو، مخدوم صاحب خاص دلچسپي وٺي، لاهور جا چڪر ڪاٽي، ڪتاب کي پڌرو ڪرڻ جي سرڪار کان اجازت حاصل ڪئي. ان حوالي سان، ان وقت جو سيڪريٽري غلام رباني آگرو لکي ٿو:
”هڪ ڏينهن مون کي آفيس ۾ سرڪاري خط اچي مليو ته: ”جنب گذاريم جن سين“ ڪتاب جي فلاڻن فلاڻن صفحن تي اعتراض جوڳو مواد ڇپيل آهي. ان جي سمجهاڻي ڏيو. مان خط کڻي هالين ويس ۽ مخدوم صاحب کي احوال ڏنم. چيائين ته لاهور هلڻو پوندو. فلاڻيءَ تاريخ لاءِ جهاز جون ٽڪيٽون خريد ڪريو. مان ان وچ ۾ ڪنهن سان فون تي ڳالهايان ٿو ته تڙتڪڙ ۾، ڪو ابهرو قدم نه کڻن... مخدوم صاحب ۽ مان مقرر تاريخ تي لاهور وياسون. پاڻ فون تي گورنر ڪالاباغ سان ڳالهايو هئائين. ساڻس مليو، جنهن انهيءَ ڪم لاءِ مغربي پاڪستان سرڪار جي سيڪريٽري مسعود نبي نور کي فون ڪيو. مخدوم صاحب ۽ مان ٻئي ڏينهن مسعود نبي نور سان ملياسون. هو ننڍي هوندي، شايد جيڪب آباد جي پاسي پڙهيو هو ۽ سنڌ جي خاندانن سان تمام سٺا لاڳاپا هئس. مخدوم صاحب جو ڏاڍو آدرڀاءُ ڪيائين... مسعود

نبي نور چيو ته ”ڪتاب جي جن صفحن بابت لکيل آهي ته هنن ۾ هي پڙائون اعتراض جوڳيون آهن، سي ڪڍي، اُهي صفحا نئين سر ڇاپيو. ڪتاب جون جيڪي ڪاپيون اجان ڪونه وڪاڻيون آهن، تن جي جلد بندي کولائي، اڳين صفحن جي جاءِ تي نوان ڇاپيل صفحا وجهو ۽ جلدبندي ڪرائي، ڪتاب وڪڻو. پر ان کان اڳ، مون کان نئين سر ڇاپيل صفحن تي صحيحون وٺي وجو ۽ آئنده جڏهن به ڪتاب جو نئون ڇاپو ڪيو ته منهنجي جاءِ تي جيڪو به سيڪريٽري هجي، ان کان به نئين ڇاپي جي انهن صفحن تي صحيحون وٺجو.“ (آزاد، 2004ع، ص 178)

اهڙي ريت مخدوم صاحب جي خاص دلچسپي سان ئي سيد جو اهو ڪتاب پڙرو ٿي سگهيو. ڪتاب ته ميدان ۾ اچي ويو، پر ان ۾ سائين جي.ايم.سيد پاران مخدوم صاحب جي والد بابت ڪي اهڙيون ڳالهيون لکيون ويون هيون جن بابت مخدوم صاحب جي خيال موجب، سيد صاحب ڪي درست معلومات ڪانه هئي، انڪري پاڻ ڪتاب جي مطالعي کان پوءِ سيد صاحب کي نهايت مهذب انداز ۾، ڪتاب جي مواد کي مجموعي طور پسند ڪرڻ کان پوءِ، اختلافي ڳالهه، هن ريت لکي موڪلي:

”اوهان جيڪي به لکيو آهي، ڪتاب ۾، اهو بجاءِ ناپسنديءَ جي پسند ڪيو اٿم. ڇو ته جيڪي ڏٺو ۽ سمجهيو، اهو بي حجابيءَ سان لکيو اٿو. جيڪڏهن لکڻ

۾ اهڙين ڳالهين کي لکايو ها ته پوءِ واقعي ناپسند ڪريان ها.“ اوهان جي انهيءَ مذڪور ڪتاب جي عظيم خوبي آهي ئي اها ته ڪنهن جي ڪنهن به ڳالهه تي به، جا لکڻ چاهي اَٿو، اها بيباڪيءَ سان لکيو اَٿوَ.“ (سيد، 1985ع، ص 633)

جيتوڻيڪ ان ساڳي خط ۾، ڪتاب اندر محمد فقير ۽ مخدوم صاحب جي والد واري حوالي سان لکيل روايتن تي پاڻ مهذب انداز ۾ اعتراض ڪيو، پر پوءِ به سندس پاران آخر ۾ لکيل جملا سندن پاڻ ۾ قربت جو اظهار ڪن ٿا. مخدوم صاحب خط جي آخر ۾ لکن ٿا:

’... ڪوشش ڪندس ته 10- ڊسمبر تي لاڙڪاڻي کان موٽندي بولان ميل ۾ سن لهان... 10- ڊسمبر جو سڄو ڏينهن اوهان جي خدمت ۾ گذاريان. اوهان جا مائٽن وانگر پيار حاصل ڪريان ۽ پنهنجي والد بابت حقيقتن جو انڪشاف ڪريان.‘ (سيد، 1985ع، ص 633)

(ب) سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم جي مشترڪه مشغلي جو ٻيو شعبو ثقافتي سرگرميون هئو. ان حوالي سان سندن وچ ۾ گڏيل پليٽ فارم جي ابتدا ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي سرگرمين کان نظر اچي ٿي، هالا جيئن ته ڀٽ شاهه کي ويجهو آهي انڪري سائين ميران محمد شاهه جي ڪوششن ۽ سائين جي.ايم.سيد جي ڀرپور تعاون سان ڀٽ شاهه تي مچندڙ ميڙاڪن ۾ ابتدا کان ئي مخدوم خاندان جو

سهڪار رهندو پئي آيو. جنهن ۾ مخدوم محمد الزمان فنونِ لطيفه سان خاص دلچسپيءَ سبب وڏيڪ هٿ ونڊايو. اهڙي ريت جيڪي به باضابطه ساليانې عرس جا پروگرام ٿيندا هئا، انهن ۾ ميران محمد شاهه سان، سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم صاحب جو گهڻ رُخو علمي تعاون نظر اچي ٿو. نومبر 1955ع کان ته پاڻ باضابطه طور شاهه لطيف يادگار ڪميٽي جا ميمبر نظر اچن ٿا. پوءِ ته سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم صاحب جهڙوڪر سيد ميران محمد شاهه جا، شاهه عبداللطيف يادگار ڪميٽي جي ڪم ڪار ۾ خاص مددگار هوندا هئا. ان ڳالهه طرف اشارو ڪندي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پڻائيءَ جي 1954ع واري ٻه سَوَ ساله سالگره جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

’پڻائي صاحب جي آخري آرامگاهه ڀٽ شاهه تي وچي ورسين ملهائڻ جو سهرو ’’شاهه عبداللطيف يادگار ڪميٽي‘‘ خصوصاً ڪميٽي جي مخلص چيئرمن سيد ميران محمد شاهه صاحب ۽ ان جي خاص معاونن جي سر تي آهي. انهن خاص معاونن ۾ جناب سيد غلام مرتضيٰ شاهه صاحب ۽ مخدوم محمد الزمان ’طالب المولىٰ‘ جا نالا قابل ذڪر آهن جن شروع کان وٺي ڀٽ شاهه تي سالگره ملهائڻ ۾ هر طرح جي مدد پئي ڪئي آهي.‘ (بلوچ، 1955ع، ص 1)

پٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي سرگرمين واري حوالي سان سنڌن اها رفاقت ايتريقدر ته سگهاري هئي جو 13-آڪٽوبر 1954ع تي ڪراڙ جي ڍنڍ جي اُپرندي چيڙهي تي منعقد ڪيل اها تقريب جنهن ۾ ’پٽ شاهه ثقافتي مرڪز‘ قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ استقباليه ڪميٽي جي چيئرمن واري حيثيت ۾ سائين جي.ايم.سيد هڪ مرحبائي تقرير ڪئي هئي، اها تقريب مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ جي صدارت ۾ منعقد ٿي هئي. ان ئي موقعي تي وزيراعظم سنڌ پيرزادي عبدالستار پنهنجي افتتاحي تقرير ۾ پٽ شاهه ثقافتي مرڪز جو اعلان ڪيو هو. اهڙي ريت ثقافتي مرڪز جي حوالي سان سائين جي.ايم.سيد جي سرگرمين سان گڏوگڏ مخدوم صاحب جو نالو پڻ ملي ٿو.

اڳتي هلي جڏهن ون يونٽ قائم ڪيو ويو. سائين جي.ايم.سيد کي گرفتار ڪري پهريان جيل ۽ پوءِ نظربند رکيو ويو. تڏهن به اهڙن ئي ثقافتي سرگرمين جي حوالي سان مخدوم صاحب سائين جي.ايم.سيد سان ملندو رهندو هو، مخدوم صاحب جي اهڙين سرگرمين جو رئيس ڪريم بخش نظاماڻي يادگيرين واري ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو آهي. جنهن ۾ پاڻ شاهه حيدر جي عرس واري ذڪر ۾ لکيو اٿس ته:

’آءٌ به پنهنجي فنڪارن، راڳين ۽ خدمتگارن سان گڏ ’سن‘ وڃڻ جي سنبت ۽ سانباهو ڪري ’سن‘ پهتس...

اتي پهچڻ کان پوءِ سيد سائين تعجب ڪندي افسوس جو اظهار ڪيو ته، ”جيڪڏهن ڪالهه اچو ها ته ڏاڍو مزو ٿئي ها... منهنجي پڇڻ تي جواب ڏنائين ته، مخدوم صاحب جن به پنهنجن ڳائڻن وڄائڻن سان گڏ رات هتي مون وٽ مهمان هئا، رات جو هڪ بجي تائين ساڻن گڏ رهاڻ رهي.“ (آزاد، 2003ع، ص 170)

مخدوم صاحب، ثقافتي سرگرمين جي حوالي سان سيد صاحب کان وقت ضرورت مشورا پڻ ڪندو رهندو هو. جيئن 5- فيبروري 1954ع واري خط ۾ سائين جي.ايم.سيد کي لکي ٿو:

’مون کي پنهنجو ڪراچيءَ اچڻ جو پروگرام موڪليو ته اتي روبرو اچي ميوزڪ ڪانفرنس بابت مزيد معلومات حاصل ڪريان.‘ (سيد، 1985ع، ص 632)

مٿين خط واري عبارت مان محسوس ٿئي ٿو ته شاهه لطيف يادگار ڪميٽي وارن پروگرامن جي موقعي تي، جيڪو راڳ رنگ ۽ ميوزڪ جو پروگرام جو ذمو مخدوم صاحب جي حوالي ڪيو ويندو هو. مٿيون خط ان سلسلي جي ڪڙي آهي جنهن ۾ رهنمائي وٺڻ طرف اشارو ڪيل آهي. مخدوم صاحب سان، سيد صاحب جي اها ويجهڙائپ ئي هئي، جنهنڪري سائين جي.ايم.سيد جي خواهش ۽ ڪوشش سان، پير علي محمد شاهه راشدي جي دورِ وزارت ۾ جڏهن ريڊيو پاڪستان حيدرآباد قائم

ڪرائي وئي، تڏهن ان جي مشاورتي ڪميٽي تي مخدوم طالب المولىٰ کي پڻ مقرر ڪيو ويو.

(ج) مٿي سائين جي.ايم.سيد جي مخدوم خاندان سان قديم تعلقات جو ذڪر ٿي آيو آهي، اهي ئي قديم خانداني تعلقات هئا، جنهنڪري سيد صاحب، مخدوم ميان غلام حيدر واري تذڪري ۾، مخدوم طالب المولىٰ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي:

’هن وقت مخدوم ميان غلام حيدر مرحوم جو پائيٺو مخدوم صاحب به سياست ۾ آهي. سندس پاليسي به ساڳي مصلحتن جي لحاظ کان حڪومت جي طرفداري آهي، پر اميد ته ماضيءَ کان سبق پرائي، اهڙي گستاخي نه ڪبي، جو سياست کي شخصي، ثقافتي ۽ خانداني تعلقات ۾ دخل انداز ٿيڻ ڏبو.‘ (سيد، 2004ع، ص 255)

مخدوم صاحب، ۽ سائين جي.ايم.سيد جي سياست جا طور طريقا ڌار ڌار هئا. پر پوءِ انهن ڪڏهن به قديم خانداني ۽ سماجي تعلقات تي اثر پوڻ نه ڏنو، باوجود متضاد لاڙن هئڻ جي سندن وچ ۾ اهي بهتر لاڳاپا ئي هئا، جنهنڪري ڪن موقعن تي ڪجهه سياسي معاملن ۾ پڻ گڏجي ڪم ڪيائون، جيڪو عمل سنڌ جي بهتري ۽ ڀلائي لاءِ نهايت ڪارگر ثابت ٿيو. پر اهو سڀ ڪجهه تڏهن ئي ٿي سگهيو، جڏهن مختلف سياسي رجحانن هوندي به هڪ ٻئي سان ويجها رهيا. اهي پنهنجائپ وارا قريبي تعلقات

ئي هئا، جنهنڪري سندن وچ ۾ هڪٻئي جي حالات کان باخبر رهڻ ۽ حال پائي ٿيڻ وارو ماحول ملي ٿو، جيئن مخدوم صاحب، سيد صاحب جي آزاد ٿيڻ جي خبر ملڻ تي 27- مارچ 1966ع تي ڪيس لکي ٿو:

’پيارا سائين، اخبارن رستي معلوم ٿيو آهي ته اوهان تان بندش لاٿي ويئي آهي. بيحد مسرت ٿي الله پاڪ اوهان کي سلامت ۽ صحتمند رکي. هاڻي پروگرام ڪيئن هوندو، اپريل ۾ ڳوٺ يا ڪراچي؟ چو ته 16- اپريل بعد اوهان وٽ ڪچهريءَ لاءِ اچڻ جو پئي سوچيم ۽ اڳئين خط ۾ اهڙو اطلاع ڏنو اٿم.‘ (سيد، 1985ع، ص 632)

سائين جي.ايم.سيد آزاد ٿيو، ’بزمِ صوفياءِ سنڌ‘ قائم ڪيائين، ان پليٽ فارم تان جلسا ڪيائين ته وري گرفتار ٿيو، پر سيد جي ’بزمِ صوفياءِ سنڌ‘ جي نالي ۾ ٻاريل لاٽ سبب سياسي بيداري اچڻ لڳي، ون يونٽ خلاف ماحول جڙڻ لڳو، اهڙي وايومنڊل ۾ مخدوم صاحب جيڪو ان وقت مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جو ميمبر هو، ان ڪجھ دوستن سان گڏ 1969ع ۾ ڍاڪا ۾ ون يونٽ خلاف بيان جاري ڪيو، ان ڳالھ جو ذڪر ڪندي، سيد صاحب لکي ٿو:

”آءٌ اجا نظربند هوس ته مخدوم صاحب ڍاڪا ۾، نيشنل اسيمبليءَ جي ڪن ميمبرن سان گڏجي، ون يونٽ جي خلاف بيان ڏنو. واپس اچڻ تي ان تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ، مون ڏانهن ماڻهو موڪلي، مدد گهرڻ جي

تقاضا ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ مخدوم صاحب، پيرزاده عبدالستار، آغا غلام نبي خان پٺاڻ، خانبهادر غلام محمد وساڻ، سيد ميان خير شاهه ۽ حفيظ قريشيءَ طرفان حيدرآباد ۾، 9- مارچ 1969ع تي ”ائنٽي ون يونٽ ڪانفرنس“ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي صدارت هيٺ سڏائي ويئي، نظربندي ختم ٿي چڪي هئي. تنهنڪري مون به ان ۾ شرڪت ڪئي.“ (سيد، 1969ع، ص 35)
ان موقعي تي سيد صاحب صحت جي خرابيءَ سبب سياست کان ڪناره ڪشي اختيار ڪرڻ پئي چاهي، پر ايوان ۾ موجود اڳواڻن جي بيحد اسرار تي نئين قائم ٿيل فرنٽ جو کيس سربراهه مقرر ڪيو ويو. ان حيثيت ۾ سيد صاحب جڏهن ڪم ڪرڻ شروع ڪيو، تڏهن پاڻ مخدوم صاحب کي پڻ ياد ڪيائين جنهن جو اظهار مخدوم صاحب طرفان 11- جون 1969ع تي کين لکيل خط مان ٿئي ٿو. مخدوم صاحب لکي ٿو:
’اوهان جو خط 26- مئي تي لکيل، هٿوهٿ بروقت مليو، جنهن ۾ اوهان مون کي ”سنڌ فرنٽ“ جي ورڪنگ ڪاميٽي تي نامزد ڪيو آهي، ڪوبه اهڙو سبب ڪونه آهي، جو ڪميٽي تي نه رهي سگهان. انشاءالله الرحمان ته باقاعدگيءَ سان خدمت ڪندو رهندس.‘ (سيد، 1985ع، ص 634)

ان ئي سلسلي ۾ مخدوم صاحب پاران لکيل هيٺين احوال مان پڻ سندن تعلقات جو اظهار ٿئي ٿو. 30- جولاءِ 1969ع تي سيد صاحب کي لکن ٿا.

’اوهان جو خط ڪالهه پهتو ۽ اڄ پڙهيو. خط ۾ 10- آگسٽ واري ميٽنگ لاءِ سڏ آهي. جيڪڏهن پاڪستان ۾ هوندس ۽ صحت پوري هوندي ته انشاءالله ضرور حاضر ٿيندس.‘ (سيد، 1985ع، ص 635)

1970ع کان پوءِ سنڌ جو سياسي وايومنڊل اهڙو ته مٽيو، جو سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم صاحب وچ ۾ دوري اچي ويئي, پر پوءِ به سائين جي.ايم.سيد جڏهن به ڪو پروگرام ڪرائيندو هو تڏهن مخدوم صاحب کي ضرور ياد ڪندو هو. مثلاً جڏهن سنڌ قومي اتحاد پئي ٺهيو، تڏهن مخدوم صاحب کي خاص دعوت هئي، ان موقعي تي مخدوم صاحب پاڻ ته شريڪ ٿي ڪونه سگهيا هئا، پر موقعي جي مناسبت سان شعر لکي روانو ڪيائون، ۽ سندن طرفان مخدوم خليق الزمان شرڪت ڪئي هئي.

مخدوم صاحب پاران سنڌ قومي اتحاد بابت سن ۾ سڏايل ڪانفرنس واري موقعي جي مناسبت سان موڪليل شعر هيٺ ڏجي ٿو:

سرزمينِ هند ۾ اسلام جو بنياد سنڌ،
اي عوام اڄ ڪر مدد اڄ ٿي ڪري فرياد سنڌ.
جيڪڏهن تعمير ٿي ويو نيٺ ڪالاباغ ڊيم،

پوءِ يقيناً آهه انديشو ته ٿئي برباد سنڌ.
چانوڏيون هرگز نه گھرجن فوج جو ناهي ڪو ڪپ،
چو ته ڪرڏي ڪانه آهي پاڻ کي ناشاد سنڌ.
ٻاهريان ٻاهر هجن هرگز نه هو هيڏنهن اچن،
ٻچي ٻچي کان ڪرائي ٿي اهو ارشاد سنڌ.
هي يقين رکجو ته پوندي نيٺ هر ڪنهن کي خبر،
دودا، دريا خان، هوشو ڏيندي لاتعداد سنڌ.
خاطري آهي ته ڏيندي مُڙس ٿي منهن وقت تي،
آهي هو مضبوط تر اي يار چڻ فولاد سنڌ.
دل گھري ٿي شل نه ڪوسو واءُ ڪو هُن کي لڳي،
”رک خداوند سدا ۽ شاد ۽ آباد سنڌ“.
انشاءالله هوندي قائم ٿيندي قائم دمبدم،
هت صيدن جي ڳالھ ڪانهي آهه بي ميعاد سنڌ.
ليڊرو اچ ڪشمڪش کي ڏئو ڪٽي هڪدم طلاق،
هڪ ٿيو پو نيٺ ٿيندي پنهنجي هي آزاد سنڌ.
اچ ضرورت آهه قرباني ڏيڻ جي دوستو،
ڪجھ ڪري همّٿ ڪسي وٺنداسون ازصّياد سنڌ.
سنڌ تان قربان ٿيان ۽ سنڌ تان صدقي وڃان،
چو ته آهي طالب المولیٰ به خود همزاد سنڌ.

19.5.88

سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم صاحب جھڙين برگزيده شخصيتن جا تعلقات اسان جھڙن اناڙين لاءِ سبق آموز آهن،

چاڪاڻ ته سائين جي.ايم.سيد ۽ مخدوم صاحب جن جا ڪن معاملن ۾ هڪ ٻئي سان خيال ڪونه پئي مليا. بلڪ ائين چئجي ته اُهي بنهه مختلف ۽ متضاد هئا، پر پوءِ به اها انهن بزرگن جي وڏماڻهائپ هئي، جو انهن ڪن متضاد ڳالهين تان ناراض ٿي، انهن جزن کي بنيادي بنائي، پنهنجي قديم خانداني تعلقات تي اثر انداز ٿيڻ نه ڏنو. ڪو به انسان مڪمل ته ڪونه ٿو هجي، قدرت واري هر ڪنهن جي رت پت ۾ گڻ ۽ اوگڻ مهلول ڪري چڏيا آهن. سو به ائين جو ڪن به ٻن ماڻهن جي مٽيءَ جو پنوڙو سو فيصد ساڳين صفتن وارو نه ٿو هجي. اهڙي فطري ماحول ۾ ڪنهن به انسان جي اهائي عظمت آهي ته هو ٻئي جي خامين کي ڪيئن درگذر ڪري، ان ۾ اصلاح آڻڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ۽ ان جي خوبين کي اجاگر ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪيئن ٿو ۽ ان کي ڪوشش وٺي نه رڳو پاڻ لاءِ پر عالم انسان لاءِ ڪارگر ۽ ڪارآمد ڪرڻ ۾ ڪردار ادا ڪري ٿو.

هنن ٻنهي بزرگ هستين جي حالاتِ زندگي ۽ عملن جي مطالعي منجهان اڄ جي نئين نسل کي اهوئي وڏو سبق ملي ٿو ته پنهنجي خيالن خلاف ٻڌل ڳالهه کي برداشت ڪندي، دوست جي ڪيئن اصلاح ڪجي ۽ اختلافن يا متضاد ڳالهين هوندي تعلقات کي ڪيئن برقرار رکجي ۽ ختم ٿيڻ نه ڏجي، ائين ڪرڻ سان، دوست جي خوبين منجهان نه رڳو پاڻ کي فائدو رسندو، پر جيڪڏهن ڪو

انساني فلاح واري ڪم ۾ مصروف عمل آهي ته انسانذات جي بهتريءَ لاءِ پڻ ڪيئي ڪارگر ڪم ٿي سگهندا.

ببليوگرافي

(1) آزاد قاضي، آيو تڙ تماچي، (2003ع)، جي.ايم.سيد فائونڊيشن ڪراچي.

(2) آزاد قاضي، سَڏُ پڙاڏو (2004ع)، سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد.

(3) بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر، يادگار لطيف (1955ع)، شاه عبداللطيف يادگار ڪميٽي حيدرآباد.

(4) طالب الموليٰ، مخدوم، شيطان ابوالجنان (1951ع)، آزاد بڪ ڊيپو حيدرآباد.

(5) سيد، جي.ايم، جنب گذارين جن سين-I، (2004ع)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو.

(6) سيد، جي.ايم. جنب گذاريم جن سين-II، (2004ع) سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو.

(7) سيد، جي.ايم. ڪجھ خط (سياستدانن ۽ قومي ڪارڪنن جا) (1985ع)، سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد.

(8) سيد، جي.ايم. سنڌ متحده محاذ ۽ ون يونٽ (1969ع)، سنڌ متحده محاذ (مرڪز) حيدرآباد.

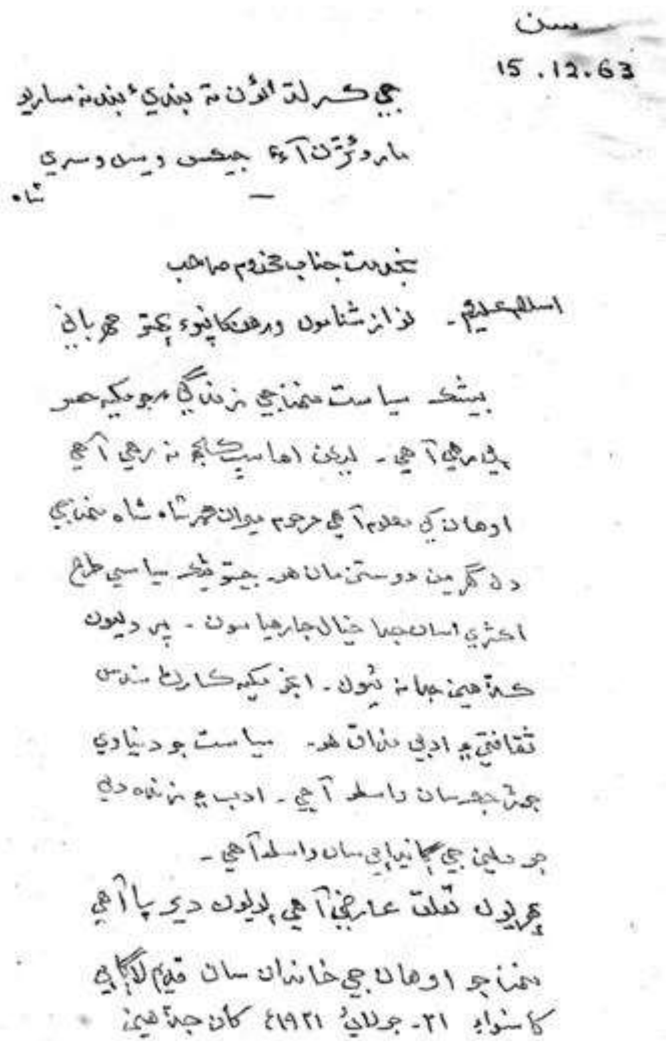

سن
15.12.63

جي ڪري لڏ اڻون ته ٻنڊي ٻنڊڻ سارئو
ماڙ ڊونگر آهن جيڪس ويس وسري
شاهه —

بخدمت جناب مخدوم صاحب
السلام عليڪم - نوازشنامون ورهڪاپنوءِ پهتو مهرباني

بيشڪ سياست منهنجي زندگي جو هڪ حصو
رهي آهي - ليڪن ادب سان به رهي آهي
اوهان کي معلوم آهي مرحوم ميران محمد شاهه منهنجي
ڏاڍي گهري دوستي ماڻهو هو - جيتوڻيڪ سياسي طرح
اڪثر اسان جا خيال جدا رهيا هئا - پر دليون
ڪڏهن جدا نه ٿيون - اهو هڪ ڪار سنڌ جي
ثقافتي ۽ ادبي نشان هو - سياست جو دنياوي
ڀلائي سان واسطو آهي - ادب ۽ روح جي
هلڻ جي ڀلائي سان واسطو آهي -
مون کي ٻڌايو ته اعلان آهي ته اوهان ڏي پيا آهيو
منهنجو اوهان جي خاندان سان قديم لاڳاپو
ڪا سنواءِ ۲۱- جولائي ۱۹۲۱ع کان جڏهن

سائين جي.ايم.سيد جو مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ڏانهن لکيل خط

۽ رشيد فقير بخش خان سان گڏجي اوهان جي
والد مرحوم وٽ ايڪ ڪين ۽ ويجي ڪچهريون ڪيون
هيون سي. جنهن ۾ ٽت درويشي خيال ڪان اڳ رهندو
هو - ان سواءِ اوهان جي ڏاڏي مرحوم جنهن
شفقت ڀريو سان مهنجي ميڪي ۽ سيڪ جي
تنظيم ۽ اصلاح لاءِ ڪوششون ۽ دلچسپي ورتي
هئي ۽ خط و ڪتابت ڪئي هئي جا مون وٽ
موجود آهي - اوهان جي چاچي مرحوم سان
جيئنا قبيع مرحوم سان گڏجي علي ملاقاتون
ڪيل هيون سي ور سڀ جون ۾ آهن -
ڪاڻ ملند اڄ تو
اوهان جي سياست تحريڪ ۾ هڪجي پر بزرگي اوهان لاءِ
سندي ادب ۽ ثقافت جي سرپرست
هئڻ
۽ مهنڊه دل بزرگ هئڻ ڪري
عزت جو رهيو آهي - آءٌ سمجهان ٿو ته
اهي دائره ۾ اوهان جو ڀارت ادا ڪري
رهيا آهيو اهو بهترين قوتي ڪارڪن
جي خدمت ڪان جهڙي طرح گهڻو آهي.

اهو ضروري نه آهي سڀ هڪ ئي عوامي
سان خدمت ڪندا رهن- جيئن- جهڙي
عزتي سان ملڪ ۾ قوم ضرورتن جو پورائو
نٿي اچي قدر پيش ڪري ٿي- ان ڪري سون
ڪي اوهان لاءِ اهڙي عزت آهي جهڙي
هڪ بهترين سياسي ليڊر لاءِ پيش ڪري ٿي-
خدا اوهان جي عمر دراز ڪري- اوهان
جا ادبي ڪمال فن ۾ محبت جي ذريعي دلين
هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي رهيا آهيو ان جو پورو
احساس اٿم حقيقت آهي اوهان سياست ۾
داخل ٿي
مونکي ڀانءِ ته نقصان نه پهچايو آهي-
پر ملڪي مصلحت خاطر جي اوهان اهو رستو
اختيار ڪيو آهي ته ڀلي ڪيو- اسان جون
دردن ۾ همدرديون اوهان سان آهن
اوهان خدمات جي عيوض آءُ اوهان جو
انتها ڪا
گرويده ٿيل آهيان-
اسيد تمام عزت ... نياز ... الله

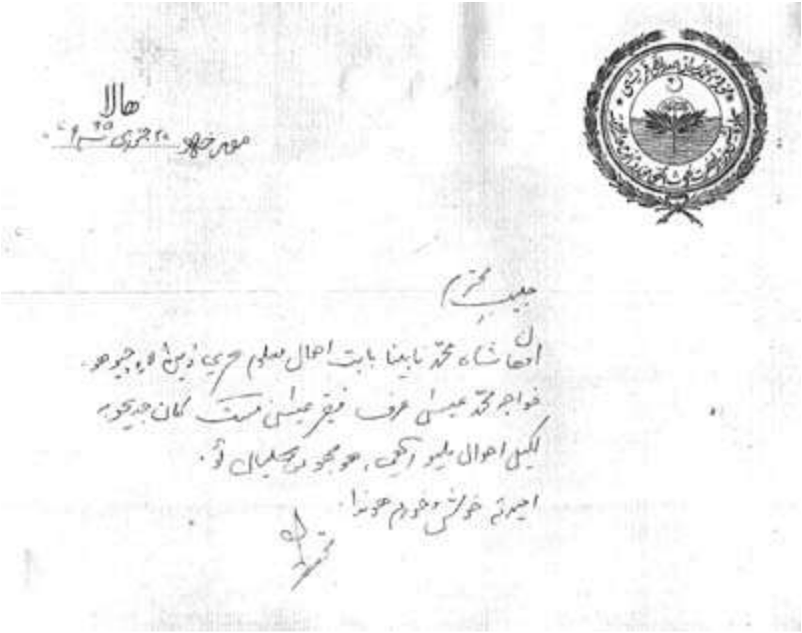

هالا

حبيب محترم

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو سائين جي.ايم.سيد ڏانهن لکيل خط

كتاب ”بي پير اکيون“ ۾ جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي ”ڪافي“ پنهنجي هٿ اکرن سان لکيل

كتاب ”بي پير اکيون“ ۾ جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جا لکيل ”ترتيب“ جي باري ۾ لکيل هٿ اکر

خِيما ڪاھوڙِين، اَڄُ نه اُني پيٽِـين

سنڌ جي مشهور شهر هالا ۾ جنم وٺندڙ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سنڌي ٻوليءَ جو ناميارو ۽ باڪمال شاعر، محقق، تذڪره نگار، ماهر لسانيات ۽ لغت نويس ٿي گذريو آهي. پاڻ سنڌي ادب کي ڪيئي انمول ڪتاب ارپيا؛ جن ۾ پهرين ته آئون نالو ڪٿندس سندن بي بها تصنيف ”دُر ناياب عرف ياد رفتگان“ جو. جنهن ۾ پاڻ پهريون پيرو سنڌ جي مرحوم شاعرن جو ڪلام سندن احوال ۽ تصويرن سميت يڪجا ڪري ڪتابي صورت ۾ منظرعام تي آندو. توڙي جو هِن کان اڳ به تذڪره نويسي تي سنڌ جي نامور اديبن ۽ محققن جو ڪم ڪيل آهي، پر مخدوم صاحب جي هِن تذڪري ۾ سنڌ جي نامور شاعرن سان گڏ ڪيترن ئي گوشه نشين شاعرن جو به احوال ملي ٿو.

...۽ ان کان بعد پيو نالو آئون وٺندس سندن تحقيقي ڪتاب ”ڪافي“ جو. ڪافي سنڌ جي آڳاٽي صنف

آهي. جنهن جي تاريخ تي پاڻ پهريون پيرو هڪ ضخيم ڪتاب ”ڪافي“ جي نالي سان لکيو، جيڪو سنڌي ڪافي جي هڪ مفصل تاريخ آهي. ان کان علاوه سنڌن لوڪ ادب لاءِ ڪيل خدمتون ۽ لغت نويسي لاءِ ڪيل محنتون به وسارڻ جوڳيون نه آهن.
مخدوم صاحب کي ادب سان گڏ و گڏ سنڌ جي ثقافت سان به تمام گهڻي دلچسپي هئي. پاڻ پنهنجي بزرگن کان ورثي ۾ مليل نوادرات ۽ قلمي مخطوطات کي محفوظ ڪرڻ لاءِ هالا ۾ هڪ ميوزم قائم ڪرائڻ ٿي چاهيو.
اِن ڏس ۾ ڊسمبر 1983ع ۾ جڏهن نياز رسول صاحب محڪمه آثار قديمه سنڌ جو ڊئريڪٽر مقرر ٿي آيو، ته هڪ ڏينهن مرحوم عبدالله ورياه آفيس ۾ آيو ۽ نياز صاحب کي چيائين ته مخدوم صاحب اوهان سان ملڻ چاهي ٿو. توهان وقت ڪڍي مون سان گڏجي هالا هلو ته سائئن سان ملاقات ٿي وڃي.
نياز صاحب فوراً چيو ته ڪم ڪهڙو آهي؟
ورياه صاحب چيو ته، سائين جن هالا ۾ ميوزم ۽ ڪتبخانو قائم ڪرڻ چاهين ٿا. توهان آثار قديمه جا ماهر آهيو، ان سلسلي ۾ اسان جي مدد ڪريو.
جيئن ته اُهو دور مارشل لا وارو دور هو ۽ هر آفيسر ڊڄندو هو، انڪري نياز صاحب انڪاري ٿيو، پر ڪجهه ئي ڏينهن بعد وري ورياه صاحب آيو ۽ نياز صاحب کي

چيائين ته مخدوم صاحب هالا ۾ مخدوم سرور نوح جي مزار لڳ هڪ ميوزم ۽ ڪتب خانو قائم ڪرڻ جو ارادو ظاهر ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ توهان جي مدد کپي ٿي.

جنوري 1984ع ۾ نياز صاحب، موهن لال، ڪليم الدين شيخ، عبداللطيف، مقبول شيخ، عبدالحميد شيخ ۽ راقم الحروف هالا لاءِ روانا ٿياسين. مقرره وقت تي مخدوم نوح جي مزار وٽ اسان کي ورياه صاحب مليو. دعا سلام ٿي ۽ پاڻ سرزمين تي نشان هڻي ٻڌايائين ته هِن جاءِ تي ميوزم ۽ هِن جاءِ تي ڪتب خانو ٺهندو. بهرحال نياز صاحب، ورياه صاحب ۽ راقم الحروف پاڻ ۾ ڪجھ تاريخي ڳالھ ٻولھ ڪرڻ ۾ لڳي وياسين ۽ باقي عملي ماپ وٺڻ ۽ ڪچا نقشا ٺاهڻ شروع ڪيا. اسان آثار قديمه وارن جو اصول آهي ته ڪم کان اڳ ۽ پوءِ فوٽوگرافي ضرور ڪبي آهي، جنهن کي (BEFORE & AFTER CONSERVATION) چئبو آهي. مليل هدايتن مطابق اهو ڪم مڪمل ڪري لڳ ڀڳ ڏينهن جو هڪ بجي ڌاري فارغ ٿياسين. ورياه صاحب مون کان پڇيو ته ڪم مڪمل ٿي ويو؛ ته مون چيو سائين ڪچو ڪم ٿي ويو آهي، باقي پڪو ڪم آفيس ۾ ٿيندو.

ان ڏينهن مخدوم صاحب سان ملاقات ڪانه ٿي ۽ ڪم مڪمل ڪري آفيس موٽي آياسين. انهن ڏينهن ۾ جمعو ۽ ڇنڇر سرڪاري موڪل ٿيندي هئي، انهيءَ ڪم جي ڪري اُن هفتي اسان ڪي موڪل واري ڏينهن به آفيس اچڻو پيو ۽ ڪم ورهائي ماڻهن جي حوالي ڪيو ويو:

تاريخ: نياز رسول صاحب ۽ راقم الحروف

ESTIMATE: موهن لال ۽ مقبول شيخ

نقشا: ڪليم الدين شيخ

فوٽوگرافي: عبدالحميد شيخ

ٽائيپ: لطيف

مخدوم خاندان جي تاريخ جي باري ۾ مون سڀ ڪان پهرين ڊاڪٽر عبدالرحمٰن قريشي جو لکيل پي.ايچ.ڊي جو مقالو ”سروري خاندان جون علمي، ادبي ۽ ديني خدمتون“ سنڌالاجيءَ مان فوٽو اسٽيٽ ڪرايو ۽ پيا ڪجھ ڪتاب ۽ رسالا جيڪي منهنجي ذاتي لائبريري ۾ هئا، اُهي هٿ ڪري ان مان تاريخي مواد انگريزي ۾ لطيف کان ٽائيپ ڪرائي نياز صاحب کي ڏيندو ويس. اِهو ڪم ڪنهن حد تائين مڪمل ٿي ويو ته نظرثاني لاءِ ورياه صاحب وري ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب وٽ ڪٽي ويو. جنهن ڪجھ ڦيرگھير ڪري موٽائي ڏنو ۽ اُن مواد جي فائنل ڪاپي ڪڍي

وئي ۽ ان کانپوءِ ESTIMATE، نقشا ۽ فوٽو وغيره جو ڪم مڪمل ڪيو ويو. اهڙي ريت رپورٽ (Report) تيار ٿي، جنهن کي اڄڪلهه PC-I چوندا آهن. رپورٽ جون به ڪاپيون تيار ڪيون ويون.
هاڻي مخدوم صاحب سان ملاقات لاءِ وقت مقرر ڪرڻ ۽ اسان کي هالا وڃي هلڻ ورياھ صاحب جو ڪم هو. ڪم جنوري جي مهيني ۾ مڪمل ٿيو ۽ فيبروري جي مهيني ۾ مخدوم صاحب سان ملاقات ٿي. خير و عافيت کان پوءِ تعارف شروع ٿيو. نياز صاحب کان مخدوم صاحب پڇيو ته پٽي صاحب جو بنگلو RENVOTE جنهن آفيسر (تصوير حسين حميدي) ڪيو، اُهو نوڪري ۾ آهي يا گهر ويو هليو. جنهن تي نياز صاحب چيو ته هُن کي نوڪري مان برخواست ڪيو ويو آهي. اڃا گفتگو هلي رهي هئي ته چانهه ۽ بسڪيٽ اچي ويا. رهيل ماڻهن جو تعارف ٿيو ۽ جڏهن راقم الحروف جو وارو آيو ۽ مون پنهنجو نالو ٻڌايو ته، مخدوم صاحب چيو بابلا توهان ڪهڙن مرزا صاحبن مان آهيو؟ مون چيو ته سائين آئون ٽنڊي آغا جي ميرزائن مان آهيان. پاڻ هڪدم پڇيائون ته پلا ميرزا علي محمد بيگ ۽ ميرزا عباس علي بيگ توهان جا ڇا ٿين؟ مون چيو ته ميرزا علي محمد بيگ منهنجو نانو آهي ۽ ميرزا عباس علي بيگ منهنجو چاچو آهي.

تنهن تي پاڻ چيائون ته ميرزا صاحب توهان خانداني ماڻهو آهيو، توهان جو علم و ادب سان واسطو هلندو پيو اچي ۽ خدا ڪندو ته اهو سلسلو هلندو رهندو. مخدوم صاحب جا اِهي دعائيه ڪلمات اڄ به منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن.
مخدوم صاحب اسان جي ڊئريڪٽر نياز صاحب کي چيو ته ميرزا خاندان جو قديم زماني کان وٺي علم و ادب سان واسطو هلندو پيو اچي. جنهن تي هُن چيو ته قبلا سائين جڏهن اسان وٽ ان قسم جي رپورٽ تيار ٿيندي آهي، ته ان جي شروع ۾ پهرين ان جي مڪمل تاريخ ڏني ويندي آهي، جيئن ان جي باري ۾ معلومات فراهم ٿي سگهي ۽ اهو اهم ڪم اسان ميرزا صاحب جي حوالي ڪيو آهي. هِن رپورٽ ۾ به تاريخي مواد ميرزا صاحب جو ئي سهيڙيل آهي. نياز صاحب تيار ٿيل رپورٽ (PC-I) مخدوم صاحب کي ڏني. پاڻ رپورٽ ڏسي تمام گهڻو متاثر ٿيا ۽ رپورٽ (PC-I) تي گفتگو ڪيائون. رپورٽ ۾ ميوزم ۽ ڪتب خاني جو ڏيک (Look) هن ريت ڏيکاريل هو:
مخدوم سرور نوح جي مزار لڳ ئي ميوزم ۽ ان جي پرسان ڪتبخانو هو. ڪتب خاني جي وچ ۾ رستو هو ۽ جاءِ کي آمهون سامهون کان دروازا ڏنا ويا هئا. ان بعد

ڪتب خاني ۾ وچ تي هڪ ڊگهي ميز ۽ ان جي آمهون سامهون ڪرسيون رکيون ويون هيون.
مخدوم صاحب انهيءَ رپورٽ سان متفق ٿيو ۽ نياز صاحب کي چيائين ته توهان اِهو ڪم اسان کي پنهنجي نگراني ۾ ڪرائي ڏيو. ڇو جو توهان ۽ توهان جي ٽيم قديم آثارن جي ماهر آهي ۽ مون کي تسلي ٿيندي ته ڪم سٺي نموني ٿي رهيو آهي. توهان کي ان ڪم جو اجورو پڻ ادا ڪيو ويندو.
نياز صاحب چيو ته فنڊ ڪير ڏيندو؟
تنهن تي پاڻ چيائون ته ان ڪم لاءِ اسان ذاتي طور تي رقم فراهم ڪنداسين.
پر جيئن ته اُهو دور مارشل لا جو هو ۽ هر آفيسر ڊڄندو هو. انڪري ان وقت رپورٽ مخدوم صاحب جي حوالي ڪري موٽي آياسين ۽ ورياهه صاحب به اڪثر نياز صاحب کي ان ڪم لاءِ چوندو رهيو، پر ڪم نه ٿي سگهيو! هاڻي اها رپورٽ ڪٿي آهي اُها ته خبر خدا کي.
باقي جيڪا رپورٽ آفيس جي رڪارڊ ۾ رکي وئي، سا 9/10 جولاءِ 1987ع تي سنڌ دشمن عناصرن طرفان آفيس ۽ حيدرآباد ٽالپور ميوزم کي ڏنل باهه ۾ سڙي وئي! جنهن ۾ ڪيترائي ناياب قلمي مخطوطات ۽ سنڌ جي تاريخ تي مشتمل ڪافي معلوماتي مواد شامل هو.

مخدوم صاحب سان اِها منهنجي پهرين ملاقات هئي. پاڻ پهرين ملاقات ۾ ئي مون کي جهڙا خوش گفتار ڏسڻ ۾ آيا تهڙا ئي عظيم شخصيت جا مالڪ. 11- جنوري 1993ع تي جڏهن مون سندن وفات جي خبر ٻُڌي تڏهن ساڻن ڪيل ان پهرين ملاقات جا عڪس منهنجي اکين آڏو ڦرڻ لڳا ۽ ذهن تي پٽائي گهوٽ جو ذهن تري آيو:

ڏُونگرين ڏسجَن، اَڄُ په رُيُون اُنِ جِيُون،
ڏوٿِيَڙا ڏُٿَ کي، آرهاڙان اَچَن،
خِيما ڪاهوڙِين، اَڄُ نه اُني پيڙِيـين.

(سر ڪاهوڙي)

رب جو شان ته PPP جي حڪومت آئي، وري مخدوم جميل الزمان صاحب پڻ اهڙي قسم جي PC ٺاهڻ لاءِ جناب عارف صاحب کي چيو. هاڻي ته جديد دور آهي ۽ ڪمپيوٽر تي هڪ ڏينهن ۾ تنوير صاحب PC-I تيار ڪري 06- فيبروري 2010ع تي مخدوم جميل الزمان جي حوالي ڪئي، پر اهو ڪم به ڪونه ٿيو. واضح رهي ته اُها PC-I هالا ۾ واقع قديم آثار جن ۾ ٽالپرن جا مقبرا وغيره آهن، انهن تي مشتمل آهي. ان ۾ مخدوم نوح واري رپورٽ شامل نه ٿيل آهي.*

ميرزا فياض علي بيگ

هوءِ جي هَليا هوت سونهارا

سال 1967ع وارو ته پڪي طرح ياد آهي، باقي تاريخ ۽ مهينو ياد نه اٿم!

آئون نانا ميرزا علي محمد بيگ جي آفيس گاڏي کاتي حيدرآباد ۾ ساڻس گڏ ويٺو هئس، جتي هڪڙو پلوڙ مڙس چاپئين اچي ڏاڙهي سان گيڙو رتا ڪپڙا پاتل ۽ مٿي تي پٽڪو ٻڌل، همت پريو قدآور بزرگ آيو؛ ساڻس پنج ڇهه ماڻهو به گڏ هجن. هن نانا سان عليڪ سليڪ ڪري ڪين چيو ته ”قبلا مخدوم طالب المولىٰ ڪي دستاويز لکائڻا آهن، سو اوهان کي سڏايو اٿن؛ اوهان مون سان گڏجي هلو.“ نانا مرحوم اٿيو ۽ مون کي چيائون ته ”ابا، مخدوم صاحب سڏايو آهي، توهان به اسان سان گڏجي هلو.“

اسين ان بزرگ سان گڏ مخدوم صاحب جي سول لين حيدرآباد واري بنگلي تي آياسين. بنگلي ۾ داخل ٿيندي ئي سامهون مخدوم صاحب جي وڏي رنگين تصوير

بهترين فريم ٿيل پٽ تي ٽنگيل هئي، جنهن ۾ کين ٽُرڪي ٽوپي پاتل هئي. سندن حَسين ۽ رعبدار چهري تي شهپر ڏاڍا سهڻا پي لڳا. اسين بنگلي ۾ جيئن ئي داخل ٿياسين ته منهنجو سڄو ڌيان اُن تصوير ڏانهن ڪڇي ويو، جنهن مون کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.

مخدوم صاحب هڪ ڪمري ۾ پنهنجي خانداني روايتي انداز ۾ پَٽ تي ويٺل هئا. جيئن ئي سندن نظر نانا تي پئي ته پاڻ فوراً اٿي بيٺا ۽ نانا سان گلي مليا. مون به اڳتي وڌي ادب مان سلام ڪيو. پاڻ طبيعت جا ڏاڍا مٺا هئا.

مخدوم صاحب ۽ نانا مرحوم ڳچ دير تائين پاڻ ۾ گفتگو ڪئي، پوءِ ڪانئن ڪاغذ وٺي آفيس ۾ موٽي آياسين ۽ موٽندي وري به مون اُن تصوير کي هڪ دفعو ٻيهر ڏٺو.

بهر ڪيف جڏهن اسين مخدوم صاحب وٽان موٽياسين، تڏهن مٿي ڄاڻايل بزرگ ۽ سندس ساٿي به اسان سان گڏجي آيا. نانا مون کي دستاويز وٺي اچڻ لاءِ چيو. آئون دستاويز وٺي آيس ۽ نانا مرحوم مون کي چوندو ويو ۽ آئون لکندو ويس. شاهدي طور اُن بزرگ پنهنجو نالو لکايو ۽ سندس نالو هو ”حاجي دوست علي ڪٽياڻ“.

هيءُ پهريون دفعو مون مخدوم صاحب جن کي روبرو ڏٺو ۽ سندن مٺي گفتگو ٻُڌي. ٻيو دفعو وري کين تڏهن

ڏنم، جڏهن اڏيرو لعل جو رهندڙ باثر زميندار ۽ مخدوم صاحب جو مريد محمد حسين هنگورو، نانا مرحوم وٽ آيو ۽ کين چيو ته ”قبلا مخدوم صاحب کي دستاويز لکائڻو آهي، اوهان هلو.“ اسين مخدوم صاحب جي سول لين واري بنگلي تي آياسين ۽ ساڳي تصوير وري به منهنجي توجهه جو مرڪز رهي. آئون ان تصوير کي ڏسندي نانا جي پويان مخدوم صاحب وٽ آيس.

هِن پيري مخدوم صاحب نانا سان ڪافي وقت ڪچهري ڪندو رهيو. ڪچهري دوران مخدوم صاحب پنهنجا شعر به ٻڌائيندو رهيو، جيڪي آئون غور سان ٻڌندو پئي رهيس. چاڪاڻ جو انهن ئي ڏينهن ۾ مون کي شاعري جو شوق تمام گهڻو هو. اُن ڪچهري ۾ عبداللطيف راز بلڙائي به ويٺل هو. هيءُ نانا مرحوم جي دوست مولائي قادر بخش جو نياڻو هو ۽ تمام سٺو شاعر هو. مخدوم صاحب سان تمام گهڻي عقيدت رکندڙ هو. ان مخدوم صاحب جي حڪم تي هڪ غزل به ٻڌايو. انهيءَ ڪچهري ۾ نانا مرحوم به پنهنجي غزلن مان ڪجهه شعر پڙهيا؛ جن مان ٻن غزلن جا ٻه شعر ذهن نشين ٿي ويا. هڪڙو غزل پاڻ مخدوم صاحب جي ڏنل مصرع طرح ”ڦوڪن سان اڏامي سو وڃي ٿيندو نظربند“ تي ٺاهيو، ان جو مقطع هِن ريت آهي:

سنڌيءَ جا محافظ ٿيا علي ۽ بَه محمد

سنڌيءَ ڪي ’مظفر‘ ڪندا اردو ڪي نظربند

ٻي غزل جو شعر جيڪو پاڻ سليم هالائي ۽ راشد علي شاھ جي چوڻ تي سنڌن غزل جو تتبع چيو:

سخن

شناس ’مظفر‘، ’سليم‘ و ’راشد‘ ٿيا،

سخن جو نشو آ ڪافي شراب گهٽ ڪر تون.

محمد حسين هنگورو، جيڪو نه شاعر هو ۽ نه ئي ڪيس شعر و شاعري سان ڪا دلچسپي هئي، سو جڏهن اٿڻ لڳو، تڏهن مخدوم صاحب ڪلندي چيو ته اوهان نه وڃو اسان جي شاعري ختم ٿي، هاڻي مقصد جي ڳالهه ٿا ڪريون. پوءِ مخدوم صاحب ڪاغذ ڏنا، جيڪي ڪٽي موٽي آفيس ۾ آياسين ۽ نانا مرحوم دستاويز لکي رجسٽرڊ ڪرائي رسيدون هنگوري صاحب کي ڏنيون.

سال 1974-75 تائين حاجي دوست علي ڪٽياڻ، محمد حسين هنگورو، حسين بخش خادم يا مخدوم صاحب جو پيو ڪو خادم يا مريد ايندو هو ۽ نانا کان دستاويز لکائي ڪٽي ويندو هو.

مخدوم صاحب جن سخن شناس هئا ۽ کين شاعريءَ سان دلي لڳاءُ هوندو هو. سنڌن ئي ڪوشش سان سڄي سنڌ ۾ وڏي پيماني تي مشاعرا ٿيا، ڪيئي بزمون قائم ٿيون ۽ ڪيترائي شاعر شاعريءَ جي ميدان ۾ آيا ۽ ڪاميابي حاصل ڪيائون. مخدوم صاحب جا ڊاڪٽر شيخ محمد

ابراهيم ’خليل‘ سان به تمام سٺا تعلقات هئا. هي ٻئي ”جميعت الشعراء سنڌ“ جي پليٽ فارم تي گڏ و گڏ نمايان نظر ايندا هئا.
سال 1972ع ۾ ڊاڪٽر ’خليل‘ جي لطيف آباد نمبر-2 واري بنگلي ۾ ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جي ميٽنگ ڪوٺايل هئي. اُن سلسلي ۾ مخدوم صاحب به آيل هو. ڊاڪٽر صاحب ”بزمِ خليل“ طرفان مخدوم صاحب جي صدارت ۾ مشاعري جو اهتمام ڪيو ۽ پاڻ مون کي به چيائون ته، اوهان به اچجو، جو مشاعرو ڪنداسين. اُن مشاعري ۾ آئون، منهنجو مامو ميرزا سلطان حيدر بيگ ۽ مهربان دوست عبدالقيوم ’صائب‘ گڏجي شريڪ ٿياسين. جتي به مخدوم صاحب کي ويجهي کان ڏسڻ جو موقعو مليو. جهڙي سندن شخصيت وڻندڙ هئي، تهڙو وري سندن شعر پڙهڻ جو انداز به سٺو ۽ وڻندڙ هو.
27- نومبر 1973ع تي ايران ڪلچر سينٽر لطيف آباد نمبر-7 ۾ سنڌي، اردو ۽ فارسي جو مشاعرو وڏي پيماني تي ٿيو. اُن مشاعري جي هڪڙي نشست جي صدارت مخدوم صاحب ڪئي. حضور احمد سليم ڪمپيئرنگ ڪئي. اُن ۾ هڪڙي نشست جي صدارت ڊاڪٽر ’خليل‘ به ڪئي. مون اُتي نظم پڙهيو.
نانا ميرزا علي محمد بيگ ۽ چاچا ميرزا عباس علي بيگ جي مشوري ۽ خواهش سان

مخدوم صاحب کي مشاعري لاءِ دعوت ڏني وئي، جيڪا پاڻ قبول ڪري مصرع طرح ”لڦون پئجي ويون منهنجي زبان ۾“ ڏني. 27- جولاءِ 1974ع تي اِهو مشاعرو مخدوم صاحب جي صدارت ۾ امام بارگاه علي آباد ٽنڊي آغا ۾ ٿيو. اُن ۾ سيد حيدر شاھ، سيد احسن الهاشي ۽ اسان جي بزرگ عزيزن طرحي غزل پڙهيا، مون به طرحي غزل پڙهيو. ان موقعي تي مخدوم صاحب، نانا ميرزا علي محمد بيگ سان گهڻو وقت ڪچهري ڪندا رهيا ۽ گذشته دور جون ڪيتريون ڳالهيون ڪائنن پڇندا رهيا، جو نانا مرحوم سال 1919ع کان 1922ع تائين مختيار ڪار هالا جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار رهي چڪو هو.

مخدوم صاحب جن جي جهڙي شخصيت بي مثال هئي، تهڙي ئي سندن شاعري ۽ تصنيف و تاليف به بي مثال آهي. سندن تصنيف ڪيل ڪو به ڪتاب کڻو؛ پوءِ چاهي اُهو شاعري جو مجموعو هجي يا نثر ۾ لکيل ڪو ڪتاب! سڀ پنهنجي فن جي لحاظ کان اعليٰ آهن.

مخدوم صاحب سنڌي شاعري جو اُهو سخن سنج شاعر آهي، جنهن شاعري جي هر صنف سان نهايت ئي خوش اسلوبي سان نڀاءُ ڪيو آهي. سندن شاعري

فصاحت و بلاغت سان لبريز آهي ۽ سندن شعرن ۾ ايڏي رواني آهي جو پڙهندڙ جهٽ متاثر ٿيو وڃي.

مخدوم صاحب جهڙو غزل جو سٺو شاعر هو تهڙو ئي ڪافي جو به باڪمال شاعر هو. ڪافي تي کين ڪمال جي دسترس حاصل هئي ۽ رباعي تي به پاڻ خوب طبع آزمائي ڪئي آهي.

رباعي تمام اصناف سخن ۾ ڏکي کان ڏکي صنف آهي، جنهن ۾ وڏا وڏا ناليوارا شاعر به ٿڙي ٿا وڃن. پر مخدوم صاحب انهيءَ ڏکي صنف کي به ڏاڍي خوش اسلوبيءَ سان نڀاهيو آهي، جيڪو سندن شاعراڻو ڪمال آهي. رباعي منهنجي پسنديده صنف رهي آهي.

ان ڪري جو جڏهن فن رباعي تي ڊاڪٽر ’خليل‘ ۽ مرزا اجمل بيگ جي درميان بحث هليو، جيڪو هڪ وقت ته اخبارن ۾ شايع ٿيو ۽ پوءِ ٽماهي ”مهراڻ“ رسالي ۾ اهو بحث ڇپيو. ڊاڪٽر صاحب طرفان لکيل جوابن جي پريس ڪاپي آئون لکندو هئس، جنهن ڪري مون کي به رباعي سان دلچسپي پيدا ٿيڻ لڳي.

رباعي تي شايع ٿيل مجموعن مان ”موتين جي ڍڳلي“ مرزا قليچ بيگ، ”مئڪده ناز“ هز هائينس مير علي نواز خان ’ناز‘، ”رباعيات واصف“ محمد بخش ’واصف‘ ۽ ”ڪليات عزيز“ ۾ ڇپيل عزيز مير چنداڻي جون رباعيون، هرومل سدارنگاڻي جا به رباعين

جا مجموعا ”رنگين رباعيون“ ۽ ”خوشبو“ فن رباعي جا شاهڪار آهن. سال 1950ع ڌاري مخدوم صاحب جي رباعين جو مجموعو ”رباعيات طالب“ ڇپيو، جنهن پڻ رباعي جي راهه ۾ چار چنڊ لڳائي ڇڏيا.

مون انهن مجموعن کي ۽ پنهنجي بزرگن جي چيل رباعين کي پڙهيو ۽ ڊاڪٽر ’خليل‘ جون چيل رباعيون ۽ سندس لکيل ڪتاب ”فن رباعي ۽ رباعي گو شاعر“ به زير مطالع رهيا. جن مون کي رباعي چوڻ تي اُتساهيو ۽ مون به هِن صنف تي طبع آزمائي ڪندي لڳ ڀڳ هڪ هزار رباعيون چيون آهن. ان کان علاوه مون رباعي تي هڪ ڪتاب ”رباعي جا راوي ۽ رباعي جا راهي“ پڻ لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي نامور رباعي گو شاعرن جون چيل رباعيون ڏنل آهن.

۽ وري جي مخدوم صاحب جي نثري تصنيفن مان ڪوبه ڪتاب ڪڍُو، ته هرهڪ جو انداز ئي نرالو... ڪتاب ”دُرِ ناياب عرف ياد رفتگان“، جنهن کي سنڌي شاعرن جي انسائيڪلوپيڊيا چئجي ته ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو. ان ڪتاب ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي شاعرن جو احوال ملي ٿو.

تازو ئي سنڌي ادبي بورڊ ان ڪتاب جو ٿيون ايڊيشن شايع ڪيو آهي. اِهو ڇاپو ڏسندي ئي اُهو ڏينهن اچي ياد پيم، جڏهن آءٌ ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ ميرزا فتح علي بيگ

’شاهد‘ پنهنجي بزرگن جو احوال ڪٺي مخدوم صاحب جن جي خدمت ۾ سنڌي ادبي بورڊ پهتاسين. پاڻ دل و جان سان اسان جي خاطر تواضع ڪيائون. ڪتاب ڏسندي ئي دل ۾ چيم ته، جيڪڏهن مخدوم صاحب سان حياتي وفا ڪري ها ته اڄ هيءُ ڪتاب ڪجهه وڌيڪ واڌارن ۽ سڌارن سان اسان وٽ پهچي ها!

مخدوم صاحب جن جي نثري تصنيفات مان ٻي يادگار تصنيف آهي ”ڪافي“. هيءُ ڪتاب لاجواب آهي، جيڪو بنيادي ماخذ جي حيثيت رکي ٿو.

ڪافي هجي يا بيت، غزل هجي يا رباعي، مطلب ته پاڻ هر صنف تي سخن آرائي جا جوهر ڏيکاري ميدان سخن ۾ پاڻ ملهايو آهي ته نثرنگاري ۾ به ڪين اعليٰ مقام حاصل آهي.

مخدوم صاحب ڪي جڏهن به ڏسڻ جو موقعو مليو، تڏهن مون ڪي سندن گفتگو ۾ سنجيدگي ۽ شائستگي جو عنصر نمايان نظر ايندو هو. هاڻي اوهان اندازو لڳايو ته جنهن شخص جي تصوير ئي ايڏو متاثر ڪندڙ هجي ته هو پاڻ خود ڪيڏو متاثر ڪندڙ هوندو.

---

* نوٽ: هيءُ مضمون پنهنجي يادگيري واري ڊائري مان نقل ڪيو آهي.

انٽرويو وٺندڙ: طارق اشرف

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جو يادگار انٽرويو

سوال: اوهان جون ٽي حيثيتون آهن: مرشد- شاعر- سياسي ليڊر. ڪهڙي حيثيت اوهان جي نظر ۾ اهم آهي ۽ ڇو اهم آهي؟

جواب: مان ٽنهين کي اهم سمجهان ٿو، پر مرشد جي حيثيت پهرين نمبر تي آهي. انهيءَ ڪري جو، مرشد جو مطلب آهي، ارشاد ڪرڻ وارو. جيڪو پنهنجي مريدن کي، پنهنجي دوستن کي، پنهنجي زيردستن کي، قرآن ۽ سُنت تي هلڻ ۽ عمل ڪرڻ جي هدايت ڪري ٿو. مرشد بار بار، بلڪ سدائين هدايت ڪري ٿو، ڪي ماڻهو انهي تي عمل ڪن ٿا ۽ انهن کي فائدو رسي ٿو، پر ڪي نٿا ڪن. جهڙيءَ طرح علامه اقبال چيو آهي: ان میں غافل بھی ہیں، جاہل ءبھی ہیں، ہوشیار بھی ہیں، سیکڑوں تیرے نام سے بیزار بھی ہیں۔

ائين ڪونهي سؤ سيڪڙو ماڻهو عمل ڪن، پر مرشد ته انهن کي سؤ سيڪڙو هدايت ڪري ٿو. پوءِ اڳلو

انهيءَ تي ڪيتري قدر عمل ڪري ٿو، اهو دارو مدار ان تي آهي. انهيءَ ڪري پهرين حيثيت مان انهيءَ کي ٿو ڏيان. مخدوم نوح رضه کان اڄ تائين اهو سلسلو هلندو اچي. انهيءَ جي جيڪا معلومات اسانکي آهي يا پنهنجو جيڪو لٽريچر اسان پڙهيو آهي يا سندن سوانح حيات پڙهي اٿئون، انهيءَ لحاظ کان مرشد جي حيثيت تمام اهم آهي.

ٻئي نمبر تي آءٌ اهميت شاعريءَ کي ٿو ڏيان. ڇو ته شاعري قوم کي هوشيار ڪرڻ جو ذريعو آهي. منهنجي خيال ۾ جي- ايم- سيد جو اهو چوڻ صحيح آهي ته ”شاعري، نثر کان وڌيڪ اثر رکي ٿي، جيڪڏهن انهيءَ قسم جي آهي.“ شاعريءَ جي ذريعي گهڻو ڪجھ چئي سگهجي ٿو، سمجهائي سگهجي ٿو، جيڪڏهن صحيح شاعر آهي.

اهميت جي لحاظ کان سياست يا سياسي ليڊريءَ کي آءٌ ٽئين نمبر تي رکندس. انسان جي زندگيءَ سان سياست لازم ملزوم آهي. انگريزن جي دور کانپوءِ، خاص طور تي هن دور ۾ انگريزن جي دور ۾ به سياست هئي، پر تڏهن نمونو ٻيو هو. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سياست جو نمونو ٻيو آهي. زندگيءَ سان سياست به لازمي شيءِ آهي، هر معاملي ۾ سياست هئڻ گهرجي. تنهنڪري سياست به آهي بشرطيڪ صحيح سياست هجي.

س: اوهان هڪ وڏا پير آهيو. ڪڏهن اوهان کي اهو احساس ٿيو آهي ته انهيءَ حيثيت ڪري، اوهان عام ماڻهوءَ کان پري آهيو؟

ج: اوهان ڪيئن ٿا چئو ته آءٌ عوام کان پري آهيان. ڪيترا اهڙا پير آهن جيڪي عوام کان قطعي طور پري آهن. پر آءٌ انهن مان ڪونه آهيان. منهنجا وڏا يا بزرگ به انهن مان ڪونه هئا. آءٌ عوام سان گڏ آهيان خود به عوامي ماڻهو آهيان. مون وٽ ماڻهو اچن ٿا، انهن سان گڏ اٿجي ٿو، ويهجي ٿو، ڳالهائجي ٿو. قطعي طور انهن کان جدائي ڪانهي. سؤ پئسا آءٌ عوام سان گڏ آهيان. فقط انهيءَ وقت جدا رهان ٿو، جڏهن طبيعت ٺيڪ نه هوندي آهي. باقي روز جو معمول اٿم، جيترا ماڻهو ايندا آهن، انهن سان ملندو آهيان. لکين ماڻهن سان آءٌ ملي چڪو هوندس. آءٌ انهن پيرن مان ڪونه آهيان جيڪي عام ماڻهن ۽ پنهنجن مريدن کان پري رهندا آهن.

”برسات“ لاءِ طارق اشرف، مخدوم محمد زمال طالب المولىٰ کان انٽرويو وٺندي

س: ڪڏهن اوهان اهو چاهيو آهي ته لکين مريدن جا پير نه هجو ها، فقط هڪ شاعر يا هڪ عام ماڻهو هجو ها؟

ج: اها ڳالهه ذهن ۾ ڪڏهن نه آئي آهي

س: اوهان کي اها عزت فقط اوهان جي بزرگن جي ڪري ورثي ۾ ملي آهي يا اوهان جي محنت به انهيءَ ۾ شامل آهي؟

ج: ٻئي ڳالهيون آهن. بزرگن جي ڪري به، پنهنجي خدمت ڪرڻ ڪري به. خلق جي خدمت تمام وڏي شيءِ آهي. ٻنهي شين ملائي ڪري انهيءَ درجي تي آندو آهي.

س: هيءُ سائنسي دور آهي. دنيا ڏاڍي ترقي ڪري ويئي آهي. اڄ اولاد کي ڪنهن ڪم ڪرڻ لاءِ چئجي ٿو ته اولاد به پڇي ٿو ”ڇو؟ ڇاجي لاءِ؟“ اهڙين حالتن ۾، اوهان جي خيال ۾ ”مرشد ۽ مريد“ جو سلسلو ڪيتري عرصي تائين هلندو؟

ج: منهنجي ته خيال ۾ اهو سلسلو بند نه ٿيڻ گهرجي. البت مختلف دور آهن. شروع کان تاريخ پڙهجي ته اهڙا دور به آيا آهن، جنهن ۾ ”مريدي ۽ مرشدي“ اوج تي آهي. وري اهڙا دوُر به آيا، جن ۾ ڪمي آئي. اهڙيءَ طرح ڪمي بيشي ٿيندي رهندي. ڪيترا اهڙا ماڻهو آهن، جيڪي تعليم يافته آهن، پر مرشد کي مڃين ٿا. ساڳيو مريدي جي تعليم وارو سلسلو جاري رکيو اچن. ڇيو وجي ٿو ته اڻ پڙهيل ۽ جاهل انهيءَ عقيدي جا هوندي آهن. پر اها ڳالهه ڪانهي. پڙهيل به اهو عقيدو رکن ٿا. پاڻ اهي وڏيڪ سمجهي سگهن ٿا مرشد کي. اڳتي هلي سيئي پڙهي وجن، سؤ سيڪڙو پڙهي وجن، پوءِ حالتون ڪهڙيون به هونديون. انهيءَ جي خبر خدا کي.

س: عام طور تي، سنڌي چوندا آهن: مرشد قيامت ۾ ڇڏائيندو، ڇا واقعي مرشد قيامت ۾ مريدن کي ڇڏائيندو؟

ج: جيڪي ماڻهو اهو سوچين ٿا ته مرشد قيام ڇڏائيندو، منهنجي خيال ۾ اهي اڻ ڄاڻ ماڻهو هوندا. انهن ڳالهه

سمجهي غلط آهي. مرشد جو ڪم آهي قرآن ۽ سنت تي عمل ڪرڻ ۽ عمل ڪرائڻ جي توفيق پئدا ڪرڻ، هن کي سمجهائڻ، هنکي هدايت ڏيڻ، جيڪو ماڻهو انهيءَ تي عمل ڪندو، ايترو ئي قيامت جي ڏينهن کيس فائدو رسندو. الله رب العالمين آهي، بخشڻ وارو اهو آهي. انهيءَ کان پوءِ اسان جو رسول آهي، جيڪو، رحمت العالمين آهي، بخشش ڪرائڻ جو دارومدار ان تي آهي. مرشد جو مطلب آهي ارشاد ڪرڻ وارو، هدايت ڪرڻ وارو مرشد. انبيا اسلام کان اڳ به آيا آهن. هر مذهب ۾ مرشد پئدا ٿيا آهن. آءٌ انهن کي مرشد سمجهان ٿو جن نيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي هدايتون ڪيون مرشد لکن جي تعداد ۾ ٿي گذريا آهن، پر پڇاڻو انهن کان به ٿيڻو آهي. آءٌ حضرت عمرؓ جو مثال ڏيان ٿو، جيڪو ٻيو خليفو هو. انهن ساڍا ڀارنهن سال خلافت ڪئي. 20 هجريءَ ۾ وفات ڪيائون. سندس وفات کان ڏهه سال پوءِ هڪ صحابي خواب ۾ حضرت عمرؓ کي ڏٺو. سندس پڇڻ تي حضرت عمر ٻڌايو ته اج پڇاڻي کان واندو ٿيو آهيان. هاڻ جڏهن حضرت عمر جهڙي ماڻهوءَ کان ڏهه سال پڇاڻو ٿئي ٿو ته ٻيو ڪهڙو هن کان وڌيڪ ٿي سگهي ٿو، جنهن کان پڇاڻو نه ٿئي. مرشد قيامت ڇڏائڻ جو هڪڙو ذريعو آهي، چاڪاڻ ته هو

نئين واٽ ڏيکاري ٿو. اڳلو انهيءَ تي عمل نه ڪندو ته سزا ڪائيندو.

س: اوهانجي مريد ٿيڻ جو طريقو ڪهڙو آهي؟

ج: طريقو اهوئي آهي، جهڙيءَ طرح رسول الله ﷺ جن بيعت وٺندا هئا. پنهنجي هٿ تي بيعت وٺندا هئا. اهو طريقو انهيءَ نموني هليو ٿو اچي. اڳي جهاد ۽ ٻين ڳالهين لاءِ واعدو ورتو ويندو هو. هاڻ قرآن ۽ سنت ۽ ٻين نيڪ ڪمن لاءِ واعدو ورتو ٿو وڃي. بيعت آهي واعدو ڪرڻ، يعني انهيءَ ڳالھ تي عمل ڪندو.

س: اوهان پنهنجي مريدن کي ڪهڙي تعليم ڏيندا يا تلقين ڪندا آهيو؟

ج: جنهن وقت هو بيعت ڪندو آهي، کيس قرآن ۽ سنت تي عمل ڪرڻ جي تلقين ڪبي آهي. الله تعاليٰ جو ذڪر ۽ فڪر ڪرڻ ۽ نيڪيون ڪرڻ لاءِ چئبو آهي. اسان جا خليفا، ورڪر، ننڍا خليفا، انهن سان هميشه رابطو هوندو آهي، هر لحاظ کان ڪوشش ڪبي آهي ته اهي سنئين واٽ وٺن. اڳتي هلي اهي عمل ڪن يا نه ڪن اها سندن قسمت.

س: ويھ ٽيھ سال اڳ ۽ اڄ جي مريد ۾ ڪو فرق محسوس ڪريو ٿا.

ج: فرق ڪو خاص ته ڪونهي. ڪي تعليم يافته ماڻهو پسند نٿا ڪن ته اسين ڪنهن جا مريد سڏجون،ڪنهن

ڪان هدايت وٺون. منهنجي خيال ۾ اهي بي مرشد چئبا، اهڙن ماڻهن کي عام طور تي بي پيرواه چئبو آهي. اهي ايترو فيض حاصل نٿا ڪري سگهن جيترو مرشد وارا حاصل ڪري سگهن ٿا.

س: هڪڙو ماڻهو قرآن ۽ سنت تي پوريءَ طرح عمل ڪري ٿو، نماز ۽ روزي جو پابند آهي. پر اهو ڪنهن جو مريد ڪونهي. ٻيو مذهب تي پورو ڪونهي، پر مرشد وارو آهي. ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو؟

ج: نيت ٺيڪ هجي، پوءِ اهو ڪنهن جو مريد هجي يا نه هجي. جنهن جي نيت ٺيڪ هوندي اهو پنهنجي مقصد ۾ يقينن ڪامياب ٿيندو. جيڪو مرشد وارو نه هوندو اهو ٿورو دير سان ڪامياب ٿيندو. چاڪاڻ ته استاد جي هر ماڻهوءَ کي ضرورت پوي ٿي. بي استاد ماڻهو جلدي ترقي نه ڪندو. سواءِ ڪن ٿورن جي. چوندا ڪونه آهن، فلاڻو استاد پير وارو آهي، پر جيڪڏهن ڪو مرشد وارو آهي، پر اطاعت نٿو ڪري، نيت ٺيڪ ناهي، ته پوءِ انهيءَ جون عبادتون. رياضتون، هن جو ذڪر فڪر رڳو ڏيکاءُ آهي. اها رياڪاريءَ جي عبادت آهي ۽ اها کيس جهنم ۾ وٺي ويندي.

الله ٿعاليٰ فرمايو آهي ته هر عمل جو دارومدار نيت تي آهي.

س: اوهان جي مريد ٿيڻ جا طريقا ڪهڙا آهن؟
ج: مريد ٿيڻ جو طريقو اهو آهي ته مريد ٻئي هٿ ڏيندو ۽ مرشد به ٻئي هٿ ڏيندو. هڪ هٿ مريد جي هٿ هيٺان ۽ ٻيو مٿان. هڪ خليفو به اتي موجود هوندو آهي. جيڪو مريد کي سچي ڳالھ سمجهائيندو ته اسان جو مذهب ڪهڙو آهي. اسان جا طور طريقا ڪهڙا هن. کيس ڪلمو طيب پڙهائبو. پوءِ کيس قرآن ۽ سنت تي هلڻ جي تلقين ڪبي، ذڪر فڪر جو طريقو سمجهائبو. هر اُها ڳالھ سمجهائبي، جنهن جو زندگيءَ سان دارومدار آهي. وري جڏهن به هن سان ملاقات ٿئي ٿي، هن کان پڇجي ٿو، هن کي ياد ڏيارجي ٿو ته هن کي ڪهڙا ڪم ڪرڻ گهرجن. طريقو ۽ شرط بلڪل معمولي آهن، پر تمام عظيم آهن.
س: مريد مرشدن کي ڏن پٽ ڏيندا آهن. ڇا اوهان به اهو وٺندا آهيو. اهو مقرر آهي يا مريد جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي؟
ج: ڪنهن شاعر چيو آهي: مريدي خادمي ڏن نظر دعوت آهي مڙئي دڙڪو دستوري نذراني کي ڏن پٽ چيو ٿو وڃي. اهو هر هنڌ، هر مرشد کي ملي ٿو. لنگرخاني جن خرچ انهيءَ مان هلائبو آهي. مرشد وٽ مريد ايندا آهن، رهندا، کائيندا آهن. اهو پئسو انهن تي ئي خرچ ڪجي ٿو. آءٌ پنهنجي لنگرخاني جي ڳالھ ٿو

ڪريان، مونکي ايترو پئسو ڪونه ٿو ملي، جنهن مان مهمان خانو هلي سگهي. ان ڪان چار حصا وڌيڪ مان پنهنجو ذاتي خرچ ڪريان ٿو، انهن جي قيام ۽ طعام تي.

س: جيڪڏهن ڪو مريد سچي زندگي اوهان کي نذرانو نه ڏي؟

ج: پلي نه ڏي. اسان وٽ اها ڳالهه مقرر ڪانهي. ڪن وٽ هوندي. اوهان کي معلوم هوندو، اسان وٽ ڪي پير اهڙا به آهن، جيڪي وقت جي مهانگائيءَ سان نذرانو به وڌائيندا رهيا آهن.

س: شاعري ڏانهن شوق اوهان کي ورثي ۾ مليو آهي يا اوهان جي شعوري ڪوشش آهي؟

ج: شاعري ورثي ۾ ملي آهي. روايت آهي ته پهريون خليفو حضرت ابوبڪر صديقؓ به شاعر هئا. ان جي اولاد مان اهو سلسلو هلندو پيو اچي ۽ ايستائين اچي پهتو آهي. مخدوم نوح رحمته الله ڪان اڳ جيڪي ماڻهو هئا، اهي شاعر هئا يا نه، انهيءَ جي ڄاڻ ڪونه اٿم، پر مخدوم نوح پاڻ شاعر هو. اهڙيءَ طرح ورثي ۾ اها شيءِ مليل آهي. شاعريءَ جي مون تعليم ڪانهي ورتي، نڪو مون پنهنجي ڪوشش سان شاعري ڪئي آهي. ائين فطري طرح ورثي ۾ ملي آهي.

س: شاعري اوهان کي ورثي ۾ ملي آهي. ڇا انهي ڪري اوهان شعر وڌيڪ چيو آهي ۽ نثر گهٽ لکيو اٿؤ؟

ج: نثر ۾ مون لکيو آهي تمام گهڻو لکيو آهي.

س: مان سمجهان ٿو شعر ڪجھ وڌيڪ لکيو آهي؟

ج: شاعري نثر کان ڪجھ زياده آهي. پر گهٽ لکڻ جو سبب اهو ڪونهي. منهنجا تمام گهڻا مقالا لکيل آهن، انهن مان ڪيترا ڇپيا ڪونهن. نثر ۾ ”ڪافي“ نالي ڪتاب ڇپيل آهي. ان کان علاوه ”تصوف اسلام“ وغيره به نثر ۾ آهن، ڪيترائي مضمون ڇپيل آهن، تاهم شاعري ڪجھ زياده آهي.

س: اوهان اولاد به شاعريءَ ڏانهن توجه وڌيڪ ڏنو آهي. ڇا اوهان جي اهڙي هدايت آهي؟

ج: نه اهڙي هدايت ناهي منهنجي پٽن مان ڪي شاعر آهن، ڪي ناهن. قدرتي طرح شاعري ڏانهن رجحان آهي. جيئن منهنجو.

س: اوهان شعر چوڻ جي ابتدا ڪڏهن کان ڪئي؟

ج: مون جڏهن کان شاعري شروع ڪئي آهي، مون انهي تي تاريخ لکڻ به شروع ڪئي آهي. هر غزل، هر بيت، هر ڪافيءَ تي تاريخ لکيل آهي. مرحوم اسد الله شاه حسيني منهنجو دوست هو، هن ۽ مون حساب لڳايو ته 1930ع کان مون شاعري شروع ڪئي.

س: شاعريءَ ۾ اوهان جو استاد ڪير هو؟
ج: پهريون استاد ته منهنجو والد هو. سندن تخلص ”مغموم“ هو. ڪين شاعريءَ سان لڳاءُ هو، پر سندن شاعري محفوظ نه رهي سگهي البت ڪجھ غزل ۽ ڪافيون موجود آهن.
والد منهنجو فقيري طبيعت جو هو، فقيرن سان گهڻو اٿندا ويهندا هئا. فقيرن جو اچڻ وڃڻ وٽن گهڻو هو. پاڻ سياح به هئا، گهڻو وقت سياحت ۾ گذاريائون. اڄ آءٌ تسليم ٿو ڪريان ته محمد صديق ”مسافر“ ٽنڊي باگي واري جي صحبت ۾، مون کي چڱو فائدو مليو. مسافر جو منهنجي چاچي مخدوم غلام حيدر وٽ اچڻ وڃڻ هو. ادب سان دلچسپي منهنجي چاچي کي به هئي.
مسافر مون وٽ به ايندو هو. استادي ته ڪونه ورتي هئم، پر هن جون سمجهاڻيون ڪم آيون. پوءِ شاعرن سان اٿڻ ويهڻ، انهن جي صحبت مان مستفيض ٿيس.
س: هڪ ڳالھ مشهور آهي ته غلام محمد گرامي اوهان جو استاد هو؟
ج: غلام محمد گرامي شاعر هو ئي ڪونه. بلڪل غلط فهمي آهي ته هو شاعر هو. ڪيس مولانا چوندا هئا، مطالعو وسيع هوس، حافظو به سٺو هوس. بحث مباحثن ۾ به مشهور ۽ ڪامياب هو. باقي شاعر ڪونه هو، انهيءَ جو مثال آءٌ پيش ٿو ڪريان، سندس هٿ اکر

آهن، اوهان پاڻ مطالعو ڪيو. ڪيس شعر لکڻ نه آيو آهي، هتي شبير هاطف کان صلاح پڇي اٿس. شبير هاطف ڊاڪٽر اسد الله شاه حسينيءَ جو ننڍو ڀاءُ آهي. انهيءَ مان اوهان ڪي اندازو ٿي ويندو ته غلام محمد گرامي شاعر آهي يا ڪونهي. گرامي صاحب مون تي مهربان هو. ساڻس دوستانه تعلقات هئا. ساڻس ڏاڍو سٺو وقت گذريو. استاد جو ته سوال ئي پئدا نه ٿيڻ گهرجي. چاڪاڻ ته پاڻ شاعر نه هو، تنهن لاءِ اهي ثبوت ئي ڪافي آهن. البت هو شاعريءَ کي تمام چڱيءَ طرح سمجهندو هو.

س: اوهان سنڌيءَ کان علاوه ٻين زبانن ۾ به شاعري ڪئي آهي؟

ج: مون اردوءَ ۾ لکڻ جي ڪجهه ڪوشش ڪئي. پارسيءَ ۾ شاعري ڪيم. سرائڪيءَ ۾ مختصر لکيم. پوءِ هڪدم خيال آيم ته پنهنجي زبان سنڌي موجود آهي. پوءِ ٻين زبانن ۾ ڇو لکجي. ٻين زبانن ۾ لکڻ وارا گهڻائي موجود آهن آءٌ ڇو لکان. ان ڪانپوءِ ٻين زبانن ۾ لکڻ ڇڏي ڏنم. تاهم ڪجهه شعر ٻين زبانن ۾ لکيا اٿم.

س: ڀلا فارسي يا ٻي ڪنهن زبان ۾ اوهان جو استاد؟

ج: نه ڪوبه استاد ڪونه آهي.

س: اوهان ڪڏهن آزاد شاعري ڪئي آهي؟

ج: آزاد شاعري نالو مون کي پسند آيو آهي. پر مون اِها
ڪئي ڪانهي، آزاد نظم جنهن کي چون ٿا، اهو بلڪل
غلط آهي. آزاد شاعري چئي سگهجي ٿو. مون اِها ان
ڪري نه ڪئي، جو اِها مونکي پسند ڪانهي. ڇا جي
ڪري ته اها ڌارين شيءِ آهي، ڌارين ملڪن مان آندي
ويئي آهي. جهڙي طرح غزل آهي. اِهو ايران مان آيو
آهي. انهيءَ کي آئي صديون ٿي ويون آهن ۽ هاڻ سنڌين
هن کي پنهنجو ڪري ورتو آهي. اهڙيءَ طرح سان
جاپاني شاعري، فرانسيسي شاعري، انگريزي شاعري،
آمريڪن شاعري يا گوئٽي، ٽئگور- انهن جي ملڪن ۾
جيڪي زبانون آهن، انهن جي ميوزڪ ۽ راڳ جي
مناسبت سان اِها شاعري صحيح آهي. پر اسان جي
مزاج سان، اسان جي موسيقيءَ سان انهيءَ جو ڪو
تعلق ڪونهي. آزاد شاعري ڳائي نٿي سگهجي. انهن
ملڪن ۾ اها شاعري ڳائجي ٿي. اسان وٽ موسيقي جدا
آهي. اسان وٽ نڪو انهيءَ کي ڪو ڳائي سگهي ٿو نه
ٻڌي سگهو ٿا. شايد ڪجھ لکندڙ ناراض ٿين، آءٌ ڪنهن
تي به تنقيد ڪونه ٿو ڪريان، پر مان لکڻ جي
ڪوشش ڪانه ڪئي. البت خوش طبعي جي نموني تي
به ٿي آزاد نظم لکيا هئا، جن جو نالو رکيم فري اسٽائل.
آزاد جي مقابلي ۾ فري اسٽائل زبان استعمال ٿيل آهي.
انهن ۾ ڪچا لفظ يا گارگند ڪونهي. پر اُهو ڇاپڻ جهڙو

ڪونهي. ڪنهن کي ڏيڪارڻ جهڙو ڪونهي. اها شيءِ
منهنجي طبيعت سان تعلق نٿي رکي.
س: هينئر اوهان فرمايو ته غزل ايران مان اسان وٽ
آيو. ۽ هاڻ سنڌي ٿي ويو. آزاد نظم به ٻاهران آيو آهي.
اِهو به اسان وٽ عام مروج ٿي ويندو؟
ج: صدين کان پوءِ ٿي سگهي ٿو.
س: آزاد نظم کان علاوه فرانس مان ترائيل ۽ سانيٽ ۽
جاپان مان هائيڪو آيا، جيڪي پابند آهن، آزاد ناهن
ج: انهن جي زبان ۾ اِها موزون شاعري آهي، پر اسان
وٽ آءٌ پانيان ٿو ته موزون شاعري نه چوڻ گهرجي. پر
رديف ۽ ڪافيي ۾ هنجي پابندي آهي، سٺون
هڪجيتريون آهن ته پوءِ اها شاعري آهي ۽ صدين کان
پوءِ شايد انهن کي سنڌي زبان پنهنجو ڪري وٺي.
س: اوهان آزاد نظم کي جنهن کي مون آزاد شاعري
چيو. اوهان ان کي شاعري مڃو ٿا، يا اها شاعري
ڪانهي؟
ج: شاعري يقينن آهي. جتان به آئي آهي، شاعريءَ جي
حيثيت ۾ آئي آهي. نظم جو مفهوم آهي. نظم و نسق. نظم
۽ آزاد اهي ٻئي تضاد آهن، هن کي آزاد شاعري چئجي،
آزاد نظم نه چوڻ گهرجي.

س: اوهان جي بزم طالب المولىٰ سان جيڪي به شاعر واسطو رکن ٿا. انهن گهڻو ڪري پابند شاعري ڪئي آهي؟

ج: ان ڪري ته سڀئي پراڻا شاعر آهن، وڏي عمر جا شاعر آهن. بزم جي وجود کي پنجويهه سال ٿي ويا آهن. ان زماني ۾ آزاد شاعري هئي ڪونه. ڪي نوان ننڍا آهن، انهن ڪئي هوندي، ان جي خبر ناهي. پراڻا شاعر، پراڻي ڳالهه تي هليا اچن. آءٌ به پراڻن شاعرن مان آهيان.

س: اوهان جي شاعريءَ تي اڪثر اِهو اعتراض هوندو آهي ته شعرن ۾ فارسي گهڻي هوندي آهي ۽ روائتي شاعري هوندي آهي. گهڻي پاڳي گل و بلبل، ساغر و مينا جو ذڪر هوندو آهي.

س: علام آءِ آءِ قاضيءَ وٽ منهنجو اچڻ وڃڻ جهجهو هو. هڪڙي دفعي علامه صاحب ٻڌايو ته ننڍي عمر ۾ ٻار کي جيڪو به سيکاريو وڃي ٿو، ٻڌايو وڃي ٿو، هن جي حافظي ۾، هن جي شعور ۾ اِهو هميشه محفوظ رهي ٿو. پنهنجو مثال ڏنائين ته ننڍي عمر ۾ گهر وڃبو هو ته ڪُڪڙ پَرَ نيڙي پئي هوندي هئي. امان چوندي هئي: ابا اڄ ڪو مهمان ٿو اچي، ڪڪڙ انهيءَ ڪري ائين ويٺي آهي. هاڻ وڏي ٿيڻ کان پوءِ مون کي يقين آهي ته اهو غلط آهي. پر اڄ ڏينهن تائين به، پهريون

دفعو جڏهن اهڙي ڪڪڙ تي نظر پوي ٿي ته امان جي ڳالھ ياد ايندي آهي. منهنجي تعليم و تربيت جنهن ماحول ۾ ٿي آهي يا ڏني ويئي آهي..... اڳ مون کي قرآن شريف پڙهايو ويو. پوءِ سنڌي پڙهائي ويئي، پوءِ فارسي پڙهائي ويئي. ڪجھ عربي به. فارسيءَ جو مون پورو ڪورس مڪمل ڪيو. لازمي طرح سان فارسيءَ جا الفاظ منهنجي شاعريءَ ۾ اچيو وڃن. ائين به غزل جيترو فارسي ۽ عربيءَ جي استعمال سان سهڻو، خوشنما ۽ بهترين لڳي ٿو. اهڙو صفا سنڌي ۾ نه. انهيءَ ڪان بهتر آهي ته پوءِ ڪافي لکجي.

ماڻهو انهيءَ ڪري ٿا اعتراض ڪن، جو اڄڪلھ فارسي پڙهن ڪونه ٿا، سمجهن ڪونه ٿا. انهيءَ ۾ نه ڏوھ فارسيءَ جو آهي، نه منهنجو. غالب تي به سندن هم عصر شاعرن اعتراض ڪيو هو ته سندس شاعري تمام گهڻي فارسي آميز آهي. هن جو جواب هن هڪ رباعيءَ ۾ ڏنو هو. آخري سٽ مونکي ياد آهي: گويم مشڪل و گر نه گويم مشڪل. جيڪي ماڻهو فارسي نٿا پسند ڪن، اهي سنسڪرت ۽ هندي چو ٿا استعمال ڪن سنڌي زبان ۾. انهيءَ ڳالھ تي به اعتراض آهي. جيڪا سنڌي زبان اسين ڳالهايون ٿا. هينئر اوهان ۽ آءُ جنهن زبان ۾ ڳالهايون ويٺا، انهيءَ ۾ شاعري ڪجي، اها بهتر

آهي. باقي فارسي نه آڻجي، هندي ۽ سنسڪرت آڻجي، اهو غلط.

س: جديد شاعريءَ جي متعلق اوهان جو رايو؟

ج: جديد شاعري، جنهن جو ذڪر ٿي چڪو.

س: جديد شاعريءَ سان منهنجو مقصد فقط آزاد نظم ڪونهي. پراڻي شاعري يا پراڻو غزل جيڪو روائتي قسم ۾ هوندو هو، جنهن ۾ گل و بلبل، ساغر و مينا، نرگس ۽ سوسن جو ذڪر هوندو هو. اڄ جي جديد شاعري عوام جي مسئلن تي ڪجي ٿي. انهن ڳالهين ۽ شين تي ڪجي ٿي، جن جو واسطو سڌو سنئون زندگيءَ سان آهي؟

ج: اسان جو سنڌي ماڻهو جڏهن تنقيد ڪري ٿو ته تنقيد جي بدران تريد ڪري ٿو. پر انهيءَ ڳالهه کان پاسي ٿي ڏسو ته گل و بلبل، ساغر و مينا سان گڏ ايترا ئي شعر قومي نظر ايندا. ايترا شعر امراء، وزراءُ، صدر ۽ اميرن تي نڪتاچيني سان ملندا، جن جي ڪا حد ڪانهي. آءٌ پنهنجي ڪلام جي ڳالهه ڪريان ٿو. هڪ دفعي ڪو منهنجو پورو ڪلام پڙهي ڇڏي، پوءِ ٻڌاءِ ته مون ڇا لکيو آهي. واقعي رڳو گل و بلبل جي تصوراتي شاعري آهي. ائين ڪونهي. سچي شاعريءَ جي مطالعي کانپوءِ به جڏهن ڪير نه سمجهي ته مجبورن ماٺ ڪرڻي پوندي. حالانڪ ان ۾ اميرن لاءِ تشبيهه

آهي، وزيرن، ملا، واعظ ۽ محتسب تي تنقيد ڪيل آهي. پر اڄڪلهه شاعريءَ ۾ هر شيءِ تي لکجي ٿو اهو به بهتر آهي. مولانا شبلي نعماني پنهنجي ڪتاب ”شعرالعجم“ ۾ لکيو آهي ته شاعر ٻن قسمن جا هوندا آهن. هڪڙو اهو شاعر جيڪو ٻين لاءِ لکي. انهي کي خطيب چئبو. چاڪاڻ ته هو ٻين کي ٿو خطاب ڪري. هڪڙو شاعر اهو آهي جيڪو پنهنجون وارداتون، پنهنجا حادثات ۽ پنهنجا قلبي مشاهدا، پنهنجي لاءِ ٿو لکي. انهيءَ کي هن وزن ڏنو آهي ته اهو صحيح شاعر آهي، ڇو ته ڪوبه ڳائڻو، ڪنهن به شاعر کي ڳائيندو ته ٻڌندڙ ائين محسوس ڪندا ته هيءَ منهنجي ڳالهه پئي ٿئي. تنهنڪري اهو شعر ۽ شاعر بهتر آهي، جيڪو پنهنجي صحيح صحيح واردات لکي. ڪڏهن ڪڏهن تصوراتي ڳالهيون به اچيو وڃن. مولانا شبليءَ جي چوڻ مطابق اهو فرق آهي ۽ جيڪو ڪرسيءَ تي، کٽ تي، گهوڙي تي، ٽرئڪٽر تي....

س: قطعه ڪلامي معاف عام هاري، عام ماڻهو....

ج: هاري، گهوڙو، اٺ، هر، ٻني ٻارو. انهن شين تي لکڻ گهرجي. تمام ضروري آهي ته انهن تي لکجي جنهن مان هاريءَ کي فائدو ٿئي، گهوڙي سوار کي فائدو ٿئي. پائلٽ کي فائدو ٿئي ۽ قوم کي فائدو ٿئي. اها سٺي شيءِ آهي.

س: اوهان فرمايو ته جڏهن اوهان پين زبانن ۾ شاعري شروع ڪئي ته اوهان کي خيال ٿو ته آءٌ پنهنجي سنڌي زبان ۾ ئي چو نه شاعري ڪريان، ته اوهان ڪڏهن اهو سوچيو آهي ته اوهان جي شاعريءَ ۾ فارسي وڌيڪ استعمال ڪيل هوندي آهي، عام ماڻهو ته ايتري فارسي ڄاڻي ڪونه ٿو جيڪڏهن اوهان نج سنڌيءَ ۾ لکندا ته پڙهندڙ فيض حاصل ڪري سگهندا.

ج: اهڙا غزل به ڪيترائي موجود آهن، جيڪي نج سنڌيءَ ۾ آهن. فرق فقط هيءُ آهي ته ڪنهن به منهنجو سڄو ڪلام پڙهيو ئي ڪونهي ۽ منهنجي ڪافي ته نج سنڌيءَ ۾ آهي. هر شخص انهي کي سمجهي سگهي ٿو. اڻ پڙهيل انهيءَ کي سمجهندو.

س: شيخ اياز جي شاعري اوهان پڙهي آهي. اوهان جو سندس شاعري متعلق ڪهڙو رايو آهي؟

ج: شيخ اياز جي شاعري مون ايتري ڪونه پڙهي آهي پر به ٽي ڪتاب مون پڙهيا آهن. شيخ اياز جو غزل بلڪل اهڙو غزل آهي، جهڙو منهنجو فارسي غزل. ”پوئنر پري آڪاس“ ۾ اياز جا جيڪي غزل آهن، اهي بهترين غزل آهن. اهي سيئي فارسي آميز آهن ۽ ايترا فارسي آميز آهن، جنهن جي حد ڪانهي. هڪڙو اهڙو طبقو آهي، جيڪو شيخ اياز جي انهيءَ غلطي کي لڪائي ٿو. پر اها غلطي ناهي، بهترين شيءِ، وڏي

وصف آهي شاعريءَ جي. ”پوئنر پري آڪاس“ ۾ اياز جا جيڪي غزل مون پڙهيا آهن، اهي اهڙائي آهن جهڙا منهنجا غزل. انهي ڪان علاوه ايران واري جيڪا موزون شاعري آهي، يعني قطعه وغيره، اهي به ائين لکيا آهن، پر جيڪي وايون وغيره لکيون اٿس، جيڪي ٺيٺ سنڌيءَ ۾ آهن، اهي به ائين آهن، جيئن مون ٺيٺ سنڌيءَ ۾ لکيون آهن.

ڪراچيءَ جي هڪ انسوسيئيشن آهي. مونکي نالو ياد ڪونهي، اها ٻارهين مهيني، سال ۾ جيڪي ڪتاب نثر ۽ نظم ۾ ڇپيا آهن مونکي موڪليندا آهن. ۽ لکندا آهن ته جيڪو ڪتاب اوهان کي پسند اچي، انهيءَ تي پنهنجو رايو لکي موڪليو. مون ڪڏهن به نثر واري ڪتاب تي راءِ نه ڏني آهي. نظم واري ڪتاب تي هميشه شيخ اياز جي فائدي ۾ لکيو آهي.

س: اوهان تنوير عباسي ۽ شمشيرالحيدري جي شاعري پڙهي آهي؟

ج: تمام ٿوري. انهيءَ لاءِ چوندس ته انهن جي سموري شاعري پڙهان ته پوءِ راءِ ڏيان. ٿورو گهڻو جيڪو مون مطالعو ڪيو آهي، آءٌ تنوير عباسيءَ کي زياده پسند ڪندو آهيان.

: ڀارت جي مشهور سنڌي شاعر نارائڻ شيام کي اوهان پڙهيو آهي؟

ج: نه

س: هڪڙن شاعرن کي رجعت پسند ۽ ٻين کي ترقي پسند چيو وڃي ٿو. اوهان جي نظر ۾، ٻنهين ۾ ڪهڙو فرق آهي. اوهان پاڻ کي ڪنهن ۾ شامل ٿا ڪريو؟

ج: رجعت پسند (مخدوم صاحب ڪجهه دير سوچيو، پوءِ چيائون) آءٌ پانيان ٿو ته اسين جيڪي مسلمان آهيون جيڪي رسول کي مڃون ٿا، اولياءَ گرامي ۽ بزرگن کي مڃون ٿا، اسين به رجعت پسند آهيون. اهڙي ريت ته سڀڪو رجعت پسند آهي، سواءِ انجي جيڪو دهريو هجي، ڪميونسٽ هجي، جيڪو اسلام جا قاعدا قانون نه مڃيندڙ هوندو، اهو ته نهيو، جيڪو مڃيندڙ هوندو انهيءَ کي رجعت پسند چيو ٿو وڃي. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکجي يا انهن کي ڇڏي پوءِ رجعت پسنديءَ تي اچجي.

س: ادب ۾ رجعت پسندي جو مطلب هروڀرو مذهب ڏانهن ڪونهي، اڳي ادب براءِ ادب لاءِ لکبو هو. هاڻ گهڻي وقت کان ادب براءِ زندگي لکجي پيو. اهڙو ادب جنهن جو واسطو عام ماڻهوءَ جي زندگيءَ سان هجي. عام ماڻهوءَ جا مسئلا هجن. رجعت پسند ادب اهو جيڪو رڳو پنهنجي لاءِ، تصوراتي، خيالي يا جنهن مان عام ماڻهوءَ کي ڪو فائدو نه رسي؟

ج: لکڻ ته ماڻهن لاءِ گهرجي. حد کان وڌيڪ رجعت پسندي به ٺيڪ نه آهي، نه ترقي پسندي. لائين هڪڙي آهي، جنهن تي بيهڻ گهرجي. پنهنجو هڪڙو شعر ٿو ٻڌايان:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهي طاقت طالب المولىٰ ته پوءِ
پيري ۾ مخدومي رڳو منصب ته ڪونهي.

هاڻ هنکي رجعت پسندي ته ڪونه چئبو. تنهنڪري منهنجي راءِ مطابق وچ واري حصي، موزون لائين تي بيهڻ کپي.

س: اوهان جو ڪو اهڙو شعر آهي، جنهن لاءِ اوهان اهو چئي سگهو ته اهو اوهان جي شاعري جي حيثيت سان سڃاڻپ آهي؟

ج: مونکي ٿورو ويسارو آهي، ڊائبٽيز جي ڪري. ان ڪري اهڙي قسم جو ڪو شعر ياد نٿو اچي، جيڪو منهنجي سڃاڻپ جو ڪارڻ هجي؟

س: اوهان يا اوهان جي شاعري ڪنهن شاعر يا ڪنهن جي شاعريءَ کان متاثر آهي؟

ج: فارسيءَ ۾ خواجه حافظ پسند آهي، اردوءَ ۾ غالب. سنڌيءَ ۾ شاهه ڪي چڏي، اهڙا تمام گهڻا شاعر آهن، جيڪي ٿي گذريا آهن، موجود آهن، سٺا شاعر آهن، انهن کي ياد ڪري، لسٽ ناهڻي پوندي. ائين چوڻ ته

هيءُ اول درجي تي آهي. اهو منهنجي لاءِ ممڪن ڪونهي.

س: مون سوال پيو پڇيو هو ته اوهان ڪنهن شاعر يا اوهان جي شاعري ڪنهن شاعر جي شاعريءَ کان متاثر آهي؟

ج: منهنجي شاعريءَ تي ڪنهن جو اثر هجي. ننڍي عمر ۾، جڏهن مون شاعريءَ جي ابتدا ڪئي ته هالا ۾ محمد فقير کٽياڻ، سيد مهدي شاه جهانيان ۽ انهن جي ٻالڪن جو اچڻ وڃڻ گهڻو هو، منهنجي والد صاحب وٽ مون کي ٻاهر نڪرڻ جو موقعو ڪو ورلي ملندو هو. آءٌ انهن کي ٻڌندو هوس. ٿوري وقت کان پوءِ مون محسوس ڪيو ته منهنجي شاعريءَ تي هنن جو اثر آهي. هنن جا لفظ، هنن جو مضمون، جيڪو آءٌ هنن کان ٻڌان پيو، اهڙو ئي لکان پيو. مون اهو سڄو بڪ ڦاڙي ڇڏيو ۽ اها شاعري اتي بند ڪيم. ۽ اهو فيصلو ڪيم ته جيستائين الڳ پنهنجي شاعري نه ڪري سگهندس، تيستائين نه ڪنهن ٻئي شاعر کي پڙهندس، نه ٻڌندس. جيڪڏهن ٻين کان متاثر ٿي اهڙو لکيم ته جهڙو لکيم تهڙو نه لکيم. ان کانپوءِ ڇهه مهينا يا ٻارنهن مهينا شاعري ڪرڻ بند ڪري ڇڏيم، ان کانپوءِ آهستي آهستي وري شاعري شروع ڪيم.

اهو لازمي آهي ته جڏهن ٻئي جو شعر پڙهجي ٿو ته انهيءَ جو اثر ونجي ٿو. ٻين شاعرن جي شعرن کي ڏسو ته ڪنهن نه ڪنهن جو اثر ضرور ورتل هوندو. تهڙيءَ طرح مون تي به ٻين شاعرن جو اثر ضرور ٿيو هوندو. ڪوبه شاعر ڪونه هوندو، جنهن تي ڪنهن ٻي شاعريءَ جو اثر نه هجي. پر مون تي ڪنهن هڪڙي شاعر جو اثر ناهي.

س: اوهان جي خيال ۾ هڪ وڏي شاعر ۾ ڪهڙيون خوبيون هئڻ گهرجن؟

ج: منهنجي خيال ۾ خوبيون ته گهڻيون پونديون، جيڪي ڪنهن ۾ به ڪونهن. جن شاعرن شاعري تي ڪتاب لکيا آهن، مثال طور مولانا شبلي نعماني پاڻ شاعر هو ۽ ”شعرالعجم“ شاعريءَ تي ڪتاب لکيا اٿس. جيڪي شعر جون خوبيون هن ڄاڻايون آهن، سي خوبيون سندس شعرن ۾ ناهن. سؤ پئسا عيب کان پاڪ ڪنهن جو به ڪلام ناهي.

س: اوهان جي نظر ۾ سنڌ جي موجوده شاعرن ۾ ڪهڙو وڏو شاعر آهي؟

ج: ايوب جي دؤر کان وٺي مونکي ڊائبٽيز آهي. اٿڻ ويهڻ ۾ تڪليف ٿيندي اٿم. ان ڪري ٻاهرين شاعرن سان گهٽ ملاقات ڪري سگهيو آهيان. مشاعرن ۾ به گهٽ ويندو آهيان، تنهن ڪري ڪنهن شاعر جو نالو آڻ

نٿو وٺي سگهان. شيخ ايا ڪان ڪنهن اهڙو سوال پڇيو. تنهن جي جواب ۾ هن پراڻي هالا جي ڪنهن مرحوم شاعر جو نالو ورتو، گل يا ڪو اهڙو تخلص هو هن جو. جنهن فارسيءَ جو استعمال گهٽ ۾ گهٽ ڪيو آهي. تنهن ڪري اياز، هن کي پسند ڪري ٿو. آءٌ فارسي استعمال ڪندو آهيان، ان ڪري مون کي فيض بخشاپوريءَ جو ڪلام پسند آهي. ڇاجي ڪري ته آءٌ به اهڙي ڍنگ جو ڪلام لکان ٿو.

س: اوهان جي خيال ۾ سنڌ ۾، غزل جو سڀ کان وڏو شاعر ڪير هو؟

ج: اهو به ڪونه چئي سگهندس. مون قديم شاعرن کي ڪونه پڙهيو آهي. نه پڙهڻ جو سبب اهو هو ته متان لاشعوري طرح ٻين جو اثر قبول نه ڪري وٺان. سو آءٌ فيصلو ڪري نه سگهندس ته غزل جو بهترين شاعر ڪير هو.

س: چوندا آهن ته جيڪو سٺو پڙهندو ڪونه ته اهو سٺو لکي نه سگهندو؟

ج: اهو صحيح آهي، پر مون سان مشڪل اها آهي ته آءٌ ٻن کي پڙهان ٿو ته انهن جو اثر وٺيو ڇڏيان. اهو منهنجو پنهنجو خيال آهي. منهنجي پنهنجي پوٽي جميل الزمان لاءِ ماڻهو چون پيا ته هو منهنجي ڪاپي پيو ڪري، پر هن هڪ ڪتاب ۾ لکيو آهي ته هن منهنجي

شعر جو اثر ورتو آهي. شاهه لطيف کان نه ڪو اڳي ٿيو آهي، نه پوءِ ٿيندو. سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. وائي ۾ ڪافي ساڳي شيءِ آهي، نالا به آهن.
ان ڪري آءٌ ٻئي جي شاعري پڙهندي گهٻرائيندو آهيان ته متان ساڳيون شيون آءٌ ويهي لکان.
س: اهو ضروري آهي ڇا ته ٻين جو شعر پڙهجي ته ان جو اثر ٿي وڃي؟
ج: ٿي سگهي ٿو. اهڙا مثال ڪئين آهن.
س: شاهه کان علاوه وائي جو ٻيو ڪهڙو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي؟
ج: منهنجي راءِ اها آهي. مون پنهنجي ڪتاب ”ڪافي“ ۾ به لکيو آهي ته وائي ڇا کي ٿو چئجي. مون ڊاڪٽر دائود پوٽي وٽ شاهه جو هڪڙو رسالو ڏٺو هو، جنهن تي وائي جي بدران ڪافي لکيل هو. مون ڊاڪٽر صاحب کي چيو ته مونکي هن رسالي جي ٻن ٽن صفحن جا فوٽو ڪيرائي ڏيو. ڊاڪٽر صاحب ائين ڪري ڪو نه سگهيو. سندن وفات کان پوءِ مان سندن بيگم وٽ به ٽي دفعا ويس، پر رسالو نه مليو.
س: اوهان ٻين زبانن جي ڪهڙن شاعرن کي پڙهيو آهي؟
ج: مون سرائڪي شاعر خواجه فريد کي پڙهيو آهي جنهن کي مان وڌيڪ پسند ڪريان ٿو. پنجابيءَ شاعر

وارث شاھ جي ھير پڙھي اٿم. ھو تمام سٺو شاعر آھي. انگريزي ايتري نه سمجھي سگھندو آھيان. نه اسان وٽ اھڙو ماحول آھي جو انگريزي ڳالھائجي، تنھن جي باري ۾ آءٌ ڪونه چئي سگھندس. فارسي پڙھيل آھيان. نظامي، سڪندر، حافظ ۽ ٻيا ڪافي فارسي شاعر پڙھيا اٿم، پر آءٌ سڀ کان وڌ حافظ کي پسند ٿو ڪريان.

س: فرانسيسي ۽ جاپاني شاعري جيڪا سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ڇپي آھي يا ان طرز تي جيڪا سنڌيءَ شاعري ٿي آھي؟

ج: مون ڪونه پڙھي آھي. مان اھڙو خوش قسمت ناھيان، جو دوست مون کي اھڙا ڪتاب موڪلين. ڪنجوسيءَ کان ڪم وٺندا آھن.

س: اوھان پاڻ ڪتاب خريد نه ڪندا آھيو؟

ج: آءٌ شھر وڃان ڪونه. مون ۾ ھاڻ توفيق ناھي. پوءِ ڪيئن پسند ڪريان ۽ وٺان.

س: شاھ لطيف کي اوھان سنڌ جو وڏو شاعر سمجھو ٿا، يا سندس شمار دنيا جي وڏن شاعرن ۾ آھي؟

ج: شاھ لطيف جو ثاني نه ڪائنس اڳ پئدا ٿيو ھو، نه ڪائنس پوءِ پئدا ٿيو آھي نه ان ڪانپوءِ پئدا ٿيندو. منھنجي راءِ مطابق شاھ دنيا جو سڀ کان وڏو شاعر آھي ٻين سمورن ملڪن جي وڏن شاعرن جي شاعريءَ ۾ جيڪي خوبيون آھن، سي سڀ شاھ جي ڪلام ۾ آھن.

س: علام آءِ- آءِ قاضي ٻڌايو هو ته ”سر ڪيڏارو“ ته ڀٽائيءَ جو ڪونهي، ان ڪري پاڻ پنهنجي مرتب ڪيل رسالي ۾ اهو شامل نه ڪيائون. اوهان جو ان باري ۾ ڪهڙو رايو آهي؟

ج: هير رانجها لاءِ به چوندا آهن ته اهو وارث شاهه جو ڪونهي. ان کان علاوه ٻين ڪيترن شعرن لاءِ چوندا آهن ته اهي ڀٽائي جا ناهن. شاهه جي رسالي ۾ ٻين ڪيترن شاعرن جو ڪلام موجود آهي. تمرفقير، مخدوم لطف الله، لاکو لطف الله، مخدوم نوح ۽ قاضي قادن جا بيت به موجود آهن. گھڻن جا سندن نالن سان موجود آهن. ائين جيڪڏهن شعر ڪڍبا ته پوءِ شاه جو ڪلام وجي ٿورو بچندو. منهنجي خيال ۾ علامه صاحب کي سر ڪيڏارو نه ڪڍڻ گھرجي ها.

س: اوهان جو ڇا خيال آهي ته ڀٽائي جي شاعري ۽ ٻين جي شاعريءَ ۾ اهڙو فرق ناهي، جو سڃاڻي سگھجي ته ڪهڙو شعر ڀٽائي جو آهي، ڪهڙو ڪونهي؟

ج: جيڪڏهن ڪو ماڻهو پراڻي سنڌيءَ جو ماهر هوندو، پراڻن شاعرن کي پڙهيو هوندو، ڀٽائي ۽ ان کانپوءِ جي شاعرن کي پڙهيو هوندئين ته اُهو اها تميز ڪري سگھندو. پر اهڙا تمام ٿورا ماڻهو هوندا.

س: اوهان ان ڏانهن توجهه نه ڏنو آهي؟

ج: مون توجه ڏنو آهي پر جڏهن اهو چئجي ته اهو شعر
پٺائي جو ناهي ته ماٺهو چڙيو ٿا پون. مخدوم نوح جو
هڪ بيت آهي.

مرحوم الانا صاحب ٿي وي تي هن بيت کي پٺائيءَ جو
چيو ۽ اڌ ڪلاڪ ان تي تقرير ڪيائين.

مون الانا صاحب کي چيو ته، اوهان رڻ ڪري چڙيو
اهو بيت مخدوم نوح جو آهي. اوهان تصديق ته ڪريو
ها، زبان ته ڏسو ها، شاهه ۽ مخدوم نوح جي زبانن جو
مطالعو ته ڪريو ها.

س: پٺائي جو ڪو اهڙو بيت، جيڪو اوهان کي سڀ
کان وڌيڪ وڻندو هجي؟

ج: پٺائي جو پورو رسالو ٿو وڻي، ڪوبه اهڙو بيت
ناهي، جنهن جي لاءِ چئجي ته گهٽ آهي. يادداشت
پوري ڪانهي. پر سر مارئي وڻندو آٿم. انهيءَ سر جو
هڪ بيت آهي

سونهن وڃايم سومرا

س: مختلف عالمن شاهه جا رسالا مرتب ڪيا آهن،
علامه آءِ آءِ قاضي آهي، گربخشاڻي، غلام محمد
شهواڻي، قليچ بيگ، محمد عثمان ڏيپلائي، ڊاڪٽر نبي
بخش بلوچ، ڪلياڻ آڏواڻي. اوهان ڪنهن جي رسالي
کي مستند سمجهو ٿا؟

ج: منهنجي خيال ۾ شاهه جو رسالو مستند اڃا ٿيو ئي
ڪونهي. البت انهن رسالن ۾، شهواڻي وڏي محنت
ڪئي آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي تمام گهڻيون غلطيون
ڪيون آهن. منهنجو انهيءَ تي هڪڙو مضمون به
ٽماهي مهراڻ ۾ ڇپيو هو. گربخشاڻي هر لفظ کي
سنسڪرت جو لفظ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي
آهي. شهر جو ماڻهو هو، تنهنڪري ٻهراڙي جي نالن ۽
مختلف شين جي ڄاڻ پوري نه هئس. مثال طور ”پيڏي“
(مرئي تي هٿ رکي ڇپائون) هنکي ٻول، پاڻ معنيٰ
ٻڌائي اٿس ڪرائي. زمين آسمان جو فرق آهي. اهڙيون
ڪيتريون غلطيون ڪيون اٿس. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
به چڱي محنت ڪئي آهي، ان کي به چڱو سمجهڻ
گهرجي. هن زيرن زيرن سان لفظ پيش ڪيا آهن ۽
خاص خاص لفظن جون معنائون به ڏنيون اٿس. اهي
شيون منهنجي نظر ۾ چڱيون آهن.
مون سنڌي ادبي بورڊ ۾ هڪ تجويز ڏني هئي ته سڄي
سنڌ مان ڇاڻو گڏجي شاهه جو رسالو مرتب ڪن،
جيڪو مستند هجي. باقي شاهه جو ڪلام آهي لاوارث
جنهن کي جيئن ٿو اچي، تيئن ٿو لکي. منهنجي خيال ۾
شاهه لطيف هينئر زنده ٿي اچي ته انهن سڀني تي ڪورٽ
۾ ڪيس هلائي.

س: علامه آءِ آءِ قاضي جو مرتب ڪيل رسالو اوهان جي نظرن مان نڪتو آهي؟

ج: جيڪا به ايراني شاعري آهي، قصيدي کان علاوه، سا مون ڪئي آهي. قصيدي ۾ هوندي آهي وڏن ماڻهن جي ساراه. مبالغو هوندو آهي، تنهنڪري مون اهو نه لکيو. باقي نظم، رباعي قطعو ۽ غزل لکيو اٿم. پنهنجي سنڌي شاعريءَ ۾ بيت، ڪافي ۽ مداح لکي آهي.

س: اوهان هيئت ۾ ڪي تجربا ڪيا آهن؟

س: اوهان سنڌي ادبي بورڊ جا ڪافي سال چيئرمن رهيا آهيو. اوهان بورڊ جي ترقيءَ لاءِ ڪهڙا اپاءُ ورتا هئا؟

ج: ايوب خان جي دور کان وٺي ضياءُ الحق جي دؤر تائين آءٌ چيئرمن رهيس. تنهن وقت ۾ بورڊ ويچاريءَ ڪي نقدي هزارين رپيا ملندا هئا، جنهن مان پورائي ڪانه ٿيندي هئي. نوان نوان ميمبر به ايندا هئا. اسان پنهنجي طرفان گهڻي ڪوشش ڪئي، پر حڪومت بلڪل توجه نه ڏنو.

بورڊ هاڻ اچي ترقي ڪئي آهي. سنڌي ادبي بورڊ نهايت شاندار ادارو آهي. پر افسوس اهو آهي ته جيڪي چيچڙ جهڙيون شيون آهن، سي پاسيريون پيون آهن.

س: سنڌ ۾ ڪافي صاحب حيثيت شخصيتون آهن جڏهن
اوهان چيئرمن هئا، حڪومت پئسا نٿي ڏنا ته اوهان
صاحبِ حيثيت.....

ج: تعليم جي سلسلي ۾ ڪاليج يا اسڪول، انهيءَ معاملي ۾ ماڻهو ڪنجوس آهن. پاڻ تي، پنهنجي شوق ۽ ذوق تي لکين رپيا خرچ ڪري ڇڏيندا، پر تعميري ڪمن تي رپيو به نه ڏيندا. مون ڪوششون به ڪيون، پر بيسود.

س: اوهان ڪهڙي دؤر کي شاعريءَ جو سٺو دور
چوندا؟

ج: آءٌ اهڙو ڪونه دور مقرر ڪري ڪونه سگهيو آهيان. جهڙي طرح سان اردو شاعريءَ جا دور مقرر ڪيا ويا آهن ته فلاڻي شاعر کان فلاڻي شاعر تائين. آءٌ شاعري جو ايترو مطالعو نه ڪري سگهيو آهيان جو چئي سگهان ته فلاڻي دور ۾ سٺي شاعري ٿي آهي. آءٌ ته چوندس ته هن دور ۾ سٺي شاعري ٿي آهي. هيءُ اسان جو دور آهي، اسين هن کي پسند ڪريون ٿا.

س: جنهن مشاعري ۾ اوهين هوندا آهيو، گهڻو ڪري صدارت اوهان کان ڪرائي ويندي آهي. اها صدارت اوهان کان وڏي شاعر هئڻ جي ڪري يا وڏي پير هئڻ جي ناتي سان ڪرائبي آهي؟

ج: اهو ته انهن کان پڇڻ گهرجي جيڪي صدارت ڪرائين ٿا. پر آءٌ ڪيترن اهڙن مشاعرن ۾ شريڪ ٿيو

آهيان، جنهن ۾ صدارت ٻئي جي هوندي آهي. سنڌي ساهت سال وارو ڪراچي جو مشاعرو تمام عظيم الشان مشاعرو هو، اسي ڪن شاعر اتي هئا. صدارت تنوير عباسي جي هئي، مان هڪ عام شاعر جي حيثيت شريڪ ٿيو هوس.

ڪو مون کي عزت ڏيئي صدارت ڏئي ٿو، اها ٻي ڳالھ آهي. ائين ڪڏهن به نه ٿيو آهي ته مون چيو هجي ته منهنجي صدارت نه هوندي ته آءٌ ڪونه ايندس.

س: شاعريءَ ۾ جيڪو مرتبو اوهان کي حاصل آهي، اوهين ان مان مطمئن آهيو؟

ج: آءٌ بلڪل مطمئن آهيان. جيڪڏهن اوهان مون کان پڇو ته ڪهڙي شاعر جي شاعري اوهان کي بهترين لڳي ٿي ته آءٌ پنهنجو نالو وٺندس. پر جيڪڏهن اهو پڇو ته ڪهڙي شاعر جي ڪلام ۾ سڀ کان وڌيڪ عيب آهن، ته به آءٌ پنهنجو نالو وٺندس. چاجي ڪري ته مون پڙهيو آهي پاڻ کي.

س: اوهان جي خيال ۾ ڪهڙي قسم جو ادب تخليق ٿيڻ گهرجي؟

ج: ادب ۾ نثر ۽ نظم ٻئي اڳيو ٿا وڃن. اڄڪلھ ماڻهو وڌيڪ روشن خيال آهن. اڄڪلھ وڌيڪ پڙهيل، وڌيڪ سمجهو آهن. جيڪي تجربا ڪيا ويا آهن، يا جيڪو اڄڪلھ لکجي پيو، اهوئي بهتر آهي.

س: هڪ مبلغ ۽ اديب ۾ ڪهڙو فرق آهي، جڏهن ته
ٻئي معاشري کي سڌارڻ چاهين ٿا؟
ج: مبلغ ملا هوندو آهي. انهن منجهه ضديت هوندي آهي.
اڪثر تبليغ ڪندڙن کي ٻيا گهٽ درجي جا نظر ايندا
آهن. چاڪاڻ ته هو پاڻ کي عبادت ۾ ٻين کان وڌيڪ
سمجهندو آهي. مبلغ پاڻکي بهتر سمجهي، ٻئي کي گهٽ
سمجهي ڳالهائيندو آهي. پر اديب ٻين کي قرب جي نظر
سان ڏسندا آهن. اديب ٻين کي معاشري ۾ سٺي مقام تي
پهچائڻ چاهيندا آهن. ٻنهي ۾ اهو فرق آهي.
س: ڪا اهڙي ڪهاڻي جيڪا اوهانکي وڻي هجي؟
ج: هڪ تاريخي ڪهاڻي واقعي مون کي پسند آهي.
يوسف شاهين پنهنجي ڪتاب ”اندر ۾ اُهاءُ“ جي مهاڳ
۾ ڏني آهي. ڇام ٻانڀڻي جي ڪهاڻي آهي. انهيءَ مونکي
ڏاڍو متاثر ڪيو.
س: اها ته لوڪ ڪهاڻي آهي. منهنجو مقصد جديد
ڪهاڻي.
ج: اهي پڙهيون ڪونهن
س: ٻڌو هوسين ته جنهن ڏينهن ٿي- ويءَ تان ڊرامو
جنگل ڏيکاربو هو، اوهان جي چوڻ تي هالا جي بجلي
بند رهندي هئي، چاڪاڻ ته هن ڊرامي ۾ پيرن ۽
مرشدن کي گهٽ ڪري ڏيکاربو هو؟

ج: ايئن قطعاً غلط آهي. جن اها ڳالھ ڪئي آهي، اُهي ويچارا خيرخواه ناهن، بدنام ڪرڻ جون اهي ڳالهيون اڻو. ٿي- ويءَ جو شوق مونکي قطعاً ڪونهي، پر اهو پروگرام آءٌ ڏسندو هوس. پٽي صاحب جي ڏينهن ۾ اهڙا ڪيئي ڊراما نشر ٿيا. جن ۾ پيري مريدي جي گھٽتائي ڏيکاري ويئي. اسان ڏاڍي دلچسپيءَ سان اهي ڏسندا هئاسين. تڏهن هڪڙو ڊرامو ڏٺو هو، جنهن ۾ پير پاڻ کي انڌو ظاهر ڪندو آهي، پر هوندو سڄو آهي. هن جا ڪرتب، هن جو فن، ڏاڍي دلچسپيءَ سان ڏٺاسين.

س: اوهان عملي سياست ۾ ڪڏهن حصو ورتو؟

ج: منهنجي سياست شروع ئي هالا ميونسپلٽيءَ کان ٿي، تنهن وقت منهنجي عمر ننڍي هئي، ارڙهن سال يا ڪجھ گهٽ. هالا ميونسپلٽيءَ جو چيئرمن منهنجو ننڍو چاچو غلام حيدر هو. انهيءَ جي چوڻ ۽ ڪوشش تي آءٌ ميمبر ٿيس. جلد پاڪستان ٺيو، جڏهن ايوب خان جو دور آيو تڏهن اڳتي وڌڻ شروع ڪيم.

س: سياست ۾ اچڻ جو ڪارڻ ڪهڙو هو؟

ج: شروع ۾ ته سمجھ ئي ڪانه هئي ته ميمبر چو ٿيو آهيان. پر جڏهن ميونسپلٽي جي ٻي اليڪشن آئي ته ازخود چيم ته مونکي ڪڍو. منهنجي چاچي چيو، اڳ ۾ ته تيار نه پي ٿئين، هاڻ پاڻ پيو چوين. چيم، هتي فلاح ۽ بهبود، تعليم ۽ ماڻهن جي سڌاري لاءِ ڪم ڪري

سگهجي ٿو. خدمت خلق ڪري سگهجي ٿي. تنهن ڪري بهرو وٺان ٿو. بهرحال، جهڙيءَ طرح ڪم ڪرڻ گهريم ٿي، اهڙيءَ طرح پچاڙيءَ تائين ڪري ڪونه سگهيس.

س: سنڌ ۾ اوهان وانگر پير پاڳاري جي به اهم حيثيت آهي. سندس حر فوج آهي، جنهن مارشل لاحڪومت جي مدد ڪئي، ۽ 1983 واري جمهوري تحريڪ جي خلاف پڻ حڪومت جي مدد ڪئي. اوهان جا به لکين مريد آهن، اوهان به اهڙي ڪا فوج چو نٿا تيار ڪريو، جيڪا وقت پوڻ تي سنڌ جو بچاءُ ڪري سگهي؟

ج: ايوب جي پوين ڏينهن ۾ ايوب خان کي، ۽ پوءِ يحيٰ صاحب کي چيم ته: اسانکي سنڌ رجمنٽ گهرجي، مهرباني ڪري سنڌ رجمنٽ ٺاهي وجي. چيائون: تون گهڻا ماڻهو ڏيندين. چيم: فوري طرح پنج سئو ماڻهو ڏيندس.

انهيءَ ڳالھ کي دير ڏني ويئي، تان جو ڳالھ ختم ٿي ويئي. ۽ ايوب صاحب به هليو ويو، وري يحيٰ صاحب آيو، وري يحيٰ صاحب سان ڳالهايم ته اوهانکي منهنجي تجويز جي خبر آهي، توهين پاڻ به انهيءَ ڳالھ ۾ شامل هئا. هاڻ وري سنڌ رجمنٽ جو مطالبو اوهان وٽ کڻي آيو آهيان. جيئن ٻيون رجمنٽ آهن، تيئن سنڌ رجمينٽ به ٺاهي وجي. يحيٰ صاحب چيو ته ٺيڪ آهي. ڪجھ ڏينهن

مون ڏنو، پر ڏنم ته ٿڏائي پئي ٿئي. تنهنڪري مون قومي اسيمبلي ۾ سنڌ رجمينٽ ٺاهڻ جي تجويز پيش ڪئي. پنجابين انهيءَ جي مخالفت ڪئي، مون انهيءَ تي ڳالهايو. ڪرنل حبيب الرحمان انهيءَ جي مخالفت ۾ ڳالهايو، چيائين ته سنڌ ڇا آهي، سنڌين ۾ ڪجھ ڪونهي، سنڌين ۾ حال ڪونهي. سنڌي تمام ڪمزور ماڻهو آهن. مونکي چيائين: اوهين هروپرو تڪليف ٿا ڪريو، سنڌي ڇا ڪندا. مون هنجي مخالفت جي جواب ۾ غالب جو هي شعر پڙهيو:

پوءِ پيٽي صاحب کي مجبور ڪيم، هڪڙي ڏينهن، رمضان جي مهيني ۾ پيٽي صاحب افطار پارٽي تي سڏايو چانهن پيئندي چيائين، هاڻ چئو. چيم: سنڌ جو ڪر مٿي ڪريو. اوهان کان پوءِ نه ڄاڻ ڪير ايندو، اهو تاريخي ڪم آهي. مون کي ڇڏي ڏيو، اوهين اهو ڪم ڪريو، اوهين اهڙو اعلان ڪريو.

چيائين: چڱو سڀاڻي يارهين لڳي اچجو. انهن ڏينهن ۾ ٽڪا خان چيف آف اسٽاف هو، انهي کي ۽ سيڪريٽري غياث الدين کي فون ڪري چيائين ته سڀاڻي يارهين وڳي مون وٽ اچجو، غياث الدين مهاجر هو پر سڏائيندو راشدي هو. ٻئي ڏينهن آءٌ پهتس، پيٽي صاحب سان گڏ هو ٻئي به ويٺا هئا، پيٽي صاحب منهنجي لاءِ چيو ته اوهان هنجي تقرير ٻڌي هوندي. هن جو مطالبو

آهي ته سنڌ رجمينٽ ٺهي. هاڻ توهين ڳالهايو. ٽڪا خان ٿورو ڳالهايو، باقي وقت چپ رهيو، البت غياث الدين گهٽو ئي نٽايو ۽ بهانا بڻايائين. مون ائين محسوس ڪيو ته ٻئي اڳ ۾ ڪو صلاح مشورو ڪري آيا آهن، ڳالهه کي ٽٽو ڪري ڇڏي ڏجي. مون کين اهو به چيو پر هنن چيو ته: نه ڪنداسين. چيم ته: مهرباني ڪري آرڊر ڪريو. پر ٻه ٽي ڳالهيون منهنجيون مڃٽيون پونديون. پڇيائون: اهي ڪهڙيون چيم: سنڌ رجمينٽ لاءِ ماڻهن کي حيدرآباد ۾ ٽرئننگ ڏني وڃي. جڏهن ٽرئننگ پوري ٿئي ته پلي جيڏانهن وڻي موڪليو. چيائون ته: ها ائين ڪنداسين، ڳالهه پوري ٿي آءٌ ڏاڍو خوش ٿيس. وري انهي ڳالهه لاءِ ٽندي محمد خان ۾، مير اعجاز جي دعوت ۾ هڪ ميٽنگ ٿي، مونکي به پٽي صاحب سڏايو، اتي وري هنن چيو ته حيدرآباد ۾ ته ماڻهن جي رهائڻ لاءِ جاءِ ڪانهي، تنهن ڪري ڪن کي سکر، ڪن کي سنڌ ۾ ٻين هنڌن تي، ڪن کي سهالا موڪليو.

مون پٽي صاحب کي چيو ته اهي ڳالهيون نٽائڻ جون آهن. سنڌين کي پنجابي ٽريننگ وٺڻ ئي ڪونه ڏيندا، ڏاڍو تنگ ڪندا. انهن کي تڪليفون ڏئي پڇائي ڪيندا اوهان اسيمبليءَ ۾ منهنجي مخالفت ۾ تقرير ٻڌي هوندي . تنهن ڪري مهرباني ڪري حيدرآباد ۾ رکو، ٻي صورت ۾ سکر ۾.

نيٺ هلي هلي اهو فيصلو ٿيو ته اڌ سکر ۾ اڌ حيدرآباد ۾.
مون چيو: اسانکي سنڌي آفيسر گهرجي. چيائون سنڌي
آفيسر ڪهڙو آهي. مون چيو: محمد بچل سومرو،
جيڪو تڏهن ڪرنل هو، يا ٻيو ڪجهه. چيائون،
حيدرآباد ۾ ٻئرڪن جي هڪ ونگ خالي ٿا ڪرايون،
اتي رکنداسين ۽ ٽرئننگ ڏينداسين.
ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ، محمد بچل هالا ۾ مون وٽ آيو. هن
چيو ته: ونگ ته خالي نٿي ٿئي، اُتي رهيل ماڻهو
ڪيڏانهن ويندا. مون کي چيو ويو ته ماڻهن کي
موڪليو. ڪن کي پشاور، ڪن کي بلوچستان، ڪن
کي سهالا، ڪن کي ٻين هنڌن تي. چيم: ائين ڪيئن
ٿيندو. جيڪي هتان صوبيداري جي ٽرئننگ وٺڻ لاءِ
پنجاب وڃن ٿا، انهن جي ئي ٻيڙي ٻوڙيو ڇڏين، ۽ اسان
جا ۾ ماڻهو هوڏانهن ڪڏهن ويا به ڪونهن. بهرحال
ڳالهيون ڪري ڪري، پٽي صاحب وٽ هلي هلي،
اسيمبليءَ ۾ گوڙ ڪري ڪري ويهي رهيس ڪم ڪونه
ٿيو. ۽ مجبورن مونکي اهي لفظ چوڻا ٿا پون ته پٽي
صاحب انهي ۾ دانسته سستي ڪئي، انهي ڪري اها
ڳالهه رهجي ويئي. ۽ مون واري تجويز مير علي احمد
خان اچي بحال ڪرائي. تاهم به اسان جا مجاهد موجود
آهن، هن وقت به ڪافي تعداد ۾ مجاهد آهن ۽ پنهنجي
ديوٽيءَ تي قائم آهن.

س: هن وقت جيڪا سنڌ رجمينٽ قائم ڪئي ويئي آهي، اوهين انهي مان مطمئن آهيو؟

ج: اها نالي جي آهي

س: انهيءَ جو ڪارڻ؟

ج: جيڪڏهن حڪومت جو ساٿ نٿا ڏيون ۽ مخالف ٿي ويهون ٿا ته ماڻهن جا ڪم نٿا ٿين. جيئن هينئر اسان جا ڪم نٿا ٿين. اسان جا سيئي ماڻهو رڙيون پيا ڪن، ڌڪا پيا جهلن. حڪومت جا جيڪي نالائق ماڻهو آهن اهي به لائق ٿيو پيا هلن، تنهن ڪري مجبورن حڪومت کان ڪم وٺڻ جي ڪري، حڪومت سان رهڻو ئي ٿو پوي.

س: پهرين اوهان مسلم ليگ ۾ هئا. پوءِ پيپلز پارٽيءَ ۾. ٻنهي جي منشور ۾ تمام گهڻو فرق آهي. اوهان پي پيءَ جي منشور ڪري ان ۾ شامل ٿيا هئا، ڀٽي صاحب جي دوستيءَ جي ڪري يا جيئن اوهان ٻڌايو ته حڪومت ۾ شامل نٿا ٿيون ته ڪم نٿا ٿين؟

ج: مسلم ليگ جو ڪم هو پاڪستان ٺاهڻ. ٺهڻ کان پوءِ هنجو ڪم پورو ٿيو، مسلم ليگ ختم ٿي ويئي. صدر ايوب اچي ڪجھ وقت لاءِ جيئرو ڪيس. ڀٽو صاحب نوجوان ماڻهو هو، هن جي منشور ۾ تمام سٺيون ڳالهيون هيون، تنهنڪري بنا حجاب ان ۾ شامل ٿياسين.

س: اوهان فرمايو ته مسلم ليگ ختم ٿي چڪي آهي، پيرپاڳارو ته شروع کان مسلم ليگ ۾ شامل آهي، ۽ سندس چوڻ مطابق مسلم ليگ موجود آهي؟

ج: ضياءُ الحق کان وٺي محمد خان جوڻيجي تائين سڄي حڪومت مسلم ليگ جي فائدي ۾ آهي. وزير اعظم پاڳاري جو آهي، انهيءَ کي ڪڍي ڇڏين ته پير صاحب به مسلم ليگ مان هٿ ڪڍي وٺندو.

س: اوهين اينٽي ون يونٽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿيا هئا، جيڪا جي.ايم.سيد قائم ڪئي هئي. ان مان الڳ ٿيڻ جا ڪارڻ؟

ج: جي.ايم.سيد جا لفظ آهن ته اسان اوهان کي هن پوزيشن ۾ ڏسڻ پسند نٿا ڪريون. يعني هرڪو ٿو چوي پير صاحب، مخدوم صاحب. جيستائين اوهان جي اها حيثيت ختم نه ڪنداسين سک سان نه ويهنداسين. تنهن ڪري ڌڪاري ڪڍي ڇڏيائون. پوءِ لاچار اسان کي به ڪونه هو. پوءِ وجي ادبي ڪم کي لڳاسون.

س: هينئر ملڪ کان ٻاهر وڃڻ وقت اوهانجي جي ايم سيد سان ملاقات ٿي هئي. ڇا سيد سان ڪنهن ڳانڍاپي جو امڪان آهي؟

ج: جي.ايم.سيد جيڪو سدائين ڳالهه ڪندو آهي ته سنڌ ۽ سنڌين کي حق ملڻ گهرجن. سنڌي ماڻهن کي گڏجي، منجهن اتفاق ڪجي. جيڪي اثر رسوخ وارا آهن، جيئن

بي نظير پٽو آهي، پير صاحب پاڳارو آهي. انهن سڀني کي ساڻ کڻجي. اهي تمام سٺيون ڳالهيون آهن. انهيءَ سلسلي ۾ ملاقات ٿي هئي.

س: سنڌي بلوچ پختون فرنٽ جي باري ۾ اوهان جو ڇا خيال آهي؟

ج: فرنٽ جو پروگرام مون پوري طرح پڙهيو ناهي. سندن منشور پڙهجي ته پوري ڄاڻ پوي. باقي جيڪي هنن جا خيال اخبارن ۾ پڙهيا اٿم سي چڱا آهن ته مرڪز وٽ فقط ٽي چار محڪما هجن، باقي سڀئي صوبن وٽ. ائين ٿيندو، انهيءَ لاءِ في الحال ڪجھ چئي نٿو سگهجي. ٽي سال اڳ، لنڊن ۾ ممتاز ڀٽي مونکي مانيءَ تي سڏيو هو. اتي حفيظ پيرزادو ۽ ڄام صادق به هئا، اتي اهڙي ڪا ڳالھ نڪتي هئي. پوءِ اسان جي ملاقات به ڪونه ٿي آهي.

س: پر ايم.آر.ڊي واري تحريڪ ۾ اوهان پنهنجا تمام گهڻا ماڻهو گرفتاريءَ لاءِ پيش ڪيا؟

ج: ان ۾ سڀ گڏ ٿيا. ڀٽي صاحب پيري سڀ گڏ ڪونه ٿيا. ايم.آر.ڊي وارو مسئلو به تمام وڏو هو. جتوئي صاحب به......

(مخدوم صاحب ڳالھ اڌ ۾ ڇڏي ڏني).

س: اوهان جي خيال ۾ جتوئي صاحب بي پي ڇو ڇڏي؟

ج: جتوئي صاحب لاءِ جي.ايم.سيد جو هڪ اخباري بيان مون پڙهيو هو ته مون پٽي صاحب کي چيو هو ته، جتوئي توهان سان بيوفائي ڪندو ۽ توهان کي ڇڏي ويندو. جتوئي صاحب جي آڏو ايترو ويجهو ڪونه هئس. منهنجي خيال ۾ حالتون اهڙيون ٿي ويون جو جتوئي صاحب جيڪو ڪجهه ڪرڻ چاهيو ٿي، اهو ڪري نٿي سگهيو. عهديدارن جي جيڪا لسٽ بينظير ٺاهي هئي، اها جتوئي صاحب کي پسند نه هئي، تنهنڪري اها اخبارن ۾ به نه ڏنائين. انهن ڳالهن تان ڪجهه بينظير ڪٽي ٿي پئي، ڪجهه جتوئي صاحب. انهيءَ ڪري جتوئي صاحب پيپلز پارٽي ڇڏي وڃي پنهنجي پارٽي ٺاهي. منهنجو اندازو آهي ته نئين پارٽي ٺاهڻ جو پراڻو پروگرام هو.

س: مخدوم خليق پي پي سنڌ جي صدارت تان استعفيٰ ڇو ڏني. ڀڙو اٿئون ته ان لاءِ حڪومت اوهان تي دٻاءُ وڌو هو؟

ج: قطعي نه. خليق خانداني حالتن جي ڪري، زمينداري ڪمن ڪارن جي ڪري استعفيٰ ڏني. هر ڪنهن جي ٻني الڳ الڳ آهي. جيڪڏهن پارٽيءَ جي ڪمن ۾ مشغول ٿئي ٿو ته زمين ڏانهن ڪمي ٿي ٿئي ۽ زمينن ڏانهن ٿو توجهه ڏي ته پارٽيءَ جا ڪم ٿا رلن. انهيءَ ڪري جڏهن ڏنائين ته. ٻئي ڪم هڪ وقت ۾ نه

ٿي سگهندا ۽ پوءِ بدنامي ٿئي، تنهنڪري سوچي سمجهي استعفيٰ ڏنائين.

س: پر اخبارن ۾ ته آيو هو ته بينظير پٺو لاڙڪاڻي هئي، اوچتو.....

ج: اهي ڳالهيون اوچتوئي وجود ۾ ايندیون آهن، حالانڪ ڳالهيون ٻولهيون، بحث مباحثا ٿيا هئا. بي نظير انڪار ڪيو ٿي، چاڪاڻ ته ڪيس اهڙو پيو ماڻهو نٿي مليو. استعفيٰ کانپوءِ به خليق بينظير سان مليو هو، ڪيس پنهنجيون حالتون ٻڌائي مطمئن ڪيائين.

س: اهو به چئجي ٿو ته مخدوم خليق سنڌ جي ڳالهه ڪري ٿو، جيڪا پنجاب کي نٿي وڻي، تنهنڪري کيس الڳ ڪيو ويو؟

ج: سنڌ جي ڳالهه ڪئي، ڪري ٿو ۽ ڪندو رهندو. انهيءَ ڳالهه کي اسين سڀئي پسند ٿا ڪريون. البت پيپلز پارٽيءَ کي پنجاب جي حمايت جي ضرورت آهي، اقتدار تڏهن ئي حاصل ٿي سگهي ٿو. انهيءَ ڪري پيپلز پارٽي ۾ ڪي اهڙيون شخصيتون آهن، جيڪي آمريڪا ۽ پنجاب جي فائدي ۾ آهي، جيڪي آمريڪا ۽ پنجاب جي خلاف ڳالهائڻ پسند نٿا ڪن. اهي چاهين ٿا ته ڪوبه ماڻهو سنڌ جي ڳالهه نه ڪري ۽ خليق سنڌ جي ڳالهه ڪري ٿو. اها ڳالهه غلط آهي ته بينظير خليق کي

هٿايو آهي. خليق پنهنجي موقف تي قائم آهي ۽ پيپلز پارٽيءَ ۾ ويٺو آهي.
س: بينظير ڀٽو هالا ۾ اوهان سان ملڻ آئي، ڪو هم مسئلو هو؟
ج: ڪو خاص مسئلو ڪونه هو. خيرپور مان موٽي ته هالا مان لنگهندي اسان وٽان ٿيندي ويئي. مخدوم نوح جي درگاهه ۾ جيڪو باهه جو واقعو ٿيو هو، انهي تي ڏک جو اظهار ڪرڻ آئي هئي. درگاهه لاءِ مدد جي به آڇ ڪيائين.
س: اوهان جي تمام گهڻن ماڻهن سان ملاقات رهي آهي اوهان ڪهڙي سياسي ليڊر کان متاثر ٿيا آهيو؟
ج: ايوب خان ۽ ذوالفقار علي ڀٽي سان منهنجي ويجهڙائي رهي آهي، تنهنڪري انهن کي پسند ڪريان ٿو.
س: اوهان جڏهن ملڪ کان ٻاهر ويا ٿي، تڏهن ڪراچيءَ ۾ پيا ليڊر اوهان سان ملڻ آيا هئا، بي نظير اوهان سان ملڻ نه آئي؟
ج: بي نظير مونکي موڪليو هو، اچڻ نه اچڻ سان ڪو فرق ڪونه پيو.
س: ملڪ کان ٻاهر وڃڻ کان اڳ اخبارن لکيو هو ته اوهان بيگم ڀٽو سان به ملندا، پر اوهان مليا ڪونه؟

ج: اخبارن پنهنجي طرفان لکي ڇڏيو هو. فرانس جي ويزا اسان ورتي ئي ڪانه هئي.
س: مهاجر قومي موومينٽ اوچتو وجود ۾ آئي ۽ جلدي زور وٺي ويئي. هينئر هنن جا پٽاڻن ۽ پنجابين سان جهيڙا ٿيا آهن. اوهان جو ڇا خيال آهي ته اڳيان هلي اهي سنڌين لاءِ خطرو نه بڻبا؟
ج: في الحال اهي سنڌين سان لهوچڙ ۾ اچن پيا ۽ اچڻ به کپي. انهن کي سنڌي سڏائڻ گهرجي. ڀلي اردو ڳالهائين، اسان وٽ سنڌ ۾ آهي ته سنڌي آهن. باقي اڳيان وقت اچي ته خبر پوي.
س: مهاجرن لاءِ اسان کي ڪهڙي پاليسي اختيار ڪرڻ گهرجي؟
ج: جيڪو سنڌي پاءُ ٿي هلي، سنڌي پاءُ جي حيثيت سان سان ڳالهائي، تنهن سان گڏجي هلجي.
س: پيپلز پارٽي ڳالهه ڪري ٿي مضبوط مرڪز جي. سنڌي عوام مضبوط مرڪز جي ڳالهه ڪري ٿو. اوهان ڇا ٿا سمجهو ته پيپلز پارٽي اقتدار ۾ آئي ته سنڌ کي فائدو ورندو؟
ج: اسين اميد ته اها ئي رکون ٿا. انهيءَ وقت مضبوط مرڪز رڳو پنجاب لاءِ نه هوندو، سڀني صوبن لاءِ هوندو. صوبن کي پنهنجا پورا حق ملڻ گهرجن.

س: پٺي صاحب جي ڏينهن ۾ اوهانکي هڪ مل جو لائسنس مليو هو، جيڪو اوهان وڪڻي ڇڏيو؟

ج: پٺي صاحب جي ڏينهن ۾ نه، ايوب خان جي ڏينهن ۾. ٿي سگهي ٿو ته پٺو صاحب تڏهن وزير هجي. تڏهن ٽيڪسٽائل مل لاءِ ٻين 12 ماڻهن سان گڏ مونکي به لائسنس مليو هو. ايوب خان چيو هو ته وڪڻبي ڪانه ۽ پاڻ لڳائبي. پر پر ڪاروباري ماڻهن اهڙو انتظام ڪيو جو بينڪن مان قرض مليو ئي ڪين. ٻين 12 ماڻهن اهي لائسنس وڪڻي ڇڏيا پر اسان وٽ اهو لائسنس ائين جو ائين رهجي ويو.

س: اوهان جي شجري متعلق به ڪجھ غلط فهمي آهي؟

ج: اڳي جيڪو اسان جو شجرو هو، اهو عبدالرحمان بن ابوبڪر سان مليو ٿي. مرحوم اسدالله شاھ تحقيق ڪري شجرو وڃي محمد بن ابوبڪر سان ملايو. اهو صحيح شجرو آهي. درگاه تي به اهو شجرو رکيل آهي. ڪي ماڻهو اڃا به شجري تي ڪم ڪري رهيا آهن.

س: اوهان جي گاديءَ ڪي نوَ لک جي گادي چئجي ٿو. ڇا واقعي نو لک مريد آهن؟

ج: اڳي ايترا هئا. هاڻ ته ٿيٽا ٿيٽا هوندا.

س: برسات جي ٻڏهندڙن لاءِ ڪو نياپو؟

ج: قرآن ۽ سنت تي عمل ڪريو. پاڻ ۾ وڏ ۾ وڏ حب الوطني پيدا ڪريو.

هفتيوار برسات شمارو 17، جلد 17، 1988ع

رڪيل مورائي

مخدوم طالب المولىٰ

سنڌي شاعريءَ جي روايتن جو امين شاعر

اڄ جڏهن اسين ورهاڱي کانپوءِ سرجيل سنڌي شاعريءِ جو ايماندارڻو اڀياس ڪريون ٿا يا لکون ٿا ته اسان کي گذريل وقت ۾ گهڻو ڪجهه وڃايل نظر اچي ٿو. ۽ ان سڀ وڃائڻ جو سبب اهڙا نظريا هئا، جيڪي ورهاڱي کانپوءِ اسان جي ذهنن ۾ وڌا ويا هئا،

اهي صحيح هئا يا غلط، اهو فيصلو اچا وقت کي ڪرڻو آهي ۽ اهڙي فيصلي اچڻ جي اسان کي ڪا تڪڙ به نه آهي، جنهن ڳالهه جي اسان کي تڪڙ آهي، اها هيءَ ته اسان جيڪو ڪجهه ماضيءَ وارن پنجاهه سالن ۾ وڃايو آهي، ان جو پوراءُ ڪيئن ڪريون ؟

ان لاءِ هڪ طريقو هيءُ آهي ته اسان ورهاڱي کانپوءِ سرجيل سنڌي شاعريءَ جو تخليقي اڀياس ڪريون ۽ ان کانپوءِ اهڙو اڀياس لکون جنهن ۾ نظرين کان وڌيڪ تخليقي عمل تي ڌيان ڌنل هجي ۽ سچ پچ جڏهن اسان سنڌي شاعريءَ بابت ڪو به تخليقي اڀياس لکنداسين تڏهن ئي پنهنجي شاعرن سان انصاف ڪري سگهنداسين ۽ ساڳئي وقت سنڌي شاعريءَ جي تخليقي سفر کي سمجهي سگهنداسين ۽ ايندڙ نسلن کي ٻڌائي سگهنداسين ته اسان جو تخليقي سفر قاضي قادن کان وٺي اڄ تائين ڪيڏو نه شاندار رهيو آهي. اڄ انهن وڏن نالن ۾ ڪهڙا وڏا نالا آهن جيڪي فخر سان بيان ڪري سگهجن ٿا ۽ يقين سان قبلا مخدوم سائين طالب المولیٰ جن انهن شاعرن مان جن شايد ئي ادب کي پنهنجي حصي طور تمام گهڻو ڏنو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي بيحد احترام ۽ عقيدت لائق هن شاعر جو جڏهن مون کي ديدار نصيب ٿيو.

اهي اوڻيهه سئو نوي واري ڏهاڪي جا شروعاتي سال هئا ۽ مان جناح اسپتال جي دل واري وارڊ ۾ سنڌ جي شاعراڻين روايتن جي امين شاعر قبلا مخدوم طالب الموليٰ جو ديدار ڪرڻ جي اميد کڻي ويو هوس. جيتوڻيڪ هڪ ڪمري کي ڇڏي ٻئي ڪمري ۾ شيخ اياز صاحب به داخل هو جنهن وٽ وڃڻ ٿيندو هئو. جتي ئي خبر پئي ته قبلا مخدوم صاحب جن به ساڳي فلور تي آهن. خوشي ٿي هئي ته شايد هاڻ سندن ديدار ٿي وڃي، جيتوڻيڪ ان ۾ هڪ ٻه ڏينهن ضرور لڳو، پر هڪ ڏينهن مون کي اهڙي سعادت نصيب ٿي وئي. ڪو شفيق خدمتگار اسپتال ۾ موجود هئو ۽ هن منهنجو ڪم آسان ڪيو هئو.

ديدار نصيب ٿيو! سنڌي شاعريءَ جون سموريون روايتون سنڌ جو هڪ عظيم خاندان، سياستدان، هڪ وڏي غريب پرور ۽ هڪ شاعراڻي خاندان جي واليءَ اڳيان آءٌ حاضر هوس، سندن ديدار ٿيو.

هن کي ڏسندي ائين لڳو ديد پئي ڇڻ گلدستي تي. آئون حاضر ته مخدوم صاحب جن جي آڏو هوس، پر زبان تي ۽ دل تي ان وقت ڪين جو ئي هڪ غزل هئو، جيڪو منهنجي ان ڏينهن به دلي ڪيفيت جي ترجماني ڪري رهيو هو ۽ اڄ به ائين ئي آهي ته:

تنهنجي جلون سان پرپور اکيون
ڻيون منهنجون سراپا نور اکيون

سچ ڻو چوان ڻو ته منهنجون اکيون ان ڏينهن ۾ کان اڄ تائين جلون سان پرپور آهن، جيتوڻيڪ منهنجون هيءُ اکيون ان ڏينهن کان ئي ان شاعر کي ڏسڻ ۽ چاهڻ لڳيون هيون. جڏهن کان مان رونا ليليٰ، محمد يوسف، مصري فقير، فوڻي زرداري ۽ حسين بخش خادم کي ٻڌڻ لڳو هوس، پر تڏهن آئون شاعر نه هوس شاعريءَ جو ٻڌندڙ هوس ۽ جڏهن شاعر بڻيس تڏهن ”ديوان طالب المولیٰ“، ”چپر ۾ چڙيون“ ۽ ”بي پير اکيون“ ۽ نثر ۾ لکيل يادگار تذکرو”يادِ رفتگان“ ڪتاب منهنجي اڳيان هئا، جيڪي اسيءَ واري ڏهاڪي ۾ ڇپيا هئا، انهن ڪتابن ۾ ”چپر ۾ چڙيون“، ڪتاب ڪافين، بيتن ۽ ڪن ٻين صفحن تي ٻڌل هئو ۽ نهايت ئي خوبصورت ڇپيل هئو، شايد ئي ان دور ۾ ڪو ٻيو ڪتاب اهڙو خوبصورت ڇپيل هجي، هن ڪتاب مان ئي ڪيترو ڪلام مختلف راڳين جي آواز ۾ ٻڌڻ لاءِ ملندو هئو مثال طور:

اکين ۾ مينهن وسايو، گوڙ نڪو گهمسان،

اهڙي گونگي مينهن کان، الله ڏئي امان،
سڄڻ رهه تون راتڙي، اهو ڪر احسان،
نه ته ترسي پئو طالب چوي، مٿا ٿي مهمان،
اچو ٿئي آسمان، پوءِ ڀڳڙ ٻاهر نڪرجان.

عشق ٿيو استاد، سڀ ڪنهن کي ٿو سبق پڙهائي،
حضرت عشق جي اعليٰ عظمت، سڀ کان سرسي
شان ۽ شوڪت،
علم ڪري امداد، خيال خوديءَ جا خوب وڃائي.
۽ ”ديوان طالب الموليٰ“ چا هئو! سنڌي غزل جي
روايت جو امين ڪتاب هئو.

اسان جو نسل جنهن شعوري طور هڪ اهڙي دور ۾ جنم ورتو جيڪو ويڙهه/ مزاحمت جو دور هئو ۽ اسان کي شاعري به ان قسم جي وڻندي هئي، پر هيءُ ڪتاب اهڙو هئو جيڪو منهنجي من جي پاتال ۾ اڄ به پنهنجي سمورن غزلن سميت تازو توانو آهي.

شاعريءَ جي دنيا ۾ اچڻ ڪانپوءِ احساس ٿيو ته اسان نظرين جي ڪري گهڻو ڪجهه”نج سنڌ جو اثاثو“ وڃايو ۽ ان ۾ شاعري به آهي. بهرحال تڏهن به هن ديوان جي ان شعر منهنجي رهبري ڪئي هئي ۽ اڄ به اهو شعر رهبري ڪري رهيو آهي ته؛

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت طالب الموليٰ!

ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو. پڪ سان هيءُ شعر مذهبي توڙي طبقاتي وچوٽي تي هڪ ڪاپاري ڌڪ هئو، جيڪو انهن سڀني نعرن کان وڌيڪ سگهارو هو، جيڪي نعرا اسين ان دور ۾ هڻي رهيا هئاسين ۽ انهن نعرن جي عيوض اسان جيڪو حاصل ڪيو اهو سڀ انهيءَ طبقاتي نظام اسان کان کسي ورتو آهي، جنهن لاءِ اسين اڄ وري اهي ئي نعرا هڻي رهيا آهيون.

مثال لاءِ ڪجھ ٻيا شعر به پڙهي سگهجن ٿا، جيڪي منهنجي مٿين اظهار کي وڌيڪ سگهارو ڪري سگهندا.

مليون جي مائٽن کان، ۽ ٿيون استاد کان حاصل

مون سمجهيون ٿي جفائون، سڀئي احسان ئي نڪتا

مٿين اظهار کانسواءِ قبله سائين جو هڪ اظهار هيءُ به آهي جنهن ۾ سندن عاشقاڻو ۽ شاعراڻو اظهار نڪري آيو آهي.

دلِ بيتاب گستاخي نه ڪر، ڪا يار جي ويجهو.

لڏن جتي نانگ ڪاريهر، ٻيا رخسار جي ويجهو.

۽ سندن سونهن تي ۽ سچ تي اعتماد جو اظهار هيءُ شعر آهي.

هر چيز ۾ آ تنهنجو، جلوو جمال ظاهر

جيڪو نه ڏسندو آهي، ان جو قصور مولٰي

ياد ٿو اچيم ته ڳالهه جناح اسپتال جي ان ڪمري جي هئي، جنهن ۾ مخدوم صاحب جن هئا. مخدوم صاحب جن چا سچي سنڌ هئي، سچي سنڌ جي شاعراڻي روايت هئي، سنڌ جي موسيقي هئي، سنڌ جي فقيري هئي ۽ سنڌ جي مخدوميءَ سان گڏ سنڌ جي بزرگي هئي معصوميت هئي، ٻاجهه هئي ۽ ٻيو به گهڻو ئي ڪجهه!

ٻئي ڏينهن تي اياز صاحب جي ڪمري ۾ انهن گلن جو هڳاءُ هئو، جيڪي مخدوم صاحبن، اياز صاحب ڏانهن نيڪ خواهشن طور موڪليا هئا ۽ انهن جي خوشبوءِ چا هئي اڄ به مون کي ياد آهي ته اياز صاحب جو چهرو گلن ڪان وڌيڪ ٽڙيل ۽ مهڪيل هو، چاڪاڻ ته اهي گل صرف گل نه هئا. انهن گلن پويان مخدوم صاحب جن جي اٿاهه ٻاجهه ۽ قرب هو، اهي هڪ سنڌ جا ٻيءَ سنڌ ڏانهن پيار محبت ۽ پنهنجائي جا امين هئا. انهن گلن جي پويان صدين جي شفقت ۽ تهذيب جو اولڙو هو، ساڳئي وقت هڪ شاعر جو هڪ شاعر ڏانهن احترام وارو ورتاءُ هو ۽ سچ اهو آهي ته انهن گلن جي رنگ ۽ خوشبو جيڪو اثر پيدا ڪيو هو، اهو اياز صاحب تي آخري گهڙي تائين رهيو.

جنهن جو اظهار اياز صاحب، قبلا سائين طالب المولىٰ جن جي تعزيت لاءِ امين سائين جي ڪراچيءَ

واري گهر تي جميل سائين ۽ نوجوان شاعر احمد سولنگيءَ جي موجودگيءَ ۾ ڪيو هو ۽ چيو هو ته ”سنڌ سرڪار ڪي مخدوم صاحب جن جي نالي ڪو ادبي ادرو ٺاهڻ کپي مان ان اداري جي سربراهي ڪرڻ ۾ خوشي محسوس ڪندس“

رسمي طور سنڌ جي ثقافت، سنڌي شاعريءَ ۽ راڳ جي پاسدار ۽ امين قبلا مخدوم طالب الموليٰ جن جو جنم 4- آڪٽوبر 1919 ع ۾ ٿيو، سندن خانداني نالو محمد زمان رکيو ويو، پاڻ شاعر طور پهريون تخلص، بيوس ۽ ان کانپوءِ فراق، زمان شاهه ۽ آخر ۾ طالب الموليٰ جي تخلص سان تخليقي ڪم ڪيائون . سندن تخليقي ڪم جو وچور ڏيڻ لاءِ ته ڪيترائي ڪتاب لکڻ گهرجن. پاڻ سنڌ جي ادبي ۽ فنڪار لڏي جي هڪ وڏي حصي تي سموري زندگي ڇپر ڇانوَ ٿي رهيا. ٻيا به ڪيئي عشق ڪيا هوندائون، پر شاعري سندن پهريون ۽ آخري عشق هئو. پاڻ 1952ع ۾ جمعيت الشعراءُ سنڌ جا سرپرست ٿيا. 1955ع ۾ بزم طالب الموليٰ جو بنياد رکيائون ۽ 1955ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر بڻيا. اڳتي هلي ان جا چيئرمين به رهيا. سندن وڃڻ کانپوءِ بورڊ ڪيتري وقت تائين سلامت نه رهيو، شايد سندن ٻاجهه جو هٿ ان مٿان نه رهيو. هاڻ وري اهو اسان

جو قومي ادارو جميل سائين جي هٿ هيٺ آهي ۽ سندس رهبريءَ ۾ پنهنجون خدمتون سرانجام ڏيئي رهيو آهي. سنڌ جي علم ۽ ادب تي ڇانو ڪندڙ هيءَ اداري نما شخص سنڌ ڪيئن وساريندي. جنهن پنهنجي سموري ڄمار الڳ الڳ مورچن تان سنڌ کي سدائين ڏنو. خانداني طور هيءُ خاندان جنهن تي نهايت سٺي انداز ۾ لکيو ويو آهي ۽ لکيو ويندو، سنڌ جو محسن خاندان آهي، پر شاعراڻي ۽ ادبي دنيا جنهن ۾ هڪ مڪتب فڪر هن خاندان جي نالي سان سڃاپي ٿو ۽ ايستائين اهو سڃاتو ويندو جيستائين سنڌ آهي سنڌي ادب آهي ڇاڪاڻ ته پاڻ سنڌ کي شاعريءَ جي نالي ۾ ايترو ڏئي ويا آهن جو اها سدائين مالا مال رهندي ۽ کين يادرکندي. ٻيءَ طرح سندن سنڌ سان تعلق امين سائين جن جي لفظن ۾ ايئن به آهي ته؛

تعلق آهي اهڙو ئي، نظر جو ناز وارن سان.
رهي ٿو ربط جهڙيءَ طرح، لهرن جو ڪنارن سان

ڪڏهن ايئن ڪو نه ٿيو آهي، ته گل دامن اٽڪي پئي،
مگر اٽڪيو پوي دامن، گلن هوندي به خارن سان.

۽ سچ اهو آهي ته هن خاندان جو سنڌ جي علم ادب ۾ جيڪو حصو آهي. اهو ايترو گهڻو آهي جو هڪ ڪان وڏيڪ ڪتاب ان تي لکي سگهجن ٿا.

سنڌي موسيقيءَ، شاعريءَ ۽ علم تان جنهن ڏينهن هيءِ مهربان چانوَ هٽي وئي ان ڏينهن کي يارهين جنوريءَ جو ڏينهن ٿو چئجي. اڄ هو پاڻ جسماني طور اسان سان گڏ نه آهن، پر سندن پاڄهه سندن شاعريءَ جي ڪتابن ۾ نثر جي ڪتابن ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ ۽ سنڌ جي ٻين اڻ ڳڻين ادارن سان گڏ جميل سائينءَ جي اکين ۾ موجود آهي ۽ رهندي، ڇو ته اهو سندن ڇڏيل ورثو آهي، جيڪو اسان کي سنڌ جيان ۽ محبوب جيان سدائين اکين ۽ دل ۾ رهندو، جيستائين دل سلامت هوندي ۽ جيستائين اکيون سلامت هونديون ۽ منهنجي اکين ۾ اڄ به اهو چهرو سلامت آهي، جيڪو سنڌي شاعريءَ جي روايتن جي امين شاعر جو آهي. انڪري مان پنهنجي اکين جي سلامتيءَ جي سدائين دعا گهرندس جن ۾ اهو محبوب چهرو محفوظ آهي ۽ بس.

استاد لغاري

تون شمع پيا پروانا

قبله سائين حضرت مخدوم محمد زمان "طالب مولي"، حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرورؒ جن جي سلسلي "سروري جماعت" جا سترهون نمبر گادي نشين هئا (1). سندن تولد جي تاريخ 04- آڪٽومبر 1919ع ۽ رحلت جي تاريخ 11 جنوري 1993ع آهي (2). پاڻ پنهنجي والد بزرگوار حضرت قبله مخدوم غلام محمد "مغموم" عرف "گل سائين" جن جي وصال بعد، 18 ڊسمبر 1944ع تي، مسندِ خلافت تي ويٺا (3). سروري سهروردي سلسلي سان وابسته سندن زماني کي، 09 لک شمار ڪيو ويو، ان ڪري هن سلسلي کي "نـَوَ لکي گودڙي" پڻ سڏيو ويو آهي(4) .

اعلي حضرت مخدوم محمد زمان "طالب المولي" جي علمي، ادبي ۽ خصوصن شاعري واري فن کي، مخلص ۽ محقق جي حيثيت سان، جديد ۽ قديم معيارن ۽ قدرن تي پرکڻ ۽ پرجهڻ کان پوءِ، ايئن ٿو محسوس ٿئي ته سندن شاعري، ذوقِ جماليات ۽ روحاني واردات مان ايئن وهڪرا ڪري نڪتي آهي، جيئن پهاڙ مان ذارا! بقول علامه آءِ آءِ قاضي ته "شاعري اها آهي، جا ڳائي سگهجي" ان معيار موجب مخدوم

محمد زمان "طالب المولي" جو ڪلام نغمه ريز، سُريلو ، اثرائتو ۽ دلڪش آهي (5) . مثلا:

جـــهــان ڪــان جـدا ٿي، جهان ۾ رهون ٿا،
سپن ساڻ گڏ هوندي، سپڪجھ سهون ٿا،
وســـائـــي ســـون وهــوا ورھ واري وستي،
عـجـب عـشــق آهي اســان جو الستي(6).

شاعر، گويا درد ۽ الم جو پيڪر هوندو آهي. ڪَيف ۽ سُرور جو مُجسمو ٿيندو آهي. هر سُهڻي شيءَ جو عڪس سندس دل جي آرسيءَ تي منعڪس ٿئي ٿو. بلبل جو نغمو، ڪوئل جي ڪُوڪ، چيهن جي چهچهه، گل جو ٽڙڻ، باغن جي بهاري ، جهڙ ڦڙ جي لطافت، بهار جي مند جي پر ڪَيف ڪشش، سج جو تاب، چندر جي ٿڌڙي روشني، تارن جي جڳ مڳ، سرو ۽ سمن جو دلبري شان، نرگس جي نيم خواب اک ۽ صبا جي ٿڌاڻ، جڏهن هن جي دل تي جلوا افروز ٿئي ٿي. تڏهن شاعر انهن فطرت جي نيرنگين ۾ فنا ٿيو وڃي (7) . ذرا هي خيالات ڏسو :

تيل ، ڦُليل ، ڦٽيون، ڦُوڪارا، ڏوپيل، واسيل،
ڪيس هـُوڪارا،
گـــهــرا گـُهـــنديــدار، وهـــوا دل ڪـــي
وٽـــن ٿـــا.

نـــڪ نــجيب جـو نينڊڙو ننيڊڙو، سنهڙو سنهڙو ،
ڪـُنيڊڙو ڪـُنيڊڙو،
رنـــــگ پـــــريا رُخـــســـار، وهـــوا دل
كـــي وڻـــن ٿـــا.
سـُـــهــڻــل جـــا ســـيـــنـــگـــار، وهـوا دل كي
وڻن ٿا (8).

۽ وري جڏهن شاعر كي غمِ فـُرقت، درد و الم، حسرتِ ياس يا تنهائي جو احساس تنگ ڪري ٿو ته شاعر هيئن به چئي ويهي ٿو:

شـبِ فـُرقت ۾ مان تنها ۽ مون سان منهنجو غم تنها،
ڪيان پــيو جـادءِ منزل جو طئي، هـــر پيچ و خم
تنها.

وري فــصلِ بــهــار آئـــي، وري صـــحرا نـــوردي
ٿي،
بـــيـــابـــان ۾ فــقـط پــنهنجا ڏنم، نقشِ قدم تنها.

هـُجـومِ غـم ، خـيالِ يــار، ســوزِ عـشق ، دردِ
دل،
خــدا جي ذات گـــڏ آهي، مـــگــر بي چشمِ نم تنها.

زمـــاني كـــان نـــرالـــو آهي، مُـشـرب لا أُبـــالـن جو،
اسين تاري تڳون پنهنجي، ڪڏو پيا پنهنجو دم تنها.

هـــمـــيشه عـــــالمِ بـــيگـــانگي ۾ ئي رهيو دلبر،
رکـــيائـــين همڪناري ۾ به، اسان کي دم بدم تنها.

اســـان رنـــدن فقط پيرِ مغان جي دست بوسي ڪئي،
زمـــاني سان گـــڏ هـــوندي به، آهي دم قـــدم تنها.

ڪٽي جيڪر ڏسڻ چاهيو، ڪڏهن هُو "طالب المولي"،
نـــظـــر ايـــنـــدو ســَـوَنِ ۾، صـــاحبِ درد و الـــم تـــنها (9).

حضرت مخدوم محمد زمان "طالب المولي" پنهنجي شاعري سان گڏوگڏ زمان ۽ مڪان کي به قلم بند ڪيو آهي، دنيا جي ڪنهن به ٻي شاعر اهڙي ريت وقت ۽ وقوع کي ظاهر نه ڪيو آهي. مثلاً: پاڻ جتي جتي به ويهي شعر لکيائون، ته ان شعر سان گڏوگڏ، اها تاريخ ، ٿائيم ۽ هنڌ به لکندا ويا. جهڙوڪ: اسلام آباد، حيدرآباد، ڍاڪا، راولپنڊي، زيارت، ڪراچي، ڪوهه

مري، ڪوئٽه، ڪپرو، لاڙڪاڻو، لاهور، لنڊن، مدينه منوره، مڪه معظم، ميرپورخاص ۽ هالا وغيره. اهڙي طرح حضرت مخدوم محمد زمان "طالب المولي" جو هڪ هڪ شعر پاڻ سان گڏ، پنهنجي پنهنجي پوري ۽ مڪمل تاريخ به رکي ٿو. اهو هڪ اهڙو راز آهي، جيڪو هرهڪ شاعر ۽ محقق سمجهي نٿو سگهي. شيخ اياز چيو هو:

رات اُڏري رُوح مـنـهـنجي مان چڪور،
ڳــائي ڳــائي چـنڊ کي ريـجهائي ويا.
او ڪِـلـڻ وارا ! ٻه ٽي مـُـڪڙيـون ته ڏينم،
پــانــد سپئي تو وٽان مهڪائي ويـــا.
راز جـيـڪـو ڪـنـهن پيمبر حل نه ڪيو،
اي پرهه ! تنهنجا پکي سمجهائي ويا (10).

مخدوم صاحب جي شاعري کي حسين بخش"خادم" مصري فقير ۽ خصوصن رونا ليلي اهڙي انداز ۾ ڳائيو جو گهر گهر ۽ گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ " تو دلڙي يار ! ڏُتاري " ٿي ويو. حسين بخش "خادم" سـُريلي آواز ۾ چوندو هو:

ٽُنهنجا ڪيس پيارل! ڪارا،
آهــن پــيـچ انــهن جــا پـيارا،
ڪــن ونــگ وجــهڻ لــئـه وارا،
پـــائــن ڳــٽ ڳـچيءَ ۾ ڳارا،

ڪـــن قـــيـــد سـيـاڻـا سارا،
مـــهـــمـــيـرن تـــي ســي مـارا،
ٿـــيـــن ويـــر به اُت ويـــچـــارا،
ٿـــــا شـــــاه پـــرن شـُوڪارا،
مُـنـــهـنجي نرمل! آهي نيزاري ...
تـُنهنجي پاڪ پرين! پيشاني،
آهـــي نـــرمـــل! نـُور نشاني،
ســج چـــنـڊ کي لڳي حيراني!
نـــــاهـــي تـُنهنجي ثريّا ثاني،
ٿـــيـــا تـــنـهـنجا مـٿ نه شاني،
ڪـــر اچـــڻ سـنڌي احـــســانــي،
وٺ مـُـحـب مـــٿـــا! مـهماني،
اچ اڱـــڻ مـــٿي دل جـــانـــــي!
تـُنـهـنجي مـحبت دلڙي ماري ... (11)

مون ننڍپڻ ۾ جڏهن پهريون پيرو هيءُ ڪلام ٻڌو هو، ته ان ڪان وٺي، اڄ ڏينهن تائين، جڏهن به هيءُ ڪلام، توڙي جو رونا ليليٰ جي آواز ۾ ٻڌندو آهيان، ته مون تي هڪ وجداني ڪيفيت طاري ٿي ويندي آهي. اڄ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو پاران، سه ماهي مهراڻ جو خاص نمبر، حضرت مخدوم محمد زمان "طالب المولي" جن جي نالي سان شايع ڪيو پيو وڃي، ته ڪنهن اڃهل چڪ سببان ،

منهنجو قلم، حضرت مخدوم "طالب المولي" صاحب جن جي مذڪوره ڪلام جي هن خاص مصرع ڏانهن مائل ٿيو ٿو وڃي، جنهن ڪي مان ڪڏهن به وساري نه سگهيو آهيان ۽ نڪوئي ڪڏهن وساري سگهندس:

تُنهنجون اکڙيون ٻئي ميخانا،
يــا پُـر ٿــيل پــيــمــانا،
يـــا مــحــب ! ٻــئي مستانا،
ڪــــن درد وارا ديــــوانـــا،
اُتـــــي جـُــنـــگ پرن ٿا جانا،
تـُـون شـــمـــع ٻــيــا پــروانا،
تـُنــهـنجا شــوق آهـن شاهانا،
هـــي راز ٿـــيا رنــــدانـــــا،
تـُنـهنـجي اکِيٽئون توبهـ زاري.

پــو ير ! ڪانه ڪيئي پوئواري.
تــو دلــــڙي يـــار ! ڏُتـاري،
پـو ير ! ڪـانه ڪيئي پوئواري. (12)

حوالا

(1) مخدوم محمد زمان "طالب المولي". دُرِ نايابِ عـُـرف يادِ رفتگان. ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ

چام شورو، ڇاپو ٻيو. سال 1994ع . ص. 21 ۽ ڪتاب "ڇپر ۾ ڇڙيون" بيڪ سائيڊ.
(2) مخدوم محمد زمان "طالب المولي" . "ڇپر ۾ ڇڙيون"، ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو. ڇاپو ٽيون. سال 2004ع . ص. بيڪ سائيڊ.
(3) ڏسو حوالو نمبر 1 . ص. ٻاويھ .
(4) ولي محمد رونجهو "ولي سروري" . مهراڻ شاعر نمبر. ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو. ڇاپو ٻيو. سال 1990ع. ص.1
(5) ڏسو حوالو نمبر4. ص. 3
(6) ڏسو حوالو نمبر2. ص. 269
(7) ڏسو حوالو نمبر2. ص. مقدمو . پ .
(8) ڏسو حوالو نمبر4. ص. 15
(9) ڏسو حوالو نمبر4. ص. 21
(10) شيخ اياز . پونئر پري آڪاس. ڇپائيندڙ نيو فيلڊس پبليڪيشن ، ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد. ڇاپو ٻيو. سال 1989ع . ص. 246
(11) ڏسو حوالو نمبر2 . ص. 302 .
(12) ڏسو حوالو نمبر2 . ص. 302 .

مخدوم سليم الله صديقي

مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ

طلب جيهي طالب، تاري لائي توڙَ
سدا تنهن موڙَ، مان وڏايو هالا جو.
(سليم)

ستر جي ڏهاڪي جي آخر ۾ چونڊن لاءِ هلچل زور شور سان جاري هئي، سائين محمد زمان ”طالب المولىٰ“ جن صلاح مشوري لاءِ حيدرآباد ۾ والد گرامي سان ملاقات ڪري رهيا هئا، سندن خواهش هئي ته اسان جو والد محترم مخدوم علي گوهر صديقي ڪنهن طرح اسان جي وڏي ڀاءُ مولانا عبدالجبار صديقي بي.ڊي ميمبر کي محترمه فاطمته جناح نه پر صدر ايوب کي ووٽ ڏيڻ لاءِ راضي ڪري. مون انهن سڀني ڳالهين کان هٽي، سندن قالين تي ويهي خاص انداز ۾ ڳالهائڻ ۽ لب و لهجي جو واس پئي ورتو، جنهن سان ذهن تي اڻ مٽ نقش چسپان ٿيندا ٿي ويا.

ڏاهن سندي ڏات، ڏيئو ٻاري ڏيهہ،
پسي تن چيهہ، چرڪ اچي چيڳرن.
(سليم)

مانواري طالب المولىٰ صاحب 9 محرم 1338ھ مطابق 4- آڪٽوبر 1919ع تي جنم ورتو، ڪين ڪن ۾ ٻاجهاري

رب جي ٻانگ ڏئي ”محمد زمان“ جو نالو رکيو ويو. سندس ابتدائي تعليم هڪ حقيقي مسلمان گهراڻي وانگر خالق حقيقي جي ڪلام قرآن حڪيم جي پڙهڻ سان ٿي، سندن استاد مولوي حافظ ولي محمد هو. جنهن ڪانپوءِ منڍي سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ ۽ پڙهڻ آخوند عبدالرحمٰن ۽ عبدالغفور صاحب کان سکيا. پاڻ اڃا ٽن سالن جي ڄمار کي پهتا ته سندن مٿان ڏاڏي سائين جي شفقت جو سايو هٽي ويو. جنهن بعد سجادگيءَ جو بار سندن والد محترم مخدوم غلام محمد تي اچي پيو. هاڻي مخدوم صاحب جي تربيت مڪمل طرح پنهنجي والد جي زير نگراني ٿيڻ لڳي. پاڻ ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ اُچ شريف جي صديقي قريشي عزيزن مان شادي ڪيائون. جنهن جي وفات ڪانپوءِ 23 سالن جي عمر ۾ مولوي فضل احمد غزنويءَ جي دختر نيڪ اختر سان نڪاح ڪيائون، 25 سالن جي ڄمار ۾ مٿن سجادگي ”درگاهه سهروردية سروريه“ جو بار گران پڻ اچي پيو.

پلا سي بار، پيٽي جن ناهه،

رندي لاتائون راهه، رڳڙي رهبر ڪيائون.

(سليم)

ادب ۽ شاعريءَ سان شوق هر ڪنهن کي ڪونه ٿيندو آهي. جيڪو اديب ۽ شاعر ٿي ڄمندو آهي سوئي پيچرا لتاڙيندو واٽ لهي ٿو. ننڍي وهيءَ ۾ فقير منٺار سان

شاعراڻه رهاڻين جڻ طلب جي ڪني برهه جي چلهه تي چاڙهي، ”بيوس“ وجود کي ”فراق“ جي سواري ڏئي ساري سرير کي ”طالب“ بڻائي ڇڏيو هجي.

طلب تن ائين، ساهه جڻ ساڻ،
جي وڃائن پاڻ، سي ئي طالب مولا سڄن.

(سليم)

1944ع ۾ مخدوم صاحب، حضرت مخدوم نوحؒ جي سترهين سجاده نشين جي حيثيت ۾ خلافت جو بار پنهنجي ڪلهن تي کنيو. سندن طبيعت ۾ خوف خدا، عشق رسولؐ ۽ سنڌي ادب جي اشاعت جي پهلوئن سان گڏ شرافت، ڪشاده دلي ۽ نوڙت جا پهلو پڻ به درجه اُتم موجود هئا. مرحوم پيِٽي صاحب جي دور ۾ غلام مصطفيٰ جتوئي صاحب جن چيف منسٽر سنڌ ٿيا. انهن ايامن ۾ جتوئي صاحب ۽ مخدوم صاحب سيد صبغت الله شاهه المعروف پير ايراني پاران چام شوري ۾ مسجد جي سنگ بنياد جي تقريب ۾ مدعو ڪيا ويا. مخدوم صاحب جيڪي آخر ۾ آيا ۽ هلندڙ تقريب ۾ رخنو وجهڻ کانسواءِ اسٽيج کان هيٺ پنڊال ۾ اڳيان خالي جڳهه تي ويهي رهيا، اها سندن عاجزي هئي. پير ايراني صاحب ڪين جلسي جي ڪاروائي روڪيندي مٿي اچي ويهڻ لاءِ دعوت ڏني، اهو سڀ پاڻ کي مخدوميءَ واري هٺ، وڏائي ۽ ٺٺ ٺانگر کان بچائڻ هو.

فاني شين جي حقيقت کي سمجهڻ ڪانپوءِ ئي من مٽيو بڻجي ٿو:

تسبيح طلبي توءِ، من مڙوئي اتاولو،
پيٽو ڪري پانهن، ويٺو ائين سوءِ،
نه اڳ نه پوءِ، پڪو تنهن پهه ۾.

(سليم)

هڪ گهٽ 1950ع جو سال هو، جو مخدوم زمان يا زمان شاهه اندر جا سڀ شاهاڻا ناٺ ڇڏي فقط ”طالب المولیٰ“ ٿيو، اهوئي تخلص پڇاڙي تائين سانديندو آيو. سندس اندر ۾ جيڪو اُهاءُ ٿيو ان ۾ انجمن علم و ادب جي ڪردار ۽ اثر کي پڻ نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي. جنهن جو بنياد پاڻ ئي 1936ع ۾ وڌو هئائون. ان سان گڏوگڏ صاف سٿري صحافت کي فروغ ڏيڻ لاءِ هالا ۾ پريس قائم ڪري ”الزمان“ ۽ ”پاسبان“ مقامي اخبارون جاري ڪيائون، جنهن جي تسلسل ۾ ادبي رسالو ”فردوس“ پڻ جاري ٿيو.

مخدوم صاحب جو ”جميعت الشعراء“ جي جماعت سان تمام گهڻو واسطو رهيو، اها جماعت 1946ع ۾ قائم ڪئي وئي، سندن سهڪار ان جماعت لاءِ هر طرح تعريف جوڳو رهيو. اهوئي ڪارڻ آهي جو کين ان جماعت ”محبوب الشعراء“ جو لقب ڏنو ۽ کين صدر پڻ چونڊيو ويو.

تصوف ۽ ادب تي سندن گرانقدر تحريرون يادگار آهن: جيئن:

(1) اسلامي تصوف، (2) امام غزاليءَ جا خط، (3) بهار طالب، (4) رباعيات طالب، (5) خودشناسي، (6) شيطان، (7) يادِ رفتگان، (8) ڪچڪول، (9) مثنوي عقل و عشق.

ان کان علاوه سندن ڪافيون بياض ۽ انيڪ مضمون پڻ موجود آهن.

ڪافي يا وائي سنڌي ٻوليءَ جي اهم ۽ نج صنف آهي، اُتر ۾ ان کي ڪافي ۽ لاڙ ۾ وائي سڏبو آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ ان جو پهريون ڏس شيخ لاڏ جيو جي محفلن ۾ پوي ٿو. هيءُ بزرگ مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله پاٽائي ثم برهانپوريءَ جو مريد هو. پاڻ سنڌ مان لڏي وڃي سنڌي پوره برهانپور ۾ رهيو. سندس پُرسوز آواز ۾ ايڏي ته ڪشش هئي جو ڪانئس سنڌي راڳ ٻڌڻ لاءِ پري پري کان ماڻهو ڪهي ايندا هئا. ڪافي يا وائيءَ جا ڪيترائي قسم آهن، جيئن يڪي، سواتي، ڏيڍي وغيره. ان صنف ۾ حسن ۽ جمال، تصوف، هجر ۽ فراق جا موضوع ملن ٿا. ڪي وائي ۽ ڪافي کي ڌار سمجهن ٿا. ان صنف تي ڪيترن ئي سنڌي شاعرن طبع آزمائي ڪئي آهي. جن مان مخدوم طالب المولىٰ جو نالو صف

اول جي شاعرن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. سندس سنڌي ڪافيون ناليوارن فنڪارن ڳايون. جن کي هند سنڌ ۾ مڃتا ملي.
مخدوم صاحب 1950ع کان پنهنجي سياسي زندگيءَ جو آغاز ڪيو. 1952ع ۾ ميونسپل ڪميٽي هالا جو صدر ۽ 1960ع ۾ بلديه هالا جي پهرئين چيئرمين جي حيثيت ۾ خدمتون سرانجام ڏنائون. صدر ايوب جي دور کان قومي اسيمبليءَ جي سيٽ تي پڻ سوپارا ٿيندا آيا. 1969ع کان پاڻ نه رڳو آخر تائين پاڪستان پيپلز پارٽي جا بنيادي ميمبر رهيا. بلڪ آخر تائين ان پارٽيءَ جا وائيس چيئرمين پڻ رهندا آيا. سندن اهم ڪم پاڪستان پيپلز پارٽي جي هالا ڪنوينشن جو انعقاد هو، جنهن ۾ چونڊن ۾ حصو وٺڻ جو فيصلو ڪيو ويو.
کين سندن حياتيءَ ۾ ئي ثقافتي ۽ سياسي خدمتن عيوض تمغه پاڪستان، هلال امتياز ۽ ”شاهه لطيف“ ايوارڊ مليا.
علمي ميدان هجي يا سياسي ۽ ثقافتي مخدوم صاحب هر لحاظ کان پاڻ ملهائيندو نظر اچي ٿو. سندس ان بلند ڪردار جا اثرات اڄ به سندن اولاد ۾ نمايان نظر اچن ٿا.
مخدوم صاحب جي حيات مستعار جو به غور مطالعو ڪبو ته پاڻ زندگيءَ جو وڏو حصو علم ۽ ادب جي خدمت ۽ واڌاري لاءِ وقف ڪري ڇڏيو هو. تعليم جي واڌاري لاءِ پاڻ پتوڙڻ پڻ سندن سوانح جو سونهري باب سمجهيو ويندو آهي. ضرورت مند شاگردن لاءِ هالا ۾

هاسٽل هجي يا دادو شهر ۾ ”طالب المولىٰ هاءِ اسڪول“ جو قيام. ائين ڪٿي چئجي ته پاڻ سنڌ ۾ تعليمي نظام جي واڌاري لاءِ شروع ٿيل انهيءَ تسلسل جي ڪڙي هئي، جنهن جي ابتدا حسن علي آفندي، ميان صاحب احمدي، قاضي آف پاٿ ۽ سيد الهندي شاهه ڪئي هئي.

انهيءَ مانواري انسان جي وفات حسرت آيات 11- جنوري 1993ع ۾ منجهند ڌاري جناح اسپتال ڪراچي ۾ ٿي، سندن مدفن حضرت غوث الحق مخدوم نوح جي مقبري ۾ الهندي ۽ ڏکڻ واري ڪنڌ ۾ مقرر ٿيو.

رهي ناءُ الله، باقي سڀ فنا،
اوري ٿي انا، ته پسڻ لهين پرين جو.

(سليم)

مولائي ملاح

سونهنَ سندو سرواڻُ

سنڌ سونهاريءَ پنهنجي زرخيز مٽيءَ مان اهڙن اَملهه ماڻڪ موتين کي جنم ڏنو آهي، جن اوکي سوکيءَ ۾ ڌرتيءَ ڌڻين کي ماءُ جي هنج جهڙو پيار ۽

پنهنجائپ جو احساس ڏنو آهي. اهڙن عظيم انسانن مان مخدوم محمد زمان طالب المولى پڻ هڪ آهي. جنهن جو سچي حياتي سنڌي ادب ۽ سنڌي ڪلچر سان گهرو چاهه رهيو. جنهن جي واڌ ويجهه لاءِ وس آهر پاڻ پتوڙيائون، جنهن جي ڪردار جي تاريخ ساکي آهي.

مخدوم سائين جن، مخدوم غلام محمد جي گهر هالا ۾ چنچر ڏهاڙي 9 محرم الحرام 1338ھ 4- آڪٽوبر 1919ع تي جنم ورتي هن دنيا تي زندگيءَ جو پهريون ساهه کنيو. سندس پهريون نالو مخدوم محمد زمان ۽ ٻيو نالو محمد علي ۽ ڪوڏاٽي جو نالو پيرل سائين هو. اڪثر مريد کين پورو پير ڪري سڏيندا هئا. سندس جي ذات سنڌي ڪلچر جي حوالي سان هڪ نمونو آهي. غلام رباني آگرو پنهنجي ڪتاب ’جهڙا گل گلاب جا‘ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته: ”مون کي جيڪڏهن ڪو ماڻهو چوي ته: سنڌي ڪلچر جو مثالي نمونو ڏيکارڻ لاءِ تون سنڌ جي ڪنهن به هڪ ماڻهوءَ تي هٿ رک ته مان جيڪر مخدوم صاحب جو نالو کڻان. اُٿيءَ ويٺيءَ ۾، کاڌي پيتي، پوشاڪ ۾ رسم ۽ رواج ۾ مزاج ۽ ذهن مون مخدوم صاحب کان وڌيڪ مون سچو سنڌي ٻيو ڪونه ڏٺو“ پنهنجو هڪ شعر اٿس ته:

روز ازل کان آهيم لاتو، ڳڻن پريءَ ڳلي ڳلي،
طالب المولي سنڌڙي پوچيان، ڪير ٿئي جو جهلي جهلي.

(رباني، 1991: 580- 81)

سنڌ جي مٹيءَ هاڻن ماڻهن سان سچي زندگي سندن صحبت ۾ محبت رهي. پاڻ سنڌي ماڻهن کي پنهنجي شفقت جي هنج کان ڪڏهن به پري نه ڪيو. سندن دل ۾ هر دم ڌرتي ۾ طبقاتي سسٽم جي پيڙهيل ماڻهن جو اونو رهيو. ڪين سنڌ جي عشق اڳيان اقتدار جي لالچ ڏاڍي ننڍڙي نظر آئي؛ هن پنهنجي ڌرتيءَ کان پري رهڻ جو ڪنهن پل به نه سوچيو توڙي جو ڪين ڪائي گورنريءَ جي آڇ به چونه ٿي هجي؛ پاڻ سنڌ جي خدمت ۾ ئي پنهنجي عظمت سمجهي اهڙي عهدي کي ٺوڪر هڻي ڇڏيائون. ربانيءَ چواڻي ته: ”سنڌ جو هڪ برڪ ماڻهو هڪ دفعي مخدوم صاحب سان مليو ۽ سرڪار جي چوڻ تي ڪيس سنڌ کان ٻاهر هڪ صوبي جي گورنري آڇيائين. مخدوم صاحب منهنجي روبرو ٺهه پهه جواب ڏنس ته: سنڌ کان ٻاهر گورنري قبول ڪري مان پنهنجي صوبي جي ڪهڙي خدمت ڪري سگهندس.؟“ (رباني، 1991 ص: 581)

مخدوم سائين جن جو سنڌي شاعريءَ ۾ راڳ ويراڳ سان به گهرو چاهه رهيو. پاڻ شاعريءَ سان گڏ راڳ جا به وڏا پارکو هئا. ڪين شاعراڻي سمجهه وڏڙن کان ورثي ۾ ملي هئي، مخدوم نوح جي خاندان ۾ مخدوم محمد امين، پڪن وارو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. سندن هڪ ڪافي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڏاڍي مشهور رهي ته:

سڄڻن جا ساريو سانگ، آئون ويٺي روز رڙان.

مخدوم طالب المولي، پاڻ ڪافيءَ جو سگهارو شاعر هئو. نج سنڌي طرز تي ڪافيون چيائين؛ هونءَ ته پاڻ ڪلام، غزل ۽ نظم به چيائين، سندن شعرن ۾ ماڪيءَ جهڙي مٺاس ۽ شبنم جي قطرن جهڙو حُسن آهي جيڪو هر اهل دل کي موهي وجهي ٿو. سندس ڪلام انسان جي جذبات ۽ احساسات سان ٺمٺار آهي. ڪافيءَ جي حوالي سان اسانجي اديبن جي راءِ ورهايل پئي رهي آهي. چون ٿا ته: هن کي اُتر ۾ ڪافي ۽ لاڙ ۾ وائي چيو ويندو آهي. ڪجهه ماڻهو ان کي وائيءَ کان ڌار سمجهن ٿا جنهن تي مخدوم صاحب جن پنهنجي ڪارائتي راءِ ڏيندي هيئن چون ٿا ته: ”وائي ۽ ڪافيءَ کي به جدا جدا شيون نه سمجهڻ گهرجي چوته: حقيقت ۾ هڪڙي ئي شئي جا به نالا آهن. لفظ، جملا ۽ مضمون ساڳيا آهن. نه تصوف ۽ خيال ۾ فرق آهي ۽

نه ئي معني ۾ مطلب ۾.“ (مـهراڻ ، 4/ 2012 :140)

هونءَ ته ڪافيءَ جي صنف جو موجد ۽ سرجڻ جو بادشاهه ميون شاهه عنايت کي چيو ويندو آهي، پر طالب المولى ڪافيءَ جي گهاڙيٽي تي هڪ ڪارائتو ڪتاب لکي ڪافيءَ جي اهميت کي اُجاڳر ڪيو آهي. ڪافين تي ججهو مواد سندس ڪتاب: ”چَپَر ۾ چَڙيون“ ۾ به موجود آهي. جنـهن ڪان پوءِ ججهي ۽ سگهاري انداز ۾ ڪافي سرجڻ لڳي. سندس ڪافين مان ڪجهه مثال هن ريت آهن ته:

ڏور نه ڀيا ڪي ڏس”نحن اقرب“ پاڻ چيائين:

ڏس وجود ڪان ويجهو پيڙو گهوريا ڀيا سپ گس
دور وجڻ آهي پولو بلڪل ڪر وجود ۾ وس
هيڏن هوڏن جهوت نه پائج هت اٿئي هٿ ڪس

عشق تنـهنجي مونکي مست بنايو
هاڻ پلا ڪنـهن کي دانـهن وجي ڏيان
تنـهن جي دردن دانـهون ڪرايون
محبت من ۾ مچ مچايو

پنـهنجو مَٽُ تـون پاڻ، لائـق فائـق يـا رُ لاثـانـي

تنـهنجي جُتي ۾ ڪو پير نه پائي، هي ٿو ٻڌايان ڳائي وڃائي

سونـهن سندا سرواڻ

چنڊ جـهڙو جي توکي سمجهن، ۽ وري ان تي واقعي وسـهن

اهي آهن اڻ ڄاڻ

مخدوم صاحب جن پنـهنجي جوانيءَ ۾ هڪ ڪافي چئي هئي، جيڪا سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جهنگ ۾ باھ جيان پکڙجي عام ٿي وئي. جنـهن ۾ عشق، الفت، سڪ، سوز، پيار ۽ پريت جي گـهرائي آهي. جنـهن عشق جي آتش ۾ مبتلا دلين کي ته ويتر گرمائي ڇڏيو، پر عشق کان آري برف جـهڙين دلين ۾ به عشق جي باھ، آڳ لڳائي انـهن کي پگهرائي مست بڻائي ڇڏيو. جنـهن جا هي ٻول ماڪ پنل صبح کان شروع ٿي شام لڙيءَ تائين به جڏهن عوام جي لبن تان ٻُرڻ لڳندا هئا ته عشق جي اگڻ تي چوڏس هڪ سڪون واري سانت ڇانئجي ويندي هئي ته:

سـهڻل جا سينگار، وهوا دل کي وڻن ٿا،
دل کي وڻن ٿا، ڏاڍا ڏـهن ٿا، ڏاڍا ڏـهن ٿا،
من کي موهن ٿا،

ڪارا ڪارا، ڪنڍڙا سـهڻا سـهڻا، سنـهڙا سنـهڙا.

وانگوڙي ۾ وار
تيل ڦليل، ڦٽيون ڦوڪارا، ذوپيل واسيل ڪيس هو ڪارا
گهرا گهنبيدار،

سڪندي سال ٿيا ٿينديس نيٺ چري
ٿينديس نيٺ چري وينديس مفت مري

دلڙي ڦري وري ويٺين وساري
تارا ٿڪي پيا توڏي نهاري
ڳڻتن منجهه ڳري وينديس مفت مري

قرب جا ڪوڙين ڪانگ اڏايم
آب اکن مان ويهي وهايم
دلڙي درد پري وينديس مفت مري

عمر! بند رکبيون نه ڪنهن جون نياڻيون
مڙئي منهنجون شاهد اٿئي گهر ذجاڻيون

وجهان پن، ڏيان ٻن، اهي محل ماڙيون
اسان لاءِ سپ ڪي ولهارن جون واڙيون

ڪٿي باغ بنگلا، ڪٿي لنب لاٽيون!

تـودلـڙي يـار! ڏتـاري، پـو يـر! ڪــانه ڪيـئي
پــوئـواري،
تنهـنجا ڪيس پيارل! ڪارا، آهن پيچ انهـن
جا پيارا،

ڪـن ونـگ وجهـڻ لئي وارا، پائن ڳٽ ڳچيءَ ۾ ڳارا،
ڪــن قيــد سيــاڻا ســارا، مــهـميــرن
تــي ســي مــارا.
ٿين وير به ات ويچارا، ٿا شاه پرن شوڪار
ا،
منـهـنجي نرمل! آه نيزاري.

تنهـنجي پاڪ پرين! پيشاني، آهي نرمل! نور نشاني،
سج چنڊ لڳي حيراني! ناهي تنهـنجي ثريا ثاني،
ٿيا تنـهـنجا مٽ نه
ثاني، ڪر اچڻ سندي احساني،
وٺ محب مٺا! مهماني، اچ اڱڻ مٿي دل جاني!
تنـهـنجي محبت دلڙي ماري.
(چپر ۾ چڙيون،ص: 364 - 339)

مخدوم صاحب جي ڪافي هجي ۽ اربيلي فنڪاره رونا ليلى ۽ راڳ جي راڻيءَ عابده پروين جو آواز هجي ته ڪافيءَ جي ان قهر ۽ سحر کان باشعور ماڻهو ڀلا ڪيئن ٿو بچي سگهي.! سندس ڪافين ۾ اڄ به اهوئي سحر ۽ اثر آهي جيڪو ڪالهه هئو ته:

عجب عشق آهي اسانجو الستي،
ڪڏهن بت پرستي ڪڏهن خود پرستي.

جهان کان جدا ٿي جهان ۾ رهون ٿا،
سڀن ساڻ گڏ هوندي سڀ ڪجهه سهون ٿا،
وسائيسون وهواهه وري واري وستي .

تنهنجو حُسن اچي نه حسابن ۾،
تون پاڻ ئي پنهنجي جوابن ۾ .

عمر! عاجزن سان نه ڪر مال مستيون
هلي ڪين سگهنديون، اهي هوڏ هستيون.

مخدوم سائين جن رڳو ڪافي، ڪلام، گيت ۽ غزل ئي نه لکيا آهن، پر پاڻ ﷴ مصطفى ﷺ ۽ آلِ محمد (ﷺ) جن جو شان بيان ڪرڻ لاءِ، سندن شان ۾ مدح، مناجات ۽ مرثيا پڻ چيا آهن. جن ۾ خيالن جي ڪيڏي نه وسعت، گهرائي رکيل آهي. جنهن کي پڙهڻ سان

هر انسان جي دل ۽ دماغ جا سڀئي طبق روشن ٿي وڃن ٿا، ۽ روح جي سچائيءَ سان اندر مان پوءِ واه واه جهڙا لفظ زبان تي تري اچن ٿا. جيئن سندن هي مدح چيل آهي ته:

ذرڙو، ذرڙو، ذرڙو ئي ڪامل ڪوه طور
جو ڏسي نه ٿو ڏيه ۾ تنهن قلب جو قصور
دريون دنيا واريون اٿي پٽي پور
طالب المولي چاڻ تون هر جائي اٿئي حضور
هو دل کان ناهي دور هر دم آهي هنج ۾.

جيڪر جتي هجان پنهنجي محب مجيب جي
ته پيرن ۾ پرين جي پيئي روز پوان
وک وک تي واه چميو قدم چمان
ٿانيڪي ٿيان طالب المولي تنهن سان.

سرڪار امام حسين عليه السلام جن جي شان ۾ شايع ٿيل، مرثين، منقبتن، نوحن، ۽ سلامن جو بياض ’شانِ حسين‘ به سندس شايع ٿيل ڪتابن مان هڪ، نمايان حيثيت رکندڙ ڪتاب آهي. جنهن ۾ مولا حسين عليه السلام جن سان سندس گهري عقيدت ۽ احترام جو اظهار ٿيل آهي. هن ڪتاب ۾ پاڻ ڪربلا جي خاڪ جي عظمت، اهميت ۽ ان جي درد پري ڪهاڻيءَ کي پنهنجن لفظ ۾ اهڙي ته انداز سان بيان ڪيو اٿائين؛

جو اهل دل ماڻهوءَ ۾ مظلوم جي ماتمدارن کان به، بي ساخته دانهن نڪري وڃي ٿي ۽ سندن ڳل نيڻن مان ٿمندڙ غم حسين(ع) جي لڙڪن سان آلا ٿي پون ٿا. نصير مرزا چواڻي ته: ”ڪربلا جي پاڪ مٽيءَ کي مخدوم طالب المولیٰ صاحب ته: هن طرح سان شرف لائق چاڙايو آهي ته:

جتي جي خاڪ ٿي خاڪِ شفا، اي طالب المولي،
اُها دنيا مان هڪڙي، سر زمينِ ڪربلا نڪتي.“

(نصير،2011 ص: 133 – 134)

مخدوم صاحب جي لکيل مرثين ۾ حضرت امام حسين عليه السلام ۽ زمينِ ڪربلا جي بيان ڪيل هڪ سلام ۾، ڏٺيءَ در بخشش لاءِ ٻاڏائيندي پاڻ هيئن چيو اٿس ته:

امید آهي ته روزِ حشر هوندو طالب المولي،
محمد مصطفي ۽ حيدرِ ڪرار جي وچ ۾.

حضرت امام حسين عليه السلام جن جو ساٿ سميت 2 محرم الحرام (سنه 61 ھ) تي زمينِ ڪربلا تي قدم رکڻ کان پوءِ؛ زمينِ ڪربلا جو نصيب جاڳي پوڻ واري تاريخي منظر کان وٺي هانوَ ڏاريندڙ شامِ غريبان جي منظر کان ويندي سادات جي قيدي قافلي تائين جي هر ڏکوئيندڙ واقعي کي؛ ڏکاريءَ دل ۾

لڙڪ پنل نيڻن سان پنهنجن سهڻن لفظن ۾ هيئن بيان ڪيو اٿس ته:

شانِ حسينؑ ڪيڏو نه برتر، بلند آ،
پهتو ته ڪربلا کي معليٰ ڪري چڏيئين.

اي زمين توتي ٿيا ها سرون جا سر قلم،
هرڪو هڪ ٻئي جي پٺيان ٿيو راهي ملڪ عدم،
ڪنهن نه دشمن سان لڙائي ۾ کنيو پٺتي قدم،
ري کيڻ ۾ پين هي هڪ هيو شاه امم،
چو نه ان دم اي زمين تو ۾ پيو هڪدم شگاف،
هي خطا هر گز نه توکي رب ڪندو بلڪل معاف.

خيمه اطهر لٽيا ڪيئن ۾ جليا ڪهڙي طرح،
آلِ پيغمبرﷺ تي ٿيا جورو جفا ڪهڙي طرح.

ڪلمه گو مرسﷺ سندا ٿيا بي حيا ڪهڙي طرح،
شام قيدي ٿي هليو آل عبا ڪهڙي طرح.
من گهڙيءَ تو ۾ نه آيو زلزلو چو اي زمين،
ٿي لڏيو جنهن وقت شاه دوسر گردون نشين.

هڪ شام غريبان ۾ ٻيو اوندھ جو ميدان،
خيمن ۾ تلاطم ۾ اداسيءَ جو ئي سامان،

سپ عالم عقبى ڏي ويا خيمن جا نگهبان،
هت حسرت و فرقت هو ۽ خاموش بيابان،
عبرت هئي عبرت اڄ خود ظلم خجل هو،
هي لاش نه هو خاڪ تي اسلام جي دل هو.
(مـهـراڻ، 1- 2012: 72)

طالب المولى جن جهڙي انداز ۾ پنجتن پاڪ سان پنهنجي عقيدت جو اظهار ڪيو آهي، اهڙي ئي خوبصورت انداز ۾ سندن والد محترم مخدوم غلام محمد جن به، اميرالمومنين حضرت علي عليه السلام جن جي شان مبارڪ ۾ هڪ؛ سه حرفي ڪمال جي انداز ۾ چئي آهي. جنهن لاءِ ڪتاب: ”چَپَر ۾ چَڙيون“ جي مقدمي ۾ ”بيخود“ حسيني هيئن لکي ٿو ته: ”حضرت غلام محمد رحه فارسي زبان جو وڏو ڄاڻو هو، ديوان حافظ هميشه ساڻ هوندو هوس، پاڻ گاهي گاهي سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ شعر به چوندو هو، حضرت عليءَ جي شان ۾ سندس چيل هڪ سه حرفي نموني طور پيش ڪجي ٿي ته:

الف اعلى آه افضل اڪمل و اڪبر علي
آن امام است اتقيا را اول و آخر علي
ب بهادر بت شڪن بدرالدجى بوذر جو پير
با عمل بي مثال بهتر بعد پيغمبر علي
ت تواضع جي طلب ڪئي تاجدار انما

تابع امر الاهي تارڪ تڪبر علي
ث ثنا مولا جي ثابت ساري قرآن ۾ ڏسو
ثاني سليمان جو چوان يا ثاني اسڪندر علي
ج جنگجو پهلوان جائي جناب مرتظى
جنگ جو جهونجهار بر جملا جهان جابر علي
ح حيا ۽ حلم جو صاحب برادر مصطفى
حامي هيڻن جو حبيب داد گر حيدر علي.“
(زمان، 2011ع، ص: 38- 35)

جيئن هر شاعر جي شاعريءَ ۾ ڪي خصوصيتون موجود هونديون آهن؛ ائين ئي طالب المولى جي شاعريءَ ۾ به تخيل جو رنگ نرالو ۽ ٻين شاعرن کان منفرد نظر اچي ٿو. جئين عشق لاءِ چيو اٿائين ته هي ڪائي خيرات ۾ ملندڙ شئي ناهي جو محتاجن کي ملي يا ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪو بيت المال کولايو وڃي. عشق ته هڪ عالمگير جذبو آهي جنهن کي خريدي نه ٿو سگهجي؛ سندس چواڻي ته:

عشق نه بيت المال، جو ملي محتاجن کي
عشق آهي ان سندو، جنهن ڪيو قرب ڪمال
طالب مولا طلب ۾، جو رکي خاص خيال
جانب جو جمال، اهو، ماڻيندو عشق سين

بـرھ نه آھــي بيـت
المــال، ھـت مـحتـاج جـو چاھي!
ڪيڏي اھو ئي برھ جي بازي، غير چڏي جو ٿيندو غازي
ٻي ڪي ملندو محب محال، عشق اڙانگو آھي آ ھي
ڪنڻا، ڪولاپا، مٽيا، مصلا، ورھ بنا
ويران سي وصلا
ٿيندو ڪين ڪي حاصل حال، ٺاھ
ٺڳي جا ٺاھي ٺاھي

سائين جن اميراڻا پار ھئڻ جي باوجود به ھر ڪنـھـن سان پيار ۽ پاٻوھ سان پيش ايندا ھئا. ھو انسان دوست اديب ھئا؛ مارو ماڻـھـن جا مسئلا چاھ ۽ چت سان ٻڌندا ۽ انـھـن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا ھئا. پاڻ اميري ۽ غريبيءَ واري فرق کان آجا ھئا. سادگي پسند ۽ کاڌ خوراڪ ۽ صحت جي حوالي سان احتياط کان ڪم وٺندا ھئا. ھڪ پيري جڏھن سندن طبيعت ناساز ٿي پئي ته پاڻ کاڌي ۾ ايتري ته پرھيز ڪيائون جو پنـھـنجي ڊاڪٽر کي ئي حيران ڪري ڇڏيائون. ھڪ دفعي سندن علاج ڪندڙ ڊاڪٽر ڪرنل نجيب ماڻـھـن کي ٻڌايو ته: ”مون مخدوم صاحب جـھـڙو باضابطا (Disciplined) شخص زندگيءَ ۾ ڪو ورلي ڏٺو

هوندو. پاڻ ايڏي ته پرهيز ڪيائون جو، جوئر جا داڻا تارازيءَ ۾ تورائي، انهن جو اٺو ڳوهرائي، ماني پچرائي کائيندو هو. نه گره گهٽ، نه وڌ. اها ڳالهه مخدوم صاحب جي صبر ۽ برداشت جي قوت جي نشاندهي ڪري ٿي.“ (رباني، 1991 - 581)

سنڌ جي وڏ گهراڻن جي ماڻهن جيان جوانيءَ کان وٺي پيريءَ تائين، تتر، ڪُڪڙ ۽ ڪتو، سوئر پالڻ ۽ انهن کي ويڙهائڻ جهڙي وڏيرڪي شوق کان پري رهيو. سندس جوانيءَ ۾ به راڳ ويراڳ ۽ ڪتابن سان عشق رهيو. سندن سياسي زندگي به بنا ڪنهن لوپ جي رهي. 1953ع ۾ بنا مقابلي ميمبر سنڌ اسيمبلي منتخب ٿيا. ٽي پيرا قومي اسيمبليءَ جا ميمبر چونديا ويا، سندن ميزبانيءَ ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو پهريون ڪنوينشن 1- جون 1970ع تي هالا ۾ ٿيو، ان ئي ڏهاڙي ون يونٽ جي خاتمي جو به اعلان ٿيو. شهيد ڀٽي هالا ڪانفرنس ۾ ان ڏهاڙي ون يونٽ جي خاتمي جي قوم کي مبارڪ ڏني؛ انهيءَ ڪانفرنس ۾ طالب المولى جن کي پاڪستان پيپلز پارٽي جو وائيس چيئرمين مقرر ڪيو ويو. پاڻ ايم.آر.ڊي. تحريڪ ۾ پڻ سرگرم رهيا، پر پاڻ پنهنجي ذات لاءِ ڪڏهن به ڪنهن کان ڪجهه نه گهريو سواءِ عزت جي. ذوالفقار علي ڀٽو جيان سندن سياسي ڪردار به ڪرپشن جي

ڪارنـهن ڪان پاڪ، شفاف ۽ ڪير جـهڙو اُجرو آهي.
پڻو صاحب جڏهن ملڪ جو صدر ۽ چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ٿيو هو، ته تڏهن به ڪانئس پڇيائون ته: ”مخدوم صاحب توهانکي ڇا گهرجي؟ مخدوم صاحب جواب ۾ چيس ته: ڪجھ نه، الله سائينءَ اسانجي خاندان جي جيڪا عزت ڪئي آهي، فقط اها برقرار رکجو.“
(رباني، 1991 - 582)
پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جو صدر مقرر ٿيو ته ان اداري جي مختلف نمونن سان مالي مدد پڻ ڪيائين. بورڊ جي ميٽنگن ۾ اچڻ مـهل ڪڏهن به ان مان ٽي _اي بل نه ڪنيائين، مخدوم نوح وارو قرآن ڪريم جو نسخو بنا ڪنـهن اجوري جي بورڊ کي ڇپڻ لاءِ ڏنائين جنـهن جو بورڊ کان ڪوبه معاوضو وغيره نه ورتائين. بورڊ کي پيڪيجز لميٽيڊ لاهور کان ان ڪم لاءِ ڪجھ مالي مدد وٺي ڏنائين.
مخدوم جي مزاجن ۾ شاعريءَ جو اثر انڪري به سمايل هو، جو سندن پيدائش ئي ان گهراڻي ۾ ٿي جنـهن جو علمي ۽ ادبي کيتر ۾ هڪ مثالي ڪردار پئي رهيو آهي. سندن بزرگ حضرت مخدوم نوح رحمت الله عليه کان پوءِ هڪ ٻيو وڏو بزرگ فتح محمد نالي ٿي گذريو جنـهن رسالو ’فتحي‘ لکيو. اهو شاعر ته ڪونه هو، پر بلند پايه اديب ۽ مصنف ضرور

هو. اهڙي طرح غلام رسول صديقي به وڏو اديب ٿي گذريو آهي. مخدوم محمد زمان جن جو پڙ ڏاڏو ۽ سندن ننڍو ڀاءُ به شاعر هئا. وري مخدوم صاحب جو والد شاعر ڪونه هئو، پر سندن چاچو شاعر هئو. مخدوم غلام حيدر اديب ۽ مصنف هو. سندس ڪتاب ”سفينه النوح“ مشهور آهي. مخدوم طالب المولى جن جو سلسله نسب حضرت ابوبڪرؓ جن سان ملي ٿو. پاڻ مخدوم نوحؒ (م 27 ذوالقعد 998ھ) جا سورهون نمبر سجاده نشين هئا. تاريخن ۾ سندن سلسله نسب ۾ اختلاف آهي؛ جنهن جي تصحيح لاءِ سندن ئي ڪتاب: ”چپر ۾ چڙيون“ جي مقدمي ۾ بيخود حسيني هيئن لکي ٿو ته: ”سنڌ جي سڀني متقدمين مورخن يا معاصر عالمن ۽ خود حضرت مخدوم صاحب جن جي خانداني روايت موجب سندن نسب شيخ الشيوخ شهاب الدين ابوحفص عمربن عبدالله سهروردي (م 632ھ) يا شيخ ابوالنجيب عبدالقاهر بن عبدالله سهروردي جي خاندان سان ملي ٿو. انهن بزرگن جو سلسله نسب حضرت محمد بن ابي بڪر سان ملي ٿو، پر غوث الحقؒ جي نسب کي حضرت عبدالرحمان بن ابي بڪر سان ملايو ويو آهي جيڪو غلط آهي. سندن نسب محمد ابن ابي بڪر سان ملي ٿو نه عبدالرحمان سان.“ (زمان: 2011 ص- 25)

مخدوم صاحب راڳ رنگ جي محفلن ۾ صوفيانه ڪلام وڏي شوق ۽ غور فڪر سان ٻڌندو هو، جنهن ڪان پوءِ سندن چاهه ادب، شاعريءَ ڏانهن وڌڻ لڳو. اهڙي پروڙ جڏهن هالا جي شاعرن انور هالائي ۽ ڊاڪٽر سليم هالائي وغيره جن کي پئي ته انهن ساڻس ملاقاتن جو سلسلو شروع ڪيو ۽ پوءِ اهڙيءَ ريت وٽس ادبي ڪچهرين جو سلسلو وڌڻ لڳو. ائين پوءِ پاڻ شاعريءَ جي سفر جا راهي بڻيا. انهن ڏهاڙن ۾ پاڻ ڪيترائي تخلص اختيار ڪيائين: ’بيوس‘ ’فراق‘ ۽ ’زمان شاهه‘. سندس تخلصن مان ’طالب المولیٰ‘ تخلص ئي عوام ۾ تمام گهڻي مقبوليت ماڻي، جيڪو اڄ تائين سندن نالي جي جاءِ تي به پڪارجندو اچي پيو. ورلي ماڻهن کي سندس اصل نالي ’محمد زمان‘ جي خبر هوندي! سندس چواڻي ته: ”هڪ ڏهاڙي جمع جي نماز پڙهي رهيو هوس. اسانجي درگاهه جو خطيب حاجي قابل انصاري جمعي يا عيد جو خطبو پڙهندو هو ۽ ان ۾ ”طالب المولیٰ“ مذڪر جا لفظ چوندو هو. سندس خطبو ٻڌي منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته ”طالب المولیٰ“ تخلص اختيار ڪريان. تنهن ڪان پوءِ اُهو تخلص اختيار ڪيم.“ (رباني، 1991 – 587)

1961ع ۾ جنرل ايوب جي زماني ۾ ذوالفقار علي ڀٽي (وزير) جي مشوري تي ڪيس بورڊ جو چيئرمين ڪيو ويو. سنڌي ڪافيءَ سان ڪين گهڻي رغبت رهي سندس چواڻي ته: ”منهجي ذاتي راءِ اها آهي ته جو ڪلام سنڌي سر ۽ سنگيت جي تار تي ڳائي نه سگهبو، سو مقبول ٿي نه سگهندو. مثلاً هائيڪو ۽ آزاد نظم ڪي عوام ۾ مقبوليت حاصل نه ٿيندي، آزمائي ڏسو! (رباني، 1991 - 589)

سنڌ جي مسئلن تي سندن موقف سدائين چٽو رهيو. جيئن پاڻ غلام رباني آگرو پاران سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن بابت پڇيل هڪ سوال جي جواب ۾ چيائون ته: ”ذهني الجهن ته ضرور پيدا ٿئي ٿي، جڏهن پنهنجن پائرن ڪي خراب حالت ۾ ڏسون ٿا. ته دل ڏاڍي ڏکوئجي ٿي. غريبن وٽ نه زمين آهي، نه وري آمدنيءَ جو ڪو پيو وسيلو آهي ڪين بي پناهه مُشڪلاتون درپيش آهن پر، سچ پچو ته مون جڏهن به سنڌ جي سماجي ۽ تاريخي پسمنظر تي غور ڪيو آهي، ته ائين محسوس ڪيو اٿم ته جاگيردارانه طبقي کان به وڌيڪ غير مُلڪي ماڻهن سنڌ کي ڪچليو آهي. پوءِ اهي پشاور کان آيا، يا لاهور کان، يا قنڌار ۽ ملتان کان. انهن ۾ ارغون ۽ ترخان به شامل هئا ته نادر شاهه به. سنڌ ۽ اهل سنڌ تي وڏا ظلم ڪيائون. انگريزن جي دور حڪومت ۾ به

سنڌ سان امتيازي سلوڪ روا رکيو ويو. انگريزن حڪومت سنڀاليندي ئي، هندن کي نوازڻ شروع ڪيو. سندن سرپرستي ڪئي وئي. ايتري قدر جو هندو سڀني شين تي قابض ٿي ويا ۽ سارو ڪاروبار ۽ نظام سندن هٿن ۾ هليو ويو. مونکي ياد آهي ته پاڪستان کان اڳ، مسلمانن جي ٻارن کي سٺن اسڪولن ۾ داخلا به ڪانه ملندي هئي .

پاڪستان جي ٺهڻ کان پوءِ جيڪي مسلمان سنڌ ڏي هجرت ڪري آيا، تن کي اسان ته سنڌي سمجهون ٿا ۽ چاهيون ٿا ته سنڌي ڳالهائن، ٻولهائن ۽ سنڌي ثقافت ۾ فخر وٺن، پر حقيقت ائين ڪونهي.

ڳالهه پري وڃي نڪرندي. رڳو ڪراچي ايئرپورٽ جي آمدني سنڌ تي خرچ ڪئي وڃي، ته ڪجهه نه ڪجهه مسئلا حل ٿي وڃن. هي ڌاڙا ڦرون بک ۽ افلاس جي ڪري ئي ته آهن. بهرحال جيستائين سنڌ مان احساس محرومي ختم ڪرڻ جو سوال آهي ته منهنجي خيال موجب انجو صحيح طريقو اهو آهي ته پاڪستان جي اندر سنڌ جا رهاڪو پنهنجن حقن لاءِ جدوجهد ڪن. انشاءَ الله فتح حق جي ئي ٿيندي. (رباني، 1991 - 590 _ 589)

ان ڪچهريءَ دوران عشق جي مامري تي به سندن راءِ ڪليل، چٽي رهي. پاڻ پنهنجي بابت به سچ چوڻ

ڪان ڪونه ڪيپايائون، جيڪا هڪ ڏکي ڳالهه آهي. سندن چواڻي ته: ”اهو ڪهڙو انسان آهي، جنهن عشق نه ڪيو آهي؟ مون پنهنجو پهريون ۽ آخري بي وصال عشق ڪيو.ان باري ۾ فقط هڪ شعر عرض آهي ته:

لوگ پتھر کو خدا کو مان کے معصوم رہے،
ہم نے انسان کو چاہا تو گنہار ہوئے۔

مخدوم سائين جن سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ڪافي خدمت ڪئي. هنن پنهنجي زندگيءَ ۾ سنڌي ادب کي ناياب ڪتاب ڏنا. جن ۾ ”بهارِ طالب“ کان وٺي ”آبِ حيات“ تائين ۽ ”ڪافي“ کان وٺي ”لغات سنڌي مخففات“، ”شانِ حسين“ ۽ ”چَپَر ۾ چَڙيون“ تائين سيئي ڇپيل ڪتاب پنهنجو مٽ پاڻ آهن. سنڌ سونهاريءَ جي شعراءِ ڪرام تي مشتمل سندن ڪتاب ”يادِ رفتگان“ ساهه ۾ سانڍڻ جهڙو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي مرحوم شاعرن ۽ ڪيترن ئي گوشه نشين شاعرن جي تصويرن، چونڊ ڪلام، ۽ مختصر احوال تمام خوبصورت انداز ۾ سهيڙيل آهن. هي ڪتاب سائين جي.ايم.سيد جي مشهور ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ پير علي محمد راشديءَ جي ڪتاب ”اُهي ڏينهن، اُهي شينهن“ ۽ سيد حسام الدين راشديءَ جي ڪتاب ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ وانگر سنڌي ادب ۾

هڪ وڏي حيثيت جو حامل آهي. جيڪو هڪ تاريخي، علمي ۽ ادبي ڪم آهي. جنهن ۾ سنڌي ادب جي تاريخ جو هڪ سنهري باب سهيڙيل آهي، جنهن جي فهرست ۾ اول ۽ آخر جي فرق کي ختم ڪري شاعرن جي فهرست ۾ ڪتاب تدريجي دور ڏيڪاريل آهي، جنهن ۾ شاعرن کي همعصر ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. هن تاريخي ڪم کي سهيڙڻ ۾ کين پورا ٻه سال لڳي ويا. هن ڪتاب ۾ 217هن شاعر شامل ڪيل آهن، جن جي زندگيءَ جا مختصر احوال انگن اکرن ۾ ڏاڍي تفصيل سان سهيڙيل آهن. هن ڪتاب جي مواد ڪٺي ڪرڻ لاءِ پاڻ پنهنجي خاص ملازم فتح محمد شهوڪ ڳوٺ جمع شهوڪ واري کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موڪليو هئائون. سندن ڪتاب ”لغات سنڌي مخففات“ جنهن جي سنڌي زبان ۾ وڏي ضرورت هئي جنهن جو پوراءُ ڪرڻ جي پاڻ هڪ وڏي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪا ڪافي حد تائين لاپائتي ثابت ٿي آهي. جنهن مان هاڻوڪو ۽ ايندڙ سنڌي نسل فائدو حاصل ڪندي پنهنجي مادري زبان کي سٺي طرح سمجهي سگهي ٿو. جيڪو هڪ تاريخي ۽ علمي ڪم آهي. سندن سنڌي ادب کي ڏنل علمي، ادبي ڪتاب تاريخ جو وڏو سرمايو آهن. ”لغات سنڌي مخففات“ سندن هڪ نرالو علمي ڪم آهي هن لغات

جي انفرادي ڪارنامي ڪي نمايان رکڻ لاءِ منفرد انداز ۾ ترتيب ڏنو اٿس. هن ڪتاب ۾ شامل مواد کي الف_بي واري ترتيب، پاراڻي ڪتاب 1940ع واري ڇاپي. ’ديوان طالب المولیٰ‘ جي صفحه 9 تي رکيل عڪس جيان آهي. سپني لفظن کي چئن بابن ۾ ورهايو اٿس، جنـهن جي پهـرين باب ۾ اسم، ضمير، صفت، ظرف، فعل وغيره لفظن جا مخفف ڏنا ويا آهن. ٻيو باب خاص ڪري اسم عام مونث (جمع) لفظن جو آهي ۽ هن جي ٽئين باب ۾ اسم مصدر مان نڪتل لفظن جا مخفف ڏنل آهن. هن ڪتاب تي روشني وجهندڙ، اديب فاضل، احمد خان آصف مصراڻيءَ چواڻي ته: ”هن جي پهـرين باب ۾ (ڪي ٿورا لفظ مذڪر به آهن) انـهن مان ”ي“ ڪڍڻ سان مخفف ملي ٿو. مثلاً .

لفظ	مخفف
اَکُين	اَکِنِ
دَکين	دَکن
مَکين	مَکن
سَکين	سَکن وغيره

ٽئين باب ۾ اسم مصدر مان نڪتل لفظن جا مخفف موجود آهن. هنن جو انداز به بي انداز ٿي سگهي ٿو. تنهنڪري هرهڪ مصدرمان ٿورا ٿورا الفاظ آندا ويا آهن. چوٿين باب ۾ ڪن ٻئن لفظن جـهڙوڪ:

پڻو مخفف
سنڌ جو سنڌي
هند جو هندي
عربستان جو عربي
يا
لوهه وارو _ لهر
سون وارو _ سونارو

وغيره جا مخفف درج ٿيل آهن. ڪن اهم آواز لفظن جهڙوڪ:

موهين _ موهِن
ڪوهين _ ڪوهِن
ڳوهين _ ڳوهِن

جا مخفف به لکيا ويا آهن، ڪٿي لفظن جي ترتيب به هيٺ مٿي ٿي آهي. هيءَ لغات سنڌي لغوي ڪتابن ۾ منفرد سمجهي ويندي. (زمان، 1991- ص: پ - ت) مخدوم صاحب جي هن ڪتاب ۾ لغات جي شيدائين لاءِ تمام گهڻو مواد موجود آهي. هن لغات ۾ 2100 سئوکن الفاظ ڏنا ويا آهن. هن لغات لاءِ، سنڌي ٻوليءَ جو فدائي ڊاڪٽر غلام علي الانا، هن ڪتاب جي 'مقدمو' ۾ پنهنجن لفظن ۾ هيئن لکي ٿو ته: ”هن لغات جي مدد سان سنڌي ٻوليءَ جي لساني مطالعي جي سلسلي ۾

هڪ نئين موضوع طرف ڌيان ڇڪايو آهي ۽ سنڌي لغات جي ڪيتر ۾ هڪ نئين قسم جو اضافو ڪيو آهي. هيءَ لغات، شاعريءَ ۾ لفظن جي مناسب استعمال ڪانسواءِ، روزمره واري ٻوليءَ جي اُچارن ۽ لفظن فقرن ۽ جملن ۾ انـهن جي ڪم اچڻ ڪان پوءِ انـهن جي مخفُف صورت يا شڪل وٺڻ واري عمل جي اپياس ۾ مدد ڪري ٿي. هيءَ لغات گهڻ _ ڪارج واري لغات آهي. هن ۾ اڪيچار خصوصيتون آهن، جن جو اڳ ۾ به ذڪر ڪيو ويو آهي. هن لغات جي مدد سان لفظن جا ڌاتو، اُچار، اشتقاق، ٻوليءَ ۾ لفظن جي معنيٰ، سمجهاڻي ۽ وياڪرڻي ڪارج معلوم ڪري سگهجن ٿا. هن لغات جي مطالعي سان لساني، وياڪرڻي، تهذيبي، تمدني ۽ ثقافتي ڳالهيون، نڪتا ۽ حقيقتون سامهون اچن ٿيون. جن جي چند چاڻ ڪي بنياد بڻائي ڪئين ڪتاب لکي سگهجن ٿا. (زمان، 1991 _ص: _ ن _ و)

سنڌ جي هن سداحيات شاعر جي دل تي جڏهن دردن جو، ڪنـهن سڄڻ جي جدائيءَ جو بار پوندو هو ته پاڻ غمگين ٿي ويندا هئا. اهڙي سمي سندن ذهن تي فارسيءَ جو هي شعر تري ايندو هئو؛ جنـهن لاءِ پاڻ چيائون ته: خبر ناهي ته هي شعر ڪنـهن جو آهي، پر ڪيڏو نه با معنى آهي.

عـدم جـي راهه، ڪيڏي نه همـوار آهـي،
جنهن هيـڪـر مٿـس پيـر رکيـو،
تنـهـن وري ڪنڌ ورائي پوئتي ڪو نه ڏٺـو.

مخدوم سائين ! ها! اڄ اسين به چئون ٿا ته واقع اهو شعر ڪيڏو نه بامعنى آهي ...!!

مددي ڪتاب

1. آگرو غلام رباني (1991ع) جـهـڙا گل گلاب جا، حصو پيو، سنڌي ادبي بورڊ چام شورو، سنڌ.
2. محمد زمان مخدوم (1991ع) لُغات سنڌي مُخففات، چاپو پـهـريون، سنڌي ادبي بورڊ چام شورو، سنڌ.
3. محمد زمان مخدوم (1994ع) دُري ناياب عرف يادِ رفتگان، سنڌي ادبي بورڊ، چام شورو،سنڌ.
4. محمد زمان مخدوم (2011ع) چَپَر ۾ چَڙيون، سنڌي ادبي بورڊ، چام شورو، سنڌ.
5. مرزا نصير(2011ع) ڪربلا ڪربلا، دوستي پبليڪيشن، حيدر آباد ،سنڌ.
6. ڪلـهوڙو دين محمد، ايڊيٽر (1 – 2012) ٽماهي مـهـراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، چام شورو، سنڌ.

7. ميمڻ ثمينه، ايڊيٽر (4 – 2012) ٽماهي مـهـراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، سنڌ

آزاد انور ڪانڌڙو

مخدوم طالب المولىٰ

ادب ۽ ٻوليءَ جو محسن

هالا جي سرزمين علم ۽ ادب جي حوالي سان سنڌ ۾ هڪ زرخيز خطي طور ڄاتي سڃاتي وڃي ٿي. هالا جي مردم خيز مٽيءَ مان جنم وٺندڙ عظيم هستين سنڌي ادب، شاعري، ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. سنڌ جي سياست ۾ پڻ هالا جي شخصيتن مثالي ڪردار ادا ڪيو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي محسن مخدوم طالب المولىٰ جو شمار اهڙين هستين ۾ جن سنڌي ادب، شاعري ۽ سنڌي ٻولي جي حوالي سان بي مثال خدمتون سر انجام ڏنيون. سياست ۾ به سندس خدمتون سدا ياد

رهنديون. مخدوم طالب المولىٰ جو جنم 4- آڪٽوبر 1919ع بمطابق 9 محرالحرام 1338ھ ۾ آچر ڏينهن هالا نوان ۾ درگاهه حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي پندرهين سجاده نشين پنهنجي دور جي مشهور شاعر اديب مخدوم غلام محمد جي گهر ۾ ٿيو. مخدوم صاحب جو اصل نالو محمد زمان هو. سندن ڏاڏو مخدوم ظهيرالدين ڪين پيرل سائين سڏيندو هو. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ بن مخدوم غلام محمد، بن مخدوم ظهير الدين پريل چام، بن مخدوم امين محمد عرف پڪن ڏٽي، سجاده نشين حضرت غوث الحق مخدوم نوحؒ صديقي سهروردي، درگاهه سروري، سنڌ جي مشهور ولي الله حضرت غوث الحق مخدوم نوحؒ جي اولاد مان آهن، جو خليفه اول حضرت ابوبڪر صديق جي اولاد مان هو. مخدوم صاحب ابتدائي ديني تعليم آخوند ولي محمد وٽ حاصل ڪئي بعد ۾ ماستر عبدالغفور، مخدوم غلام حيدر، مولوي محمد عالم ڏيپري واري ۽ مولانا عبيدالله سنڌيءَ کان به تعليم حاصل ڪيائون.

مخدوم طالب المولىٰ جي والد درگاهه حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي سورهين سجاده نشين پنهنجي دور جي مشهور شاعر اديب مخدوم غلام محمد 16 ڊسمبر 1944ع ۾ وفات ڪئي بعد ۾ درگاهه نوح سرورؒ جا

سور هين سجاده نشين ٿيا ۽ ان ذميواريءَ کي تمام سهڻي نموني نڀائيندا رهيا. سندن گادي سروري سهروردي جي سلسلي ۾ سنڌ هند ۾ مشهور آهي، جيڪا 9 لکي گاديءَ طور مشهور آهي. پيراڻي گاديءَ جي ذميواري سان گڏ ادب ۽ سياست ۾ به پنهنجو رهبرانه ڪردار ادا ڪيو . پاڻ 1952ع ۾ هالا ميونسپالٽي جو صدر ۽ 1960ع کان 1961ع تائين چيئرمين رهيو. جڏهن ته 1953ع ۾ سنڌ اسيمبلي جو بنا مقابلي ميمبر ٿيو. صدر جنرل ايوب خان جي دور ۾ ٿي پيرا قومي اسيمبليءَ جو ميمبر رهيو. مخدوم صاحب جو شمار پاڪستان پيپلز پارٽي جي باني مان هو. مخدوم صاحب جي ئي ذاتي دلچسپي ۽ ڪوشش سان 1- جون 1970ع تي هالا ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي جو پهريون ڪنوينشن ٿيو، جن ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ کي پاڪستان پيپلز پارٽي جو پهريون وائيس چيئرمين مقرر ڪيو ويو.

مخدوم صاحب کي شاعريءَ جو شوق 1930ع ۾ ناري جي سفر تي وڃڻ دوران يارنهن سالن جي عمر ۾ ٿيو. پهريان پاڻ بيوس پوءِ فراق، زمان شاهه، طالب ۽ 1949ع ۾ طالب المولىٰ جي تخلص سان لکڻ شروع ڪيائون .

تو دلڙي يار ڏتاري، پو ير ڪانه ڪيئي پوئواري!
تنهنجا ڪيس پيارل ڪارا، آهن پيچ انهن جا پيارا،
پائن ڳٽ ڳچيءَ ۾ ڳارا، مهميرن تي سي مارا،
ڪن ونگ وجهڻ لئه وارا، ٿا شاهه پرن شوڪارا،
ڪن قيد سياڻا سارا،
ٿين وير به ات ويچارا،

منهنجي نرمل آه نيزاري! الا...

سهڻل جا سينگار – وهوا- دل کي وڻن ٿا،
دل کي وڻن ٿا، ڏاڍا ٺهن ٿا، ڏاڍا ٺهن ٿا، من کي موهن ٿا!

گڏ گذارڻ، اٿڻ ۽ ويهڻ، طالب مولا رسڻ ۽ پرچڻ،
محبت جا معيار- وهوا- دل کي وڻن ٿا.

تون چا هئين، چا مان چا ٿي وئين،
جڏهن تنهنجو ٿيس ته جدا ٿي وئين!

توکي پيار ڏيان، تنهنجا ادب ڪيان،
آءُ طالب، تون مولا ٿي وئين.

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت ”طالب المولىٰ“،
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

مخدوم صاحب سنڌي ادب جي حوالي سان ڪيترائي مثالي ڪم ڪيا ۽ پنهنجي حياتيءَ ۾ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ وڏو ڪم ڪيو. ورهاڱي بعد سنڌي هندو عالمن، اديبن جي لڏپلاڻ ۽ ڪيترائي رسالا اخبارون بند ٿيڻ ڪان پوءِ ان دور ۾ سنڌي ادب کي ترقي وٺرائڻ ۽ سنڌي هندو عالم، اديبن جي لڏپلاڻ سبب پيدا ٿيندڙ خال کي پرڻ ۾ مخدوم طالب المولىٰ وڏو ڪردار ادا ڪيو ۽ ڪيترائي رسالا جاري ڪرايا، جن ۾ پاڻ هالا ۾ ”الزمان“ پريس قائم ڪري ”پاسبان هالا“ ۽ ”الزمان هالا“ اخبارون جاري ڪرايون. 1950ع ۾ فردوس رسالي جي رهنمائي ۽ مالي امداد ۾ اڳڀرا رهيا. سندس سرپرستيءَ ۾ مشهور شاعر جمع خان غريب 1952ع ۾ ميهڙ لڳ سيتا مان ماهوار ”طالب المولىٰ“ رسالو ڪڍيو. پاڻ 1954،55ع حيدرآباد مان ”روح ادب“ رسالو ڪڍرايو. مخدوم صاحب 1956ع ۾ حيدرآباد مان مولانا غلام محمد گرامي جي صدارت ۾ ماهوار ”شاعر“ رسالو جاري ڪرايو. ”الزمان

هالا“، ”پاسبان“ هالا اخبارن، ”فردوس“ ۽ ”روح ادب“ رسالن ۾ مولانا غلام محمد گرامي به مدير، ايڊيٽر رهيو. مخدوم صاحب مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ ۾ انجمن علم و ادب هالا پاران پهرين نومبر 1952ع ۾ سروري اسلاميه ڪاليج هالا ۾ سنڌ جي سدا حيات عالم ڏاهي علامه آءِ آءِ قاضي جي صدارت ۾ ادبي ڪانفرنس منعقد ڪيائون. پاڻ فردوس پبليڪيشن، انجمن علم و ادب، ادارا روح ادب جي سرپرستيءَ سان گڏ مالي مدد به ڪندا رهيا. مخدوم صاحب جي مثالي ادبي خدمتن ۽ سنڌي ادب جي ترقي ۾ رهنمائي سبب کين مڃتا ڏيڻ لاءِ 1955ع ۾ بزمِ طالب المولىٰ جوڙي وئي، مخدوم صاحب 1952ع ۾ جميعت الشعراء سنڌ جا سرپرست ۽ 1957ع ۾ صدر ٿيا. 14- آڪٽوبر 1961ع تي حيدرآباد جي بسنت هال ۾ مزاحيه ڪانفرنس ڪي وڏي پزيرائي ملي.

مخدوم طالب المولىٰ 1955ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر ٿيو. پاڻ به پيرا 1961ع کان 1971ع تائين ۽ 1989ع کان 1992ع تائين سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين رهيو. جڏهن ته پاڻ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، لطيف يادگار ڪائونسل، ڀٽ شاهه، ثقافتي مرڪز، سنڌ اڪيڊمي سنڌ يونيورسٽي (هاڻوڪي

سنڌالاجي) جي مشاورت ڪاميٽي جو ميمبر به رهيو. مخدوم صاحب کي سنڌس ادبي، علمي خدمتن تي ڪيترائي ايوارڊ مليا، جڏهن ته ملڪي سطح تي ڪيس علمي ادبي خدمتن تي حڪومت پاڪستان پاران 1965ع ۾ تمغه پاڪستان، 1992ع ۾ هلال امتياز ۽ 1991ع ۾ لطيف ايوارڊ ڏنا ويا. تعليمي حوالي سان مخدوم صاحب وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون، اسڪول قائم ڪرائڻ کان وٺي شاگردن جي رهائش لاءِ هاسٽلون ٺهرائڻ ۽ شاگردن کي اسڪالرشپ ۽ انعامن سان پڻ نوازيندو هو. سنڌس اهڙين علمي ۽ تعليمي خدمتن تي ڪيس ڪيترائي ايوارڊ مليا ۽ ڪيترا ئي تعليمي ادارا سنڌس نالي سان سنڌس حياتي ۾ ٺهيا جيڪو ڪنهن شخصيت لاءِ وڏي اعزاز کان گهٽ نه آهي. مخدوم صاحب سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب الموليٰ هاءِ اسڪول دادو، طالب الموليٰ اوريئنٽل ڪاليج هالا، سنڌ طبيه ڪاليج حيدرآباد، جا سرپرست رهيا. ڪپري هاءِ اسڪول جي هاسٽل به سنڌس يادگار آهي. سنڌس ڪيترائي ڪتاب ڇپيل آهن جن ۾ شاعري ۽ نثر جا اٽڪل 26 کان مٿي ڪتاب آهن جن ۾ بهار طالب 1946ع، رباعيات طالب 1946ع ۽ 1990ع، اسلامي تصوف 1951ع، شيطان

1951ع، خودشناسي 1952ع، امام غزالي جا خط 1953ع ۽ 1994ع، يادِ رفتگان 1953ع ۽ 1994ع، مثنوي عقل و عشق 1955ع ۽ 1983ع، ڪچڪول طالب 1955ع،ڪافي 1958ع ۽ 1962ع، شان سروري 1958ع، چپر ۾ چڙيون 1971ع، 1990ع، 2005ع ۽ 2011ع، سنڌ جو ساوڻ 1982ع، ديوان طالب المولىٰ 1982ع ۽ 2011ع، آ ڪانگا ڪر ڳالھ 1982ع، شام و صبح 1982ع، بي پير اڪيون 1987ع، مصريءَ جون تڙون 1990ع (ھي ڪتاب انگريزي ۾ "Pieces of Sugar Candy" جي نالي سان ڊاڪٽر حبيب الله صديقي ترجمو ڪيو، جيڪو 1997ع ۾ شايع ٿيو. سدا وسين سنڌڙي 1990ع، آب حيات 1990ع، ڇھنڊڙيون 1992ع، منھنجو ننڍپڻ 1993ع، مضامين طالب المولىٰ 1996ع، بھارستان 1994ع، لغات سنڌي مخففات 1994ع، شان حسين 2004ع ۽ ٻيا ڇپيل آھن. مخدوم طالب المولىٰ 11 جنوري 1993ع تي وچڙي ويا.

مددي ڪتاب:

مھراڻ شاعر نمبر، 1969ع،

مھراڻ سوانح نمبر، 1958ع.

مھراڻ 3-2012ع

سهيل ابڙو

ڪونهي هِت ڪو ڪال، محبت جي متاع جو

مخدوم طالب المولىٰ جي بيت ۾ رومانويت

ڪابه ادبي تخليق، پوءِ اها نثر جي روپ ۾ هجي يا شاعريءَ جي صورت ۾، اگر اها نڪري نروار ٿئي ٿي ته ان حساس ماڻهوءَ جي نازڪ دل مجهان ئي جنهن جي جيءَ کي اگر ڪا هلڪي به جهوري اچي ٿي ته هن جون اکيون آبديده ٿيو ٿيو پون، يا هن جي ديدن ۾ ڪو دلفريب نظارو سمائجي ٿو ته هڪدم سندس من اندر ۾ مسرت جي مُکڙي کلي پوي ٿي.

مجموعي طور تي ادبي تخليق جو واسطو پمپ ڪندڙ ان پيالي جهڙي دل سان آهي، جيڪو بايولاجيڪلي پلي وينز، آرٽريز ۽ والوِز تي مشتمل هجي، پر حقيقت ۾ ان جي هيئت ائين آهي جو اگر هو سڪڙجي ٿي ته عاشق جي محدوديت جيتري هجي ٿي ۽ جڏهن کلي ٿي ته پوءِ سڄو زمانو ٿي وڃي ٿي.

سو دل ۾ يا ڪنهن درد رکندڙ حساس دل ۾ اها طاقت ۽ شڪتي موجود هوندي آهي، جو هُو جڏهن پنهنجا پَر پکيڙي ته هن وشال ڪائنات مان فقط روپ، رنگ، موهه ۽ منظر پاڻ ۾ سمائي ٿي، پر گڏوگڏ رنج، روڳ يا سڪ ۽ سوڳ ڪي به پاڻ وٽ سيري ٿي اچي ۽ پوءِ پنهنجي اظهار جي باڪمال طاقت سان جڏهن اها تخليق ڪائنات جي اڳيان پيش ٿي ڪري ته موضوع جي مناسبت سان ماڻهن جي مزاج ۾ تبديليءَ جو سبب ٿي بڻجي، بقول طالب المولىٰ سائينءَ جي:

دل ته برابر آهي، پر ٿئي دل آويز.

سو اهائي دل، دل آويز هوندي آهي جنهن ۾ رڳو ”وينز، آرٽريز ۽ والوز“ ناهن هوندا، پر برعڪس ان جي اهڙي دل جو پيالو ته وري احساس ۽ ادراڪ سان ٿمٿار هوندو آهي ۽ بلاشڪ ته مخدوم طالب المولىٰ جن جي شخصيت دل آويز به هئي ته دل نواز به هئي، دل پذير به هئي ته دل فروز به هئي.

اوهان جو طالب المولىٰ حقيقت ۾ فقير آهي،

مگر ظاهر ۾ هو مخدوم ۽ هڪ پير سمجهيو ويو.

سندن جنم هالا جي ان مردم خيز مٽي مان ٿئي ٿو، جتي جي خمير ۾ صديون اڳ تصوف جي سرهاڻ، ڪلاسيڪيت جا ڪنايه ۽ جديديت جو جوهر، پهرين کان موجود هو. جو هڪ پاسي مخدوم احمد پٽيءَ ۽ ميين

عيسيٰ ڪان وٺي مخدوم عبدالرؤف ڀٽيءَ تائين جي تصوفي ۽ محبت سان ڀرپور شاعريءَ جو واس هوائن ۾ پکڙيل هو ته ٻئي طرف عروضي شاعريءَ ۾ انقلاب برپا ڪندڙ ”ديوانِ گل“ سان گڏ سندس ساٿ ۾ ٻيئل ’ديوانِ قاسم‘، ۽ ’ديوانِ آسو‘ جهڙا سنگِ ميل به هالا جي ادبي ايوان ۾ پيوست ٿي چڪا هئا.

نه فقط ايترو پر خود مخدوم خاندان جن جو جدِامجد حضرت مخدوم نوحؒ جيتوڻيڪ هڪ اهم روحاني شخصيت هئا، پر پنهنجي دلي ڪيفيت جي اظهار لاءِ ياڻ به شاعريءَ جو سهارو وٺي ڇا ته ڪمال بيت چيو اٿن:

اپٽيان ته انڌيون، پوريون پرين پسن،
آهي اکڙين، عجب پر پَسڻ جي.

ان ئي تسلسل ۾ مخدوم نوحؒ جا پوٽا، لاکو لطف الله، جنهن جا بيت شاه لطيف جي ڪلام ۾ گڏجي ويا ۽ ميان فتح محمد، جيڪو وري فارسيءَ جو مڃيل اديب هو ۽ جنهن نه فقط مخدوم نوحؒ جن جي سوانح حيات ”رساله فتحيه- جيڪو تصوف جي حوالي سان شاهڪار ڪتاب آهي.“ لکيو، پر ان سان گڏوگڏ فارسي ڪلام به چيو. خود مخدوم طالب المولىٰ جو پڙڏاڏو مخدوم امين محمد ’عرف‘ پڪن ڏٽيءَ جو شمار سنڌي ٻوليءَ جي معتبر شاعرن ۾ ٿئي ٿو. ان سان گڏ مخدوم امين

محمد جو ننڍو ڀاءُ ميون غلام نبي ’عرف‘ پنيلڏو ۽ پنيلڏي سائين جا چار ئي پٽ پڻ شاعر هئا. اجا به اڳتي هلون ته مخدوم طالب المولىٰ جن جو والد مخدوم غلام محمد به نه فقط فارسي زبان جو ڄاڻو هو، پر فارسي توڙي سنڌيءَ ۾ شعرگوئي به ڪندو هو ۽ سندن چاچو مخدوم غلام حيدر، ديوبند مدرسي جو فارغ التحصيل هو ۽ ادبي شخصيت هئڻ سان گڏ هڪ اهم سياسي ۽ سماجي شخصيت طور سڃاتو ويندو هو ۽ سندس ئي علمي ساڃاهه ۽ سماجي سرت جي ڪري هالا ۾ هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج جو بنياد پيو. انڪري ئي کيس ’جديد هالا جو معمار‘ سڏيو ويندو آهي، سو ان شاندار خانداني پسمنظر ۾ جنم پوميءَ جي رس پرئي ادبي ماحول ۾ مخدوم طالب المولىٰ جن پروان چڙهڻ، چڻ ته سڄي سنڌ جي ادبي ڪيتر لاءِ خوشگوار سنئوڻ ثابت ٿي ويو ۽ شايد اهي ئي محرڪات آهن جو سندن شاعريءَ جو اڀياس ڪرڻ ويهجي ٿو ته سندن ڪُلي شاعري، خصوصاً ’بيت‘ ۾ هي ٽي اهم موضوعن ملن ٿا:

(1) روحانيت، (2) وطن سان محبت، (3) رومانويت اڄ جي هن مضمون ۾ مخدوم طالب المولىٰ جي بيت ۾ موجود رومانويت جو ذائقو چکڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

اصل ۾ رومانس رڳو جوان جسمن جي وچ ۾ ڏيمي ۽ مٺڙ گفتگو کان شروع ٿي هٿن جي حرڪت يا چپن جي شرارت جو نالو ته نه آهي. پر رومانس ته نازڪ ٻوٽي کي زمين ۾ هٽڻ کان وٺي، رات جو اڪيلي ڊرائيو ڪرڻ تائين جي هر عمل ۾ موجود هوندو آهي. يا ائين چئون ته ڪنهن به عمل کي هڪ مخصوص ماحول ۾، خاص انداز سان اگر سرانجام ڏجي ته اهو رومانس ۾ تبديل ٿي سگهي ٿو ۽ مخدوم طالب المولىٰ جن جي بيتن کي پڙهندي، ماڻهو چڻ ته رومانس جي ’حيرت ڪده‘ ۾ پهچي وڃي ٿو ۽ اسان جي سامهون جڏهن ان ’حيرت ڪده‘ جي دري کلي ٿي ته سنڌيءَ جي پهرين روماني شاعر ’اسحاق آهنگر‘ جي ’سڄڻ جي سُپ‘ ٿيڻ واري خواهش جي پيروڪاري ڪندي، مخدوم صاحب رومانويت ۽ رِيس ۾ نئين ٿهيءَ جي نمائنده اردو شاعر ’وصي شاهه‘ جي مشهور نظم ’ڪنگن‘ کان به تمام اڳتي بيٺل ٿو لڳي.

”جيڪر آئون هجان“ جي عنوان هيٺ آيل بيتن ۾ مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي محبوب جا وار، پيشاني، جبين، ابرو، چپر، اکيون، ڳل، تِر، ڪن، نڪ، لب، دهن، لسان، ڳچي، حلق، آواز، منهن، پير، هٿ، سڳيون، آلي، ڪجل ڪاني، هيرو، نٿ، جهومڪ، ايرنگ، بُولو، پان، سينگار، بازوبند، ڪنجاري، گهڙي،

منڊي، چيلھڪي، پازيب، ميندي، پٽ، زمين، آستان، ٿانءُ، درسني ۽ ھنڌ ٿيڻ جي نه فقط آرزو ٿو ڪري پر ھر ”آرزوئيه بيت“ ۾ پنھنجو ڪم ۽ مقام پڻ متعين ڪري ٿو.

مثلاً:

- ميٺي چڏيان مَلال، جي پرينءَ ’پيشاني‘ ھجان
- ماري ڪريان مُڄَ، جي ’ابرو‘ ھجان عجيب جا
- بخت پلا پايان، جي طالب مولا ’تر‘ ھجان
- جيڪر ھجان ’گھڙي‘، ته ٻڪ وجھانس ٻانھ ۾
- ’پازيب‘ ٿي پرينءَ جا، پلپل پير چمان
- ’يا‘ جيڪر ٿيان ’ھنڌ‘، پنھنجي جاني يار جو
- ته ملائي مون سان سمھي سينوءِ سَنڌ سَنڌ.

۽ ھي ته اھو رومانس آھي، جنھن ۾ مجازي موتئي جي مھڪ سمايل آھي، پر اجا به اڳتي، جڏھن درياء جيڏي دل رکندڙ طالب الموليٰ، ھڪ عاشق جي انداز ۾ نروار ٿي اچي ٿو ته سندس دل جو ڪئنواس به ھڪ ئي محبوب جي محبت تائين محدود ٿئي ٿو وجي ۽ پنھنجي روحانيت واري گادي ۽ زبردست معاشي ۽ معاشرتي حيثيت جي پرواھ نه ڪندي تصوف جو چوغو پائي رومانس جي انتھائي حساس تندن کي ڇھڻ لاءِ ايترو به چئي ٿو ڏي ته:

جُتي ٿيان جيڪر، پنھنجي محب مجيب جي

ته ڪري پيار پيرن سان، پريو وجهان پاڪر
پيئي هجانس پير ۾، سدا منجھ سفر
طالب مولا طلب جي، هي خاص آهي خبر
ته نڏر به ٿيان سڏر، جي لالڻ وٺ لتاڙجان.

اهي لفظ ٻڌي ۽ پڙهي سچ پچو ته هڪ سامع يا قاريءَ جي دل جون به سيئي حساس تارون ’سَر سَر‘ ڪرڻ لڳن ٿيون ۽ خوديءَ کي ختم ڪرڻ وارو اونهو فلسفو، انتهائي سليس لفظن سان سمجھ ۾ اچي ٿو وڃي.

مخدوم طالب الموليٰ، فطرت جو دلداده شاعر آهي ۽ فطرت جي رنگينين ۽ نظارن سان به بيحد پيار ٿو ڪري، اُتر پار کان ڪڪرن جي اُٿڻ ۽ جھڙالي جهرمر کان وٺي، بوندن جي بهار ۽ ڪوه مريءَ جي ماحول کي به بيحد رومانٽڪ انداز سان پنهنجي طويل بيت ”سار سنڀار“ ۾ پيش ٿو ڪري.

ڪري اٿيا اُتر کان، ڪڪر ڪارونڀار
وسڻ سندا ويس ها، ٻيا منجهن سؤ سينگار
مٿان ڪوه مريءَ جي، ڪيئون وارو وار.....

۽ ان طويل بيت ۾ اڳيان هلي، مريءَ جي مال روڊ تي رنگ برنگي گلن جيان گهمندڙ اپسرائن جي ٺور ٺڪور جي منظرنگاري ڪندي چوي ٿو:

هُو ٻوڙي ٻڪي ٻيل جان، هليون هوٽل ۾ هڪوار
جهڙيون هرڻيون هيج مان، ڪن رمز پري رفتار

ڪلها هٽي قرب جا، شائق ڪيئون شڪار.....
ڪي وڻن هيٺ ويٺيون، ڪي دڪانن تي ڏار.....
پُسي پاڻيءَ ۾ پين، ڪپڙا قربدار.....
بدن بَڪيو تن مان، چيلهه ڪيا چمڪار.....
هوڏانهن گل گلاب جا، هيڏانهن هي دلدار.....
اهي اسان ڪان ئي پچو، دم دم جا ديدار.....
ڪهڙا ڪوه مريءَ ۾ ها، جهلڪا ۽ جنسار.....

مخدوم صاحب جو هي بيت، مون کي مريءَ جي مال روڊ جو منظوم سفرنامو لڳندو آهي، جنهن جي هر مصرع چڻ ته رومانس جي 'اسڪوائچ' جو هڪ هڪ پيگ آهي ۽ جڏهن 'متارن' جهڙا مئخوار ان بوتل جا پنجاهه پيگ هڪ ئي ڳيت ۾ پي پورا ڪن ٿا ته 'موڪيءَ' جهڙي ڪوه مريءَ جي مڌ جا ديوانا ٿي وڃن ٿا.

هي ته سڀ پيار جون ڳالهيون آهن، جن ۾ رومانس جي موجودگي کي فراموش نه ٿو ڪري سگهجي، پر حيرت ڪده جي هِن جهان ۾ عجب ته تڏهن ٿو ٿئي، جڏهن مخدوم صاحب جي تڪرار ۾ به رومانس جي ريڊ ليبل، گلابي ڪاڪ ٽيل جي صورت ۾ ظاهر ٿيو بيٺي آهي. اهو تڪرار ”اکين، پيرن، سر، دل ۾ روح“ جو آهي جو ”گونگيون گوءِ کٿي ويون“ جي عنوان سان جڏهن اکين جي اهميت، وفا، سچائي ۽ هيٺائيءَ

جو ذڪر ڪري ٿو ته لڳي ٿو ته اک ئي اهو عضوو آهي، جيڪو وصل واري وقت ۾ به وڏيڪ سرهو هجي ٿو ۽ هجر وارين راتين ۾ وڏي مهل انهن ئي اکين تي آهي.

اکين کي آئون روڪيان جيئن روئڻ کان.....

اکين کي اُداس جو ڏايو ڏک ٿيو.....

اکيون اِئين چون ته پسون روز پرينءَ کي.....

مينهن وسي چا ڪندو، وسن پل ته اکيون.....

پر اڳيان هلي ”قدمن تان قربان ٿيان“ ۾ جڏهن پيرن جي پهچ، پنڌ، هاج ۽ همٿ جو ذڪر ڪري ٿو ته خود پاڻ ئي اکين کي پيرن مٿان ڪيرائي ٿو ۽ پيرن کي اکين تي فوقيت ٿو ڏي.

اکيون به آهن اکيون، پر پيرن سان نه پڄن.....

رويو رويو اکيون، اچيو پيرن مٿان پَوَن.....

جي اکيون پير هجن، ته پتو پوين پنڌ جو.....

پيرن کان مٿي وري درجو ’سر‘ کي ڏنو اٿس جو سر جي جوڙ، سرسي، گهرج ۽ قربانيءَ جي آڏو پيرن جو پنڌ اجايو ٿو ڀائنجي.

پير به آهن پير، پر سر نه رکي سانگو.....

پير نه وڃن پرينءَ وٽ، پر سر ٿئي گهاتو گهات.....

سر کي جهلي سهڻا، ٿا پلپل پيار به ڪن.....

جتي سر ڪپت، ات قدم ڪيجي چا ڪندا.....

واقعي، سودا ته سرن جا ئي ٿيندا آهن، سو سر کان وڌيڪ يار جي قدمن تان ٻيو ڇا گهوربو آهي، پر هن تڪرار جو رومانس اڃا به اوچي اُڏام اڏي ٿو ۽ ”درجا آهن دلين تي“ جي عنوان سان بيتن جي سيريز شروع ٿئي ٿي، جو عاشق جي اصل حاڪم ته دل آهي ۽ درجا سڀئي دل تي آهن، يا اِن کي ائين به چئي سگهجي ٿو ته سڀ عمل نيت سان مشروط آهن ۽ نيت جي پيدا ٿيڻ جي جاءِ ته وري به دل ئي آهي.

سر جهڪن صد بار ته به درجا آهن دلين تي.....

الله به ڪري ائين جيڪا دل مان دانهن ٿئي.....

دل ئي سا درگاهه، جت الله آهي اوڏڙو.....

جو رسول ۽ رحمان به درجا ڏنا دلين کي.....

آخر ۾ دلين جي دروازي تان ٿيندو هي سفر روماني پرواز ڏانهن به اسهي ٿو وڃي، جو دل ته ماس آهي، فاني جسم جو هڪ حصو آهي ۽ اصل رمزون روح جون ٿيون ڏسڻ ۾ اچن، جو روح لافاني آهي ۽ تخليق جي مرحلي کان وٺي تڪميل جي آخري ڏاڪي تائين روح جي ئي موجود هئڻ جون شاهديون آهن. سو هن تڪرار جي تَتَ ۾ روحاني منزل کي پائڻ ۽ روح کي ئي اُتم، اعليٰ ۽ ارفع ڏيکارڻ لاءِ ”رمزون آهن روح جون“ ۾ جيڪي بيت چيا ويا آهن، اهي مخدوم صاحب

جي دل جي ڪيفيت ۽ روحاني تسڪين جي عڪاسي ڪن ٿا.

دل ته برابر آهي دل، در پرده رهي روح
سوئي طالب مولا، آ سالم منجھ صبوح
فائق ڏنس فتوح، رمزون آهن روح جون.

مجموعي طور تي هي حسين تڪرار، اکين ڪان روح يا مجاز ڪان حقيقت تائين جو اهو سهانو سفر آهي. جنهن ۾ مخدوم طالب المولیٰ، سليقي سان هڪ قاريءَ کي معرفت جي منزل جي آگاهي، ڏورڻ جو ڏس ۽ حصول جا اصول به اهڙي خوبصورت ۽ ملائم طريقي سان ڏسي ٿو، جو ماڻهو ان سموري سفر جي رومانوي سحر مان پاڻ آجو نه ٿو ڪرائي سگهي ۽ هوريان هوريان سندس پويان پويان لڳي ٿو پوي.

منهنجو ننڍپڻ

(1919ع - 1944ع)

آئون پنهنجو ننڍپڻ پنهنجي والد صاحب قبله مرشدنا حضرت مخدوم غلام محمد صاحب عرف گُل سائين، 16هين سُجاده نشين درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور عليہ رحمت جي انتقال تائين سمجهان ٿو. اگرچه ان بعد به شڪار ۽ راند (والي بال) جاري هئي تاهم دنيائي بار ۽ ذميواريون به ڪُلهن تي پونديون ۽ وڌنديون ويون؛ تان جو اچوڪي افراط و تفريط واري دور ۾ به هلجي پيو. صدر ضياء الحق جو مارشل لا وارو 11 سالن جو دور به گذريو، ان کان اڳ صدر ايّوب خان جي مارشل لا وارو ڏهه ساله دور به گذاريوسين. صدر ايّوب خان

وارو دور عزت ڀريو هئو، جنهن ۾ شاندار ۽ عزّت دار ماڻهو محفوظ رهيا. جيتوڻيڪ صدر ايّوب خان جي دورِ ۾ ماڻهن کي شڪايات به پيدا ٿيون ۽ ون يونٽ ٿيڻ بعد حالات تيزيءَ سان بگڙيا ۽ اجا تائين بگڙندا رهن ٿا، پر انهيءَ هوندي به اڄڪلهه وري به صدر ايّوب خان! ۽ ان جي دور کي ياد ڪيو پيو وڃي. – طالب الموليٰ

ولادت:

منهنجي ولادت 9- محرم الحرام 1338ھ/ 4- آڪٽوبر 1919ع تي هالن نون ۾ ٿي. شروع ۾ منهنجي سارَ سنڀارَ منهنجي ڏاڏي حضرت مخدوم ظهير الدين عرف مخدوم پرو چام، 15 هين سجاده نشين درگاھ حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور عليہ رحمة ڪئي. سندن انتقال (10 جنوري 1927ع) بعد منهنجي نگهداشت منهنجن ڦُڦّن جي هٿ ۾ ۽ منهنجي نِنڍي چاچي ميان غلام حيدر وٽ رهي.

تعليم ۽ تربيت:

آئون جڏهن پڙهڻ جي لائق ٿيس ته آخوند ولي محمد (1) وٽ قرآن شريف جي تعليم سان پڙهائي شروع ڪيم، جنهن جي مڪمل ٿيڻ بعد، ان وقت جي دستور موجب وڏي بنگلي تي منهنجي حافِظي ڪرڻ جو بندوبست ڪيو ويو، وڏي بنگلي جي هال ۾ جتي

اڄڪلھ پلنگ پيل آهي اتي ان وقت کٽ پيل هوندي هئي، کٽ جي اڳيان سيراندي جي طرف مرشدنا قبله والد صاحب جن وِهندا هئا ۽ ويٺل هئا، مون کي به پنهنجي پر ۾ وهاريئون ۽ منهنجي سامهون، منهنجي استاد آخوند ولي محمّد کي وهاريو ويو، منهنجي اڳيان رحل تي قرآن شريف رکيو ويو. هالَ جي اوپر واري ديوار وٽ منهنجي وڏي چاچي ميان عبدالحسين، ان جي پر ۾ منهنجو ٻيو نمبر چاچو ميان الله بچايو عرف مير سائين، ان جي پر ۾ منهنجو ٽيون نمبر چاچو ميان محمّد سعيد عرف علام حيدر ۽ ان بعد منهنجي والد صاحب قبله مرشدنا جن جا سؤٽ وهاريا ويا ۽ انهن جي پرسان ميان الله اوپايو وهاريو ويو ۽ باقي هال ۾ شهر هالا جا معزّز وهاريا ويا (اهو سڄاء انهي زماني جو هو ۽ اڄڪلھ اونهين ناهي. اڳ شادن مرادن جي محفلن ۽ مجلسن ۾ به سيّد، پير ۽ فقير وغيره کي ان طرح وهاريو ويندو هو.) پوءِ منهنجي استاد آخوند ولي محمّد مونکي سورة بقره شريف جو پهريون رقوع پڙهڻ لاءِ چيو جو مون کي پڪو به هو، پر ماڻهن جي هجوم ۽ مرشدنا قبله والد صاحب ۽ چاچن جي رعب کان رقوع ٿورو پڙهي روئي ڏنم (ان زمان ۾ آئون نابالغ پڙ هئس) آخوند صاحب هڪدم قرآن شريف کڻي ٺپيو ۽ پهرين قبله والد صاحب مرشدنا جن پوءِ آخوند

ولي محمّد ۾ پوءِ منهنجي چاچن ۾ ٻين پيرن ان بعد شهر جي معزّزن گڏجي مبارڪون ڏنيون. مبارڪون ٻڌي مطمئن ۽ خوش ٿيڻ سبب روئڻ به بند ڪيم. هڪدم هڪ شخص مٺائيءَ جو وڏو ۽ پرپل ٿالهه منهنجي استاد آخوند ولي محمّد کي هٿ ۾ ڏنو. آخوند صاحب اهو ٿالهه مرشدنا قبله والد صاحب جن اڳيان جهليو، پاڻ مٺائي مان ذرو کڻي نهايت شفقت سان منهنجي وات ۾ وڌو ۽ دوباره به مبارڪ ڏنائون ۽ پوءِ پاڻ مٺائي مان سوڻ ڪيئون ۽ آخوند صاحب کي فرمايائون ته هاڻ اوهان سوڻ ڪري، پوءِ پيرن کي سوڻ ڪرائي مٺائي وراهيو ۽ ان طرح ئي ڪيو ويو. ياد ڏياريان ته جنهن وقت مون روئي ڏنو ته مرشدنا والد صاحب قبله جن هڪدم مون کي کڻي پنهنجي محبّت پري آغوش ۾ ورتو. جڏهن روئڻ بند ڪيم ته پوءِ آغوش مان آزاد ڪيائون، تيتر مِٺيون پي ڏنئون. مٺائي تقسيم ٿي وڃن بعد مجلس برخواست ٿي ۽ مون کي به وڃڻ جي اجازت ڏني وئي. قبله مرشدنا والد صاحب جن جو اهو پيار اڃا تائين به نه وسريو آهي.
قرآن شريف جي تعليم مڪمّل ڪرڻ بعد ماستر عبدالغفور (2) نالي وٽ سنڌي تعليم جو آغاز ٿيو، جنهن کي (بعد ۾) ماستر حاجي عبدالرحمان (3) انجم هالائيءَ وٽ مڪمل ڪيم. سنڌي تعليم بعد مولوي

عبدالحي ڦل پوٽي وٽ فارسي پڙهڻ شروع ڪيم. مولوي صاحب اسان جي عقائد رکڻ وارو ثابت نه ٿيو، ان ڪري ڪيس رخصت ڏني وئي ۽ وري مولوي محمّد عالم ڏِيري واري وٽ پڙهائي شروع ڪيم. مولوي صاحبن وٽ آمدنامو، دو وايو، ڏُوايو، ڪريمه، پندنامو، گلستان، بوستان ۽ ڪجھ حصو سڪندر نامي جو پڙهيم پي، ته پاڻ ڳوٺ روانو ٿيو، ڇو جو والد قبله مرشدنا جن مون کي فرمايو ته ڪتابن جو ايترو علم حاصل ڪرڻ ڪافي آهي، هاڻي وڃي ماڻهن کي پڙهو يعني انهن سان ملاقاتون ڪريو ۽ سندن فيصلا ڪريو ته وڏو تجربو حاصل ٿيندو. (مون پڙهڻ کان ڪڏهن به ڪونه نٿايو) بلڪ ماستر غلام رضا پٽي (4) مرحوم وٽ انگريزيءَ جا ٽي درجا به پڙهيس. ليڪن ان وقت جي خانداني دستور موجب مون کي (وڌيڪ) اسڪولي تعليم ڪانهَ ڏياري وئي. ان بعد والد صاحب قبله مرشدنا جن مون کي هڪدم (ڊسمبر 1933ع يا جنوري 1934ع) ٿرپارڪر (5) (سانگهڙ ضلعو ڪافي دير سان وجود ۾ آيو.) ضلعي ۾ مريدن جي دعوتن تي موڪلڻ فرمايو. سرديءَ جي موسم هُئي ۽ انهيءَ سفر ۾ اٽڪل ڏيڍ مهيني کان به گهڻو وقت لڳو. روزانو عام توڙي خاص ماڻهن جون ملاقاتون جاري رهيون جنهن ۾ مريدن کان سوا ٽَر جا خاص ماڻهو به

شامل هئا، سندن مطالعي ڪرڻ جو عظيم موقعو مليو. اهڙي طرح قبله والد صاحب مرشدنا جن مون کي هر سال (6) اڪثر دعوتن تي موڪليندا هئا. اِهو سلسلو اٽڪل 8 يا 9 سال جاري رهيو؛ ان بعد قبله والد صاحب مرشدنا جن مون کي ديوانِ حافظ عطا فرمايو ۽ ان تي فالون ڪڍڻ به سمجهايائون ۽ فرمايائون ته "هن ڪتاب کي چڱيءَ طرح هميشه مطالعه ڪندا رهو". اڄ تائين به ديوانِ حافظ مون سان گڏ هوندو آهي ۽ ان جو مطالعو جاري رهندو آهي. ديوانِ حافظ تي فالون به ڪڍبيون آهن، جيڪي اڪثر صحيح ثابت ٿينديون آهن.

ان کانسواءِ قبله والد صاحب مرشدنا جن اڪثر روزانه ڏينهن جو 2 بجي کان شام جو 4 بجي تائين پنهنجي صحبت ۾ ويهاري هدايتون به ڏيندا رهندا هئا. سفر ۾ هدايات جو سلسلو سالن تائين جاري رهيو.

راند:

مون مرشدنا قبله والد صاحب جن جي هوندي ئي والي بال راند شروع ڪئي ۽ اڪثر سپني ميمبرن کان اڳ والي بال گرائونڊ تي موجود هوندو هُئس. حرن واري مارشل لا نافذ ٿي ۽ سال کن جاري رهي. ان وقت والي بال گرائونڊ هالا ٽاٽي جي پر ۾ "پنهوءَ (7) واري باغ" ۾ هوندو هئو. پنهوءَ واري باغ ۾ هالا ٽاٽي جي وچان

صرف لوڙهو هوندو هئو. هالا ٺاٽي ۾ فوج جو مرڪز هئو. هڪڙي دفعي اتفاقاً فوجين کان رائيفل جو فائر ٿي ويو. ان دور ۾ (خصوصاً مارشل لا واري دور ۾) هڪڙو فائر به وڏي ڳالھ هوندي هُئي جنهن جي باقاعده رپورٽ ٿيندي هئي ۽ ان جي جانچ پڙتال ڪرائڻ بعد فائر ڪندڙ کي جوڳي سزا ڏني ويندي هئي؛ سو ان فائر واري واقعي کي درگذر ڪرڻ لاءِ به ٿي فوجي باغ ۾ لنگهي آيا. اسان راند پئي کيڏياسون، ته اسان کان پڇڻ لڳا، فائر هتان ته نه ٿيو وغيره. وغيره. ان واقعي کانپوءِ پنهوءَ واري باغ کان هڪ فرلانگ اوپر طرف ”سوني (8) واري باغ“ ۾ وچي پلي گرائونڊ ٺاهي راند شروع ڪئي سون. اها راند ”طالب المولیٰ والي بال ڪلب“ جي نالي سان ٿيندي هئي ۽ اڃا به ساڳئي نالي سان ٿيندي رهي ٿي.

شڪار:

قبله والد صاحب مرشدنا جن جڏهن پهرين دفعه مون کي سانگهڙ وغيره دعوتن تي موڪليو هئو ته منهنجي دل وندر لاءِ به چار بازَ به ڏنائون. جيئن ته اهو سفر ڏيڍ مهيني کان به گهٽو هئو ان ڪري اهو نسخو واقعي ڪامياب ٿيو، روزانه ماڻهن سان ملاقاتن وغيره بعد شام جو شڪار تي وڃبو هئو ۽ ڏاڍو سٺو وقت گذرندو هو.

هڪ پيري سياري جي موسم ۾ هڪ ڏينهن شام جو قبله مرشدنا والد صاحب جن مون وٽ منهنجي رهائش گاهه نم واري بنگلي تي آيا ۽ فرمايائون ته اڄ وڏي بنگلي جي ايوان ۾ لطف (9) فقير ليفٽ رائيٽ چوندو ۽ فوجي پريڊ ڪندو پي رهيو، ان ڪري شڪار بند ۽ باز، خانصاحب سائينداد (10) خان ڏانهن موڪليون ٿا. فوراً حڪم جي تعميل ڪئي وئي ۽ باز موڪليا ويا. پوري ٿي ڏينهن انگريز سنڌ ۾ حُرَن واري مارشل لا نافذ ڪئي. جڏهن مارشل لا ختم ٿي ته وري باز گهرائي ڏنا ويا ۽ شڪار شروع ٿيا، روزانه ٻنپهرن جي ماني کائي مختلف طرفن ڏي شڪار تي وڃبو هو ۽ سج لٿي شڪار بند ڪري رات جو موٽي ڳوٺ ڏي اچبو هو. ان زماني ۾ تتر عام جام هوندا هُئا ۽ شڪاري فقط آئون هوندو هئس. (11) اهو زمانو منهنجي پهرين شادي يعني سن 1937ع کان اڳ جو ولي عهديءَ ۽ آزادي وارو هوندو هو جڏهن مرشدنا والد صاحب قبله جن جي روح عالمِ بالا ڏي پرواز (15- ڊسمبر 1944ع) ڪيو ته آئون سجّاده نشين ٿيس ۽ عوام و خواص جو هجوم روزانه مون وٽ موجود هوندو هئو، جڏهن فاتحه خواني وارن جو اچڻ گهٽيو، ته وري اصلي دستور موجب شڪار به شروع ٿيو ۽ والي بال گرائونڊ تي وڃڻ به شروع ڪيم ۽ راند به جاري رکيم.

نندپڻ جا دوست:

نندپڻ ۾ منهنجا صرف ٻه دوست هئا: هڪڙو سيد حيدر شاهه (12) جيڪو منهنجو ٿج شريڪ ڀاءُ هئو ۽ ٻيو پير ميان محبوب علي (13) هئو. منهنجا باقي سڀ دوست وڏي هوندي جا آهن يعني مرشدنا والد صاحب قبله جن جي انتقال کان بعد جا آهن.

نندپڻ جا دايا:

مون کي نندپڻ ۾ ٽي دايا رکي ڏنا ويا:-

1- دايو هاشم شيدي.

2- دايو مرزا نبي بخش مغل

3- دايو محمّد هاشم سرائي.

دايو هاشم شيدي سن رسيده هئڻ ڪري جلد ئي گذاري ويو. ڪانئس پوءِ مرزا نبي بخش مغل مقرر ٿيو جيڪو پڻ وڏي عمر هئڻ ڪري جلدي گذاري ويو. بعد ۾ دايو هاشم (14) سرائي رکي ڏنو ويو جيڪو آخر تائين دايو ٿي رهيو. دايو هاشم سرائي ان وقت اٽڪل 50 سالن جي عمر جو هو. سفيد ريش هوندي هئُس بيحد بااخلاق ۽ باتميز به هو. قبله والد صاحب مرشدنا جن نارن واري زمين ۽ مال منهنجي حوالي ڪيو ته دائي هاشم سرائي ان جي به سار سنڀار ڪئي. منهنجي وڏي ٿي وڃڻ بعد دايو هاشم، منهنجي وڏي فرزند مخدوم محمّد امين فهيم جو به ڪافي سال دايو ٿي رهيو.

هم ڪلاسي ۽ نوڪر:
1- جمعو جت ولد محمّد عاقل عرف اقو جت (ڪلاسي ۽ نوڪر)
2- رئيس غلام محمّد نظاماڻي (ڪلاسي)
3- ڪُدو (خدا بخش) صوفيائي ولد عبدالڪريم صوفيائي (نوڪر)
4- برادي (براتي) موچي ولد ڪرڙ موچي (نوڪر)
5- محمود ابڙيجو ولد عبدالڪريم ابڙيجو (صحبتي)
6- قبول شيدي ولد الله ورايو شيدي ولد حاجي جيئندو شيدي (صحبتي)
7- ڦتو (فتح محمّد) ڳاهوٺي (نوڪر)
فارسي تعليم شروع ٿي ته مون سان منهنجو ٿج شريڪ نوڪر جمعو (15) جت ۽ رئيس غلام محمد (16) نظاماڻي (وڏي عمر ۾ ڏاڙهيءَ سان) گڏ پڙهندا هئا. رئيس غلام محمُد نظاماڻيءَ کي مرشدنا والد صاحب قبله جن ئي مون سان گڏ پڙهڻ لاءِ مقرر ڪيو ته نظرداري به منهنجي ڪري.
جڏهن تعليم کان فارغ ٿيس ته ڦتو (17) (فتح محمد) ڳاهوٺي ۽ کدو (خدا بخش) صوفيائي (عمر ۾ ذري گهٽ هڪ جيڏو) نوڪر هئا، ڪجھ وقت لاءِ برادي (18)(براتي) موچي به نوڪر ٿي رهيو. هڪ جيڏا هم

صحبتي محمود (19) ابڙيجو ۽ قبول شيدي هوندا هئا. ڪي ٻيا ڇوڪرا به ايندا هئا جن جا نالا ياد نه آهن.

شادي:

منهنجي پهرين شادي پير ميان امام علي (20) صديقي جي همشيره سان 26 جون 1937ع ۾ ٿي. ان زماني ۾ محمّد فقير (21) کٽياڻ جي هالا ۾ اچ وڃ ڪثرت سان هوندي هئي. فقير صاحب منهنجي شاديءَ ۾ استاد سينڌي (22) خان صيد کي شڪارپور مان سڏائي محفلون ڪرايون. منهنجي عمر ان وقت 18 سال هئي. استاد سينڌو خان صيد چند سالن هالن ۾ رهڻ بعد وڃي محمّد فقير جي ڳوٺ سليمان کٽياڻ تعلقه هالا ۾ رهيو ۽ اتي ئي وفات به ڪيئين ۽ اتي ئي ميئخانه منصوريءَ تي مدفون به ٿيو. مون استاد صيد مرحوم جي منظوم تاريخ وفات فارسي ۾ لکي جيڪا مندرجه ذيل آهي:

منهنجي پهرين رفيق حيات 24 نومبر 1940ع ۾ وفات ڪئي. منهنجي ٻي شادي مولوي فضل احمد (23) غزنوي جي دختر نيڪ اختر (24) سان 9- ڊسمبر 1942ع ۾ ٿي. ٻئي شاديون قبله والد صاحب مرشدنا جن ڪرايون.

شاعريءَ جي ابتدا:

ڊسمبر 1933ع ڌاري قبله والد صاحب مرشدنا جن مون کي پهرين دفعه ٿرپارڪر طرف مريدن ۾ دعوتن تي موڪليو، اُتي بوچٽاهه نالي ڳوٺ ۾ منٺار فقير راڄڙ آيو. حاضريءَ تي ۽ باقي سڄو سفر گڏ رهيو.
روزانه هڪڙو ڏهر ڳاهيندو هو جيڪو صحب فقير چانيهو پنهنجي سريلي آواز ۾ ڏيندو (ڳائيندو) هو. اهي ڏهر ٻڌي دل ۾ شوق پيدا ٿيو ته شاعري چاهي ۽ روز منٺار فقير ڏهر ڪيئن ٺو ٺاهي! سفر ختم ٿيڻ بعد ڳوٺ آياسون. هڪ ڏينهن هالا جي اُتر طرف شڪار تي وڃڻ ٿيو اُتي ئي مندرجه ذيل شعر في البديه جهونگاريندي زبان تي آيو جيڪو منهنجي شاعريءَ جي ابتدا پڻ آهي:

يا الاهي يار مون ايندو ڪڏهن

درد دل جو دور هي ٿيندو ڪڏهن

آئون جڏهن ٻئي سال دعوتن تي ويس ته منٺار فقير (25) جو انتقال ٿي چُڪو هو، ان مان حساب لڳي ٿو ته مون جنوري يا فيبروري 1934ع ۾ شاعري شروع ڪئي هوندي. (26)
ننڍپڻ جا به دلچسپ واقعا:
(1)
فارسيءَ جي پڙهائيءَ دوران مون ڦاڙهي ڌاري هئي. ڇوڪرا (هم صحبتي) چوندا هئا ته ”بابا سائين ڦاڙهي

اڄ ناسڪو پئي هٽي“. آئون پڇندو هوس ته ”ڇا ٿي گهري؟“ ته ڇوڪرا ڪنهن نه ڪنهن تازي فروٽ جو نالو وٺندا هئا. فروٽ ايندو هو ته مون کي چوندا هئا ته ”حويليءَ تي سڌ آهي“. منهنجو وڃڻ ۽ ڇوڪرن جو فروٽ کي چٽ ڪرڻ، مزيدار ڳالهه هي هئي ته دايو هاشم به اچي انهن ساڻ کائڻ ۾ شريڪ ٿيندو هو.

(2)

فارسيءَ پڙهندي جڏهن هڪ شعر تي آياسون جيڪو ”شور بختان“ جي نالي سان شروع ٿيو ٿي. استاد ان جي معنيٰ سمجهائي ۽ بئي ڏينهن اتفاقاً ان جي معنيٰ منهنجي ملازم ۽ هم سبق جمع جت کان پڇي. جمعي وراڻيو ته ”ڪلرانو بخت“. ڏاڍو کلياسون ۽ استاد به نهايت محظوظ ٿيو. ڇو ته ”شور“ ڪلر کي به چئبو آهي. دراصل ”شور بختان“ ”بدبختن “ کي چئبو آهي.

حوالا

(1) آخوند ولي محمّد ولد آخوند حافظ حاجي محمّد قاسم، درگاهه شريف جو مجاور هئو. سندس انتقال 30 محرم الحرام 1353ھ/ 15 مئي 1934ع ۾ ٿيو.

(2) ماستر حاجي عبدالغفور ولد حاجي هدايت الله شيخ، هالن جي پيروائي مُلن مان هئو. 26- جميد الثاني 1366ھ/ بمطابق 18 مئي 1947ع ۾ انتقال ڪيائين.
(3) آخوند انجم هالائي، هالا جو ڪهنه مشق ۽ صاحبِ ديوان شاعر هو. 15 آگسٽ 1902ع ۾ ڄائو ۽ 1 نومبر 1975ع ۾ انتقال ڪيائين.
(4) ماستر غلام رضا پٺي جي والد جو نالو علي نواز پٺو هئو. پاڻ 21 اپريل 1976ع ۾ انتقال ڪيائين.
(5) اڳ (ان دور ۾) سانگهڙ ٿرپارڪر ۾ شامل هئو جنهن کي خانبهادر غلام محمّد خان وساڻ، پنهنجي سياسي فائدي ۽ سهوليت ڪارڻ خانبهادر ايوب کهڙي وزير اعليٰ سنڌ کي چئي جدا ضلعو ٺهرايو.
(6) مختلف طرفن جي مريدن ڏانهن دعوتن تي موڪليندا هئا.
(7) پنهو خان چانڊيو، ڏيري وارن چانڊين مان هو، انهي اِهو باغ منهنجي پڙڏاڏي حضرت مخدوم امين محمّد عرف پکن ڏاٽي رح 13 هين سجاده نشين درگاھ حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور عليہ رحمة جي حڪم تي رکيو.
(8) سونو خان چانڊيو، پنهو خان جو مائٽ ۽ ڏيري وارن چانڊين مان هو، جنهن اهو باغ منهنجي ڏاڏي

حضرت مخدوم ظهير الدين عرف مخدوم پرو چام جن جي حڪم تي رکيو.
(9) لطف فقير، لسپيلي جي هڪ وڏي خاندان جو فرد ۽ مجذوب سالڪ به هو. اصل ۾ فوجي ماڻهو هو. مجذوب ٿيڻ بعد باقي عمر هالا ۾ گذاريائين. چون ٿا ته هالا کان ڏکڻ طرف ڳوٺ کنڊو ۾ گهڻو رهندو هو، اتي ئي انتقال ڪيائين ۽ اتي ئي مدفون ٿيو.
(10) خانصاحب سائينداد خان ولد ڪامپو خان چورو مريد به هو ۽ خاص ڏر به هو.
(11) فيلڊ مارشل صدر ايوب خان جڏهن سنڌ ۾ شڪار ڪرڻ شروع ڪيو ته عوام ۽ خواص به بندوق سان شڪار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو تترن جو ستيائي ناس ٿي ويو. اهو دنيا جو دستور آهي ته وقت جو بادشاه (صدر وغيره) جيڪو شوق ڪرڻ فرمائيندو آهي ته عوام توڙي خواص به اهو شوق هرو ڀرو به پورو ڪندو آهي.
(12) سيّد حيدر شاهه ولد سيّد مٺن شاهه اجناڻي 15 ڊسمبر 1919ع ۾ ڄائو. چڱو شاعر به هو. سندس تخلص شروع کان ناعم ۽ پوءِ آخر تائين حيدر هو. آخر ۾ سيشن جج ٿي پينشن تي لٿو ۽ 8 مارچ 1986ع ۾ انتقال ڪيائين.

(13)پير ميان محبوب علي ولد پير ميان غلام سرور ولد پير ميان پنيلڏو پنيلي هالائي.
(14)دايو محمد هاشم ولد غلام محمّد سرائي، وصال 20 جون 1958ع.
(15)جمعو جت بعد ۾ مون وٽ سالن جا سال ڊرائيور ٿي رهيو.
(16)رئيس غلام محمّد خان نظاماڻي (ڪرم خان نظاماڻي ڳوٺ وارو) ولادت: 16 ڊسمبر 1951ع وصال: 1 مئي 1982ع.
(17)ڦتو، پوٽي وارن ڳاهوٽن منجهان هو ۽ قبله صاحب مرشدنا جن وٽ ڪمدار به ٿي رهيو.
(18)برادي (براتي) فقير وصال ڪري ويو.
(19)محمود ابڙيجو حال حيات آهي ۽ هيڊ ماستر جي عهدي تي پهچي رٽائر ٿيو آهي. ولادت: 29 نومبر 1919.
(20)پير ميان امام علي ولد پير ميان محمّد صديق قريشي ويٺل ڳوٺ اُچ شريف (لاڙ) ضلع بدين، حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور عليہ رحمة جي فرزند مخدوم امين محمّد اول جي ٻئي نمبر فرزند پٽ ميان فضل الله جي اولاد مان هئو. سن 1973ع ۾ انتقال ڪيائين.

(21)محمّد فقير ڪٺياڻ ولد حيدر خان ڪٺياڻ ولادت: 1876ع وصال: 4 فيبروري 1941ع.
(22) استاد سينڌو خان ولد هِندو خان ولادت: (اندازاً) 1880ع وصال: 17 فيبروري 1940ع.
(23) مولانا فضل احمد غزنوي ولد مرحوم سردار الله بخش 26 آڪٽوبر 1906ع ۾ ڪوئيٽا ۾ تولد ٿيو. تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مولانا صاحب هندستان، ايران، عرب ۽ مصر جا سفر ڪيا. عليگڑھ يونيورسٽيءَ مان بي. اي ۽ پنجاب يونيورسٽيءَ مان عربي فارسيءَ ۾ ايم. اي ڪيائين. سيرت نبويﷺ تي به هڪ جامع ڪتاب تحرير ڪيائين. 4 ڊسمبر 1986ع تي وڏي عمر ۾ انتقال ڪيائين.
(24) جا، بي بي نيڪ نمازي ۽ تهجد گذار به آهي. الحمد الله.
(25)منٺار فقير ولد قبول محمّد راڄڙ وصال: 16 جنوري 1935ع.
(26)ديوان طالب المولىٰ جي ص 80 تي، شاعريءَ بابت نوٽ درست ڪونهي. نئين تحقيق موجب جيڪو سن صحيح ثابت ٿيو، اُهو مٿي ڄاڻايو ويو آهي.
”مهراڻ“ ٽماهي نمبر 1992/3ع

وڏو ماڻهو نه عُهدي ساڻ ٿيو

وڏائي جو سبب اخلاق آهي تڪبّر ذات تي جي ٿئو ته ڇا ٿئو عمل ري ڪنهنجي عزّت ڪابه ناهي.

مخدوم محمد الزمان طالب المولیٰ
1953ع

"سنڌي ادبي بورڊ" جو ٺهراءُ

”اڙدو جي قومي زبان طور اهميت کي محسوس ڪندي، هيءُ ’بورڊ‘ قومي تعليمي ڪميشن جي عمل هيٺ ايندڙ انهن سفارشن کي خلوص دل سان ساراهي ٿو، جن مطابق سيڪنڊري شاگردن لاءِ اڙدو کي (1) مڊل، اعلى ۽ اعلى ثانوي درجن لاءِ هڪ لازمي اڀياسي مضمون، ۽ (2) بي. اي. لاءِ هڪ اختياري مضمون ٺهرايو ويو آهي.

”بورڊ کي، بهرحال، ڪميشن جي انهن سفارشن ۾ ڪو فائدو نظر نٿو اچي، جن جي بنياد تي،

(الف) تسليم شده تعليمي اصولن جي اُبتڙ، جيڪي ٻارن کي سنڌن مادري زبان ذريعي سکيا ڏيڻ جي

حمايت ڪن ٿا، اڙدو کي پرائمري سطح تي هڪ لازمي مضمون طور متعارف ڪرايو ويو آهي؛ ۽
(ب) تجويز ڪيو ويو آهي ته اڙدو زبان، عبوري مدت بعد، ثانوي ۽ اعلى ثانوي سطح تي تعليمي ۽ امتحاني ذريعن طور سنڌيءَ جي جاءِ والاري.
”انهيءَ نازڪ مسئلي تي هن علائقي جي شاگردن، مائٽن ۽ عام خلق جي احساسن جي ترجماني ڪندي، بورڊ جي زوردار راءِ آهي ته مٿيون سفارشون، قومي مفادن کي محسوس ڪرائڻ بجاءِ، متاثر ٿيندڙ ماڻهن کي تعليمي اختياريءَ وارن خلاف مسلسل شڪايت جو موقعو ڏيندڀون.
”... سنڌي زبان کي پنهنجي موجوده درجي ۽ اُنهيءَ اهم مقام کان محروم ڪرڻ سان، جيڪو مقام کيس هن علائقي جي ثقافتي نظام ۾ حاصل آهي، حڪومت سنڌي ڳالهائيندڙ عوام جي احساسن کي مجروح ڪندي، ۽ کين ون يونٽ اندر پنهنجي حيثيت ۽ ترقيءَ بابت غير سلامتيءَ جو بيجا احساس ڏياريندي.
”انهن حالتن جي مدنظر، سنڌي ادبي بورڊ گذارش ٿو ڪري ته هن علائقي ۾ زبان جي مسئلي تي نظرثاني ڪئي وڃي، ۽ تجويز ٿو ڪري ته
(1) سنڌيءَ جي موجوده تعليمي ۽ امتحاني حيثيت برقرار رکي وڃي؛ ۽

(2) اڙدو کي پرائمري سطح تي ٻارن لاءِ لازمي نه سمجهندي، ان کي نئين تعليمي نظام ۾ ڇهين ڪان ٻارهين درجي تائين، يعني ثانوي ۽ اعلى ثانوي سطح تي، هڪ لازمي مضمون طور متعارف ڪيو وڃي.“

[اقتباس]   [6- آڪٽوبر، 1962ع]

”مهراڻ“ ٽماهي نمبر 1962/2ع

مهراڻ جي ڪمپيوٽر تي ڪمپوزنگ جي يادگار موقعي تي

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن

عالي جناب مخدوم محمّد زمان طالب المولىٰ جو پيغام

سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي رسالي "مهراڻ" جو سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۾ جيڪو
رهيو آهي اهو علمي دنيا کان لڪل ڪونهي. بلاشبه مهراڻ سنڌي زبان جي سٺي رسالن جو مهندار
آهي. الحمدلله، هن رسالي کي سڄي سنڌ جي سمورن عالمن، اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ ليکڪن جيءَ م
ڏيئي پنهنجي ادبي تعاون سان پئي نوازيو آهي ۽ مهراڻ به ڪيترن ئي ليکڪن کي شهرت جي آس
چمڪايو آهي ۽ لاتعداد نون لکندڙن جي حوصلہ افزائي ڪئي آهي. ادب جي ترقي لاءِ مهراڻ جو تار
ڪردار هڪ حقيقت جي حيثيت رکي ٿو. الله جي فضل سان هي رسالو پنهنجي روايتي ۽ تاريخي
کي ساڳي سگهه ۽ دستور سان نباهيندو اچي پيو.

مهراڻ شروع کان وٺي ڇپائي جي مروّج طريقي (ٽائيپ وسيلي هينڊ ڪمپوزنگ) سان شايع ٿيند
رهيو. ليڪن موجوده زماني جي تقاضائن کي مد نظر رکندي اِن کي طباعت جي جديد طريقي س
آهنگ ڪرڻ مناسب هو. چنانچہ موجوده بورڊ اِن ڏس ۾ پيش رفت ڪئي آهي ۽ ٽنين سال جو هي
شمارو ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ڪرايو ويو آهي.

آئون هن تاريخي موقعي تي دلي مسرت جو اظهار ڪريان ٿو ۽ دعاگو آهيان تہ شال مهراڻ هن
نظام اشاعت هيٺ اڃا بہ وڌيڪ رنگيني ۽ جاذبيت ماڻي ۽ گڏوگڏ عالمن، اديبن، شاعرن، دانشمن
درخواست ڪندس تہ، مهراڻ جي هن نئين پر ڪشش پيشڪش جي حوالي سان اِن سان ادبي سه
اڃا بہ وڌيڪ سرگرميءَ سان حصو وٺن.

ا۔ جنوري ١٩٩١ع

مخدوم طالب المولیٰ

(مخدوم محمد زمان طالب ا

طالب المولیٰ

سوچ، ترتيب ۽ پرک

(1)

ڪنهن جي چوڻيءَ موجب ته، ”فڪر هر ڪس بقدر همت اوست“ يعني هر شخص جي سوچ ان جي همت موجب هوندي آهي. عمر سارو ساڳيو ماڻهو شباب ۾ هڪ طرح سان، جوانيءَ ۾ ٻيءَ طرح سان ۽ پيريءَ ۾ بلڪل ٽيءَ طرح سان سوچيندي آهي. ساڳيءَ طرح هڪ ئي ڪلام ڪي صوفي هڪ نموني سان، مئڪش ٻئي نموني سان، فلسفي ٽئين نموني سان ته ملا چوٿين نموني سان سوچيندو وغيره وغيره.

وڏيءَ عمر ۾ جڏهن سڀ اُميدون لهي وينديون آهن ته همراه پوءِ مسجد وغيره رخ ڪندا آهن يا گوشه نشين ٿي خشڪ نصيحتون ڪرڻ فرمائيندا آهن. اهو به چڱو.

(2)
ترتيب

آءُ پهريون شاعر آهيان، جنهن شروع ڪان ئي پنهنجو ڪلام تاريخ وار لکيو آهي ۽ ڪتابن ۾ به ڪلام تاريخ وار لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ طريقي مان خبر پوي ٿي ته شاعر جي خيالن ۾ تصورن ڪيئن ڪيئن ڪم ڪيو آهي.

سنڌي شاعرن جيڪا .... يعني عورت جي زبان ۾ شاعري ڪئي آهي. ان ۾ آمرن، ظالمن ۽ زور آورن وغيره وغيره کي اهڙيءَ طرح ته ڪناين ۽ اشارن ۾ خوب سجاڳ ڪيو آهي. جيڪو پنهنجو مٿ پاڻ آهي ۽ رومال ۾ ويڙهي هُنن کي اهڙو ته پنجو هنيو آهي، جو تاقيامت قائم رهندو. هن حقير جي شاعريءَ ۾ به اهو رنگ ڪنهن حد تائين سمايل آهي. حقيقت ۾ شاعرن جو شهشاهه ۽ سلطان لطيف رح آهي.

دستور آهي ته ڪوبه ڪتاب جڏهن ڇپايو ويندو آهي ته ان لاءِ ڪنهن صاحب کان به پنهنجي نثريا نظم وغيره جي تعريف ۾ ٻئي اکر لکايا ويندا آهن. اهو دستور به ڪو غلط ڪونهي، ڇو ته اهو صاحب ئي مواد جي سمجهائي ڏيندو آهي، جا هڪڙي طرح ضروري به ڇئبي، پر مون هن پيري انهين هن ڪري نه ڪيو ته فقط پنهنجي راءِ ئي ”ڪافي“ لاءِ ڪافي سمجهيم. اُميد ته هر ڳالهه اکين آڏو اچي ويندي ۽ ذهن نشين ٿيندي. ڪافي بابت منهنجي راءِ اڳتي پڙهندا، جنهن جو عنوان آهي ”پرک“.

دستور آهي ته ڪو به ڪتاب جڏهن ڇپايو ويندو آهي ته ان لاءِ ڪنهن صاحب کان به پنهنجي نثر يا نظم وغيره جي ”ڪافي“ صرف زباني پڙهبي ته به سٺي هوندي ته وڻندي، پر جي پاڻ ڳائي پڙهبي ته ڪجهه وڌيڪ وڻندي. مگر ڪنهن سريلي ڳائڻي کان ٻڌبي ته نئين ۾ گهر ڪري

ويندي. يني سريلو ڳائڻو حسين ڪافيءَ کي حسين تر بنائي ڇڏيندو. هن وقت منهنجو اشارو موسيقيءَ ۾ سريلائپ جي شهزادي عابده پروين ڏي آهي، اها صاحبه جنهن به ڪافيءَ کي ڳائي ٿي ته ان ڪافيءَ جي خوش قسمتي آهي.

(12 ضوّل 1987)

(3)

پرک

شاعر روزمره جي واقعن ۽ حادثن وغيره وغيره جو مشاهدو ڪري ٿو. عجيب و غريب حالات مان گذري ٿو، ڪيس ڪيترن ئي قسمن جون ڳالهيون پيش اچن ٿيون، ڪيئي تجربا ۽ تجربا ڪري ٿو، تنهنڪري پنهنجي ڪالم ۾ اهو سڀ ڪجھ ڪناين، اشارن، ستعارن ۽ تشبهن وغيره سان رکي ٿو. شاعر جي مئي پرستي ميخانه نواري، ساقيءَ جي مئي فروشي ساغرو پيماني جي گردش، رندانه قلندرانه گفتا، عاشق و معشوق جون رمزون ۽ گل و بلبل وغيره جي پردي ۾ مختلف گروهن، طريقن، فرقن، زاهد و عابد، مفتي و ملا ۽ محتسب وغيره، پيري و مخدوميءَ جي ظاهرداريءَ جي خبرگيريءَ سان گڏ پين به ڪيترن ئي موضوعن تي

ڪنته چيني ڪندي ڪندي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي پاڻ
کان به نه گسندو ۽ نه مڙندو آهي ته ڪنهن ڪنهن وقت
ذاتي تعريف ڪرڻ مان نه داپيندو آهي.

طالب المولىٰ

مثنوي عقل و عشق جي تصنيف جو پسمنظر

مون کي چٽو ياد آهي ته جناب عموي صاحب مرحوم مخدوم غلام حيدر جن وٽ جڏهن پارسي پڙهي رهيو هوس، ته ان زماني ۾ هڪ ماڻهوءَ سان، جنهن جو نالو ياد نه آهي، عقل ۽ عشق تي تبادله خيالات ڪري رهيا هئا، ان ڪانپوءِ جلدئي منهنجي تعليم لاءِ هڪ عالم مقرر ڪيو ويو.

هڪ دفعي عمومي صاحب جن دستور موجب سبق ڏيڻ لڳا. ان وقت آءُ ”گلستان“ جو پنجون باب پڙهي رهيو هو، جو باب عشق تي آهي. مون سان به پاڻ عشق ۽ عقل بابت سوال ڪرڻ لڳا. مون عشق تي ڳالهايو جيئن مونکي پنهنجي مرسد (والد صاحب قبله) عشق بابت سمجهايو هو. آخر عمومي صاحب جن چيو ته ”ابا انهيءَ حقيقي عشق جا اسين به قائل آهيون،

جنهن انهي عشق جي دامن جهلي ان جا بيڙا پار آهن“ ۽ مثنوي روميءَ مان هي شعر پڙهيائون.

ملت عشق از همه دينها جدا است
عاشقان را مذهب و ملت خدا است.

اهو زمانو اڄ کان اٽڪل ويهه سال اڳ جو هو. ان بعد وري 1951ع ڌاري وٽن ساڳيو بحث ڇڙيو ۽ پاڻ فرمايائون ته عقل ۽ عشق تي ڪنهن محفل ۾ تبادله خيالات ٿيڻ گهرجي ۽ آءُ پنهنجو تصور نظم جي صورت ۾پيش ڪريان. چانچه هي شعر بروقت لکيو ويو.

بي تحرڪ زندگي بيڪار آهه،
بي عمل انسان چڻ بيمار آهه

پوءِ پروگرام ٺاهيو ويو ۽ انجمن علم و ادب هالا جي انتظام هيٺ تبادله خيالات ٿيڻو هو، مگر ڪن سبب ڪري اهو پروگرام ملتوي ڪيو ويو ۽ ٿوري وقت بعد مرحوم عمومي صاحب جن به بي خوش ٿي پيا ۽ 27 رمضان المبارڪ 1372 ھ مطابق 9 جون 1953ع تي دارالبقا ڏي رهلت ڪيائون.

افسوس جو سندن موجودگيءَ ۾ اهو پروگرام پيش نه ٿي سگهيو. چانچه هن مثنويءَ کي سندن نامي ۽ اسم گرامي سان منسوب ڪريان ٿو.

(هي مثنوي 22 نومبر 1954ع – ربيع الاول 1374ھ تي لکڻ شروع ڪئي وئي ۽ 29 نومبر 1954ع-2 ربيع الثاني 1374ھ تي پوري ٿي.)

طالب المولىٰ

ڪتاب بابت

سنڌي ادب ۾ هڪ اهڙي ڪتاب جي ضرورت هئي، جو سنڌي شاعري جي صنف ”ڪافي، تي روشني وجهي. هن کان اڳ ڪافي بابت ٻن ٽئن مضمونن کان سواءِ ٻيو ڪجھ به لکيل ڪونه هو. پاڪستان بنجڻ کان اڳ فقط ايراني شاعري (غزل وغيره) جي اهل ڪئي ويندي هئي ۽ درسي ڪتابن ۾ به رڳو ان شاعري جي فن بابت ڪجھ ڪجھ سمجهاڻيون ڏنل آهن. 1950ع کان به اڳ ۾ مون محسوس ڪيو ته جيڪڏهن ديسي شاعري (بيت ۽ ڪافي) ڏي عام توڙي خاص ماڻهن جو رخ نه رهيو ته اهو فن اجا به گهڻو پوئتي پئجي ويندو. هالن ۾ حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمہ جي درگاھ تي سنڌن حياتي کان وٺي اڄ تائين هرهڪ اسلامي مهيني جي پهرين سومار تي ننڍڙو ميلو لڳندو آهي. ان ڏينهن ذڪر و فڪر وغيره کانسواءِ سماع جي محفل به ٿيندڙ آهي. ان محفل ۾ ڪافيون ۽ بيت ڳايا ويندا آهن. نه رڳو ان محفل

کي زور وٺايو ويو، بلڪ سومار جي رات ڪافي جا ننڍڙا مشاعرا به شروع ڪرايا ويا. جيئن ته ان ڏينهن تي، خاص طرح منهنجي وڏي چاچي مرحوم ميان عبدالحسين وٽ هميشه لوڪ ادب جي ڪچهري ٿيندڙ هئي ۽ پاڻ به ڏور ۽ ڳجهارت جو وڏو چاڻو هو، انهن سڀني ڳالهين کي خيال ۾ رکي سنه 1952ع ۾ سروري اسلاميه ڪاليج هالا ۾ هڪ ادبي ڪانفرنس جو بندوبست ڪيو ويو، جنهن جو افتتاح علامه آءِ.آءِ. قاضي صاحب ڪيو. ان ڪانفرنس جي هڪ خاص وهڪ (نشست) لوڪ ادب لاءِ رکي ويئي، جنهن جي صدارت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي ۽ مقالو به پڙهيو. محترم عبدالڪريم سنديلي به پنهنجو مقالو پڙهيو. انهي ئي ڪانفرنس جي هڪ وهڪ ۾ ڪافيون ڳارايون ويون؛ الغوزن ۽ مُرلين وغيره جو مظاهرو به ڪرايو ويو. اُها اِهائي محفل آهي، جتي لوڪ ادب گڏ ڪرڻ جي رِٿ آئي ۽ اهو ڪم نيٺ سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي هٿ ۾ کڻي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي ڪيو ۽ اجا تائين اهو ڪم ٿي رهيو آهي. نه فقط ايترو پر اُها به اِهائي محفل هئي، جنهن ۾ مزاحيه ڪانفرنس گهرائڻ جو ارادو دوستن کي ڀڌايو هئم، جن دوستن مان هڪ ڊاڪٽر بلوچ به آهي. مزاحيه ڪانفرنس جي محفل جو انتظام 14- آڪٽوبر سنه 1961ع بيسنت لاج حيدرآباد ۾ پنهنجي ذاتي ڪوشش ۽ ذاتي خرچ تي ڪيم،

جا نهايت ڪامياب ٿي. هن ڪانفرنس جي ڪاروائي ڊاڪٽر بلوچ صاحب هلائي ۽ باقي انتظام بزمِ طالب الموليٰ شاخ هالا رکيو. اهڙي طرح هڪ محفل سنه 1951ع ۾ وري سروري اسلاميه ڪاليج هالا ۾ ڪئي ويئي، جنهن جي صدارت عمويم مرحوم مخدوم غلام حيدر ڪئي. سنڌ جي نامورن شاعرن ڪلام پڙهيو ۽ وقت جو حيدرآباد جو ڪليڪٽر آغا عبدالنبي به محفل ۾ شريڪ ٿيو. اِها اُها محفل آهي، جنهن ۾ ڪافين ڳائڻ سان گڏ مرحوم شاهه محمد نابينا نئي نواز پيش ڪيو ويو هو ۽ انهي ئي محفل کان بعد ادبي محفلن ۾ ڪافيون ڳائڻ، الغوزا ۽ نڙ وڄائڻ وغيره جو دستور قائم ٿيو.
ڪجھ سال اڳ مرڪزي حڪومت ۾ هڪ وزير محترم پير علي محمد راشدي به هو، پير صاحب مقاله نويس، مضمون نگار ۽ سٺو اديب آهي ۽ ان سان گڏ سخن فهم پڻ آهي. پاڻ ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد تي هڪ مشاعري جو بندوبست ڪيائين، جنهن ۾ فقط ڪافي لکڻ وارا شاعر گهرايا ويا ۽ ڪافيون ئي پيش ڪيون ويون. مشاعرو نهايت ڪامياب ٿيو ۽ ماڻهن جو توجه ڪافي ڏي ٿيو ۽ شاعرن ڪافيون لکڻ شروع ڪيون. ان وقت ضرورت محسوس ٿي ته ڪافي تي ڪو ڪتاب هئڻ گهرجي ۽ بسم الله ڪري لکڻ شروع ڪيم، جو اڄ پڙهندڙن جي آڏو آهي. اميد ته

هي ڪتاب ”ڪافي“ بابت سنگ بنياد جي حيثيت رکندو ۽ انهي صنف تي لکندڙن لاءِ ڪارگر ثابت ٿيندو.
سنڌي جي صورتخطي ۾ سڌارو آڻڻ گهرجي. ان بابت سڄي ڪتاب ۾ جدا جدا هنڌن تي اشارا ڏنل آهن ۽ خاص طور ميڙ چونڊ نمبر1 ۾ وڌيڪ ڄاڻايل آهي. ڪي اهڙا لفظ آهن جي ٻه گڏجي هڪ معنيٰ ڏين ٿا، مثلاً ”اڄ ڪلهه“ يا ”سڀ ڪجهه“ وغيره، ته اهڙن لفظن کي گڏي لکڻ گهرجي جن جي صورتخطي هن طرح ٿيندي: ”اڄڪلهه“ ۽ ”سڀڪجهه“؛ يا وري ڪي اهڙا لفظ آهن جن جي لکت هڪ جهڙي پر معنيٰ جدا جدا آهي، مثلاً ”گهَرُ“ ۽ ”گُهَرَ. گهر“ ان جاءِ تي چئبو جتي هميشه رهبو هججي ۽ گُهَرَ جي معنيٰ آهي موتي. پهرين لفظ ۾ فقط ٻه اکر آهن ۽ ٻي لفظ ۾ ٽي اکر. تنهنڪري نمبر 1 ۾ گـ ۽ هـ کي گڏي لکجي ۽ نمبر 2 ۾ هـ گ کان پرپرو ڪري لکجي. انهي قسم جي لفظن کي هن ڪتاب ۾ ڪٿي گڏي ۽ ڪٿي جدا ڪري لکيو ويو آهي، تان ته پڙهڻ بعد خاص طرح اوڏهين خيال ڇڪجي.
اهي واحد مؤنث يا مذڪر لفظ جن جي پڇاڙي ۾ ”ي“ آهي، تن ۾ فعل متعدي يا حرف جر واري جملي ۾ جمع لکڻ وقت آخري نون کان اڳي ”ي“ لکي ويندي آهي ۽ واقعي انهن ۾ ”ي“ آهي به. پر جيئن ته هن زماني ۾ ڳالهائڻ وقت گهڻو ڪري ”ي“ ڪم ڪانه ٿي آندي وڃي،

تنهنڪري هن ڪتاب ۾ به انهن لفظن مان ”ي“ ڪڍي ويئي آهي. مثلاً شادي، ان جو جمع شادين يا بيماري ان جو جمع ٿيندو بيمارين وغيره. مگر ڪتاب ۾ لکيو ويو آهي شادن ۽ بيمارن وغيره وغيره. انهيءَ، منهنجيءَ ۽ ذيءَ وغيره جهڙن لفظن مان ”ء“ ڪڍي فقط ”ي“ تي زير ڏئي ساڳيو مطلب ورتو ويو آهي، چو ته ڳچ زماني کان ڳالهائڻ ۾ اهي لفظ ان طرح ئي ڳالهايا وڃن ٿا، ته پوءِ چو نه لکت ۾ به اينهين هئڻ گهرجي. ”ي“ ۽ ”ء“ کي گم ڪرڻ سان شاعري جي وڌ ڪٽ واري فن ۾ تڪليف ڪانه ٿيندي.

هر ڪتاب ۾ عنوان ٿيندا آهن. جن کي سَرو (عنوان يا هيڊنگ چئبو آهي) ۽ هن ڪتاب ۾ به آهن. انهن سرن جي عربي ۽ فارسي لفظن کانسواءِ هڪ لفظ انگريزي به آهي. انهن جي بدران به ڪوشش ڪري عنوان يا پين هنڌن تي سنڌي لفظ ڪم آندا ويا آهن، مثلاً:

1.	فهرست	چاڙَ
	جي بدران	
2.	فٽ نوٽ	واڌارا
	جي بدران	
3.	انتساب	سَجَ
	جي بدران	

4.	شڪريه جي بدران	ٿورا
5.	ضميمي جي بدران	ميڙ چونڊ
6.	فرهنگ يا لغت جي بدران	اُپٽار
7.	پيش لفظ جي بدران	اڳياڙي
8.	سوانح عمري جي بدران	حياتيون
9.	تنقيد جي بدران	ڇنڊڇاڻ
10.	تقطيع جي بدران	وَڍِ ڪُٽَ
11.	تقليد جي بدران	اهل
12.	گرامي جي بدران	جوڙجڪ
13.	اجنبيت جي بدران	ڌاريائي

14.	تعريف يا تعارف جي بدران	ساراه
15.	اشتقاق جي بدران	پيچ گهڙ
16.	وزن جي بدران	گهاڙيٽو

جن سچڻن جا نالا ڪتاب ۾ آهن. انهن مان گهڻن جون مختصر حياتيون به ڏنيون ويون آهن ۽ جيترو ٿي سگهيو آهي ته سندن تصويرون به هٿ ڪري ڏنيون ويون آهن.

اُپٽار ۾ نه فقط لفظن جي معنيٰ ڏنل آهي پر شرح به آهي. مختلف گهراڻن، دورن، ڪتابن ۽ شهرن وغيره جا احوال به ڏنا ويا آهن. مٿين لکيل مڙني چڱاين جي ڪري چئي سگهجي ٿو ته سنڌي زبان ۾ انهي نموني جو هي پهريون ڪتاب آهي ۽ اميد آهي ته محنت ساپ پوندي ۽ ڪوشش قدر جي نظرن سان ڏٺي ويندي. (ڪتاب: ”ڪافي“، بزم طالب المولیٰ تان ورتل)

مخدوم محمد زمان ”طالب المولىٰ“

ڪافي ۽ اُن جو فن

ڪافيءَ جي سار اهه:

”انسان ۾ هڪ روح آهي، جنهن جو واسطو دل سان آهي؛ ۽ ٻيو نفس آهي، جنهن جو تعلق جسماني ۽ دماغي لذتن سان آهي. روح ڪي حقيقت وڻندي آهي ته دل کي فرحت بخشي ٿو. نفس کي مبالغو ۽ ڪوڙ وڻي ٿو، جنهن مان جسم ۽ دماغ کي آرام رسي ٿو.“

ڪافيءَ ۾ حقيقت، واقعيت ۽ حال بيان ٿيندو آهي. غزل ۾ اڪثر مصنوعيت، اجنبيت ۽ مبالغو هوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪافي ڳائڻ وقت سڪوت پيدا ٿيندو آهي ۽ ماٺ طاري ٿي ويندي آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن اکين ۾ پاڻي پرجي ايندو آهي، جو روحاني فعل آهي، ۽ غزل ٻڌڻ وقت ”واه واه“ جا نعرا بلند ٿيندا آهن، اهو دماغي ڪم آهي. هن ۾ ڪوبه شڪ نه آهي

ته غزل ۾ به حقيقت ۽ واقعيت بيان ٿيندي آهي، مگر ڪذهن ڪذهن، ۽ اهڙا شاعر بلڪل ٿورا هوندا آهن، جن جي غزل ۾ اهي شيون هجن. ”ديوان عطا“ جي ديباچي ۾ غزل بابت هڪ هنڌ لکيل آهي ته:
”غزل حسين چوڪرن سان عشق ڪرڻ جي مضمونن، وصل ۽ ميلاپ بابت، بوس و ڪنار جي اگهاڙن جذبن واري ڪليل بيانن جي ڪري بدنام ٿيل آهي. ايتريقدر جو فارسي زبان جا پڪا ۽ مجيل شاعر به انهيءَ اگهاڙپ کان پاڻ بچائي نه سگهيا آهن.“(1)
نفس جي پاڪائيءَ لاءِ ٽن قسمن جي پاڪائي ضروري آهي: هڪ جذبات جي پاڪائي، ٻي عمل جي پاڪائي، ٽين فڪر جي پاڪائي، جذبات جو تعلق دل سان آهي، فڪر جو تعلق دماغ سان ۽ عمل جو تعلق دل ۽ دماغ ٻنهي سان آهي. ڪافيءَ ۾ اهي ٽيئي پاڪايون موجود هونديون آهن. پر هيءَ ڳالهه لازمي آهي ته شاعر، شاعر هجي!
”نفس جي علم هي ثابت ڪيو آهي ته انسان جي دماغ ۾ اهڙا پردا آهن، جن تي آواز قائم ٿي ويندو آهي. عمر جي لحاظ سان انسان ڪٽي هڪ ڏينهن جو ٻچو نه هجي!“ اهوئي سبب آهي جو ڪافيءَ جا پاڪ مضمون ننڍڙي هوندي کان ئي ٻڌندي، اسان جا سنڌي شاعر پاڪ دل، نيڪ نيت ۽ سهڻي فڪر وارا ٿيا.

هونءَ به اڳئين زماني ۾ هرهنڌ ٻارن ۽ ڇوڪرن، توڙي ڇوڪرين جي آڏو سندن مائٽ ۽ پيا ماڻهو گٿا لفظ ۽ واهيات ڳالهيون ڪونه ڪندا هئا.
نه فقط ايترو پر، سنگهن بندن جون ڳالهيون به ايتريقدر ته مخفي ڪندا هئا، جو آخري فيصلي ڪانپوءِ ئي ڇوڪري يا ڇوڪريءَ کي سندن شادي ٿيڻ جي حقيقت معلوم ٿيندي هئي. اهوئي سبب هو جو اڄ کان پنجاه سال کن اڳ بالغ ٿيل ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون گڏجي رانديون ڪندا هئا، تڏهن به منجهن نفساني جذبا پيدا نه ٿيندا هئا، وغيره وغيره. مگر هن زماني ۾ ٻارن جا ماءُ ۽ پيءُ سندن منهن تي ئي آل جال پيار ۽ هڪٻئي سان گستاخيون ڪن ٿا. اهو انهن گستاخين جو ئي نتيجو آهي، جو موجوده دؤر ۾ جرم ۽ سياه ڪاريون حد کان گهڻو وڌي ويل آهن. اهڙيءَ حالت ۾ شاعري به اهوئي ته رنگ وٺندي! اڄڪلهه جي اسڪولن ۽ مدرسن ۾ ڇا ڇا ٿي رهيو آهي، اهو ڪنهن کان به ڳجهو ڪونهي. اخلاق جو رڳو نالو آهي، ظاهر ۾ هڪ رسمي پابندي آهي، مگر باطن ۾ ان جي برخلاف ٿي رهيو آهي! ڇا انهن حالتن جو اثر ادب تي ڪونه پوندو؟ اسان جي درويشن، فقيرن ۽ الله وارن اخلاقي سماع جون محفلون رچائي، انهن ۾ انهيءَ رنگ ڍنگ

جو ڪلام ڳارائي، ننڍن توڙي وڏن کي الله جي طرف موڙيو.

ڪافيءَ جي پچ – گهڙ:

4- نومبر، 1944ع ميرپورخاص ۾ مرڪزي صلاحڪار بورڊ جي طرفان هڪ ادبي محفل ٿي هئي، جنهن جي صدارت سيد ميران محمد شاهه ڪئي. پاڻ صدارتي تقرير ۾ چيائين ته:

”اسان هتي هن لاءِ گڏ ٿيا آهيون ته ڪافي، ڪي چئون، ڪي ٻڌون. مگر خاص انهيءَ خيال سان ته ان ڪافيءَ کي، سنڌي زبان جي ان ذخيري کي، ائين ڪرڻ سان زنده رکون“(2) انهيءَ محفل ۾ مسٽر غلام حسين سومري چيو ته:

”اسان مسلمانن وٽ دعاي ڪاف آهي، جنهن ۾ ڪاف جا لفظ تمام گهڻا ڪم آندل آهن.

ڪافي شايد اتان ورتل هجي.“

تنهن تي پروفيسر سدارنگاڻيءَ چيو ته

”عام طرح چوڻ ۾ ايندو آهي ته هيءَ ڳالهه ڪافي، يعني قناعت پذير آهي، اوائل ۾ ممڪن آهي ته قناعت جو مدنظر ”ڪافي لفظ استعمال ٿيو هجي.“

ڪجهه وقت گذرڻ بعد، سيد عطا حسين شاهه موسويءَ پنهنجي ڪتاب ”ڪچ ڪوڏيون“ ۾ ”ڪافي“ جي عنوان سان لکيو ته:

”هر ڪنهن ملڪ جي زبان ۽ تمدن تي فاتح ملڪن ۽ حڪمران قومن جو گهرو اثر پوي ٿو. عربن جي اچڻ ڪري عربي رسم الخط جاري ٿيو، عربي لفظ گهڻي قدر جاري ٿيا. عربيءَ ۾ ”ڪفة“ جي معنيٰ آهي دڦ جي ڪاني، جنهن ۾ گهنگهرو پيل هجن. ”استڪفوا“(3) جي معنيٰ آهي خيرات وٺڻ يا خيرات گهرڻ لاءِ هٿ ڊگهيرڻ، ۽ فقير جو هٿ جي تريءَ تي پئسا وٺڻ.“ آخوند رب ڏنو، مجاور درگاهه شريف حضرت غوث الحق مخدوم نوح، ان ”ڪافي“ جي لفظ بابت لغت جو هي رايو ڏنو ته:

”لفظ ”ڪافي“، ”ڪَفِي“ مان نڪتل آهي، جنهن جون ٻه معنائون آهن: هڪ ته ساهميءَ جي ٻنهي پُڙن جو برابر هئڻ، ۽ ٻيو ته شعر جي قافين ۾ ڪونه ڪو اختلاف هجڻ. اهو اختلاف لفظي هجي يا معنوي، عرفي هجي يا اصطلاحي يا اعرابي. اختلاف جي برخلاف اتحاد هجي ته ان حالت ۾ قافيو نه بلڪ ان کي رديف چئبو. امڪان آهي ته شعر جي ٻنهي مصرعن جي هموزن ۽ توري تڪي تُڪُن ڏاهڻ ڪي ”ڪفي“ مان ”ڪافي“ ٿي ويو هجي.

”لفظ ”ڪافيءَ“ جي مادي جو اشتقاق آهي ”ڪُفُو“، جنهن جي معنيٰ ٻه ٿيندي ساهميءَ جا ٻئي پُڙ برابر. تنهنڪري اصطلاح ۾ انهيءَ معنيٰ جي لحاظ سان

ڪنهن خاص نظم جو نالو ”ڪافي“ رکيو ويو آهي، چو ته هرهڪ مصرع جون حرڪات، سڪنات ۽ وزن هڪجيترا ۽ هم وزن آهن. انهيءَ ڪري اصطلاح ۾ لفظ ”ڪافي“ بابت لکي ٿو:

”ڪاف ڪلمن مان ”ڪاف“ لفظ جي لغوي معنيٰ آهي چمڙو سبڻ، چمڙو وڍڻ، ڪنهن شئي کي ڪناري تي ڪرڻ. ”قاف“ فرشت سان ”قاف“ لفظ جي معنيٰ ڳولا ڪرڻ، تلاش ڪرڻ. مجازاً بعض صوفي بزرگ پنهنجي لاءِ جاءِ ڪنهن جبل جي چُر ۾ رياضت يا مراقبي لاءِ اختيار ڪندا هئا، تنهن کي ”ڪافي يعني تلاش حق لاءِ گوشه نشينيءَ جي جاءِ سڏيندا هئا. انهيءَ معنيٰ ۾ اسان جي سنڌي ”ڪافي“، لفظن جي اهڙي چُر يا گفا آهي، جنهن جي ٻاهرين شاعرانه بيهڪ ۾ اندروني تلاش حق جي ڪٿن پروڙ به سمايل آهي.“

مولانا فضل احمد غزنوي بي. اي. اديب فاضل، منشي فاضل ۽ قرآن جو سٺو مفسر آهي، ۽ عربيءَ جي تمام گهڻي ڄاڻ رکي ٿو. ”ڪافي“ بابت سندس رايو آهي ته:

”ڪافي عربيءَ جو لفظ آهي. ان جو مادو ”ڪفي“ ۽ مصدر ”ڪفايَة“ آهي، ۽ ان جو اسم فاعل ”ڪافي“ آهي. ڪافيءَ جي اصل معنيٰ آهي ”خالي ٿيل جاءِ

پرڻ“ ۽ ان جو عام استعمال، ”مراد حاصل ڪرڻ“ ۾ ٿئي ٿو.
”سنڌيءَ ۾ ”بس، هي ڪافي آهي“ چئبو؛ يعني ان کان وڌيڪ ضرورت نه آهي. مصدر ان ريت ايندو: ”ڪافي هجڻ، ”حاجت جيترو پورو هجڻ“، وغيرها.
ڪافيءِ جا قرآن پاڪ ۾ استعمال هيٺين ريت آهن:
”كفي الله المومنين القتال“ (جهاد ۾ مومنن پاران بس الله ئي ڪافي آهي). يعني جهاد ڪٿي ڏيڻ سان مراد پوري ڪندڙ آهي.
”اليس الله بكاف (ڪافي) عبده“ (ڇا الله ئي پنهنجي ٻانهي- محمد پاڪ جي مدد لاءِ ڪافي نه آهي؟)
(از مفردات راغب اصفهاني، لسان العرب، تاج العروس، القاموس، صراح وغيرها).
”منهنجي تحقيق هيءَ آهي ته سنڌيءَ ۾ هي جيڪو ”ڪافي“ جو استعمال ٿئي ٿو، سو بنھ غلط آهي؛ ڇو ته ان لفظ مان بيت يا شعر وغيرها جي معنيٰ اصل ڪانه ٿي نڪري. دراصل هي لفظ ”قافيه“ آهي، جنهن مان ”قافي“ لفظ بمعنيٰ الڪلام المقفيٰ آهي. يعني قافيي سان ٺاهيل ڪلام، بيت، شعر وغيره.
”جڏهن سنڌي ادب مان عالم لڏي ويا ۽ رڳا انگريزدان ۽ سنڌيدان حضرات رهجي ويا، خاص ڪري وچ ۾ سنڌي ادب واٽين جي هٿن ۾ هليو ويو، ته انهن ”ق“

جي بدران ”ڪ“ ڪتب آڻڻ شروع ڪيو، جو هاڻي ”ڪافي“ بنجي ويو آهي، اهڙين بگڙيل لفظن جا اُچار شاهه جي رسالي ۾ الاهي ملندا. مثلاً ”آگا“، جو اصل لفظ ”آغا“ آهي، ۽ ”بگڙ“، جو اصل ۾ ”بغير آهي.“
لفظ ”ڪافي“ بابت مٿيان بحث ڪيتريقدر صحيح يا غلط آهن، انهن جو فيصلو عالم ۽ اديب ڪندا. مگر مطلب هو ته ڪنهن حد تائين ”ڪافي“ لفظ جي ساراهه ٿئي.
سنڌي شاعري ۽ ادب جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو هر دؤر ۾ ادبي محفلون، مشاعرا، ڪچهريون ۽ رهاڻيون ٿينديون رهنديون هيون. انهن محفلن ۽ رهاڻين ۾ نه رڳو عربي، فارسي، اردو ۽ هندي زبانن ۾ لکيل ڪلام ڳايو ويندو هوندو، بلڪ سنڌي زبان جو ڪلام به لازمي طرح پيش ٿيندو هوندو، ڇا سنڌين کي پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ واري زبان سان پيار نه هوندو؟ جي ها ته پوءِ رڳو سنڌي دوها ئي ڳارايا ويندا هوندا ڇا؟ نه نه، يقيناً سنڌي زبان جي شاعريءَ جي ڪا ٻي صنف، دوهن کانسواءِ به ڳائي ويندي هوندي، جيڪا ڪافي ئي ٿي سگهي ٿي. شيخ لاڏ جيئي کانپوءِ ڪافيءَ تي سرڪاري بندش ٿورو ئي پئجي ويئي هوندي، جو پوءِ ٻارهين- تيرهين صديءَ جي هجريءَ جي شاعرن اچي لهرائي هوندي! ايتري

شڪر گذاري به جرمن جي قوم جي هڪ پادريءَ ٽرمپ صاحب جي مڃڻ گهرجي، جنهن شاهه جو ڪلام ڇاپائي، سنڌين جو ڪُر مٿي ڪيو.

ڪافيءَ جا گهاڙيٽا:

جهڙيءَ طرح موزون شاعريءَ ۾ ڪيترائي وزن آهن، جن ۾ غزل، مسدس ۽ قطعا يا رباعيون وغيره لکجن ٿيون، تهڙيءَ طرح غير موزون شاعريءَ ۾ ڪافي جا به گهڻائي وزن آهن، جن کي آءُ ”گهاڙيٽا“ سڏيان ٿو. جيڪڏهن ڌيان ڏجي ۽ ڪوشش ڪجي ته بيت ۽ ڪافيءَ جا ڪيئي وزن ۽ بحر مقرر ڪري سگهجن ٿا. پر ڪافي، جا محدود چيز آهي، ان کي محدود ڪري ڇڏڻ يا هروپرو ڪنهن بڪيڙي ۾ وجهي ڇڏڻ ڪنهن به طرح مناسب نٿو لڳي. ڪافي جذبات جي حالت ۾ هڪ ڳائڻ جي طرز ۾ ٺهي ويندي آهي. ان لاءِ هڪ سوچ ۽ ويچار ۽ پيچ- گهڙ جو قيد، ٺاهڻ اينهين آهي، جيئن مارئي پيهر وري عمر جي حوالي ڪرڻ. اگرچ هن زماني ۾ اول ته اهڙا شاعر آهن ئي ڪونه، جيڪي ڪافيءَ جا نوان گهاڙيٽا بنائين، پر جي ڪي ڪٽي هوندا تڏهن به به- ٽي، مگر اهڙا ڪافي لکندڙ شاعر ڪافي آهن، جيڪي اصلي گهاڙيٽن تي ڪافيون لکن ٿا.

اڄڪلھ اھڙا ڪافي لکندڙ شاعر موجود آھن، جيڪي موسيقيءَ کان اڻ واقف آھن. نه رڳو ايترو پر آواز به سُريلو ڪونه اٿن ۽ نه وري جھڙي تھڙي آواز سان ئي ڪافيءَ جي انڌي منڌي طرز ڳائي سگھن ٿا. اھي صاحب جيڪڏھن ڪافيءَ جو ڪوبه نئون گھاڙيٽو ٺاھيندا ته ان کي ڪابه وقعت ڪانه ملندي. ڇو ته ان گھاڙيٽي جي ڳائڻ جي طرز ته نھيل ھوندي ئي ڪانه، پوءِ ان مان ڇا ٿيو، جو ڪنھن ڳائڻي کي منت ڪجي ته مھرباني ڪري ھن ڪافي جي ڪا طرز ٺاھ. اھوئي نئون گھاڙيٽو قبول ڪيو ويندو جيڪو شاعر پاڻ ڳائڻ جي طرز ۾ سمائي، نه ته اھي نوان گھاڙيٽا انھن گيتن جي حيثيت رکندا، جيڪي ميوزڪ ڊائريڪٽرن جا محتاج ٿيندا آھن. پر ڪيترا اھڙا شاعر به ھوندا اھن، جيڪي پاڻ ڳائي ڪونه ڄاڻن ۽ نه سندن آواز ئي ڪو خاص ھوندو آھي، پر موسيقيءَ کي سمجھن ٿا ۽ سندن ذھنن ۾ اھا ڳالھ موجود آھي. انھن جا نوان گھاڙيٽا مڃيا ويندا. ايترو سو ضرور آھي ته ھو ڳائي اھا طرز سمجھائي نه سگھندا، تڏھن به ڪنھن نه ڪنھن طريقي سان ڳائڻي جي دماغ ۾ ذھن ۾ ان نئين گھاڙيٽي جي طرز ڪنھن حد تائين ويھاري ڇڏيندا ۽ باقي رھيل ڳالھيون ھوشيار ڳائڻو پاڻيھي پوريون ڪندو.

جيئن ته ڪافيءَ جا گهاڙيٽا تمام گهڻا آهن ۽ گهڻو ڪري سِپني راڳڻين جي مختلف طرزن ۾ ڪافيون لکيل آهن، تنهنڪري ڪافيءَ جي گهاڙيٽن تي هڪ جدا ڪتاب لکڻ جي ضرورت آهي.

ڪافي لکڻ جو طريقو:

سڀڪنهن شئي جي ٺاهڻ جو هڪ طريقو هوندو آهي. هت مقصد آهي ڪافيءَ جي لکڻ جو طريقو ٻڌائڻ، پر اول غزل بابت لکڻ هن ڪري ضروري سمجهيو ويو، ته ٻن شين جي ڀيٽ ڪرڻ سان اصل حقيقت جلد ۽ سولي طرح ذهن ۾ ويهندي. غزل لکڻ لاءِ شاعر تياري ڪندو ته ڀهرين مختلف خيال، جدا جدا تصور، عجيب عجيب مضمون، نوان نوان لفظ ۽ جملا ۽ نيون نيون بندشون ۽ ترڪيبون وغيره هڪ ئي وقت خيال ۽ ذهن ۾ موجود رکي، ڇو ته مطلع (5) کان وٺي مقطع (6) تائين شعر ۾ نئون رنگ، نئون ڍنگ ۽ نئون مضمون وغيره هوندو آهي. يعني ڪٿي ساقي ۽ مڪيشن جا راز نياز ته ڪٿي رند ۽ زاهد جا جهڳڙا، ڪٿي ميخاني ۽ مسجد جو ذڪر ته ڪٿي گل ۽ بلبل جا شڪوا شڪايتون، ڪٿي وصل جون ڳالهيون ته ڪٿي جدائيءَ ۽ بيوفائيءَ جا بيان هوندا آهن.

اهڙيءَ حالت ۾ دل، دماغ ۽ ذهن چوطرف ڦرندا رهندا آهن ۽ هڪ قسم جي بيچيني ۽ بي آرامي موجود

هوندي آهي. غزل نيٺ تيار ٿيندو، جو دماغي پورهيي جو نتيجو هوندو. اهڙي شاعريءَ ۾ اڪثر فرضي ڳالهيون، سطحي بيان ۽ محبوب تي الزام ڏنل هوندا آهن. پر ان سان گڏ فن جو ڪمال به ضرور هوندو آهي، بلڪ ڪو ڪو شعر سوز ۽ گداز ۽ درد غم وارو به ملندو آهي. اهڙي قسم جي شاعريءَ ۾ اڪثر اهل، مصنوعيت اجنبيت هوندي آهي. اينهين به ضرور آهي ته ڪافيءَ ۾ به انهيءَ قسم جون شيون هونديون آهن. پر انهن شاعرن جي ڪافيءَ ۾، جيڪي سوز گداز ۽ درد غم سان واسطو ئي ڪونه رکن. دارومدار سمورو شاعر تي آهي. يعني شاعر، جيڪڏهن رڳو زبان سان چيو ته پوءِ ڪجھ ڪونه ٿيو، پر جي دل سان چئين، يعني دل ئي هن کان سپڪجھ چورايو ته پوءِ واه واه! غزل لکڻ لاءِ فارسي شاعريءَ جو مطالعو ۽ فني ڪتابن جو پڙهڻ ۽ ياد رکڻ نهايت ضروري آهي. جڏهن استادي ۽ شاگرديءَ جو عام دستور هو، تڏهن هر شاعر تي هي فرض رکيو ويندو هو ته معياري شاعرن جو ڪلام گهٽي ۾ گهڻو ياد رکي. مگر ڪافي لکندڙ شاعر کي خاص طرح جن ڳالهين جي ضرورت آهي، اهي آهن صحيح لفظ، صحيح جملا، صحيح پهاڪا، ٽُڪن جي پورائيءَ جو خيال گهاڙيٽن جي سمجھ ۽ ڳائي چاڻن يا گهٽ ۾ گهٽ ڳائڻ کي ڪنهن حد

تائين سمجھڻ. ڪافيءَ ۾ پاڻ تي گذريل واقعا ۽ وارداتون بيان ٿينديون آهن. هر معلوم ٿيل ڳالھ ٻڌائي ويندي آهي ۽ قلبي ڪيفيتن جو اظهار هوندو آهي، جنهن جو واسطو نه تڪلف سان آهي نه اهل سان، سڀ ڪان پهرين درد گهرجي، سا ته آهي خدائي ذات، جا ذات تي ڪانه ملندي آهي. تنهن هوندي به ڪو ڪافي لکڻ چاهي ته پهرين پاڻ ۾ درد پيدا ڪري.

ڪافي لکڻ وقت، ڪافيءَ جي ڪانه ڪا طرز دماغ ۽ ذهن ۾ موجود هئڻ گهرجي، ۽ ان کي جهونگاريندو رهڻ گهرجي، چو ته ان طرز تي ئي ڪافي لکڻي آهي. جيڪڏهن ڪابه نئين طرز آهي ۽ ان تي ڪافي ٻَڌائِي آهي ته اها طرز جهونگار ۾ هجي ۽ ذيان ڪافي لکڻ ڏي رهي ته لفظ سر مان ٻڌي نڪرندا. تڪون نهنديون وينديون ۽ مصرعون تيار ٿي نيث وجي ڪافيءَ جي صورت وٺنديون. قدرتي طرح ان ڪافيءَ ۾ اهڙا ۽ اهڙيءَ طرح لفظ اچي ويندا، جن جا اُچار به موسيقيءَ جي اصول موجب صحيح بيهندا، جيئن ڳائڻي کي انهن لفظن جي اُچارڻ ۾ ڪابه هَٻڪ ۽ تڪليف ڪانه ٿيندي، سر سان، ڪافيءَ ۾ جيڪي لفظ اچن ٿا، انهن جو مثال انهيءَ نِيَچَ (ڪاتي، ڇُري، چاقو وغيره) وانگر آهي، جنهن کي لُهار پاڻي ڏيندو آهي، ۽ هُو وَهڻ ۾ نهايت تيز ٿيندو آهي. جن نيچن کي پاڻي ڪونه ڏنو

ويندو آهي، اهي سٺا نه وَهندا آهن، ۽ آخر مُڏا ٿي ويندا آهن.

ڪافيءَ جو مضمون:

1- ڪافي، اسان جي ديسي شاعريءَ جي اعليٰ صنف آهي. هن ۾ اهي مضمون، اهي احوال، اهي بيان ۽ ذڪر اچڻ گهرجن، جيڪي اسان جي رسمن ۽ رواجن ۾ آهن. پوءِ سُرُ ڪٿي سسئي پنهون، هجي يا سهڻي ميهار، ليلا چنيسر هجي يا مومل راڻو يا عمر مارئي وغيره. ڪٿي انهن محبتين جا حال بيان ٿيندا ۽ ڪٿي انهن ئي نالن ۾ پنهنجون حقيقتون ۽ حالتون ايندي‌ون. ڪٿي مُڙساڻي زبان ڪم ايندي ته ڪٿي عورتاڻي. مڙساڻي زبان ۾ مضمون جو ڍنگ، طلبون، صدائون ۽ التجائون پنهنجي نموني جون هئڻ گهرجن، ۽ عورتاڻي زبان ۾ مضمون جو رنگ پنهنجي نموني جو هجي. جيڪڏهن ٿوروئي انهن رنگن ۽ ڍنگن ۾ فرق اچي ويو ته ڪافيءَ جي ستياناس ٿي ويندي.

2- ڪافيءَ ۾ اهڙا حال ۽ اهڙا اهڙا واقعا بيان ڪرڻ گهرجن، جيڪي اول تي پاڻ تي گذريا هجن، پر جي نه، ته به اهي حالتون ۽ حقيقتون آڻڻ کپن، جيڪي اسان جي ديس ۾ ٿينديون رهن ٿيون ۽ ٿينديون رهيون آهن.

3- ڪافيءَ ۾ لفظ ۽ مثال وغيره اهي ڪم آڻڻ گهرجن، جيڪي روز روز ڪم اچن ٿا. ڇو ته ان طرح جو

واقعو، هر بيان ۾ هرڪو حال ۾ حقيقت جلد ۾ آسانيءَ سان سمجهڻ ۾ ايندا.

4- ڪافيءَ ۾ حمد، نعت ۾ مدح وغيره به اهڙي ته نموني ۾ لکڻ گهرجي، جو اڻپڙهيل به سمجهي ته هيءَ الله جي ثنا آهي، هي محمد ﷺ جي تعريف آهي ۾ هي ٻين الله وارين بزرگن جا احوال آهن. فقط ايترو پر ڇا ڇا چيو ويو آهي ۾ مطلب ڇا آهي، اهو به سمجهڻ ۾ اچي.

5- ڪافيءَ ۾ جتي به ڪا قرآن شريف جي آيت، ڪا حديث يا ڪو عربيءَ جو قول استعمال ڪجي ٿو ته لفظ اُن مان به ٿي لفظ اشاري طور ڪم آڻجن ٿا. پڙهيل ته آيت، حديث ۾ قول کي سمجهي وڃن ٿا، پر اڻپڙهيل نٿا سمجهن. پر ان عربيءَ جي انهن لفظن جو مطلب به انهيءَ ئي مصرع ۾ اهڙيءَ طرح ته سهڻي ۾ آسان مضمون ۾ ظاهر ڪري وڃڻ گهرجي، جو ٿوري ئي غور ڪرڻ سان سڀڪو ٻڌندڙ سمجهي سگهي.

6- ڪافي ۾ به وصل مِٺي ڏيڻ ۾ پاڪر پائڻ وغيره جا مضمون ايندا آهن. مگر ايڏي ته پاڪ ۾ صاف سهڻي نموني ۾، جو اهي ڪافيون هرهنڌ ننان حجاب جي ڳائي ۾ ٻڌائي سگهجن ٿيون. مِٺي ڏيڻ جو مقصد گهڻو ڪري فارسيءَ جي لفظن ۾ دست بوسي ۾ پاي بوسي هوندو آهي. اهڙي ئي طرح ٻيا خيال به ادب، پاڪائي

۽ حجت نه هلائڻ جي ئي مطلب ۾ ادا ٿيندا آهن. البت اڄڪلهه جو نون ڪافي لکندڙ شاعرن اهي حدون پڇڻ شروع ڪيون آهن. مگر ائين هرگز نه ڪرڻ گهرجي. ان مان شاعر جي تهذيب ۽ اخلاق توڙي نيڪ نيتي جو به پتو پوي ٿو. ڪافي مان تهذيب، اخلاق، بي حجتي ۽ نيڪ نيتي نڪري وئي ته اها ڪافي نه محفل ۾ ڳائڻ جي لائق رهندي ۽ نه ڇاپڻ جي.

7- ڪافي جو مضمون ٿَل کان وٺي نالي واري مصرع تائين اهڙي طرح ته ڪڙي ڪڙيءَ سان ملايل هجي جو غزل وانگر وچ ۾ ڪو به ٻيو خيال ۽ ٻيو احوال نه اچڻ کپي. نه ته مضمون جو سلسلو ٽٽي پوندو ۽ ڪافيءَ ٻڌڻ مان اهو لطف حاصل ڪري نه سگهبو. ڪي ڪي شاعر سگهڙا مارئيءَ جو ذڪر ڪندي ٻيرن ۽ ٻيلن جا لفظ استعمال ڪري ويندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح هڪڙو بيان ڪندي ان ۾ ٻيو به آڻي وجهندا آهن، اها عظيم غلطي آهي.

ڪافيءَ جي زبان:

ڪافيءَ ۾ اهڙي زبان ڪم آڻڻ گهرجي، جيڪا پڙهيل، اڻپڙهيل، ننڍو، وڏو، پوڙهو ۽ پڪو توڙي عورت به ڳالهائيندي هجي، چو ته ڪافي آهي وارداتن، واقعن، سرگذشتن ۽ حقيقتن جي آرسي. بيان ۽ احوال اهڙي ته ڍنگ سان آڻڻ کپن، جو ٻڌندڙ هي محسوس ڪن ته

سندن ڳالهيون ٿي رهيون آهن ۽ ساڻن ئي اهي حالتون لاڳو آهن. پر افسوس آهي جو پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ ڪانپوءِ تمام گهڻو ۽ تڪڙو ڌاريان لفظ، ڌاريان محاورا، ڌاريان خيال ۽ ڌاريان مثال ۽ مضمون، ڪافي جي پاڪ ۽ صاف زمين ۾ ٽنبيا وڃن ٿا ۽ ڪافيءَ جي مضمونن کي ميرو ۽ گدلو ڪيو پيو وڃي. وڏي ڏک جي ڳالھ ته وري هيءَ آهي، جو انهي قسم جون ڪافيون ريڊيو پاڪستان به نشر ڪري رهيو آهي، ۽ عام ماڻهو ان ڪلام کي سَند ڪري وٺي رهيا آهن.

اڄ به جيڪڏهن هيٺ لکيل ٻه – ٽي سِٽون ڪنهن محفل ۾ ڪٽي پڙهبيون ته في الحال گهڻا ٻڌندڙ ته هَڪا ٻَڪا ٿي ويندا ۽ لغت ياد ڪرڻ لڳندا.

”اها پَٽِي جنهن پون جي هئي، تنهن تي وڃي هن تڪيو ڪيو، تون گريي ۽ ٻُڪا سان پاڻ نه ڪاڻِ، آواٿ ۽ اوايوم ٿي، نه ته پٺو مارگ ڪان پري پيو رمندين.“

هن زماني ۾ شهري ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائيندي، تقرير ڪندي يا شعر لکندي ٻين ٻولين جا لفظ وغيره. عام جام پيا استعمال ڪندا آهن، جن جي ضرورت ئي ڪانه هوندي آهي، انهن صاحبن جي انهي عمل جو مطلب هوندو آهي، پنهنجي علميت ڏيکارڻ، پر حقيقت ۾ اها ئي ته بيعلمي آهي: اسان جي زبان اڄ ڪان سوين

سال اڳ به اهڙي ئي فصيح، منڙي ۽ من موهيندڙ هئي، جهڙي اڄڪلھ ٿا پانيون. پوءِ ڇو نه اهائي زبان ڳالهايون ۽ لکون؟ هي جو چيو يا سمجهيو وڃي ٿو ته اسان جي شاه پٺائيءَ اسان جي زبان کي سڌاريو ۽ سينگاريو، اهو صرف خيال آهي.
شاه کان اڳ جي شاعرن جي زبان به تو ڏسو! مگر هيترو ضرور آهي ته شاه صاحب به پنهنجي ڪلام سان سنڌي ٻوليءَ کي اجاري ڇڏيو آهي. سون اڳ ۾ ئي هئي ۽ مٿان مِنُ هن سڀوري چاڙهي هميشه لاءِ جيئرو ڪري ڇڏيس. نه فقط ايترو پر سڄي دنيا ۾ اسان جي سنڌي ٻولي جو ڪر مٿي ڪري ڇڏيائين. هن ڪانپوءِ هڪ – به مثال، شاه کان اڳ واري ٻوليءَ جا ڏئي، ٻئي موضوع ڏي لڙنداسين.
شمس العلماء علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي مرحوم، ”نئين زندگي“ جي جنوري 1951ع واري پرچي ۾ ”شاه کان اڳ جا شاعر“ جي عنوان سان لکيو آهي!
”عام طرح خيال ڪيو ويندو هو ته شاه صاحب کان اڳ شاعريءَ جو ميدان سُڃو هو ۽ پڙهندڙ شاه جي ڪلام جو حسن ڏسي ائين پائيندا هئا ته اهو جمال لازوال هنهنئين حاصل ٿيو، ۽ ان جي خط ۽ خال سينگارڻ ۾ ڪنهن ٻئي مشاطه جو هٿ نه هو. پر اينهين

ناهي، شاه صاحب کان اڳ ڪيترائي باڪمال شاعر ٿي گذريا آهن، جن انهيءَ بحر حلال جو سرو پيتو ۽ انهي ميخاني جي مَند مان گهٽائي پريت جا پهيڙا پياريائون.“

اڳتي هلي، قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم جي ذڪر ڪرڻ بعد، علامه صاحب، لطف الله قادري جو ذڪر ڪري سندس بيت لکيا آهن. لکي ٿو ته:

”لطف الله قادري جو اهو ڪتاب (منهاج المعرفت) 1078ھ ذاري، يعني شاه صاحب جي ولادت باسعادت کان 34 سال اڳ جو لکيل آهي..... نموني طور هي به – ٽي بيت اوهان جي نزهت خاطر ڏجن ٿا.“

هڪ بيت نموني خاطر هيٺ ڏجي ٿو، ان مان زبان، مضمون ۽ خيال وغيره جو پَرو پوي ٿو ته ان زماني ۾ به سنڌي زبان ۽ سنڌي شاعري اوج تي هئي.

جنهن پنڌ نهايت ناھ ڪا، نڪو انت نه ڇيھ،
سو ڪوڙين ڏسي ڪنبئا، ڏوران ڏاڍو ڏيھ،
ات هلڻ حيرت ۾ ٿيو، چيتا ٿو چيلُھ،
اوري ڪرمَ آسرو، وادِيءَ وچ مَ ويھ،
ثابت ٿي سبحان سين، منجھ حقيقت پيھ،
ته سو پَسين ڏيھ، جنهن کي سِڪي سپڪو.

لفظ ۽ انهن جو اُچار:

اڳيان شاعر پاڻ به ڪجھ نه ڪجھ ڳائي ڄاڻندا هئا، نه ته راڳ جي ٿوري گھڻي ڄاڻ مڙئي هوندي هين. وٽن به راڳ جون محفلون ٿينديون هيون ۽ پاڻ به ٻين راڳ جي محفلن ۾ ويندا هئا، تنهن ڪري ڪافي ۾ آزاد اچارڻ وارا لفظ ڪم آڻيندا هئا، جن جي اچارڻ ڪري ڳائڻي کي به ڳائڻ ۾ آوازن ۾ لائڻ وقت آزادي ۽ آساني ٿيندي هئي ۽ ٻڌڻ وارا به ٻڌي لطف وٺندا هئا. مگر هاڻوڪي زماني ۾ ڪيترائي اهڙا شاعر آهن، جن جو راڳ سان ته ڪو واسطو ئي ناهي. نه فقط ايترو صرف راڳ ٻڌي به ڪو نه ڄاڻن، فقط لفظ جوڙي انهن کي ”ڪافي“ يا ”وائي“ نالو ڏئي ڇڏيندا آهن. اهڙي ڪافي جڏهن ڳائي ويندي آهي، تڏهن پتو پوندو آهي ته راڳداري جي لحاظ سان هت ڪهڙا لفظ اچڻ کپندا هئا، انهي حقيقت کي راڳ جا ڄاڻو ئي سمجهي سگهندا. موزون شاعري ۾ به انهي ڳالھ جو ڌيان رکڻ گهرجي. اهي حالتون وڏن وڏن ۽ ڪهنه مشق شاعرن جي ڪلام ۾ به موجود هونديون آهن. اچارڻ جي حساب موجب ڪهڙا لفظ شعر ۾ هئڻ گهرجن، ان جا به – ٽي مثال ڏجن ٿا.

ڪيئن ڇڏيندس، دلربا، دلدار مان تنهنجي پچار،
مهلقا، محبوب! ماڻيندس پيو پلپل پيار. (نامعلوم)

اهو شعر ڳائبو يا رڳو زباني پڙهبو ته ”پچار“ ۽ ”پيار“ جي ”ر“ کي ٿورو زور سان ظاهر ڪرڻو پوندو. اها ڪوشش ڳائيندڙ، پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ کي ڏکي لڳندي، هو جيڪڏهن سخن فهم نه هوندا ته به کين غير شعوري طور هڪ ڏکيائي محسوس ٿيندي، پر جيڪڏهن هي هيٺ لکيل شعر ڳائبو يا پڙهبو ته ڏکيائي ته نهيو بلڪ هڪ خوبصورتي معلوم ٿيندي ۽ لطف ايندو:

اي سڄڻ سهڻا! ڪيل واعدا ڪجئين آخر وفا،
مون قبوليا سر تي آهن روز شب جور و جفا. (نامعلوم)

اهڙا لفظ به ٿُڪن جي پچاڙيءَ ۾، ۽ رديف واري لفظ جي آخر ۾ ڪم آڻڻ نه گهرجن، جن جي اُچارڻ ۾ هَٻڪ ۽ رنڊڪ ٿئي. مثلا ”ڻ“، ”گ“، ”ڃ“ وغيره.

هر ڪافي ڪنهن نه ڪنهن ڳائڻ جي طرز تي لکبي آهي. ان طرز جي لحاظ سان به ٽڪون ننڍيون يا وڏيون نه هئڻ گهرجن، نه ته طرز اڌوري ئي رهندي. اگرچ هوشيار ڳائڻو پنهنجي ڪوشش سان ان عيب کي ڍڪڻ جي ڪندو آهي، تڏهن به سمجهڻ وارا سمجهي ويندا. هڪ پيروين جي طرز آهي، جنهن ۾ هيءَ ڪافي ڳائبي آهي:

هليا جنگ جوڳي ٿي نروار نانگا،

لتاڙي لنگهيا لَڪ لڪيون ۽ لانگها.

هيءَ ڪافي ڪن ٻين راڳڻين ۾ به ڳائي سگهجي ٿي، ان جو بحر ”متقارب مثمن سالم“ آهي، يعني فعولن فعولن فعولن فعولن. پر جي ساڳئيءَ طرز ۾ هي ٻول، جنهن جو ٿل آهي:

ڪچڻ ۾ ڪڙائي، مِٺي آهي ماٺ،

سراپا سجائي، مِٺي آهي ماٺ.

ڳائبا، جن جو بحر ”متقارب مثمن مقصور“ ٿيندو ۽ وزن فعولن فعولن فعولن فعول، ته طرز ۾ ڪوٺ ٿي پوندي ۽ مٿي ٻڌايل عيب ظاهر ٿي پوندو. ڳائتو ۽ ٻڌندڙ به صحيح لذت حاصل ڪري نه سگهندو. مٿي موزون ڪافين جا مثال هن ڪري ڏنا ويا آهن، ته سمجهڻ ۾ دير نه لڳي، چو ته اڄڪلهه موزون شاعري جو چرچو گهڻو آهي؛ پر غير موزون شاعريءَ ۾ لکيل ڪافين جو به ساڳيو ئي مثال آهي.

ڪافي ۽ گيت:

”ڪافي ۽ گيت“ اهڙيءَ طرح ٻه جدا شيون آهن، جيئن چوندا آهن ته ”هرڻ پنهنجي ذات، ڦاڙهو پنهنجي ذات.“ موسيقيءَ سان ٻنهي جو واسطو آهي، پر ٻنهي ۾ وڏو فرق به آهي.

ٻنهي جا گهاڙيٽا جدا، مضمون جدا، لفظ ۽ محاورا جدا ۽ ڳائڻ جون طرزون به جدا. گيت (7) پرايو آهي ۽

ڪافي پنهنجي، تنهنڪري ڪافيءَ کي سندس اصلي رنگ ۾ لکڻ گهرجي. افسوس آهي جو اڄڪلهه اسان جا شاعر، جيڪي نئين مان گيت ۽ ڪافي لکڻ لڳا آهن يا نئينءَ مان شاعريءَ جي دنيا ۾ پير پاتو اٿن، انهن گيت ۽ ڪافيءَ جا مضمون، محاورا، لفظ، جملا ۽ اشارا وغيره هڪ ڪري ڇڏيا آهن. وري اسان جا نوان ڳائڻا، انهن گيت ته گيت جي ماڳ پر ڪافيءَ کي به گيتن جي طرزن ۾ ڳائڻ شروع ڪيو آهي. هو ويچارا سمجهن ٿا ته هنن ڪافين کي نين طرزن ۾ آڻي ڪو ڪمال ڪيو آهي، مگر حقيقت ۾ هو ڪافين جي اصلي رنگ کي ميساري وڏي غلطي ڪري رهيا آهن. جيڪڏهن اها ڳالهه وڌي وئي ته ڪافيءَ جون صحيح ۽ اصلي طرزون، جيڪي نهايت سباجهڙيون ۽ نماڻيون آهن، سي ڪجهه عرصي کانپوءِ گم ٿي وينديون. صنعتي نمائش ۾ ڏسبو ته نين شين سان گڏ پراڻيون شيون به رکيل هونديون آهن، جيڪي وڏي ڪوشش ۽ محنت سان آنديون ويون هونديون اهن. قدردان ۽ سمجهو ماڻهو انهن ئي پراڻين شين کي پسند ڪندا آهن. عقل ۽ روح به انهن جي ڏسڻ مان خوش ٿيندا آهن. اهي پراڻيون شيون ئي ته آهن جن جي وسيلي ۽ جن جي مطالعي ڪرڻ بعد ئي ملڪن ۽ قومن جون تهذيبون ۽ تاريخون لکيون وينديون آهن.

ڪتبخانو به اهوئي بهترين هوندو آهي، جنهن ۾ زياده
ڪان زياده پراڻا ڪتاب ۽ دستاويز وغيره هوندا آهن.
اڳين زماني جي اٿڻ ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ، چوڙڻ
ماڻڻ ۽ کائڻ پيئڻ وغيره جي دستور ۽ ڍنگ کي
سمجهڻ لاءِ پراڻن ماڻهن کي ئي ڏسبو آهي، انهن سان
ڳالهائبو آهي ۽ انهن وٽ وڃي مهمان ٿي رهبو آهي،
بلڪه انهن سان ريجهون ۽ رهاڻيون ڪري سڀ ڪجھ
معلوم ڪبو آهي. مطلب هي آهي ته ڪافيءَ جون
پراڻيون طرزون هرگز هٿان نه وڃائڻ کپن. اڄ کان اڌ
صدي اڳ واريون ڪيتريون ئي طرزون اسان کان
ويون هليون. ڇو ته انهن طرزن جا ڳاهيندڙ ۽ ڳائيندڙ
به هليا ويا. نه ان وقت گراموفون رڪارڊ هئا ۽ نه ٽيپ
رڪارڊ. نه ته اهي طرزون محفوظ هجن ها ۽ ٻڌڻ
ڪانپوءِ پتو پوي ها ته انهن طرزن ۾ ڪيڏو نه لطف
آهي. نه رڳو ايترو پر هيءَ به خبر پوي ها ته انهن
طرزن ۾ موسيقيت ڪيتري نه آهي! پراڻن شاعرن
جون ڪيتريون اهڙيون ڪافيون موجود آهن، جن جي
ڳائڻ جون طرزون معلوم ئي ڪونه آهن، تنهنڪري
اهي ڪافيون ڳائجن ئي ڪونه ٿيون. جيڪڏهن ڪو
ڳائڻو، انهن ڪافين جي ڪا طرز ڪٽي ٺاهي به ٿو،
تڏهن به اڻپوري ٿئي ٿي ۽ گيت جي طرز سان ملايو
ڇڏي. مگر هيءَ وڏي ڏک جي ڳالھ آهي جو اڄڪلھ

اهڙا ڳائڻا بلڪل ٿورا لڀندا، جن جي ذهن ۾ گيت ۽ ڪافيءَ جون جدا جدا طرزون هجن.
اڄڪلهه جي گهڻن ڳائڻن ۾ هيءَ وچندڙ بيماري پيدا ٿي پئي آهي (خاص ڪري گويا) ته ڪافيءَ کي ”خيال“ جي انداز ۾ ڳائين ٿا. يعني ڪافي ڳائيندي تالون، مُرڪون ۽ پلٽا ۽ سرگم وغيره وغيره استعمال ڪن ٿا. نه رڳو ايترو پر ڪافيءَ جا لفظ، جملا، ان جي طرز ۽ هر چيز، پڇي پروڙي ۽ مروڙي سروڙي، سندس صورت ۽ شڪل ڦٽائي، وڃائي ۽ بگيڙي ڪٽيو رکن، اهڙيءَ طرح جو لذت جي بدران نفرت پيدا ٿيو پوي. هنن جي خيال آهي ته ڪمال ٿا ڪن، پر حقيقت ۾ آهي زوال. آخر ويچاريءَ ڪافيءَ ڏوهه ڪهڙو ڪيو، جنهنجي ڪيس هيءَ سزا ٿي ڏني وڃي؟ فن جي مظاهري لاءِ ”خيال“ ئي بس آهي. هيترو به ضروري آهي ته ڪافي ڳائيندي به ننڍڙيون مرڪون ۽ ميڍيون يا آلاپون هئڻ گهرجن. پر ان هوندي لفظ به سمجهڻ ۾ اچن ۽ مضمون جي وچ ۾ به گهٽي وٺي هرگز نه پوڻ گهرجي. گويّن وانگر ٻن لفظن يا هڪ- ٻن ٽڪن کي ڏهه ڀيرا ورجائڻ نه گهرجي. استاد ان ڳائڻي کي چئبو جو شاعريءِ جي هرهڪ صنف کي سندس نموني تي جدا جدا رنگ ڍنگ سان ڳائي. گويّا ظلم نه رڳو

ڪافيءَ سان ڪن ٿا، پر گيت ۽ غزل وغيره سان به سندن اهوئي برتاءُ هوندو آهي.
عام ماڻهن کي اهڙن ڳائڻن جي روبرو ٻُڌڻ جو موقعو اڪثر گهٽ ملندو آهي. تنهنڪري هو ريڊيو تي گويّن جون ڪافيون ڳائيندي ٻڌندا ته سڀڪجهه معلوم ڪري سگهندا، ۽ ڏسندا ته ڏهن منٽن ۾ فقط ٽَل ۽ هڪ مصرع پرزا پرزا ڪري ڳائيندا ۽ باقي وقت پنهنجي فن ڏيکارڻ ۾ ئي پورو ڪري ڇڏيندا آهن. ڏهن منٽن ۾ ڪافيءَ جون چار مصراعون ۽ هڪ به ڏوهيڙو آساني ۽ مزي سان نٿا ڳائي سگهن. اهڙا ڳائڻا به ريڊيو تان ڳائين ٿا، جن ۾ ڪافيءَ ڳائڻ جون سڀ خوبيون نه، ته به ڪافي چڱايون هونديون آهن، ۽ ٻڌندڙ به انهن کان ئي ڪافيون ٻڌي دل کي خوش ڪن ٿا ۽ داد ڏين ٿا.
ڪافيءَ جي ڳائڻ جو طريقو:
هرهڪ ڪافيءَ جي طرز، ان جي مضمون ۽ مفهوم جي لحاظ تي ئي ٻڌل هوندي آهي. هر طرح جا آلاپ ۽ ورلاپ، آواز ۽ انداز ، لاهيون ۽ چاڙهيون جدا جدا هونديون آهن. ڪنهن ڪافيءَ ۾ حمد ۽ نعت هوندا آهن ته ڪنهن ۾ مدح ۽ ثنا، ڪنهن ۾ توحيد ۽ تصوف(8) هوندا آهن ته ڪنهن ۾ حسن ۽ عشق جو بيان. ڪنهن ۾ سوز ۽ گداز جو مضمون هوندو آهي ته ڪنهن ۾

سُورن ۽ دردن جو ذڪر. ڪنهن ڪافيءَ ۾ صدائون ۽ التجائون هونديون آهن ته ڪنهن ۾ ڏک ۽ ڏوراپا. ڪنهن ۾ جوش ۽ خروش هوندا آهن ته ڪنهن ۾ عبديت ۽ الوهيت وغيره وغيره. انهن حالتن ۾ ڪافيءَ جي ڳائڻ جي طرز مضمونن جي مناسبت سان نه هوندي ته ٻڌندڙن تي اهو اثر نه ٿيندو، جيڪو ٿيڻ گهرجي. ڪٿي شوخ ۽ بلند آواز لائبا ته ڪٿي نرم ۽ هيٺيان، ڪٿي لئي تيز رکبي ته ڪٿي آهستي روش اختيار ڪبي، ڪٿي جذبات وارن آوازن کان ڪم وٺبو ته ڪٿي سوز ۽ گداز وارن ورلاپن کان. مقصد ته هر مضمون جي معنيٰ ۽ مطلب سان لفظن جي اچارڻ کي استعمال ڪبو، نه ته ڳائڻي جي محنت ئي برباد. جنهن ڪافيءَ ۾ محبوب سان صدائن ۽ التجائن جي رنگ ۾ ڳالهائجي ٿو، ان جي آوازن ۾ ليلائڻ ۽ ريجهائڻ جو انداز هئڻ گهرجي؛ جنهن ڪافيءَ ۾ حمد ۽ نعت هجي ته ان جي ڳائڻ وقت ادب ۽ رعب ۾ رهڻ کپي. اهڙيءَ طرح هرهڪ مضمون جي لحاظ سان ڳائڻي جي طبيعت ۾ هڪ اثر پيدا ٿيڻ گهرجي. يعني ڳائڻي تي فرض آهي ته هو پاڻ ۾ اهي سڀ ڪيفيتون صحيح نموني ۾ پيدا ڪري. ڪلام ۽ راڳ مان اول پاڻ لطف ۽ لذت حاصل ڪري ته ٻڌندڙ تي پاڻيهي اثر پوندو.

ڳائڻي جو فرض آهي ته ڳائڻ وقت هو پنهنجي حرڪات ۽ سڪنات جي وسيلي اهي سڀ ڳالهيون ادا ڪري، جيڪي ڪافيءَ ۽ ڏوهيڙن جي مضمون ۾ هجن.(9) ڳائڻي لاءِ هيءَ ڳالهه به لازمي آهي ته اڳ ۾ ئي ڪچهريءَ ۾ ويٺل ماڻهن جي طبيعتن کي سمجهڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري ۽ انهيءَ ئي خيال سان مختلف مضمونن واريون ڪافيون ۽ راڳڻيون ڳائي، جيئن هر شخص ٻڌي خوش ٿئي. هر شخص جي طبيعت ۽ وڻت پنهنجي پنهنجي هوندي آهي. جيڪڏهن ڳائڻي پنهنجي سمجهه کان ڪم نه ورتو ته هو ناڪامياب رهندو.

ڪافي، راڳ ۽ راڳيندڙ:

ڪافي آهي ئي ڳائڻ لاءِ، نه لکي رکڻ لاءِ. ڪافيءَ ۽ موسيقي، ٻئي شيون لازم ۽ ملزوم آهن، جيترو سنڌي شاعريءَ جو موسيقيءَ سان تعلق آهي، اوترو ڪنهن ٻئي ملڪ جي شاعري جو موسيقيءَ سان واسطو ڪونه آهي. ٻين ملڪن ۾ صرف شعر لکيا ويندا آهن ۽ پوءِ موسيقار انهن کي ڳائڻ جي طرزن ۾ وجهندا آهن. هيءُ نڪتو غور طلب آهي ته اها ڪافي ئي آهي جا نه رڳو ڳائيندي لکي وجي ٿي، مگر لکت ۾ اچڻ کانپوءِ به ان جي مثان ”ڪافي“، راڳڻي ۽ تار لکڻ هميشہ کان ضروري سمجهيو ويو آهي. البت اچوڪي

زماني ۾ اڪثر اهو ڪونه ٿو لکيو وڃي ڇا جي ڪري جو انڊ ڏنڊ جو دؤر آهي. مگر ڪافين جي سڀني پراڻن قلمي ڪتابن ۾ اينهين لکيل آهي. ٻين سڀني زبانن ۾ نظم، عنوانن سان سا هون ءَ ئي لکيا ويندا آهن، ليڪن ڪافيءَ جو اکر اکر، لفظ لفظ، جملو جملو ۽ هر هڪ اُچار موسيقيءَ جي اصول موجب، آواز جي لاهين-چاڙهين جي حساب سان لکيل هوندو آهي. پر افسوس جي ڳالهه آهي جو موجوده دؤر ۾ ڪافي موسيقيءَ کان بلڪل جدا رکي ويئي آهي. ڪنهن ڳائڻي کي غزل يا ڪو نظم وغيره ڏبو ته هو بنا دير جي وٺي ياد ڪري هڪ نه ٻيءَ طرز ۾ ڳائيندو رهندو. پر ڪا نئين گهاڙيٽي واري ڪافي کيس ڏبي ته هو هڪدم پڇندو ته ڪهڙي طرز، ڪهڙي راڳڻي ۽ ڪهڙي تار ۾ ڳائبي!

موسيقي:

(1) ”موسيقي“ سرياني زباني جو لفظ آهي، ان جي معنيٰ آهي راڳ.

(2) ”موسيقي“ يعني ڳائڻ ۽ وڄائڻ جو علم.

(3) حضرت سليمان جي شاگرد، حڪيم فيٿا غورث، موسيقيءَ جي ابتدا ڪئي.

(4) ڪن جو چوڻ آهي ته حضرت دائود کان موسيقي شروع ٿي.

(5) حقيقت ۾ موسيقي به ان وقت وجود ۾ آئي، جڏهن انسان سان گڏ آواز پيدا ٿيو،
باقي موسيقيءَ جا قانون ۽ اصول ڪڏهن ٺهيا ۽ ڪنهن ٺاهيا، ان جا مختلف زمانا ۽ جدا جدا استاد آهن. ان موضوع تي ڪنهن ٻئي پيري لکبو.
خواجه نظام الدين محبوب الاهيءَ لکيو آهي ته.
”مارا در روزِ ميثاق نداي ”الست بر بّکم“ در آهنگ ”پوربي“ بگوش رسيده بود، و آن صورت بنوعي مشاهده ميشود که گويا ديروز بوده، بلکه آن روز را، هنموز شب نيامده است“(10).
موسيقار:
”موسيقار“ جو ٻيو نالو ”ققنس“ به چيو وڃي ٿو. ان جي معنيٰ فارسي زبان جي لفظن ۾ ”مرغ آتش زن“ لکيل آهي، يعني باهه لڳائيندڙ پکي. ڪتابن ۾ ان پکيءَ جو قصو تفصيل سان ڏنل آهي. هن زماني ۾ ڳائڻي کي ”موسيقار“ چون ٿا.
ڪافي ۽ ساز:
اڄ کان چاليهه سال کن اڳ ۾ ڪافي فقط يڪتاري، دِلي (گهاگهر) ڍولڪ تي ڳائي ويندي هئي. پر جيئن هن ملڪ ۾ انگريزن هارمونيم آندو ته اهو به آهستي آهستي ڪافي ڳائيندڙن ڪم آڻڻ شروع ڪيو، ۽ اڄڪلهه اهو ساز ڳائڻا عام طرح استعمال ڪن ٿا ۽

مقبول عام ۽ وڃائڻ ۾ به آسان آهي؛ پر برصغيره جي تقسيم کان اڳ ۾ ئي ريڊيو تي هارمونيم استعمال ڪرڻ بند ڪيو ويو، ۽ اڄ تائين ٻنهي ملڪن جي ريڊيو تي ڪم ڪونه ٿو آندو وڃي. موسيقيءَ جي ماهرن هن ڪري هارمونيم کي ترڪ ڪيو آهي، جو ان جي بلند ۽ مٺن آوازن ۾ ڳائڻو پنهنجي آواز جون خاميون لڪائي سگهي ٿو. اهو هيئن ته هارمونيم ڳائڻي جي هٿ ۾ رهي ٿو. هو جڏهن پنهنجو ڪو غلط آواز محسوس ڪري ٿو ته هڪدم ماٺ ٿو ڪري ۽ اتي هارمونيم جي پويان ڳائڻ جي عادت ٿيو پوي. جڏهن وٽس اتفاق سان اهو ساز موجود نه هوندو آهي، تڏهن ڳائڻ ۾ اهو رنگ پيدا نه ڪري سگهندو اهي، وغيره وغيره. ان هوندي به هارمونيم ايتري قدر ته مقبول ۽ ضروري ساز سمجهيو وڃي ٿو، جو خود ريڊيو تي ڳائڻ وارا وڏا وڏا گويّا به ٻين محفلن ۾ اڪثر هارمونيم استعمال ڪن ٿا. هي ساز هر وقت تيار هوندو آهي، منجهس ملائڻ ۽ آواز سان پوري بيهارڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. ٻيا ساز، جن ۾ تارون ٿين ٿيون، اهي هر ڳائڻو پنهنجي آواز سان ڳائڻ وقت ملائيندو آهي. تانپوري يا ستار جا سُر ملائڻ معمولي ڳالهه نه آهي. يعني هر تار صحيح صحيح پنهنجي پنهنجي سُر تي ملي اچي، اهو وڏو ڪمال آهي. پر اڄڪلهه گهڻو ڪري گويا ستار يا

تانپوري جا سُر هارمونيم تي ملائيندا آهن. اها ڪيڏي نه گهٽتائي آهي!

ڪافي ڳائڻ وقت حقيقت ۾ يڪتارو، دلو يا ڍولڪ ڪافي ساز آهن. گهڻن سازن هوندي گوڙ ٿئي ٿو ۽ دماغ انهيءَ رنگينيءَ ڏي توجهه ڏئي ٿو ۽ دل، سُر ۽ ڪافيءَ جي مضمون مان اهڙ سُرور- جيڪو ملڻ گهرجي- حاصل ڪري نه سگهندي.

هن زماني ۾ ڪافيءَ جا ڳائڻا ٻن قسمن جا ملندا: هڪڙا اهي، جي راڳداريءَ جا چڱا ڄاڻو آهن. ۽ ٻيا معمولي ڳائيندڙ، اهي هارمونيم تي ڳائيندي پاڻ چڱي لئي پيدا ڪندا آهن، پر جيڪي فقط لَسِي ڪافي ڳائين ٿا ۽ جيڪي ٿئي درجي جا ڳائڻا ليڪڪن ٿا، انهن لاءِ يڪتارو، دِلو، ڪڙتالون ۽ ڍولڪ ڪافي آهن. ڪافي ٻُڌي روحاني لذت حاصل ڪرڻي هجي ته لَسِي ڪافي ڳائڻ وارن ڪان سادن سازن تي ٻُڌجي. البت هيترو خيال رکجي ته ڳائڻو سريلو هجي. ان باري ۾ هڪڙو مثال پيش ڪبو:

هڪ بند ڪوٺيءَ جي چئني ڪنڊن ۾ هڪ هڪ تانپورو، هڪ ئي سُر تي پورو ملايل رکجي. ڪوٺيءَ جا دروازا بند رکجن ۽ ٻيو ڪوبه آواز ڪوٺيءَ ۾ اندر نه هجي ۽ نه ٻاهران اچي. هرهڪ تانپوري وٽ هڪ ماڻهو ويهاري، هڪ ٻئي تانپوري (پنجين) ڪي وچ

ڪونيءَ ۾ رکي چيڙجي ته سپئي تانپورا آواز ڏيڻ لڳندا. پر شرط هي آهي ته اهو پنجون تانپورو به ٻين چئن تانپورن سان پورو پورو. مِلايل هجي. ساڳيءَ طرح ”ڪافي“ ٻُڌڻ وقت به سپني ويٺلن کي هڪ ڪَنُو ٿي ويهڻ گهرجي، ۽ محفل ۾ نه ٻيو ڳالهاءُ هئڻ کپي، ۽ نه وري ٻاهريون گوڙ ئي اندر اچي، نه وري ڳائڻي سان ڪو گهڻا ۽ گوڙ ڪرڻ وارا ساز ئي هجن. جي ڪٿي ڪجھ ساز هجن، تڏهن به آهستي وڄائجن. ڪافيءَ ۾ جذبات، واقعات ۽ حالات وغيره سمايل هوندا آهن، تنهن ڪري يڪسوئيءَ ۽ يڪتائيءَ ۾ ئي انهن جي ٻُڌڻ مان لطف وٺي سگهبو. گهڻن سازن جي گوڙ ۾ دماغ ۽ ذهن تماشي ۾ لڳي ويندا ۽ دل جي دنيا ۾ بيگانگي پيدا ٿي پوندي ۽ سُرور وٺي نه سگهبو. چو ته روحاني لذتن سان نفساني تقاضائون ٽڪربيون رهنديون ته غير شعوري طرح هڪ بيچيني ۽ بي آرامي حواسن ۾ وچڙڻ لڳندي.

حوالا

(1) غزل کي برو نٿو سمجهيو وڃي، بلڪ غزل ته منهنجي پسند جي هڪ صنف آهي، ۽ موزون شاعريءَ ۾ آءٌ خود غزل لکندڙ آهيان، پر هت مقصد

آهي غزل ۾ عام طرح سان فحش ۽ مضمونن بيان ڪرڻ بابت حقيقت ڏيڻ.

(2) رسالو ”مهراڻ“، سن 1944.

(3) هي لفظ ”ڪف“ مان نڪتل آهي، تنهن ڪري ”استڪف“ هئڻ گهرجي. هونءَ به ”استڪفوا“ ۾ ”و“ ۽ ”ا“ ضمير غائب جمع جي نشاني آهي، تنهن ڪري ان جي معنيٰ ٿيندي هنن خيرات ورتو، خيرات گهرڻ لاءِ هٿ بگهيڙيو ۽ فقيرن هٿ جي ترِيءَ تي پئسا ورتا. المنجد، لسان العرب ابن المنظور.

(4) آخوند صاحب پنهنجي لکت جي سند ۾ ڪتاب ”تسهيل العربيه“ جو نالو ڏنو آهي. هي ڪتاب ”مطبع الله بخش قاديان“ ۾ ڇپيو.

(5) ”مطلع“- هي لفظ عربيءَ جي فعل ”اُطلَع“ منجهان نڪتل آهي. ”اُطلَع“ معنيٰ آهي اُڀرڻ جي جاءِ ظاهر ٿيڻ جي جاءِ، ”مطلع“ عام اصطلاح ۾ غزل، قصيدي ۽ نظم جي پهرين ٻنهي مصرعن يا پهرين بند کي چوندا آهن، جن ۾ قافيا ۽ رديف هجن يا فقط قافيائي هجن. مثلاً:

منهنجي آهِ نارسا ۾ جي ذرو اثر هجي ها،
هو رهي ها مون سان گڏجي يا ته دربدر هجي ها.
ڪياسون ورھ وارن جا وري آباد ميخانا،
پياسن کي پياري پِرت جا پُرڪيف پيمانا.

(6) ”مَقطَع“- عربيءَ جي فعل ”قطَعَ“ منجهان نڪتل آهي، معنيٰ آهي وڍڻ جي جاءِ ۽ ڪنهن شئي جي پوري ٿيڻ جو هنڌ، عام اصطلاح ۾ غزل قصدي وغيره جي آخري شعر يا بند کي مقطع شاعر جو نالو يا تخلص هجي. غزل جي مقطع ۾ باقاعدي نالو يا تخلص وجهڻ جو دستور خواجه فريدالدين عطار (وفات اندازاً 627ه) قائم ڪيو. ”لٽرري هسٽري آف پرشيا“- جلد 2. اي، جي. برائون

(7) اسان وٽ گيت فقط اهي آهن، جن کي سنڌ جي جدا جدا پاڳن ۾ ٿوري ڦير گهير سان ٻين ٻين نالن ۾ سڏيو ٿو وڃي. مثلاً: گيت، ڳيچ، ڳاچ ۽ ڳيو، اهي گيت عورتون ئي ڳاهينديون آهن؛ جيڪي شادين ۽ ٻين خوشين جي موقعن تي ڳايا ويندا آهن. مثال طور به گيت هيٺ ڏجن ٿا:

وراڻي: جي مليا مارو لٿو پولو- جي مليا سانگي لٿو پولو،

وٺا مينهن، لڳيون موڪون، مارن ملڻ لئه منهنجي دل ماندي.

بينسر جوڙائي ڏي تون جڙيا بنرا!
مليا مارو لٿو پولو.
جهالر جوڙائي ڏي تون بنيا بنرا!
مليا مارو لٿو پولو.

ڪاٿئون آندئي، ڙي ادل! ڪونج ولر واري،
ڪونج ولر واري، ماءُ پيءُ جي پياري.
بينسر ادل جي مان لاڙئون آٽيان،
ڪاٿئون آندئي، ڙي ادل! ڪونج ولر واري.
دهري ادل جي مان لاڙئون آٽيان،
ڪاٿئون آندئي ڙي ادل! ڪونج ولر واري.
ٻانهين ادل جي مان لاڙئون آٽيان
ڪاٿئون آندئي، ڙي ادل! ڪونج ولر واري.

(8) تصوف متعلق ڪيئي مختلف رايا آهن، مگر اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته نه اهو لفظ يوناني پيداوار آهي ۽ نه وري خود صوفين جي قول موجب ”اهلِ الصفا“ مان نڪتل آهي، پر حقيقت ۾ اهو لفظ عربيءَ جي ”صرف“ يعني ”اُن“ مان نڪتل آهي، ۽ صوفيءَ کي ايراني زبان ۾ ”پشمينه پوش“ به سڏيندا آهن. اُن جا ڪپڙا نبي ڪريم ﷺ جي پيدا ڪيل سادگيءَ جو نتيجو آهن. بعد ۾ جڏهن عيش عشرت وڌندو ويو، تڏهن انهن بزرگن کي ”صوفي“ سڏيو ويو، جن حضور جن جي سنت جي پيروي ڪندي سادا ڪپڙا پاتا. تصوف کي اهو علم چئجي، جنهن ۾ صوفين جي زندگيءَ جي طريقي جي خبرچار هجي.

(9)سنڌ ۾ اهڙي قسم جا ڳائڻا چڱي انداز ۾ ملي سگهندا، جن مان سيد قاسم علي شاهه لاڙائي ۽ عثمان ڪڇي جا نالا خاص طور تي قابل ذڪر آهن.

يعني اسان ميثاق جي ڏينهن ”الست بربڪم“ جو آواز پوربي راڳ ۾ ٻُڌو، ۽ اهو واقعو اهڙيءَ طرح ته اڪين آڏو پيو ڦري، جو ڪڻ ڪالهوڪو ڏينهن آهي، يا اينهين ڪٿي چئجي ته اڄوڪو واقعو آهي. (هماري موسيقي ص-1)

”مهراڻ“ ثماهي نمبر 3-1969/4ع

چوند شاعري/ڪلام

مخدوم محمد زمان

طالب المولىٰ جون ڪجھ تحريرون

ترتيب

آءٌ پهريون شاعر آهيان، جنهن شروع کان ئي
پنهنجو ڪلام تاريخ وار لکيو آهي ۽ ڪتابن ۾ به ڪلام تاريخ وار رکڻ جي
ڪوشش ڪئي آهي. انهي طريقي سان خبر پوي ٿي ته شاعر جي خيالن
۽ تصورن ڪيئن ڪيئن ڪم ڪيو آهي. هن ڪتاب جي ترتيب
تاريخ وار بيشڪ ڪئي آهي ته جيئن خيالن ۾ وچڙ نه پوي.

سنڌي شاعري

جيڪا ”ريختي“ يعني عورت جي زبان ۾ شاعري ڪئي آهي، ان ۾ آءٌ
ظالمن ۽ زورآورن وغيره وغيره کي اهڙي طرح ته ڇنايون اشارن ۾ خو
سمجهايو ڪيو آهي جيڪو پنهنجو مٿ پاڻ آهي ۽ رومال ۾ ويڙهي ڪڻن
اهڙو ته پنهنجو ڪيو آهي جو قيامت قائم رهندو. هن حقير جي ريختي
اهو رنگ محض خدا جو سمايل آهي. حقيقت ۾ ريختي جي فن جو
۽ سلطان شاه لطيفؒ آهي.

پنهنجي شي هر ڪنهن کي وڻندي آهي. مون
پنهنجا اکروڻ تا. سنڌي ڪري هي ڪتاب. جيڪو اوهان جي هٿن ۾
پنهنجي ئي هٿ اکرن ۾ ڇپايو آهي. ان سببان هن ڪتاب جي هي
هڪ خوبي آهي ته حروف ڏسندڙن يا ڪاتب جي حرف نه ايندو
هر عيب ۽ صواب مصنف کان ئي سمجهيو ويندو. اهي ڳالهه
مون سان محبت رکڻ وارا پنهنجا اکر به پسند ڪندا.

طالب المولىٰ
١٥ شوال ١٤٠٢ھ
١٢ جون ١٩٨٢ع
جمع

هادي آهي هڪڙو

تڏهن به هڪ الله هو   جڏهن ڪجهه نه هو
جڏهن هوندو ڪين ڪي   تڏهن به سو ئي سو
"وحده لاشريڪ له"   ثاني سندس نه ڪو
صحيح آهي سمجهيو   طالبؔا مولا تو
اهو ئي اهو   هادي آهي هڪڙو

۹-۱۲-۱۹۵۵ع
حيدرآباد

*

اڄ به اهو ئي آهه   جيڪو هئو اڳ
هٿ رکو هُن جو   جلوو آهي جڳ
قرب ۾ ڪلتار جي   مانجهي ٿيجئين مڳ
طالب مولا مرد ٿي   وٺ داور وارو ڏڳ
نه ليندين ساڃيو سڳ   جي پاسي ڪندين پاڻ کي

۹-۱۲-۱۹۵۵ع
حيدرآباد

*

هادي سو حڪيم سو   مالڪ سو مختار
رازق سو رحيم سو   جابر سو جبّار
اڳ ۾ سو پوءِ به سو   اڙين جو آڌار
"الله الغَنِيُّ وَ اَنتُمُ الفُقَرَآء"   سو ئي سو سردار
طالب مولا مرد ٿي   ڪر وحدت جو واپار
قادر سو ڪلتارُ   قائم دائم ڪل تي

۱۰-۱۲-۱۹۵۵ع
ميرپورخاص

*

بقا هڪ الله کي   ٻيو سڀ فنا
هستي فقط هُن جي   انسان سندس ادا
هو جبّار جلّ جلاله   جائي جلوه نما
اِن الله عَلىٰ ڪُلِ شَيءٍ قديرٌ   صفت سندس سدا
سيئي سطوت ان جا   گولا ۽ گدا
اڳيان ان جي ڪا   ڪانهي طاقت ڪنهن جي

۱۵-۱۲-۱۹۵۵ع
ڪرم نظاماڻي

*

الله ثي الله هيو سنيران ڪين ڪي
ڪن ۾ ٻانگي ٻانگ سان ڪيو آواز اِلاَّالله
ماڙ مون معصوم کي چيو لوليَ ۾ الله
ڪونهي هيو ڪريم ري هو شاهن سندو شاهه
آهي ان جي امر ۾ سفيد ۽ سياهه
هادي سو همراهه هردم آهي هڪل ۾

*

ساراهجي سچو ڏڻي قدرت جنهن جي قديم
"ڪل شيءِ محيط" سو حاذق اهو حڪيم
قائم ذات قدير جي آهي پاڻ عليم
قادر اهو ڪريم قائم ڪائنات ۾

*

صفتون سوَ هزار ذات آهي هڪڙي
ڪار فرما ڪريم ٿيو انسان سڀ اوزار
هلايو حڪمت سان قدرت کي ڪلتار
ڪافي قرب انهي سندو هي محبت ئي مردار
طالب مولا مرد ٿي ڪر نوڙت ساڻ نهار
ڏس عبرت جا آثار حسن قبح ۾ هڪڙا

*

دوا اهي دارو اهو طاقت اهي طبيب
طالب مولا تنهنجو حاذق اهو حبيب
قادر آهي قريب پر ڏسڻ کان ڏور ٿيو

مالڪ جي مختاري

ٿل: مالڪ جي مختاري وي هيو نہ سُجهي ٿو ساري سر ۾
١. سوئي هادي، سوئي رهبر سنديس ئي سرداري وي
اوّل، آخر ظاهر، باطن بيشڪ آهي باري وي
ان جي قدرت شَجَر حَجَر ۾

*

ٿل: هُن جا حمد هزار ڪهڙا ڳائي ڪهڙا ڳايون!
١. ڪک پن ۾ قادر جي قدرت اکين وارن لئي آهي عبرت
گل ڦل ۽ گلزار تن ۾ وحدت جون واڍايون
٢. 'ڪُن' چئي ڪُل جنهن آهي جوڙيو نيزو نينهن جو تنهن ٿي کوڙيو
عجب ڪري اسرار پاڻ ويٺو آهي لوڪان لڪليون
٣. جڳ جنسار سندس ٿي آهي ٻي ڪنهن جو هي مظهر ناهي
ٻيا سڀ نقش، نگار صفتون اٿهي جون سڀ ۾ سمليون
٤. "مَنْ عَرَفَ" ۾ طالب مولا ڄاڻو ٿي ڪج ڳولا ڦولا
پارس جا هي پاڙ جِني ۾ جنهن جون آهن جليون

*

ٿل: نرمل! رخ تان لاهه نقاب لڪندي لڪندي عمر گذاريئي
١. روحن جت هو ميڙ مچايو پيچ پرين! تو تڏهين پايو
ورتئي مون کان 'ها' جو جوابْ ڪيئن ٿي پيارا مون کي پڪاريئي!
٢. سهڻا سائين! ياد اٿئي سا قرب ۾ مون سان ڳالهه ڪيئي جا
توئي عجيب! ڏنو هي آب وقت اٿهي ۾ ويجهو وهاريئي
٣. سمجهي نه سيڪو تهنجون رمزون آهن عجيب غريب هي غمزون
ڪنهن ۾ نه آهي طاقت، تاب جنهن تي نهاريئي تنهن کي ماريئي
٤. سيڪنهن جي ڳل طوق غلامي سها تنهنجا سو نه سلامي!
تون ٿي هڪڙو عالي جناب جن کي ماريئي تن کي جياريئي
٥. تو کان ملي ناهي ماکي، مصري ونڊيين پلا ڪئن مون کان وسري!
تهنجي حسن جي حد نه حساب صورت وهوا ڏاڍي سينگاريئي
٦. طالب مولا مست بڻايئي پيارا پرين! هي پاڻ پلايئي
هاڻ سجڻ تون ڪر نه حجاب سڪ جي سرڪي چو ٿي پيلريئي!

٢-١-١٩٥٨ع
هالا

منهنجو محمد ﷺ مير

ٿل: محبّت جو مقصودْ لائق ستائش جو ٿي آهي
١. هردم آهن حامد هزارين هڪڙو هُو محمود
٢. خلقڻ بعد حبيب پنهنجي تي خالق ٿيو خوشنود
٣. ڪلفت ٠واريون ڪوڙين وانون محب ڪيون مسدود
٤. ڪهڙو تعارف ان جو ڪرايان پاڻ شاهد مشهود
٥. طالب مولا ان. تي سدائين آهه سلام دُرود

١٥-٢-١٩٥٦ع
هٿونگو
2013ع

چونڊ شاعري

❁

ٿلہ: منهنجو محمّد مير_مولا ڄاڻي ـ سرسو آهي سڀ صورت سان
١. آهي قسم، ڪائنات ۾ ڪونهي نرمل جو ڪو نظير
٢. شمس اڳيانئس ٿو شرمائي توڙي ماه مُنير
٣. عامل، ڪامل عرب، عجم ۾ ڪل ڪان قريشي ڪبير
٤. آهي فقير فقيرن ۾ ئي پيرن جو خود پير
٥. ڪاڻ بشر جي قادر ڪيڙو بيشڪ سو ئي بشير
٦. طالبُ مولا نِنڊڙي ڪان ئي عشق سندس جو اسير

❁

ٿلہ: حضرت باڻ حسينُ_صَلّواعَلي ـ مورهٿون انهي جو ڪو مَٽُ ناهي
١. ڪُل ڪان قرارو اُمّي، عربي جوڙ نہ جنهن جا شرقي، غربي
عالم جو سو امين
٢. منهنجو محب مليح جو آهي سڀ مهڻن ڪان صبيح سو آهي
آهي حق اليقين
٣. عالم جو اڳواڻ سو ٽيڙو قادر ان ڪي آهي ڪيڙو
سڀ جا صدر نشين
٤. طالبُ مولا پنهنجو سوالي ڪين ڇڏيائين هرگز خالي
مون جهڙو مسڪين

ٿلہ: اچي عشق اندر ۾ سمايو جنهن وَهم وجودي وڃايو
١. ذات صفت جي سُڌ سمجهائِي برهَہ بهادُرَ بات بڌائِي
اتي رمزن رنگ رچايو
٢. "وَ في اَنْفُسِكُم" وارو اشارو "وَنحن اقرب" ناز نيارو
مچي محبّت مچ مچايو
٣. ڪک پن ۾ ڪيو ذات ظُهورو بُرجهي اهو جو پرت ۾ پورو
هي ساقيَ سِرّ سمجهايو
٤. عبد، احد ۾ پردا حجابي نازڪ آهن ناز نقابي
آهي فائق فن فرمايو
٥. طالب مولا حسن حقيقت مرد ٿي مانجھ ماڳ معرفت
هي هاديَ حڪم هلايو

چوند شاعري مهراڻ

عجب عشق آهي اسان جو الستي ٿل:
ڪڏهن بت پرستي ڪڏهن خود پرستي
۱. جهان کان جدا ٿي جهان ۾ رهون ٿا
سڀين سان گڏ هوندي سيڪجهه سهون ٿا
وسائيسون وهوا ورهه واري وستي
۲. اذيت عجيبن جي لذت ڏئي ٿي
انهي کان نه تڪليف ڪائي ٿئي ٿي
سراپا ٿياسون محبّت جي مستي
۳. اسان جي محبّت جا معيار محڪم
ڪري پيار ٿياسون جو هن سان همدم
اسان تان سچائي حبيبن جي هستي
۴. امين هر هميشه بلند بخت آهيون
۽ سود و زيان کي ڪڏهن ڪونه چاهيون
ڏسون ڪين هرگز بلندي ۽ پستي
۵. ٿياسون جو طالب ته مطلوب مليو
ٿي ساقي صنم، پو ڪٿي جام اٿيو
شريءَ مان سچڻ جي ملي سرڪ مستي
۲۴-۶-۶۶

ٿل: سهڻل جا سينگار وهوا دل کي وڻن ٿا
دل کي وڻن ٿا، ڏاڍا ٺهن ٿا ڏاڍا ٺهن ٿا، من کي موهن ٿا
۱. ڪارا ڪارا، ڪنڍڙا ڪنڍڙا سهٽا سهٽا، سنهڙا سنهڙا
وانگوڙي ۾ وار
۲. تيل، ڦليل، لٽيون، لوڪارا تويل واسيل، ڪيس هوڪارا
گهرا گهُنڊيدار
۳. ابرو عجيبُ، ڏنگا ۽ ڏوڙا ڏيهه ڏسيو ڪن گهوڙا گهوڙا
تيز ڪٽان تلوار
۴. بيٺي اکيون جڻ باز ۽ بحري مار ڪرڻ لئي ٻون ٿيون ٻهري
ڪن شاهاڻا ته شڪار
۵. نڪ نجيب جو ننڍڙو ننڍڙو سنهڙو سنهڙو ڪنڍڙو ڪنڍڙو
رنگ پريا رخسار
۶. لب لالڻ جا مُرڪيو مُرڪن ڏند موتن جا جهرڪيو جهرڪن
ڪونج ڳچي ۾ هار

٠٧ روز چمان، چشمن تي چايان لائق سمجهي لبن سان لايان
پرين جا پيزار

٠٨ گڏ گذارڻ، اٿڻ ۽ ويهڻ طالب مولا رُسڻ ۽ پرچڻ
محبت جا معيار

٭

ٿل: گهٽو آهن گهٽ تو کان سڀ گل ڦل!
ساري ملڪ ۾ تنهنجي حسن جا هُل

٠١ ڪنئين خود کي خوب سينگارن ٿيون!
ملي مهٽي پاڻ کي مارن ٿيون!
توڙي هر هر پاڻ سنوارن ٿيون
ٿيون تو سان پڄن ڪي تنهنجي اهل

٠٢ منهنجا جاني، مٺا، قربدار ڪنا!
تو کي مولا حسن هزار ڏنا
تون سهٽو آهين سينگار بنا
تنهنجي حسب نسب ۾ ناهي آل

٠٣ تون پاٺي اچي ٿو پيار ڪرين
مٺڙن جي مٺا وارو وار ڪرين
ڪنئين مون سان عجيبا ٿو آر ڪرين
اِهي مٺڙا پلي ڪر آر انگلَ

٠٤ منهنجو توڏي اچڻ، تنهنجو ڪوڙو رسڻ
منهنجي منٿ ڪرڻ، تنهنجو منهڙو مٽڻ
منهنجو پيار ڏيڻ، تنهنجو پرچي پوڻ
ڏاڍي مرڪي ملڻ جي اٿئي انڪل

٠٥ مون کي بنهنجو بنايئي حبيبُ پرين!
ڪيو قرب ڏئي تو قريبُ پرين!
منهنجو بخت پلو ۽ نصيبُ پرين
منهنجي درد جا تو وٽ سڀ درمل!

٠٦ تنهنجو طالب نرمل! نمائو آهيان
تہ بہ تنهنجو آهيان جي اپائو آهيان
تنهنجي دِٽ جو رمز ۾ رائو آهيان
منهنجي ڪاڪ جي آهين تون مومل

چونڊ شاعري

٭

ٿل: تنهنجو دنيا ۾ محبوب! نہ مٽ
پلي پائي اڇي کو ڪلنگي ڇٽ

١. ڪٿي هار سينگار هزارين ڪن
وري ناز انداز سان سامهون اچن
تنهنجو هوندس مان پلي مون لئي سڪن
ڪنهن کي طاقت جو ڪري مون سان ترڪٽا

٢. زر زيور سان نٿو حسن وڌي
لڪي هوندي لباس بہ ڪجهہ نہ ٿئي
اِها ذات خدائي جنهن کي ملي
هڪ تون آهين جنهن جو ناهي مٽ سٽ

٣. هت ڪونهي خوشامد جو کو سبب
هن ڳالهہ کي ڄاڻي هڪڙو رب
تنهنجو اعليٰ آهي حسب نسب
تون تاجيَ پيٽي آهين پٽ

٤. پرين! پاڻ سان تو پابست ڪيو
اهو سودو دست بدست ڪيو
محبت ۾ مٺا! ڏاڍو مست ڪيو
مون کي پيار جو پياري پٽ تي پٽ

٥. ڪنهن کي طالب مولا ڪجهہ نہ مڃي
پلي ڪير اڏامندو ڇو نہ اچي!
ڪٿي اک بہ انهي ڏي ڪين ڏسي
رڳو تو وٽ آهي چريو چرڪٽ

ٿل: تون ڇا هئين، ڇا مان ڇا ٿي وئين
جڏهن تنهنجو ٿيس تہ جدا ٿي وئين

١. هيَ ڳالهہ سڄڻ! تون ٻڌاءِ تہ ڪا
ڪهڙو ڏوهہ ڪيوم ۽ آهي ڇا!
مون کان ڪهڙي پلا ٿي اهڙا خطا!
جو بلڪل بي پروا ٿي وئين

٢. مون کي منهنجي نينهن نهوڙي ڇڏيو
مون کي منهنجي وِرهہ وڪوڙي ڇڏيو
مون کي منهنجي عشق الوڙي ڇڏيو
مون کي گهرجي دوا تون دعا ٿي وئين

چونڊ شاعري

۳. پاڻهي پنهنجو "تون" خريدار ڪيم
۽ پاڻ کي مفت ۾ وڪڻي ڇڏيم
تڏهن تو وٽ ڪجهه به نه قدر ٿيم
آئون ادنيٰ تون اعليٰ ٿي وئين

۴. هڪجهڙا هياسون نه ڇا نه هيوا
چو پيار ڪيم، پڇتايان پيو
وچ فرق مراتب پنجي ويو
آئون پيس جهڪي تون خدا ٿي وئين

۵. هن حيرت ۾ پيو روز هجان
ڪٿن حجت رکان توکي ڇا ڇا چوان
توکي پيار ڏيان، تنهنجا ادب ڪيان
آئون طالب تون مولا ٿي وئين

۲۳-٦-۷
۱۵ ربيع الاول ۱۷
اسلا

ٿل: مون ڪان نٿيون وسرن سڄڻا تنهنجي ڳڻن جون ڳالهڙيون
تنهنجي ڳڻن جون ڳالهڙيون، چشمن جون چوڪيون چالڙيون
۱. جيڏهن ڪٿين نازڪ نظر بينا ڪرين ٿو بي بصر
ٿيون باخبر ڪن بي خبر ڪيفي، ڪڪوريل، ڪالڙيون
۲. هن برهه ڪٿين هاريا ٻٽا، سُهما سٌون جا مون مٽا
ٿر لوڪ ڏي مون کي مٽا! اهڙيون عجب اويالڙيون
۳. ٿا عشق جا هارڻ هرن، رڙهندس متي رهبرا زندن
پل منهنجي پيرن ۾ پون، اڄ چو نه چوهٿون چالڙيون!
۴. دردن ڪيو دل کي ڀسم، ڪٽ طالب المولا جو غم
تنهنجي سڄڻا سر جو قسم، اڪڙيون رهن ٿيون آلڙيون

۱۲-۳-۵

ٿل: تو دلڙي يارا ڏتاري پو يرا ڪانه ڪيئي پوئواري
۱. تنهنجا ڪيس پيارا! ڪارا، آهن پيچ انهن جا پيارا
ڪن ونگ وجهڻ لئي وارا، پائن ڳٽ ڳچيءَ ۾ ڳارا
ڪن قيد سياڻا سارا، مهمين تي مسي مارا
ٿين وير نه اُت ويچارا، ٿا شاهه پرن شوڪارا
منهنجي نرملا آهه نيزاري

چونڊ شاعري — مهراڻ

۲. تنهنجي پاڪ پرين! پيشاني، آهي نرمل! نور نشاني
سڄ چنڊ لڳي حيراني! ناهي تنهنجي ثريا ثاني
ٿيا تنهنجا مٽ نہ ٿاني، ڪر اچڻ مندي احساني
وٽ محب مٺا! مهماني، اچ اڱڻ مٺي دل جاني!
تنهنجي محبت دلڙي ماري

۳. تنهنجون اکڙيون هِني ميخانا، يا پُر ٿيل پيمانا
يا محبا! هِني مستانا، ڪن درد وارا ديوانا
اُتي جُنگ پرن ٿا جانا، تون شمع پيا پروانا
تنهنجا شوق آهن شاهانا، هي راز ٿيا رندانا
تنهنجي اکڙيون توبه زاري

۴. تنهنجي قرب ڪرايون ڪيهون، شب روز رئان ڪري ريهون
ڏنيون پرت پيارل! پيهون، ويون ورهن گذري ويهون
ٿي دلڙي چيهون چيهون، پيون لال لڳن ٻہ ليهون
تنهنجي فڪر سُڪايون ڦيهون، اچ برهہ ٻہ ڳڏجي ٻيهون
ڪئي گوندر آ گلزاري

۵. محبوبا! ڦٽا ڪر ماٺا، هيءَ رمز سکئين ڪيئن راڻا!
تنهنجي گهور گهمايا گهاٽا، ٿٽا مورهئون وٽن وهاٽا
تنهنجي صدمن ڪيا سَنڌ ساٽا، اچي پرت بجائج پاٽا
وجهان تپڻا روز ۽ تاٽا، تنهنجا سور آهن سيباٽا
تنهنجي تات، طلب ۽ تاري

۶. اچ وعدا پرت جا پاڙيون، هڪ هِني سان سور سلهاڙيون
دل، دل ڏي لالڻ! لاڙيون، ٿا سور وڃن سنڌ ساڙيون
ٿيو چيتو آهہ چيهاڙيون، دل درد وڃن ڏونڏاڙيون
اچ ورهہ وسايون واڙيون، تنهنجي درجون مٽ نہ ماڙيون
ڪر سهڻا يارا! ستاري

۷. تنهنجو طالب مولا آهي، هِني سان پلا پيو چاهي!
رس تنهن کي قرب مان ڪاهي، پيا لڳ لاڳاپا لاهي
چڏ وير ورهہ جي واهي، ڪير سينو توسان ساهي!
اها طاقت ڪنهن کي ناهي، اچ مون وٽ ڳاهي ماهي
لاءِ برهہ جي يارا! يهاري

۸-۱۱-۵۵

چونڊ شاعري

*

ٿل: سڪندي سال ٿيا ٽيڻديس نيٺ چري
ٽيڻديس نيٺ چري ويندِيس مفت مري

۰۱ دلڙي ڦري وري ويٺين وساري
تارا ٽڪي پيا توڙي نهاري
ڳڻتن منجهه ڳري ويندِيس مفت مري

۰۲ قرب جا ڪوڙين ڪانگ اُڏايم
آب اکن مان ويهي وهايم
دلڙي درد پري ويندِيس مفت مري

۰۳ پيارا پرينءَ مون کي هڻن نه وسارين ها
ڪاڻ گهڙي مون سان گڏجي گذارين ها
لڳڙي ذوق ڏري ويندِيس مفت مري

۰۴ دلڙي ڏٺي مون درد پرايو
توکي پيارا! ترس نه آيو
ٽيڙي ڳالهه ڳري ويندِيس مفت مري

۰۵ طالب مولا ڪان نه پري ٿي
منهنجي نه توري ڪاڻ سري ٿي
تنهنجي ڪيڻن سريا ويندِيس مفت مري

*

ٿل: ڪري قرب اچڻ، وري موني وڃڻ
اها رسم رکڻ، اختيار نه ڪر
هڪ پيرو ملڻ، چني ناتو ڇڏڻ
مهٺا منهن تي ڏيڻ، اختيار نه ڪر

۰۱ ويا وِرهه وري، آئين ڪونه وري
دل درد پري، ڳڻتين ۾ ڳري
ٿي نيٺ چري، منهنجي ڪاڻ سري
هيڻن مُنهڙو مٽڻ، اختيار نه ڪر

۰۲ تنهنجي اک جي اٿي، ڏاڍي دل کي وٿي
ڏي قرب ڪٺي، منهنجو آهين ڏٺي
تنهنجي گهرج گهٽي، آهيان هڪڙي ڇٽي
ڏکي ڏار ڪرڻ، اختيار نه ڪر

۰۳ آهيان عشق اُري، من تو لئي مري
پنهنجا قرب ڪري، اڄ پير پري

چونڊ شاعري مهراڻ

ٿي ڪين پري، منهنجي دلڙي ٺري
رڳو يارا! رمڻ، اختيار نہ ڪر
۰۴ جوشن ۾ جلي، دل ڪين ٻلي
اڄ هاڻ هلي، وارث تون ولي
ناهي ٻي ڪا ڳلي، ٿو چاٺي علي
ڏک ڏاڍا! ڏيڻ، اختيار نہ ڪر
۰۵ تنهن جو طالب مان محبوبا! آهيان
ڪٿن تو سان رسان! در ڪين ڇڏيان
ٿو توڏي ڏسان، ڇا توکي چوان!
رڳي ٺُنڪا هڻڻ، اختيار نہ ڪر
۲۱-۱۲-۷
قاسم

❋

ٿل: مان دل جون ڳجهڙيون ڳالهيون پلا
تو کي نہ چوان ٻيو ڪنهن کي چوان!
۰۱ تو وٽ تہ حجت جي جاءِ نہ ڪا
ڇٺو ڪنهن سان سليمان سور پلا!
دردن جي حقيقت ماهہ لقا!
توکي نہ چوان ٻيو ڪنهن کي چوان!
۰۲ منا! عشق ۾ چاچا ٿي گذريو
تو مون کان ڪڏهن ڪجهہ ڪونہ ٻڇيو
ريجهين جي رُسين ٿو چاٺي خدا
توکي نہ چوان ٻيو ڪنهن کي چوان!
۰۳ سڀ ڏک ڏوراپا درد ۽ غم
سردار سڄڻ! هي رنج، الم
هڪ پيرو ڇا سو سو پيرا
توکي نہ چوان ٻيو ڪنهن کي چوان!
۰۴ تنهنجي چڙ ۾ لڪين ٿي لطف مٺا!
تنهنجو جور جفا ٻڻ مهر وفا
گستاخ ٿي ڏهہ ڏهہ ڏوراپا
توکي نہ چوان ٻيو ڪنهن کي چوان!
۰۵ ٻڌ عرض هي طالب مولا جا
اي سهڻا جا سردارا! سدا
محبوب مٺا مصرن جهڙا!
توکي نہ چوان ٻيو ڪنهن کي چوان
۲۰-۱۰-

۱. وڄهان پن، ڏيان پن، اهي محل ماڙيون
اسان لاءِ سيڪي ولهارن جون واڙيون
ڪٿي باغ بنگلا، ڪٿي لنب لاڻيون!

۲. نهوڙي ڇڏيندءِ اندر واريون آهون
جي نہ تہ هيٺ رک تون هميشه نگاهون
هلن پيرون ڪيئي نياڻيون مياڻيون

۳. اهي ڪوٽ تنهنجا پڄي ٿين پورا
ڏسان شل وطن ۾ هو سانگي سدورا!
هتي ڪٿن ٿهن جي سنگهارين ساماڻيون!

۴. وڄايو ڪٿي تو پلا چمر چاراتو!
سهي ڪين سگهنديون پنوهارن پاراتو
ڪڏهن ٿيون پرايون جي ور وٽ وڪاڻيون!

۵. ڪٿي ڪير تنهنجن ڏي جيڪر نهاري
تہ هڪدم ڇڏائي هوند سو ڏيل ڏاري
پڇي ڏس تون پنهنجون وڃي وڏ گهراڻيون

۶. سُکن کي نہ طالب سنگهاريون سڃاڻن
اميرائيون اهلون ڇڻيون ڪين ڄاڻن
ٿهن ٿيون هتي ٿي رڳي راڄ راڻيون

۳-۶-۱۹٦۸ع
٦ ربيع الاول ۱۳۸۸ھ
پشاور

❀

ٿل: لڳايم نينهن جو ناتو اهو ناتو نڀائيندس

۱. نهوڙي تند نيو هٿي هٿي! تڏهن سوڙي سُٽي ڇڏيو
خبر مون کي نہ هئي تان پاڻ کي پاڻهي رلائيندس

۲. مهارون من وري موڙي مٿي جون پنهنجي مومل ڏي
ڳچي ۾ پاندڙو پائي وڏا حيلا هلائيندس

۳. لنگهي ويندس تہ آخر ذٽ ڏٺي مون سان وري ملندو
لُڏائي ۾ وڃي هڪ پيرو قسمت آزمائيندس

۴. ڪنديس ميڙيون گهٽيون، پر جي نہ موٽيو مينڌرو ماڳهن
وڃن آهي تہ پنهنجي عمر بو ويهي وڃائيندس

۵. رٺل راڻو نہ جي پرتو تہ بو مومل مٿي پڏندئو
مري ويندس مگر مان ڪاڪ کي ليڪو نہ لائيندس

۶. هي هر هر طالب مولا چيو سائڻ ٿي پاڻهي کي
"اميد آهي رٺل راڻي کي منٿن سان مڃائيندس"

۲-۴-۱۹۵۸ع
هالا

*

ٿل: خبر هاڻ پوندي تہ چاهي جدائي!
چڱو هو ڪرين ها تون وعدي وفائي

۰۱ اسين خوب توساڻ ماٺا ڪنداسين
نڪي نيڻ پنهنجا نماٺا ڪنداسين
نہ ڪر هاڻ جاني! تون آڪڙ اجائي

۰۲ ڇڏينداسون توکي ستائي ستائي
نہ ملنداسون هڪ پل گهرائي گهرائي
گهٽا ڏينهن دلڙي سجڻ! تو ستائي

۰۳ نہ جور و جفا ڪان ڪڏهن باز اچبو
نڙي ٿوکي محبوب! بدلو بہ وٺبو
ڪنداسون رعايت نہ تو ساڻ ڪائي

۰۴ مٺا! تنهنجي مرضي جي حجّت هلائين
نيائين اسان ساڻ، نہ جي تون نيائين
برهہ ۾ نہ بلڪل ڪنداسون پلائي

۰۵ اچي پنهنجي طالب کي جي پيش پوندين
ڇمي چاه مان رخ ڳچي ٻانهون وجهندين
تہ پو توسان پرچي ڪبي هڪ هِڪائي

۲۱-۷-۱۹٦۵ع
اسلام آباد

*

ٿل: منهنجو هاڻي پنيور ۾ چاهي!
آئون ڪيچڻ کي رسنديس ڪاهي

۰۱ دردن دل کي اينهين ڇپيائيو جيئن ڳاهو ويهي ڳاهہ ڳاهي
۰۲ آهي پنهل سان سر جي بازي منهنجو نينهن نيايي جو ناهي
۰۳ ڇا جي نصيحت ڇاَ جي هدايتا منهنجي الهڙ جواني تہ آهي
۰۴ چوڻي ڇمونءِ هُن کي ڏنيم مون سان ڪير پلا سينو ساهي!
۰۵ مڙتديس ڪين ڪي وڃنديس ۾ ڪي آءُن بيٺي آهيان لاهي پاهي
۰٦ هردم طالبؔ مولا مون کي ٿل رمز انهي ۾ ٿي راهي!

٦-۴-۱۹٦٧ع
لاهور

*

ٿل: عمرا بند رکبيون نہ ڪنهن جون نيائيون
مڙئي منهنجون شاهد اٿئي گهر ڏجائيون

❋

ٿل: منهنجا رُسڻا برين، منهنجا رسڻا پرين!
شل سلامت هجين منهنجا رسڻا پرين!

۱. تنهنجا جور جفا، منهنجي مهر وفا
جاڻي هڪڙو خدا، منهنجا دلبر مٺا!
تو مان سر ٿو لڳي سهڻا سهڻا پرين!

۲. منهنجا پيارا سڄڻ، جيَ جا جيارا سڄڻ!
حال وارا سڄڻ، دل جا دارا سڄڻ!
رمز ۽ راز ۾ روز رهڻا پرين!

۳. يارا تون اڄ وري، دلڙي دردن ڀري
تنهنجي ڪٺن وٺي سري! ڪر ڪا اڄ دلبري
ڏي دلاسا مٺا قربَ ڪُهڻا پرين!

۴. ڪرڪا نرمل! نظر، لهج منهنجي خبر
نينهن ۾ نازورا ڏس نہ ڪَسُ ۽ ڪٺر
پنهنجي طالب کي تون ڏي نہ مهڻا پرين!

۱۹۵۹-۵-٦ع
حيدرآباد

❋

ٿل: اڱڻ بهاريان تنهنجون واٽون نهاريان
يار سڄڻ!

۱. تنهنجي اچڻ جون رکيون اميدون
جيَ کي جياريان تنهنجون واٽون نهاريان
يار سڄڻ!

۲. راتو ڏينهان سک ۾ سهڻا!
گهڙيون گهاريان تنهنجون واٽون نهاريان
يار سڄڻ!

۳. تو ريَ گهڙيون يار پيارا!
رويو گذاريان تنهنجون واٽون نهاريان
يار سڄڻ!

۴. نوري نرمل! نالو تنهنجو
روز اچاريان تنهنجون واٽون نهاريان
يار سڄڻ!

۵. طالبُ مولا تنهنجو آهيان
توکي سنڀاريان تنهنجون واٽون نهاريان
يار سڄڻ!

۱۹٦۰-۴-۱۷ع
ڳوٺ مريد راڄڙ – ضلعو سانگهڙ

مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

نعت

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
خ
ا
ل
قِ
ک
و
ن
و
م

کا
ن
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
م
ا
ل
کِ
ہ
ف
ت
آ
س
م
ا
ں
ا
ل
سّ

لا
م
ا
ے
و
ا
ر
ثِ
با
غِ
ج
ن
ا
ں
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
ج
ا
نِ

ج
ا
ن
ا
ں
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
شا
ہِ
شا
ہا
ں
ا
ل

سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
شا
ف
عِ
ر
و
زِ
ج
ز
ا
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ے
شا
ف
عِ
ر
اِہ
ہُ
دا
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
دا
ف
ع
ر
ن
ج
و

ب
لا
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
شا
ہِ
ذ
ی
شا
ں
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا

م
ا
ے
شا
ہِ
شا
ہا
ں
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
ن
ا
ص
رِ

ه
ر
ن
ا
ت
و
ا
ں
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
ضا
م
نِ
ه
ر
د
و
ج

ہا

ں

ا

ل

سّ

لا

م

ا

ے

ح

ا

ف

ظِ

پ

ی

ر

و

ج

و

ا

ں

ا

ل

سّ

لا
م
آ
قا
و
ن
گ
ر
ا
ں
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
شا
ہِ

شا
ہا
ں
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
م
ظ
ہ
ر
ر
ب
ا
ل
ج

لا
ل
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
خ
و
ش
ل
ق
ب
فر
خ
ند
ه
فا
ل
ا
ل
سّ

لا
م
ا
ے
صا
ح
بِ
ح
س
ن
و
ج
م
ا
ل
ا
ل
سّ
لا
م
ا
س
ر
ا

رِ
س
ب
ح
ا
ن
ا
ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
شا
هِ
شا
ہا
ن
ا

ل
سّ
لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
با
و
رِ
د
ر
م
ا
ند
گا
ں
ا
ل
سّ

لا
م
ا
ے
م
اہ
رِ
ام
ن
دا
م
ا
ں
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
ح
ام
ی
ء

ب
ے
خ
ا
نم
ا
ں
ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
ظ
لِ
ی
ز
دا
ں
ا
ل
سّ

لا
م

ا
ل
سّ
لا
م
ا
ے
شا
هِ
شا
ہا
ں
ا
ل
سّ
لا
م

اظہار کراچی 2-1/1980ء

امداد حسيني

قبله مخدوم طالب المولیٰ

قبله مخدوم طالب المولیٰ
بس رڳو ايترو ئي عرض آهي
ته اُنهيءَ رَبَ پاڪ جي ساراهه
هر بشر لاءِ عين فرض آهي
جنهن نبي ۽ رشي، مُني، اوتار
موڪليا هن جهان فانيءَ ۾
ذات جنهن کي وڏيس ڏي ڏاتار
جنهن سڄي ڪائنات کي جوڙيو
رات جي لاءِ ڏينهن کي ٺاهيو
ڏينهن جي لاءِ رات کي جوڙيو
ڏينهن جي لاءِ ڇَٿُ سورج جو
رات جي سِينڌ لئه ستارن کي
سنڌڙي ديس مَٿُ سورج جو
مان به اُن ديس جو ڪوي آهيان
جو به غدار آهه مان ان جي

سرِ بازار لاک ٿو لاهيان
باک جي ساک سان چوان ٿو مان
تو پرينءَ کي ڏنو، اسان توکي
مان مڃان ٿو اهو مڃان ٿو مان

محبوب سروري

*

اڄا غبار غمن جا لٿا ئي کونه آهن،
اڄا ته زخم جگر جا ڇُٽا ئي کونه آهن.
اوهان جي عيد مبارڪ جي مهرباني پر،
اڄا ته ڳوڙها ڳلن تان سُڪا ئي کونه آهن.
جدا ٿي ”طالب المولىٰ“ جڏهن کان ويو آهي،
اڄا ته رنگَ ادب جا رَتا ئي کونه آهن.
اهي مشاعرا ۽ محفلون ويون ڪيڏانهن؟
اڄا ته ساڳيا ميڙا مَتا ئي کونه آهن.
اچون ٿا عام جي آڏو ڳلن تان لڙڪ اُگهي،
زمانو سمجهي ته چڻ هي رُنائي کونه آهن.
نماز ننڊ کان آهي چڱي، مگر مؤذن؛

اڃا فراق جا ماريل سُتائي ڪونه آهن.
”فنا بقا“ جو پلي درس ڏي، مگر ناصح؛
اوهان ڪي نينهن جا نيزا لڳائي ڪونه آهن.
”جهان آهي فنا“، شيخ ٿو ڪري تلقين،
انهي ڪان جاني ڪڏهن ٿيا جُدا ئي ڪونه آهن.
جهان ۾ شان جي شوخائي ڪونه ٿا چڏيون،
اندر جا زخم اڃا ڪنهن ڏٺائي ڪونه آهن.
بڏايان درد جدائي جا ڪيترا ”محبوب“!
لڳائي دل وري ليڪا ڪبا ئي ڪونه آهن*.

طالب المولىٰ

بڏايا ڇا اوهان ڪي، ڇا چوان هو، طالب المولىٰ،
خدا وارو، خدا وارن منجهان هو طالب المولىٰ.

فدائي- سرور هر دوجهان هو طالب المولىٰ،
۽ درويشن ۽ مجذوبن جي جان هو طالب المولىٰ.

وڏو داناءُ سر دلبران هو طالب المولىٰ،
بلاشڪ رازدار عاشقان هو طالب المولىٰ.

غريبن مفلسن تي مهربان هو طالب المولىٰ،

۽ اهل الله جو هڪ رازدان هو طالب المولیٰ.

وڏي صحرا ۾ چڻ هڪ گلستان هو طالب المولیٰ،
انڌيري ۾ چراغ ضوفشان هو طالب المولیٰ.

زمين شعر و ادب جو آسمان هو طالب المولیٰ،
اديبن جو امير، ڪاروان هو طالب المولیٰ.

جتي دانشورن جي درميان هو طالب المولیٰ،
اتي چوڏهين جي چنڊ وانگر عيان هو طالب المولیٰ.

وڏو شيرين سخن، جادوُ بيان هو طالب المولیٰ،
سخنور، نڪته سنج ۽ نڪتدان هو طالب المولیٰ.

سياست ۾ شرافت جو نشان هو طالب المولیٰ،
وطن جي لئه بهار، بي خزان هو طالب المولیٰ.

جماعت ”سروري“ جو پاسبان هو طالب المولیٰ،
برابر ”نوح سرور“ جو نشان هو طالب المولیٰ.

وقار- سنڌُ وَ سنڌي زبان هو طالب المولیٰ،
بلاشڪ عظمتِ ”هالا نوان“ هو طالب المولیٰ.

هو پنهنجي دور جو روح روان هو طالب المولىٰ،
هو خود هڪ دور هو، هڪ داستان هو طالب المولىٰ.

وڏو قربائتو ۽ قدردان هو طالب المولىٰ،
محبت جي چمن جو باغبان هو طالب المولىٰ.

سڀن جو دوست دلبر دل وڻان، هو طالب المولىٰ،
سندم محبوب محسن مهربان هو طالب المولىٰ.

از: عبدالرشيد ’رشيد‘ ابڙو

نذرانه عقيدت
بَحُضور مَرحوم و مَغفور جَنت نَشين
قِبله مَخدوم محمّد زَمان ’طالب المولىٰ‘

جُدائيءَ ۾ تنهنجي هزارن رنو آ
مُريدن مِڻي مُلڪ وارن رنو آ

وڇوڙي ۾ يارن پيارن رنو آ
جِگر جي ٽُڪر نيڻَ ٺارن رنو آ

سياري ورايو اُترَ واءُ اهڙو
جهڙپ ساڻُ جهٽ پٽ جُهونجهارن رنو آ.

ڏنيون اوچنگارون جئن لختِ جگر پڻ
وڏن سان صغيرن ۽ ٻارن رنو آ.

سچِي ’نوح نگري‘ وَئي ماتم ڪُده ٿي
هتي جي حسينُ تر نظارن رنو آ.

ضعيفن نحيفن نماڻن سان گڏ ڪَئين
سٺي صحت وارن سَگهارن رنو آ.

وفادار ڪئين ’نَوَ لِکي‘ جا مُقرب
ڪُٺل قُرب ۾ قربدارن رنو آ.

پِرهَ ويل شبنم گُلن تي ڏسڻ سان
لڳو پي ته ڪو رات تارن رنو آ.

محبت جي مسجد ۾ محشر مچي ويو
جو محراب و منبر مُنارن رنو آ.

سهارو هو ’سائين‘ سوين سالڪن جو
تنين بيوسن بي سهارن رنو آ.

فقيرن ذڪر ڪيو ٿي
شام و سحر هِت
ڪري قلب قابو قرارن
رنو آ.

رڳو لاڙَ وارن نه هئا
لُڙڪ لاڙيا
سڄي سنڌ ٿَر بَر
سنگهارن رنو آ.

هُيا جيڪي طالب جا
طالب حقيقي
سهي سُور سِر تي
سچارن رنو آ.

ادبَ جي جهان ۾
سندس شاعري کي
ڪري ياد سهسين
سنپارن رنو آ.

فراقِ سُخنور سان
ساٿيه اندر
سُخن ۽ ادب جي اِدارن
رنو آ.

حقيقت پڇو همسفر گر
’رشيد‘
سندم باغِ دِل جي
بهارن رنو آ.

(نوٽ:سائين وڏن جي پهرين ورسيءَ جي موقعي تي منعقده محفل مشاعري ۾ پڙهيو ويو)

غلام حسين ”مشتاق“ سچاروي

ڪئي علم و ادب جي آبياري طالب الموليٰ

مُحبّت سنڌ سان ڪئي عمر ساري طالب الموليٰ،
ڪري ٿي ياد توکي سنڌ ساري طالب الموليٰ.
ڪيو مانائتو مخدوميت جو مان خدمت سان،
وڏي تنهنجي خدا کي خاڪساري طالب الموليٰ.
سياست کي شرافت سان عبادت جو ڏئي درجو،
سياست جي تو سينڌ آهي سنواري طالب الموليٰ.
ثقافت ٻولي ۽ ڌرتي کي چڙ نئين زندگي بخشي،
لطيفي لات ٻيهر جيئن جياري طالب الموليٰ.
ادارن انجمن بزمن جي رونق جنهن جي دم سان هئي،
ڪئي علم و ادب جي آبياري طالب الموليٰ.
اچي ويا ”سنڌي ادبي بورڊ“ ۽ ”مهراڻ“ موجن ۾،
صدارت جي جڏهن تو واڳ واري طالب الموليٰ.
ڪري ٿي ياد ”بزمِ طالب الموليٰ، به اڄ توکي،
”جميعت شُعَراءِ سنڌ“ اُجاري طالب الموليٰ.
ادب شعر و سخن جون محفلون آهن اداس اڄ پڻ،
حياتي جن جي خدمت ۾ گذاري طالب الموليٰ.
هو پنهنجي ذات ۾ هڪ انجمن جي حيثيت ۾ هو،
بلاشڪ شخصيت تنهن جي نياري طالب الموليٰ.

سندءِ ’’اخلاق حسنه‘‘ جي ڪهاڻي اڻ ڪٿڻ واري،
ملي شهرت ۽ عزّت نامياري طالب المولىٰ.
وڇوڙو تنهن جو آهي عمر ڀر جو روڳ بڻجي ويو،
بهارن ۾ رهي ناهي بهاري طالب المولىٰ.
ڳڻي تنهن جا نه ڳڻ سگهبا ڳڻڻ ڪان ڳڻ ڳرا آهن،
ٿيو ’’مشتاق‘‘ تنهن جو چڻ مَياري طالب المولىٰ.
ميرزا فتح علي بيگ ’شاهد‘

دينِ حق جي لاءِ بس شايانِ شان، شانِ حسينؑ
عظمتِ انسانيت جو پاسبان شانِ حسينؑ

قطعه تاريخ

مذهب و ملّت سندو روح روان شانِ حسينؑ
تا اَبد اسلام جو تاب و توان شانِ حسينؑ

خود ڪيو هر مرثيه جي لفظ مان تا يومِ دين
عظمتِ شهدائي دينِ حق عيان شانِ حسينؑ

هي رثائي شاعري جو بس ذخيرو بي بها
اهلِ ايمان لاءِ آهي جانِ جان شانِ حسينؑ

هي خليقِ خوش بيان آهي بحق عبدالحسين
اُن جو هي نذر عقيدت بيگمان شانِ حسينؑ

مرثيه خوان شاعر شيرين سخن آهي جليس
ٿي ويّو آهي مرتب اُن هٿان شانِ حسينؑ

مرثيه گوئي جي ’شاهد‘ ويو ڪري، هاتف چيو
<u>شمع روشن طالب المولىٰ نشان شانِ حسينؑ</u>

2005ع

نوٽ: ”شانِ حسينؑ “ سنڌ جي عظيم شاعر مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘ جي مرثين جو بياض آهي، جنهن کي مرحوم جليس جعفري مرتب ڪيو ۽ محترم مخدوم

غلام محمد ’گل سائين‘ المعروف مخدوم خليق الزمان سال 2005ع ۾ شايع ڪرائي منظر عام تي آندو.

* قبله حضرت طالب المولىٰ 11- جنوري 1993ع ۾ وفات ڪئي، انهيءَ جي جدائي بعد ڪنهن دوست پهرين عيد تي عيدمبارڪ ڏني جنهن تي زبان بند ٿي وئي ۽ اکيون اشڪبار ٿي ويون، هي نظم لکيو ويو.

ذوالفقار سيال

مخدوم طالب الموليٰ- ٽرينڊ سيٽر

مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“ سنڌ جو اهو ڀهڳڻو شاعر، ۽ اديب آهي، جيڪو پنهنجي وقت ۽ انداز جو نمائندو رهيو آهي. هر وقت ۽ دور جا پنهنجا موضوع ۽ لهجا هوندا آهن، ترڪيبون، تشبيهون ۽ استعاره به پنهنجا ئي هوندا آهن، جن جو سنئون سڌو واسطو موضوع سان ٿئي ٿو.

مخدوم ”طالب الموليٰ“ جي شاعريءَ ۾ هڪ خاص ۽ منفرد پهلو اهو به آهي جو سندس شاعريءَ ۾ فارسي انداز کان هٽي ڪري به، ڪلاسيڪل انداز سمايل آهي.

مخدوم صاحب جي دور ۾ ”ڪافي“ نه صرف مقبول صنف هئي، پر ان جا موضوع پڻ وسيع ٿيندا هئا، جنهنڪري ڳائڻ واري ان انداز کي هڪ خاص ۽ اهم پذيرائي ملي. ڪافي، جيئن ته راڳ جو ٺاٺ به آهي ۽

شاعري جي صنف به، پر مخدوم طالب المولیٰ صاحب ان تي ڪتاب لکي، جيڪا فني، ادبي ۽ موسيقيءَ جي چنڊچاڻ ڪئي آهي، ان جو ڪو جواب ئي ڪونهي ۽ ڪتاب ”ڪافي“ علم و ادب هڪ مڪمل ۽ ڪامل ريفرنس طور پيش ڪجي ٿو، هونئن به هالا ۽ ٽکڙ سنڌي شاعريءَ جون نرسريون رهيون آهن.

مخدوم صاحب جي شاعريءَ جو اهو به ڪمال آهي ته سندس ٻولي عام، سليس پنهنجي ڌرتيءَ جي حوالي سان مڪمل آهي. سندس شاعريءَ جو ڪتاب ”چپر ۾ چڙيون“ پنهنجي دور جو هڪ اهم باب آهي. جيڪو پنهنجن نظرين، فني رُخن ۾ مڪمل آهي، اهوئي سبب آهي جو مخدوم صاحب کان متاثر ٿي ڪيترائي شاعر پيدا ٿيا ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ ”سروري لهجو“ اُڀريو. جنهن سنڌي علم ۽ ادب جي آبياري ڪئي. مخدوم صاحب نه صرف بلند پائي جو شاعر هو، پر پاڻ سٺا نثرنگار به هئا، سندس پاران لکيل خاڪن جو ڪتاب ”يادِ رفتگان“ پڻ وڏي اهميت رکي ٿو، ۽ تاريخ ۾ ريفرنس بڪ طور ڪم اچي ٿو.

مخدوم صاحب جو اهو ڪمال آهي ته پنهنجن وڏڙن جي رنگ ۽ انداز کي قائم رکندي، سندس فرزندن پڻ ان کي قائم رکيو آهي ۽ هينئر ٽئين پيڙهي ان کي اڳتي وڌائي رهي آهي. جيڪا خوش آئينده آهي.

اديبن ۽ شاعرن کي البت هڪ شڪايت ضرور رهي آهي ته مخدوم طالب المولیٰ سياست (بيوفا محبوبا) کي ايترو گهڻو وقت ڏنو، جو هن جو ادب وارو حصو گهٽجي ويو. پر جيڪڏهن اهو وقت اجا ادب کي ملي ها ته سندس تشبيهون، ترڪيبون ۽ استعارا نج ۽ عام فهم آهن. ٻين ٻولين جي شاعريءَ ۾ موضوعاتي تڪرار رهيو آهي، پر سنڌيءَ ۾ مخدوم سائين، عقل ۽ عشق، اکين ۽ پيرن جو جيڪو تڪرار ڇيڙيو آهي، ان ۾ علم، فن ۽ ردم ايترو آهي جو اهو فيصلو نٿو ڪري سگهجي ٿو ته ڪير کٽندڙ ۽ ڪير هارائيندڙ آهي. علامه اقبال وٽ شڪوه، جواب شڪوه جو هڪ پنهنجو انداز آهي، پر مخدوم طالب المولیٰ وٽ عقل ۽ عشق اکيون، پيرن جو، تڪرار جو رنگ ڏاڍو دلچسپ ۽ رنگين آهي. جنهن ۾ هڪ عام ۽ سادي ماڻهوءَ جي سوچ آهي، پر جيڪڏهن اُن کي اجا غور سان ڏٺو وڃي ته هڪ وڏو فلسفو ۽ علم آهي.

مخدوم ”طالب المولیٰ“ جي شاعريءَ ۾ ايتري ته رواني ۽ موسيقي آهي جو سندس هر شعر هر راڳ ۾ ڳائي سگهجي ٿو. سنڌي شاعرن ۾ اهڙي ورائٽي تمام گهٽ شاعرن وٽ آهي.

مخدوم صاحب جو شاعراڻو انداز اهڙو ته دلڪش آهي، جو ان جو اثر انسان جي روح ۾ پيهجي وڃي ٿو

۽ اندر مان احساسن جي هڪ نئين روشني ڦُٽي نڪري ٿي، اجان ڪيترائي خوبصورت تحقيقي ڪتاب ۽ شاعري سان سنڌي ٻولي ۽ ادب مالامال هجي ها.

بهرحال ان ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي ته مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي رنگ، انگ ۽ انداز جو هڪ منفرد ۽ ٽرينڊ سيٽر شاعر آهي. جنهن نه صرف شاعريءَ ۾ تجربا ڪيا، پر شاعرن لاءِ موقعا ۽ پليٽ فارم به پيدا ڪيا، جنهن ۾ بزمِ طالب المولىٰ ۽ سروري جماعت شامل آهن.

مخدو ”طالب المولىٰ“ پنهنجي ٻاجهاري شخصيت وانگي سنڌي شاعريءَ جو هڪ مڪمل اڻ مٽ حوالو آهي.

احمد خان آصف مصراڻي

طالب المولىٰ جو ديوان آ، مطالع مون ڪيو

سنڌ سڳوريءَ ۾ صدين کان وٺي شاعري جو شغل ۽ شغف، شوق ۽ ذوق جاري ۽ ساري آهي. شاعرن جي به ڪمي ڪانهي، ڏينهون ڏينهن شاعرن جي شمار ۾

اضافو ايندو ٿو رهي، مگر حقيقت هي آهي ته اهڙا شعراء ڪرام، جن جا نام ۽ ڪلام مقبول خاص و عوام ٿيا هجن، ۽ جيڪي ”الشعراء تلاميذ الرحمان“ جي زمري ۾ اچي ٿا وڃن، تن جو تعداد بلڪل ٿورو آهي، انهن ٿورن ۾ ”اصحاب دواوين“ شعراءَ ته بنھ ٿورڙا ۽ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس ٿا ملن.

چو ته صاحب ديوان شاعر ٿيڻ، ڪا اک جي ماڪي لاهڻي نه آهي. ديوان، جنهن جو جمع دواوين آهي، عربي زبان جو لفظ آهي. جنهن جي لغوي معنيٰ آهي، ”شعرن جو ڪتاب يا دفتر“ مگر شاعرانه ۽ اديبانه اصطلاح ۾ ديوان انهيءَ خاص ڪتاب کي ڪوٺبو، جنهن ۾ الف بي وار رديفن تي غزليات يا اشعار جي ترتيب ڏنل هجي. هن وقت تائين سنڌي ٻولي ۾ جيڪي دواوين زيور طبع سان آراسته پيراسته ٿي چڪا آهن، سي هي آهن:

1. ديوان گل مصنف خليفو گل محمد هالائي.
2. ديوان آسو مصنف شري آسورام ماستر هالائي.
3. ديوان قاسم مصنف آخوند محمد قاسم هالائي.

4. دیوان انجم مصنف حاجي عبدالرحمان هالائي
5. دیوان فاضل مصنف فاضل شاھ حیدرآبادي.
6. دیوان خاڪي مصنف شري ليلارام وطن مل حیدرآبادي.
7. دیوان صورت بهار مصنف دیوان صورت سک حیدرآبادي.
8. دیوان واصف مصنف مرحوم محمد بخش واصف حیدرآبادي.
9. دیوان حافظ مصنف مرحوم حافظ حیات شاھ گجراتي ثم حیدرآبادي.
10. دیوان سانگي 2 جلد مصنف مرحوم میر عبدالحسین سانگي حیدرآبادي.
11. دیوان قلیچ مصنف مرحوم مرزا قلیچ بیگ حیدرآبادي.
12. دیوان حامد یا (ارمغانِ حامد) مصنف حافظ حامد ٺڪڙائي.
13. دیوان احسن مصنف استاد الشعراءَ حافظ محمد احسن دادو.
14. دیوان بلبل مصنف مرحوم شمس الدین بلبل میهڙ.

15. ديوان نجفي مصنف مرحوم هدايت الله نجفي لاڙڪاڻو.
16. ديوان قادري مصنف مرحوم فقير علي محمد قادري لاڙڪاڻو.
17. ديوان سام مصنف ا- ا- جئسنگهاڻي لاڙڪاڻو.
18. ديوان ساغر مصنف مولابخش سانگي لاڙڪاڻو.
19. ديوان اثر مصنف مرحوم مولانا عبدالله اثر لاڙڪاڻو.
20. ديوان مفتون مصنف مرحوم مولانا عبدالغفور همايون سکر.
21. ديوان بيدل مصنف مرحوم فقير بيدل روهڙي.
22. ديوان بيڪس مصنف مرحوم فقير بيڪس روهڙي.
23. ديوان مجروح مصنف مرحوم عزيزالله مجروح سکر.
24. ديوان اظهر مصنف سيد اظهر گيلاني گهوٽڪي.
25. ديوان فدا مصنف مهراڻ خان بجاراڻي جيڪب آباد.

26. ديوان قمر مصنف مولانا رحيم بخش قمر نواب شاهه.

27. ديوان ڪوجهي مصنف مرحوم محمد بخش ڪوجهي روهڙي.

28. ديوان اڪبر مصنف مرحوم قاضي علي اڪبر درازي روهڙي.

29. ديوان حفيظ مصنف قربان علي وارهه.

30. ديوان فراق مصنف فراق ٺٽوي.

31. ديوان تاج، 32- ديوان جتوئي، 33- ديوان اصغر، 34- ديوان ثنائي. اهي منهنجي نظر مان نه گذريا آهن، مگر پراڻين فهرستن ۾ انهن جا نالا درج آهن.

32. ديوان طالب المولي مصنف قبله مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولىٰ هالا

دواوين جي مٿين لسٽ تي نظر وجهڻ سان هيٺيان نڪتا نروار ٿين ٿا:

الف:- پهريون سنڌي ديوان لکڻ جو رواج هالا جي شاعرن کان شروع ٿيو.

ب:- پهريون سنڌي ديوان هالا جي شاعر خليفي گل محمد پاڻ بمبئيءَ ۾ ڇپرايو.

ت:- چوڏهين صدي هجري جو پهريون سنڌي ديوان ”ديوان گل“ هالا جي شاعر سنڌ کي ڏنو ته پندرهين

صدي هجري پهريون غزلن جو ديوان، طالب المولىٰ
به هالا جي شاعر قبله طالب المولىٰ سنڌ وارن کي
ڏنو.
ث:- شايع ٿيل دواوين مان، پنج ديوان، هالن جي
شاعرن کان حاصل ٿيا. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته
هالائي شعراءَ جو دواوين جوڙڻ ۾ ڪيترو نه هٿ ۽
حصو آهي.
د:- هن وقت تائين شايع ٿيل دواوين ۾ پهريون خواهه
پويون، ٻئي ديوان هالائي شاعرن جا آهن.
نوٽ:- ڪليات گدا- مصنف غلام محمد شاهه گدا
حيدرآبادي، ڪليات عزيز آنجهاني ليکراج عزيز،
ڪليات مسافر- مصنف محمد صديق مسافر ۾ اول
اشعار ديوان جي ترتيب تي، الف بي وار رديفن تي ڏنا
ويا آهن، بعد ۾ ٻيا اشعار درج ڪري، ڪليات جو نالو
ڏنو ويو آهي، ورنه مٿيان شاعر به اصحاب دواوين
شعراءَ ۾ شمار ٿي سگهجن ٿا.
ديوان طالب المولىٰ:
ديوان طالب المولىٰ تي لکڻ کان اڳ ۾، صاحبِ
ديوان، قبله طالب المولىٰ صاحب بابت چند الفاظ لکڻ
جي جرئت ڪريان ٿو. سائين طالب المولىٰ همه گير
شخصيت جو مالڪ آهي، سندس شخصيت، بابرڪت
جا ڪيترائي روشن پهلو آهن، جن تي ڪما حقہ

روشني وجهڻ منهنجي وس ۾ وت کان ٻاهر آهي، آءٌ
فقط اُهي چند ڳالهيون لکندس، جن جو سندس
شاعريءَ سان گهڻو، گهاٽو ۽ گهرو تعلق آهي.
ڳالهيون لکندس، جن جو سندس شاعريءَ سان گهڻو،
گهاٽو ۽ گهرو تعلق آهي.

پاڻ صاحبِ فيض والفتوح، غوث الحق، سرور سائين
مخدوم نوحؒ جي درگاهه، فيض- بارگاهه جو سجاده
نشين، نو لکي گودڙي جو سائين، ۽ نه رڳو سروري
جماعت، بلڪ سنڌ ۾ سهسين، سڪايلن جو رهبر،
روحاني پيشوا ۽ پير روشن ضمير آهي، جيئن ديوان ۾
فرمائي ٿو:

باوجود ان جي، خاڪسار آهيان،
سر تي دستار سروري آهيان.

طالب الموليٰ، خوددار، مستقل مزاج، اعليٰ سياستدان،
ملڪ، ملت ۽ قوم جي اعليٰ ۽ مقتدر هستي آهي. هن
عهدي جي ڪرسي کي ڪرسي (بي مزي) ڪري
پئي سمجهيو آهي. سندس نظر ۾ ”سياست يعني هر
انسان فراموشي جو ٻيو نالو“ آهي. غريب پروري،
بنده نوازي، سخاوت ۽ خدمتِ جو هميشه هميشه جذبو
هوندو اٿس.

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت طالب الموليٰ،
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب نه ڪونهي ڪو.

هو صاحب مخدوميءَ کان خدمتِ خلق کي وڌو ۽
مٿانهون سمجهي ٿو.
ڪجھ نه ڏيندي فائدو افراط زر
تون سخاور مان سخي سردار ٿيءُ.
دولت تي سخاوت کي ترجيح ڏئي ٿو. طالب المولىٰ
راڳ رنگ، ساز آواز ۽ موسيقيءَ ۾ وڏي مهارت
رکي ٿو. ڪجھ سال اڳ پاڻ ”ٺوڙي زماني“ ايجاد
ڪري، پري محفل ۾ ڳائي ٻڌائي هئائين. موسيقي جا
ڪيترا الفاظ اشعار ۾ آندا اٿس مثلاً:
اڄوڪي محفل ۾ ذڪر مولا ٿا عيب سمجھن جهان
وارا
انهن جي مجلس جو زيب زينت، خيال، ٺمري، ٽپه،
ترانا.
خيال، ٺمري، ٽپه، ترانا موسيقي جا الفاظ ڪهڙي
ناقدانه ۽ ناصحانه نموني ۾ بيان ڪيا ويا آهن.
شڪار سان به دل وندرائيندو آهي، شعر ۾ شڪارانه
الفاظ به عجيب نموني ڪم آڻي ٿو:
مرغ- دل واسطي پريشان زلف
دام، ڦاهي، دوال ڇا ڇئجي.
طالب المولىٰ، سنڌي ٻولي ۽ ان جي ادب جو عاشق
شيدائي، محافظ عظيم الشان عالم، فاضل ۽ اديب آهي.
منهنجي هن دعويٰ جو دليل، سندس اُهي تصنيفون ۽

تاليفون آهن، جن جو ذڪر، ديوان طالب المولىٰ ۾ محترم انور هالائي ڪيو آهي. اجا به هڪ ڪتاب ”مثنوي عقل و عشق“ جو ذڪر نه ڪيو اٿس. ان ڪانسواءِ تازو، طالب المولىٰ جي تازي مثنوي ”آءُ ڪانگا ڪر ڳالھ“ به شايع ٿي آهي. ”سنڌي مخففات“ متعلق سندس ڪتاب به جلد شايع ٿيڻ وارو آهي.

طالب المولىٰ متعلق باقي هڪ ڳالھ لکندس، اُها هيءَ ته، پاڻ پشتان پشت شاعر آهن. سندس عالي نسب جو سلسلو، غارِ يار، خليفي اول حضرت ابوبڪر صديق سان وڃي ٿو ملي. حضرت صديق اڪبرؓ، خود عربي زبان جو مجيل شاعر هو.

خذبا طفک يا الاهي من الہ زاد قليل

اين موسىٰ اين عيسىٰ اين يحيٰ اين نوحؑ

انت يا ”صديق“ عاص اتب الىٰ لموالجليل.

سڄي سنڌ ۾ وڏي سڪ سان پڙهي ويندي آهي. انهيءَ دعا جا سنڌي نظم خواھ نثر ۾ ڪن شاعرن ترجما به ڪيا آهن. تازو محترم منصور ويراڳي هالائي جو نظمي ترجمو هڪ ڪتاب ۾ شايع ٿيو آهي. آءٌ اڄوڪي محفل جو فائدو وٺندي، سروري پبليڪيشن جي سرواڻ سائين عاطف صاحب کي سڪ سان صدا هڻان ٿو ته دعا صبوحي جو متن ۽ ترجمو پبليڪيشن طرفان شايع ڪرائين. سنڌ ۾ سندن وڏي ڏاڏي سرور

سائين غوث الحق مخدوم نوحؒ جي شاندار شاعري مان
ڪجھ ابيات هٿ آيا آهن. هڪ بيت ٻڌو:

متان ڏسي موهجين، دنيا وارو ڏج
جدا ڪجئين جودئون، چائي ڪي ٿي چج
نرمل نوح فقير چئي، ڪر رب سان ريجهي رج
اڄ نه ٿئي صبحاڻ، صبحاڻ نه ٿئي اڄ
مٺيون پيڙي پڄ، وقت وڃئي ٿو ويسلا.

حضرت غوث الحق جي هڪ پوٽي لاکي لطف اللهؒ جا بيت، ٻئي پوٽي ميان فتح محمد جو رسالو فتحي، سائين پکن ڌڻي مخدوم امين محمد رحمة الله عليہ جي ڪليات امين، هن خاندان جي ٻين فردن، نيڪ مردن، ميان غلام نبيؒ، ميان غلام حسينؒ، ميان غلام الرسولؒ، ۽ مخدوم طالب المولیٰ جي والد ماجد حضرت مخدوم غلام محمدؒ جا فارسي اشعار، سنڌي سه حرفي ۽ ڪافيون ثابت ڪن ٿيون ته شعر و شاعري جو جيڪو سلسلو هن خاندان ۾ صديق اڪبرؓ کان شروع ٿيو آهي، سو هلندو رهي ٿو ۽ هلندو رهندو. طالب المولیٰ جي شاعري ته ولايتون واسي ڇڏيون آهن. سنڌ جو چپو چپو، سندس شاعري جي شعاع سان روشن ٿي چڪو آهي. هند ۾ به هن شاعر جي هاڪ ۽ هوڪ آهي. پلي پار يعني العربيه السعوديه جي شهرن، جده، طائف، مڪي، مدينہ ۽ رياض ۾، جتي

به سنڌ واسي آهن، اتي سندس ڪلام ٻڌجي سڻجي ٿو. لنڊن ۽ اُردن ۾ به سندس ڪلامن جا ڪيسٽ موجود آهن. هن وقت طالب الموليٰ جي فرزندن ارجمندن مان مخدوم زاده فهيم صاحب، خليق صاحب، عاطف صاحب ۽ پوٽو جميل صاحب پنهنجي شاندار شسته ۽ شگفته شاعريءَ سان، سنڌي شاعريءَ کي اوج ۽ عروج تي آڻي رهيا آهن. پاڳين جا پاڻ خالي نه ٿيندا آهن. انشاءالله اهو سهڻو تاقيامت دائم قائم رهندو.

”مان دعا لئه هٿ کڻان ٿو، ۽ اوهان آمين چئو.“

ديوان طالب الموليٰ کان اڳ سال 1971ع ۾ طالب الموليٰ جي ابيات ۽ ڪافين جو مجموعو ”چپر ۾ چڙيون“ شايع ٿي چڪو آهي، ان ۾ طالب الموليٰ مختلف تخلصن (طالب، طالب الموليٰ، صديقي ۽ قريشي) سان جدا جدا، مگر جديد ۽ نون نڪورن عنوانن هيٺ نهايت ئي خوبصورت فڪر انگيز ۽ اثر آميز ڪلام چيو آهي. منهنجو والد مرحوم چوندو هو ته چپر ۾ چڙيون، مان فقط ٻن عنوانن ”سان سدائين سهڻا ۽ عورت ڏنگي پاسري“ پڙهي ۽ ان تي اڄڪلهه جا مرد ۽ عورتون جيڪر عمل ڪن ته، پوءِ نه غيرتمند مردن جي غيرت کي ٺڪو لڳندو ۽ نڪي عصمت ماب عورتن جي دامن تي داغ ايندو.

”چپر ۾ چڙيون“ جو ديباچو لکندي مرحوم اسدالله شاهه ٽکڙائي لکيو آهي، ته طالب المولىٰ بنيادي طور حسن و عشق جو شاعر آهي. اها راءِ بيشڪ وزنائتي آهي، مگر آءٌ چوندس ته هرڪو شاعر، حسن و عشق جو شاعر آهي. عشق کان سواءِ شاعر، شاعر بڻجي نٿو سگهي، ڪنهن شاعر ڪهڙو نه سهڻو چيو آهي:

عشق بنان شل آدمي، ڪو ماڻهو ڪونه مري
مومن جي مقام تنهن کي ڪونه ڏري
ڪر پليت پري، متان اڳين کي آزار ڏئي.

خود طالب المولىٰ به فرمايو آهي:

هجي پير مخدوم يا مولوي، بنان عشق آهي اهو جانور.

هيئن به چيو اٿس:

عشق ري انسان هميشه بي امانو ٿو ٿئي.

حسن رڳو ظاهر رنگ ۽ اعضا جي تناسب جو نالو نه آهي، صحيح حسن ڇا آهي ان لاءِ طالب المولىٰ اجهو هيئنئن ٿو چئي:

حسن صورت کي وڏائي حسن سيرت ٿو سدا
يار منهنجا! ڪير ٿو چئي سونهن سامانن ۾ آهه.

عشق ۽ الفت بابت سندس هي ارشاد نهايت ئي قابل توجهه آهي:

مٿين مثالن مان معلوم ڪري ويا هوندا ته طالب المولىٰ ڪهڙي حسن ۽ عشق جو شاعر آهي. طالب المولىٰ نه رڳو حسن و عشق جو شاعر آهي، مگر هو محب وطن، قومي، ديني ۽ اخلاقي اقدارن جو پڻ شاعر آهي، هو نه رڳو شاعر آهي پر هڪ قادرالڪلام، پرگو ۽ بسيار نويس شاعر پڻ آهي. حيرت ٿي لڳي ته هڪ ئي تاريخ تي طالب المولىٰ بيت به لکي ٿو ته غزل به ٺاهي ٿو. مثلاً هو تاريخ 3-جنوري 1962ع تي ٺٽدومٺا خان ۾ مقيم آهي ۽ هي بيت لکي ٿو:

هو جيئن ڪالهه هئا، اڄ نه ساڳيا سپرين
ڪهڙو پهه پين جو وريا ڪين، وئا
دور ڪيائون دل ڪان، نکٽ ڪنهن نئا
وره ويهي تن سان، مون وڏا قرب ڪئا
اڳ ها حبيب هيڪڙا، هاڻ ٻهڳڻ ٿيا ٻئا
وجي ٿاڪ ٿئا، طالب چڏي طلب ۾.
(چپر ۾ چڙيون، ص 120-121)

ساڳي تاريخ تي چيل سندس غزل ملاحظه ڪريو:

ڪڏهن پريل نه ڇڏيندا سون ساقي پيمانا
اسان جي دم سان ئي آباد رهندا ميخانا
اهوئي طالب المولىٰ اداس آهي
جي هو نه آهي ته بي رنگ سڀئي افسانه.

(ديوان طالب المولىٰ، ص 14-15)
ساڳي طرح پاڻ 13- جولاءِ 1955ع هالا شريف مان حيدرآباد روانو ٿئي ٿو، انهي وچ ۾ عاليشان ڪافي، جنهن سنڌ اندر وڏي شهرت حاصل ڪئي، تيار ٿي وجي ٿي:
انهن مثالن مان معلوم ٿئي ٿو ته، طالب المولىٰ جي طبع جو شهباز، سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعري (دوهن، بيتن، ڪافين وغيره تان) اڏامندي، موزون ۽ عروضي شاعري، جنهن کي پرديسي شاعري به چئجي ٿو، جي سڀني صنفن، رباعي، نظم، مثنوي، غزل، مخمس وغيره تان پرواز ڪندي اُفقِ شاعري جي بلندين تي پهچي ويو آهي. مطلب ته طالب جهانِ شعر جو هيرو ٿو پانئجي هاڻي ديوان طالب المولىٰ جو مطالعو شروع ڪريون ٿا:
ديوان جو سرورق نهايت دلڪش، جاذب النظر ۽ رنگين آهي. انتساب ۽ اعتراف ۾ صاحبِ ديوان ڪسر نفسي کان ڪم ورتو آهي، ورنه سندس ڪلام بلاغت نظام ۽ فرحت فرجام آهي. مصنف جي تصوير جا تنوير ڏسي تاجل بيوس جو هي مصرعه ياد اچي ٿو:
تنهنجو ڪو ناهي جواب، تارن ۾ تون چنڊ لڳين ٿو.
هن کان پوءِ مهاڳ شروع ٿئي ٿو. مهاڳ جي لکڻ وقت طالب المولىٰ نه رڳو هڪ اديب، عالم، ۽ فاضل

معلوم ٿئي ٿو پر هو هڪ ماهر لسانيات به لڳي ٿو، جنهن ڪيترن لساني مسئلن ۽ نڪتن ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. مهاڳ جي مطالعي مان ڪم از ڪم هيٺيان نڪتا نروار ٿين ٿا.

1. ٻولي (يا ٻوليون) اصل ۾ آواز، پڙاڏا، پڙلاءَ، ڪوڪون، ڪيهون، رڙيون ۽ ريهون، اشارا هيون، اڳتي هلي اُهي ٻولڻ ۾ آيا جن اڳتي هلي ٻوليءَ جو روپ ورتو. (منهنجي راءِ) اهو نظريو مغرب وارن جو به آهي، سنڌ ۾ ان کي سراج ميمڻ پنهنجي ڪتاب سنڌي ٻولي جي تاريخ ۾ به آندو آهي. قرآن شريف ۾ چيو ويو آهي، ته آدم عليہ السلام کي نالا (لفظ) سيکاريا ويا هئا. جڏهن حضرت آدمؑ نالا سکيو ته ان آدمين يعني پنهنجي اولاد کي به اُهي الفاظ سيکاريا هوندا. تڏهن چئبو ته آدمي اصل کان گهٽي پاڳي ٻولي سکيل هو، باقي آوازن ۽ اشارن وارا لفظ پوءِ سکيو هجي.
2. ٻوليءَ ۾ قدرتي طور ڦيرگهير ٿيندي رهي ٿي، تنهنڪري ڪيترا نوان لفظ ٻوليءَ ۾ داخل ٿين ٿا، ته ڪيترا الفاظ متروڪ ٿي وڃن ٿا.
3. ڪنهن به ٻوليءَ سان هٿ چراند ڪرڻ نه گهرجي، يعني ته ان ۾ زور مس سان نوان لفظ

ٻڌجن، نه وري استعمال ٿيندڙ لفظن کي ڪيڻ گهرجي.

4. اردو جي پرورش ۽ نيپاج به سنڌ ۾ ٿيو آهي. اهڙي دعويٰ جي دليل ۾ نقاش ڪاظمي، حبيب الرحمان شيرواني ۽ سيد سليمان ندوي جي راين ۽ ليڪن جا نقش ڏنا ويا آهن.

5. طالب الموليٰ جي هيءُ صلاح به تمام سهڻي آهي ته، ديسي شاعري يعني بيتن، ڪافين، واين ڏاهڻ وقت ٺلي سليس سنڌي ٻولي ڪم آڻجي ۽ پرديسي يعني عروضي شاعري وقت ٺلي عربي ۽ پارسي ٻولين جا الفاظ آندا وڃن.

6. عربن ۽ ايرانين جا لاڳاپا سنڌ وارن سان صدين کان وٺي آهن. ائين به بلڪل برابر آهي. ديوان ڀھريائين عربن لکيا پوءِ انهن جو رواج ايران ۾ پيو، جتان اسان سنڌ ۾ اهو رواج آندو.

7. مهاڳ جي خاص ڳالھ آهي، سنڌي الف ب ۾ ٻين حرفن جهڙوڪ: مھ، لھ، ٽھ، نھ، ڙھ، وڏائڻ، انگن مان (6) کي ڇ يا ڇھ لکڻ، نون غنه. تنوينن ۽ مخففات کي صحيح نموني استعمال ڪرڻ.

مٿين ڳالهين بابت آءٌ بابت آءٌ پنهنجي معلومات پيش ڪريان ٿو. 1853ع ۾ سنڌي الف- ب ٺاهڻ لاءِ هندن ۽ مسلمانن عالمن جي ڪاميٽي ويهاري ويئي هئي، هندن جوزور هو، ته سنڌي صورتخطي ”ديوناگري“ لکت ۾ ڪئي وڃي، مسلمانن جو ارادو هو ته سنڌي صورتخطي عربي سنڌي نموني لکي وڃي، آخر مسلمان ان ۾ ڪامياب ٿيا، ته وري هندن اعتراض اُٿاريو ته سنڌي الف- ب مان حرف گهٽايا وڃن. سندن چوڻ هو ته جڏهن ”ا“ الف موجود آهي ته ”ع“ نه هجي ”س“ آهي ته پوءِ ”ث- ص“ اکر نه وجهجي، ”ت“ قائم رکجي ته ”ط“ نه هجي، ”ز“ موجود آهي ته پوءِ ذ، ظ، ض، ڪم نه آڻجن. انهيءَ ڳالهه تي وڏو بحث ۽ هندن جو ضد هليو هو، مگر جيئن ته هندن جا اعتراض بي بنياد ۽ علمي نه هئا ۽ مسلمان عالمن ڪين لفظن جا مثال ڏيئي ثابت ڪيو، ته جيڪڏهن ان طرح حرف ڪڍيا ويندا ته لفظ صحيح لکي نه سگهبا، خصوصاً مسلمانڪا نالا ته بلڪل غلط ۽ بي معنيٰ ٿي ويندا مثلاً عبدالعزيز نالو آهي، اُهو هندن جي چوڻ موجود ابدالازيزُ ڪري لکجي ها، جو بلڪل غلط هو. بهرحال هندن جي ڳالهين کي غلط ٺهرائي موجوده سنڌي الف ب ٺاهي ويئي. اعرابن مان زير، زبر، پيش ڪم آندا ويا ۽ تنوينن مان به زيرون = ان

بدران ۾ به پيش ـٌ اون بدران اِين ۾ اُون ڪري ڪم آندا ويا. چيائين = چياءِ. ڪيائون = ڪياءٌ ڪري لکبو ۽ پڙهبو هو، تنوينن جا اها ترتيب غلط هئي. ديوان طالب الموليٰ ۾ سائين بدران ساءِ، تائين بدران تاءِ لکيا ويا آهن، اها ترڪيب آوازن جي خيال کان غلط آهي.

طالب الموليٰ جن حرفن وڌائڻ لاءِ گهر ڪئي آهي، اُها بلڪل واجبي ۽ ضروري آهي. اڳ ۾ به اهڙي قسم جا بحث مباحثا ٿيا آهن، حروف وڌائڻ لاءِ ڪجھ اعتراض هن ريت ڪيا ويندا هئا.

الف:- سنڌي الف ب ۾ اڳ ۾ ئي 52 حروف آهن، وري لکڻ وقت هر حرف جون ٽي صورتون، مُنڍ، وچ ۽ پڇاڙي ٿين ٿيون، يعني ته 150 کن حرف ٿي وڃن ٿا، جن کي لکڻ، پڙهڻ لاءِ خاص ڪري معصوم شاگردن کي وڏي تڪليف ڪرڻي پوي ٿي، جيڪڏهن اجا به حروف وڌائبا ته انهن تي وڌيڪ بوجو پوندو. ٿائيپ به نئين سر ٺهرائڻي پوندي.

ب:- هن وقت پرائمري اسڪولن مان الف ب ۽ هجي وارو پڙهائڻ جو طريقو ختم ڪيو ويو آهي، سڌوسنئون لفظ سيکاريا وڃن ٿا، انڪري هن وقت الف بي جي پٽيءَ جي ضرورت ئي نه رهي آهي.

ٿ:- جيئن ڏهن مثيان اکر لهه نهه ٺهه وغيره داخل ڪيا وڃن، ته پوءِ ٿ ۽ ڊ جنهن جو آواز ٽ ۽ ڊر به هوندو آهي. اهي ٻئي حرف ٿ ٽ ڊ ڊر به شمار ڪيا وڃن.

انهن ۽ اهڙن دليلن کي وزن ڏيئي ڪجھ سال اڳ سنڌي پهرئين ڪتاب مان الف ب پٽي ختم ڪئي ويئي هئي، مگر هاڻي وري ڏني ويئي. اعتراض ڪهڙا به هجن پر علمي نڪتو اهو آهي، ته اهي حرف جڏهن ته ديسي خواه ٻين ڪتابن ۾ ڪم اچن ٿا، تنهنڪري آءُ به طالب المولٰي صاحب ۽ انور هالائي صاحب جي راءِ سان بلڪل متفق آهيان، ته اهي حروف سنڌي الف بي جي تختي ۾ ضرور ڏنا وڃن، انگن مان 6 بابت منهنجو رايو آهي ته ڇ نه، پر ڇه ڪري لکجي ۽ پڙهجي اهڙو بحث تعليم اخبار ۾ جاري آهي، مون به هڪ مضمون لکي موڪليو آهي، مگر خبر ناهي ته ڇپائي ڇڏيندا يا ڇپائيندا.

اعرابن مان تنوينن بابت اهو عرض آهي ته تنوينون، اُهي نشانيون آهن، جيڪي حرفن جي مٿان يا هيٺان اچي ”نون“ جو آواز پيدا ڪن ٿيون، اُهي بذات خود حرف نه آهن، انهن کي جدا حرفن جيتري حيثيت ڏيئي رديف طور ڪم آڻڻ جو مسئلو اجا به بحث طلب آهي.

لفظن جا مخفف ڪم آڻڻ، پڙهڻ خواه لکڻ سڀني ٻولين
۾ رائج آهن، انگريزي ۾ خانصاحب لکڻ
مهل K.S لکبو آهي عليہ السلام لکڻ مهل ”ع“ ڪم
آڻبو آهي رحمت الله بدران رحه لکبو آهي. شعر ۾
مخفف ڪم آڻڻ ته ضروري هندا آهن، مگر ايترو
ضرور خيال رکبو ته مخفف جا مخفف نه ڪم آڻبا.
مثلاً ”آهي“ لفظ جي ”ي“ ڪيترائي آه ڪري ڪم
آڻبو پر ”ه“ به ڪيترائي ”آ“ ڪري ڪتب آڻڻ کي
مرحوم جمع خان غريب، مرحوم حاجي محمود خادم
۽ استاد الشعراءَ قبله احسن صاحب عيب ۾ شمار ڪن
ٿا. جيڪي مخفف طالب الموليٰ صاحب ڇاڻايا آهن،
جيئن صدين = صدن. ندين = ندن. انهن مان صدين
بدران صدن تي ڪنهن دوست اعتراض واريو ته
صدين بدران صدن ڪم آڻڻ غلط آهي. منهنجي نظر ۾
اهو اعتراض خود غلط آهي، ڇو ته جڏهن ڪنهن لفظ
جو مخفف ڪم آڻيندا سين ته ضرور ان مان ڪو
حرف گهٽائڻو پوندو. مخفف جي معنيٰ ئي آهي تخفيف
ڪرڻ ته پوءِ صدين ۽ ندين مان ”ي“ ڪڍي صدن ۽
ندن ڪم آڻڻ صحيح ٿيندو.
جناب طالب الموليٰ، تعليم کاتي وارن کي اپيل ڪئي
آهي، ته اُهي مٿين مسئلن تي ڌيان ڏيئي خصوصاً
حرف الف ب واري تختي ۾ جلد رائج ڪن... ان لاءِ

منهنجو عرض آهي، ته تعليم کاتي وارا، اهڙن ڦندن ۾ ڦاٿل آهن، جو وٽن فندن جي هميشه کوٽ هوندي آهي. مٿيان مسئلا وري به طالب المولىٰ پاڻ سلجهائي سگهي ٿو. ان لاءِ منهنجو عرض آهي ته:

الف:- سنڌ جي لسانيات جي ماهرن، جهڙوڪ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي صاحب، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو صاحب، ڊاڪٽر خليل صاحب، ڊاڪٽر علي نواز جتوئي صاحب کي دعوت ڏيئي هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي انهن ڳالهين کي حل ڪرائجي.

ب:- جيستائين اِها ڪانفرنس ڪوٺائجي ان کان اڳ ۾ بزمِ طالب المولىٰ سنڌ، طرفان ڪارڊ بورڊ تي الف بي جي پٽي (جنهن ۾ مٿيان حروف به هجن) تيار ڪرائي تعليم کاتي جي وڏن آفيسرن، يونيورسٽي، ڪاليجن، اسڪولن ۽ بزمِ طالب المولىٰ جي سڀني شاخن جي آفيسن ۾ آويزان ڪيون وڃن.

مان سمجهان ٿو ته ديوان طالب المولىٰ جي مهاڳ تي لکندي منهنجي مضمون جو مهاڳ به گهڻو وڏي ويو آهي. تنهنڪري اڳتي مختصر طور عرض ڪرڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو.

طالب المولىٰ جي شاعرانه حيثيت تي محترم انور هالائي صاحب جو لکيل مضمون، نهايت ئي موزون ۽ بوقلمون آهي. انور صاحب، طالب المولىٰ جي شاعري جي ارتقا کي ڌيان ۾ رکي، چار ادوار مقرر ڪري، مثالن ذريعي سهڻي سمجهاڻي ڏني آهي ۽ ڀرپور تبصرو ڪيو آهي. غزل جي شاعري ڏاڍي ڏکي آهي، غزل کي رنگِ تغزل سان رڱڻ ۽ ٻيا لوازمات بنائڻ سڀ ڪنهن شاعر جي وس ۽ وت جي ڳالهه نه آهي، هيءَ به حيرت جي ڳالهه آهي، ته طالب المولىٰ هن وقت تائين ٻارهن سؤ غزل لکي حد ڪري ڇڏي آهي، مون نثر ۾ ٻه تاريخي مادا ڪڍيا هئا:

1. محمد زمان طالب بادشاهه تغزل: 1982
2. طالب آ غزل جو بادشاهه: 1402

جي سندس غزل جي شاعري تي پورا ٺهڪي ٿا اچن.

شاعر جو لکيل مهاڳ ۽ انور هالائي جو مضمون جملي 40 صفحا وارن ٿا. هن کان پوءِ ديوان جو متن شروع ٿئي ٿو جو 458 تي پورو ٿئي ٿو. ان کان سواءِ معنىٰ جي پٽي ڏني ويئي آهي، جا شاعر صاحب جي ڪلام سمجهڻ ۾ وڏي واهر ڪري ٿي. ص 481 تي مون ناچيز جا تاريخي قطعا ڏنا ويا آهن، جا شاعر صاحب جي خاص عنايت آهي. ديوان جي پوين پيجن ۾ درست نامون ۽ انگريزيءَ ۾ تعارف به ڏنل آهي.

ديوان طالب الموليٰ ۾ جملي 451 غزل ڏنا ويا آهن، مطالع ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته هر هڪ غزل، رنگِ تغزل سان ته ضرور رڱجي ريٿو ٿيل آهي، پر هر غزل ۾ پيا به ڪيترا نادر نڪتا سمايل ۽ سمو هيل نظر اچن ٿا، جي غزل کي گونا گوني وسعت بخشين ٿا. پهرين غزل جا چند مصرع مطالع ڪريو:

1. - جي آيا تنهنجي محفل ۾ اُهي قربان ٿي نڪتا
2. وڏا دانا ۽ بينا پڻ اُتان حيران ٿي نڪتا.
3. مليون جي مائٽن، جون ۽ ٿيون استاد کان حاصل
4. مون سمجهيو ٿي جفائون، پر اُهي احسان ٿي نڪتا
5. تجارت جي سٽي سان جي ويا مڪي مديني ۾
6. خدا جي گهر مان اهڙا ڪيئي بي ايمان ٿي نڪتا

محبوب جي محفل ۾ دانائن ۽ بينائن جو حيران ٿي نڪرڻ، نه رڳو حيران ٿي نڪرڻ پر قرباني ۽ صدقي ٿي وڃڻ جي جذبي سان سرشار ٿيڻ، استاد، ۽ مائٽن جي سختين کي اڳتي هلي احسان سمجهڻ، تجارتي حاجين جي ايمان کسجڻ جي نادر نڪتن کي

پيش ڪري شاعر پنهنجي بلند خيالي جو اظهار ڪيو آهي، تنهن کان سواءِ دانا بينا ۽ سٺي سان، لفظ شاعرانه ڪاريگري سان ڪم آندل آهن.

نازڪ خيالي، شاعر جي خاص خوبين مان هڪ آهي. سڄي ديوان ۾ ڪيترائي اشعار طالب المولىٰ جي نازڪ خيال شاعر هجڻ جي ثابتي ڏين ٿا. هڪ مثال ملاحظه فرمايو.

منهنجا لب ميرا ڏسي محبوب حيران ڪين ٿي
تنهنجي در پهچي قدم پنهنجا چمي آيو آهيان.

هن شعر جي تشريح ڪرڻ لاءِ چڱي خاص مضمون جي ضرورت آهي، مختصر طور هيئن چئبو، ته اي محبوب منهنجا چپ انهيءَ ڪري ميرا ٿيا آهن جو تنهنجي در تي پهچڻ کان پوءِ مون پنهنجي پيرن کي چميون ڏنيون آهن. چو ته منهنجا پير، تنهنجي در تي پهچڻ کان پوءِ وڏي قدر ۽ قيمت رکن ٿا. تنهن ڪري تون عجبنه کاءُ.

شاعري جي شطرنج جي سارين ۽ مهرن يعني عابد، زاهد، شيخ، برهمڻ، مُلان، مولوي، مفتي، محتسب، شراب، ڪباب، مَي، ميخانه، ميخوار، پيماني، ساقي، صراحي، پير مغان وغيره سان سڀني شاعرن راند رچائي آهي، توحيد تصوف، فلسفي کي به ڳايو وڄايو آهي، مگر طالب المولىٰ روايتي انداز کان هٽي، نين

تشبيهن، استعارن ۽ نئين اسلوب بيان سان اهڙي انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جو سندس ڪلام منفرد حيثيت حاصل ٿو ڪري. عابد زاهد کي پار سان تشبيهہ ڏني اٿس.

سمجهائجي چا، عابد و زاهد کي رمز عشق
آهن اُهي، جهانِ محنت ۾ پار پئي.

پاڻ خير سان پير روشن ضمير ۽ مخدوم المخاديم آهي. تاهم پيري، مريدي، مريدي، مخدومي، سجاده نشيني، عيا ۽ قبا کي جنهن نموني ديوان ۾ ادا ڪيو اٿس، سا سندس جرئت ۽ حق سچ واري شاعري آهي، جا سندس شاعرانه درجي کي بلند ۽ بلا ڪري ٿي. ديوان ۾ قافيه به ڏاڍا عجيب ۽ انوکا ڪم آندل آهن. جيئن ته: چِهَڙ، لَغَڙ، الڙ، اقتباس، قرين قياس، مهوش، ميڪش، ترڪش، بارش، ڪاوش وغيره وغيره رديفون به اهڙيون نيون نڪور ۽ عجيب رنگ ۽ ڍنگ سان ڪم آندل آهن، جن جو نمونو. اڳين دواوين ۾ ڪونه ٿو ملي. مون ڪٺيو تب تو ڪٺيو. تو ڪٺيو تب مون ڪٺيو. جورو جفا روئي ڏنو، جورو جفا بيٺي کليو. خريد ڪيم. وڪٹي چڙيم!! وغيره وغيره انهن ۾ صنعت متضرين جو پهلو پنهان آهي. هڪڙو نه پيو، ڪجهه مان ٿو رڙهان ڪجهه تون به رڙهه. نالو رکيو، ڪجهه هن طرف ڪجهه هُن طرف

وغيره وغيره. اصطلاح ۾ پهاڪا، نظم ۾ آئين هوندا آهن جيئن منڍي ۾ ٺڪ، هڪ ئي غزل مان چند مثال پيش ڪجن ٿا.

اٿارئين اندر عشق وارا اُمڙ
سندم يار جاني، اٿم اوٺ اڙ
پوءِ واعظ ڏئين چو ٿو چڙ مان ڇهڙ
ڏٺا ڏيئي لالڻ، ٻڌي ڪي لغڙ
ڪياڙي قلم ڪونه وهندو ڪڏهن.
لکيل آه سڀ ڪجهه سچڻ منجهه نرڙ

مٿين مصرعن ۾ ”عشق وارا اُمڙ اٿارڻ، اوٺ اڙ ٿيڻ چڙ مان ڇهڙ ڏيڻ ڪي لغڙ ٻڌڻ، عمدا اصطلاح يا وٽندڙ ور جيسون آهن. ڪياڙي قلم..... مشهور پهاڪو آهي. چونڊ ڪبي ته ديوان طالب المولىٰ ۾ اهڙين چڱين چوکين چوٽين جو، چڱو چوکو انداز ملندو ۾ ڪيئي پهاڪا پڙ پوندا جيئن ته مضمون حد کان وڌندو وڃي ٿو، تنهن ڪري هاڻي ان کي اختتام تي آڻڻ لاءِ اختصار کان ڪم وٺڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو.

مشرق جي اديبن ۾ شاعرن تي اهو الزام هوندو آهي ته اهي شخصيت پرست هوندا آهن. انهيءَ ڪري الزام کان بچڻ لاءِ چند اهي ڳالهيون به لکان ٿو جي مون کي ککي رهيون آهن.

مهاڳ ۾ طالب المولىٰ دعويٰ ڪئي آهي، ته نون رديفن تي غزل ڏنا ويا آهن. حالانڪ ص 274 تي ڻ ردیف تي فقط مطلع ڏنو ويو آهي چئبو ته ڻ ردیف ڪم آڻڻ اوکي آهي، ساڳي طرح نھ رديف جو استعمال به اوکو ضرور آهي، محب لفظ محب آهي، ديوان ۾ محب ڪري ڪم آندل آهي. شد جو خيال رکڻو آهي. اهڙا لفظ، جن جي نون غنه پٺيان ”د“ هوندو، انهن جو غنه ڪائڻو نه آهي يعني ته سڪندر کي سڪدر، مندر کي مدر، اندر کي ادر ڪري شعر ۾ ڪم آڻڻو نه آهي، مگر ديوان ۾ اندر کي لفظ ادر ڪري استعمال ڪيل آهي. عرض، قرض ۽ فرض لفظن جي ”ر“ ساڪن ۽ مرض، غرض جي ”ر“ متحرڪ هوندي آهي، مگر ديوان طالب المولىٰ جي ص 136- 137 واري غزل ۾ عَرض کي عَرض ڪري استعمال ڪيو ويو آهي. ساڳي طرح منع بروزن شمع آهي مگر رديفن ۾ ”ن“ کي متحرڪ ڪيو ويو آهي. بهرحال اهي اهڙا چند خار اهڙا آهن، جيڪي ديوان جي هيڏي ساري گلستان ۾ ڪا حيثيت ڪانه ٿا رکن.

هن ديوان جون چند منفرد ڳالهيون هي آهن: اڳين دواوين ۾ وڌ ۾ وڌ 52 حرفن جون رديفون ڪم آندل آهن، مگر هن ديوان ۾ 52 کان مٿي حرفن کي رديف

بڻائي غزليات ڏنا ويا آهن. هن ديوان ۾ گهڻي ۾ گهڻا
غزل ڏنا ويا آهن ۽ اڳين سڀني دواوين کان صخيم
آهي. هن ديوان ۾ اهڙا نوان ۽ انوکا الفاظ ڪم آندل
آهن، جيڪي اڳين چيپل دواوين ۾ ڪونه آهن مثلاً،
هل، افراط زر، وغيره. هر غزل هيٺان تاريخ ۽ هنڌ
به ڏنو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته شاعر
جي طبع رسا، سفر خواه حضر ۾ روان ۽ دوان آهي،
تاريخن مان شاعر جي شاعري جي ارتقائي منزلن
جي به خبر پوي ٿي.

مان هن راءِ جو آهيان، ته ديوان طالب المولىٰ
شاعريءَ جو معتبر مجموعو ۽ هڪ عظيم الشان
علمي ۽ ادبي ڪتاب آهي، جنهن کي يونيورسٽي جي
اديب جي امتحانن، ايم- اي ۽ پي ايچ ڊي ڪندڙ
شاگردن لاءِ لازمي يا مددي ڪتاب طور منظور
ڪيو وڃي. منهنجو هي پيغام بزمِ طالب المولىٰ سنڌ
جي سڀني شاخن تائين به پهچايو وڃي ته هرهڪ
شاخ پنهنجي عنقريب ٿيندڙ محفل ۾، اهڙو ٺهراءُ
منظور ڪري، ڪتاب جي لازمي يا مددي طور
منظور ڪرائڻ لاءِ تعليم کاتي ۽ ٻين وس وارن کي
موڪلي ڏي. هن کان پوءِ ديوان جي صدف مان چند
موتي ميڙي اوهان وٽ پيش ڪريان ٿو:

ڪلام الله

ڪلام الله ئي دنيا ۾ هڪ نور الهديٰ آهي،
صراط المستقيم ۽ رهبر هرد وسريٰ آهي
فضيلت هن ڪان وڌ ڪهڙي ڪلام الله جي ٿيندي
فضيلت هن ڪان وڌ ڪهڙي ڪلام الله جي ٿيندي
حبِ رسول پاڪ ۾ مان آهيان خود ڪفيل
مون لئه رهِ مدينه ۾ سو زادِ راه آهي
عنوان دين
عنوان دين آه شهادت حسين جي
قرآن سريا سمجھ هدايت حسين جي
بوُ تراب
چوڏهن صديون به هرگز، پيدا ڪري نه سگهيون
نالي علي ته پدمين، پر بو تراب ڪونهي
ديوان طالب المولیٰ هڪ اونهي سمنڊ مثال آهي،
جنهن ۾ غواص جيترو غوط زن ٿيندو، ايترو ملهائتن
موتين جو مال ميڙيندو.
آءٌ جناب طالب المولیٰ سائين کي صدقِ دل سان
مبارڪون ڏيان ٿو، جو پاڻ هڙو ۽ هيڏو ديوان سنڌ
وارن جي سپرد ڪيو اٿن، سو به اهڙي وقت ۾ جڏهن
ديوان لکڻ، تڪلف ۽ تصنع ۾ شمار ٿئي ٿو.
سروري پبليڪيشن جو سرواڻ مخدوم عاطف
صاحب ۽ سندس سپئي ساٿي به مبارڪن جا مستحق
آهن، جن زر ڪثير خرچ ڪري، هي ديوان،

عاليشان ۽ سهڻي نموني شايع ڪيو آهي. بزمِ طالب المولىٰ هالا جا اراڪين به وڏون وڏواڏاين جا حقدار آهن، جن هي قابلِ قدر جلسو ڪوٺائي، ديوان جي رونمائي ۽ مشاعري جي محفل منعقد ڪرائي.
آءٌ ذاتي طور قبله طالب المولىٰ صاحب، مخدوم زاده عاطف صاحب ۽ مهترم انور هالائي صاحب جو شڪر گذار آهيان جن صاحبن مون کي هن مبارڪ محفل ۾ مهمان خصوصي هئڻ ۽ ديوان طالب المولىٰ جي رونمائي ڪرڻ جو شرف بخشيو آهي.

ٿورا نه ٿورا- مون تي ماروئڙن جا
پلايون پيرا- ڳڻي ڳڻيان ڪيترا

سچي ڳالهه هيءَ آهي، ته ديوان طالب تي مون صحيح تبصرو نه ڪيو آهي، مون کي منهنجون اوڻايون معاف ڪندا. بقول طالب المولىٰ:-

مجان ٿو مان ڪوتاهيون پنهنجون سڀ
اوهين عيب پوش آهيو اهلِ هنر

(ڪتاب ”مون مطالع سپرين“ بزمِ طالب المولىٰ سنڌ تان ورتل)

حضرت طالب الموليٰ جو ڪلام

حضرت طالب الموليٰ جن موجوده دور جي اُنهن ٿورن مستند ۽ معتبر شاعرن مان آهن، جن جو فڪر هر صاحب ذوق کان خراج تحسين حاصل ڪري ٿو. سندن شعر و سخن جي گلن ۾ نظر افروز شادابي ڏسبي آهي. حضرت جن جو ڪلام، پاڪ ۽ صاف محبت جي جذبات جي حسين تصوير آهي، جنهنڪري سموري ڪلام ۾ هر جڳهه سنجيدگي آهي. ڪالم جي پاڪيزه خيالن سان گڏ لفظن جي خوبصورتي ۽ اسلوب جي ادائيگيءَ جو حسن به هر هنڌ نظر اچي ٿو. سندن شاعريءَ ۾ زورِ بيان ۽ مضمون آفريني سان گڏ سوزو گداز رندي و مستي ۽ حسن و عشق جا ساغر چلڪندا نظر اچن ٿا. عشق جي ڪيف و مستيءَ ۾ سرشار ٿي بيباڪانه انداز ۾ فرمائين ٿا.

”ٻڇيو نه محتسب کان نه واعظ کان شيخ کان،

ڪرڻون جي عشق آهي ته هيڏو جگر ڪبو.“
مٿئين شعر ۾ ”هيڏو جگر ڪبو“ اهڙو ته سهڻو ادا ڪيل آهي، جنهن شعر ۾ جان پيدا ڪري ڇڏي آهي. ازانسواءِ بندش ۽ مضمون آفرينيءَ شعر کي نهايت ئي لطيف بنائي ڇڏيو آهي.

شاعري جذبات جي اظهار جو نالو آهي ۽ جذبات ۾ زياده شديد جذبو عشق جو آهي. جنونِ عشق ۾ سرشار ٿي پنهنجي شعر ۾ زورِ بياني پيدا ڪندي فرمائين ٿا:

”محبوب سان پيار ڪبو عمر پر ڪبو،
بيشڪ ڪبو، ضرور ڪبو، بي خطر ڪبو“.

۽ وري فرمائين ٿا:

”هڪڙي کي دل ڏيئي نه هزارن سان لائبي،
دنيا ۾ سجده گاه به هڪڙو ئي در ڪبو“.

جوشِ عشق جي انتها ملاحظه فرمايو:

”پرواه نه ڪر ڪڏهن به ٺٽيءَ ٺامڻيءَ جي ڪا،
سر کي رکي ترڻيءَ تي نه ڪنهن کان حذر ڪبو“.

حضرت طالب المولىٰ جن کي شعر و شاعريءَ سان فطري لاڳاپو آهي؛ اِهوئي سبب آهي جو هو صاحب جيڪو به شعر چوي ٿو، سو نهايت پر اثر آهي؛ ڇاڪاڻ جو هرڪو شعر واردات قلب جي تحت لکيو وڃي ٿو ۽ نه رسماً.

زندگيءَ جو حقيقي لطف ۽ مزو محبت مان ئي ميل ٿو، پر جنهن دل ۾ محبت جو گذر نه آهي، سا دل زندگيءَ جي لطف و مسرت کان يڪسر خالي ۽ بي بهره آهي. زندگيءَ جو حقيقي لطف ڪيئن حاصل ٿيندو، تنهن لاءِ فرمائين ٿا.

”ائين جيئري جيءُ جئن مرڻ کان پوءِ نه مرين،
جام جيئڻ جو ’طالب‘ هاديءَ هٿان پيءُ،
مرد مچي تون ٿيءُ، محبت جي ميدان ۾“.

زندگيءَ جي انهيءَ نشان افزا مقام تي پهچڻ لاءِ ڪيترائي ڏک ۽ ڏاکڙا، تڪليفون ۽ ڪشالا ڪاٽڻا پون ٿا؛ چاڪاڻ جو حياتي فقط عيش و عشرت ۽ لطف و سرور سان نه آهي، بلڪ اُن ۾ ياس و حرمان ۽ درد و الم جا جزا به شامل آهن. هڪ سچو شاعر اُنهن سڀني ڪيفيتن کان ضرور متاثر ٿئي ٿو. اهڙن ڏکن ۽ تڪليفن کان متاثر ٿي ڪيترن ئي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ اُنهن جو حال اوريو آهي، مگر ”حضرت طالب الموليٰ“ جي ڪلام ۾ ڏکن جو انداز ئي نرالو آهي. اُنهن ته ويتر راحت ڏني آهي. فرمائي ٿو.

”دل جي دنيا ته مسرت سان نه آباد ڪجي،
عيش و عشرت کي غمِ يار ۾ برباد ڪجي،
گردشِ پيرِ فلڪ کان جي تڪاليف ملن،
خوب خوش ٿيجي مگر تن کان نه فرياد ڪجي“.

ڏکن کي سکن تي ترجيح ڏيندي فرمائي ٿو.

”ڏکن ڪين ڏکوئيو سُکن ڏنا سور،
ڏکن واري ڏيهه ۾ محبن جا مذڪور،
ڏکين ڏاهپ نه اچي آهن محو ۽ مخمور،
محبوبن جي ملڪ کان ڏکيا ناهن ڏور،
’طالب المولیٰ‘، مرد ٿي محبت ڪر منظور،
آڏي ۽ اسور ڏکن سان پيو ڏور تون“.

عاشق، پنهنجي محبوب جي جور و جفا ۽ ظلم و ستم کان بيزار نٿو ٿئي، مگر اُن کي عين راحت سمجهي ٿو. هجر و فراق کي به گلن جي سيج سمجهي ٿو، جيئن فرمائين ٿا:

”داغهائي هجر کان سينو گلستان ٿي ويو،
عاشقِ مهجور يعني گل بدامان ٿي ويو“.

۽ وري اڳتي هلي فرمائين ٿا:

”با تبسم تيغِ ابروءَ سان جڏهن هُن وار ڪيا،
ٿو خدا ڄاڻي ته هرهڪ زخم خندان ٿي ويو“.

عاشق جو عشق اُن حد تائين پهچي ٿو، جتي ستمِ محبوب به لطف کان گهٽ معلوم نٿو ٿئي ۽ محبوب جي جور و جفا کان خفا نٿو ٿئي، پر هر هر دعا ٿو ڪري ته:

”منهنجو ته وار وار ٿو هرهر دعا ڪري،
ڪوسو لڳي نه واءُ سڄڻ کي خدا ڪري“.

”طالب المولىٰ“ جي شعر جي زبان ۽ اُن جي استعمال ۾ انتها درجي جي سادگي آهي ۽ ان سادگيءَ ۾ ايڏي ته شيريني آهي جو لطف اچيو وڃي، فرمائين ٿا:

”هن آسري تي پاڻ کي بيمار مون ڪيو،
مَن منهنجو يار منهنجي ڪڏهه ڪا پڇا ڪري.“

حسن و عشق جي شاعريءَ ۾ شايد ئي ڪنهن ٻئي شاعر چشم و نگاهه جي انهن تمام ڪيفيتن جو اهڙي ذوق ۽ شوق سان ذڪر ڪيو هجي، جهڙو حضرت طالب المولىٰ جن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي. حقيقت هيءَ آهي، ته چشم و نگاهه جي لذت، حسن جو سڀ کان وڏو انعام آهي ۽ اها نگـہ سرمه سا، شاعر لاءِ سرمايهء نشاط آهي. نگـہ سرمه سا ۽ ڪيف زا کان لطف اندوز ٿيندي فرمائين ٿا.

”عاشق جو درد دل نه خميرن سان دور ٿئي،
ٿيندي شفا جي هو نگـہِ ڪيفزا ڪري،
زاهد جي زهد جي به ته قلعي کلي پوي،
اُن ڏي حسين ڪو نگـہِ سرمه سا ڪري.“

چشم و نگاهه جي موضوع تي اهڙو ته رنگين مضمون پيدا ڪيو اٿن، جو اُن جي پڙهڻ سان حسن و عشق جو

هڪ دفتر ڪليو پوي. بيباڪ نظرن جي تيراندازي ملاحظ فرمايو.

”ڪاريون ڪيف ڪڪوريل ڪجليون،
ڪن ڪلسائڪي ڪار اکيون،
سارين ٿيون مهيرن کي“.

وري فرمائين ٿا.

”ڪجليون ڪڪوريل چا چوان، گهايو وجهن هڪ گهور سان،
نازڪ نهاري ناز سان، پهرين نظر سان پاڪ ڪن،
جن ڏي نگاهون ٿيون ڪڙيون_ جيءَ ۽ جگر ۾ سي جڙيون،
سَو سر ۽ ڌڙ ٿي پيا ڌڙيون_ ڪاريون قتل جي ڪار ڪن.“

اکيون به عجيب آهن. فرمائين ٿا.

”اکيون اڳيئي عجيب، پيو جو پائن سرمون،
شهزاديون شوق مان نهارين نجيب،
اهي حسن حضرت شاهه جا نُوراني نقيب،
گهايو وجهن گهور سان غازي ۽ غريب،
هيرايون حبيب، وَر وَر ڏيو وڙهڻ لاءِ.“

حُسن و عشق جي شاعري نهايت وسيع آهي، پر اُن جي خاص ڪيفيت ۽ لطف اندوزيءَ جا جيڪڏهن پيا به مثال ونجن، تڏهن به شعر جي لطافت ۽ حُسن بيان

۾ ”حضرت طالب المولىٰ“ جن مڙئي سرس نظر ايندا ۽ سندن شاعرانه خوش سليقگي، بندس، زورِ بيان، رواني برجستگي ۽ طرزِ ادا جي دلڪشيءَ جو داد ڏيڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي.

حضرت ”طالب المولىٰ“ جن انساني قدرن کان به بخوبيءَ آگاه آهن. سوز و ساز سان گڏ پنهنجي شاعريءَ کي حياتِ انسانيءَ جي انفرادي ۽ اجتماعي اقدار جي اصلاح جو به ذريعو بنايو اٿن. هن موضوع تي به حضرت جن جو ڪافي ڪلام غزل، نظم ۽ ڪافيءَ جي صورت ۾ به موجود آهي، مگر جيئن ته اُهو سردست ميسر نه ٿيڻ سبب، هتي حضرت جن جي بيتن جو سهارو وٺندس، جن ۾ هُن صاحب انساني قدرن جي ترجماني نهايت خوش اسلوبيءَ سان ڪئي آهي.

انسان کي گهرجي ته هو پنهنجي اخلاق ۽ ڪردار کي سنواري ۽ پنهنجي زندگي ۾ پختگي پيدا ڪري. شاعر جڏهن انسان کي پنهنجي اخلاق کان بي بهره ۽ دنيا جي ظاهري ڏيک ويک تي موهت ۽ اُن جي رنگينيءَ ۾ محو ڏسي ٿو ته گهڻو متاثر ٿئي ٿو. اُن حقيقت حال جو اظهار ڪندي فرمائي ٿو:

”ڏٺا اٿئون ڏيهه ۾ سکن وارا سَوَ،

خوف نه اٿن خدا جو هو رلندي ڪَن ٿا رَوَ،
محبت رکن ٿا مال جي ۽ مچيو ڪَن ٿا مَوَ،
دنيا آهي ڍوند تنهن کي ڍونڍيو پيا ڪَن ڍَوَ،
ڏکن جي ڏهڪارن کان ڪَنبيو ڪَن ٿا ڪَوَ،
ڏکن واري ڏيہ کان ڪَن پورا پڄيو پَوَ.
’طالب‘، موليٰ ساڻ هو نٿا لائين لَوَ،
هينئڙي اندر هَوَ، هو ڪانه رکن ٿا قرب جي“.

انسان مان هُن جي خودپسندي، خودنمائي ۽ خودطلبيءَ سبب، غيرتِ نفس جو احساس ئي موجود نه رهيو آهي؛ شاعر جي نظر ۾ اهو غيرتِ نفس هڪ نور آهي جو حق سبحان تعاليٰ کان هن کي عطا ٿيل آهي ۽ ان سان انسان جي اخلاق ۽ اعمال ۾ پاڪيزگي ۽ سيرت و ڪردار ۾ بلندي پيدا ٿئي ٿي، پر اِها عجيب دولت به عشق حقيقيءَ کانسواءِ حاصل ٿيڻ مشڪل آهي ۽ جيستائين عشق جي حقيقي ڪيفيت کي حاصل نٿو ڪجي، تيستائين ان منزل تي پهچي نٿو سگهجي. شاعر انسان کي ان منزل جي راهه ڏسيندي کيس غيرتِ نفس جو احساس ڏياريندي فرمائي ٿو.

”جيئڻ جن جهاد مرڻ تن مشاهدو،
مَن عرف نفسہ فقد عرف ربہ اعليٰ هي اِرشاد،
الحب الله و البغض الله چئي عاشق ٿي آزاد،
’طالب موليٰ‘ مرد ٿي، پنهنجو وڃائي ناد،

عالم کي آباد_ شل الله ڪري عشق سان“.
راھ حق کي ڪيئن ڳولجي تنھن لاءِ فرمائين ٿا:
”پھرين پس پرين جو جلوہ ۽ جمال،
پوءِ عاشق عجيبن جي ڪر قرب ۾ ڪمال،
شريعت ۾ شير ٿي وٺ حقيقت جو حال،
طريقت ۾ ترقي ڪري ميڙ معرفت جو مال،
پوءِ ووڙي لھ وصال ’طالب مولیٰ‘ مرد ٿي“.

تصوف جن دامن ۾ ڪيتريون ئي دل آويز، اخلاقي ۽ روحاني حقيقتون موجود آھن ۽ ھڪ شاعر، خوش سليقي سان اُنھن حقيقتن مان موتي چونڊي جڏھن شعر جي لڙين ۾ پُوئي ٿو تہ اھي نہ فقط دلڪش ٿين ٿيون، پر سبق آموز بہ؛ حضرت جن تصوف جي چراغ سان پنھنجي شاعريءَ جو ڪاشانو روشن ڪري پنھنجي ڪلام ۾ عجيب لطافت پيدا ڪئي آھي. فرمائين ٿا،

”سا ڪا بولي بول، جنھن سان راءُ ريجھايئين،
ڳجھ اندر جي ڳالھڙي ڳھلو ٿي مَ ڳول،
ڪانڌ تنھن جي ڪول_ تون وجين چو وٺڪار ۾“.

”مؤلیٰ جي محبت، رک تون روح اندر ۾،
سدا سھاڳي آھي، سھڻي جي صحبت،
محبت ۽ معرفت، ماڻ تہ پوءِ مرد ٿيئين“.

”جن پاڻ فنا ري الله ڪيو اثبات،
ڪُل شيءِ محيط، آهي تنين ڪي تجلات،
هردم آهن حيات، و مرد مرن ڪينڪي“.
”مهراڻ، ٽماهي نمبر 1962/2ع
ڊاڪٽر غلام قادر سومرو

سائين طالب الموليٰ جي يادن جو چانورو

انسان مرڻي وَٿُ آهي. انهيءَ هوندي به ڪي مانائتا ماڻهو، شاهاڻيون شخصيتون ۽ لاکيڻا لال اهڙا به هوندا آهن. جيڪي پنهنجن ڪارنامن جي حوالي سان جال جيئندا آهن سندن طبعي موت ڪين ماري نه سگهندو آهي. اهڙو ئي لکمير، سائين طالب الموليٰ هو، جيڪو تاريخ 11 جنوري 1993ع تي، هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. الله سائين مرهيس! وجي رهندو نانءُ الله جو!!
دل ئي نه ٿي باسي ته مهمير، مڙس مٿير، ڀاڄهه سڀاڄهه جو سائين، سخن جو بادشاهه، قربائتو انسان، منڙو مور شهزور، ڪو هتان هليو ويو آهي! سچ ته هو اڄ به زنده آهي ۽ هميشه اسان جي دلين ۾ رهندو.

طالب الموليٰ جو اصلي نالو مخدوم محمد زمان هو، هُن سنڌ جي علم ادب ۽ ثقافت واري تاريخي شهر ”هالا“ ۾ ڄائو. پنهنجي والد جي وفات کانپوءِ 1945ع ۾ ”سرور نوح“ جي نولکي گودڙيءَ جو وارث ۽ سروري درگاهه فرحت آثار جو سجاده نشين ٿيو ۽ 48 سال، پنهنجي وفات تائين، انهي مسند تي رهيو. مخدوم محمد زمان سائين علمي ادبي، ثقافتي ۽ سياسي حلقن ۾ ”طالب الموليٰ“ جي منڃڙي نالي سان ڄاتو سڃاتو ويندو رهيو آهي.

ڀهڳڻي شخصيت: طالب الموليٰ هڪ تاريخ ساز شخصيت هو. هو ڳڻن جو ڳهير، ڪچهريءَ جو مور، سنڌي ثقافت جو نمونو، فضيلت جو ڳهٽو هو. هو هڪ جامع صفات شخصيت جو مالڪ، هڪ قدآور شاعر، نامور اديب، منفرد نثرنگار، محقق، زباندان، لسانيات جو ڄاڻو، راڳ جو ماهر ۽ هڪ اعليٰ انسان هو. مطلب ته طالب الموليٰ سائين پنهنجي وسيع ذات ۾ هڪ ادارو هو. هو پنهنجائپ ۽ محبت جو مرڪز هو، جتي محبتين جا ميڙاڪا متل هوندا هئا. سندس فيض جي پالوٺ عام هئي، جتان ڪيترن ئي فيض ورتو. انساني عظمتن جو موتين جي کاڻ مان مليل املهه ماڻڪ هو. سچ ته اهڙا مانجهي مرد، روز روز ناهن پيدا ٿيندا، ڪنهن سگهڙ جي چواڻي:

مبارڪ تنهن مادر کي جنهن اهڙا ڄام ڄڻيا!

طالب الموليٰ سائينءَ جي هانوَ ۾ هُرندڙ، چِت ۾ چُرندڙ، سدابهار شخصيت اڄ هن سانپر جي پردي تي اُپريل آهي. سندس سوين ساروڻيون، اڻڳڻت يادگيريون، کوڙ ساريون ادبي محفلون، قربائتيون ڪچهريون، راڳ جون رس رهاڻيون، ماکيان مٺيون ڳالهيون، ’يادن جو چانورو‘ بنجي چُڪيون آهن، جنهن جي سيتل ڇانوَ ۾ پلجندڙ سانپرن جا اوٺارا ايندا رهن ٿا.

آءٌ هڪ عقيدتمند جي حيثيت ۾، يادن جي چانوري مان، ڳالهيون ياد ڪندي، سندس ڳڻن کي ڳڻيندو، ڳڻائيندو ۽ ڳائيندو آهيان ۽ نتيجي طور فرحت محسوس ڪندو آهيان. سنڌ جا اڪثر پير ’چِپر ڪٽ‘ تي سينگاريل سنڌي سيج تي وهندا آهن، جڏهن ته مريد/ ملاقاتي هيٺ فرش تي هوندا آهن. طالب الموليٰ سائينءَ وٽ اهو رواج نه هو. سندس اعليٰ ڪردار جو هڪ مثال هي به آهي ته پاڻ نولک مريدن/ عقيدتمندن/ مداحن جو روحاني پيشوا هوندي به، ملاقاتين سان هڪدم ملاقات ڪندو هو. ڳِلمن ۽ غاليچن سان سينگاريل پٽ تي ويهي سِڪ ۽ اُڪير مان، روايتي ڪِل ڪيڪار ڪانپوءِ، حال احوال وٺي، پنهنجي خاص موهيندڙ انداز ۾ گفتگو ڪندي، دل جا دروازا کولي ڇڏيندو هو.

منهنجي پهرين ملاقات سال 1960ع واري ڏهاڪي جي اوائلي سالن، سندس گاڏي کاتي واري بنگلي ”امين

منزل“ ۾ ٿي هئي. هي اهو دور هو، جڏهن طالب المولىٰ سائينءَ جي شاعري مقبوليت جا رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيا هئا. سندس شاعري ”طالب مولا طلب ۾“ جي لفظن ۾ ضرب المثل بڻجي چڪي هئي.

فنڪارن مان مصري فقير، ثقافتي محفلن جي جان بڻجي چڪو هو، جنهن طالب المولىٰ جي شاعريءَ کي پنهنجي مٺڙي آواز ۾ عام ڪري ڇڏيو هو. استاد منظور علي خان جو عروج هو. استاد محمد ابراهيم ۽ استاد جمن جي درديلي آواز جو جادو پري پري تائين پهچي چڪو هو. انهن ڏينهن ۾، محمد يوسف فن جي دنيا ۾ نئون ساماڻو هو. سندس ”الاڙي گهوڙا ڙي“ وارن لفظن ۾، پرپور نموني ۾ دانهن ڪرڻ جي انوکي انداز، ماڻهن کي موهي وڌو هو. انهن سڀني فنڪارن کان علاوه، ڪيترن سارن فنڪارن، طالب المولىٰ سائينءَ جي ڪلام کي ڳايو. رونا ليلىٰ اڳتي هلي طالب المولىٰ کي دلفريب انداز ۾ وڏي ڌڄ سَڄ سان ڳايو.

1960ع واري ڏهاڪي جي شروعاتي سالن مان هڪ سال (تاريخ ۽ سال ياد ناهي) گورنمينٽ ڪاليج ميرپورخاص ۾، شاهه لطيف جي ورسي ملهائجي رهي هئي، جنهن جي صدارت، طالب المولىٰ سائينءَ ڪئي. موقعي جي مناسبت سان تقريرون ڪيون ويون، مقالا پڙهيا ويا، ساز ۽ آواز جي ميلاپ ۾، شاهه جو ڪلام پيش

ڪيو ويو. رات جي پوئين پهر تائين محفل متل رهي. طالب الموليٰ، باوقار طريقي سان، سارو وقت ويٺو، هر گهڙي تازو توانو لڳي رهيو هو. ورسيءَ واري پروگرام جي رسمي پڄاڻي ٿي، جنهن ڪانپوءِ هڪدم راڳ رنگ جي غير رسمي محفل شروع ٿي، جيڪا فجر جي نماز مهل پوري ٿي. استاد منظور علي خان مرحوم، طالب الموليٰ سائينءَ جو هيٺيون مشهور غزل جملي صلاحيتن سان پهريون ڀيرو ڳائي داد حاصل ڪيو:

سڄڻ توکي خبر ڪهڙي ته منهنجي رات ڪيئن گذري،
رڳو آهن ۽ دانهن ۾ پرين پرڀات ڪيئن گذري!

استاد منظور علي خان غزل ڇا ڳايو؟ بس تنگ توري ڇڏيائين، مخدوم سائين سارو وقت ڦرنو لڳي رهيو هو ۽ سندس منهن مبارڪ تي، اوجاڳي سبب، ٿڪاوٽ جو ڪو آثار نه هو.

1960ع واري ڏهاڪي (1961-64ع) ۾، پبلڪ اسڪول حيدرآباد ۾، هڪ باني استاد ۽ شعبهء سنڌيءَ جي سربراهه جي حيثيت ۾، بنده جي قائم ڪيل سنڌي ادبي سنگت (سنڌي لٽرري سوسائٽي) پبلڪ اسڪول حيدرآباد پاران، غير نصابي ۽ ثقافتي سرگرمين کي تيز ڪيو ويو، جن ۾ مطالعاتي ڪلاس، سنڌي اسٽيج ڊراما، مباحثا ۽ ادبي محفلون شامل هيون، سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ لاءِ ڪئين پروگرام پيش ٿيندا رهندا هئا، جن جون

رپورٽون، وقت جي اخبارن ۽ اسڪول مئگزين ”اينڊيور“ ۾ اينديون رهيون هيون. انهيءَ سلسلي ۾، 1964ع ۾، شهنشاهه لطيف جي حوالي سان. ”يوم لطيف“ جو پروگرام رٿيو ويو، جنهن جي صدارت لاءِ سائين طالب الموليٰ کي عرض ڪيو ويو، جيڪو هن صاحب، وڏي هيج مان قبول ڪيو.

ان زماني ۾، انگريز تعليمي ماهر، ايف. اي جونس پبلڪ اسڪول جو سربراهه هو. هن انگريز پرنسپال کي، شاهه لطيف جي شخصيت، سندس آفاقي شاعريءَ جي اهميت ۽ سندس ڪلام کي سازن ۽ آوازن جي سنگم ۾ پيش ڪرڻ جي روايتن کان آگاهه ڪرڻ ۽ مهمان خاص جي باري ۾ ڄاڻ ڏيڻ لاءِ بنده هڪ تفصيلي نوٽ ٽائيپ ڪرائي، محڪمه اطلاعات سنڌ پاران شايع ڪرايل انگريزي رسالي سان گڏ پيش ڪيو ويو. پرنسپال صاحب هڪ هفتي جي مطالعي ۽ ويچار ڪانپوءِ، جشن منعقد ڪرڻ، مهمان خاص کي سندس پاران مدعو ڪرڻ، خرچ پکي لاءِ رقم منظور ڪرڻ جي تحريري اجازت ڏئي ڇڏي.

اهڙيءَ طرح 7- مارچ 1964ع تي ’يومِ لطيف‘ جو پروگرام، اسڪول جي آڊيٽوريم ۾ (جنهن لاءِ مون پرنسپال جوائس صاحب کان مڙساڻو وعدو ورتو ته لطيف سرڪار جي نالي پٺيان ان جو نالو ’لطيف

آڊيٽوريم‘ رکيو ويو، ڇاڪاڻ ته ان دور ۾ اسڪول جي چئن ئي هاسٽلن/ هائوسز مان ڪو هڪ به ڪنهن سنڌي شخصيت جي نالي منسوب نه هو/ هاڻي اسڪول جي باني ڪمشنر، نياز احمد جي نالي پٺيان منسوب ٿيل آهي) رکيو ويو. دعوت ناما جاري ڪيا ويا. ضروري تياريون مڪمل ڪيون ويون. پرنسپال کان علاوه، اسڪول جي وائيس پرنسپال اي. آر اسڪاٽ صاحب لاءِ سنڌي زبان ۽ ثقافت اوپريون شيون هيون، هنن تمام گهڻي دلچسپي ۽ تعاون جو مظاهرو ڪيو. شاگردن کان اردو، سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ تقريرون تيار ڪرايون ويون. دور جي چونڊ اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن ۽ صحافين کي دعوت ناما پهچايا ويا. سنڌن واپسيءَ سميت ٽرانسپورٽ جو بندوبست پڻ ڪيو ويو.

آءٌ جاري ڪيل دعوت نامن جي هڪ ڪاپي، ڪنفرميشن طور، سائين طالب المولیٰ کي روبرو پهچائڻ لاءِ ڪٽي پهتس ته پاڻ فرمايائون:

”انگريز بهادر سنڌي ڪيئن سمجهندو؟“ عرض ڪيم ته ”سائين، ڪا ڏکيائي محسوس نه ٿيندي! نيٺ تيارين جي وٺ وٺان ۾، ڏينهن گذري ويا ۽ 7 مارچ 1964ع وارو ڏينهن به اچي ويو.

جشن واري ڏينهن شام جو پرنسپال سميت اسان سڀ واسطيدار انتظار ۾ هئاسن. سنڌن آمد جو اعلان ڪيو

ويو. پاڻ گاڏيءَ مان لٿا ته سندن شاندار استقبال ڪيو ويو. ڪين گلن جا هار پهرايا ويا. هال ۾ آيا ته سڀ شاگرد ۽ دعوتي وغيره سندن احترام ۾ اٿي بيٺا ۽ تاڙين جا واڄٽ ٺيندا رهيا. ڪين اسٽيج تي آندو ويو. سندن پرسان ويٺل پرنسپال جونس صاحب، مخدوم صاحب جو ڪلي آڌر ڀاءُ ڪيو ۽ سندس چيل لفظن جو سنڌي ترجمو ڪيو ويو. پوءِ طالب الموليٰ سائين، پنهنجي محبوبانه انداز ۾، ڪيڪارجي موٽ سنڌي زبان ۾ ڏني، جنهن جو پڻ انگريزي ترجمو ڪيو ويو. پوءِ تلاوت ڪلام پاڪ سان، محفل جي شروعات ٿي. بنده سنگت پاران مرحبائي تقرير ڪئي. ان بعد شاگردن پاران تقريرون ڪيون ويون، جنهن ڪانپوءِ فنڪارن شاهه جو راڳ پيش ڪيو. ڳائيندڙن ۽ سندن طرفان پيش ٿيندڙ شاهه جي ڪافين جو تعارف انگريزي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ ٿيندو رهيو. آخر ۾ مخدوم صاحب پنهنجي صدارتي تقرير ۾، شاگردن جي ثقافتي سرگرمين ۽ اسڪول جي انتظاميه جي تعريف ڪئي ۽ حصو وٺندڙ شاگردن ۾ انعام ورهايا. محفل جي پڄاڻيءَ تي، انگريز پرنسپال، رومن ليٽرس ۾ لکيل شڪريي جا سنڌي لفظ چيا:

”آءٌ اوهان سڀني جو بيحد شڪرگذار آهيان،“

اهڙي طرح اها يادگار محفل رات جو ٻارهين بجي تائين جاري رهي، جنهن بعد مهمانن کي رخصت ڪيو ويو.

علمي، ادبي خدمتون:

سندس يادن جي حوالي سان، طالب الموليٰ سائينءَ جي ڪيل خدمتن کي ورجائي ڇاڻائڻ بنده لاءِ، عزت جو باعث آهي. 1936ع ۾ هالن ۾ ’الزمان‘ پريس لڳائي ويئي، جتان هفتيوار ”پاسبان“ اخبار جاري ڪيائين. بعد ۾ ماهوار ”فردوس“ پڻ سندس سرپرستيءَ ۾ هالن مان جاري ڪيو ويو. ”بزم طالب الموليٰ“ قائم ڪئي ويئي، جنهن جون شاخون سنڌ جي مختلف شهرن ۾ کوليون ويون. پاڻ ڪيترن ئي علمي ادبي ادارن جو سرپرست اعليٰ رهيو. 1957ع ۾، جميعت الشعراءَ سنڌ جو سرپرست چونڊيو ويو. 1955ع ۾ هالن ۾ راڳ ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي. 1955ع کان سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر ۽ ونيونٽ آٽڻ ڪانپوءِ چيئرمين چونڊيو ويو. پاڻ هالن جي تعليمي ادبي ۽ ثقافتي ادارن جو سرپرست اعليٰ هو. بسنت هال حيدرآباد ۾، مزاحيه ڪانفرنس سندس فياضي ۽ زنده دليءَ جو سڀ کان وڏو ثبوت آهي، سياست ۾ سندس فعال ڪردار هميشه ياد رهندو.

ادبي تخليقات:

اسان جو طالب الموليٰ، صاحبِ ديوان شاعر، اديب، نقاد، محقق، موسيقيءَ جي علم جو ماهر هو، پاڻ ”زمان ٿوڙي“ ايجاد ڪري راڳ ۾ پنهنجي اعليٰ ڄاڻ جو ڏاڪو ڄمائي ويو.

طالب الموليٰ سائينءَ ويهن کان مٿي ڪتاب لکيا، جن مان ڪيترائي شايع ٿي چڪا آهن. سندن سنڌي ادبي ڪاوشن کي فخر مان پيش ڪري سگهجي ٿو.

سماجي خدمتون:

مخدوم صاحب ڏُکي انسانن جون وَس آهر وڏيون خدمتون ڪيون، جن مان ڪي واقعا، ڪارنامن کان گهٽ نه ٿا سمجهيا وڃن. 1956ع واري ڦهري ٻوڏ کان، هالن ۽ اوسي پاسي جي ٻين سوين ڳوٺن/ شهرن کي الله بچايو، مخدوم صاحب بچايو. پاڻ پنهنجي سر، مستين پرئي دادلي درياهه سان مهاڏو اٽڪائي، ان کي ”ٻوڙ ٻوڙان“ کان باز رکيو.

سياسي زندگي:

مخدوم طالب الموليٰ 1950ع کان سياسي زندگيءَ جو آغاز ڪيو 1952ع ۾ ميونسپل ڪميٽي هالا جو صدر ۽ 1960ع ۾ بلديه هالا جو پهريون چيئرمين ٿيو. ايوب خان واري دور کان قومي اسيمبليءَ تي چونڊبو آيو. 1969ع کان آخري دم پاڪستان پيپلز پارٽيءَ سان لاڳاپيل رهيو.

ادب نوازي:

دربار طالب مان ڪيترن ئي شاعرن، اديبن ۽ فنڪارن فيض ورتو. سندس ادب نوازي ۽ ادب پروريءَ جو ڪو مثال نه ٿو ملي. اهي ناميارا اديب ۽ شاعر، جن طالب الموليٰ سائينءَ مان پرايو، تن مان ڪي نالا هن ريت آهن:

غلام محمد گرامي، سرشار عقيلي، اسدالله شاهه ٽکڙائي، احسن الهاشمي، اختر هالائي، جان محمد ”اضعف“، پير محمد ’سائل‘، منصور ويراڳي، عبدالرحيم ’بيدل‘، ’ساقي‘هالائي، ’غلام‘ هالائي، انور هالائي، سليم هالائي، محمد اسماعيل ’فدائي‘، ولي سروري محبوب سروري وغيره.

مجتا:

طالب المولىٰ سائينءَ کي پنهنجي جيئري ئي مجتا ملي ويئي. سندس علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سياسي خدمتن جي عيوض کيس ”تمغهءِ پاڪستان“، ”هلال امتياز“، ”شاهه لطيف ايوارڊ“ (1961ع) مليا.

شاعري:

طالب المولىٰ کي ننڍي هوندي کان ئي شاعريءَ ۽ راڳ جو شوق هوندو هو. شاعريءَ ۾ پهريائين ”بيوس“ پوءِ ”فراقي“ ۽ ”زمان شاهه“، جڏهن ته آخر ۾، 1949ع کان ،”طالب المولىٰ“ تخلص اختيار ڪيائين. طالب المولىٰ ڪافي ۽ ”غزل“ جو پهرئين جوڙ جو شاعر هو. فن ۽ فڪر جي لحاظ کان، سندس ڪافيون ۽ غزل پنهنجو مٽ پاڻ آهن. سندس شاهڪار ڪافيون ۽ غزل مختلف فنڪارن جي آواز ۽ مختلف موسيقارن جي ترتيب ڏنل ڌُنن ۾ بهاريل، هند سنڌ ۽ اجا به دنيا جي ملڪن ۾ بيحد مقبول آهن. چوندا آهن ته شاعري نالو ئي اهڙي ڪلام

جو آهي، جنهن کي ڳائي وڄائي سگهجي. سندس ڪلام کي گهڻو تڻو سنڌ، پنجاب ۽ هندستان جي ناميان فنڪارن ڳايو آهي.

غزل:

طالب الموليٰ جي غزلن ۾ رنگ تغزل جو ڀرپور انداز ملي ٿو، سندس موزون شاعري، عروض جي لوازمات جي عين مطابق، استادانه اسلوب ۾ رسيل آهي.

طالب الموليٰ محبت جو وڻجارو هو، هو پيار ۽ محبت جو شاعر هو، جنهن محبتي ميڙي، قدردانن جي هڪ وسيع دنيا آباد ڪئي. محبت جو متوالو چوي ٿو:

طالب الموليٰ هٿ ڪئي الفت،
گڏ انهي کان نه سيم وزر ٿيو.

لسانيات، گرامر جي لحاظ کان، مخدوم ”طالب“ جي شاعريءَ جي سڀ کان وڏي خوبي اها آهي ته سندس ڪلام ۾ محاوري جو زور آهي. اهو ئي سبب آهي، جو سندس ڪافين ۽ غزلن مان اڪثر سِٽون، مصراعون، اشعارَ، گفتگو ۾ ادبي تحريرن جا عنوان ۽ موضوع بنجي ويا آهن. سندس لفظن جي چونڊ انوکي ۽ انهن کي استعمال ڪرڻ جو انداز نهايت وڻندڙ آهي. سندس شاعريءَ جي هڪ وڏيڪ خوبي اها آهي ته ان تي نغمگيءَ جو عنصر غالب آهي، جيڪو ساز ۽ آواز جي سنگم ۾ ادا ٿيندي، جادو جاڳائي ڇڏي ٿو. سندس ڪلام کي سنڌ کان علاوه

ملڪ جي سڀني حصن ۾ ۽ ملڪ کان ٻاهر هندستان، سينگاپور، وغيره ۾ ڳايو وڄايو ۽ پسند ڪيو وڃي ٿو. سندس مقبوليت جو سڀ کان وڏو ثبوت اُهي ڪيسٽون آهن، جيڪي سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر، هٿئون هٿ وڪامي وڃن ٿيون ۽ سنڌ ۾ هر جاءِ، هر طرف، هر هوٽل، هر گهر مان انهن وڄندڙ ڪيسٽن ۾ مختلف آوازن ۾ رڪارڊ ڪيل سندس شاعري ٻڌڻ ۾ اچي ٿي.

هند، سنڌ جو هي سدا حيات شاعر، صدين تائين اسان جي دلين ۾ رهندو ۽ سندس نيڪ نالو، وڏي عزت سان ورتو ويندو. طالب سائينءَ کي، خراج عقيدت پيش ڪرڻ جو سڀ کان سٺو طريقو اهو آهي ته سندس تخليقات کي پڙهيو ۽ سمجهيو وڃي. انهي کان علاوه زنده قوم وانگر اسان جو فرض آهي ته سندس ياد کي هميشه لاءِ زنده رکڻ لاءِ سندس نالي ۾ ڪو تعليمي ادارو، ڪا اسپتال، ڪو مدرسو، ڪو موسيقي جو اسڪول قائم ڪري وڃون ٻولي ۽ ادب جي واڌاري لاءِ ”طالب الموليٰ“ جي نالي سان منسوب تعليمي ۽ ادبي ايوارڊ جاري ڪريون.

(نئين زندگي، جون 1963ع)

شخصيت | مهراڻ

جي.ايم.سيد

مخدوم ميان محمد زمان صاحب،
مخدوم ميان غلام محمد صاحب قريشي

هي صاحب، مخدوم نوح عليہ الرحمت جو 16 نمبر سجاده نشين آهي.

سندس جنم جي تاريخ 9 محرم سنہ 1338هہ مطابق 16 _ سيپٽمبر 1919ع آهي.

پاڻ اول ۾ قرآن شريف درگاه جي مجاور حافظ ولي محمد وٽ پڙهياائين ۽ ان کانپوءِ سنڌي حاجي عبدالغفور وٽ ۽ آخوند عبدالرحمان وٽ ۽ فارسيءَ جي تعليم مولوي عبدالحي ٽيڙهيءَ واري ۽ مولوي محمد عالم وٽ ورتائين.

ننڍي هوندي سندس چاچي مولوي ميان غلام حيدر صاحب جي تربيت هيٺ رهيو جو سندن جد امجد مرحوم جي ڏينهن ۾ سمورو ڪاروبار سنڀاليندو هو. سندن ڏاڏي مرحوم مخدوم ميان ظهيرالدين صاحب سنہ 1927ع ۾ ڪئي ۽ ان کانپوءِ سندن والد درگاه سروريءَ جو سجاده نشين ٿيو.

هي پنهنجي والد کي اڪيلو فرزند هو. سنہ 1937ع ۾ جڏهن 18 سالن جي عمر کي رسيو تہ سندس پهرين شادي باگي جي پيرن وٽان ٿي، جي بہ مخدوم نوح عليہ الرحمت جي اولاد مان قريشي پير آهن. ٽن سالن بعد سندن اهليہ وفات ان مان کيس هڪ فرزند ميان محمد امين صاحب ٿيو. ان کانپوءِ مولوي فضل احمد غزنويءَ جي نياڻيءَ سان ڊسمبر سنہ ۾ شادي ڪيائين.

سندن والد ميان غلام محمد صاحب 30 ذوالحج سنہ 1363هہ مطابق 16 ڊسمبر 1944ع تي وفات ڪئي. هي سنہ جي شروعات ۾ سجاده نشين ٿيو. ان وقت سندس عمر 15 سال هئي. پيو سندس ڪاروبار ساڳيءَ طرح هن جو چاچو غلام حيدر سنڀاليندو رهيو. مخدوم ميان غلام حيدر 27 رمضان سنہ 1372هہ مطابق 9 جون 1953ع تي وفات ڪئي. ان سمورو ڪاروبار کيس سنڀالڻو پيو.

مخدوم صاحب کي شاعريءَ ۽ راڳ سان ننڍي هوندي کان شوق هو. پهريائين تخلص "بيوس"، پوءِ "فراق" ۾ "زمان شاهہ" ۽ آخر ۾ سنہ 1949ع کان "طالب المولیٰ" اختيار ڪيائين.

پاڻ سنہ 1936ع ۾ هالن جي شهر ۾ "انجمن علم و ادب" جو پايو وڌائين. جنهن جي سهاري هيٺ ڪيترين ڪانفرنسون سڏايون ويون. سنہ 1937ع ۾ سيٺ نئي خان گويي جي اثر ڪري راڳ ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو. ادبي ڪمن ۾ دل وٺڻ ڪري هالن ۾ هڪ پريس "الزمان" نالي سان کولرايائين. جنهن مان ڪو وقت هفتيوار اخبارون "پاسبان" ۽ " نڪرنديون هيون. 1950ع ۾ هالن مان هڪ ماهوار رسالو "فردوس" سندس سرپرستيءَ هيٺ جاري ٿيو. 1952ع ۾ ماسٽر خان "غريب" سيتا شهر مان ماهوار رسالو "طالب المولیٰ" سندس سرپرستيءَ هيٺ ڪڍيو. 1952ع کان سندس سرپرستي حيدرآباد مان "شاعر" رسالو نڪرڻ لڳو.

1946ع ۾ سنڌي شاعرن جي جماعت "جميعت الشعراء" نالي سان قائم ٿي. ان ۾ هي دلچسپي وٺڻ لڳو جنهن 1952ع ۾ جيڪب آباد واري اجلاس ۾ سرپرست چونڊيو ويو. 1957ع ۾ کيس گهوٽڪي ڪانفرنس جي موقعي تي جماعت صدر چونڊيو ويو جنهن حيثيت سان پاڻ اڃا تائين انهيءَ جماعت سان وابستہ رهندو اچي.

تعليم سان خاص دلچسپي اٿن. "طالب المولیٰ هاسٽل هالا" ۽ "طالب المولیٰ هاءِ اسڪول، دادو" سندس ان دلچسپي جا زنده مثال آهن.

1954ع ۾ اداره "روح ادب سنڌ" جو بنياد رکيائين. جنهن جي سهاري هيٺ هال ۾ راڳ ڪانفرنس 1955ع ۾ سڏايائين ۽ ماهوار رسالو "روح ادب" جاري ڪرايائين. نومبر 1955ع ۾، "بزم طالب المولي" جو بنياد وڌائين. جنهن جون سنڌ ۾ ڪيترين ئي شاخون کلي ويون آهن. جنوري 1956ع ۾ ميرپور بٺوري ۾ لاڙ ادبي ڪانفرنس سندن صدارت هيٺ ڪلي ٿي. سنڌي ادبي بورڊ جو 1955ع کان ميمبر رهندو آيو. مارشل لا کان پوءِ بورڊ جي نئين سر تشڪيل ۾ هن کي چيئرمين نامزد ڪيو ويو. نومبر 1955ع کان شاهه لطيف يادگار ڪميٽيءَ ۽ ڪلچرل مرڪز جو ميمبر نامزد ٿيو ۽ ان کانپوءِ به انهن تي ميمبر هلندو اچي. حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي مشاورتي ڪميٽيءَ جو ميمبر آهي. سنڌ جي اڪثر ادبي مجلسن ۾ سندس شرڪت ضروري چائي. ڪين دعوت ڏيڻي گهرايو ويندو آهي. پاڻ هن وقت تائين 17-18 ڪتاب تصنيف ڪري چڪو آهي. جنهن جي لسٽ رسالي "مهراڻ" جي يادگار نمبر 1957ع ۾ ڇاپايل آهي. جنهن تان ڪجهه بيان هن احوال لاءِ ورتل آهي.

مخدوم صاحب 1953ع جي چونڊن ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تي بنا مقابلي جي چونڊجي آيو. مسلم ليگ وزارتي پارٽيءَ جو ميمبر رهيو. مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جي چونڊ ۾ نه بيٺو. مارشل لا کان پوءِ نئين آئين جي چونڊن ۾ هي مرڪزي اسيمبليءَ تي ميمبر چونڊجي آيو. مرڪزي اسيمبليءَ جي تازين چونڊن ۾ پڻ مخدوم صاحب ڪامياب ٿي ان نشست تي فائز رهيو. سندس طبيعت جو اصل لاڙو ادب ۽ ثقافت طرف زياده آهي. پر مڪاني ضرورتن ۽ وقتي مصلحتن جي بناءَ تي هي مجبوراً سياست ۾ حصو وٺي ٿو. بدقسمتيءَ سان گهڻي وقت کان سنڌ جي اڪثر خاندانن، سياست عمل جي مدنظر اقتدار ۾ آيل پارٽيءَ سان ساٿ ڏنو آهي. جا ڳالهه مخلص قومي ڪارڪنن جي نقط نگاهه کان ملڪ ۽ قوم جي مفاد عام لاءِ مضر پئي رهي آهي. مخدوم صاحب به جڳ جهڙو ٿي پئي رهيو آهي. ان ڪري مٿس ميار رکڻ يا نڪته چيني ڪرڻ ٺيڪ نظر نٿو اچي. هن وقت حالت ان ڪڙيي تي وڃي بيٺي آهي. ته سنڌي من حيث القوم سياسي ميدان ۾ شڪست کائي چڪا آهن. وڪائن گهوڙن جا ملهه ٿي ڪوڏ ٿيندا آهن. ان ڪري مخدوم صاحب جي زندگيءَ جي سياسي پهلو کي ڇڏي، صرف ان جي ادبي ۽ ثقافتيءَ پهلوءَ جو ذڪر ڪيو اٿم.

دنيا جي تاريخ ۾ ڪيترا مثال ملن ٿا. جڏهن ڪن قومن کي سياسي ميدان تي شڪست ملڻ جي باوجود، اهي قومون ختم ٿيڻ جي عيوض، ڏک جهلي، وري زنده ٿي ويون آهن. بشرطيڪ شڪسته خورده قومن سندن ادب ۽ ثقافت کي مرڻ نه ڏنو. روم جي حامين جو يونان تي قبضو ٿيو. پهرين سمجهڻ ۾ ائين پئي آيو ته يونان ختم ٿي ويندو ليڪن يونانين جو ڪلچر ۽ ادب سلامت رهڻ ڪري، خود رومن لوڪ يونان جي تهذيب جا پوئلڳ ٿي پيا. يونانين جي سياسي شڪست ثقافتي ڪاميابيءَ ۾ بدلجي ويئي. ساڳي حالت منگولن جي ايران ۽ چين جي فتح ڪرڻ وقت بني. ايراني ۽ چيني ڪلچر ۽ زبان زنده رهڻ ڪري، منگول انهن جي رنگ ۾ رڱجي ويا. اسان به جيڪڏهن هن محاذ ثانيءَ کي محڪم جهلي پنهنجي ڪلچر ۽ زبان کي قائم رکيو اچون ته عين ممڪن آهي ته ٿوري وقت کانپوءِ اسان جي سياسي شڪست ڪلچرل ڪاميابيءَ ۾ بدلجي وڃي.

انهيءَ نقط نگاهه کان مخدوم صاحب جي سنڌي ادب ۽ ثقافت کي زنده رکڻ جي ڪوشش اهم درجو رکي ٿي.

سنڌي ڪلچر اتحاد انساني ۽ امن عالم جو پيغامبر آهي. سنڌ جا درويش ۽ بزرگ انهيءَ پيغام جا حامل هئا.

سنڌ جي اديبن کي گهرجي ته مخدوم صاحب جي سياسي مجبورين کي درگذر ڪري، سندس ادبي ڪوششن جي ٻيڙائي ڪن. خدا کيس عمر دراز بخشي ۽ ڪانئس سنڌي ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪرائيندو رهي.

مخدوم صاحب کي پنج فرزند آهن:

(1) مخدوم زاده ميان محمد امين صاحب، (2) ميان غلام محمد صاحب، (3) ميان الهچايو (4) ميان عبدالحسين ۽ (5) ميان غلام حيدر.

(جُتب گذاريم جن سين، جلد پهريون 1967، سنڌي ادبي بورڊ)

اسد الله شاهه 'بيخود' حسيني

مقدمو: 'چپر ۾ چڙيون'

شاعري ڇا آهي، ڇو ٿي ڪئي وڃي، شاعريءَ مان فائدو ڪهڙو نقصان ڪهڙو شاعر ڪير آهي، ڪهڙين مجبورين ڪري قلم کڻي ڪاڳر تي ڪارا ڪري، ايترو وقت ڪيئن ٿو بچائي، جو دنيائي ڌنڌن کان دل دماغ کي واندو ڪريو وهي ٿو پنهنجا ۽ پرايا پٽڻا پٽي، سندس وجود سڄوروي خر لاءِ ڇگو آهي يا مٺو اهي سڀ سوال سمجهائڻ به سولا نه سمجهائڻ به سولا.

چون ٿا ته 'شاعري جزوي است از پيغمبري'، شاعرن وٽ غيب جي خزانن جون ڪنجيون آهن. شاعر ٿي سڄوري جا ڪتابي آهن يا وري شاعر گمراهن جا پوئلڳ آهن. جيڪي ڪجهه به آهن پر آهن سموري جهان کان الڳ جنس. يا ته ڪنڀار وانگي مٽيءَ جي مُٽ کي ڳوهيو سوهيو ستيو ڪٽيو چڪ تي چاڙهيو لپيو ٺاهيو پره جو باهيون ڏيو ڪي ڪارا ڪي ڪمرا، ڪي سادا، ڪي چٽڪمرا، ڪي سڃا ۽ سالم، ڪي ڪچا ۽ پڪا ڪيو پام ڪري ۽ ملڪ ۾ ورهائي، پر پاڻ اهو جو گهر ۾ دانگي به سڃي نه. مطلب ته هر هنرمند ۽ ڪاريگر سان سندس پيٽ ۽ مقابلو ڪرڻ ڪانپوءِ به انهي نتيجي تي پهچبو ته هي همراهه ڪا شيءِ ٿي ٻي آهي:

بسيار خوبان ديده ام اما تو چيز ديگري

اهين چئجي ته شعر انسان جي جذبات ۽ احساسات سان واسطو رکي ٿو. شعر فڪر جي عميق گهراين جو حامل، واردات قلبيءَ جو مظهر، عشق ۽ الفت، پريم ۽ پياس، سوز ۽ گداز سڪ ۽ ڇڪ جو حسين ۽ ظاهري لباس ڍڪي جي آهُن ۽ دانهن جو مؤثر ذريعو قدرت جي دلفريب ۽ دلڪش مناظر جو عڪس، ڪائنات جي همه گير ۽ عالمگير وسعتن کي پاڻ ۾، جذب ڪرڻ وارو حسن جي رشڪ آفتاب، نور ۽ ضيا، ناز ۽ ادا، جور ۽ جفا، دلبري ۽ دلدهي دلفريبي ۽ دلربائي، ڪج روي ۽ ڪج ادائيءَ جي تصوير آهي.

شاعر گويا درد ۽ الم جو پيڪر آهي. ڪيف ۽ سرور جو مجسمو آهي. هر موچاري شيءِ جو عڪس سندس دل جي آرسيءَ تي منعڪس ٿئي ٿو. بلبل جو نغمو ڪوئل جي ڪوڪ، چپهن جي چهه چهه، گل جو ٽڙڻ، باغن جي بهاري، جهڙُ ڦُڙ جي لطافت، بهار جي مند جي پرڪيف ڪشش، سج جو تاب، چنڊ جي ٿڌي روشني، تارن جي جڳ مڳ، سرو ۽ سمن جو دلبري شان، نرگس جي نيمخواب اک، صبا جي ٿڌاڻ، شاعر جي بيادل تي پنهنجي هوشربا جمال ۽ رعنائيءَ سان جلوه افروز ٿي ٿئي، تڏهن شاعر انهن فطرت جي نيرنگين ۾ فنا ٿي وڃي ٿو ۽ سندس هر فڪر فطرت سان هم آهنگ ٿئي ٿو.

علمي حيثيت سان مٿين خوبين واري سڄوري ڪي ٿي شاعر سڏي سگهجي ٿو. سندس شعر انسان جي مثل دل کي جياري ٿو. سندس شعر همت ۽ مردانگيءَ جو سبق آهي، اخلاق ۽ نيڪ نيتيءَ جو باب آهي، عشق ۽ الفت، سوز ۽ گداز سچائي ۽ سٺائيءَ جو داستان آهي. سندس شعر ٻڌڻ سان سمجهبو ته فقط اسان لاءِ چيو ويو آهي ۽ دل آه ۽ واه ڪرڻ کانسواءِ رهي نه سگهندي. ڪي ڏينهن سندس ڪلام جي سرمستي من ۾ موجود هوندي. سندس ڪلام جي سؤ دفعا پڙهبو ته به نئون پيو لڳندو.

اهڙي شاعر کان سواءِ ٻيا پرائي لڪير جا فقير جن ڪڏهن نه پاڻ ٻچايو نه سور سٺا، نه جانيءَ جو جور ۽ جفا ڏٺو نه وره ۽ وفا جا پنڌ ۽ پيچرا پيرن هيٺان ڪيا، نه انسان سان همدردي، نه فطرت سان سندن واسطو باقي جو

ڪجهه اڳي چيو ويو آهي، تنهن ڪري طوطي وانگر بار بار پڙهي ۽ ٻٽي لفظ هيڏانهن هوڏانهن ڪري. ساڳين خيالن کي پنهنجي ناموزون ۽ درد ڪان خالي لفظن ۾ گهڙي پڙهن ٿا ۽ جيڏي مهل شعر پڙهن ٿا ته لڪي ٿيڻ جي بجاءِ ماڻهن جي ٺلول تي خوش ٿين ٿا. واه واه ۽ مڪرر مڪرر پٽي بهار بهار ٿين ٿا. جيتوڻيڪ سندن ڪلام پڙهندڙن لاءِ مٽي جو سور ۽ لاڪن گهٽتائيءَ جو سبب آهي. سندن ديوان ڪتبخانن جي سينگار جي بدران پسارين جي پڙين جي ڪم ٿا اچن ۽ سندن نقالي ٿوري ئي عرصي ۾ ڪليو پوي. اها شاعري نه پر وقت جو سيڙايو آهي.

ڪن ملوڪن جو چوڻ آهي ته شاعر اهو آهي، جيڪو ڪنهن خراب وٿ کي موچاري صورت ۾ پيش ڪري يا ناهوڪي شيءِ کي بڇڙو جامو پهرائي سگهي يا ماڻهوءَ جي مثل جذبن ۾ نشين جان پيدا ڪري يا رڻندل کي ڪلائي ۽ ڪلندڙ کي رئاڙي وجهي يا سست ۽ آرسي آدميءَ ۾ همت پيدا ڪري يا وري جيڪو ويڙهاڪ وڙ ڪنجيو ڦڏو ڦڏو ڪندو گهمي، انهي جو سندرو چوڙائي ٿڏي چانو ۾ وهاري ڇڏي.

ڪير وري چون ته اهو ماڻهو شاعر چوائڻ جي لائق ئي ناهي، جنهن استادن جي ڪلام کي نه فقط چڱيءَ طرح پڙهيو هجي، پر انهن جي ڪلام مان ڪيس هزارها شعر ياد به هجن. ڪي چون ته جيسين فاعلاتن فاعلات جي غرخسي کي چڱيءَ پر نه پروڙيو اٿس، وزن ۽ بحر جي گوناگون اوجهراڙن ۾ گهوتا نه کاڌا اٿس، لفظن جي جادوگري، لفاظي ۽ خيال جي ايڏي بلندي هجيس، جو پڙهندڙ به حيران ٿي وڃي ۽ سندس ارشاد کي سمجهڻ لاءِ لغتن جا ڍير لڳائي ڇڏي ۽ تشريح ڪري ته پنا ڪتائي ڇڏي ته پوءِ چئبو ته اهو عظيم شاعر آهي.

ڪي بزرگ چون ٿا ته شاعر اهو آهي، جنهن جا لفظ معني جي تابع هجن، جيڪڏهن لفظن جو شان ۽ شوڪت آهي ۽ معني لڪي لڪانو پڙهي الهانو ته پوءِ وقت جو سيڙايو آهي. وري لفظ به معني جي اهڙا تابع نه هجن جو شعر نه پر رڳو معني ئي معني هجي.

ڪي چون ته شعر انهن انساني جذبن ۽ احساسن جي اظهار جو نالو آهي، جيڪو جنهن به طريقي سان ادا ڪيو وڃي ته پڙهندڙ تي اثر ڪري ۽ هر ڪو ماڻهو ائين سمجهي ته هي ڳالهه ته منهنجي به ذهن ۾ هئي، پر جڏهن قلم کڻي لکڻ جي ڪوشش ڪري ته لکي نه سگهي.

بهرحال جيترا ماڻهو اوتريون ڳالهيون ۽ جيترا ذهن اوتريون تشريحون. تشريحون ڪري وڃي بار پئبو پر وري به چئبو ته اچا شاعر کي سمجهڻ ۽ شاعر کي پروڙڻ لاءِ جيڪي سو ڪجهه گهرجي.

ڪسوٽيون ته ڪيئي آهن ۽ پڙهندڙن جا رايا به جدا جدا، هر راءِ شعر جي همه گير صفتن جي ڪنهن نه ڪنهن پهلوءَ تي روشني وجهي سگهي ٿي. شاعر جيڏي وڏي بلند مرتبي وارو هوندو اوڏو ئي وڏو سمجهو مقدمه نگار هئڻ به ضروري آهي.

طالب المولي شاعر جي حيثيت سان ايڏي اوچي مقام کي پهتل آهي، جو مون جهڙي سيڪڙاٽ سندس ڪلام جو جنهن به پيري مطالعو ڪيو آهي ته نيون معنائون، نوان خيال ۽ نئون لطف پلئہ پيو آهي ۽ مقدمو لکندي اعتراف ٿو ڪرڻو پوي ته سندس ڪلام کي پوري طرح پرجهي مقدمي لکڻ جو حق مون کان ادا ئي ڪونه سگهندو. آئون جيڪي ڪجهه عرض ڪندس، اها منهنجي پنهنجي سمجهه جي ٻٽاندر ئي سندس ڪلام جي اپٽار هوندي. شاعر جي ڪلام تي تبصرو يا شاعر پاڻ ئي ڪري سگهي ٿو يا وري ڪي وڏا عالم فاضل نقاد. آئون ته فقط يوسف جي خريدارن ۾ پنهنجو نانءُ ڳڻائڻ لاءِ چند پڳل تتل خيال ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.*

هن فقير حضرت طالب المولي سان سفر ۽ حضر ۾ تمام گهڻو وقت گذاريو آهي، منهنجي سائن نيازمنديءَ کي ٻي سورهون سال پيو هلي. منهنجي تعليمي تڪميل ۾ سندن مالي امداد ۽ همت افزائيءَ جو وڏو حصو آهي. سندن

* مٿان سوانح جو احوال ڪڍيو ويو آهي، جو اهو پين مضمونن ۾ اچي ويو آهي (ت.ج)

شخصيت جي گهري مطالعي ڪرڻ جو ڪافي موقعو به مليو اٿم. شايد سندن جماعت يا دوستن ۾ پير ميان محبوب علي ۽ سيد حيدر شاهه ولد سيد مٺن شاهه اجناڻي، سيشن جج ڪانسواءِ، جن ننڍپڻ کان وٺي سندن صحبت ۾ گذاريو آهي، اهڙو ڪو ٻيو ماڻهو نه هجي، جيڪو مون جيترو سندن طبيعت مان واقف هجي، پير فقير امير ڪبير ته ملڪ ۾ گهڻي ئي آهن. شان شوڪت، رعب تاب ۽ مان مرتبي وارن جي به گهڻائي پئي آهي، پر طالب المولي جهڙو همه صفت موصوف شخص ملڻ مشڪل آهي.

موچارا مهانڊا، موزون قد ۽ قامت، سريلو آواز مٺا ٻول، يارويسي، دوستن تي مهرباني، دشمن تي نوازش، سچائي وفاداري، نهٺائي ۽ نماڻائي، اميرن غريبن سان هڪجهڙائي هڪ ئي ماڻهوءَ ۾ ڳولڻي هجي ته هلي وڃي طالب المولي سان ملجي. ڪو وقت ته اهڙو هوندو هو جو نوڪر چاڪر تي ناراضپو ٿيو ته بجاءِ انهي جي جو انهيءَ شخص کي لڪائجي، چانهن ڪونه پيئندا هئا. جنهن تي ڪاوڙ هوندي انهيءَ کي وري خبر ئي ڪانه هوندي ته ڪو پاڻ مٿس ڪاوڙيل آهن. وري پاڻ ئي ٻڌائيندا هئا ته آئون فلاڻي يا فلاڻي تي رنج آهيان. تڏهن وڃي اهو همراه کين پرچائيندو هو. مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو ته پاڻ ڪاوڙ ۾ اچي ڪنهن ملازم کي گهٽ وڌ ڳالهايو هجين يا هٿ جو پونڊو ڏنو هجين. ڪاوڙ هوندي ته به ابا پٽ ڪري ڳالهائيو. وڏي عمر وارن ملازمن کي هميشه جمع جي صيغي سان مخاطب ٿين. ڪيترا اهڙا ماڻهو به هوندا جن جي ڪين خبر هوندي ته سندن خلاف آهن. تڏهن به سائن اهڙي سهڻي هلت هلندا، جو اڳلي کي محسوس ئي ڪونه ٿيندو ته ڪو هن شخص کي سندن پرڪارن جو پتو آهي. اڪثر پنهنجي ڳالهه ماري ٻين جي ٻڌن. ٻئي ڪنهن جي راءِ سندن راءِ جي خلاف هوندي ته پنهنجي راءِ جو اظهار ڪونه ڪن. اڪثر دوستن، مريدن، وينڊي ڏارين ماڻهن جا ڪم ڪاريون به پنهنجي خرچ تي ڪري ڇڏين. طبيعت جي ناسازي، اهم ڪمن جي گهڻائي ۽ ذاتي مصروفيتن جي باوجود ڪو اڙيات اچي نڪتو ته انهي جي ڪم جي پوئواريءَ لاءِ لاهور، راولپنڊي ۽ اسلام آباد پنهنجي خرچ تي وڃي نڪرن.

طالب المولي هڪ وڏو پير آهي. جيڪڏهن مريدن وٽ سير سفر تي مسلسل نڪري ته سڄو سال پيو مسافري ڪري پر مريد نه کٽن. پر شروع کان وٺي مسافري تي نڪرڻ کين پسند نه هوندو آهي. ڪيترا اهڙا علائقا به آهن. جتي باوجود مريدن جي زوربار ۽ منٿ ميڙ جي، هڪ دفعو به نه ويا آهن. مثلاً لاڙ جي حصي ۾ حيدرآباد کان وٺي شاهه بندر تائين جيترا مريد غوث الحق جا آهن. ڪنهن ٻئي بزرگ جا مشڪل سان هوندا. پر طالب المولي ڪڏهن انهي پاسي سفر تي نه ويو آهي. مريد ٻارهين مهيني يا هر ماهه پهرين سومار تي درگاهه جي زيارت تي اچي نڪرن. اهڙيءَ ريت رياست بهاولپور ۽ ٿر جي مٺي ۽ ڇاڇري تعلقن وغيره ڏانهن فقط هڪ دفعو مسافريءَ تي ويا آهن. خيرپور ميرس ۽ ٻين علائقن ڏانهن به فقط هڪ يا ٻه دفعو وڃڻ ٿيو اٿن. پنجاب ۾ خانقاهه ڊوگران، بلوچستان ۾ پاڳناڙي، مستونگ ۽ هندستان جي ڪيترن علائقن ۾ ۽ ڪيترن ٻين حصن ۾ به سندن ڪافي مريد آهن. پر فقط اتي جا ماڻهو ئي درگاهه جي زيارت تي ايندا آهن. طالب المولي ڏيڻ وارو ماڻهو آهي. جيڪي ڪيس ملي ٿو. انهي کان ٻيڻو قومي فلاح ۽ بهبود، علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي سرگرمين تي خرچ ڪري ٿو. خدا شال سنڌ جي ٻين پيرن سڳورن کي به ملڪ جي خدمت جو اهڙو موقعو ڏئي. جيئن هن خطي جي ڏتڙيل عوام جي خدمت ڪري سگهن.

طالب المولي جي مجلس ۾ علم ادب، راڳ رنگ، تهذيب تمدن، ذڪر فڪر، سير سفر ۽ شڪار جون ڳالهيون اڪثر هلنديون رهنديون آهن.

ڪڏهن ڪڏهن سندن محفل ۾ چرچو گهڻو به ٿيندو آهي. مزاح زندگيءَ جي ان کٽ مصروفيتن، ذهين مونجهاري ۽ زماني جي افراتفري کان وقتي طور جند ڇڏائڻ جو هڪ بهترين ذريعو آهي. ادب جي حدن جي اندر سنجيده چرچو به هڪ روح جي راحت آهي. طالب المولي جي حاضريءَ جي ماڻهن ۾ به ڪي اهڙا شخص آهن جو

ڪنهن شئي جو رڳو نالو زبان تي آيو ته رڙيون، دانهون پئجيون. بس رڳو ڏانئو چئو ته اوچتو هوڪرون پئجيون. حاضرين ڪل ۾ ہڏل هوندا ۽ ڏانئو فقير تڙي ڦاڙي ايڏو ته وڏو ۽ اهڙي انداز ۾ احتجاج ڪندو جو ڪو زمانو اهو نظارو اکين آڏو پيو ڦرندو.

سالن جا سال پاڻ پنهنجي خرچ تي ادبي محفلون ۽ مشاعرا ڪندا آيا آهن. ڪيترين ادبي انجمنن جو وجود سندن مالي ۽ اخلاقي مدد تي ئي منحصر بڻي رهيو آهي.

محترم قبلہ جي ايم سيد، طالب المولىٰ جي علمي ادبي خدمتن متعلق لکيو آهي: "پاڻ سن 1936ع ۾ هالن جي شهر ۾ "انجمن علم و ادب" جو پايو وڌائين. جنهن جي سهاري هيٺ ڪيترين ادبي ڪانفرنسون سڏايون ويون. ادبي ڪمن ۾ دلچسپي وٺڻ جي ڪري هالن ۾ هڪ پريس 'الزمان' نالي سان کولارائين. جنهن مان ڪو وقت هفتيوار اخبارون 'پاسبان' ۽ 'الزمان' نڪرنديون هيون. 1950ع ۾ هالن مان هڪ ماهوار رسالو 'فردوس' سندس سرپرستيءَ هيٺ جاري ٿيو. 1952ع ۾ ماستر جمع خان "غريب" سيتا شهر مان، ماهوار رسالو "طالب المولىٰ" سندس سرپرستيءَ هيٺ ڪڍيو. 1956ع کان سندس سرپرستيءَ هيٺ حيدرآباد مان 'شاعر' رسالو نڪرڻ لڳو.

1946ع ۾ سنڌي شاعرن جي جماعت "جميعت الشعراء" نالي سان قائم ٿي. ان ۾ هي دلچسپي وٺڻ لڳو جنهن جو 1952ع تي جيڪب آباد واري اجلاس ۾ سرپرست چونڊيو ويو. 1957ع ۾ ڪيس گهوٽڪي ڪانفرنس جي موقعي تي جماعت جو صدر چونڊيو ويو. جنهن حيثيت سان پاڻ اڃا تائين انهي جماعت سان وابسته رهندو اچي.

1954ع ۾ 'اداره روح ادب سنڌ' جو بنياد رکيائين. جنهن جي سهاري هيٺ هالن ۾ راڳ ڪانفرنس 1955ع ۾ سڏايائين ۽ ماهوار رسالو 'روح ادب' جاري ڪرايائين. نومبر 1955ع ۾ 'بزم طالب المولىٰ' جو پايو وڌائين. جنهن جون سنڌ ۾ ڪيترين ئي شاخون کلي ويون آهن. جنوري 1956ع ۾ ميرپور بٺوري ۾ لاڙ ادبي ڪانفرنس سندس صدارت هيٺ ٿي. سنڌي ادبي بورڊ جو 1955ع کان ميمبر رهندو آيو. (پهرين) مارشل لا کان پوءِ بورڊ جي نئين سر تشڪيل ۾ هن کي چيئرمين نامزد ڪيو ويو. نومبر 1955ع کان شاهه لطيف يادگار ڪميٽي ۽ ڪلچرل مرڪز جو ميمبر نامزد ٿيو ۽ ان کانپوءِ انهن تي ميمبر هلندو اچي. حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي مشاورتي ڪميٽي جو ميمبر آهي. سنڌ جي اڪثر ادبي مجلسن ۾ سندس شرڪت ضروري ڄاڻي، کين دعوت ڏئي گهرايو ويندو آهي. پاڻ هن وقت تائين 17-18 ڪتاب تصنيف ڪري چڪو آهي". (5)

مٿين خدمتن کان علاوه سنڌي لوڪ ادب کي زور وٺائڻ ۽ سگهڙن کي عوام جي روبرو پيش ڪرڻ جي ابتدا به طالب المولىٰ ڪئي ۽ انهي خيال کي عملي روپ ۾ آڻڻ لاءِ پهريون دفعو هالن ۾ سگهڙن جي ڪانفرنس سڏايائين. اهڙي ريت سنڌ ۾ چرچو پيو. نقل نظير به هڪ الڳ مقام رکن ٿا. مسخرا، ظريف، چرچائي ۽ نقال معاشري جون خاميون خوبيون عجيب وڻندڙ انداز ۾ بيان ڪن ٿا. جيڪا ڳالهه سنجيده نموني نه چئي سگهجي، اها مزاحيه انداز ۾ آسانيءَ سان پيش ڪري سگهجي ٿي. طالب المولىٰ جي ئي ڪوشش سان حيدرآباد جي بسنت حال ۾ مزاحيه ڪانفرنس ڪوٺائي وئي، جتي سنڌ جي چونڊ ظريفن حصو ورتو.

شاعري هجي يا ڪو بيو فن ان سان ٻن قسمن جا ماڻهو وابسته ٿين ٿا. هڪڙا جن کي خدائي ڏات مليل هوندي آهي. ٻيا جيڪي اڪتسابي ٿين ٿا، يعني لکي پڙهي، سکي ڪا شيءِ حاصل ڪرڻ وارا. ٿيا اهي جن کي اها شيءِ ورثي ۾ ملي هوندي آهي. هر گهر، خاندان، قبيلي ۽ قوم ۾ ڪي خاص خصوصيتون پشتان پشت هليون اينديون آهن. پلن پيڻان ڏلا ۽ ڏلن پيڻان پلا ته برابر ٿين ٿا، پر مجموعي طور چند خصوصيتون ساڳئي گهر جي پلن يا ڏلن ۾ ٿوريون ڪي گهڻيون ضرور ملنديون. انهيءَ ڪري ئي چوندا آهن ته سنڌي مهمان نواز آهن. اها هڪ قومي خصوصيت آهي. جا هن خطي جي ماڻهن کي ورثي ۾ مليل آهي. هتي جنهن کي اسين ڪنجوس چونداسون، ٻين قومن جي مقابلي ۾

اهو بہ وڏيڪ مهمان نواز ثابت ٿيندو، ماحول جي اثر کانسواءِ بہ خانداني طور تي ڪن خاص خصوصيتن جا اجزا خاندان سان تعلق رکندڙ شخص جي رت ۾ تحليل ٿيل هوندا آهن. ڪنهن خاندان جا فرد جري هوندا تہ ڪنهن جا عالم فاضل. شاعري بہ انهيءَ طرح ورثي ۾ بہ ملندي آئي آهي.

حضرت طالب المولىٰ جن جي خاندان ۾ بين خصوصيتن کان علاوہ بہ خصوصيتون صدين کان هلنديون اچن. هڪ شاعري ۽ ٻي موسيقيءَ سان دلچسپي. حضرت غوث الحق مخدوم نوحؒ جن هڪ بلند پايہ شاعر هئا. سندن جيڪي بہ چند بيت هٿ آيا آهن، انهن جي مطالعي مان ئي سندن شاعرانہ مقام جو بخوبي اندازو ٿي سگهي ٿو. سندن بيت:

بيٺي جا ٻريات، سا ماڪ مَ ڀانيو ماڻهوئا!
روئـي ڇُڙيءَ رات، ڏسـي ڏکويـن کـي!

لفظن جي بندش، تجنيس حرفي، وزن جي پختگي ۽ خيال جي بلنديءَ جو هڪ اعليٰ مثال پيش ڪري ٿو. خيال جي تازگي اهڙي آهي جو اڄ بہ پاڪستان جي باڪمال شاعرن وٽ اهو خيال استعمال ٿئي ٿو. حضرت پير محمد راشد روضي ڌڻي رحمتہ الله جن لاءِ اهو مشهور آهي تہ پاڻ پنهنجي مواعظ ۾ بين بزرگن سان گڏ حضرت غوث الحقؒ جن جا بيت بہ پڙهندا هئا. خليفي محمود نظامائيؒ پنهنجي ترتيب ڏنل حضرت روضي ڌڻيءَؒ جي ملفوظات ۾ حضرت غوث الحقؒ جا ٻيا بہ بيت ڏنا آهن.[1]

حضرت غوث الحقؒ جي ئي تربيت هيٺ شاہ عبدالڪريمؒ ڪمال تي پهتو.

اهڙيءَ طرح حضرت غوث الحقؒ جي پوٽي لاڪي لطف الله جو ڪلام بہ نهايت بلند پايي جو آهي. سندس بيت شاہ لطيفؒ جي ڪلام ۾ گڏجي ويا آهن. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو رايو آهي تہ شاہ جي رسالي ۾ آيل سربسنت بهار سموري ئي لاڪي لطف الله جو چيل آهي.[2]

حضرت غوث الحقؒ جن جو هڪ ٻيو پوٽو ميان فتح محمدؒ بہ فارسيءَ جو هڪ سٺو اديب هو. سندس لکيل حضرت غوث الحقؒ جن جي سوانح حيات 'رسالہ فتحي'، ٽن جلدن ۾ موجود آهي. رسالہ فتحي ۾ ميان فتح محمدؒ جو فارسي ڪلام بہ آيل آهي. سندس سنڌي ڪلام هٿ اچي نہ سگهيو آهي.

طالب المولىٰ جو پڙ ڏاڏو مخدوم امين محمد عرف 'پکن وارا صاحب'ؒ (م 1303هہ) سنڌي زبان جي بهترين شاعرن ۾ ليکيو وڃي ٿو. سندس ڪلام 'ڪليات امين' جي نالي سان پروفيسر محبوب علي چنا مرتب ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. مخدوم امين محمد جو ننڍو ڀاءُ ميون غلام نبي عرف 'ٻنيلڏو' بہ سنڌي زبان جو شاعر هو.[3]

ميين ٻنيلڏي کي چار فرزند هئا، ميان غلام حسين، ميان غلام رسول (احمد علي)، ميان غلام سرور ۽ ميان غلام محي الدين. اهي چارئي پائر شاعر هئا. البتہ ميون غلام رسول (احمد علي) سڀني کان سٺو شاعر هو.

طالب المولىٰ جو والد ماجد حضرت مخدوم غلام محمدؒ فارسي زبان جو وڏو ڄاڻو هو. ديوان حافظ هميشہ ساڻ هوندو هوس. پڻ گاهي گاهي سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ شعر بہ چوندو هو. حضرت علي ع جي شان ۾ چيل سي حرفي مشهور آهي.[4]

---

[1] هتي مخدوم نوح جا ڏنل بيت ڪٽيا ويا آهن. (ت ج)

[2] هتي 'سُر بسنت بهار' جا ڏنل بيت ڪٽيا ويا آهن. (ت ج)

[3] هتان ميان ٻنيلڏي جي ڪلام جو نمونو ڪٽيو ويو آهي (ت ج)

* ميين غلام رسول جي ڪافي پڻ طوالت سبب نہ ڏني وئي آهي (ت ج)

[4] هتي مخدوم غلام محمد جي سي حرفي طوالت سبب نہ ڏني وئي آهي. (ت ج)

اها ڏات طالب المولیٰ کانپوءِ بہ انشاءَ اللہ نسل بہ نسل قائم رهندي. سندس وڏو فرزند مخدوم زاده محمد امين فهيم سٺو شاعر آهي. مسدس نظم، غزل ۽ قطعا نهايت برجستا آهن.[1]

هن مجموعي ۾ آيل ڪلام تي تبصري ڪرڻ کان اڳ گذارش ڪندس تہ ڪافي يا بيت صاف سنڌي صنفون آهن. سنڌ تي جيڪي ڌارين جا حملا ۽ جلهون ٿينديون رهيون آهن، تن جو لازمي اثر اسان جي ثقافت تي بہ پيو آهي. سنڌي زبان جي علمي ادبي حيثيت جيتوڻيڪ قائم رهي، پر عربي ۽ فارسي زبانن جو غلبو صدين جون صديون ملندو آيو. هڪ تہ انهن ٻولين ۾ دين اسلام جي احڪامات جي اپٽار ڪيل هئي. ٻيو قرآن حڪيم ۽ حديث سڳوري جي ڪري بہ عربي سان سنڌي مسلمانن جو هڪ خصوصي انس هو. درباري زبان فارسي هئڻ ڪري بہ اسان جا پڙهيل ڪڙهيل ۽ عالم فاضل ماڻهو پنهنجي خيالات جي اظهار جو ذريعو فارسي کي بڻائيندا آيا. نہ فقط ايترو پر هڪ صدي اڳ خط و ڪتابت بہ گهڻو ڪري فارسي ۾ ئي ٿيندي هئي. مدرسن ۽ مسجدن ۾ گفتگو بہ اڪثر فارسي ۾ ڪئي ويندي هئي. عالمن ۽ شاعرن پنهنجن تخليقن کي فارسي زبان ۾ ئي پيش ڪرڻ کي فخر ٿي سمجهيو. اهڙي ماحول ۾ سنڌين سڳورن جا بہ گروه نظر اچن ٿا. جن پنهنجي ٻوليءَ کي مضبوط، شاهوڪار ڪرڻ ۽ قائم رکڻ لاءِ پنهنجي پر ۾ بي انتها ڪوشش ڪئي. هڪ گروه علماءَ جو هو جن عام خلق کي مونجهاري مان ڪڍڻ لاءِ دين جي حڪمن کي سليس سنڌيءَ ۾ منتقل ڪرڻ شروع ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ 'ابوالحسن جي سنڌي'، 'دائري واري سنڌي'، وغيره مشهور ٿيون ۽ ڪيترا ديني ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيا ويا.

ٻيو گروه صوفي شاعرن جو، جن پنهنجي جذبات ۽ احساسات کي سنڌيءَ جي قالب ۾ پلٽيو جتي سنڌ جا بلند پايہ عروضي شاعر لف و نشر ۽ مراعات النظير جي چيستان ۾ قاسي حقائق ۽ دقائق کي بيان ڪرڻ ۾ وار جون کلون لاهڻ لڳا، اتي ٻين بزرگن صاف، سلوڻي، مٺي ۽ موچاري سنڌي ۾ پنهنجي خيالن ۽ صحيح جذبن کي سنڌ جي ماحول مطابق پيش ڪري، ڪافي ۽ بيت کي ابدي زينت بخشي ۽ زبان کي لازوال حسن ۽ دوام ڏئي ڇڏيو. نتيجو اهو نڪتو جو فارسي گو توڙي سنڌي گو شاعرن جو عروضي ڪلام ڪنهن کي ڪو ورلي ياد هوندو پر ڪافي گو شاعرن جو ڪلام يڪتاري، دلي ۽ ڍولڪ ۽ سريلي آواز جي ذريعي جهرجهنگ پکڙجي ماڻهن جي جذبن سان هم آهنگ ٿي ويو.

اهو ياد رکڻ ضروري آهي تہ ڪافي گو شاعر ڪي سنڌي ڇٽ ڪونہ هئا، جو نڪو فارسي ڄاڻندا هئا، نڪو عربي. نہ انهن بزرگن مان اڪثر عالم، فاضل ۽ علم عروض جا ڄاڻو هئا، پر پنهنجي ٻوليءَ سان عشق ۽ پنهنجي ثقافت سان پيار کين اهو گس وٺايو جو نہ فقط پاڻ زنده جاويد ٿي ويا، پر سنڌي زبان کي بہ ڳاڙهي ڪنوار بڻائي ڇڏيائون.

البتہ زبان کي وڌيڪ ميناج ڏيڻ ۽ ان جي اهليت کي ثابت ڪرڻ ۽ عروضي شاعري کي ڪتابن تائين محدود ڪرڻ لاءِ هنن عجمي وزنن کي بہ استعمال ڪيو آهي ۽ ان ۾ بہ وري پنهنجو تصرف ڪري، مصرعن کي ننڍيو وڏو ڪري، راڳڻين جي لاڙهين چاڙهين سان پڇايو اٿن. صاف، سپڪ ۽ ڪري ٻولي استعمال ڪندي غزل جي شڪل ۾ بہ ڪافيون چيون ويون آهن. البتہ غزل ۽ ڪافيءَ ۾ فرق ڪرڻ خاطر مطلع ۾ ٻن مصرعن جي بجاءِ فقط هڪ مصرع آندي وئي آهي. مثال طور:

ثلا:

سگهو ڏي سير ۾ ساهڙا ميهرا مون کي مددگاري،
دلو درياءَ جي دهڪن، پڇي پيلو ڪيو پورا،
ڇڏيو ست ساهہ ٻر پاڻهن، هجيس هيبت ۾ هيڪاري
(مرحوم حافظ شاهہ)*

---

[1] مخدوم امين فهيم جي شاعريءَ جا مثال پڻ ڪٿيا ويا آهن (ت ج)

* مثان 'صاحبڏني شاهہ' جو مثال ختم ڪيو ويو آهي. (ت ج)

يا وري مطلع ۾ ٻه مصرعون آهن ۽ هيٺ ٽي ٽي مصرعون. مثلاً:

مثال:

هليا جُنگ جوڳي سي نروار ناڻگا
لتاڙي لنگهيا لڪ، لڪيون ۽ لانگها
نہ ٻولين ڪنهن سان ٻڌن ڪانہ ڪنهن جي
رکن ڪانہ پرواہ پرائي ۽ پنهنجي
چڙهي چوٽ ٽيٽڙا ڏسڻ ڪان مهانگا.

(عالم شاہ)

ڪنهن ڪافيءَ ۾ وري مطلع جي هڪ ٽي سٽ ۾ ٻہ قافيا استعمال ڪري، هر شعر جي پنهي مصرعن کي مطـ
جي پهرئين قافيي سان ملائي، ٽئين مصرع کي مطلع جي ٻوئين قافيي سان پچايو ويو آهي. مثال طور:

مثال:

برهہ بي رنگ بي حساب، ٿو مٿين جي مت منجهائي!
جت هڻن نيزا نظارا، ناز نوڪون نينهن ناب،
ان اثر اعلاج جي طاقت طبيبن ناهہ تاب،
ڪڏ ڪٽيو ڏيڙا ڏڪائي!

(مصري شاہ)

ڪڏهن وري مطلع جي مٿين سٽاءَ قائم رکي، شعرن ۾ ٽي ٽي مصرع کي پاڻ ۾ هم قافيہ ڪري، آخر ۾ هڪ
مصرع جي قافين کي مطلع جي پهرئين قافيي ۽ ٻي ٽئين مصرع جي قافيي کي مطلع جي ٻوئين قافيي سان ملايو ويو آهـ
جيئن:

مثال:

دل دلربا! ڏتاريئي، نازن سين ناز وارا
مشڪي ميہ مسلسل، ڪن پيچ پيچ پل پل
قابو ڪمند ڪاڪل، بانڪا ٻچي ٻهاريئي،
ونگيو وٺن ويچارا

(مرحوم حافظ شاہ)

اهڙيون ڪافيون بہ نظر مان گذريون آهن، جيڪي سموريون عروض تي ٻڌل هئڻ جي باوجود راڳڻيءَ کي نظر ۾
رکي مصرعن جي آخر ۾ ٽوڙيون ويون آهن ۽ سندن وزن ڦري وڃي ٿو. مثلاً:

مثال:

يارا! چشمن سان چٽيئي ڏاڍا تکا تير نوان نوان!
ڪج ڪلا داري ڪنيا ڪاڪل وسيهر ور وجهن
ظلم سان زلفن وڌا هي زور زنجير نوان نوان.

ڪافيءَ جي سٽاءَ تي عروضي شاعريءَ جي اثر جا ٻيا ڪيترا مثال پيش ڪري سگهجن ٿا، پر هتي مٿين مثال
تي اڪتفا ڪجي ٿي. ڪافيءَ جي فن کي سمجهڻ لاءِ ٻين عالمن جي مقالن کان سواءِ حضرت طالب المولى جـ
تصنيف ڪيل ڪتاب "ڪافي" جو مطالعو ڪرڻ گهرجي.

بيت ۾ البتہ اهڙي قسم جو عروضي تصرف نظر مان نہ گذريو آهي. بيت جون مصرعون ٻن کان وٺي لاتعداد
ٿي سگهن ٿيون. جڏهن بيت وڏي وڃي تہ ان کي ڊگهو بيت چيو ويندو آهي. ننڍ بيت بہ اڪثر ڊگها ٿين ٿا. سگهڙ اڪثر

واقعاتي ڳالهين کي ڊگهن بيتن ۾ داستان جي صورت ۾ پيش ڪندا آهن. بيت جو وزن چند وديا تي ٻڌل هوندو آهي. البت اسان جي سگهڙن پنهنجي پنهنجي خيال سان چند وديا کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ بہ نهايت چابڪدستي ۽ پختگي سان پنهنجي فن کي نڀايو آهي.

عام بيتن کان سگهڙن جي بيتن جي شڪل ۽ سٽاءُ عموماً مختلف نظر ايندي آهي ۽ ان کي هڪ جداگانہ فن شمار ڪرڻ گهرجي.

طالب المولىٰ جي فن ۽ فڪر تي تبصري ڪرڻ کان اڳ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو تہ پاڻ بنيادي طرح حسن ۽ عشق جو شاعر آهي.

حسن جو ناز ۽ انداز عشق جي آه ۽ دانهن، حسن جو جوبن ۽ جلوو عشق جو ذوق ۽ شوق، حسن جي بيپرواهي ۽ بي نيازي، عشق جو نياز ۽ نوڙت، حسن جو ڏاڍ ۽ ڌڪا، عشق جي آزي ۽ نيازي، لنؤن لڳائڻ جا لوازمات، ڪڏهن قرب جون ڪچهريون ۽ ڪڏهن وڇوڙي جون وايون. ڪڏهن دلبر جي دلدارين جا داستان تہ ڪڏهن سندس بي رخي ۽ بيوفائيءَ جا بيان، ڪڏهن عشق جي خودداري، ڪڏهن حسن جي شڪست، سيڌي سادي سڌي صاف ۽ سليس ٻوليءَ ۾ طالب المولىٰ جنهن قدرت ۽ قوت سان بيان ڪيا آهن جديد دؤر جي ڪنهن ٻئي شاعر ۾ اهو انداز ورلي ملندو.

هي خاص بنيادي ڳالهہ جيڪا طالب المولىٰ جي ڪلام پڙهندي محسوس ٿيندي، اها آهي روحانيت. تصوف سنڌ جي اڪثر پرائڻ شاعرن جي ڪلام جو بنيادي محرڪ بڻي رهيو آهي. الله پاڪ لڪل خزاني جيان هو ۽ هن پاڻ سڃاڻائڻ لاءِ انسان کي پيدا ڪيو. روح کي ڪساب پنهنجي محبوب حقيقي سان مهر ۽ محبت جي مهراڻ ۾ مستغرق رهي. ڪنهن ڪاڍي ۽ هڪ انوکي آزمائش جي تحت، هن دنيا ۾ ڪجهہ مدت لاءِ مقيد ڪيو ويو تان تہ ٿي لي پنهنجي اصليت کان واقف ٿي، ميل پچائي ۽ پاڻ بچائي اهڙو پاڪ ٿي پرينءَ وٽ پهچي، جو کيس دائمي ۽ ابدي سڪون حاصل ٿئي.

لکي:

نرمل! رخ تان لاهہ نقاب، لڪندي لڪندي عمر گذاريئي،
روحن جت هو ميڙ مچايو پيچ پرين! تو تڏهن پايو
ورتئي مون کان ها، جو جواب، ڪٿن ٿي پيارا! مون کي ڀڪاريئي،
طالب مولا مست بنايئي، پيارا، پرين! هي پاڻ پلايئي
هاڻ سڄڻ! تون ڪر نہ حجاب، سڪ جي مُرڪي چوٿي پيارريئي!

هي ڪائنات صاحب جي صفت جي مثال آهي. ذات اهائي هڪڙي آهي، ٻي هر شيءِ چٽڪ اُن جو اولڙو آهي ۽ ان جي حرڪات ۽ سڪنات جي اثرات جو ردعمل آهي. همہ اوست يا وحدت الوجود جو نظريو بہ اهائي اپٽار ٿو ڪري. طالب المولىٰ جڏهن خالق حقيقي جي واڪاڻ ٿو ڪري، تڏهن لازمي طرح سان روحانيت وارا نُڪتا بہ بيان ٿيو وڃي. البت سندس ڪلام ۾ "اناالحق" يا "سبحاني ما اعظم شاني" وارو فلسفو گهٽ ملندو، فرمائي ٿو:

اڄ بہ اهوئي آهہ، جيڪو هئو اڳ،
هئڻ رڳو هن جي جلوو آهي جڳ،

بقا هڪ الله کي، ٻيو سڀ فنا،
هستي فقط هن جي، انسان سندس ادا،

صفتون سو هزار، ذات آهي هڪڙي،
ڪارفرما ڪريم ٿيو انسان سڀ اوزار،
ڏس عبرت جا آثار، حسن قبح ۾ هڪڙا.

ـ

ڏسڻ ڪان جو ڏور، سو ويجهو آهي وجود ڪان،
ڪک پن ۾ ڪريم جو نسورو ٿي نور،
ذرڙو ذرڙو ذرڙو لئي ڪاملن ڪوه طور،
جو ڏسي تنهن ڏيهه ۾، تنهن قلب جو قصور،
دريون دنيا واريون، اُتي پٽي پور،
طالب مولا جاڻ تون، هرجا اٿئي حضور،
هي دل ڪان ناهي دور، هردم آهي هنج ۾.

واحد جي واڪاڻ ۽ سچي صفت، سندس قرب ۽ قهر، جلال ۽ جامل جي اپٽار آهي:

عاشق! الاالله ۾" اٿئي واحد جو وصال،
هي صيقل هٿي صاف ٿي ڪر قرب منجهه ڪمال
ته پسين جل جلاله جي، جلوي جو جمال،
ڪر اطاعت ان جي، خاصو رکج خيال،
ته هادي ٿيئي حال، طالب مولا طلب ۾.*

سموري سڪ جو محور، فيض جو منبع، هدايت جو سرچشمو واليءَ جي واٽ پسائڻ وارو اوٺداهيءَ مان سوجهري ڏي ڏيڻ نيڻ وارو محمد مصطفيٰ ﷺ آهي. شرعي مسائل ۽ فقهي بندشن کي تسليم ڪندي، صوفيائي ڪرام انهيءَ سڳوري سان لنئون لڳائڻ، انهي جي در تي دل جهڪائڻ ۽ ڪانئس ئي سڌو سنئون ڪائنات جي اهميت ۽ ماهيت، قلب جي ڪميت ۽ ڪيفيت، روح جي راز ۽ رمز، خالق جي مخلوق سان لاڳاپي ۽ ڳانڍاپي جي سبق پڙهڻ کي افضل ترين عبادت پٽي سمجهيو آهي. طالب المولیٰ جي نبي ڪريم سان بي انتها محبت جو انداز سندس سموري ڪلام مان ڪري سگهجي ٿو. جتي فقط مجازي عشق جون ڳالهيون پيو ڪري اتي اوچتو پڙهندڙ کي محسوس ٿيندو ته مجاز سان گڏ ڪنهن حقيقي محبوب جي تانگهه، طلب ۽ تات جو به ذڪر اذڪار اچي ويو آهي.

پيرن جي پرينءَ ڏي پلاڻڻ جو ذڪر ڪندي ڪندي خالص عشقيه انداز مان مديني جي مير ڏانهن موڙيو اٿس ۽ انهي داستان جا آخري بيت مڪي معظمه ۽ مديني منوره ۾ مڪمل ٿيا. ارشاد آهي:

اکيون سڪنديون ٿي رهيون، سڪ ۾ روز سدا،
طالب المولیٰ طلب ۾، ڪئا سبب خود خدا،
ڪئا قدمن حق ادا، هلڻ جا حبيب ڏي.

ـ

ڀوڙي ڀوڙي پهتا، عجيب جي آستان،
پسايئون پرينءَ جا، مڙئي ماڳ مڪان،

* هتان به طوالت سبب هڪ مثال گهٽايو ويو آهي. ات ج.

ڏسي نور نرمل جو، ڪيئون اطمينان،
طالب! قدمن کي ڏنا، الله وڏا ايمان،
اهي سڀ احسان، اڪين مجيا اُن جا.

–

راهان ڪڏهن نه رهيا، هي قربانتا قدم،
ڪٿي ڪنيئون ڪين ڪي، دلبر ڏاران دم،
لائئون سڀ اڪين جا، جيڪي گوندر غم،
طالب مولا! تن کي، هتا اندر منجهه الم،
نه به ڪيئون اهڙا ڪم، جو ڪڪهن ڪن ٿيا ڪين ڪي*

حضور ڪريم جن جي وصف ۾ واڪاڻ ڪندي طالب المولي شاعراڻه تخيل جي بلند مقام تي پهچي ٿو وڃي.
مثلاً هي بيت ملاحظ ڪريو:

ڪٿي سنبل مهٽا، ڪٿي مبارڪ مو،
ڪٿي چهرو چنڊ جو ڪٿي جبين جادو
ڪٿي شعاع شمس جو ڪٿي رهبر رو
ڪٿي ٺلوارون تير ٿيا، ڪٿي احمد جا ابرو
ڪٿي اکيون عجيب جون، ڪٿي ساغر ۾ سبو
ڪٿي گل گلاب ۾، ڪٿي بدن جي بو
لبن لعل لجائيا، ڏندن لک لُو لُو
هلڻ تان حبيب جي، عجب ۾ آهو
ڪٿي فضيلت فردوس جي ڪٿي ڪڪل سنڌي ڪو
حبيب آهي هو طالب مولا تنهنجو.

انهيءَ سڳوري سرور جي اڳيان عجز ۾ آريءَ کان سواءِ ٻيو ڪهڙو تحفو پيش ڪري ڪونه ٿو سگهي:

مٺا مير مرسل! ولهين جو تون والي،
وريو تو وٽان ڪو سوالي نه خالي،
ڪنن، ڪوجهڙن جو هلي ڪونه حيلو
تون ئي عيبدارن جو واهر وسيلو
مڙئي توکي پرتا، هي عالي موالي،
تون ئي آهين طالب جو ٻيو ڪير آهي،
محمّد مٺا! هاڻ پرواه ناهي،
سندم لڄ ۾ لڏ، سڀ سڄڻ! تو سنڀالي.

* متن ۾ طوالت سبب ۾ مثال گهٽايا ويا آهن (ت ج)

موضوعن جي لحاظ سان طالب المولي جي ڪلام ۾ گهڻا اهڙا موضوع ملندا، جن تي هن کان اڳ به ڪيترن ئي شاعرن طبع آزمائي ڪئي آهي، پر جيڪا خاص ڳالهه هتي پڙهندڙن کي نظر ايندي، اها آهي انهن موضوعن کي نڀائڻ جو هڪ انفرادي ۽ امتيازي طريقو، اهوئي سبب آهي جو ڪنهن پراڻي موضوع کي پڙهندي ماڻهو هڪ عجيب سرور ۽ حظ حاصل ڪري ٿو، مثال طور عشق جي ڪيفيتن تي گهڻو ڪري سڀ ڪنهن شاعر لکيو آهي ۽ ائين به چيو آهي ته عشق هر بوالهوس کي ڪونه ٿو ملي وغيره، پر ائين ڪنهن ڪونه چيو آهي ته عشق ڪا هڪ خيراتي خاني جي شيءِ نه آهي، جا محتاجن ۾ تقسيم ڪئي وڃي يا وري عشق حاصل ڪرڻ لاءِ ڪو بيت المال کوليو وڃي. مثال طور:

عشق نه بيت المال، جو ملي محتاجن کي،
عشق آهي اُن سندو جنهن ڪيو قرب ڪمال،
طالب مولا طلب ۾، جو رکي خاص خيال،
جانب جو جمال، اهو ماڻيندو عشق سان،
برهه نه آهي بيت المال، هت محتاج جو چاهي چاهي!
ڪيڏي اهوئي برهه جي بازي، غير چڙهي جو ٿيندو غازي،
ہي ڪي ملندو محب محال، عشق اڙانگو آهي آهي!
ڪنٺا، ڪولابا، مٺيا، مصلا، ورهه ٻنا ويران سي وصلا،
ٿيندو ڪين ڪي حاصل حال، ٿاهه لڳي جا ٿاهي ٿاهي!

اکين جي عجيبن ڏانهن اُڪنڊ، پرين پسڻ لاءِ پنهنجي پر ۾ روح ۽ راڙو رنڊ ۽ راهون رلڻ، گهر گهر گهٽي گهٽي گهوٽ لاءِ جهاتيون پائڻ ۽ ٻيون به ڪئين اهڙيون خيالي خصوصيتون هر شاعر جي ڪلام ۾ ملنديون، پر طالب المولي جي تخيل جو رنگ ئي ٻيو آهي، فرمائي ٿو:

اکين کي آئون، روڪيان جيئن رڻ ڪان،
ٿئن ٿئن تنهنجي تات ۾، رهي رُنائون،
مُٺن ماٺ نه اچي، جو پرين پڇيائون،
طالب مولا! طلب ۾، مهڻو سوجهيائون،
هنجهون هارياٿون، سجڻ سارينديءَ گهڻو.

-

وسيو ٿيون وسن، اکيون اوهيرا ڪريو،
ڪهڙي مجال مينهن کي، جو اينهين ٿي اچن،
طالب مولا! طلب ۾، ٿميو روز ٿمن،
جيڪر محب ملن، ته به رهنديون ڪين رڻ ڪان.

-

چو ٿو ڪرين مينهن! مون سان ريس رڻ جي،
طالب مولا سان ڪيا، ناحق وڏا نينهن،
تنهنجا ٻه ئي ڏينهن، منهنجي موسم ميڪا،

-

پڇن پڇرن پاڻ ۾، ڪن محڪم ماٺ مدام،
بي زبانيون بره ۾، ڪڏھن ڪن نہ ڪلام،
آٿن آپ اندر مان، صبح توڙي شام،
حبيب نيٺ ھئن سان، ڏنن اگھڻ جو انعام،
طالب مولا طلب ۾، سڄڻ ڪين سلام،
گوليون ھيون گگدام، گونگيون گوءِ ڪٿي ويون.

پر اکين پنھنجي دلبر جو ديدار جنھن ذريعي سان ڪيو انھي ذريعي ڏانھن ڪنھن جو خيال ئي ڪونہ ويو آھي. اھي تہ پير ئي آھن جيڪي اکين جي اداسي پري ڪرڻ لاءِ جھر جھنگ جھوتون جھليندا، رڻدن کي رت سان رڱتو ڪندا، ڪاھيندا پوريندا وڃي تا محب سان ملاقاتون ڪرائين. اک تہ اک آھي پر پير ڪانئس مٿيرو آھي.

ٿو چمان پنھنجا پير، جي ولي تو وٽ آئيا،
طالب مولا تي ڪيئون، پلاڻيءَ جا پير
اوير ۾ سوير، قدمن تان قربان ٿيان.

-

اکيون بہ آھن اکيون، پڙ پيرن سان نہ پڄن،
ھو رڻن تا رت لڙا، ھي ڦتجو تا ڦتجن،
ھو بيوس آھن بره ۾، ھي ھيڄئون اٿيو ھلن،
ھو نھارين نجيب کي، ھي تر تئا ترسن،
ھو اپاڻڪيون عجيب لاءِ، ھي رڻدن منجھ رلن،
احسان ڪيا اکين تي، پرت منجھان پيرن،
طالب مولا! طلب ۾، چميو چميو چمجن،
جھلئي تئا جھلجن، ھلندي پنھنجي حبيب ڏي.*

**اکيون بہ عشق جي آزار ۾ تڏھن ٿيون اڙجن جڏھن سر ۾ سڄڻ جي سونھن جي سنپار پيدا ٿئي ۽ پير بہ تڏھن تا پرينءَ جي پيچرن جا پانڌيڙا ٿين جڏھن اڪنڊ ۽ اڪير دماغ ۾ ديرو ڪري، جيڪڏھن سر ۾ سچائي ۽ سڪ موجود نہ آھي تہ پوءِ نہ عشق رھيو نہ اک جي اھميت، نہ پيرن جو پُرڻ.

پير بہ آھن پير پر سر انھن کان سرس
قدم قدم تي جھڪئي ڏي سجدا ڏيران ڏين
ان جي پيشانيءَ ۾، رڳي پلاڻيءَ جا پير
طالب مولا سڏجن، تا ھردم مرد مٿين
صبح ساڻ سوير ڏي سجدا سائينءَ اڳيان.

-

* اکين وارن بيتن مان طوالت گھٽائڻ لاءِ ٻي بيت گھٽيا ويا آھن (ت ج)
** "پيرن وارن بيتن" مان بہ چار مثال گھٽايا ويا آھن (ت ج)

پير ويچارا پرت مان، گهڻو ئي ڪي ٿا ڪن،
سر ٿين جت صدقي، ات ڪٿي پير پڄن!
پير وڃيا تہ مٽيءَ ۾، ڌڙجو ٿين دفن،
سر شهادت بعد بہ، نيزن تي چڙهن،
پير بہ طالبا طلب ۾، مورهئون ڪونہ مڙن،
پر سرويچ ئي صديقي ڇٽي، صديق ٿا سڏجن،
پير ڦريو ڦٿجن، ۽ سر سدائين مست ۾.

سر تہ برابر سوريءَ تي محبت ٿا ملهائين، پر جيستائين من ۾ محب جي منزل نہ ٿئي، قلب ۾ قربين جي قرب جو ڪاڏيو نہ اچي، دل دوست جي ديدار ديکڻ جو پڪو پهہ نہ پچائي، تيستائين سڪٿو سر جهڪائڻ منافقن جي منزل آهي.

سر پلي ڏين سجدا، سو سو ۽ سٿو بار،
چانئڻ چمن چاهہ مان، ۽ پرين جا پيزار،
جي دل نہ محبت ڪي مچي تہ سر ڪَلهن تي بار،
سر بہ تڏهن ٿا قبول پون، جڏهن دل پرکن دلدار،
سر جهڪن صد بار، تہ بہ درجا آهن دلين تي.

–

اکيون ٿين جي انڌيون، ڏسڻ کان بہ وڃن،
کن بہ جيڪر ڪَڏهن، ٻڌڻ ڇڏي ڏين،
سرن ۾ سودا ٿئي، تہ چريا ئي ٿيون،
پير بہ پرڻ ڇڏين جي، هلي ڪين سگهن،
۽ مڙئي عضوا ضعف کان، جواب ڏئي وڃن،
تہ بہ دليون دوست پسن، طالب مولا! طلب ۾.*

سالڪن الست جي آواز کي لبيڪ چوڻ واري شئي کي روح سڏيو آهي. روح ئي اها شئي آهي، جنتي نوري جو نظر پوي ٿي ۽ اتي پرين پنهنجو پاڻ پسائي ٿو. روح لافاني ۽ ابدي آهي. ان جي اپٽار ڪري ڪري نٿي سگهجي. جنهن پير اونهو وڃبو، تيئن پيا هڪڙا اسرار کلندا ۽ پيا معما پيدا ٿيندا. آدم جي بوتي ۾ ڏٺي پنهنجي روح مان ڦوڪ ڏني ”نفخت فيه من روحي“. ان لطيف ۽ اڻ ڏٺي امر کي فقط ڪتابن ۽ اشارن تائين سمجهائي سگهجي ٿو ورنہ ”يسئلونک عن الرّوح قل الرّوح من امر ربي“. روح فقط ڏٺيءَ جو امر آهي.

دل تہ برابر آهي دل، پر رڳو آهي ماس،
اچي پيو ان ۾، ويتر جي وسواس،
تہ هو ئي هڪ گهڙيءَ ۾، نگرو ڪندس ناس،
ڪبو جي قياس، تہ رمزون آهن روح جون.

–

* ”دلين وارا بيت“ بہ هتي گهٽ ڏنا ويا آهن (ات ج)

دل تہ برابر آھ دل، در پردہ رھي روح،
سوئي طالب مولا، آھي سالم سنجھ صبوح،
فائق ڏئس فتوح، رمزون آھن روح جون.

–

دل تہ برابر آھ دل، پر اجا اڳتي راز،
قاسائيس قير ۾، مرڳو ڪٿي مجاز
تہ وحدت وچيس وسري، وڻيس حرص ۽ آز.

–

مڃجي مولا جو، مڙئي، سٽني سوز گداز
طالب مولا! تنھن جو عجب اٿئي انداز
ظاھر دل دمساز پر رمزون آھن روح جون.

گهري نظر سان مطالعو ڪبو تہ طالب المولي جي ڪلام ۾ ڪيترائي نوان موضوع نظر ايندا. عام چوڻين ۽ پهاڪن جي مخالفت ڪندي جنهن شئي کي بہ خلق بُري چئي هڪ معنيٰ ڏني آهي تہ طالب المولي ان جي ابتڙ لکي ان جي اصليت جا وسريل پهلو روشن ڪيا آهن. مثال طور شاهہ صاحب جي ڪلام ۾ يا ٻين شاعرن وٽ هڪڙي مجبور عاشق پنهنجي محبوب کي ٻاڏائيندي 'ڪميڻي' سڏيو آهي. "ڪانءُ ڪميڻي آهيان" جا لفظ هر ڪنهن کي سجهندا هوندا. پر طالب المولي چوي ٿو:

ڪانءُ! ڪميڻي تهيان تون ڪوجهي آهيان ڪني
سڄڻ! سيل رکيو اٿم، ڇڏين متان ڇني،
تنهنجي محبت من ۾، ڏاتر آهي ڏني،
ٻيون ڪان ٻني، تون وڏ ورتم هڪڙي
جي وڙ نہ ڪن هڪڙي سي ڪميڻيون چئجن،
در در لائي دل ڪي، وڏ وڏ ڏيو وڃن،
سي سنڀاليو سڄڻ جي ڪڏهن وڻن ڪين ڪي

مون پنهنجي حقير علم موجب ارادو تہ اهوئي ڪيو هو تہ قبلہ طالب المولي جي ڪلام تي سير حاصل تبصرو ڪجي. جيئن جيئن لکيو وڃبو تيئن تيئن نوان موضوع کلندا ويندا ۽ تبصرو وڪي وڃي ڪتابي صورت وٺندو. انهيءَ ڪري طوالت جي خوف کان فقط اشارو ئي ڇوندس تہ طالب المولي جي ڪلام ۾ نہ پڙهندڙن کي پراڻا، دقيق، منجهائيندڙ ۽ غير معروف لفظ ملندا ۽ نہ وري جديد دؤر جي ڪن شاعرن وانگي هندي ۽ سنسڪرت جا ڪسارا ۽ ڪسجا. ڪن تي ٻار، ٽريءَ ۾ فاسخ وارا لفظ نظر ايندا. هن ڪلام جي ٻولي اچوڪي عام مروج وچولي واري صحيح ۽ سوادي ٻولي آهي. تخيل ۽ پختگي سان گڏ ٻوليءَ جي سهڻائي، لفظن جي موسيقيت ۽ ڪلام جي رواني طالب المولي جي قلم جون اهي خصوصيتون آهن. جو ڪلام ڪن تي ٻوڻ سان شاعر کي سڃاڻي وٺبو. سندن اثر ۽ صحبت جي ڪري ڪيترن شاعرن جي زبان ۾ اها ساڳي خوبي ٿوري ڪي گهڻي اچڻ شروع ٿي آهي. گويا زبان جي لحاظ سان پاڻ شاعريءَ جي هڪڙي جدا اسڪول جا باني آهن ۽ هڪ شاعر جو انهيءَ کان وڌيڪ ٻيو بلند مقام ٿي نٿو سگهي.

جيڪو حال حبيبان سو پيش پريان.

• هتان ڪتابن جو تفصيل دهراءَ سبب ڪاٽيو ويو آهي.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا

مير علي احمد خان ٽالپر ڏانهن مخدوم ”طالب المولىٰ“ جا خط

خط لکڻ هڪ فن آهي. اهو جيترو آسان ۽ دلچسپ آهي، اوترو ئي ڏکيو پڻ. اهو انسان جي ادراڪ ۽ احساس جو ترجمان به ٿئي ٿو، چاڪاڻ ته ان ۾ ڪن سنجيده مسئلن تي ڪيل گفتگو ڪانسواءِ ڪن داخلي احساسن جو اظهار به ڪيل هوندو آهي. اهڙن اظهارن ۾ انشاء پردازيءَ جو جوهر خوب سمايل هوندو آهي. شعر، سخن ۽ قولن جي استعمال سبب ان ۾ جاذبيت پڻ پيدا ٿي پوندي آهي. سموئيل جانسن چواڻي: ”خط ۾ انساني روح جي جهلڪ ڏسڻ ۾ ايندي آهي.“

خط لکڻ وارو عمل تڏهن کان آغاز ۾ آيو هوندو، جڏهن کان رابطي لاءِ لکپڙهه وجود ورتو. اوري پري ڪو نياپو/ سنيهو لکت ۾ موڪلڻ واري قرطاس کي خط چيو ويو هوندو. ڌرتيءَ جي ڪهڙي به ٽُڪر تي ڪنهن قوم جي وجود وٺڻ ۽ ان جي شعوري ارتقا ۾ خط لکڻ جو رواج آڳاٽو ضرور هوندو. خط جي تاريخ تي نظر وجهبي ته معلوم ٿيندو ته اهو ڪنهن به آڳاٽي وجود ۾

آيل رسم الخط جيترو ئي ڪُهنو هوندو. ٿي سگهي ٿو ته رسم الخط جي گهرج به خط لکڻ جي ڪري محسوس ڪئي ويئي هجي. بهرحال خط جي قدامت کي ڪنهن به حوالي سان مڃڻ واجب ٿيو پوي ٿو. اهڙيءَ طرح مهذب قومن ۾ ئي ان جي آڳاٽي وجود جا اهڃاڻ ملي سگهن ٿا. قرآن مجيد جي اُڻويهين پاري جي سورت النمل ۾ حضرت سليمان عليہ السلام جي خط جو ذڪر ملي ٿو. ان کان علاوه نبي پاڪ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليہ وآلہٖ وسلم جن جا روم، حبش، ايران، بحرين، عمان، دمشق ۽ يمامه جي حاڪمن ڏانهن لکيل خط ۽ خلفاءِ راشدين جا خط اسلامي تاريخ جو اهم موضوع آهن. اهڙيءَ طرح صوفي بزرگن ۽ شيخن مشائخن جا ظاهري توڙي باطني تربيت کان علاوه روحاني ۽ سماجي مسئلن تي ڪيل گفتگو تي مبني خطن جا مجموعا ان فن جو سرمايو آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ به خطن جو خاصو ڇپيل ذخيرو موجود آهي، جنهن ۾ علامه آءِ.آءِ.قاضي، سائين جي.ايم.سيد، سيد ميران محمد شاهه، پير علي محمد راشدي، محمد امين کوسي، شيخ اياز، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محمد ابراهيم جويي، عبدالقادر جوڻيجي ۽ طارق اشرف جا خط شايع ٿيل آهن. ساڳيءَ ريت ڪيترن ئي ڇپيل مجموعن ۾ مختلف عالمن ۽ شخصيتن جا خط ترتيب ڏنل آهن. سنڌ جي ڪيترن

ئي عالمن، اديبن، توڙي دانشورن، شاعرن، سياستدانن ۽ سماجي ڪارڪنن جي خطن جا ذخيرا اشاعت ۾ نه اچڻ ڪري اڳوڻي علمي ذخيري ۽ ادبي اثاثي وانگر متان ضايع ٿي وڃن، انڪري بيحد ضروري آهي ته اهڙن اهم ذخيرن ڏانهن سُتت ڌيان ڏيئي، انهن جي حفاظت لاءِ عملي اپاءَ وٺڻ کپن، جن مان اڳتي هلي اسين گهڻ طرفا علمي فائدا حاصل ڪري سگهنداسين. خطن جي اهڙي ئي هڪ ذخيري مان ڪجھ خط هيٺ ڏجن ٿا، جي سنڌ جي ٻن قابل صد احترام علمي، ادبي ۽ سياسي شخصيتن جي دوستيءَ جو ٿُل آهن. اهي شخصيتون مير علي احمدخان ٽالپر ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جي نالن سان اسان جي ٻولي ۽ ادب ۾ نشانبر آهن. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سنڌي ادب جي نهايت غير معمولي شهرت رکندڙ هستي هو. پاڻ هڪ ئي وقت نامور شاعر کان علاوه بهترين نثر نويس به هو. شاعريءَ ۾ سندس نازڪ خيالي ۽ منفرد انداز بيان کان علاوه نفاست پڻ نمايان آهي. سندس طبيعت ۾ به نفاست هئي، جنهن لاءِ محمد ابراهيم جويو لکي ٿو ته،

”محترم سائين مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ صاحب جن نهايت نفيس طبيعت جا مالڪ هئا. انڪساري ۽ فضيلت سندن شان هوندو هو. ادب ۽ فن سان دلي ذوق هئن. سنڌي علم و ادب لاءِ سندن ڪيل خدمتون ڪڏهن

به وسرڻ جون نه آهن.“ جهڙو هو طبيعت جو نفيس سائين طالب المولىٰ، تهڙو هو ڪچهريءَ جو ڪوڏيو ۽ دلڪش شخصيت جو مالڪ مير علي احمدخان ٽالپر. مير صاحب جو علمي، ادبي ذوق پنهنجن همعصرن ۾ مثالي هو. نه رڳو سنڌي عالم، اديب ۽ شاعر وڏيءَ سڪ سان سندس ايوان تي حاضر ٿي علمي ڪچهريون مچائيندا هئا، پر اردوءَ جا ليکڪ به وٽس هيج مان هليا ايندا هئا. مير صاحب وسيع مطالعي جو صاحب هو. سندس ذاتي لئبرريءَ ۾ لاتعداد ڪتاب موجود هئا، جي سنڌيءَ کانسواءِ اردو، انگريزي ۽ فارسي ٻولين ۾ گهڻا هئا. ڇاپي ڪتابن کان علاوه اڻلڀ قلمي نسخا به موجود هئا، جن تان سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن ۽ اديبن تحقيقي استفادو ڪيو هو. اهڙيءَ طرح سنڌ ۽ پاڪستان جي ڪيترن ئي سياستدانن، عالمن، اديبن ۽ شاعرن جا ڏانهس آيل خط به محفوظ ڪيل هئا، جن مان اڄ هتي رڳو سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جا لکيل خط پيش ڪجن ٿا، جن مان ٻنهي صاحبن جي هڪ ٻئي ڏانهن اُڪير جو بخوبي اندازو ٿي سگهي ٿو. هڪ ٻئي سان رلڻ ملڻ ۽ اٿ- ويه ۽ اچ وڃ به آڳاٽي هئي. حيدرآباد ۽ هالا جي وچ ۾ ڪو گهڻو مفاصلو به ڪونه هو، جو خَط پٽ جو سهارو وٺن، مگر پوءِ به ڏسجي ٿو ته گهڻي مصروفيت سبب سندن هڪ ٻئي سان ملڻ ۾ دير پوندي

رهي، جنهنڪري اڌ ملاقات تي اڪتفا ڪرڻي پين. جي پنهنجن شهرن کان ٻاهر به رهيا، ته هڪ ٻئي کي ته ائين وڏيڪ سارينڊا رهيا. ان جي نتيجي ۾ يادگيري ۽ حال احوال ڏيڻ لاءِ خط جو سهارو وٺڻو پين. سائين طالب المولىٰ جن مير علي احمد خان ٽالپر ڏانهن خط لکندا هئا ته لازماً مير صاحب به جوابي خط لکندو هوندو. هت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جا مير علي احمد خان ٽالپر ڏانهن لکيل ڪجھ خط (14 خط) ڏجن ٿا.

(1)

هالا

22 مئي 1962ع

صديقِ مڪرم!

السلام عليڪم! اڄ تائين ٽپال کي چڱيءَ طرح جاچيو ۽ ڳوليم، مگر اوهان جو عيد ڪارڊ يا خط هٿ ڪونه آيو. المطلب ته خط آٽيندڙ شخص پنهنجو احوال ظاهر ڪندو. اميد ته حتي المقدور سندس مدد ڪندا ته طرفين لاءِ دعاگو رهندو.

محمد زمان

(2)

پنبدي

28 جون 1962ع

صديقِ مڪرم!

محبت ۾ اگر پيمان شڪني نه ٿئي ته بيٺي ڪشش ۽ پختگي عهد ڪيئن پيدا ٿيندي. دانسته وعده خلافي واقعي جرمِ محبت آهي، مگر نادانسته طور ته پاڻ اهڙا گناهه بخشش جي قابل ٿيندا آهن ۽ ويجهي ٿيڻ جو بهانو. هڪ فارسي شاعر نهايت سٺو مثال ڏنو آهي ته:

محبت بيشتر قائم شود جون بشڪند پيمان
شگوفه اول افشاند درخت آنگه ثمرگيرد

اوهان پنبدي ۾ اچڻ جو وعدو پورو نه ڪري سگهيا ۽ اهو عمل ناگاهه ۽ نادانسته طور ٿيو ۽ جنهن جو نتيجو هي نڪتو ته منهنجي دل ۾ اوهان جي محبت وڌيڪ زور ورتو، ۽ خط جي صورت ۾ آءُ پاڻ خود لفافي ۾ لڪي اچي اوهان وٽ پهتس، ۽ وري جيڪو اوهان جو جواب مليو انهي هيڪاري لطف اندوز ڪيو. ملفوف ۾ صرف ڪاغذ ۽ رواجي لفظن جي پرمار ڪانه آهي پر گلن سان پُر ٿيل آهي. هن خشڪ ماحول ۾ اوهان جي مضمون آفريني ۽ سخن نوازي باغ و بهار ڪري ڇڏيو.

اسيمبلي اجلاسن جو بهانو هٿ لڳي ويو آهي. حقيقت ۾ زماني جي ڪاروبار ۽ دماغ سوز فيصلن کان هاڻي فرصت ملي آهي. پانيان ته جولاءِ ۾ موٽان. عزيزيامين به ڏينهن ٻن ۾ هِت اچي ٿو. پانئجي ته هفتو کن مري، ايبٽ آباد ۽ ڪاغان ڏسڻ جي بهاني وجي غم غلط ڪري پوءِ ڳوٺ موٽجي.

اصحاب هوش سان گڏ رهي نه ٿا سگهون. هڪڙا اقتدار جا طالب ته ٻيا وري عهدن جا خواهان. انهن لالچن هٿي همراهن جا وچ ڪڍي وڌا آهن. نفس کي اگرچه انهن شين مان لطف ايندو آهي مگر روح بيزار هوندو اٿن. درحقيقت تخت و تاج جي مٿان هميشه تلوار لٽڪيل رهندي آهي، پر دماغ اٿن ته سمجهن ڪونه ٿا، اکيون اٿن ته ڏسن ڪونه ٿا، ۽ پير اٿن پر هلن ڪونه ٿا. اسان کي پنهنجي قبله و مرشدي والد صاحب جي نصيحت هميشه ياد آهي ته:

شکوة تاج سلطاني که بيمِ جان درودِ جست

کلاهِ دلکش است اما بدردِ سرنمي ارزد

دنيا عبرتگاهه آهي. عجيب و غريب واقعا ۽ حادثا رونما ٿي رهيا آهن. جهان هڪ تماشه گاهه به آهي، جنهن ۾ داغ دهلويءَ جي چوڻ موجب.

اي دلِ نافهم! دنيا يه تماشه گاه هي

جو تماشه ديکهني آيا، تماشه بن گيا هي

روزانه صبح جو اسيمبليءَ ۾ وچي ڪن ڳڙائي اچبو آهي. پوءِ سارو ڏينهن بند ڪمري ۾ قلم، ڪاغذ ۽ ڪتاب ئي همنشين و همنوا ۽ هم صحبت رهن ٿا. چو ته بقول حافظ شيرازي:

خدارا کم نشين باخرقه پوشان
رخ از رندانِ بي سامان مپوشان
درين خرقه بس آلودگي هست
خوشا وقتِ قباي مي فروشان

هت نه آهن بي سامان رند ۽ نه آهن مستانا مي فروش، تنهنڪري پنهنجي لاءِ سيڪجهه پاڻ آهيون. حضرت جوش مليح آبادي جي غزل جو قافيو ۽ رديف وٺي ساڳي زمين ۽ ساڳئي وزن تي غزل لکڻ شروع ڪيو اٿم. غزل جي مطلع ۽ ٻئي شعر عرض رکان ٿو:

بهار آئي، جنونِ فتنه سامان کي مبارڪ ڏيو
وڙهيا عشق و خرد، جيب و گريبان کي مبارڪ ڏيو
وري قيدِ سلاسل مان ٿيا آزاد مستانا
اچن ٿا جلد، هي دشت و بيابان کي مبارڪ ڏيو
وري ڦُلڻن منجهان اڄ خار پنهنجي پياس لاهيندا
خدارا زود تر خارِ مُغيلان کي مبارڪ ڏيو
نوازڻ ٿو اچي حسنِ خرامي سان صنم سهڻو
گلن سان گڏ وچي اهلِ گلستان کي مبارڪ ڏيو

اجهو حاضر ٿيان ٿو ۽ سرِ تسليم خم آهي
ڪمندِ زلفِ پيچان، مشڪ افشان کي مبارڪ ڏيو
صائب ويچاري فرياد ڪيو آهي ته:
صائب! دو چيز مي شڪند قدرِ شعر را
تحسين ناشناس و سڪوتِ سخن شناس
اوهان به سخن شناس آهيو ۽ سخن فهم. انهيءَ ڪري پنهنجا اشعار لکي يا ٻڌائي اوهان جي سمع خراشي ٿو ڪريان. معافي
طالب المولىٰ

(3)

هالا
14 سيپٽمبر 1962ع
حبيبِ محترم و صديقِ مڪرم!
سلام مسنون- انشاءَ الله بخير و عافيت آهيو ۽ خوش و خرم هوندا. آمين
اوهان جي قربدار ۽ علمي ادبي رهاڻين جو ڪيف دماغ تي طاري آهي. بقول لطيف پٽائي:
اِن تڙ منجهان تِڪَ، ڏني پاڻ اچ ٿئي.
وارو معاملو اسان سان به هر وقت لاڳو آهي ۽ اوهان جي ياد هر لمحي دامنگير رهي ٿي.
28- آگسٽ کان هلڪو بخار شروع ٿيو ۽ 4 سيپٽمبر تي لٿو. انهيءَ کان ضعفِ جسم ۽ دردِ ڪمر بيحد پهتو.

اگرچه ٻنهي حالتن ۾ ڪمي به آهي، تاهم ايتري توفيق نه آهي جو ماڻهن سان ڪمن ڪارن لاءِ ويهي سگهجي. اها تڪليف 24 ۽ 25 آگسٽ واري ڏادوءَ جي سخت گرميءَ ڪان پهتي. ڊاڪٽر جي مشوري سان 16 سيپٽمبر تي ڪوئٽا روانو ٿيندس ۽ انشاءَ الله 28 سيپٽمبر تي موٽندس. جيڪڏهن حيدرآباد ۾ هوندا ۽ ديارِ حسن و جمال (ڪراچي) نه اُسهيا ته آڪٽوبر جي 4 يا 5 تاريخ حيدرآباد ۾ اوهان جي رهاڻ مان لطف اندوز ٿيو. آخر ۾ پنهنجي هڪ فارسي غزل جو هڪ شعر به پيش ڪريان ٿو:

بدامِ زلفِ پيچان بارها آويختم رستم

که صيدِ هوشيارم طبع بي باکانه مي دارم

طالب المولىٰ

(4)

ڪوئٽا

19 سيپٽمبر 1962ع

تومي سوزي بعشقِ من و من درعشقِ تو سوزم

تو طبعِ شمع داري، من دلِ پروانه مي دارم

(طالب المولىٰ)

حبيب محترم!

سلام مسنون. هالن مان لکيل خط به اميد ته پهتو هوندو. رسول بخش ڊرائيور جي هٿان اوهان جو خط مليو.

يادگيري لاءِ بيحد ممنون آهيان. افسوس اٿم جو سيد شاهه محمد شاهه کي اوهان جي ڏنل دعوت ۾ شريڪ ٿي نه سگهيس.

هت بخير و عافيت پهتس. طبيعت ۾ اڃا به ضعف ۽ ڪمر جو درد موجود آهي. الحمد لله آهستي آهستي پيون تڪليفون گهٽجي رهيون آهن. هت سرد موسم جي ڪري طبيعت تي آب و هوا جو سٺو اثر پيو آهي. انشاءَ الله الرحمٰن. 1- آڪٽوبر تي سڌو هالين پهچندس جو ماهانه سومار آهي. ان بعد جيڪڏهن اوهان اُتي هوندا ته اچي ديدار ڪبو ۽ ادبي صحبت مان لطف اندوز ٿبو. هت پرديس ۾ اوهان جي دستخط پڙهڻ لاءِ خاص طرح منتظر آهيان.

دعاگو

طالب الموليٰ

(5)

ڪراچي

1 جنوري 1963ع

مشفقيم و محبيم جناب مير صاحب!

السلام عليڪم: منهنجي زندگيءَ ۾ هي پهريون پيرو آهي جو نئين عيسوي سال جي اوهان کي مبارڪ لکي رهيو آهيان. چو ته ڏينهن به ٿيندو ته اوهان جو

مبارڪ نامو پهتل آهي. عيسوي سال اگرچه اسان مسلمانن جو سال نه آهي، تاهم به عيسوي زبان (انگلش) دفتري زبان هئڻ ڪري گويا ذري گهٽ اسان جي زبان بنجي وئي آهي يا بنجڻ تي آهي. اها زبان اهڙي ته اسان ۾ وچڙي وئي آهي يا اسين ان ۾ وچڙي ويا آهيون جو جيڪڏهن هڪ صدي انگريزي زبان ڪي انهيءَ دلچسپيءَ سان ۽ انهيءَ هلندڙ تيزيءَ سان جاري رکيو ويو ته پوءِ شايد.....!

ڪالهه هت پهتس. فون تي معلوم ٿيو ته اوهان اجا خير سان حيدرآباد آهيو. اگرچه ٿيون ڏينهن ڪنهن صاحب ٻڌايو ته اوهان ڪراچيءَ روانا ٿي ويا. دل گهريو پئي ته ڪي چند گهڙيون اچي حاضري پرجي ۽ روح رهاڻ ڪجي. ڪيترن ئي ڏينهن کان اوهان سان رهاڻ ڪرڻ لاءِ دل بيتاب آهي. هالين به اوهان پنهنجا قرب ۽ ڪرم ڪري آيا، پر ادبي رهاڻ جو خاص وجهه ڪونه مليو. انشاءَ الله الرحمان ته اجهو وٺبو. حقيقت ۾ آءٌ ئي ڪافي عرصو ڳوٺ کان ٻاهر رهيو آهيان. اچي رهاڻ ۽ صحبت نه ڪرڻ جي ميار به مون تي آهي. اسان عاشق ماڻهو آهيون، تنهنڪري اسان کي ئي اهي نعمتون حاصل ڪرڻيون آهن. اوهان اسان جا محبوب آهيو. اهو چوڻ ته اوهان جو ملڻ ڪونه ٿو ٿئي، سراسر غلط آهي. هيءُ هڪ ويچاري جي ڳالهه وانگر

يعني هڪ شخص شاهه جي جمع تي راڳ ٻُڌڻ لاءِ پري کان پنڌ ڪري اچڻ جي سبب ٿڪجي پيو ۽ ننڊ اچي ويس. راڳ ڪونه ٻڌي سگهيو ۽ صبح جو آيو ڳوٺ. ڳوٺ وارن راڳ جي خبر پڇيس، جواب ۾ چيئين ته ”يار! رات فقيرن کي ننڊ اچي وئي، تنهنڪري راڳ ٿيو ئي ڪونه!“

ڪاشيگر کي سڏيم ۽ سندس چڱي پالش ڪيم. هن چيو ته جيڪو مال جڏهن هالن مان کنيو وڃي ته اُتي ڏسجي ته بهتر. جيڪو مال ڪسو هجي اُهو نه کڻجي ته ان جي بدران پيو تيار ڪري ڏجي. هي به ٻڌايائين ته ڪاشي هميشه جي دستور موجب پٽ ۾ چروليءَ سان لڳائڻ گهرجي ۽ لڳائڻ بعد معمار سيمنٽ ڪاشيءَ تي لڳائي وري اُگهي ٿو، اهو به بند ڪرائڻ گهرجي چو ته سيمنٽ جو ذرڙو به رهجي وڃي ٿو ته اتي ڳوڙهي رهجي ٿي وڃي. انشاءَ الله بخير عافيت آهيو.

خيرانديش
طالب المولىٰ

(6)

راولپنڊي
محرم الحرام 1383ھ
25- مئي 1963ع چنچر

حبيب مڪرم!

قتلِ حسين اصل مين مرگِ يزيد هي
اسلام زنده هوتا هي هر ڪربلا کي بعد

اڄ اسان جو نئون اسلامي سال شروع ٿيو آهي. اهوئي اُهو مهينو آهي جنهن مهيني جي ڏهين تاريخ تي اسلام جي وڻ ۾ ميوو پچي تيار ٿيو. حقيقت ۾ هئڻ هينئن گهرجي ته روزِ عاشوره حضرت امام حسين سيد الشهداءَ جي برسي اهڙيءَ طرح ملهائي وڃي جو دنيا جون اکيون کلي وڃن ۽ حق پرستي اهڙيءَ طرح ملهائي وڃي جو سرفروشيءَ جو سبق هزارين ماڻهو حاصل ڪن. هي اهو مردِ ڪامل هو، جنهن لاءِ ميرزا دبير فرمايو آهي ته:

الله ني جب پيدا کيا رنج و بلا کو
تقسيم هوئي سب وهي خاصانِ خدا کو
اور سب سي سوا حصه ملا آلِ عبا کو
تحرير کا فرمان هوا کلکِ قضا کو
آغاز مصيبت تو لکه نامِ نبي پر
اور خاتمه باالخير حسين ابن علي پر

يعني جنهن چيز کي اسان جي نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم شروع ڪري ڪمال تي پهچايو، ان کي سندس ڏوهٽي پنهنجي ۽ پنهنجن مڙني پاتين ۽ ساٿين سميت پنهنجو خون ڏئي پخته تر ڪري ڇڏيو. وري

هڪ ٻئي هنڌ ميرزا صاحب انهيءَ جري جوان جي تعريف هن طرح ڪئي آهي:

کس شیر کي آمد هي که رن کانپ رها هي
رن ایک طرف، چرخِ کهن کانپ رها هي
رستم کا جگر زیرِ کفن کانپ رها هي
خود عرشِ خداوندِ زمن کانپ رها هي
شمشیر بکف دیکھ کي حیدر کي پسر کو
جبریل لرزتا هي سمیٽي هوئي پر کو

چنانچه اهڙي متبرڪ مهيني سان اسان جو نئون سال شروع ٿئي ٿو. آءٌ پنهنجي طرفان اوهان کي نئين سال جي نيڪ تمنائن جو تحفو پيش ڪريان ٿو.
طالب المولیٰ

(7)

مري
11- جون 1963ع
حبيبِ مڪرم!
سلامِ محبت! آءٌ جيئن 8- جون تي هالن کان هت پهتس ته اوهان جو خط اڳ آيل مليو. پڙهي بيحد مسرت حاصل ڪيم. اميد اٿم ته هت دور دراز هنڌ تي ڳاهي ماهي ياد ڪندا ته ممنون رهندس. ڪنهن شاعر جي هڪ شعر جو هي مصرع عوام اڪثر ورجائيندو آهي ته ”زمانا با تو نه سازد، تو با زمانه بساز“.

علامه اقبال انهي مصرع ۾ هن طرح اصلاح ڪيو آهي:

زمانه يا تو نه سازد، تو با زمانه سيز

سو درحقيقت آهيون اسين به اقبال واري موڊ ۾، تنهنڪري انهيءَ حالت ۾ اوهان جو محبت پريو خط باهه تي اڇيو چنڊو هٽي.

اصل ڪافرستان ته هتان ڪافي دور آهي، مگر اسان لاءِ ته پنجاب به ڪافرستان آهي. هتي جا بُت آذر جي صنعت کي به شهه ڏيو بيٺا آهن. پلا ڪٿي ماڻهوءَ جا ٺاهيل پٿر جا بُت ۽ ڪٿي خدا جا ٺاهيل جيئرا جاڳندا ۽ هلندا گهمندا بُت! مريءَ جي شام هوشربا شام آهي.

هڪ سياه پوش ڪافر کي ڏسي هڪ نظم لکڻ شروع ڪيو اٿم. مڪمل ڪرڻ بعد انشاءَ الله روبرو عرض ڪندس.

(نوٽ هيءَ نظم سروري اسلاميه ڪاليج هالا جي مخزن ۾ ڇپيل آهي.م.ع.چنڊ)

اوهان آهيو ادب نواز ۽ سخن فهم ۽ شاعري ڪرڻ جو هڪ مقصد هي به آهي ته اهلِ ذوق کي ڪلام ٻڌائي صحيح داد وٺجي. سو روڙها رنديو اڇيو اوهان جي آڏو رکون.

غم و اندوه جي شدت اجا تائين اها آهي

درازيِ شبِ فرقت اجا تائين اها آهي

دلِ مجروح جي حالت اجا تائين اها آهي
منجهس برداشت جي طاقت اجا تائين اها آهي.
خيرانديش
طالب المولىٰ

(8)

کوه مري
9-8-1963ع
حبيبِ مڪرم و صديق محترم
سلام محبت قبول پون.
3 آگسٽ تي حيدرآباد ۾ صرف اوهان جو انتظار ئي حاصل ٿيو ۽ هي شعر ياد رهيو:

انتظار ان کا عبث ای دلِ مشتاق نہ کر
وہ کسی اور کی مہمان بنے بیٹھے ہیں۔

بهرحال محبوبن جون اهي ئي ته رمزون موهينديون آهن نه! بقول غالب:

ہم ہیں مشتاق اور وہ بیزار
یا الٰہی یاہ ماجرا کیا ہے۔

اوهان جي مرضي.
خيرانديش
طالب المولىٰ

(9)

هالا، 30- آگسٽ 1964ع

مشفقم و محترم جناب مير صاحب

السلام عليڪم: اميد آهي ته بخير و عافيت آهيو. هن طرف به بحمد لله هر طرح خير و عافيت آهي. اوهان وعدي موجب (27 آگسٽ خميس) نڪو حيدرآباد آيا ۽ نه وري اچڻ ۽ ڪڏهن اچڻ جو اطلاع مليو.

انتظار ان کا عبث ای دلِ مشتاق نہ کر

وہ کسی اور کی مہمان بنے بیٹھے ہیں-

پر اسين انتظار نه ڪرڻ وارن مان نه آهيون ۽ انتظار هميشه رهندو.

جو انتظار میں آیام، نہ کبھی وصل یار میں آیا

المطلب ته 5 سيپٽمبر شام جو انشاءَ الله عمره ادا ڪرڻ لاءِ سعودي عرب روانو ٿيندس. 15 سيپٽمبر يا ڏينهن به اڳ پوءِ موٽي هت پهچندس. اڄ ڪان وٺي (2 سيپٽمبر ڪانسواءِ) جمعيت الشعراءَ سنڌ جي ميٽنگ ۽ محفل مشاعره لاءِ حيدرآباد هوندس. ڪمن سارو صرف هالا ۾ ڪونه هوندس. اوهان به شايد ويجهڙائيءَ ۾ حيدرآباد نه اچو، تنهنڪري مناسب ٿيندو ته موٽي اچڻ بعد ملجي. فيصلا ڪرڻا آهن، مشورا وٺڻا آهن ۽ مددون وٺڻيون ۽ ڏيڻيون آهن. سڀ وقت اندر ٺيڪ گهرجي.

طالب المولیٰ

(10)

هالا

20- آڪٽوبر 1964ع

حبيبِ محترم و صديق مڪرم

آداب و سلام: مسٽر غلام محمد سان ٻه مليو آهيان ۽ سندس حريف سان- سندس حريف يعني قاضي عبدالرحمٰن. جيئن رات ٻڌايو هئم ته نه اوهان ٻڌايو ته غلام محمد هالن مان بيهندو ۽ نه وري آخر تائين غلام محمد ٿي آيو. مون جيئن رات ٻڌايو هو ته مون کي اهوئي خيال هو ته غلام محمد پنهنجي ڳوٺ واري تڪ مان بيهي ٿو، تنهنڪري اسان قاضي مذڪوره جي حق ۾ فيصلو ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي مسئلو مشڪل پيو ڏسجي. اهو اوهان جو قرب ٿيندو جو مسٽر غلام محمد کي وهاري ڇڏيو. آءٌ ٻه صبح جو ساڻس ڳالهايان ٿو. مگر اندازو هي اٿم ته اوهان جي حڪم جي ئي ڪيس ضرورت آهي.

مير صاحبن سان مليس ۽ سندن بابت ٻه صلاح و مشورو ڪيو ويو. اميد ته چڱي ٿيندي. مگر هيترو ضرور آهي ته ميرصاحبن کان انتهائي دير ٿي آهي. تاهم ٻه جي سخت محنت ۽ همت ڪيائون ته پوءِ ڪاڪا محمد جي اندازي موجب ڪم وڃي چڱو ٿيندو. جيڪڏهن ٻي ڏُر ڪم جي اندر اچي نڪتي ته

پوءِ زياده سولائي ٿيندي. مگر هيترو به ٻڌائڻ مناسب سمجهان ٿو ته ڪاميابي ٿئي نه ٿئي، ٻي ڌُر جا ستايل مير صاحبن ڏي هليا آيا ته پوءِ ڪافي فرق پوندو.

محمد زمان

(11)

هالا

غره شوال 1384ھ

4- فيبروري 1965ع

حبيبِ مڪرم

السلام عليڪم: اڄ عيد جو ڏينهن آهي. عيد جون تمام گهڻيون مبارڪون قبول ڪندا.

اپنی خوشی میں میری بھی غم کو نباہ دو
اتنا ہنسو کہ آنکھوں سے آنسو نکل پڑیں

طالب المولیٰ

(12)

هالا

22- فيبروري 1966ع

حبيب محترم جناب مير صاحب

السلام عليڪم: اوهان جو قربن پريو خط پڙهي بيحد مسرت حاصل ڪيم. جيڪڏهن صرف عيد مبارڪ جو ئي شڪريو ادا ڪيل هجي ها ته ضرور فڪرمند ٿيان

ها، پر جيئن ته منڙا منڙا ڏوراپا به خط ۾ لکيل آهن، تنهنڪري نهايت بشاش آهيان. چو ته محبت ڪانسواءِ ڏوراپا ڏبا ئي ڪونه آهن. آخر ۾ خواجه حافظ شيرازي جي شعر ۾ ٿورڙي ترميم ڪري عرض رکان ٿو:

چه خوش گفتي و خورسندم عفاک الله نکو گفتي
جوابِ تلخ مي زيبد لبِ لعلِ شکر خارا

ريڊيو تان منهنجي غزل جا چند شعر ٻڌي پسند ڪيا اٿو. ان لاءِ انتهائي خوشي ٿي اٿم. دعاگو آهيان ۽ دعائن جو طلبگار آهيان.

طالب الموليٰ

(13)

ڪلڪته

24- اپريل 1962ع

سچڻ سائين!

وه اگر مجهکو کريں ياد تو بهوليں کس کو
ميں اگر بهلاؤں تو کسے ياد کروں

نه ڪڏهن وسريا آهيو ۽ نه ڪڏهن وسري سگهو ٿا. ڀلا هجو وسارڻ جهڙا ته وسرو. پنهنجو پاڻ پاڻهي ٿا ياد ڏياريو. الله پاڪ شال سلامت رکندو، آمين.

طالب الموليٰ

(14)

لاهور

17- جون 1962ع

حبيبِ محترم

سلام مسنون! ڪنهن شاعر جي لکڻ موجب ته

نگاہیں در پہ لگی ہیں اداس بیٹھے ہیں
کسی کی آنے کی ہم لے کے آس بیٹھے ہیں-

سو اسان پنڊيءَ ۾ اوهان جو ڏاڍو انتظار ڪيو. خبر تڏهن پئي جو سرڪار وڃي حيدرآباد پهتي. اوهين اسان جا محبوب دوست آهيو نه، سو محبوب وچڻ تي ايندا آهن ته ٻڌائيندا ئي ڪونه. بهرحال جنهن زندگيءَ ۾ ڪنهن جو انتظار نه آهي، ڪم از ڪم آءٌ انهيءَ زندگيءَ کي زندگي ڪونه چوندو آهيان. ويچاري شاعر چيو آهي ته:

جو مزہ انتظار میں آیا
نہ کبھی وصلِ یار میں آیا

انشاءَ الله باخيريت پهتا هوندا ۽ باخيريت آهيو. اسين به الحمد لله خيريت سان آهيون. هت سنگت ۾ نه آهي ڪو اديب ۽ شاعر يا سخن فهم ۽ نه آهي ڪو موسيقي پسند ۽ موسيقار. اچو ها ته رهاڻ ڪري دل ٺاريون ها. هاڻي ته بند ڪمري ۾ پنهنجي پاڻ سان موسيقاري به آهي ته شاعري به. پانيان ته گهڙي ڪن لاءِ اوهان کي عشقيه دنيا ۾ وٺي هلان يعني

پنهنجي شاعريءَ سان اوهان کي روشناس ڪرايان. خط جي آخري صفحي تي غزل جا چند شعر لکان ٿو ۽ پنديءَ ۾ خط جي جواب جو انتظار ڪندس.
هت ڪالهه شام جو 8 بجي آيس. اڄ شام يا صبحاڻي پندي ويندس. هت ڪجهه وزارت بابت ڪم ۽ ٻيو ادبي بورڊ جو ڪم آهي. مير رسول بخش خان ۽ ٻين صاحبن کي سلام ڏيندا، جن سان اوهان جي ڪري روشناسي آهي.

مشتاقِ ديد

طالب المولىٰ

غزل

اسين مڪينِ سرِ رهگذارِ يار آهيون
اسين فدائي نگاهِ شرار بار آهيون
رهياسون زلفِ گره گير جا سدا قيدي
اهوئي آهي سبب جنهن کان مشڪبار آهيون
شرابِ لعل جي هرگز نه آڇ ڪر ساقي
اسين لبِ مئي گلگون جا باده خوار آهيون
جي دست بوسي عطا ٿي ته پو زهِي قسمت
اسين ته پير چُمڻ لئه به بيقرار آهيون
جبين جهڪائي سون، اهلِ ڪمال جي در تي
ٻين جي آڏو ته با عزو با وقار آهيون

اسان جو عشق هميشه کان آهي غيرتمند
اسين به مملڪتِ دل جا شهريار آهيون
اوهين به حُسن جي ڪشور جا بادشاهه آهيو
اسين به ملڪِ محبت جا تاجدار آهيون
اوهان جي ذار ڪيو دلربا ته ڇا ٿي پيو
اوهان جي درد سان هر وقت همڪنار آهيون
اسان ڪي دل سان گهري جيڪو ان جا آهيون غلام
مگر سدا سرِ دشمن تي ذوالفقار آهيون
اسان جي لاءِ بس آهي سڪونِ ڪُويءِ حبيب
اسين نه طالبِ گلزار و مرغزار آهيون
اسين ته برابر غيرن جي دل جو آهيون داغ
ءِ پاڻ طالبِ مولا نه داغدار آهيون.

غلام رباني آگرو

جوڳيءَ تي جڙاءَ........

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ

سنڌ، اصل کان سدا ملوڪ ۽ مٺيادار مهانڊن ۽ مانجهي مڙسن جي پلاري پوڻ ۽ رهندي پئي آئي آهي. سنڌ سمجهه ۽ سياڻپ، ڏاهپ ۽ ڏات جڻ تہ منجهيل دلين لاءِ روشنيءَ جي مثال رهي ۽ سوين سڪايل اهڙن مٺير مڙسن جي برت پريل پيالن مان ڍڪون ڏيئي، آياڻپ جي اُونده مان نڪري، سُهائيءَ واري واٽ تي وِڪون کڻي پاڻ بہ پڌرا ٿيا تہ ڪيترن ساڃهہ پرين سپرين جو بہ ماڻ مٿانهون پئي ڪيو آهي. آئون پاڻ کي ڀڙائڻ ڪانسواءِ، ايترو چوندس تہ مون کي پنهنجي ننڍي وَهيءَ کان وٺي ڪن اهڙين هستين جي سٿ ۾ ويهڻ ۽ ڪجهہ سکڻ جو موقعو ميسر ٿيو جن مان ٻہ ٽي هستيون تہ هن جهان مان بُرقعو مٿائي چڪيون آهن. باقي هڪڙو محترم سائين زنده سلامت آهي ۽ رات ڏينهن سنڌ جي ساڃهہ ڏيڻ لاءِ اسان لاءِ قلم جا بي لوث ڪشالا پيو ڪڍي. اهي محترم ۽ بزرگ هستيون سيد ميران محمد شاهہ 'مهجور' نڪڙائي مرحوم ۽ مرهيات مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ۽ اُستاد محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. ڊاڪٽر صاحب سان وابستہ ساروڻيون جدا ڪتاب لهي، پر هتي ڳالهہ ڪبي، سروري جماعت جي سرواڻ نو لکي گودڙيءَ جي اڳواڻ، سنڌي شعر ۽ ادب جي بي بها مائڪ ۽ سنڌي راڳ ۽ سيپتا جي مانواري مهندار مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ مرحوم جي، جيڪو 11 جنوري 1993ع تي سنڌ جي ڪُکِ ۾ وڇوڙي جو ڪانُ هڻي وڃي رب جي در سلامي ٿيو.

مخدوم صاحب جي نالي شناسائي تڏهن ٿيم، جڏهن منهنجي والد، سندس تصنيف "يادرفتگان" گهر آندي آرٽ ڪارڊ تي، تصويرن سان شاعرن ۽ ڏاهن جو ذڪر منهنجي دلي دلچسپيءَ جو باعث بڻيو جڏهن بہ موقعو ملندو هو تہ ويٺو انهيءَ ڪتاب جا ورق ورائيندو هئس. ان کان سواءِ پراڻن هالن ۾ پنهنجين ماسين جي گهر ويندو هئس، جن جا گهر وارا مخدوم صاحب جن جا مُريد هئا، اُتي بہ هالن جي مخدوم صاحبن جو ذڪر ٻڌندو هوس ۽ هڪ ڀيري تہ هڪ سُهائي سومر تي، پنهنجي ماسڙ سان گڏ، مرحوم مخدوم غلام حيدر جي آڏو حاضر بہ ٿيس، جنهن دعا بہ ڪئي ۽ الائي ڇو مون کي هڪ رپئي جو سڪو بہ خرچيءَ طور ڏنائين. اهي بہ حوالا مخدوم صاحب جن جي باري ۾ منهنجي مغز ۾ هر وقت موجود رهيا، تان جو ٿورڙي ساڃهہ آئي، ۽ ادبي سنگت جي سٿ ۾ اچي شامل ٿيس، جيڪو منهنجي ادبي سکيا جو پهريون مڪتب ٿيو.

'سنڌي ادبي سنگت' جو بنياد هڪ مضبوط نظريي تي رکيو ويو، ان جي پيڙهہ رکڻ وارا سائين پنهنجن خيالن ۽ نظرين تي نهايت سخت پابند هئا. اسان جي ڪچين لکين تصنيفن تي چوهہ چنبي، اسان کي زندگيءَ جي سچاين تي لکڻ جا سبق ڏيندا هئا. سرو صنوبر، گل و لالہ جي مقابلي ۾ سنڌ جي ڪنڊن، ڪرڙن، ٻڪن ۽ ٻيرن جي ڳالهہ ڪرڻ جي واٽ ڏيکاريندا هئا. سندن سُتايل سبقن جو تت اِهو هوندو هو تہ ادب اهو، جو عام جي احساسن جو پرتو هجي، جنهن ۾ ڌرتيءَ جو درد سمايل هجي، عام جون ڳالهيون، عام لاءِ ڪجن، جيئن سنڌ جي ٻهراڙين ۾ رهندڙ صدين کان پيڙا ۾ پيل ماڻهن ۾ سجاڳيءَ جو سَڏُ وڄهجي، جيئن پرمار طاقتون پنهنجو پاڻ نمي پون، ۽ عام هاري ناري

۽ ڪرت ڪندڙ توڙي پورهيت ڪڙمتي ڪري هلن. ساڳئي وقت پير پرستيءَ ۽ وڏيرا شاهيءَ کي سنڌي سماج جو اصل ناسور قرار ڏيئي، جديد ادب جو رُخ انهن علامتن ڏي موڙيو ويو. ان ڪانسواءِ ٻي اهم ڳالهه اسان کي سيکاري وئي، سا اها هئي ته زندگيءَ پريو ۽ سگهارو ادب ڪڏهن به ڪنهن مراعات يافته طبقي مان پيدا ٿيڻ جو امڪان ٿي ڪونهي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ سٽ جو عام ماڻهن سان ٿه واهپو آهي. نه ئي انهيءَ سٽ جو انهيءَ ماڻدارن سان واسطو. مٿن جو مشاهدو ۽ مطالعو پنهنجي اُٺي ويٺيءَ جي ڪري محدود. نتيجي ۾ عام جي ڏکن سورن لاءِ ڪي اکر لکڻ مٿن جي وس کان ٻنهه ٻاهر آهي. اديبن ۽ شاعرن جو اهو روايتي گروهه، محض رومانوي ادب جو پرچارڪ آهي. ۽ اُنهيءَ جي لکڻين کي زندگيءَ جي اصل حقيقتن جي پٺڀرائي حاصل نه آهي. اهڙن اديبن ۽ شاعرن لاءِ سنڌي ادبي سنگت جا دروازا بند پيا آهن. ڪيترن اديبن ۽ شاعرن ٻي ٽالن سان گڏ، مخدوم طالب المولا صاحب جو به نالو ٻڌجڻ ۾ ايندو هو. اها ٻي ڳالهه آهي ته مخدوم صاحب ڪڏهن به سنڌي ادبي سنگت جي باري ۾ ڪا دلچسپي نه ورتي.

1958ع جي آخر ڌاري، منهنجي قسمت جو واءُ وريو ڏک ڏاکڙا ۽ پريشانيون پوريون ٿيون، جو اُستاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي 'لغت آفيس' ۾ هڪ عام نقل نويس جي حيثيت سان اچي شامل ٿيس. ڊاڪٽر بلوچ تي ٻه ادبي سنگت ۾ هڪ سخت قسم جو رويو هو. اڍائي سالن ڪانپوءِ جڏهن مون لغت آفيس ۾، پنهنجي محنت ۽ محبت سان چڱي جاءِ جوڙي ۽ زندگيءَ جي حقيقتن جي ٻئي رُخ تي سوچڻ جي ساڃهه آئي، تڏهن احساس ٿيم ته هر ماڻهوءَ کي پنهنجن ويچارن توڙي نظرين تي پنهنجي ۾ قائم رهڻ جو حق هئڻ گهرجي. هر ڪنهن کي اهو اختيار ضرور ڏيڻ گهرجي، محض ذاتي سوچ ۽ سخت نظرين جي مڪري، ڪن پورهيت ۽ سنڌ سان تمام گهڻي محبت ڪرڻ وارن عالمن ۽ اديبن تي هرويرو اهڙيون پابنديون نه لڳائڻ گهرجن. سنڌ توڙي سنڌ جي وڻن وڪرن سان محبت جو بي مثال نمونو مون ڊاڪٽر بلوچ جي ذات ۾ ڏٺو ۽ آهستي آهستي آئون به پنهنجا خيال مٽائيندو ويس ته هن هستي ٻنا ڪنهن داد ۽ اُجوري جي رات ڏينهن سنڌ جي عشق ۾ هر وسيءَ واهن، ڳوٺ ڳام ۾ پٺي ڦيريون ڪاڏيون، ڇو جو ڊاڪٽر بلوچ جو خيال هو ته:

نينهن سيجائي شينهن، تنهي قصد ڪباب سين،
رات ڪاڏائون ڏينهن، ته ٻڻ ٻُوڻن ٻڪيا.

انهيءَ زماني ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڳاڙهي ڪاني واري عمارت ۾ 'جمعيت الشعراء، سنڌ' طرفان، روايتي ساليانو ادبي ڪانفرنس منعقد ڪئي وئي. علامه آءِ آءِ قاضي مرحوم اُن وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو جنهن صاحب انهيءَ ڪانفرنس جو افتتاح ڪندي، سنڌ جي اعليٰ ڏاهي بزرگ وتائي فقير جي ڏاهپ ڀريل نقلن ۽ خيالن تي روشني وجهندي، اسان کي اها ڄاڻ ڏني ته سنڌ جو مزاج مُنفرد ۽ روحاني رمزن تي مبني آهي. ان موقعي تي علامه صاحب پنهنجي جهيڻي، پر اثرائتي لهجي ۾ وتائي فقير جا ٽي چار ٽوٽڪا به ٻڌايا ۽ اُنهن جي اهميت تي گفتگو به ڪئي. ان کان اڳ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، استقباليه ڪميٽيءَ جي سربراه جي حيثيت ۾، 'حيدرآباد جي تاريخ' جي حوالي سان هڪ شاندار محققانه مقالو پڙهي، مهمانن جي آجيان ڪئي ۽ منهنجي خيال ۾ اها هڪ منفرد محنت هئي، جنهن کي آيل مڙني مهمانن تمام گهڻو ساراهيو.

انهيءَ ڪانفرنس جي موقعي تي نج سنڌي ڪافين ڪلامن جي محفل منعقد پڻ ڪئي وئي، جنهن جو مکيه مهمان توڙي راڳاين جي آئڻ جو اڳواڻ مخدوم محمد زمان طالب المولا صاحب هو. راڳ جي محفل ۾ مخدوم

صاحب کي مون ويجهو کان ڏٺو ۽ اُن وقت اِنهيءَ احساس اندر ۾ جهاتي پاتي تہ هن سائينءَ جي دل ۾ سنڌ جي سچ سنگيت سان تمام گهڻي محبت آهي. نہ رڳو هو پاڻ سنڌي راڳ جو وڏو چاڻو آهي، پر سنڌي راڳاين کي صحيح را ڏيکارڻ واري شخصيت پڻ آهي ۽ اهڙن سچار مانجهي مڙسن، جن جي سنڌ ۽ سنڌي تهذيب ۽ ثقافت سان اِتري محبت، تن بابت اهڙا اوپرا ۽ اجايا الستا قائم ڪرڻ اجائي ڳالهہ آهي. اُن وقت ئي منهنجي دل ۾ اهو پُور پيو تہ جنه هستيءَ کي سنڌ سان ايترو عشق آهي، تنهن بابت اهڙي اوپري سوچ رکڻ نامناسب آهي.

سال ڪن ڪانپوءِ، جميعت الشعراءِ سنڌ جي طرفان لاڙڪاڻي ۾ ساليانی ڪانفرنس ٿي. آئون تڏهن ريڊيو حيدرآباد تي پڻ ڪم ڪرڻ لڳو هئس، سو انهيءَ ڪانفرنس جي رڪارڊنگ لاءِ مون کي مقرر ڪيو ويو. اُتي پهرين پيرو مخدوم محمد زمان طالب المولٰي سان ڳالهائڻ جو موقعو مليو. سندس هڪڙو ننڍڙو انٽرويو بہ رڪارڊ ڪيو مخدوم صاحب نهايت محبت سان پيش آيو اٿين جڻ مون کي سالن کان سڃاڻندو هجي. سندس اهو پيار ڏسي مو کي اهو احساس ٿيو تہ "ڪي اُنين ۾ آهہ، جي جهونا پسجن جهوپڙا." وڏن جون ڳالهيون وڏيون. هنن جي محبت ۽ ماڻ پنهنجا، جي نہ ڪڏهن اسان جهڙن وات ڳاڙهن چوڪرن کي سمجهہ ۾ آيا. نہ ئي ڪڏهن سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي سين. ايترو سو سمجهہ ۾ ضرور آيو تہ سائينءَ جي انهيءَ محبت واري ورتاءَ ۾ ڪنهن ڪم ڪرڻ واري ماڻهو لاءِ حوصلا افزائيءَ واري ڪيفيت ضرور هئي.

سائين طالب المولٰي جي شخصيت ۾ هڪ خاص ڪشش هئي. ڌيمي انداز ۾، نهايت محبت سان ڳالهائ وارا، ڪنهن بہ مسئلي تي پنهنجي راءِ مسلط ڪرڻ کان پرهيز ڪرڻ وارا. ڪم ڪرڻ وارن ماڻهن جي ڪلئي دل سان همت افزائي ڪرڻ وارا. سندس شخصيت جو جادو اهڙو جو جيڪو کيس ويجهو وڃي پهتو تہ جڻ قابو ٿي ويو. سندس محبت ڀريو انداز اهڙو جو دل جون سموريون مدعائون جڻ پوريون. نو لک گوڏڙي، ۽ سروري جماعت جو سربراه جنهن جي اشاري تي سوين ماڻهو سر جي بازي هڻڻ کان بہ نہ ڪيٻائين، تنهن جي اها دل واري ڪيفيت، ادب ۽ اديب شاعرن توڙي راڳاين لاءِ، همت افزائيءَ واري. سا ڳالهہ مون گهڻي وقت تائين سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سمجهي سگهيس. شايد سندس انهيءَ رويي جو سبب سنڌ ۽ سنڌين سان محبت واري رمز هئي، جو اُهي انداز اختيا ڪيائين.

انهيءَ زماني ۾، مولانا غلام محمد گرامي مرحوم سان ڏيٺ ويٺ ٿي. مولانا گرامي پاڻ ذاتي طرح سان نهاي روشن خيال طبع مقرر، تصوف ۽ سنڌي ادب جو نہ رڳو پارکو هو پر بي بها چاڻو هو. دلي طرح سان هيءُ بزرگ مسڪ صفت انسان هو، محبت جا منجهس مڻ هئا. پڙهڻ ۽ سيکارڻ واري وات تي هن سنڌ جي سهڻي سپوت ڪڏهن ڪنڊن جو لوڙهو نہ ڏنو جيڪو سندس در تي آيو تنهن سان وڏي پاٻيس سان ملندو هو. سائل جي دل جي مد سٺي، جيڪو وڪر وٽس هوندو هو سو پنا ڪنهن هڪ جي، دل جي سچائيءَ سان پڙهائي، وڃي پار پوندو هو. اچڻ وا سندس اِنهن رهائين مان، عقل جا چار موتي، پنهنجي جهول ۾ وجهي ويندو هو. اُٿي ويٺي، ڳالهين ڪندي، علم ادب جي سهڻن نُڪتن جا اهل واهڙ وهائيندو ويندو هو. سندس يادگيرو ايڏو پختو ۽ پڪو جو ڪتابن جا اهڙا سرسا حوالا ڏيندو هو جڻ ڪتاب مان پيو پڙهي. سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ جا سوين شعر کيس ازبر ياد. پولي البت ڪجهہ ڏکي ڳالهائيندو هو. جنهن جو سبب پڻ ڳوڙهو ۽ گهڻو مطالعو هو. گرامي مرحوم، مخدوم صاحب جي محبت وار سگهي ۾ سلهاڙيل هو ۽ اها محبت ڪڏهن گهٽي نہ. سندس واتان مخدوم طالب المولٰي جون سوين سهڻيون ڳالهيون ٻڌم. سنڌ، سنڌي ادب ۽ ثقافت بابت مخدوم صاحب جي محبت جون مقالون ٻڌم. ايئن، ننڍي ٿهيءَ واريون پڙهيل

پٽيون ويون ميساريون ۽ اڻ ڏٺي انداز ۾ مخدوم صاحب جن جي ذاتي شخصيت لاءِ محبت ۽ عقيدت وارو جذبو اُڀريو ۽ وقت گذرڻ سان ويو اِهو جذبو وڌندو ويجهندو.

جيئن تہ منهنجي ذهني تربيت، ادبي سنگت ڪانپوءِ، اُستاد محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي پيرن ۾ ٿي. جنهن جيڪو پهريون سبق مون کي سيکاريو، سو هيءُ هو:

”جي سنڌ ۽ سنڌين تي عاشق ٿيڻو آهي تہ پوءِ معشوقن طرفان جيڪي ٿئي، سو سهڻو آهي. اڳ سنڌ وارن جو انداز عاشقاڻو هو ۽ هيءُ ٿر معشوقاڻو آهي. رُسڻ، ڪاوڙڻ، طعنا مهڻا ڏيڻ، ستائڻ ۽ پٺي جي مظلوميت تي خوش ٿيڻ، ٿي ڪين ڏينهن ڏٺي. باقي اهي سڀ خوبيون منجهن آهن.“

انهيءَ درس جي پس منظر ۾ مون پنهنجي سوچ مٿائي ڇڏي، ۽ ان لحاظ کان، جڏهن مون مخدوم صاحب جن جي هستيءَ تي، پنهنجي وٽ آهر سوچيو تہ مون ۾ اهو احساس پيدا ٿيو تہ طالب المولیٰ مرحوم بہ سنڌ ۽ سنڌين جو سچو عاشق هو جنهن پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪيترائي تير پنهنجي طرف ايندي ڏٺا، پر ڪڏهن اِنهيءَ سنڌ واري عشق تان پير پاڻهون نہ ڪيائون. اصل سينو سُپر ڪري بيٺا. جو سچڻ جيڪو ڏنو سو شهبو ۽ اُن تي ڪو حرف نہ ڪڍيو جي سنڌ سان عشق ڪرڻو آهي تہ سنڌين جا ماٺا بہ سهڻا پوندا. ماٺائي محبوبن جي عشق جو اصل شيوو آهي. ان ڪان پير پوئتي پاڻڻ مناسب آهي. مرحوم طالب المولیٰ بہ اِن رمز کي پنهنجو ڪيو ۽ زندگيءَ جي ڏگهي عرصي تائين اِن انداز تي پابند رهيو.

مرحوم طالب المولیٰ سان منهنجي وڌيڪ ڏيٺ ويٺ تڏهن ٿي، جڏهن پاڻ سول لائينس ۾ اچي رهيا. ملاقات جو سلسلو هو پهرين ڪُل سنڌ مزاحيہ ڪانفرنس، جن جا باني پاڻ ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن هئا. منهنجي ذاتي خيال ۾ سنڌ ۾ موجوده ثقافتي سٿاءَ جي پيڙهہ جو پٿر رکڻ وارين بہ اهم هستيون، مخدوم طالب المولیٰ ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب آهن. جن جي سوچ بنيادي طرح سان سنڌ جي ڀلائيءَ واري سهڻي ۽ سيبتي سماج سان سلهاڙيل رهي. هنن ٻنهي بزرگن سنڌي لوڪ ادب ۽ موسيقيءَ جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو ۽ سندن نظرين موجب جيڪڏهن اسان کي پنهنجي شناس قائم رکڻي آهي تہ انهيءَ ناتي کي دل جي حضور سان نڀائڻو پوندو. صدين کان سوڙ سهڻ وارا سنڌي، پنهنجن ڇهرن تي ڏک ۽ پيڙا جون ريکائون لڪائي، پنهنجين من مستين ۾ مشغول رهيا. اوطاقون ۽ دُڪان آباد رهيا. ڪتين، لوهرن ۽ ڪورين جي ڪرت وارين جاين تي، نہ رڳو ڪمي ڪاسبي اچي گڏ ٿيندا هئا، پر ڪيئي سگهڙ سياڻا، سالڪ ۽ راڳائي اچي مڙندا هئا. وڏيرن ۽ چڱن مڙسن جون اوطاقون آباد هونديون هيون. سيارن ۾ مچ مچايا ويندا هئا. آرهڙ ۾ ڪلٺي پڊر چنڪارون ڪري، چيڪي مٽيءَ جي سُرهاڻ ۾ سنڌي پنهنجي سُرت سان. ڳالهين ۽ ڪافين جون محفلون مچائيندا هئا. گفتي جي ملوڪت ۽ ڏاهپ وارا ڳڻ هر هڪ ۾، بهار جي هير وانگر گهلندا هئا. اوتارن ۽ درگاهن ۾ ”الو ميان“ جا آلاپ. چپڙ ۽ يڪتاري تي، ماڻهن جي دلين ۾ جايون ولندا هئا. سنڌ جي انهن پنهن شخصيتن، اُن اصل سنڌي سماج جو پنهنجي اکين سان ڳوڙهو مطالعو ڪيو ۽ اهڙن سگهڙن ۽ سياڻن، ڳائڻن ۽ وڄتن کي، ڀهراڙين وارن منهن ۽ ڇنن، ناڙن نڙي مُرلن تان ڪڍي، آڻي پڙهيل لکيل ماڻهن آڏو پيش ڪيو ۽ اُنهن جي مڃتا لاءِ رات ڏينهن هڪ ڪيائون.

دراصل اهو زمانو اهو هو جنهن شاعري تورڙي ادب جي لحاظ کان، سنڌ ۾ اوپرا ۽ اُڌارا خيال پڙهيل ڳڙهيل طبقي تي ڇانئجي ويل هئا. ڀهراڙيءَ جي انهن سگهڙن ۽ شاعرن جون ڳالهيون محض ان خيال سان قبوليت جوڳيون نہ هيون، جو اُنهن ۾ اُهي تشبيهون ۽ استعارا موجود ڪين هئا، جن جي بنياد تي گل ۽ بلبل، سرو ۽ صنوبر واري شاعري ٺهندي هئي. زبان جو رنگ ۽ ڍنگ فارسي آميز هو. عروض ۽ اوزان جو زور هو. ان جي مقابلي ۾ ڀهراڙيءَ جي سگهڙن ۽

سالڪن جون ڪافيون ۽ بيت، لطيفي لات جو اُهاءُ هئا. انهن جي دلين جو آواز هو جنهن ڪان اسان جا گهڻا ئي شاعر جڻ بنهه بي خبر ٿي هئا. سندن سچا ۽ سادا مُهاندا ۽ اوڏا، مڙني موچارن مڙسن جي سٽ ۾ جڻ ته جهڙا ڪر چٽ. ہٽي ہاسي شريف ۽ خاندان ماڻهن جو شوق يڪي راڳ سان، جاڻ هجي يا نه. پر وقت جي چالامان ڪري استاد گوين جي پذيرائي ۽ پسنديدگي به تمام گهٽي هئي. ان ڪري يڪتارا گهڙا، بينون، مُرليون ۽ سُرندا جڻ ته ڪٿ ئي بار نه ڳائڻ وارن جو مان، نه ئي وڄائڻ وارن لاءِ داد. بس، ڪو هڪڙ ڪلام ڪنهن ڪان ہڌو ويو ته جڻ ڳائڻ واري جي ستن پيڙهين تي احسان. پيٽي يا باجي، تانپوري ۽ طبلي جي مقابلي ۾ پلا هئن ڳائڻ جو ڪهڙو حال. هوڏانهن عقل هيڏانهن عشق. ہنهي جر ہاڻ ۾ ناهه ٿئي. سو ٿئي ڪيئن؟

مرحوم طالب المولى ۽ ڊاڪٽر بلوچ جڻ ته ان روايت ٽي توڙڻ ۽ اهڙن راڳاين ڪي مٿانهين ماڳ تي رسائڻ لاءِ اصل جنگ جوٽي بيٺا. سندن اِنهيءَ شعوري ڪوشش جو نتيجو اهو نڪتو جو اڄ اسان ڪي نه رڳو انهن ڏاهن ۽ سگهڙن جي فن تي ناز آهي، پر سنڌي ڳائڻ وارن تي به گهڻو فخر آهي. اڄ جتي سارنگي ۽ پيٽيءَ کي ماٿو ہڌن ٿا، اُتي چپڙ يڪتاري ۽ گهڙي کي دل جو آواز سمجهي، پنهنجي روح کي راحت رسائين ٿا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جون اِن لس ۾ ڪيل خدمتون جدا جدا باب اهن. هتي اسان جو مقصود مخدوم طالب المولى جو ذڪر ۽ سندن پس منظر بيان ڪرڻو آهي نه مخدوم صاحب جن کي مون بهرين پيرو تمام ويجهو کان ڪلاڪارن جي حيثيت ۾ سنڌ جي پهرين مزاحيہ ڪانفرنس جي دوران ڏٺو جنهن ۾ پڻ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سندن ہانهن ہيلي هو.

انهيءَ مزاحيہ ڪانفرنس جي موقعي تي، سڄي سنڌ مان ڪيٽي چرچائي، ہوڳائي، مسخرا، ٽوڪرباز ۽ مزاحيہ شاعر اچي گڏ ٿيا، ڪي رهيا مخدوم صاحب جي سول لائينز واري بنگلي تي ته ڪي وري ڊاڪٽر بوچ صاحب جي اوطاق تي ٽڪيا، سول لائينز ۾، ديگيون دمجي ويون، فقيرن لاءِ لنگر عام جام. سنجهہ صبح ڪائي ٿي چڙهہ ڪيائون اها مزاحيہ ڪانفرنس، حيدرآباد واري بسنت هال جي تاريخي عمارت ۾ ٿي ۽ ~ درآباد جي تاريخ ۾ اهڙو عاليشان اجتماع ڪو گهٽ ئي ٿيو هوندو. مخدوم صاحب جن اِنهيءَ ڪانفرنس جا مير مجلس هئا. سنڌ جي مزاح جو انداز نرالو ڳالهيون زمين سان لاڳاپيل، ان ڪري اُنهن ۾ رَسُ اهڙو جو ہڌندي ئي ٽهڪڙا، بنهه پيٽن ۾ سور. اها پهرين ۽ آخري مزاحيہ ڪانفرنس هئي، جنهن ۾ سنڌ جي ڀهراڙين ۾ رهندڙ محفلون مچائڻ وارن گفتي جي ملوڪ مڙسن جي نمائنده ۽ بي مثال گڏجاڻي هئي. سنڌ جي اها ظرافت ۽ خوش طبعي هاڻي اسان کي خال خال نظر اچي ٿي. اوطاقن جي ڦٽڻ ۽ رستن جي هوا: ن تي موجودگيءَ وري سنڌين کان اها وَٿ واپس وٺي ڇڏي آهي. جنهن جو جيترو افسوس ڪجي، اوترو گهٽ آهي. انهيءَ مزاحيہ ڪانفرنس جي موقعي تي مخدوم صاحب مرحوم کي ويجهي کان ڏسڻ جو موقعو مليو ۽ سندس شخصيت جو جادو دل دماغ تي حاوي ٿي ويو. سنڌ ۽ سنڌين جي سڪ واري رُخ مون کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.

مٿئين سڄي پس منظر جو بنياد فقط اهو هو جو مخدوم صاحب، پنهنجي ڦوهہ جوانيءَ کان ئي فقيري رنگ کي نهايت ڳوڙهائيءَ ۽ گهرائيءَ سان ڏٺو. ہاڻ الفيون به ہاتائون ته ڪڙا ڪنا به. راڳ ۽ ساز سان سندن سنہنڌ تڏهن ٿيو جڏهن سندن پهرين شاديءَ جي موقعي تي، گواليار جو گني گويو، خوش نويس ۽ ستار جو ماهر وڄائڻ اُستاد سينڌو خان، هالن ۾ حاضري ہرڻ لاءِ آيو. شاعر به هو ۽ "صيد" تخلص ڪندو هو. مخدوم صاحب جو ساٿس پريت جو ڪو اهڙو پيچ پئجي ريو جو سالن جا سال، هالن ۾ رهي، مخدوم صاحب جو روح راضي ڪيائون ۽ پوءِ جڏهن اُتا ، ويو ته محمد فقير ڪتياڻ جي محبت ۾ ٽنبي جام لڳ سليمان ڪتياڻ ڳوٺ کي وڃي پنهنجو ماڳ بنايائين. ۽ پوءِ اتي ئي

سدائين لاءِ آرامي ٿيو. محمد فقير ڪتياڻ هو ته پير پاڳارن جو مريد. پر صفا صوفي ۽ مت مهيسي مس هو. سو جماعت کان ڪي قدر پرپرو رهيو ۽ جتي رنڊي راڳ جي رمز موجود هئي، اُتي خيما کوڙيائين. اُستاد سينڌي خان کي به اهو ئي هالا وٺي ويو. مخدوم صاحب جي مَنَ ۾ ڪافين ڪلام جي رمز ته شروع کان سمايل هئي، اِنڪري سندس دل ۾ محمد فقير سان پيار واري راهه موجود هئي. هيڏانهن ڪافيون، هوڏانهن سُر سواد. اهي ٻئي ڳالهيون ... ائين طالب المولى جي دل ۾ گهر ڪري ويون. سُتيءَ ۾ پيل شاعريءَ واري رمز لاءِ ته ڪيس ڪنهن دڳ ڏسڻ جي ڳالهه ڪين هئي، پر راڳ واري رنگ ۽ کي سمجهڻ لاءِ سينڌي خان سان پريت جو پيچ پئجي ويو ۽ پوءِ پاڻ پنهنجي سر ڳوٺ سليمان ڪتياڻ ۾ ايندا ويندا رهيا. راڳ جون رمزون سکندا ويا. محمد فقير ڪتياڻ جي درگاهه سان سندس سدائين محبت واري نسبت رهي. جو ان کي پاڻ ٿي چيائين. 'منصوري ميخانو' ۽ انهيءَ منصوري ميخاني سان سندن سدائين دل جو پيچ رهيو جو اُتي ٻهريون پيرو پنهنجي سربراهيءَ ۾. محمد فقير ڪتياڻ جي فن ۽ فڪر تي، هڪ عاليشان ادبي ڪانفرنس جو اهتمام ڪرايائين. جنهن ۾ مولانا غلام محمد گرامي، ڊاڪٽر اسدالله حسيني، شبير هاتف، محمد اسماعيل شيخ، سرشار عقيلي ۽ ٻيا ڪيترا اديب ۽ شاعر اچي گڏ ٿيا.

انهيءَ ڪانفرنس جو سال مون کي ياد نه آهي. پر گرمين جا ڏهاڙا هئا. رات جو محفل متي ته ڳس ڳولڻ تي ڪيئي پتنگ ۽ قسمين قسمين جا جيت اچي جمع ٿيا. جيڪو صاحب ڳالهائڻ لاءِ بيهي ته اُن جي مٿي تي جيتن جا اصل پونيٽ ٺهي ٿيا. دوست لکيل پنا سنڀالين يا انهن جيتن کي جهلين. بس توبهه واري وات هئي. مخدوم صاحب مرحوم انهيءَ سڄي لقاءَ کان گهڻو ٺهي گد گد ٿيا. محفل ۾ موجود سڀ صاحب شهري اُٺي ويٺيءَ وارا. ٻهراڙيءَ جي هُوسٽ واري گرميءَ ۾ ويٺي جو گولا ۽ ٻتيون ٻاريائون. سو الائي ڪهڙا ڪهڙا جيت جنتر نڪري نروار ٿيا هئا. هر ڪو بيو ٻڇي ۽ هٿن سان بيو جيت اُڏاري. ڪنهن جو هٿ قميص جي ڪالر ۾، ته ڪنهن جو هٿ، سُٿڻ جي پانچن ۾. اصل عجب نظارو هو. اتي مرحوم مولانا گرامي صاحب. مخدوم صاحب کي مخاطب ٿي عرض ڪيو ته "قبلا، هي حشرات الارض ته هاڻ اچي سدرة المنتهى پهتا آهن. وٽو اصل نٿو ٿئي." مخدوم صاحب جن مولانا جي ملوڪت واري گفتي تي کليا. ۽ مرحوم دوست علي فقير کي چيائين ته "هاڻي راڳ هلائجي". راڳ جي محفل ۾ درگاهه سان وابسته ڪيترائي يڪتاري ٻوٽا موجود هئا. جن جا نالا ذهن ۾ نه رهيا. باقي مصري فقير ۽ حسين بخش خادم مرحوم ياد اٿم. جن اڪيلي سر به ڳايو ۽ گڏجي به ڳايو. اها محفل جلد ختم ٿي ته مخدوم صاحب پنهنجي رهائش واري جاءِ تي ويو ۽ ڪن دوستن ٿي اُتي هلڻ جو حڪم ٿيو جن ۾ آئون به شامل هئس. رات جي مانيءَ کانپوءِ وري حسين بخش خادم ۽ مصري فقير مخدوم صاحب جي آڏو ويهي ڳايو. مرشد جي موجودگيءَ ۾ ڳائڻ واري دل جڻ ڪيهر شينهن جهڙي. مصري فقير سان مخدوم صاحب جي محبت تمام گهڻي. سو ڳائڻ جو سربراهه هو حسين بخش اجا جڻ ته سيڪڙائ هو اڪيلو گهٽ. مصري فقير سان سلهاڙجي گهڻو ڳائيندو هو. مصريءَ جي ڳائڻ ۾ عقل ۽ حسين بخش جي ڳائڻ ۾ عشق. ٻنهي جون واتون جدا. پر پريِنءَ آڏو جڻ هڪ آواز. آڌيءَ تائين اها محفل هلي. وچ وچ ۾ چانهه جو سواد ياد آهي. جو اهڙي چانهه وري ٻي ڪنهن هنڌ نصيب نه ٿي. پلا جا شيءِ دل سان جُڙي اچي آڏو رکبي ته اُن جو سواد مٺو ٿي هوندو ۽ ياد رهندو. اڪثر اهڙن موقعن تي مخدوم صاحب مولانا ابوالڪلام آزاد جي چانهه جو ذڪر ڪندو هو جنهن بابت مولانا 'غبار خاطر' ۾ لکيو آهي. هيءُ خوش لباس ۽ خوش گفتار انسان. پنهنجن مڙني محبتن سان، محبت ونڊيندو رهيو. پر آهي ماڻهو جي ڪيس ٻنهه گهڻا اوڏا هئا. تن پنهنجين مصلحتن ڪري اُنهن ماڻهن کان پري رکڻ جي پوري ڪوشش ٿي. جيڪي هن صاحب جي علمي ۽ ثقافتي ورثي کي اڳتي وڌائڻ جي سلسلي ۾ دل جي سچائيءَ سان ڪوشش ڪرڻ وارا هئا. بهرحال. ڪنهن نه ڪنهن طرح سان مخدوم صاحب جي مٺ ۾. هڪ نوجوان ڪارڪن جي حيثيت ۾ نالو شامل ٿيو ۽ انهيءَ حوالي سان هڪ پيري مون کي مخدوم صاحب جي طرفان حڪم ٿيو ته ڊڙي (تعلقي شهدادپور) جي پير حسن

بخش شاهه جي ميلي تي راڳ جي رهاڻ جو آئون انتظام ڪريان. ڀٽ‍ڙي جي درگاهه جو اُن وقت سجاده نشين سنڌي زبان جو سهڻو شاعر مرحوم شاهنواز شاهه 'عارف المولي' هو جنهن سان پڻ منهنجي ذاتي چار چشمي هئي. لائق انسان محبت ۽ پيار ڪرڻ وارو يار ويس دوست. تنهن به اهو زور پريو ته ميلو مچائڻو آهي. انڪري تنهنجو هئڻ ضروري آهي. اسان به اُن وقت ٻُڪيءَ لوڪ. نه ڪنهن جي پرواهه نه ڪاڻ. بس يارن جي حڪم جا پابند. سو ڪانيو ٻڌي ڪاهجي پياسين اُن آرڻ ۾. جنهن جو نه ڏگ معلوم. نه سفر جي چاڻ. ڀٽڙي وارو اِهو ميلو مون لاءِ يادگار ثابت ٿيو. جو مخدوم صاحب پنهنجي پياري دوست عارف المولي مرحوم جي سڏ تي اُتي اچي پيڙو ٿيو ۽ مون راڳ واري رهاڻ جو انتظام ڪيو. راڳ جي محفل نهايت سهڻي هلي. جو مخدوم صاحب مرحوم نهايت محبت سان منهنجي محنت جي واکاڻ ڪئي ۽ جَس ڏئي پنهنجا پاڙ پلايا. ان لحاظ کان ته مخدوم صاحب پاڻ راڳداريءَ جو چاڻو هو پنهنجي خاص طبيعت جي باوجود ڪنهن ڪڙي ڪَسي ڳائڻي کي معاف نه ڪندو هو ۽ ٿلهي تي ئي اهڙي اوپري آواز کي ڳائڻ جي فن کان پرهيز ڪرڻ جي تنبيهه به ڪندو هو ۽ پنهنجي ناگواري به ظاهر ڪندو هو. جيڪڏهن ڪنهن ڳائڻي ۾ ڪي داڻا ڪٿا هوندا هئا ته اُن سمجهائي. سنڌي راڳ جي سونهن لاءِ ڏگ ڏسيندو هو. اهڙي سمجهو انسان آڏو راڳ جي محفل منعقد ڪرڻ ۽ راڳاين کي مُجرائي ڏيارڻ هڪ ڏکيو ڪم. پر اُن رات ڀٽڙي ۾. پير حسن بخش شاهه جي ميلي جي پهرين ڏمال تي ڪيل پروگرام لاءِ. سائين طالب المولي مرحوم جي مليل شاباس مون اهو اُتساهه پيدا ڪيو ته سنڌ جي راڳ ۽ راڳاين جي اجا ويجهو وڃجي. اُنهن کي سمجهجي ۽ ڪين ڪنهن سهڻي سليقي سان سنڌي ڏگ لائجي.

'ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز' ۽ شاهه لطيف جي ڪلام ۽ پيغام سان. مڙني سنڌين وانگر ٻالجتيءَ کان وٺي منهنجو ذهني تعلق رهيو اُن عشق کي گهڻي مهميز ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي رفاقت ۾ ملي. جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب. شاهه جو سچو شيدائي. هن سائينءَ شاهه جي ڪلام ۽ پيغام کي سمجهڻ لاءِ سوين جتن ڪيا آهن. ۽ واهن وڙيا آهن. ۽ رسالي جي معني ۽ مفهوم کي. سنڌي لوڪ ادب ۽ پهراڙيءَ جي نج روايتن جي حوالي سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي زندگيءَ جو هڪ شاندار ڪارنامو چئي سگهجي ٿو. ممڪن آهي ته اڄ جا ڪي اديب. شاعر ۽ عالم سنڌس انهيءَ پورهيي کي ڪن خاص سببن ڪري قبول نه ڪري سگهن. پر ايندڙ وقت ان محنت جو اجر جيڪڏهن ڪنهن کي ڏيندو ته اُهو صرف ڊاڪٽر بلوچ صاحب ئي آهي. منهنجو رهبر ۽ رهنما. سنگيت ۽ ثقافت جي اعتبار کان ڊاڪٽر بلوچ ئي رهيو آهي ۽ ان واسطيداريءَ سان جڏهن ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي سرگرمين. خصوصاً ميلي جي موقعي تي ڪچهرين جي آڳ واڳ سنڀاليم ته منهنجو واسطو براه راست سنڌي سنگيتڪارن سان ٿيو ۽ سنڌ جي سڀ کان وڏي ثقافتي ميڙ جي ڪارروايون هلائڻ يا فرض سرانجام ڏيڻ لڳس. پٽائيءَ جو ميلو منهنجي مڪيہ شناس بڻيو ته سنڌ جي ٻين ڏاهن سان تعلق قائم ٿيو اُنهن مان مخدوم صاحب سڀني کان نمايان رهيو. هن محترم بزرگ اِن ڏس ۾ سدائين منهنجي همت افزائي ڪئي ۽ ڪيترين ئي مهڻيون صلاحون به ڏنائين. جيئن ته پاڻ تمام گهٽ ڳالهائيندو هو تڏهن چئن جملن ۾ ڪيئي ڳالهيون چئي ويندو هو. اڪثر ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي ثقافتي ڪانفرنس ۾ صدر جي حيثيت ۾ دل جي خوشيءَ سان شرڪت ڪندو هو ۽ ڪلاڪن جا مُنهن هلندڙ رهاڻين ۾ ويٺو هوندو هو. انهن موقعن تي مختصر تقريرون به ڪندو هو جنهن ۾ انهيءَ ڳالهه تي گهڻو زور ڏيندو هو ته سنڌي راڳ جي شاندار ورثي کي محفوظ ڪجي. جهونن جيئرن ڳائڻن جون ڪافيون رڪارڊ ڪجن. ثقافتي مرڪز ۾ سنڌي راڳ جو اسڪول قائم ڪجي. جيئن نون راڳاين جي مناسب ۽ بهتر نموني ۾ تربيت ٿي سگهي. ۽ اصل سنڌي راڳ جو ساهءَ سلامت رهي.

مخدوم صاحب جن سان ويجهڙائپ جو خاص سبب. سندن "ڪافي" ڪتاب هو جنهن جي پروفن پڙهڻ ۽ ڪن بزرگن جي سوانح حيات گڏ ڪرڻ جو ڪم منهنجي حوالي ڪيائون. وسيلو مرحوم ڊاڪٽر اسد الله شاهه

حسيني هو جيڪو اسڪول ۾ منهنجو فارسيءَ جو استاد ٻه رهيو هو ۽ لوڪ ادب آفيس ۾ وقتي طور تي ڪم به ڪندو هو تڏهن اچا مرحوم لنڊن به ڪونه ويو هو. مخدوم صاحب جن جو حڪم هئي، ڪم ۾ جُنبي ويس. ڪتاب سنڌ يونيورسٽي پريس ۾ ڪمپوز ٿيو ۽ اُتي ئي خير خوبيءَ سان ڇپجي پورو ٿيو. تڏهن ڪتاب جي مهورت واري رسم جو اجا بنياد ڪونه پيو هو پر مخدوم صاحب پنهنجي گاڏي ڪاتي واري 'امين منزل' تي رات جي پلي ماني جي دعوت ڪئي، جنهن ۾ آئون به شريڪ ٿيو هئس. اُن موقعي تي مخدوم صاحب مون کي جس ڏنو ۽ منهنجي محنت لاءِ مهرباني ڪيائون. مون لاءِ اِها وڏي سوکڙي هئي. جا هئي ته چند لفظن تي محيط، پر مون لاءِ سندن اِهي چند گفتا چڻ زندگيءَ جو ثمر ٿيا.

اُن زماني ۾ 'امين منزل' سنڌي شاعريءَ ۽ موسيقيءَ جو چڻ هڪ مُکيه مرڪز هو. مخدوم صاحب هفتي پندرهين ڏينهن ڪنا نه ڪا محفل منعقد ڪرائيندا هئا. اهڙي هڪ ڪچهري دل تي تري آئي، جنهن جو ذڪر ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو. مخدوم صاحب جن جي گهر ۾ ٻهرين پوٽي مخدوم جميل الزمان جو جنم ٿيو. اُن جي خوشيءَ ۾ مخدوم صاحب چند دوستن جي دعوت 'امين منزل' تي ڪئي. مون کي ۽ شيخ محمد اسماعيل کي اِن ڪچهريءَ جي دعوت ڏيڻ لاءِ پاڻ پنهنجي سر سنڌ يونيورسٽيءَ جي پراڻي عمارت ۾ واقع لوڪ ادب آفيس ۾ آيا. اسان جي خوش بختيءَ جو هيڏي وڏي شخصيت اسان جهڙن همراهن کي سڏ ڏنو. مقرر وقت تي وڃي پهتاسين. اها محفل ٿي مخدوم صاحب جن جي آرام واري جاءِ جي پڌر ۾ ٿي. محفل ۾ جيڪي صاحب مخدوم صاحب جن ڪانسواءِ موجود هئا، تن جا نالا ياد اچن ٿا. مرحوم ميران محمد شاهه، مرحوم مير رسول بخش خان ڏلپي، ڊاڪٽر اسد الله شاهه حسيني مرحوم، محمد اسماعيل شيخ ۽ مون ڪانسواءِ ڪي به چار ماڻهو ڳائڻ وارن ۾ عثمان ڪچي، مٺو ڪچي ۽ محمد هاشم ڪچي موجود هئا. ٽئي پاڻ ۾ پنهنجي پنهنجي فن ۽ انداز جا يڪتا گوهر. ماني تِڪيءَ کان فارغ ٿي، ٻهرين علي نونڪن ۽ چرچن جي ڪچهري، مخدوم صاحب، مير رسول بخش ٽالپر ۽ شيخ محمد اسماعيل اهڙا ته ٽونڪا هڻايا، جو سڄي محفل م ويٺل ماڻهن جي پيٽن ۾ اصل هٿ هئا. اُن کانپوءِ راڳ ٿيو. عثمان ڪچيءَ جي ڳائڻ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي، جوانيءَ و جوش ڳائڻ ۾ شامل هئس. مٺو ۽ اُن وقت مٺو هو ۽ هاشم جهڙي ٻڪواز وڄائڻ وارو ڪو ٻيو ٿيو ئي ڪين. اهڙو رس ڪيائون، جو ڪنهن کي خبر ڪانه پئي ته فجر ـ ي بانگ اچي وئي. تڏهن ڪچهري برخاست ٿي ۽ سڀڪو پنهنجي گهر پيرڙو وڃي ٿيو. ڏينهن جا ڏينهن اِنهيءَ ڪچهريءَ جا پڙلاءُ ڪنن ۾ پرندا رهيا.

مخدوم صاحب جن سان منهنجي خط و ڪتابت به رهي. هڪ پيري ڪوشنا ويل هئا ۽ اسان کي وقت ڏنو هئائون ته فلاڻي ڏينهن تي مونبو ۾ ملاقات ڪبي. اُتي قسمت سان مخدوم خليق الزمان سڪالو تي پيو سو پيار سان پنهنجن هٿن سان معذرت جو خط لکي موڪليائون، جنهن ۾ مخدوم خليق جي ناچاقيءَ جي احول سان لکيائون ته اچڻ کانپوءِ ملاقت جوا طلاع ڪبو. مخدوم صاحب جو اِهو وڏ هو جو اسان جهڙن وات ڳاڙهن ڇوڪرن جو به خيال ڪندا هئا ۽ پروگرام ۾ ڪا مٽ سٽ ٿيندي هئي ته اُن جو اطلاع ڏيندا هئا. ٽي وي جي نوڪريءَ دوران جيڪڏهن ڪو ڪجهه فنڪار ڳائيندي ٻڌندا ها ته مون کي خط لکندا هئا ته تنهنجي ويٺي اهڙا ڪيس ٿين، سو مناسب نه آهي.

آخري زماني ۾ مخدوم صاحب پنهنجي علالت سبب گوشه نشين ٿي ويا. اسان به پنهنجي هڻ هٿان ۾ سالن جا سال پنجي ويا. جو سندن ديدار نصيب نه ٿيو. ڪن خاص سببن ڪري سندن دل ۾ مون لاءِ اها محبت نه رهي هئي. جيڪا شروع ۾ رهي. بهرحال اسان ته سدائين سندن دعاگو گهڻگهرا ۽ خيرخواهه رهياسين. الله کين جنت ۾ جاءِ ڏئي. جو پاڻ هوندن ٿي دنيا ۾ هڪ بخشيل روح هئا.

شبير هاتف

سائين وڏا

اڄ هتي عيد جو ڏينهن آهي. پنهنجو گهر سان عيد ملهائڻ به ظاهر خوشيءَ جو باعث هئڻ کپي، پر منهنجي دل خالي آهي. سائين وڏن کانسواءِ ڪهڙي عيدا گذريل رمضان جي عيد ساڻن گذاري هيم. طبيعت بيحد خراب هئن. تڏهن به ڏاڍو پيار ڏنائون. ڏاڍيون ڪچهريون ٿيون. رشوان ۽ صفوان به گڏ هئا. انهن کي انڪري وٺي ويس ته ياد ڪن ته زندگيءَ ۾ طالب المولیٰ جهڙي وڏي ماڻهوءَ سان ملاقات ٿي.

منهنجي، هئن مان ڪئين پکي اُڏامي ويا. بابا، امان، ڀائر ڀيڻ، دوست، يار، استاد، سڀئي پنهنجي جدائيءَ جا گهاءَ ڇڏي ويا آهن. پر جيڪو ڪاپاري ڌڪ سائين جن جي وڃڻ سان لڳو آهي، ان جو سُور سال هلندو. چاڪان ته اهي سڀ سنگ منهنجا اُن هڪڙي شخص سان هئا.

منهنجيءَ شخصيت تي ٽن ماڻهن گهرا نقش ڇڏيا آهن: بابا، چاچا ميران محمد شاهه ۽ سائين وڏا. پر سائين وڏن جي ڪهڙي ڳالهه ڪريان! آءٌ اڄ جيڪي به آهيان، جنهن منزل تي آهيان، منهنجي ادبي ۽ سماجي حيثيت جيڪا به آهي، سا سائين وڏن جي ڪري آهي. آءٌ ته سندن ويجهو هوس. تنهنڪري منهنجي بهتريءَ لاءِ هٿ وٺندا هئا، کين خوشي ٿي هوندي، پر منهنجي اکين اڳيان ڪئين ماڻهو بيا ڦرن. جيڪي اڄ وڏن درجن تي آهن يا هئا ۽ انهن جو نه ته پيري مريديءَ وارو رشتو هو نه دوستيءَ جو. پوءِ به سندن پذيرائي ڪيائون ۽ کين ترقيءَ جي راهه تي گامزن ڪيائون. بنا لوڀ ۽ لالچ جي. انهن مان ڪي وقت آيو ته منهن موڙي ويا.

سائين وڏن جهڙو گهڻ گُڻو ماڻهو مون نه ڏٺو. پر گهڻن ڪونه ڏٺو هوندو. جاميءَ، حضور ﷺ جن لاءِ چيو هو ته ’بعد از خدا بزرگ توئي قصه مختصر،‘ هي حضور ﷺ جن جو جبدار به پنهنجو مٽ پاڻ هو. بي عيب صرف الله جي ذات آهي، اهو چوڻ ۽ مڃڻ کان پوءِ آءٌ دعوي سان چوندس ته انسان جي هر خوبي منجهن موجود هئي. حسن، جمال، ثروت، شرافت، نهٺائي، نماڻائي، علم، دانش، اميري، فقيري، محبت ۽ مروت، سندن ڪهڙا ڳڻ ڳائي ڪهڙا ڳايان! منهنجي قلم ۾ اها طاقت ئي ڪانهي. اقبال اهڙن تي ماڻهن لاءِ چيو هو ته ’بڙي مشڪل سي هوتا هي چمن مين ديده ور پيدا.‘ سائين وڏن جهڙا ماڻهر صدين ۾ ڪڏهن ڪڏهن پيدا ٿيندا آهن.

سائين وڏن جهڙو بردبار ۽ مرنجان مرنج ماڻهو مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو پاڻ هميشه چوندا هئا: ’اپني توڙ نبهاين اُس دي او جاڻي‘ پيو پلي ڪيڏو به ڪوسو هلي. پاڻ ’ڪڏهن ڪوسا نه ٿيا، ڏوراپو ڏيئي.‘ قهر درويش بر جان درويش‘ تي سندن پورو پورو عمل هو. ٻئي جو ڪيو به پنهنجي سر تي وسائيندا هئا. پنهنجن ۽ پراون کين وقت به وقت ٻئي ايذايو آهي. اندر اڌ ٿيل هون، پر ٻڙڪ ٻاهر ڪونه ڪڍندا هئا. شاعريءَ ۾ ڪٿي ڇٽي ڏيندا هئا. ته ’پنهنجي سُورن جي، پنهنجي دردن جي ڪنهن سان ڳالهه ڪريان، ڪنهن کي دانهن ڏيان، بس! سندن شاعري داخلي ۽ خارجي واردات جي عڪاسي هئي. انڪري سندن اڪثر ڪلام ۾ سوز ۽ گداز بي انداز هو. سندن ڪلام ۽ مٺڙو آواز جڏهن گڏبا هئا ته رُڻ ڪان رهي نه سگهبو هو. پاڻ به رئندا هئا ۽ گهڻو روئندا هئا. پر لوڪڙن لڪائي. بادل هر وقت پريل هوندا هئا. اکيون هر وقت آگميون هونديون هيون. پر لڙڪ ٻاهر نه نڪرندا هئا. صرف ڪي ويجها ماڻهو محسوس ڪري سگهندا هئا ته هاڻ رقت ۾ آهن. اها لوڪان لڪائي ڳريو ڪرڻ واري عادت پڇاڙيءَ تائين قائم رهي. گذريل

سال وٺن نعتيہ مشاعرو ٿيو. اهو شايد آخري مشاعرو هجي. طرح هئي: ”تنهنجي در جو ٿيان دربان رسول الله عربي“ پنهنجو ڪلام پورو ڪرڻ ۾ ڏاڍو وقت ورتئون. ڇاڪاڻ تہ لفظ لفظ تي اکيون پرجيو ٿي آيون ۽ هڪڙا لڙڪ پينشون ٿي نہ پيا لڙيو ٿي آيا. عجيب پُرسوز ماحول هو. اهڙي ٿي محفل لاءِ مون چيو هو:

محفلِ نعت ۾ جي لڙڪ اکين ۾ آيا،
آخرت ۾ اُهو سامان رسولِ عربي!

ڪو زمانو هو جو هر ادبي مجلس، هر مشاعرو هر راڳ رنگ سائين جن جي ان نعتيہ ڪافيءَ سان شروع ٿيندو هو:

مٺا مير مرسل، ولهين جو تون والي،
وِريو تو وٽان ڪو سوالي نہ خالي.

اها ڪافي ٻانڻ خواب ۾ لکي هئائون. ضرور وڏيءَ حب سان لکي هونداٿون. تڏهن تہ ان ڪافيءَ جي اثر سان محبوب خدا جي محبت جا درياءَ وهڻ لڳندا هئا. خصوصاً جڏهن اها ڪافي حسين بخش ڳائيندو هو مون کي يقين آهي تہ اُن هڪڙيءَ ٿي ڪافيءَ جي صدقي پنهي جهانن جو سردار سندن ساٿي ٿيندو ۽ آخرت اُجاريندو.

سائين وڏا رڳو نوح سرور جي گاديءَ جي ڪري سدائين وڏا ڪونہ ٿيا هئا. قدرت اُنهن ۾ اها مٺيا رکي هئي. جو کين وڏو سمجهڻ ۽ چوڻ کان سواءِ چارو ڪونہ هو. سنڌي ادب ۽ تعليم جي واڌاري ۽ سنڌي سماج جي سڌاري لاءِ ٻانڻ جيڪا خاموش خدمت ڪيائون. اُها گهٽ کان ڳجهي ڪانهي. پر مچتا اسان ماڻهن ۾ مڙئي گهٽ آهي. ”اچا ڪي آهين. هوندا ڪُل جڳ سوڌا ڪاٻڙي“ انهن ڪاٻڙين مان هڪ رسول بخش پليجي. سنڌي ادبي سنگت جي نوجوانن جي ون يونٽ خلاف جدوجهد جي تاريخ بيان ڪندي جيڪي چيو سو هت ورجائڻ ضروري ٿو سمجهان تہ جيئن اجوڪي نئين ٽهيءَ وارن کي سائين وڏن جي خاموش خدمتن جي ڪجهہ جهلڪ نظر اچي:

”اُن جنگ ۾ سنڌي اديب ان وقت ڏاري اڪيلا هئا. ان ٿهري دؤر جي اُن منزل تي سندن ڪوبہ واهر ۽ وسيلو ڪونہ هو جو هُو ان منزل تي هٿيار ڦٽا ڪن ها تہ امڪان هو تہ ون يونٽ اڃا بہ قائم هجي ها ۽ جيڪي وڏيرا ون يونٽ کان پوءِ ڪرسين جا ڏڻي ٿيا ۽ اربين روپيا ڪمايائون. سي شايد اڃا تائين جهنگلن ۾ سُڪا زور پيا ڏين ها. ان وقت حاڪم طبقي ۽ اُن جي سياست سان واڳيل هڪڙو ماڻهو سنڌ پاران وڙهندڙ اديبن جي فقرا لڏي جو خالص علمي ۽ ادبي مورچي تي پاسو جهليو بيٺو رهيو ۽ هن سنڌ لاءِ جاکوڙيندڙ ترقي پسند وطن دوست اديبن جو ساٿ ڇڏڻ کان منهن نہ موڙيائين.“

سهسين ساگر گجن، توءِ سهج نہ مٽي سهڻي (شاھ)

”هن جا پيا هزارين لکين حبدار ۽ مداح سندس پيا انيڪ گڻ ۽ قرب ياد ڪندا، پر جڏهن بہ مون کي اهو زمانو ياد ايندو آهي ۽ ان زماني ۾ سندس ڪردار ياد ايندو آهي، تہ آءٌ سوچيندو آهيان تہ مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جي گونا گون زندگيءَ جا پيا سمورا ڪم هڪڙي پاسي مٿي ذڪر ڪيل سندس وطن دوست علمي ادبي مؤقف ٻئي پاسي. وطن جي ماڻهن تي آيل ان ڏکيءَ مهل اهڙي اهم مورچي تي پنهنجن جو پاسو وٺي بيهڻ ڪري بہ سنڌ جي تاريخ ۾ هميشہ ياد رهندو!“

”شال رب جون مٿس دائمي رحمتون هجن!“
هرڻ هليلا پيٺا سوچين!

(عبرت ١٥، جنوري ١٩٩٣ع)

پليجو نہ تہ سندن مريد آهي نہ دوست، بلڪ هو هرآن شيءِ جو مخالف آهي، جنهن جي نمائندگي سائين جن ٿي ڪئي، پوءِ بہ پليجي جي اها راءِ فقط اهو ثابت ٿي ڪري تہ جڏهن بہ سنڌ تي ڏکيو وقت آيو تہ پاڻ پنهنجي طبقاتي ۽ سياسي مصلحتن کي هڪ پاسي رکي سچ جو ساٿ ڏنائون. سنگت وارن موٽ ۾ جا ڏني سو ڪنهن کان لڪل ڪونهي. ون يونٽ ٺهڻ وقت پاڻ کهڙي (ايوب) جي تمام ويجهو هئا. هڪ گروپ هو پر سنڌ اسيمبليءَ ۾ ون يونٽ جي پليرائي نہ ڪيائون. انڪري مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ نہ چونڊجي سگهيا. اڳتي هلي سائين جي.ايم.سيد جڏهن 1958ع ۾ ون يونٽ خلاف محاذ جوڙيو تہ سائين وڏا ان ۾ پيش پيش هئا. ايوب خان ليفٽ، رائيٽ ڪري نہ اچي ها تہ ون يونٽ ٽٽو پيو هو.

1962ع ۾ جڏهن 'تعليمي ڪميشن' جي رپورٽ آئي تہ ان تي سخت احتجاج ٿيو. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شاگردن بک هڙتال ڪئي. آءٌ تڏهن شاگر هئس ۽ اڪثر وقت بک هڙتالين سان گذرندو هو. ان وقت مون کي ياد آهي تہ سنڌي سياستدانن ۾ مير رسول بخش چوڪرن جي همت افزائيءَ لاءِ اڪثر ڪچهريءَ تي ايندو هو پر بک هڙتال کي ختم ڪرائڻ ۽ اڳتي هلي رپورٽ مان اهي ھاڃيڪار حصا ڪڍائڻ ۾ سائين وڏي نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو. پاڻ غلام نبي ميمڻ (تڏهوڪي وزير قانون ۽ سندن خاص مريد) سان گڏ شاگردن وٽ آيا ۽ انهن کان مطالبا پڇيائون. بدقسمتيءَ سان اُن وقت جيڪي شاگرد ليڊر اُت موجود هئا. انهن رپورٽ ڪانہ پڙهي هئي ۽ نہ ئي University Ordinance پڙهيو هو جنهن جي تنسيخ جو مطالبو سر فهرست هو. پوءِ غلام نبي ميمڻ شاگردن کي Ordinance جا اهم باب ۽ رپورٽ جا اهي حصا (جيڪي کين زباني ياد هئا) ٻڌايا. جن سان سنڌي ٻوليءَ کي ڪُلو ڏنو ويو هو. سچ پچ تہ اسان اُن وقت گهوڙا تہ ڪئي ٻيٺي، پر اُن ڪاٺيءَ جي ڏار ڪيڏي تکي هئي. ان جو احساس اسان کي غلام نبي ميمڻ ڪرايو. پوءِ سائين جن جي قيادت ۾ غلام نبي ميمڻ، ميران محمد شاهہ ۽ مير رسول بخش ٽالپر، وائيس چانسلر رضي الدين صديقي (ڪميشن جو مکيہ ميمبر) ۽ ڪمشنر نياز سان مليا ۽ ڪائنن مناسب واعدا وٺي بک هڙتال ختم ڪرايائون. سائين جن ٻين سياستدانن وانگي ڳالهہ کي اتي نہ ڇڏيو. غلام نبي ميمڻ ۽ ميران محمد شاهہ کان هڪ جامع پٽيشن لکرايائون. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت، رپورٽ ۽ University Ordinance جا نقصانڪار پهلو سنڌين جو ردعمل ۽ پاڪستاني سياست تي ان جا دروس منفي اثرات واضح ٿيل هئا. اها پٽيشن ايوب خان ۽ نواب ڪالا باغ ۽ ٻين صاحب کي پيش ڪيائون ۽ ان جي نتيجي ۾ ئي سنڌي ٻوليءَ وارو مسئلو حل ٿيو پر سائين وڏن حسب معمول نہ بيان بازي ڪئي، نہ داد تحسين طلب ڪيائون. خاموشيءَ سان پنهنجو ڪم ڪيائون. سائين جن جا اهڙا ٻيا بہ ڪئين ڪارناما آهن. پر پاڻ ان جي ڪڏهن بہ تشهير نہ ڪيائون.

سائين وڏي ماڻهو تہ وڏو هو ماڻهپ جي اوچي معيار جو مثال بہ هو. ان سان گڏ شاعر بہ تمام وڏو هو. اهو بلڪل مبالغو ڪونهي تہ ويجهڙائيءَ ۾ شاهہ سائينءَ کان پوءِ گهڻي ۾ گهڻو طالب المولى کي ڳايو ويو آهي. ڏنارن جي دونهين تي ۽ صاحب لوڪن جي ڊرائنگ رومن ۾ هڪ ئي طالب المولى شوق ۽ چاهہ سان ڳايو ۽ ٻڌو ويندو هو. بدقسمتيءَ سان اڄ جي نوجوان کي وهم آهي تہ پراڻن شاعرن کي پڙهڻ ۽ ٻڌڻ سان سندن ترقي پسندي مشڪوڪ ٿي پوندي. پر هو اهو سمجهڻ ئي ڪونہ ٿا چاهين تہ جيڪي اڄ آهي، سو ڪلهہ جو تسلسل آهي ۽ جيڪي سڀاڻي ٿيندو سو اڄ مان ڦٽندو. اهو حشر اياز سان بہ ڪيو ائين. گذريل سال جڏهن سائين وڏا ڪراچيءَ ۾ اسپتال ۾ هئا تہ سنڌ جو بيوراڄ ماڻهو اياز بہ اُتي داخل هو. سائين جن سان ملڻ کانپوءِ اياز سان ملڻ ويس. اها منهنجي اياز سان پهرين ملاقات هئي. ڏاڍي پاٻوهہ سان مليو اڪيلو اڪيلو وساريل، وساريل۔ چند گهڙين جي ان يادگار ملاقات مان چٽو نظر آيو تہ ڪيس پنهنجن وساري ڇڏيو آهي. الله شل اسان جي نوجوانن کي ساڃهہ ڏي!

طالب المولیٰ جي پراڻي شاعريءَ جو نمائندو سمجهي وسارڻ سنڌي ادب سان زيادتي آهي. آءٌ نقاد ڪونہ آهيان. جو سنڌي شاعريءَ جو مُلهہ ڪٿ ڪري سگهان. منهنجي راءِ شايد جانبداري لڳي. تڏهن بہ آءٌ پنهنجي پوري ايمانداريءَ سان چوندس تہ طالب المولیٰ سنڌي ڪافيءَ ۽ غزل کي نئون رنگ روپ ڏنو. ڪيترا نوان خيال ۽ رجحان پيش ڪيائون. جن مان هڪ مون کي هميشہ وڻندو آهي ۽ مون اهو رجحان گهٽ ۾ گهٽ اردو سنڌي، انگريزي ۽ فارسي شاعريءَ ۾ تہ ڪونہ ڏٺو آهي. پاڻ اهو ٻڌائين ٿا تہ عشق ٻہ طرفو ٿيندو آهي. عاشق ساڳئي وقت معشوق بہ آهي. معشوق بہ پنهنجي عاشق لاءِ اهڙين ئي تڙپي ٿو جيئن عاشق. اهائي اڪثر ڪري حقيقت بہ آهي. پر شاعرن هميشہ عاشق جي واتان ئي آهہ و زاري ڪرائي آهي. پوءِ اهو مرد هجي يا عورت. سائين طالب المولیٰ پهريون ماڻهو آهي. جنهن اها روايت ٽوڙي. سدائين طالب المولیٰ بلاشڪ پنهنجي دؤر جو جديد شاعر هو ۽ وڏو شاعر هو جن آزاد نظم لکيو تہ هائيڪو بہ لکيو ۽ ٽيڙو بہ لکيو اُهي جديد شاعرن جي صف ۾ شامل ٿيا. ساڳيءَ طرح نور محمد خستہ جهڙا جن پهرين غزل لکيو اُهي بہ جديد شاعر هئا. حافظ حامد جنهن نج سنڌيءَ ۾ غزل لکيو اهو بہ جديد شاعر هو حافظ شاهہ جنهن ڪافيءَ ۽ غزل کي Blend (غزل کي نئين ترڪيب سان گڏيو) ڪيو اهو بہ جديد شاعر هو ۽ طالب المولیٰ جنهن ڪافيءَ ۽ غزل کي نئين حيثيت ڏني. اهو بہ بلاشڪ جديد شاعر هو. منهنجي خيال ۾ طالب المولیٰ تي ڪنهن سچي ۽ بلندپايہ نقاد کي ضرور لکڻ کپي. منهنجي نظر ۾ امداد حسيني اهڙو ماڻهو آهي. جنهن جي راءِ کي نئين نهيءَ وٽ مانُ آهي ۽ جيڪو نہ رڳو معاصرن جي ڪاوشن جو معترف آهي. پر پاڻ خود بہ وڏيءَ رياضت ۽ محنت ڪانپوءِ پراڻي رنگ جي شاعريءَ مان ارتقا ڪري موجوده منزل تي پهتو آهي. طالب المولیٰ جي ميخاني جو رند بہ رهيو آهي. اُميد تہ منهنجي اها گذارش قبول ڪندو. طالب المولیٰ سائين لطيف جذبن جو شاعر هو. جيسين اسان ۾ محبت جو جذبو آهي. تيسين طالب المولیٰ زنده رهندو.

سائين وڏن سان منهنجي پهرين ملاقات مئي 1954ع ۾ ٿي. پوءِ ملاقاتون ٿي ملاقاتون هيون. رات ڏينهن گڏ. سفر ۾ شيلن شڪارن ۾. راڳ رنگ ۾. شعر شاعريءَ ۾. ڪلُ پوگ ۾ سدائين گڏ. اهو دؤر بہ هڪ عجيب دؤر هو. ان تي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. اُن سنگت ۽ ساٿ مان گهڻو سکيوسين. گهڻو ئي پرايوسين. ان دور جا مشاعرا، راڳ جون محفلون لطيفي لاتيون. سگهڙن جون ڪچهريون سڀ سائين وڏن جي سرڪردگيءَ ۾ ٿينديون هيون. ڪو شهر ڪو ڳوٺ ڪو واهڻ اهڙو نہ هو جتي ڪا ادبي محفل. ڪو مشاعرو يا راڳ رهاڻ نہ ڪئي هوندي سون. جوانيءَ ۾ سفر گهڻو ڪندا هئا. پوءِ جت پهچندا هئا. اُت خودبخود ميلا لڳي ويندا هئا. تر جا راڳيندڙ شاعر سگهڙ اچي گڏ ٿيندا هئا تہ ڪو رات نہ ڏينهن. سڀ ڪا پسي پرينءَ کي' وارو سمو هوند هو. اهي محفلون ۽ مجلسون راتين جون راتيون ۽ ڏينهن جا ڏينهن هلنديون هيون. اسان جهڙا ٿوڻي ڪئين دفعا ننگون ساهيندا هئا. پر پاڻ ويٺا هوندا هئا. قوت برداشت جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي. بيحدُ ٿڪ جي باوجود محفل مان نہ اُٿندا هئا تہ متان ڪنهن جي دل آزاري ٿئي. پاڻ نهايت سريلا هئا. ڪارو آواز ڪونہ وڻندو هون. پر ڪو اهڙو ڳائڻو آيو تہ ان کي بہ ٻڌندا هئا ۽ همت افزائي ڪندا هئا اهوئي رويو سنڌي سيڪڙات شاعرن سان بہ هو. اُتي محفلون تربيت گاهون هيون. جتان پڙهي ۽ ڪڙهي ڪئين اُتي ملي نالي وارا شاعر ۽ اديب ٿيا ۽ ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جا فنڪار ٿيا.

نوح سرور جي گاديءَ جي روايت مطابق ماهہ پيريا سائو سومار (اسلامي مهيني جو پهريون سومر) پاڻ هميشہ هالا ۾ گذاريندا هئا. آچر جي شام مغرب کان ٿورو اڳ درگاهہ تي وڃبو هو اُتي ذڪر فڪر ٿيندو هو پاڻ ڪنهن سبب جي ڪري نہ ويندا هئا تہ سنڌي فرزندن مان ڪو ضرور ويندو هو. مغرب جي نماز پڙهي واپس موٽبو هو پري پري کان مريد خادم حاضري تي ايندا هئا. دنيا جا ڪم ڪاريون بہ ٿيندا هئا. سومر جو صبح ڪچهريءَ لاءِ مخصوص هوندو هو ۽ ڪئين راڳيندڙ چوڪي ڏيڻ ايندا هئا. منظور علي خان ۽ اسد علي خان جهڙا استاد بہ ايندا هئا تہ هلڪا ملڪا الو

طالب المولىٰ کي پراڻي شاعريءَ جو نمائندو سمجهي وسارڻ سنڌي ادب سان زيادتي آهي. آءٌ نقاد ڪونہ آهيان، جو سنڌن شاعريءَ جو مُلهہ ڪٿ ڪري سگهان. منهنجي راءِ شايد جانبداري لڳي، تڏهن بہ آءٌ پنهنجي پوري ايمانداريءَ سان چوندس تہ طالب المولىٰ سنڌي ڪافيءَ ۽ غزل کي نئون رنگ روپ ڏنو. ڪيترا نوان خيال ۽ رجحان پيش ڪيائون. جن مان هڪ مون کي هميشہ وڻندو آهي ۽ مون اهو رجحان گهٽ ۾ گهٽ اردو سنڌي، انگريزي ۽ فارسي شاعريءَ ۾ تہ ڪونہ ڏٺو آهي. پاڻ اهو ٻڌائين ٿا تہ عشق بہ طرفو ٿيندو آهي. عاشق ساڳئي وقت معشوق بہ آهي. معشوق بہ پنهنجي عاشق لاءِ ائين ئي تڙڦي ٿو جيئن عاشق. اهائي اڪثر ڪري حقيقت بہ آهي. پر شاعرن هميشہ عاشق جي واتان ئي آهہ و زاري ڪرائي آهي. پوءِ اهو مرد هجي يا عورت. سائين طالب المولىٰ پهريون ماڻهو آهي، جنهن اها روايت ٽوڙي. سدائين طالب المولىٰ بلاشڪ پنهنجي دؤر جو جديد شاعر هو ۽ وڏو شاعر هو جن آزاد نظم لکيو تہ مائيڪو بہ لکيو ۽ ٽيڙو بہ لکيو اُهي جديد شاعرن جي صف ۾ شامل ٿيا. ساڳيءَ طرح نور محمد خستہ جهڙا جن پهرين غزل لکيو اُهي بہ جديد شاعر هئا. حافظ حامد جنهن نج سنڌيءَ ۾ غزل لکيو اهو بہ جديد شاعر هو حافظ شاهہ جنهن ڪافيءَ ۽ غزل کي Blend (غزل کي نئين ترڪيب سان گڏيو) ڪيو اهو بہ جديد شاعر هو ۽ طالب المولىٰ جنهن ڪافيءَ ۽ غزل کي نئين حيثيت ڏني، اهو بہ بلاشڪ جديد شاعر هو. منهنجي خيال ۾ طالب المولىٰ تي ڪنهن سچي ۽ بلندپايہ نقاد کي ضرور لکڻ کپي. منهنجي نظر ۾ امداد حسيني اهڙو ماڻهو آهي. جنهن جي راءِ کي نئين نهيءَ وٽ مانُ آهي ۽ جيڪو نہ رڳو معاصرن جي ڪاوشن جو معترف آهي. پر پاڻ خود بہ وڏيءَ رياضت ۽ محنت ڪانپوءِ پراڻي رنگ جي شاعريءَ مان ارتقا ڪري موجوده منزل تي پهتو آهي. طالب المولىٰ جي ميخاني جو رند بہ رهيو آهي. اُميد تہ منهنجي اها گذارش قبول ڪندو. طالب المولىٰ سائين لطيف جذبن جو شاعر هو. جيسين اسان ۾ محبت جو جذبو آهي. تيسين طالب المولىٰ زنده رهندو.

سائين وڏن سان منهنجي پهرين ملاقات مئي 1954ع ۾ ٿي. پوءِ ملاقاتون ٿي ملاقاتون هيون. رات ڏينهن گڏ. سفر ۾ شيلن شڪارن ۾. راڳ رنگ ۾. شعر شاعريءَ ۾. ڪلُ پوڳ ۾ سدائين گڏ. اهو دؤر بہ هڪ عجيب دؤر هو. ان تي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. اُن سنگت ۽ ساٿ مان گهڻو سکيوسين. گهڻو ئي پرايوسين. ان دور جا مشاعرا، راڳ جون محفلون لطيفي لاتيون. سگهڙن جون ڪچهريون سڀ سائين وڏن جي سرڪردگيءَ ۾ ٿينديون هيون. ڪو شهر ڪو ڳوٺ ڪو واهڻ اهڙو نہ هو جتي ڪا ادبي محفل، ڪو مشاعرو يا راڳ رهاڻ نہ ڪئي هوندي سون. جوانيءَ ۾ سفر گهڻو ڪندا هئا. پوءِ جت پهچندا هئا، اُت خودبخود ميلا لڳي ويندا هئا. تر جا راڳيندڙ شاعر سگهڙ اچي گڏ ٿيندا هئا تہ ڪو رات نہ ڏينهن. سڀ ڪا پسي پرينءَ کي' وارو سمو هوند هو. اهي محفلون ۽ مجلسون راتين جون راتيون ۽ ڏينهن جا ڏينهن هلنديون هيون. اسان جهڙا ٿوري ڪئين دفعا ٿڪون ساهيندا هئا. پر پاڻ ويٺا هوندا هئا. قوت برداشت جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي. بيحد ٿڪ جي باوجود محفل مان نہ اُٿندا هئا تہ متان ڪنهن جي دل آزاري ٿئي. پاڻ نهايت سريلا هئا. ڪارو آواز ڪونہ وڻندو هون. پر ڪو اهڙو ڳائڻو آيو تہ ان کي بہ ٻڌندا هئا ۽ همت افزائي ڪندا هئا اهوئي رويو سندن سيڪڙن شاعرن سان بہ هو. اُتي محفلون تربيت گاهون هيون. جتان پڙهي ۽ ڪڙهي ڪئين اُتي ملي نالي وارا شاعر ۽ اديب ٿيا ۽ ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جا فنڪار ٿيا.

نوح سرور جي گاديءَ جي روايت مطابق ماهہ پيريا سائو سومار (اسلامي مهيني جو پهريون سومر) پاڻ هميشہ هالا ۾ گذاريندا هئا. آچر جي شام مغرب کان ٿورو اڳ درگاهہ تي وڃبو هو اُتي ذڪر فڪر ٿيندو هو پاڻ ڪنهن سبب جي ڪري نہ ويندا هئا تہ سندن فرزندن مان ڪو ضرور ويندو هو. مغرب جي نماز پڙهي واپس موٽبو هو پري پري کان مريد خادم حاضري تي ايندا هئا. دنيا جا ڪم ڪاريون بہ ٿيندا هئا. سومر جو صبح ڪچهريءَ لاءِ مخصوص هوندو هو ۽ ڪئين راڳيندڙ چوڪي ڏيڻ ايندا هئا. منظور علي خان ۽ اسد علي خان جهڙا استاد بہ ايندا هئا تہ هلڪا ملڪا الو

ميان وارا بہ مسين کي ہڏبو هو ۽ داد ۽ تحسين سان گڏ خرچي بہ ملندي هئي. رجب ۽ ذوالحج وارا سومار وڏي پيماني تي ٿيندا ها. هونئن تہ هر سومار تي هالا ۾ مال پڙيون لڳنديون آهن، پر وڏو مال جو ميلو رجب ۽ ذوالحج ۾ لڳندو آهي. انهن سومارن تي مريد لکن جي تعداد ۾ ايندا آهن. سائين وڏا رات درگاهہ تي گذاريندا هئا. ان رات جيڪي ڪچهريون ٿينديون هيون، سي بہ يادگار هيون.

سائين وڏن جي هڪ عجيب خصوصيت ڏٺم. لکين مريد هئا، پر پاڻ تقريباً هر مريد کي نالي سان سڃاڻندا هئا. ڪو نئون ماڻهو ايندو هو تہ ڏاڍي پيار سان پُڇندا هئا. 'ابا تون ڪير آهين؟' تعارف ٿيڻ کانپوءِ سڄي خاندان جي نالي سان خيريت معلوم ڪندا هئا ۽ سلام موڪليندا هئا. جيسين صحت اجازت ڏني، تيسين روزانو سون ماڻهن سان ملندا هئا. انهن جا مسئلا حل ڪندا هئا. قاسم دربان، الله حياتي ڏيس، عجيب شخص آهي. اهو هڪ ٿي وقت پندرهن ويهن ماڻهن جو اطلاع آڻيندو ۽ هڪ هڪ کري ہڏائيندو ويندو 'جيئڻ سائين! فلاڻو پٽ فلاڻو ويٺل ڳوٺ فلاڻي هن جو ڪم فلاڻي ماڻهوءَ ۾ آهي.' پوءِ پاڻ ڪم جي مطابق حڪم ڏيندا هئا. ڪنهن کي خط، ڪنهن جي لاءِ فون. ڪنهن کان روبرو ڳالهہ ہڏبي. ڪنهن جي لاءِ ہي ڌر کي گهرائي روبرو ڳالهيون ہڏي فيصلو ڪيو. خانداني وراثت جي جهيڙن کي هميشہ شرعي نموني ۾ حل ڪرڻ چاهيندا هئا. ان لاءِ ڪنهن عالم ڏانهن رجوع ڪندا هئا. اڪثر مخدوم امير احمد پرنسپال سنڌ اورئنٽل ڪاليج ڏانهن ماڻهن کي موڪليندا هئا. مخدوم صاحب جي فيصلي تي عمل ڪرڻ جي هدايت ڪندا هئا. اڪثر سوچيندو هوس تہ جيڪي جهيڙا ڪورٽن جا ڌڪا کائي جُهڳو جهڙ ڪرائڻ کان پوءِ بہ صحيح نموني ۾ حل نہ ٿي ٿيا ۽ خانداني ڪدورتن جو باعث ٿي بڻيا، سي سائين وڏن جي هڪ لفظ سان حل ٿيو ٿي ويا.

ڪئين آفيسر سندن مريد ۽ معتقد هئا يا سندن شخصيت کان متاثر هئا. انهن کي چوندا هئا تہ ماڻهو مون وٽ جائز ناجائز ڪم ڪٺي ٿا اچن ۽ انهن جي سفارش ڪريان ٿو پر توهان ناجائز ڪم نہ ڪجو حق نہ ويائجو ۽ جائز ڪم ۾ تردد نہ ڪجو. پاڻ مخالفن جي مدد بہ اهڙي دلچسپيءَ سان ڪندا هئا. جهڙي پنهنجن جي. آءٌ اهڙا ماڻهو بہ سڃاڻان، جي سندن مخالفت ۾ پيش پيش هئا، پر انهن تي ڏکيو وقت آيو تہ پاڻ انهن لاءِ هر ضروري ڊوڙ ڍُڪ ڪندا هئا. بچاڙيءَ ۾ جڏهن صحت جواب ڏئي چڪي هئي، هفتي ۾ بہ ٽي دفعا ڊائليسس جي اذيت، هر وقت بلڊپريشر موجود، شنڌ، سنڌ ۾ سور، هلڻ چلڻ کان عاجزي، بہ ماڻهو سهارو ڏئي ويل چيئر تي وهارين ۽ لاهين، ان حال ۾ بہ ماڻهن جي ڪمن جي پوئواري ڪندا هئا.

اسپتال جي ڪمري مان بہ حسب توفيق ماڻهن جي دسترسي ڪندا هئا. مون هڪ ڪم لاءِ عرض ڪيو چار صاحب کي فون ڪيائون، پر موجود نہ هو. رات جو اوچتو طبيعت خراب ٿي وين. آغا خان اسپتال ۾ داخل ٿيا. ڪجهہ ڏينهن کانپوءِ سندن اسپتال مان فون آيو فرمايائون تہ چار کي ڪم چٺي ڇڏيو اٿم. توهان وڃي ملو اهي هئا سندن قرب. اهو رويو سندن رڳو پنهنجن سان ٿي نہ پر هر ضرورت مند سان هو.

غلام ربانيءَ 'جهڙا گل گلاب' ۾ سندن هڪڙو قاعدي جو ذڪر ڪيو آهي. نہ رڳو پاڻ بيحد پابنديءَ سان ئي درمل ڪندا هئا، پر زندگيءَ جا ڪي معمول بہ باقاعدگيءَ سان انجام ڏيندا هئا. مثلاً: روزانو ڊائري لکڻ. سندن روزانو جو معمول هوندو هو تہ پرهہ ڦٽي سان ڏينهن تان ٻاهر ايندا هئا ۽ 9 بجي تائين خط و ڪتابت ۽ مطالعو ڪندا هئا صبح جي چانهہ بہ اتي پيئندا هئا. ان دوران ڪنهن کي بہ ساڻن ملڻ جي اجازت نہ هوندي هئي. اڳتي هلي جڏهن نيازمندي وڌي تہ پائو اسدالله شاهہ ۽ منهنجي پاٽاري سندن بيٺڪ ۾ ٿي لڳندي هئي. جنهن کي وڏو بنگلو چئبو آهي ۽ صبح جو چانهہ ساڻن گڏ پيئبي هئي. اهو سلسلو بچاڙيءَ تائين قائم هيو. جيسين سندن صحت ٺيڪ هئي، تيسين سڄي رات جاڳڻ جي باوجود صبح وارو خط و ڪتابت ۽ مطالعي جو معمول پٽي نيايائون. ڏيڍ بجي ڏينهن تي وڃبو

4 بجي واپس بنگلي تي اچبو 5 بجي چانهه پي ماڻهن سان ملبو 8 بجي کان 9 بجي تائين ڪچهري ۽ 9 بجي گهر. ان ڏينهن جي دل گهريا دوست موجود آهن، ته پوءِ شعر شاعري ۽ راڳ رنگ ٿيندو هو پوءِ رات جي ماني به ٻاهر کائبي. رات جي خوراڪ هئي جوئر جي سوڪ ماني ۽ کير. هڪ دفعي ڳالهه جو هڪ مولوي صاحب حسب معمول حاضريءَ تي آيو. ڳالهائڻ جي فضيلت پوري ساري هيس. ماڻهن جو ساٿاري هو تنهنڪري سندس گستاخانه رويي کي برداشت ڪندا هئا. اسان جي ماني آئي کيس صلاح هنئي سون. چئي ته آءٌ اها ماني کائيندس. جيڪا سائين کائيندو سائين جن گهڻو سمجهايس ته مولوي صاحب منهنجي ماني اوهان کي ڪونه لڳندي. چڱو آهي ته هنن دوستن سان شامل ٿيو. مولوي صاحب جي گهڻي ضد ڪاڻ پوءِ جڏهن جوئر جي ماني اڳيان آئي ته مولوي صاحب جو حال ڏسڻ وٽان هو اسان ته ماني کائي پوري ڪئي. جوئر جي ماني مولوي صاحب کي نه آئڙي، سو آنو بهانو ڪري کائڻ کان ٽٽائي ويو.

نفاست اهڙي جو پٽ تان ڌاڳو کڻي ان کي هڪ جهڙو ويڙهي سيڙهي پوءِ اڇلائيو. ڪاغذ کي پهرين ٻيڻو ڪبو پوءِ چؤٿو ۽ پوءِ ڦاڙيو ۽ ڊسٽ بن ۾ اڇلائبو. اهائي نفاست اهائي تور تڪ سندن اٿڻ ويهڻ، گفتگو سندن لباس ۽ ماڻهن سان ملاقات ۾ هوندي هئي.

"سنڌي ادبي بورڊ واري معاملي ۾ پڻ پاڻ سخت بيماريءَ جي باوجود، ذاتي انا کي هڪڙي پاسي رکندي، هر قسم جي معاونت ۽ مفاهمت لاءِ هر وقت تيار رهيا. بدقسمتيءَ سان سندن صحت انهن ڏينهن ۾ بيحد خراب رهي، جنهن سبب ان مسئلي جو ڪو خاطر خواهه حل نڪري ڪونه سگهيو ورنه پاڻ هر طرح ان معاملي کي خوش اسلوبيءَ سان نبيرڻ لاءِ بي چين هئا. نفيس ۽ نرم دل رکندا هئا. انڪري ادبي بورڊ تان استعيفي ڏيڻ کانپوءِ ڏکويل ۽ ملول رهڻ لڳا. زبان تي شڪايت ڪڏهن ڪونه آندائون، پر مون کي لڳندو هو ته ان واقعي کانپوءِ ماڻهن جي ناقدري ڏسي سندن اندر اڌ ٿي پيو هو. سچ پڇيو ته علم ۽ ادب جي هڪ پرخلوص پانڌيئڙي سان حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ اهڙو زورآوريءَ وارو ورتاءُ سنڌين جهڙن غيرتمندن ۽ سڄاڻ قوم جي مُنهن تي ڪنهن به ريت نه ٿو سونهين. بهرحال الله تعاليٰ اسان سڀني کي پنهنجي محسنن تي عزت ۽ احترام ڪرڻ جي توفيق عطا ڪري."

منهنجي اها بدقسمتي هئي، جو انهن زورآورن ۾، جن جو مٿين پيراگراف ۾ ذڪر قمر شهباز ڪيو آهي، هڪ منهنجو پيرو به شامل هو مون کي سڄي حياتي اهو سور رهندو ته سائين جن کي منهنجي پنهنجن هٿان تڪليف پهتي، ڪاش! سندن زندگي ايڏو جٽاءُ ڪري ها، جو آءٌ ان ڪوتاهيءَ جي تلافي ڪري سگهان ها. افسوس اهو آهي ته اسان جي سنڌي سڄڻ هن سنڌ دوست انسان سان اهو سڀ ڪجهه اُن وقت ڪيو جڏهن هو سفر جو سانباهو ڪريو ويٺا هئا. رڪاب ۾ پير پيو هون، رڳو لانگ ورائڻ جي دير هئي. ڪجهه وقت صبر ڪن ها ته محسن ڪُشيءَ جي طعني کان بچي وڃن ها.

سائين وڏن سان جيڪي زندگيءَ جون گهڙيون گذريون. اهي حياتيءَ جي پونجي آهن. انهيءَ کي ساهه سان سانڍي رکڻ ئي زندگيءَ جو مقصد رهندو. سائين ويا ته منهنجي لاءِ هر خوشي بي معنيٰ ڪري ويا. آءٌ ته جهڙوڪ راهه ملندي ڦرجي ويو آهيان.

هاتف ڦريو ته خير پر اي سنڌ واسيو!
احساس ڪو اٿو ته اوهان ڇا وڃائيو؟

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ

چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ مقرر

اهلِ سنڌ، خاص ڪري سنڌ جي ادبي حلقن ۾ اها روح پرور خبر مسرتن جا پيغام کڻي آئي ته سنڌ جي واجب الاحترام روحاني شخصيت، سنڌي زبان جي عظيم محسن، سنڌي ادبي بورڊ جي ديرينه مُربّي، سنڌ جي سڀني اديبن ۽ شاعرن جي مٿي جي موڙ، عاليجناب مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب المولىٰ“ کي سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن مقرر ڪيو ويو آهي. شُڪر الحمدالله.

قبله مخدوم صاحب جن جي تقرري سنڌ سرڪار وٽان هڪ نوٽيفيڪيشن مورخه 23 جنوري 1979ع ذريعي عمل ۾ آئي، پر ان کان اڳ پاڪستان جي وزيراعظم محترمه بينظير ڀٽو، ساڻن هڪ ملاقات دوران بورڊ جي

سرپرستي قبول ڪرڻ جي پيشڪش ڪئي، جا صاحب موصوف ڪمال لطف و عطا جي جذبي هيٺ قبول ڪرڻ فرمايائون. اداري مهراڻ جي نظر ۾ قبله مخدوم صاحب جن جي بورڊ کي اها هڪ خاص عنايت نصيب ٿي آهي، ورنه سندن بي شمار مشغولين کي نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. اسان جي نظر ۾ بورڊ بجا طور تي اها خوش بختي ماڻي آهي، جو مخدوم صاحب جن اُن جي سرپرستي قبول ڪئي آهي. اسان قبله مخدوم صاحب جن جي ان نوازش تي دل جي گهراين مان شڪريو ادا ڪندي، اهلِ سنڌ ۽ خاص ڪري سنڌ جي سڀني اديبن ۽ شاعرن، عالمن ۽ دانشمندن، صحافين ۽ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترويج سان دلچسپي رکندڙ سمورن حلقن کي مبارڪباد پيش ڪندي، ان خاصي خبر جو اظهار ڪريون ٿا ته سندن آسُن ۽ اُميدن، آرزوئن ۽ اُمنگن جو مرڪز ۽ محور، سندن ماضيءَ جي عظمت جو امين ۽ نگهبان ۽ حال کي اُجاريندڙ نمائنده علمي ۽ ادبي اداري جو سفينو، ماضي قريب جي بدقسمت باد مخالف ٿڦيڙن، تُند ۽ تيز، شوخ ۽ وحشتناڪ طوفاني لهرن کان محفوظ ٿي، صحيح سلامت ڪناري تي لڳو آهي. سنڌي ادب جي ڪِشتي هاڻي ڪُنن مان پار پئجي چُڪي آهي. سندن محبوب ادبي ادارو هاڻي ”سلامت هٿن“ ۾، انشاء الله نه صرف هميشہ لاءِ محفوظ رهندو، پر ان سان گڏ ترقيءَ

۽ ترويج جون اُهي منزلون ماڻيندو، جو اهلِ سنڌ بجا طور تي اطمينان ۽ تسلي جو اظهار ڪري سگهندا. ڪين فخر ۽ ناز ڪرڻ جو خوب موقعو ملي چڪو آهي.

قبله مخدوم محمد زمان طالب المولى جي علمي ۽ ادبي، ثقافتي ۽ ملڪي، سماجي توڙي سياسي خدمتن جو تفصيلي تذڪرو ڪرڻ، هٿ جي ڪنگڻ کي آرسي ڏيکارڻ برابر آهي. زندگيءَ جو ڪهڙو به شعبو هجي، ”خدمت“ ڪرڻ هن متبرڪ ۽ باوقار خاندان جو صدين کان وٺي شيوو رهيو آهي. اڄ جي مهذب دنيا ۾، مختلف قومن وٽ ”تعاون“، ”تعاون براءِ ترقي“ ۽ ان قسم جي نقطن تي جيڪو زور ڏنو ٿو وڃي ۽ صبح شام پرچار ڪيو ٿو وڃي، اهو سلسلو، سنڌ ۾ پنج صديون اڳ، هالا جي مبارڪ خاڪ پاڪ مان، گلشنِ سنڌ جي گُلابي گل غوث الحق حضرت مخدوم نوح سروري رح جي بابرڪت شخصيت وٽان شروع ٿيو ۽ الحمدالله طالب المولى سائينءَ جي روپ ۾ نقطء عروج تي پهتو آهي ۽ رهندي دنيا ڏسندي ته فطرت جو اهو اجهل درياهه فيض روان ۽ دوان رهندو. راقم کان جيڪڏهن ڪو ماڻهو، مخدوم صاحب جن جي شخصيت بابت مختصر لفظن ۾ رايو پڇي ته موٽ ۾ سندن ئي هڪ شعر پيش ڪجي، جنهن ۾ نه صرف طالب المولى سائينءَ جي مزاج، پر

سندن سموري خانداني روايت جو روح ۽ عرق سمايل آهي:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناه طاقت طالب المولى
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

سبحان الله! سبحان الله! گهور ٿجي شانِ سروري جي ان متبرّڪ اظهار تان. ته عزيز سنڌ واسيو! سنڌي ادبي بورڊ جا بهي خواه دوستو! اُهي علمي ۽ ادبي ادارا- جن سان قومن جي سُجاڻ ۽ زندگي، جياپي ۽ مستقبل جو دارومدار هوندو آهي- تن ادارن جي ترقي فقط ”خدمت“ جي جذبي سان وابسته هوندي آهي ۽ خدا جو شان آهي، جو قبله مخدوم طالب المولى سائين جهڙي شخصيت جي رهبري ۽ نگراني پيهر نصيب ٿي آهي سنڌي ادبي بورڊ کي، جيڪي سراپا ”مجسمهءِ خدمت“ آهن.

قبله مخدوم طالب المولى سائينءَ جي گوناگون خدمتن مان ٻن خاص نقطن جو هت ذڪر ڪرڻ نهايت موزون ۽ مناسب رهندو، جيڪي بورڊ سان وابسته آهن ۽ سنڌي ادب جي ترقيءَ جي دور رس نتيجن سان عبارت آهن.

(1) پاڻ 1961ع کان وٺي 1977ع تائين بورڊ جا چيئرمن رهيا. سترهن سالن جي ان ڊگهي عرصي دوران، پاڻ جنهن شفقت ۽ قرب، دورانديشي ۽ معاملا فهمي، جرات ۽ بلند حوصلگيءَ سان بورڊ جي جيڪا

خدمت ڪيائون، سا ظاهر ۾ ته بورڊ جي وسيع اشاعتي سلسلي- جنهن وسيلي بورڊ کي بين الاقوامي علمي مرڪز ۾ شهرت ۽ عزت حاصل ٿي- سا متعلق آهي، پر اُن سان گڏ ڪيترائي اهم نقطا اهڙا به آهن، جن کان نئون نسل پوري طرح اڻڄاڻ آهي. اهي چند صاحب انهن نقطن جا عادل شاهد آهن، جن ساڻن گڏجي ڪم ڪيو آهي، يا جن کي سندن قرابت حاصل رهي آهي. انهن نقطن ۾ به خاص نقطا هي آهن ته ون يونٽ جي بدترين سنڌ دشمن نظام ۾ جڏهن بورڊ کي، وقت جي حڪومت اکين جو ڪنڊو ٿي سمجهيو ۽ طرحين طرحين سان بورڊ کي نقصان پهچائڻ ۽ ان کي ختم ڪرڻ لاءِ حيلا ٿي هلايا، تڏهن اها مخدوم صاحب جن جي جرئت ۽ بلند حوصلگي ئي هئي، جو بورڊ جو سفينو انهن طوفانن مان پار اُڪاريائون. ڪالاباغ جهڙي آمر جي زماني ۾ جيڪڏهن مخدوم صاحب جن سرپرست نه هجن ها، ته بورڊ ڪڏهوڪو تهه و بالا ٿي وڃي ها، ڇوته ان زماني ۾ ڪن رجعت پسند ادبي حلقن طرفان بورڊ تي ڪُفر ۽ الحاد، زندقه ۽ وطن دشمني ۽ اسلام دشمنيءَ جي الزامن وقت جي حڪومت کي تپائي رکيو هو. راقم کي بخوبي ياد آهي ته بورڊ جي تحفظ جي سلسلي ۾ مخدوم صاحب جن لاهور جا جيڪي سفر ڪيا، تن جا خرچ پڻ پاڻ پنهنجي کيسي مان برداشت ڪيائون.

پيو خاص نقطو اهو آهي ته مهراڻ- جنهن کي 1955ع کان وٺي همعصر جديد سنڌي ادب جي تاريخي دستاويز طور مقبوليت حاصل آهي- اُن جي سرپرستي ڪندي، پاڻ ڪڏهن به پنهنجي ذاتي پسند يا ناپسند کي آڏو اچڻ نه ڏنائون. هڪ ذهين ۽ زيرڪ، معاملا فهم ۽ ڪشاده قلب دانشور جي حيثيت ۾ ”مهراڻ“ کي پنهنجي فطري راه تي هلندي ڪڏهن به ڪا رڪاوٽ بنجڻ نه ڏنائون. اهوئي سبب آهي جو مهراڻ ۾ شروع کان وٺي جتي قديم ۽ جديد، ۽ مختلف مڪتبهءِ فڪر جي لکندڙن کي موقعو ملندو رهيو، اُتي جديد ترين ادبي روايتن ۽ رجحانن جي به آبياري ٿيندي رهي. نتيجو اهو نڪتو جو اڄ سنڌي ادب ۾ مهراڻ کي هڪ فخر لائق مقام حاصل آهي. سڀني لکندڙ طبقن وٽ يڪسان مقبوليت حاصل آهي ۽ مهراڻ ادب جا کي اهڙا صحتمند رُجحان پوکي سگهيو آهي، جنهن جو ڦل مستقبل سان وابسته آهي.

(2) مخدوم صاحب جن جي بورڊ تي هڪ ٻي خاص عنايت اها رهي، جو پاڻ ڪمال نوازش سان، مخدوم نوح رحه جي فارسي مترجم قرآن شريف جو نهايت نادر ۽ قيمتي اصل نسخو، ورهين جا ورهيه، بورڊ جي حوالي ڪيائون. برصغير هند و پاڪ ۾ اولين فارسي مترجم قرآن پاڪ جو اهو مخطوطو، بجا طور تي اهلِ سنڌ لاءِ فخر جو باعث آهي، جنهن کي مخدوم صاحب جن جي

توجهه سان اشاعت عام حاصل ٿي. اڄ اهو ڪمياب ۽ نادر نسخو هر گهر جو سينگار آهي، جنهن لاءِ سنڌ واسي، مريد خادم ۽ عام اهلِ دل ورهين کان واجهائيندا رهيا ٿي. مخدوم صاحب جن جي ايماء ۽ قبوليت سان، سنڌ جي هاڪاري عالم علامه غلام مصطفى قاسمي، ان نسخي تي ورهين جا ورهيه تحقيقي ڪم ڪيو ۽ محترم غلام رباني آگري صاحب کي ان جي اشاعت جي سعادت حاصل ٿي. اها مخدوم صاحب جن جي فراخدلي ئي آهي، جو پاڻ ان اسڪيم جي ڪابه نقدي رائلٽي يا اجورو ڪونه ورتائون، جيتوڻيڪ بورڊ جي مقرر ڪيل اصولن مطابق ان جو جواز موجود هو.

مقصد ته، مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولى، سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده سرپرستي قبول فرمائڻ کان پوءِ جنهن عزم ۽ خاص توجهه جو اظهار ڪيو آهي، اهو سنڌي ادب لاءِ نهايت نيڪ فال آهي. باوجود لاتعداد مشغولين جي، پاڻ 26- جنوري 1989ع تي، اسان جي استدعا کان سواءِ، پاڻ بورڊ کي پنهنجو ادارو سمجهي، نهايت شفقت ۽ مهر سان، بورڊ جي ڪئمپس ۾ تشريف فرما ٿيا ۽ ڪمال دلنوازيءَ جو مظاهرو ڪيائون. سندن حيات بخش آمد، بورڊ جي عملدارن ۽ ڪارڪنن ۾ وڏو حوصلو پيدا ڪيو. سندن خوشگوار آمد، ملازمن جي زخمن جي مرهم پاشي ثابت ٿي. سندن اها محبت آفرين

آمد، معنی آفرينيءَ سان لبريز ۽ سرشار هئي، جنهن کي بنده راقم خاص طرح سمجهي سگهيو آهي، چوته مخدوم صاحب جهڙا معاملا فهم ۽ دور انديش، ذهن ۽ ذڪاء جا صاحب ۽ ٻگهي نظر رکندڙ بزرگ اسان وٽ سنڌ ۾ آهن گهٽا، جن جي صحتمند فڪر ۽ صحيح سوچ مطابق ادارا، پٿين ۽ چٽين سان ٺهيل عمارتن جو نالو نه، پر انهن عمارتن ۾ ڪم ڪندڙ مخلص ۽ تجربيڪار، پاڻ ارپڻ وارن صلاحيتمند ملازمن ۽ ڪارڪنن جو ئي نالو هوندا آهن. ادارا بي لوث خدمتگذارن ۽ مخلص ڪارڪنن جو نالو هوندا آهن، چوته بلند ۽ بالا عمارتون ته بقول مرحوم حسام الدين راشدي، ”ڪراچيءَ ۾ سيٺ دائود به سوين ٺهرائي ڇڏيون آهن.“ مخدوم صاحب جن بورڊ جي ملازمن جي جيڪا قدرداني، عزت افزائي ۽ شفقت نوازي ڪرڻ فرمائي آهي، ان سان ڪين هڪ نئون عزم حاصل ٿيو آهي. ان مختصر ملاقات دوران، مخدوم صاحب جن گفتگو فرمائيندي، بورڊ جي ڪم ڪار بابت جن ترجيحن جو اظهار فرمايو، تن مان اهلِ سنڌ لاءِ خوشخبري طور هڪ نقطو پيش ڪرڻ موزون آهي. پاڻ فرمايائون ته ”سنڌ جي ادب ۽ شاعري، تهذيب ۽ ثقافت، تصوف ۽ مشاهيرن جي تذڪري جهڙن موضوعن تي بورڊ ماضيءَ ۾ جيڪي اشاعتي سلسلا شروع ڪيا هئا، تن جي تڪميل طرف خاص توجه ڏنو

ويندو.“ بلاشبه ادبي بورڊ جو قيام ئي مٿين مقصدن جي حاصلات سان وابسته آهي. ماضيءَ ۾ بورڊ انهن ئي مقصدن لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو آهي ۽ الحمدالله بورڊ کي پنهنجي هن روشن ۽ درخشنده نئين دؤر ۾ ساڳيون ترجيحات ميسر ٿي رهيون آهن.

مخدوم صاحب جن جي چيئرمن مقرر ٿيڻ تي ادارو مهراڻ سندن خدمت ۾ دل جي گهرائين مان مبارڪباد پيش ڪندي، ڪين يقين ڏياري ٿو ته سندن شفقت پرئي ۽ حوصلا افزا خوشگوار ماحول ۾، سندن بهترين رهبري هيٺ، بورڊ جا ڪارڪن وڏيڪ تندهيءَ سان سندن ٻانهن ٻيلي ثابت ٿيندا ۽ انشاء الله دنيا ڏسندي ته سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي مقصدن ۾ وڏيون ڪامرانيون ماڻيندو.

اهو پڻ نهايت خوشيءَ جو امر آهي ته سنڌ جي اديبن، شاعرن، علمي حلقن ۽ مختلف ادبي تنظيمن، وڏي تعداد ۾ جناب مخدوم صاحب جن جي تقرر تي مسرت جو اظهار ڪندي، سندن رهبريءَ ۾ بورڊ جي ترقيءَ جو يقين ظاهر ڪيو آهي. سنڌ جي اديبن، بورڊ سان ماضيءَ ۾ جيڪا محبت پئي ڪئي آهي ۽ ان سان والهانه تعاون ڪيو آهي، سو سج وانگر روشن آهي. خاص طرح ”مهراڻ“ سان سندن علمي سهڪار هڪ اهڙي منفرد حقيقت آهي. جنهن جو مثال پاڪستان جي ٻين ٻولين جي ادب ۾ ملڻ ناممڪن آهي. مهراڻ فقط اديبن ۽ شاعرن جي

مخلصاڻي اعزازي سهڪار سان اها حيثيت ماڻي سگهيو آهي ۽ اسان کي توقع آهي ته هاڻي جڏهن بورڊ جي حوالي سان سنڌي ادب جي مٿي تي مخدوم صاحب جهڙي شخصيت جو موڙ مُزين ٿيو آهي، تڏهن سنڌ جا اديب ۽ شاعر، وڏيڪ محبت سان پاڻ ملهائي بورڊ ۽ مهراڻ سان علمي سهڪار ڪندا رهندا.

سنڌي ادبي بورڊ جي نئين تشڪيل

سنڌ سرڪار جي ثقافت ۽ سياحت کاتي جي نوٽيفڪيشن مورخہ 5- فيبروري 1989ع مطابق بورڊ جي هن ريت نئين تشڪيل ڪئي ويئي آهي.

1. مخدوم محمد زمان طالب المولى چيئرمين
2. ثقافت کاتي جو نمائندو ميمبر
3. خزاني کاتي جو نمائندو ميمبر
4. جناب مخدوم جميل الزمان جميل ميمبر
5. جناب غلام رباني آگرو ميمبر

6. جناب ڊاڪٽر عبدالرحمان قريشي ميمبر
7. جناب ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ميمبر
8. جناب بشير احمد مورياڻي ميمبر
9. جناب علي احمد بروهي ميمبر
10. جناب سيد احسن الهاشمي ميمبر
11. جناب عبدالله خان ورياهه ميمبر

ادارو ”مهراڻ“، بورڊ جي نوَن ميمبر صاحبن کي مبارڪباد پيش ڪري ٿو ۽ دعاگو آهي ته سندن تعاون ۽ رفاقت سان جناب مخدوم صاحب جن جي مثالي رهبريءَ ۾ بورڊ ترقيءَ جون وڏيون منزلون ماڻيندو. (آمين.)

”مهراڻ“ ٽماهي نمبر 1989/1ع

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

سونهين سَرتن وچ ۾

(i) دور جو تحفو:

انگريزن جي اونداهي دور، اسان جي شاندار ماضيءَ کي ميسارڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مستقبل تي مايوس ڪن اثر وڌا. انگريزن منظم نموني سان اسان جي تعليمي نظام کي تباھ ڪيو تہ جيئن شخصيتن ۽ ڪردارن جي جوڳي تعمير ۽ تڪميل ٿي نہ سگهي. علاوہ ازين انهن ڏکي حالتن ۾ اهڙو تہ مانڌاڻ وجهي ڇڏيو جو مرڪ ڏيهي غلاميءَ جي طوق لاهي ڦٽي ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويو. انهن پنهنجي سببن هڪ اهڙي نسل کي اڳتي آندو جنهن کي Self made يعني پاڻ... وهيٺو نسل سڏڻ مناسب ٿيندو علم ادب ۽ سياست جا شعبا اهڙين شخصيتن ٿي آباد ڪيا.[1]

هن پاڻ ۾ يڪي لاٽ ٻٽجي اڀريا. انهن ۾ حاجي عبدالله هارون، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سر شاهنواز ڀٽو، خانبهادر محمد ايوب کهڙو جي. ايم. سيد سياست ۾ ۽ پير حسام الدين شاه راشدي، مولائي شيدائي، پيرومل مهر چند آڏواڻي وغيره علم ادب ۽ قلم ۔ قبيلي جي شعبي ۾ نمايان آهن. انهن مان ڪوبہ اعليٰ تعليم يافتہ ڪونہ هو. ڪين رسمي طور تي ڪاليجن ۽ يونيورسٽين مان ڊگريون وٺڻ جو موقعو نہ مليو.

(ii) سونهين سرتن وچ ۾:

مخدوم محمد زمان طالب المولى بہ انهيءَ انڊلٺ جو هڪ رنگ هو ۽ انهيءَ ڪهڪشان جو هڪ روشن ستارو هو. سندس تعليم ۽ تربيت پڻ ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ ڪانہ ٿي. البت خانداني روايتن مطابق قرآن شريف ۽ سنڌي ڳالهہ ويٺي پڙهيائين. جڏهن فارسيءَ جا ڪتاب جهڙوڪ آمدنامو، دو وايو نوايو ڪريم، پندنامو گلستان ۽ بوستان پڙهي پورا ڪيائين تہ کين سندن والد ۽ مرشد صلاح ڏني تہ "ڪتابن جو ايترو علم حاصل ڪرڻ ڪافي آهي. هاڻي وڃي ماڻهن کي پڙهو." پنهنجي تعليم ۽ تربيت لاءِ مرحوم مخدوم طالب المولى هڪ هنڌ لکيو آهي تہ: "منهنجي والد قبلہ مرشدنا صاحب جن، منهنجي تعليم سان گڏ تربيت جو بہ خاص خيال رکيو. پاڻ فرمائيندا هئا تہ علم بہ آهن هڪ ڪتاب جو ۽ ٻيو فطرت جو علم. فطرت جي علم تي روشني وجهندي فرمائيندا هئا تہ سير و سفر ڪيو عام ماڻهن سان ملو جلو جيئن اوهان کي فطرت جي سيني ڳالهين جي پروڙ پوي. پاڻ مٿن ماڻهن جي صحبت ۾ موڪليندا هئا. جي اهڙا ڪي ماڻهو وٽن ايندا هئا تہ انهن جي سڃاڻپ ۽ واقفيت ڪرائيندا هئا."

اسان جي دور جي هڪ اهم علمي ادبي سياسي ۽ روحاني شخصيت جي تعمير ۽ تڪميل ائين ٿي. هن پاڻ وهيٺو پلي انسان، ٻين پاڻ وهيٺن انسانن وانگر هوليءَ جي جهولي پري. علم ادب جي خدمت ڪئي ۽ ثقافت جي سينڌ سنواري، پر پوءِ بہ سندس انداز نرالو ۽ منفرد هو. ڪيترين ڳالهين ۾ باقي پاڻ وهيٺن کان اڳرو هو.

"جمعيت الشعراءِ سنڌ" کان وٺي "بزم طالب المولى" تائين ان ڳڻين علمي ۽ ادبي تنظيمن جي سرپرستي "سنڌي ادبي بورڊ" کان "سنڌالاجي" ۽ "ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز" تائين ادارن جي ان ٿي خدمت ۽ "فردوس" کان وٺي "شاعر" رسالن تائين ڪنهن جي اجراءَ ۾ مالي، علمي ۽ قلمي مدد ڪرڻ فقط ۽ فقط مخدوم محمد زمان طالب المولى جي ٿي ڪئي ۾ آيو. اهو ايڏو اعزاز شايد ٿي ڪنهن شخص کي مليو هجي يا ملي.

[1] هي مضمون، اصل ۾ "مضامين طالب المولى" جو مهاڳ آهي، جيڪو ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ ٣١ آڪٽوبر ١٩٩٣ع تي لکيو هو ۽ ڪتاب 'طالب المولى اڪيڊمي هالا' پاران ساڳئي ئي سال ڇپيو هو. (ت ج)

(iiii) پورهئي جو پس منظر:

چيو ويندو آهي تہ تخليق ڪار عالم، اديب ۽ شاعر پنهنجي دؤر جو آئينو ٿيندو آهي. جن حالتن جي پٺيءَ مان سندس شخصيت پڄي نڪري ٿي اها ئي جهلڪ هن جي تخليق ۾ موجود هوندي آهي. ان کان علاوه هو هڪ حساس انسان جي روپ ۾ پنهنجي وجود ۾ هڪ ڪائنات هوندو آهي. انهيءَ حوالي سان هن جي قلمي پورهئي ۾ انهيءَ ڪائنات جا رنگ بہ موجود هوندا آهن. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ اسان کي ڇا ڏنو آهي؟ انهيءَ جواب ڏيڻ کان اڳ پاڻ کي ڏسڻو پوندو تہ سندس دؤر کيس ڇا ڏنو؟ ڇو تہ وقت جون حالتون ئي تہ هر ڪنهن قلمي پورهئي جو پس منظر ٿينديون آهن.

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جي ولادت ويهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾ ٿي ۽ ويهين صديءَ جي انهيءَ ڏهاڪي کان انساني تاريخ ۽ مقامي ماحول ۾ ايڏا انقلاب آيا، جن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

سندن حياتيءَ واري دؤر ۾ ٻہ مهاڀاري لڙايون لڳيون، اڻ ڳڻين بادشاهين جو خاتمو آيو. دنيا جي پهرين ڪميونسٽ سلطنت قائم ٿي ۽ انگريزن جي حڪمرانيءَ جو سج ڪيترن ملڪن ۾ غروب ٿيو. دنيا مختلف ڪئمپن ۾ ورهائجي وئي. آڳرين تي ڳڻڻ جيترا ملڪ "سپرپاور" جي جامي ۾ دنيا جهان ۾ منظم دهشتگرديءَ جا باني بڻيا. جپان ۾ ايٽم بم جو استعمال ڪيو ويو. فلسطينين کي بي گهر بڻايو ويو ۽ مسلمانن جي مرڪزي اداري "خلافت" کي ختم ڪيو ويو ۽ ترڪيءَ کي يورپ جو "بيمار ملڪ" ڄاڻي پاش پاش ڪيو ويو.

سنڌ ۽ هند جي سطح تي بہ وقت جي حالتن اڻ ڳڻيا ڪر موڙيا. مخدوم صاحب جي ولادت واري سال ۾ هندستان کي هڪ ڀيرو ٻيو "منٽو مارلي سڌارا" ڏنا ويا تہ ٻئي ڀيرو "رولٽ ائڪٽ" جو ڀرندڙ نانڊبو لڪيو ويو. انهيءَ سال جليانوالا باغ ۾ جنرل ڊائر احتجاجي عوام جو قتل عام ڪيو ۽ سنڌ جا وڏي پيماني تي سياسي اڳواڻ ۽ ڪارڪن گرفتار ڪيا ويا. انهيءَ سال "خلافت تحريڪ" جو آغاز ٿيو هڪ سال پوءِ "عدم تعاون تحريڪ" هلي.

1923ع ۾ سکر بئراج تي ڪم شروع ٿيو ۽ 1924ع ۾ "خلافت" جو خاتمو ٿيو. ٻنهي واقعن سنڌ واسين کي اقتصادي ۽ مذهبي ميدانن ۾ ورهائڻ شروع ڪيو. بئراج جي ڪم سنڌ جي مڪين طبقي کي "اتر سنڌ" ۽ "ڏکڻ سنڌ" ۾ ورهائڻ شروع ڪيو. "خلافت تحريڪ" ۾ هندو مسلم اتحاد جي قوت کان ڊڄي فرنگي سرڪار مذهبي ڪٽرپڻي کي هوا ڏني. مخدوم طالب المولیٰ جڏهن اڃان سالن جو هو تڏهن سنڌ، هندو مسلم نفاق جي اوڙاهہ حوالي ٿي چڪي هئي. پاڻ سورهن سالن جو هو تہ ٿورام جهڙي ناعاقبت انديش ۽ ڪٽر هندوءَ کي نبي ڪريم ﷺ جي شان ۾ گستاخي ڪري ڪتاب لکڻ لاءِ پنهنجي حياتيءَ تان هٿ کڻڻو پيو. نفرتن جي انهن ئي واچوڙن ۾ سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگي ٿي. نئين سنڌ ۽ نئين صوبي ۾ نئين سياسي هلچل ٿي. 1938ع ۾ مسلم ليگ کي مقبول بڻايو ويو. سنت ئي پوءِ مسجد منزل گاهہ جي بچائڻ جي نالي ۾ خوني تحريڪ هلي. 1940ع ۾ لاهور ۾ "پاڪستان جو ٺهراءُ" ۽ 1943ع ۾ سنڌ اسيمبلي پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ جو ٺهراءُ پاس ٿيو. مخدوم طالب المولیٰ جڏهن اٺاويهن سالن کي پهتو تہ 1947ع ۾ پاڪستان قائم ٿيو.

قيام پاڪستان کانپوءِ مخدوم طالب المولیٰ سياست ۽ علم ادب جي دنيا ۾ ڀرپور نموني سان حصو ورتو. 1955ع ۾ ون يونٽ قائم ٿيو. 1964ع ۾ ايوب شاهيءَ سنڌي ٻوليءَ جي حق ۽ حيثيت تي وار ڪيو. سالن کانپوءِ ون يونٽ ٽٽو ۽ سُتت ئي پوءِ اوڀر پاڪستان ٽٽو. ان کان اڳ "پاڪستان پيپلز پارٽي" نالي سياسي تنظيم ملڪي افق تي نروار ٿي. هن پارٽي حڪومت ڪئي. ان کانپوءِ مارشل لا جو طويل ترين اونداهو دؤر شروع ٿيو. انهيءَ عرصي دوران پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي باني ذوالفقار علي ڀٽي کي ڦاهيءَ تي لٽڪايو ويو. اهي سمورا واقعا مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جي اکين آڏو رونما ٿيا. مخدوم صاحب ڀارت ۽ پاڪستان جون جنگيون ڏٺيون ۽ روس کي افغانستان ۾ مداخلت ڪندي ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿيندي ڏٺو. مقامي، ملڪي ۽ بين الاقوامي سطح جي انقلابي تبديلين، دور جي هر شخص جي ذهن، سوچ ۽ فڪر تي گهرا اثر ڇڏيا. مخدوم طالب المولیٰ جهڙي نفيس، نازڪ مزاج، انسان دوست ۽ حساس ترين شخص اوس ئي انهن حالتن جو اثر قبول ڪيو هوندو ۽ انهيءَ ئي پس منظر ۾ سندس شخصيت ۽ قلمي پورهئي کي سمجهي سگهجي ٿو.

(iv) ڪجھ قلمي پورهيت بابت:

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جو تعلق انهيءَ خاندان سان آهي، جنهن صدين کان وٺي روحاني حوالي سان سنڌ ۽ هند ۾ معتبر مقام ماڻيو آهي. اهڙيءَ ريت ادبي ۽ خاص طور تي شاعريءَ جي ميدان ۾ به هن خاندان سنڌي زبان کي ڪيترا مشهور معروف شاعر ڏنا. 1920ع کان وٺي مخدوم خاندان عملي طور تي سياست ۾ پڻ حصو ورتو آهي، جيڪو بلا ناغي اڄ ڏينهن تائين جاري آهي.

مذهب، علم ادب ۽ سياست جو اهو ۽ اهڙو پس منظر ڪڪ پيچي پيٽو نہ ڪنڌڙ ماڻهوءَ کي بہ "وڏن انسانن" جي پهرين صف ۾ آڻي بيهارڻ لاءِ ڪافي آهي پر مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ کي "پدرم سلطان بود" جي بيساکي ڪم آڻڻ جي ڪڏهن بہ ضرورت ڪانہ پئي. ڇو تہ پاڻ مخدوم خاندان جو اهو فرد هو، جنهن ۾ پنهنجي وڏڙن جون اهي سموريون خوبيون صلاحيتون ۽ لياقتون موجود هيون. هو پاڻ روحاني رهبر پنهنجي دؤر جو قادر الڪلام ۽ استاد شاعر بلڪ هڪ مخصوص ۽ مثالي ادبي مڪتب فڪر جو باني ۽ پيشوا قلم ڌڻي هو. علاوه ازين پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي باني مان هڪ هو ۽ سندن سياسي مسلڪ پڻ منفرد ۽ مثالي هو. ان ڪري هن چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ ڪونهي. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ کي ورثي ۾ کير مليو ۽ پاڻ کنڊ بڻجي، ان کي وڌيڪ مٺو ڪيائين.

قلمي پورهئي جي حساب سان جڏهن مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جي قدوقامت جي اندازي لڳائڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي تہ انهيءَ صورت ۾ بہ مرحوم علم دوست ۽ ادب پرور انسان نظر اچي ٿو. مخدوم صاحب لڳاتار سٺ سال ٻوليءَ جي جهولي پري. 1946ع کان وٺي 1993ع تائين يعني 47 سالن ۾ سندن 25 ڪتاب شايع ٿيا. ٻين لفظن ۾ ايئن کڻي چئجي تہ لڳ ڀڳ ٻن سالن ۾ هڪ ڪتاب تخليق ڪيائون. پاڻ کي هيءَ ڳالھ پڻ ڌيان ۾ رکڻي پوندي تہ سندن ڪيترا مسودا اڃا اڻ ڇپيل صورت ۾ موجود آهن.

هيءَ حقيقت پڻ رڪارڊ تي آڻڻ گهرجي تہ علامہ آءِ آءِ قاضي کان وٺي احمد خان آصف تائين، پوري اڌ صديءَ اڻ ڳڻين اديبن، شاعرن ۽ ليکڪن سان ذاتي طور تي خط و ڪتابت ڪيائين. انهيءَ حوالي سان سندن هزارين خط سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود آهن. خط و ڪتابت جو اهو خزانو پنهنجي جاءِ تي دور جي حالتن، ادبي صورتحال ۽ اهم واقعن تي ڀرپور روشني وجهي ٿو انهن خطن ۽ جوابي خطن کي جيڪڏهن تاريخ وار رکيو وڃي تہ پاڻ کي شايد ئي ڪو اهڙو ڏينهن يا اهڙي تاريخ ملي، جنهن تي مخدوم صاحب خط و ڪتابت نہ ڪئي هجي.

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ هڪ عملي قلمي پورهيت هو. هن ٻوليءَ، علم، ادب ۽ ثقافت جي سڌاري، واڌاري ۽ تحفظ جي هر ڪنهن تحريڪ ۾ پنهنجي حيثيت ۽ حصي مطابق ڪردار ادا ڪيو. ايوب شاهيءَ جي زماني ۾ سنڌي ٻوليءَ تي ڌڪيا ڏينهن آيا ۽ اسان جي تاريخي اهميت وارن ماڳن مڪانن جي نالن مٽائڻ خواہ بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. مخدوم صاحب ان ۾ ڀرپور حصو ورتو. سندس دؤر جي شايد ئي ڪا اهڙي ادبي تنظيم ۽ تحريڪ هجي، جنهن مخدوم صاحب جي مالي، اخلاقي، علمي ۽ قلمي فيض مان وٺ نہ ورتي هجي. هن پلي انسان پلي نموني سان پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. سڀ کان وڏي ڳالھ تہ علم ادب جي دنيا ۾ شرافت ۽ شائستگيءَ جون روايتون جيئن ۽ جهڙيءَ ريت مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ قائم ڪيون. انهن کي وڏي عرصي تائين ياد ڪيو ويندو.

(v) ڪجھ هن جي قلمي پورهئي بابت:

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ هن دؤر جو نہ فقط چوٽيءَ جو استاد شاعر هو بلڪ بهترين نثر نويس پڻ هو. سندس ڪتابن- "ياد رفتگان"، "ڪافي" ۽ "لغات سنڌي مخففات" کي اسان جي نثري ادب ۾ هميشہ لاءِ نمايان حيثيت رهندي. "لغات سنڌي مخففات" تہ لغت ۽ لسانيات جي ميدان ۾ هڪ منفرد ۽ مثالي تجربي برابر آهي. انهن هر دؤر جي بهترين ڪتابن کان سواءِ مخدوم صاحب سنڌي نثر ۾ ٻيا ڪتاب پڻ لکيا، جن مان "خود شناسي"، "اسلامي تصوف"، "شان سروري"، "شيطان"، "انتخاب خطوط امام غزالي" ۽ "مصريءَ جون تڙون" وغيره ذڪر لائق آهن.

مخدوم محمد زمان طالب المولي جو هي ڪتاب سندن انهن مضمونن، مقالن، مهاڳن ۽ خطبن تي مشتمل آهي جيڪي پاڻ 1950ع کان 1993ع تائين لکيائون ۽ اهي پنهنجي دؤر جي مشهور معروف رسالن ۾ شايع ٿيا. هن سموري مواد کي ستن حصن ۾ ورهائي ترتيب ڏنو ويو آهي.

هن حصي جا ٻه مضمون "خدا جو انڪار" ۽ "خدا جو اقرار" علامه اقبال جي "شڪوه" ۽ "جواب شڪوه" وانگر خدا جي وجود بابت اهم سوال جو مدلل جواب آهي. هڪ پڪي مسلمان ۽ روحاني رهبر جي حيثيت ۾ مخدوم صاحب موضوع سان اهڙو ته انصاف ڪيو آهي جو عام ماڻهو ۽ عقل جا اڪابر پڻ طبقا سندس تحرير ۽ دليل کي مڃڻ لاءِ مجبور ٿي پون ٿا. قائل ڪرڻ جو سندس انداز ملاحظ فرمايو:

"ڇا باغ ۾ زمين جي هڪ ٽڪري ۾ زيتون، انب، ڏاڙهون، صوف، ڪيلا، ناريل ۽ کجور وغيره وغيره جا وڻ نه ٿا ٿين؟ ته پوءِ هي ڪنهن جو عقل آهي ۽ ڪنهن جو حافظو آهي؟ ڪنهن جي ڪارسازي آهي جا سج جي حرارت، چنڊ جي شعاع، فضا، نمي ۽ زمين جي قوت جا ذرات مع ڪري هڪ حڪمت، هڪ انداز، هڪ قريني ۽ سليقي سان جملي وڻن ۾ تقسيم ڪري رهيو آهي ۽ اهو ڪهڙو عقل آهي ۽ ڪنهن جو عقل آهي، جو سڀني وڻن ۾ جدا جدا رنگن جا گل ۽ جدا جدا قسمن جا ڦر پيدا ڪري رهيو آهي."

اهڙيءَ ريت هن حصي جا ٻيا ٻه مضمون "انساني زندگيءَ جو پس منظر ۽ زندگي ۽ موت جي حقيقت پڻ اهم سوالن جا بهتر جواب آهن.

لاکيڻو لطيف سنڌ ۽ سنڌ واسين لاءِ ڄاڻ سڃاڻ واري وڏي وٿ برابر آهي. ڀلاري ڀٽ ڌڻي جو ڪلام لافاني قدرن جو ڀرپور انسانيت جو آواز ۽ سنڌي ثقافت جو آئينو آهي. سنڌ جي هر ڪنهن قلمي پورهيت، پوءِ ان جو تعلق مذهبي ۽ نظرياتي حوالي سان ڪهڙي به مڪتب فڪر سان هجي. هن سداحيات شاعر جي سوانح ۽ ڪلام تي ضرور قلم کنيو آهي. مخدوم محمد زمان طالب المولي جو لاکيڻي لطيف ۽ سندس خاندان سان هڪ خصوصي تعلق رهيو آهي.

مخدوم محمد زمان طالب المولي لطيف سائينءَ جي ادبي حيثيت ۽ اهميت کي ڌيان ۾ رکندي "لطيفيات" جي موضوع تي به قلم کنيو آهي. اهو موضوع ئي هن ڪتاب جي مواد ۾ "مذهب" کانپوءِ موزون جاءِ والاري ٿو.

"لطيفيات" (اشارات شاهه) جي حصي ۾ نو (9) مضمون ڏنا ويا آهن. جن مان پريان ست مضمون لطيفي پيغام ۽ ڪلام جي شرح آهن. هڪ مضمون "شاهه جا ٿي بيت" سنڌي ادب ۾ لغوي تحقيق جو منفرد نمونو آهي. البت سندن مضمون "شاهه جي نظر ۾ عورت جي عزت" معاشري ۾ عورت ۽ مرد جي حيثيت واري مسئلي تي وڌيڪ بحث لاءِ دروازا کولي ٿو.

"تاريخ" هن ڪتاب جو ٽيون رنگ آهي. هن حصي ۾ جملي چار مضمون ڏنا ويا آهن. جن مان هڪ مضمون عظيم سنڌ جي قديم شهر ٺٽي بابت آهي. جڏهن ته باقي مضمون اسلامي تاريخ جي اهم ورقن ۽ واقعن جي ياد تازي ڪرائن ٿا. هن حصي ۾ جتي مسلمان حڪمرانن جي چڱائين کي ڳڻايو ويو آهي اتي ڪين مافوق الفطرت هستين ثابت ڪرڻ بدران سندن اوڻن تي به اجايو پڙدو نه وڌو ويو آهي. "پيتوڙي" ان سلسلي جو اهم مضمون آهي. جنهن قريمي صديون اڳائي سنڌ جي دؤر جي جهلڪ ڏيکاري وئي آهي. هي مضمون نه فقط هالن جي مخدومن ۽ صاحب ڪتاب جي خاندان بابت معلومات فراهم ڪري ٿو ليڪن ڪيترن اهڙن قدرن، نظرين ۽ اصولن جي ڇنڊڇاڻ به ڪري ٿو جيڪي صديون گذري وڃڻ کانپوءِ به ساڳي اهميت ۽ افاديت رکن ٿا.

هن مضمون ۾ وقت جي حڪمران ۽ حضرت مخدوم نوح عليه رحمة جي وچ ۾ ٿيل گفتگوءَ کي به مناسب جاءِ ڏني وئي آهي. حضرت غوث الحق عليه الرحمة صديون اڳ جيڪا سياست ۽ حڪمرانن بابت پنهنجي راءِ قائم ڪئي اها اڄ به اڄ کانپوءِ وارن سياستدانن ۽ حڪمرانن لاءِ "نيڪ نصيحت" ۽ "زرين اصول" جهڙي اهميت رکي ٿي. اهو اقتباس اوهان به ملاحظ فرمايو:

"ملڪ سياست کان سواءِ پائدار ٿي هلي ڪين سگهندو. وري سياست جي معنيٰ آهي ته فسادن ۽ عناد ڪندڙن کي تنبيهه ڪجي جيڪڏهن اچا به سولا ٿي نه هلن ته انهن کي سزا ڏجي پوءِ اهي امير هجن يا غريب."

"سياست تڏهن بحال رهندي جڏهن فوج راضي ۽ خوش هوندي. فوج تڏهن وڻندي جڏهن خزانو جمع ٿيندو خزانو تڏهن مڙندو جڏهن رعيت خوش حال هوندي. رعيت خوشحال تڏهن رهندي، جڏهن عدل ۽ احسان ڪبو. بادشاه ۽ بادشاهت جو دارومدار خزاني، عدل ۽ احسان تي رکيل آهي.

بادشاه کي حڪم هلائڻ لاءِ ٽي قلعا قائم ڪرڻ گهرجن. پهريون قلعو مٽيءَ جو آهي. هن مان مراد آهي "رعيت". ان قلعي کي عدل ۽ احسان جي گاري سان اهڙو ته مضبوط بنائي ڇڏي، جو ان ۾ ظلم جي ايذءَ جي اثر کان ڏار يا ڦوٽ نه پوي.

ٻيو قلعو آهي فولاد جو. هن مان مراد "الله جا خاص ٻانها ۽ حقدار". انهن لاءِ جيڪي بيت المال ۾ حصو مقرر ٿيل هجي، سو ڪين پوري وقت تي بنا دير جي گهرويٺي ئي پهچائجي. ته بي فڪر ۽ فارغ البال ٿي پنهنجن مدرسن ۾ علم پڙهائي ملڪ جو سڌارو ڪن.

ٽيون قلعو آهي لوهه جو. هن مان مراد آهي "فوج". ان قلعي کي انعام ۽ اڪرام سان اهڙو ته پڪو ڪجي جو فتني ۽ فساد کان ملڪ آزاد ٿي سگهي. بلڪ انهن شين جو ملڪ ۾ اچڻ ئي نه ٿئي. عام ۽ خاص انڪري ئي امن جي سائي ۾ آسوده رهي."

"تحقيق ۽ تنقيد" هن ڪتاب جي پنجين ڪڙي آهي. هن حصي ۾ جملي نو مضمون ڏنا ويا آهن. پهريان ٽي مضمون "ڳجهارت". "وائي" ۽ "ڪافي" جهڙين لوڪ ادب ۽ شاعريءَ جي اهم صنفن جي فني ۽ فڪري پهلوئن تي جامع ۽ بنيادي معلومات فراهم ڪن ٿا. "ديوان طالب المولي جو مهاڳ" هن ڪتاب ۾ الڳ مقالي طور شامل ڪري ڪتاب خواه مقالي کي جوڳي حيثيت ڏني وئي آهي. هن مهاڳ ۾ "سنڌي لپيءَ" بابت صاحب ڪتاب جو اهم سوال اچا به لسانيات جي ماهرن لاءِ سوچڻ جو سامان مهيا ڪري ٿو.

"هالن جا مخدوم صاحب ۽ پٽائي" ۽ "سروري جماعت جو ڏهر ۽ اويسي طريقو" ڪتاب جي هن حصي جا اهم مقالا آهن. پهريون مقالو مرحوم دين محمد وفائيءَ جي انهيءَ سوال جو جواب آهي. جيڪو هن مخدوم خاندان ۽ پٽائي جي لاڳاپن بابت عوام جي ذهن ۾ پيدا ڪيو هو. مخدوم محمد زمان طالب المولي جو هي مقالو بهتر تنقيد جو عمدو مثال آهي. ٻيو مضمون "سروري جماعت جو ڏهر ۽ ۽ اويسي طريقو" به ساڳي ئي پشماني ۽ درجي جو تنقيدي مضمون آهي. هي مضمون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي هڪ لکڻي جي موٽ آهي.

"ادب لطيف" جي سري هيٺ هن ڪتاب ۾ اٺ مضمون ڏنا ويا آهن. جن مان هر ڪو مضمون پنهنجي جاءِ تي انتهائي دلچسپ. معلوماتي ۽ ناصحانه آهي. مضمون "شيرين غلطيون" نه فقط طنزو مزاح جو بهتر شاهڪار آهي. بلڪ صاحب ڪتاب جي ذوق مزاح جو عڪس پڻ آهي. "پروانو". "جدائي". "چمي". "تصور" ۽ "محبت" پيار ۽ پريت جي هڪ ئي جذبي جا مختلف پهلو روشن ڪن ٿا.

ڪتاب جي آخر ۾ صاحب مخدوم محمد زمان طالب المولي جون ٽي تقريرون ۽ خطبا ڏنا ويا آهن. جن مان هڪڙو صدارتي خطبو يوم شهادت حسين رضه جي موقعي تي ڏنو ويو هو. ٻيو خطبه استقباليه آهي. جيڪو 1952ع ۾ "انجمن علم و ادب" هالا جي ساليانه مجلس ۾ پڙهيو ويو هو. ٽيون صدارتي خطبو لاڪيٺي لطيف جي 209 ساله ورسيءَ جي موقعي تي منعقد ٿيل ادبي ڪانفرنس جي ٽين نشست ۾ ڏنو ويو هو.

سوا ٽي سو ڪن صفحن تي مشتمل هن ڪتاب ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولي صاحب نه فقط پڙهندڙن کي علم. عقل ۽ معلومات جا ڪيترا موتي آڇيا آهن. بلڪ ان سان گڏوگڏ صدين جي تاريخ. پنهنجي دور ۽ پنهنجي شخصيت جي جهلڪ پڻ ڏيکاري آهي. صاحب ڪتاب جو هي ڪتاب پڻ اسان جي ادبي تاريخ ۾ جوڳي جاءِ ماڻيندو.

عنايت بلوچ

جوڳي جيڪس ويا جبروت......

توڙي جو ٻارهن مهينا گذري ويا آهن پر نہ دل تسليم ٿي ڪري، نہ دماغ قبول ٿو ڪري تہ قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولي پنهنجن هزارن پرستارن جي اکين ۾ لڙڪن جا واهڙ وهائي، لکين دليون مغموم ڪري، اسان کان هميشہ واسطي وڇڙي ويو آهي— ها! فقط ظاهري طرح وڇڙي ويو آهي، مگر ڏڙڪن کان ڏار نہ ٿيو آهي. پرين پاسيرو ضرور ٿي ويو آهي، پر دل جي دائري منجهہ موجود ۽ موجزن آهي. اکيون کوليون ٿا تہ اوجهلجي ويو آهن ٿيون تہ سوٺهن پري صورت واري مکڙي تي ساڳي مٺي مرڪ سان ساڳيو ساڄن سامهون آهي. نهاري ٿو مرڪي ٿو ۽ ڳالهائي ٿو ساڳئي پيار ۽ ٻاجهہ مان، ساڳئي نرم ۽ نفيس لهجي سان ۽ لطيف ۽ نازڪ جذبن سان.

مخدوم طالب المولي جن جهڙي شخصيت ورهين ۾ نہ پر شايد صدين ۾ پيدا ٿيندي آهي. اهڙي شخصيت جنهن ۾ نبري ۽ دلنوازيءَ جون بيشمار خوبيون موجود هجن. اهڙي شخصيت، جنهن ۾ انسانيت جو مهراڻ موجزن هجي. وٽس خلوص ۽ محبت جا خزانا هوندا هيا ۽ هي مشيادار شخص، پيار محبت ۽ خلوص جي خزاني مان سڀني ڄمار ونڊ ورهائيندو رهيو. ڪڏهن بہ ٻاڙا ٻول نہ ٻوليائين. سندس زبان ۾ الله تعالي ڪي مٺين مثايون ۽ مصريون ملائي ڇڏيون هيون. جو جنهن سان بہ گفتگو ڪندا هئا تہ دل چاهيندي هئي تہ ماڪيءَ لار لفظ سندس زبان مان نڪرندا رهن، ڪنن تائين پهچندا رهن ۽ دل ۽ دماغ ۾ رس ۽ رچاءُ پيدا ٿيندو رهي.

ڪي ماڻهو لاڏاڻو ڪندا آهن تہ گهر خالي ٿي ويندو آهي. ڪن جي وڃڻ سان اوڙو پاڙو سڃ ٿي ويندو آهي. پر طالب المولي سائينءَ جي لاڏاڻي سان چڻ سڄي سنڌ سُڃسان ٿي وئي آهي. پاڪستان ۽ هندستان ۾ جتي سندن لکين مريدن ۽ عقيدتمندن ماتم ڪيو آهي، اتي سڄي سنڌ جي ادبي گلشن ۾ چڻ خزان ڇانئجي وئي آهي. محفلن جو مور مشاعرن جو مير سنگت جو ساٿ ڏٺي سرواڻ ۽ ادب جو روح روان اسان کان هميشہ واسطي جدا ٿي ڏورانهين ڏيهہ هليو ويو آهي. اکيون ڇوڙطرف واجهائين ٿيون. ڳولين ٿيون تہ سندن ڪو مٽ نہ ٿي سهي، وصفن ۾ ڪو ويجهڙو ٿي هجي تہ من ڪجهہ مونجهي ۽ موڳي من کي آٿت اچي اندر جي آنڌمانڌ من ڪجهہ ساٽيڪي ٿئي پر:

'سوڍا هجن سؤ تہ بہ مٽ نہ پانيان مينڌري'

قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولي جن سان منهنجي نيازمنديءَ جو رشتو اٽڪل 20 سال پراڻو آهي. ايترن سالن ۾ ڪيئي ڀيرا مون کي سندن نجي ۽ ادبي محفلن ۾ شرڪت ڪرڻ جي سعادت ملي ۽ هر دفعي وري ملڻ جي آس رهي تہ سائين جن جي صحبت ۾ ٻيهر ڪي گهڙيون گهارجن، ڪجهہ پرائجي ڪجهہ حاصل ڪجي ۽ سندن قرباتن قولن ۽ محبت ڀريل ٻولن مان ڪجهہ ونڊ ولي اچجي.

1963ع يا 1965ع جو سال آهي. جڏهن جيڪب آباد جو مشهور ميلو 'هارس اينڊ ڪئٽل شو' منعقد ٿيو. سائين قبلہ طالب المولي صاحب جن کي مشاعري جي محفل جي صدارت لاءِ گذارش ڪيل هئي. ميلي ۾ تشريف فرما ٿيا ۽ جيڪب آباد جي مشهور شخصيت ۽ هڪ درويش صفت انسان قبلہ مير سڪندر خان کوسي جي بنگلي 'قصر سڪندر' ۾ قيام ڪيائون. جتي مان اڳ ئي ترسيل هوس. جيڪي ماڻهو مير سڪندر خان کوسي کي ڄاڻندا هوندا تہ کين خبر هوندي تہ مير صاحب جن هڪ فقير تن، زنده دل، درويش ۽ هڪ بلند پايي جا شاعر هئا. (سندن شعري مجموعي جو ڪتاب، منهنجو ترتيب ڏنل 'سپ ۾ ٻنهون پاڻ' شايع ٿي چڪو آهي) ميرصاحب جن مون تي بيحد مهربان هوندا هئا. سندن قربن جا قصا،

خلوص ۽ محبت جي محفلن جا ڪيترائي عڪس چٽيءَ طرح سيني ۾ سانڍيل آهن. ڪنهن مناسب موقعي تي اهي عڪس ڪي مهربان پڙهندڙن آڏو ضرور آڻيو.

هڪ ۾ راتيون محفل جو عجيب رنگ هو ڪڏهن ڪل خوشي ته ڪڏهن سوز و گداز ڪڏهن منهن تي مرڪ ته ڪڏهن ڳلن تي ڳوڙها. هيڏانهن قبلہ مخدوم طالب المولیٰ جن جي مٺي محبت واري اديبانه ۽ شاعرانہ گفتگو هوڏانهن قبلہ مير سڪندر خان جن جي زنده دلي ۽ گريہ زاري. مون کي وري ننڍپڻ کان وٺي لاڪيٽي لطيف سان عشق. سو رکي رکي موقعي ۽ موضوع جي لحاظ کان ڪو بيت ڏنيءَ جو بيت پڙهان ۽ مخدوم صاحب ۽ مير صاحب جن کان آهون ۽ دانهون نڪري ٿي وڃن ۽ ٺمر ٺمر نيڻ نمڻ واري ڪيفيت هئي:

هيٺي وينا رُوڻ، ڏکي ڏونگر پاڻ ۾،
ڪنهن کي ڪين چُون، منجهن جو پريتڙو!

۽ راتيون اهي روح پرور ڪچهريون جاري رهيون. ٻي رات جڏهن روح رهاڻ اوج تي هئي ته قبلہ مخدوم صاحب جن هيٺيان لفظ چيا. جيڪي اڄا تائين منهنجي دل تي اُڪريل آهن:

"هي ۽ راتيون گڏجي پاڻ ۾ جيڪي روح رهائيون ڪيون اٿئون، اُهي راتيون اسان کي مليل زندگيءَ جو حصو ته آهي پر انهن کان واڌاريون آهن." محفل ۾ ويٺل هڪ دوست وضاحت چاهي ته "قبلہ سائين! اهي راتيون واڌاريون ڪيئن آهن؟" ته پاڻ فرمايائون. "بابا زندگي معني ته پٽ کوهہ، ڏچا، ذهني ڪوفت ۽ آزار ۽ هي ۽ راتيون جيڪا روح کي راحت، جيڪو سرير کي سُرور ۽ قلبي قرار مليو آهي، اهو اسان جي روزمره زندگيءَ ۾ اڻ لڀ آهي ان ڪري هي ۽ راتيون جڻ اسان کي واڌاريون مليون آهن."

نومبر 1967ع ۾ مان Sea Customs ۾ اڳزمننگ آفيسر مقرر ٿيس ۽ ڪراچيءَ ۾ پوسٽنگ ٿي. ڪراچيءَ ۾ رهائش دوران مهيني ۾ هڪ ٻه دفعا قبلہ مخدوم صاحب جن جي بنگلي تي وڃڻ ٿيندو هو. ڪڏهن ادبي ڪچهري نصيب ٿي ويندي هئي ته ڪڏهن ڪم ڪار سانگي ماڻهن جي پيهہ لڳي ويندي هئي ته ڪچهري ٻي مزي ٿي ويندي هئي. هڪ دفعي مون کي فرمايائون "عنايت صاحب! مون کي سئو ٽڪو لڳي ته اوهان اچو ۽ ڪا ادبي روح رهاڻ نه ٿئي. تنهنڪري اڳتي واسطي جيڪڏهن اوهان اڳوات ٽيليفون تي ڏينهن مقرر ڪري اچو ته هڪ ٻه دوست پيا ٻه گهرائي وٺجن ته ادبي روح رهاڻ ٻه ٿئي ۽ ان ڏينهن تي ڪم ڪار لاءِ ايندڙ ويندڙ ماڻهن کان ٻه ڪٽي معافي وٺجي." سائينءَ طرفان اهڙيءَ عنايت ڪرڻ تي بيحد خوش ٿيس. پر دل ئي دل ۾ سوچيم ته نه ماڻهن جي اچ وڃ ختم ٿيندي ۽ نه ڪا قرين پري ڪچهري قائم ٿي سگهندي. بهرحال مون هفتي گذرڻ بعد فون ڪيو سائين موجود هئا. ڏينهن ۽ وقت مقرر ٿيو ۽ مان عين ان ڏينهن. اُن ئي وقت تي حاضر ٿيس ته وڃڻ شرط بنگلي جي خدمتگار ٻڌايو ته سائين طالب المولیٰ صاحب جن منهنجو انتظار پئي ڪيو ۽ ڪين (خدمتگارن ۽ خاص ڪي) منع ڪري ڇڏي هئائون ته ڪم ڪار لاءِ ايندڙ ماڻهن کان اڄ جي معافي وٺي ڇڏجي.

ڏاڍو خوش ٿيس. فوراً اندر گهرايائون ۽ فرمايائون ته "عنايت صاحب! اوهان سان روح رهاڻ رچائڻ لاءِ مون محمد علي جوهر علي محمد مجروح ۽ محمد جمن هالي کي ٻه تڪليف ڏني آهي." مون ڪين عرض ڪيو ته "سائين! اها ته منهنجي خوشنصيبي آهي ته سائين جن اسان جي لاءِ پنهنجي مصروفيتن مان ڪجهه گهڙيون ڪچهريءَ ڪرڻ خاطر ڪڍي اسان جي عزت افزائي ڪئي آهي." ٿوريءَ دير ۾ علي محمد مجروح، محمد جمن هالو ۽ محمد علي جوهر جن ٻه پهچي ويا. ادب ۽ فن تي گفتگو ڇڙي وئي. واري واري سان سڀني پنهنجا پنهنجا رايا ۽ ويچار پيش ڪيا ۽ قبلہ مخدوم صاحب جن ٻه پنهنجي خيالن ۽ ادبي ڄاڻ کان اسان کي آگاهہ ڪيو. مولانا روم، حافظ شيرازي ۽ امير خسرو ته جڻ ڪين برزبان ياد هئا. هر موقعي ۽ محل جي لحاظ سان مٿي ذڪر ڪيل شاعرن جا شعر ٿي پڙهيائون. رکي رکي لطيفي لات مان ٻه مستفيض ٿيندا رهياسون. ان کانپوءِ شعر و شاعريءَ جي بيٺڪ ٿي. جنهن ۾ واري واري سان سڀني پنهنجا پنهنجا غزل گيت ۽ نظم ٻڌايا. قبلہ مخدوم صاحب جن ٻه پنهنجا غزل ٻڌايا. جيڪي مون کي بنهہ نوان نڪورا لڳا ۽ ڏاڍا پسند آيا ٻه ادائي ڪلاڪ کن ادبي رهاڻ رچائي اجازت ورتي

592

سون تہ وينلي وينلي وري فرمايائون، "بابا! ڪڏهن ڪڏهن وقت ڪيئي ونجي ۽ اهڙين رهائين رچائجن تہ روح کي غذا ملڻ جو بندوبست تہ ٿيندو رهي."

هڪڙي دفعي مون کين نمائو عرض ڪيو تہ "منهنجي غريب خاني تي اچڻ جي عنايت ڪن تہ بيحد ٿورائتو رهندس." فوراً ها ڪرڻ فرمايائون. ڏينهن ۽ وقت مقرر ٿيو. مان انهن ڏينهن ۾ طارق روڊ (P.E.C.H.S) ڪراچيءَ پرسان هڪ فليٽ ۾ رهندو هئس. توڙي جو کين عرض ڪيم تہ "فليٽ جي پهرين منزل تي رهندو آهيان"، پر پوءِ فرمايائون تہ ڀاڪٽرن جي منع آهي تہ ڏاڪڻ نہ چڙهان، پر هاڻي عنايت کان بہ ڪنڌ ڪيرائڻ جو حوصلو نہ پيو ٿئيم. ايندس ۽ ضرور ايندس." (توڙي جو هيءَ ڳالهہ 1969ع جي آهي. سائين جن ايڏا بيمار تہ ڪونہ هئا، پر خوش ۽ هشاش بشاش بہ نہ هئا. دل جي تڪليف بہ کين هئي. ڀاڪٽرن جي علاج هيٺ بہ هئا).

پاڻ عنايت تي عين عنايت ڪري آيا. مون سندن اعزاز ۾ ڊنل دعوت ۾ ڪجهہ دوستن کي بہ سڏيو هو. واهہ جو محفل متي. ان ڏينهن قبلہ مخدوم صاحب جن بہ خوشقسمتيءَ سان ڏاڍا هشاش بشاش موڊ ۾ هئا. ڪچهريءَ ۾ وچئي هڪ اردو شعر پڙهيائون. جيڪو مون کي بروقت ياد ٿي ويو ۽ جڏهن بہ اهو شعر پڙهندو آهيان، خودبخود قبلہ مخدوم صاحب جن جو چهرو سامهون اچي ويندو آهي. شعر آهي:

وہ اگر مجھ کو کرین یاد، بھلائین کس کی
مین اگر ان کو بھلائون تو کیس یاد کرون.

هڪ يادگار محفل ٿي. جنهن جو لُطف ۽ سرور اڄ تائين پيو محسوس ڪندو آهيان. افسوس فقط اهو اٿم تہ ڪاش! اهڙيون ڪچهريون رڪارڊ ڪري محفوظ ڪري ڇڏجن ها تہ هوند اڄ پيا دوست، اديب، شاعر ۽ دانشور بہ اهي رڪارڊ ٿيل ناياب محفلون ٻڌي لُطف اندوز ٿين ها. ان کانپوءِ ڪيترن ئي مشاعرن ۽ محفلن ۾ ملاقاتون ٿينديون رهيون. هر ملاقات ۾ ائين محسوس ٿيندو هو تہ مخدوم صاحب جن جي گفتگوءَ ۾ مٺاڄ جو حصو روز بروز وڌندو وڃي. سندن ڳالهائڻ ٻولهائڻ وقت ڳلڻ سان وڏيڪ وٽندڙ ۽ اهڙو تہ مانائتو ٿيندو وڃي. جو محفل مان اٿڻ تي اصل دل ئي نہ چوي. اهڙي سمي مون کي هميشہ لاکيڻي لطيف جو هي بيت ياد ايندو هو.

مٺايان مٺو گهڻو ڪڙو ناهہ ڪلام.
سُڪوت ئي سلام، پريان سندي پار جو.

1988ع کان وٺي 1990ع جي عرصي دوران شهر ۾ دهشتگرديءَ جا واقعا ڪنهن کان بہ ڳجها نہ آهن. خاص طرح حيدرآباد شهر جي حوالي سان. اهي ڏڪائيندڙ ڏينهن هاڻي بہ تصور ۾ ايندا آهن تہ خوف، هراس ۽ نحوست سڄي وجود کي وڪوڙي ويندي آهي. انهن ئي ڏينهن ۾ مون فيصلو ڪيو تہ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان هڪ وڏي پيماني تي مشاعرو ڪجي. جنهن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جا ناميارا شاعر شرڪت ڪن. مقصد اهو هو تہ ٻنهي ٻولين جي اوچن ذهنن (Intellectuals) اديبن ۽ شاعرن کي براڊڪاسٽنگ هائوس ۾ ڪٺو ڪجي. نشرياتي لهرن ذريعي ذهني هم آهنگيءَ ۽ ڀائيچاريءَ جو مظاهرو ۽ پرچار ڪجي تہ من نفرتن جي وڳوڙيندڙ راڪاس کي ڏرتيءَ تان تڙي ڪڍڻ ۾ ڪاميابي ٿئي ۽ امن ۽ سلامتيءَ جي سنڌ، امن چين، سک ۽ آرام جو ساهہ کڻي سگهي. ايڏي وڏي مشاعري جي صدارت لاءِ ڪراچيءَ سميت سڄي سنڌ مان جيڪڏهن ڪو نالو ذهن تي آيو تہ بس قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولي جن جو ئي هيو. ساڳئي وقت اها سڌ هئي تہ سائينءَ جي طبيعت ناساز آهي. خبر ناهي مشاعري جي صدارت لاءِ راضي ٿيندا بہ يا نہ. ٽيليفون ڪري ملاقات جو وقت ورتم تہ جيئن خدمت ۾ روبرو وڃي عرض ڪريان ۽ سڄي حقيقت سربستي وڃي سمجهايان. وقت ۽ ڏينهن طئي ڪري جڏهن پوري وقت تي حويليءَ ۾ سندن خدمت ۾ پهنجي آمد جو اطلاع موڪليم تہ فوراً ٻنا دير جي گهرايائون. مخدوم زاده جميل الزمان صاحب جن بہ موجود هئا. ملڻ شرط جيڪو پهريون جملو فرمايائون، سو هي هو "عنايت صاحب! مان ڪيتري عرصي کان اهو محسوس ڪري خوش ٿيندو آهيان تہ اوهان وقت جا ڏاڍا پابند آهيو. اها اهڙي خوبي آهي، جيڪا اڄڪلهہ ناياب ٿيندي پئي وڃي." مون سندن نفيس

جڏهن ۽ وقت جي احساس ڪرڻ لاءِ سندن ٿورا مهيا ۽ موٽ ۾ فقط ايترو عرض ڪيم ته "قبلہ سائين! وقت جي پابنديءَ جي احساس جو جذبو جنهن جو هيئنر هيئنر سائين جن ذڪر ڪيو آهي، اهو خود ڪيترو نه اٿلپ ٿي ويو آهي. سائين جن جي اها عظمت آهي، جو وقت جي پابنديءَ جو احساس ايڏي شدت سان رکن ٿا." پوءِ مقصد جي ڳالهه تي آيس. شروع ۾ ته طبيعت جي ناسازي ۽ صحت جي ڪيفيت ڪڏهن تولو ته ڪڏهن ماسو هئڻ سبب ڪين هائو ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي لڳو، وري اهو سوچي ته مشاعري جي محفل ۾ گهٽ ۾ گهٽ 4-3 ڪلاڪ ويهڻو پوندو ته هيڪاري معاملو ڏکيو ٿي نظر آيو، پر پوءِ قبول فرمايائون. نيٺ پنهنجي مٺڙي زبان مان مٺڙا، نرم ۽ نفيس لفظ هن طرح فرمايائون.

"صحت ٺيڪ نه هئڻ جي باوجود به اوهان ڪان ڪنڌ نٿو ڪيرائي سگهان." منهن تي مرڪ آڻيندي ۽ ڪجهه خوش طبعيءَ واري موڊ ۾ وڌيڪ فرمايائون "هاڻي اها ذميواري جميل سائينءَ جي هوندي ته منهنجي صحت کي ٺيڪ رکڻ ۾ منهنجي مدد ڪندا رهن ته جيئن مشاعري تائين ته ٺيڪ رهجي." مون ۽ جميل سائينءَ هڪ ٿي آواز ٿي قبلہ سائينءَ جي صحت جي باري ۾ دعا ڪئي مان ايترو ته خوش ٿيس، جنهن جو بيان ڪري نٿو سگهان. خوشيءَ ۽ سرهائيءَ ۾ حيدرآباد موٽيس.

9 مارچ 1989ع جي رات هئي. معتدل ۽ خوبصورت موسم، هلڪڙي هلڪڙي هڪارينڌڙ هوا رات کي وڌيڪ مٺڙو ۽ معطر ڪري ڇڏيو هو. براڊ ڪاسٽنگ هائوس جي کليل ميدان ۾ شاميانن ۽ رنگ برنگي روشنين جي زيبائش هيٺ مشاعري جي محفل جو اهتمام ٿيل هو. قبلہ مخدوم طالب المولي صاحب جن مخدوم جميل الزمان صاحب سان گڏ ٺيڪ ساڍي آٺين وڳي براڊ ڪاسٽنگ هائوس پهتا، مون، اڳ ۾ پهتل شاعر حضرات ۽ ريڊيو جي سينيئر آفيسرن قبلہ طالب المولي صاحب جن جو استقبال ڪيو. ٿوري دير منهنجي آفيس ۾ اچي ويٺاسون ۽ چانهه جي پيالي پيتي سون. ٺيڪ 9-11 وڳي ٻاهر سجايل خوبصورت پنڊال ۾ مشاعري جي محفل شروع ٿي. مشاعري جي ڪارروائي هلائڻ لاءِ حمايت علي شاعر ۽ تاج بلوچ کي بطور ڪمپيئر گذارش ڪيل هئي. هن مشاعري ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ناليوارن شاعرن پنهنجو ڪلام پيش ڪيو جن ۾ شمشير الحيدري، سيد احسن الهاشمي، ابراهيم منشي، قمر شهباز، امداد حسيني، تاج بلوچ، ڊاڪٽر نواز علي شوق، نور شاهين، زيب عاقلي، محمد علي جوهر لاڙڪاڻوي، علي محمد مجروح، الحاج رحيم بخش قمر، تاجل بيوس، هدايت بلوچ، احمد خان مدهوش، سوز هالائي، انور هالائي، بشير مورياڻي، سرويچ سجاولي، نفيس احمد ناشاد، مريم مجيدي، سحر امداد، ولي سروري ۽ حاجن ابڙيجو شامل هئا. جڏهن ته ان مشاعري ۾ اردوءَ جا به تمام ناميارا شاعر شريڪ ٿيا، جن ۾ فهميده رياض، حمايت علي شاعر، صهبا اختر، الياس عشقي، فاطمه حسن، سحر انصاري، پروفيسر عنايت علي خان، نگار صهبائي، صابر ظفر، احمد حمداني درد اسعدي، ارتقي عظمي، محمود صديقي، صابر وسيم، عتيق جيلاني، سيد ڪاظم رضا، رعنا ناهيد رعنا، مختيار ڪريمي شامل هئا.

قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولي صاحب جن جيڪو غزل پڙهيو ان مان چند بند پيش ڪجن ٿا.

رهي ٿي ڪاڻ دلبر يار يڪتائي، ٻيائيءَ ۾،
جدائي ٻن ٻوي، ملندي حقيقت هيڪڙائيءَ ۾.

-

خدا جي خلق جي بي لوث خدمت ڪر ته افضل ٿين،
هزارين نعمتون حاصل ٿين حاجت روائيءَ ۾.
جي دشمن ڳولڻو آهي ته وڃ ڪنهن سان چڱائي ڪر،
مخالف گر ڪپي، ملندو اپاڳو آشنائيءَ ۾.

-

جناب شيخ، مفتي، محتسب، زاهد ۽ واعظ سڀ،
ٿا وڪڻن سڀ خدا کي روز رمز پارسائيءَ ۾.

نہ سينو ساهجي هردم، نہ ڪنڌ ۾ ور وجهڻ گهرجي
وجي ٺهڪو ڪبو پٽ تي، ادا آڪڙ اجائي ۾
سمورو وقت سهڻو گذرندو اي طالب المولىٰ!
جڏهن هر ڪنهن سان هلبو يار ننڍڙو ٿي وڏائي ۾.

هر بند تي قبلہ مخدوم صاحب جن کي شاعرن طرفان توڙي حاضرين محفل طرفان دل کولي داد ڏنو ويو، اهڙيءَ طرح ريڊيو پاڪستان جي تاريخ ۾ طويل ترين مشاعري نشر ڪرڻ جو هڪ نئون رڪارڊ قائم ٿي ويو.

ٻئي ڏينهن تي سنڌي توڙي اردو اخبارن ۾ 'ڪل سنڌي ـ اردو مشاعري' تي واهہ واهہ جون واڪاڻون شهہ سرخين ۾ ڇپجي ويون، مشاعري جي تعريف ۾ ايڊي وڏي پيماني تي ان کي منعقد ڪرڻ لاءِ منهنجي ڪوشش کي پڻ ساراهيو ويو ۽ دوستن بعد ۾ ٻڌايو تہ گڏيل شاعري نشر ڪرڻ جي باعث شهر جي ماحول تي خوشگوار اثر پيو هو ۽ ماڻهن ان جذبي کي ڪافي ساراهيو.

ان کانپوءِ بہ ڪيتري پيرا مون کي قبلہ سائين جن جي صحبت ۾ ويهڻ جي سعادت ملي. منهنجي خوشنصيبي هڪ اها بہ آهي تہ مون کي قبلہ سائينءَ جي جنم مبارڪ جي تاريخ درست ڪرڻ جو بہ اعزاز حاصل آهي، جنهن تي بجا طور تي فخر اٿم. هڪ دفعي پاڻ فرمايائون تہ 'منهنجي جنم جي تاريخ متعلق عيسوي ۽ هجري سن جي پيتا ۾ ڪجهہ مغالطو آهي جيڪو ٺيڪ ٿي وڃي تہ بهتر ٿيندو" اتفاق سان مون کي هڪ اهڙو نسخو هٿ لڳي ويو هو جنهن جي ذريعي جيڪڏهن عيسوي سن جي تاريخ ۽ سن هٿ اچي وڃي تہ هجري سن جي تاريخ آسانيءَ سان ملي سگهي ٿي. جڏهن مون قبلہ سائين جن کي سندن جنم جي باسعادت تاريخ بابت هجري سن ۽ تاريخ ٻڌايو تہ پاڻ فرمايائون مون کي گهڻو اڳ ۾ ڪنهن دوست ڪليي ڏنو هو پر ننڍڪڻي وڃائجي ويو هو پر ذهن ۾ ڪجهہ يادگيريءَ جا ڏنڏلا پاڇولا محفوظ هئا. جن کي اوهان چٽو ڪري ڇڏيو ۽ مغالطو دور ٿي ويو، بس هاڻي جيڪا تاريخ اوهان ٻڌائي آهي ان کي مستند سمجهبو ۽ ڪتابن ۾ بہ آئنده لاءِ اها ئي هجري تاريخ ۽ سن لکبا." ان سڄي قصي جي مخدوم جميل الزمان صاحب جن کي خبر آهي، جن سان قبلہ مخدم طالب المولىٰ سائينءَ جو بيحد پيار هو ۽ کين تمام گهڻو پائيندا هئا.

ان کانپوءِ قبلہ مخدوم صاحب جن پنهنجي ڪيترن ئي بزرگن جي تاريخن ڪڍڻ لاءِ هڪ طويل فهرست مون ڏي جميل سائين جن هٿان ڏياري موڪلي ۽ مون کي خوشي آهي تہ تقريباً سڀ هجري تاريخون مون ڪڍي موڪلي ڏنيون، جن تي قبلہ سائين ڏاڍا خوش ٿيا.

آخري ڏينهن ۾ گهڻو وقت اڳ جو سندن ئي ترتيب ڏنل ڪتاب 'ياد رفتگان' جي نئين ايڊيشن ڪڍڻ ۾ مصروف هئا ۽ جميل سائين جن بہ ان سلسلي ۾ ڪافي سرگرم هئا، مون کي بہ هن سلسلي ۾ ڪجهہ حڪمن ملڻ جو انتظار هو پر عالم بالا ۾ وري شايد قبلہ طالب المولىٰ جن جو محبوب سان وصال ڪرڻ جو شدت سان انتظار هو:

آڏيسي آڏيس، هتان ڪري هليا،
ڪاپڙين قلب ۾، ڪيو ڏوراڻهون ڏيس،
ويراڳي نئون ويس، راتول ڍڪي رمئا.

قبلہ طالب المولىٰ سائين جن جون ايتريون تہ ڳالهيون اندر ۾ سانڍيل آهن، سندن بيشمار وصفن، قربن ۽ گڻن جا ايترا تہ داستان سيني ۾ محفوظ آهن، جو انهن تي لکبو تہ هڪ چڱو خاصو ڪتاب تيار ٿي ويندو. دعا اٿم تہ قبلہ مخدوم طالب المولىٰ جن جو اولاد، جيڪو خود بہ نہ رڳو نيڪناميءَ جي بلندين تائين پهتل آهي ۽ پاڻ بہ وڏا اديب ۽ شاعر آهن، سائينءَ جي ورثي کي زنده رکيو ايندا تہ جيئن لاٽ مان لاٽ ٻرندي رهي، روشني مڌم نہ ٿئي ۽ اها روشني، باقي بچيل تاريڪين کي بہ هميشہ واسطي منور ڪري ڇڏي. (آمين)

خدا رحمت ڪند اين عاشقان پاڪ طينت را.

نصير مرزا

سچٽن جا ساريو سانگ .....

مان توهان سان پيار ٿو ڪريان، ان ڪري چوان پيو ته توہان جھڙو ڪوئي به ڪونه هو.   (پئبلو نيرودا
جي نظم جي هڪ سٽ)

شايد 1970ع جي ابتدا جي ڳالھ آهي.

اِن ڏينهن شام جو مان ۽ منهنجو هڪ دوست ’علي بابا ريسٽارنٽ‘ جي ٽيرس مٿان اوپن ايئر ۾ ويٺا هئاسين ۽ وقت ڪيڏو نه تيزيءَ سان ’پاس آن‘ ٿي رهيو هو.

سياري جي ان شام جو دور ڪينٽونمينٽ جي ميدان ۾ ’اميدن پرئي‘ بزرگ جي درگاھ پويان، سج ائين لهي رهيو هو، جيئن سياري م لهندو آهي. ٽيرس جي گرل تي بوگن ويلا جي ول پکڙيل هئي ۽ هلڪي هلڪي هوا تي ان جا ڪاسني گل چٽي، هيڏانهن هوڏانهن وڪري رهيا هئا. تڏهن ول ۾ اڙرندڙ گلن جو پيچو

ڪندي، رستي ڏانهن نگاهه ڪڇي وئي هئم..... ’واهه! قبله مخدوم صاحب‘ ۽ پوءِ ان گذرندڙ لمحي جي دوربينيءَ تي اک رکي ڏٺم. مخدوم صاحب جن، موٽر جي فرنٽ سيٽ تي ويٺل هئا سندن ڪار تيزيءَ سان ’ٺٽي سڙڪ‘ تان ترندي هيٺ ڊوڙندي پئي وئي.

- ۽ اُن ڏينهن سنڌي ٻوليءَ جي بي مثل شاعر، قبله مخدوم صاحب جن جي، هڪ پلڪ لاءِ ڏٺل جهلڪ، مون لاءِ ڪنهن معجزي کان گهٽ ڪانه هئي. ياد اٿم گهڻي گهڻي عرصي کان، اندر ۾ ڪيڏي نه اٿاهه اڪير هوندي هئم ته: ’تو دلڙي يار ڏتاري..... اڄ تون اڱڻ يار‘ اسين ڇو وساريون، اوهين ٿا وساريو، يا ’وڃ ته قاصد سهي، پوءِ يار اچي يا نه اچي‘ جهڙي سريلي شاعريءَ جي سرجڻهار ۽ پنهنجي دؤر جي عظيم درويش صفت شخصيت سان روبرو ويهي مڪاميلو ڪجي. پر ان دؤر ۾ ٽريجڊي مون سان هيءَ به هئي ته ادب ۾ اڃا نئون نئون هئس، سو انڪري نه هئم ايڏي واقفيت ۽ نه پهچ- جو ان خوبصورت خواهش ۽ خواب جي پورٽتا ٿي سگهيم ها. خير گهڻو گهڻو پوءِ 1980ع ۾ جڏهن منهنجي نهايت پياري دوست سوز هالائيءَ جي شعري مجموعي ’رنگ رتا پيچرا‘ جي مهورت ۾ شرڪت لاءِ هالا پراڻا وڃي پهتو هئس، تڏهن اتي پڄڻ ڪانپوءِ، منهنجي خوشيءَ جي انتها نه رهي، مخدوم

صاحب جن منهنجي بلڪل سامهون نيڻ نهار جي فاصلي تي، رنگ منچ مٿان رکيل ڪرسيءَ تي جلوي افروز هئا- سچ پچ ته ان مهل مون محسوس ڪيو ته مخدوم صاحب جن پنهنجي شاندار شخصيت ۽ ان شخصيت مان ڦٽي نڪرندڙ ٿڌي مٺي روشنيءَ باعث ان معرڪي ۽ محفل ۾ فقط پاڻ ئي پاڻ پئي نظر آيا. ٻي خدا جي سموري مخلوق، بي معنيٰ، فيس لس (Faceless) ۽ جهڙوڪر هئي ئي ڪانه! لڳم، سڀ آڊينس (Audience) غير اهم آهن ۽ اهم صرف پاڻ آهن (۽ اهو صحيح به ته هو) فنڪشن جي پڄاڻيءَ تي جڏهن پاڻ اسٽيج تان هيٺ پئي آيا ته نهايت اتاولائيءَ ۽ اڪير مان وڌي، جهڪي ساڻن هٿ ملائڻ لاءِ، مون به ٻين وانگر پنهنجو هٿ اڳيان وڌائي ڇڏيو هو..... پاڻ نهايت شفقت سان پنهنجو نرم ۽ ڪومل هٿ منهنجي هٿ ۾ ڏنائون ۽ چيائون: ”خيريت سان آهيو نه مرزا صاحب؟“

- ۽ جنهن گهڙيءَ مخدوم صاحب جن پنهنجو هٿ منهنجي هٿ ۾ ڏئي، مون سان زندگيءَ جا اهي پهريان لفظ اچاريا هئا، تڏهن دل ۾ چيو هئم، ’مان هر لحاظ کان خيريت سان آهيان‘ ۽ لڳم، مان هنن گهڙين ۾ نهايت محفوظ هٿن ۾ به آهيان. پوءِ اندر ڪمري ۾ ريفريشمينٽ جي مرحلي ۾، گفتگوءَ جو سلسلو شروع

ٿيو ته مون به ڪيڏو نه پئي چاهيو ته ٻين وانگر مان به ساڻن ويهي ڳالهيون ڪريان، پر اوچتو ادب احترام ۽ حجاب جي ديوار، الائي ڪيئن پنهنجو پاڻ وچ ۾ اڀي ٿي اچي بيهي رهي..... سو ڪجهه ڪچيس ڪجهه به ڪونه. فقط کين ٻڌندو ۽ سندن زيارت مان محظوظ ٿيندو رهيس..... نيٺ وقت پورو ٿيو ۽ مخدوم صاحب جن اٿي روانا ٿيا ۽ مون لاءِ هيءَ سٽنگ (دل ۾ چيم) قطعي تشنه ثابت ٿي.... خير اِن گڏجاڻيءَ کي اڃا ڪجهه عرصو مس گذريو هو، ته هالا نوان جي ادب دوستن، نامياري ليکڪ الطاف شيخ سان شام ملهائڻ ۽ طرحي مشاعري جو اهتمام ڪري، مون کي به نينڊ موڪلي. جيئن ته ڪارڊ ۾ صدارت مخدوم صاحب جن جي لکيل هئي، انڪري خرامان خرامان وڃي اتي پهتس. مخدوم صاحب جن کي روبرو ڏسي مان ته جهڙوڪر ٺرِي پيو. ان شام جي سلسلي ۾ فرشي نشست جو انتظام ٿيل هو ۽ سامهون پاڻ طول وهاڻي کي ٽيڪ ڏئي، خوبصورت ٽڪ واري رليءَ تي موجود ائين لڳي رهيا هئا، ڄڻ تارن ۾ چوڏهينءَ جا چنڊ. مشاعرو پورو ٿيو ته مان آٽوگراف وٺڻ جي بهاني سان ۽ سندن وجود جي خوشبوءِ مان هڳاءُ ماڻڻ لاءِ، سندن پر ۾ وڃي براجمان ٿيو هئس. کين پنهنجي ايترو ويجهو جو پسيم ته لڳم: اندر ۾ ڄڻ ڪنهن هٿ وڌائي ٻٽڻ آن ڪري

چڙهيو هجي.... هر طرف چڻ روشني ئي روشني پکڙجي وئي.... پاڻ پهرين ان طرحي مشاعري ۾ پڙهيل غزل مان هي شعر لکيو:

مون نه ڪو اهڙو ڪڏهن منظر ڏٺو،

مئڪدي ۾ ميڪشن روئي ڏٺو!

۽ پوءِ هيٺيان لکيائون: 'مرزا صاحب، ياد رکو توهان جي اندر ۾ روشني جيتري گهٽي هوندي، اوهان تي پروانا به اوترائي گهٽا ايندا.'

بس اِجهو اِها هئي مخدوم صاحب جن سان منهنجي پهرين ملاقات ۽ اها ملاقات به مون لاءِ سراسر تشنه ئي رهي، چو ته آٽوگراف ڏيڻ کانپوءِ، ترت ئي ان محفل مان پاڻ اٿي روانا ٿي ويا هئا، جو سندن دوا کائڻ جو وقت ٿي ويو هو.... خير وقت هڪ دفعو وري ياوري ڪئي ۽ مخدوم صاحب جن سان ملاقات لاءِ ٻيهر سبيل پيدا ٿي پئي ۽ اها هيئن ته 9 مارچ 1989ع تي، جڏهن عنايت بلوچ صاحب جن جي جاکوڙ سان شاندار ڪل اردو سنڌي مشاعرو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد پاران اسٽيشن جي احاطي اندر ارينج ڪيو ويو ته، ان جي صدارت به مخدوم صاحب جن قبول ڪرڻ فرمائي هئي. ياد اٿم سندن آمد تي مون ان مشاعري جي پروڊيوسر جي حيثيت سان، ڪيئن نه سندن قدمن ۾ پنهنجا پلڪ وڇائي ڇڏيا هئا ۽ گل پاشي ڪئي هئي.

جڏهن پاڻ اسٽيشن ڊائريڪٽر صاحب جي آفيس ۾ هليا ويٺا ته ياد اٿم، ڪانئن مشاعري جو ڪانٽريڪٽ صحيح ڪرائڻ لاءِ مون جيڪا پنهنجي پين ڪين صحيح ڪرڻ لاءِ هٿ ۾ ڏني هئي، اها پين اڄ سوڌو، بطور سوونيئر، مون هن يادگار جملي سان پاڻ وٽ محفوظ رکي ڇڏي آهي ته: ”هيءَ ئي آهي اها پين، جنهن کي مخدوم صاحب جن پنهنجي مبارڪ هٿن ۾ جهلي، مشاعري لاءِ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ڪانٽريڪٽ تي صحيح ڪرڻ فرمائي هئي.“ هاڻي اڄ جڏهن اسان جي سٺ مان اٺي پاڻ روانا ٿي چڪا آهن، تڏهن مخدوم صاحب جن سان پنهنجي ان عقيدت بابت سوچيندي پوري ويساهه سان چوان ٿو ته، ساڻن منهنجي اها محبت، قطعي بي لوث هئي، جنهن ۾ رڳو خلوص ئي خلوص ۽ اها نيت شامل هئي ته مان به مخدوم صاحب جن سان پيار ڪندڙن ۾ شمار ڪيو وڃان ۽ سندن چؤياريءَ ۾ گهرايو وڃان ۽ بس وڌيڪ ڪجھ به نه!

- ۽ ان ڪانپوءِ جنوري 1992ع ۾ پهريون هفتو منهنجي زندگيءَ لاءِ ڪيڏو نه يادگار هفتو ثابت ٿيو هو، جڏهن منهنجي سؤٽ محمد حبيب بيگ مرزا ۽ منهجي بي حد اصرار ۽ خواهش تي ملاقات لاءِ باوجود ناچاڪيءَ جي پاڻ اڌ ڪلاڪ ڪن جو وقت ڏيڻ فرمايائون ۽ مون کي ياد آهي، وقت جا الائي ڪيترا فاصلا لتاڙڻ ڪانپوءِ

ساڻن روبرو نويڪلائيءَ ۾ ويهي ڪلڻ ۽ ملڻ بابت اِهو منهنجو پاڳ ڪٿو ڪليو هو. ان ڏينهن ساڻن اها ملاقات مخدوم هائوس جي چؤديواريءَ اندر اثاس بنگلي جي پڪ ۾ موجود ان مستطيل نما ڪمري ۾ طئي ٿي، جتي مخدوم صاحب جن اڪثر پنهنجي پيارن، ملڻ وارن ۽ دوستن احبابن کي ملاقات ۽ زيارت جو شرف بخشيندا هئا.

ٽيليفون تي طئي ٿيل تاريخ ۽ وقت مطابق صبح جو 11 وڳي، مخدوم هائوس جي شاهي مين گيٽ آڏو دروازي وٽ سؤ سال جهوني نم جي (چانو پرئي) وڻ هيٺان گاڏي بيهاري، دروازي جي ننڍڙي در مان اندر ٽياسين ته، سامهون 'اثاس بنگلي' جي دروازي تي چڙهيل بوگن ويلا جي ڪاسني گلن سان جهنجيل ول اسان کي ڀليڪار چيو. دروازي پرسان، ننڍڙو ڳاڙهو خوبصورت ليٽر باڪس لڳل هو ۽ ان ۾ ڪجھ خط به پيا هئا. اڳواٽ اطلاع هجڻ سبب، دروازي تي مخدوم صاحب جن جي حاضريءَ وارو ماڻهو اسان لاءِ منتظر هو. سجاڻپ ڪرائڻ ڪانپوءِ، مان ۽ محمد حبيب سندس پويان پويان ڌيرج پريا قدم کڻندا، 'اثاس بنگلي' ڏانهن وڌندا پئي وياسين. بنگلي جا ور وڪڙ رستا ۽ ڳاڙهن سُرن واريون ٻگهيون ٻگهيون گهٽيون اورانگهيندي لڳم: مان سنڌباد جي قالين تي آهيان ۽ دل

۾ چيم اڄ مان ان شخصيت سان ملڻ ۽ سندن زيارت ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو آهيان، جنهن ويهين صديءَ جهڙي وحشيانه انڌاڌنڌ صديءَ ۾ به، پنهنجي شرافت، وضعداريءَ ۽ حسن اخلاق ذريعي پنهنجي آسپاس اهڙي ته روشني قائم ۽ دائم رکڻ ۾ سوڀ ماڻي آهي، جنهن کي ڪوبه زوال ڪونهي ۽ جنهن جي علمي، ادبي ۽ سماج سڌارڪ ڪردار تي جيترو فخر ڪجي، اوترو گهٽ آهي.

جيئن جيئن اٺاس ڏانهن ان بزرگ خادم جي پويان پويان، نرم وکون کڻندا وياسين پئي اڳتي وڌندا، اسان لاءِ دروازا ان حويليءَ جا ايئن کلندا پئي ويا، ڄڻ اسان جو ئي انتظار ڪري رهيا هجن. (۽ مخدوم هائوس ۾ پنهنجو اِهو آڏرپاءُ ڪيڏو نه وڻيو پئي اسان ٻنهي کي) پوءِ جڏهن شيشي جي ديوار واري ان مستطيل نما ڪمري جي دروازي تائين پهتس ته خوشيءَ منجهان ٻهڪڻ لڳو هئس. جنوريءَ جي ان صبح جي روشنيءَ ۾، ڪيڏي نه مڌرتا ۽ خوشبوءِ سمايل هئي.

ڪمري جي ٻاهران ’ڊورميٽ‘ تي جتي لاهي چائنٺ اڪري، محمد حبيب پويان مان به اندر ٿيس ته اکيون سامهون رکيل پلنگ ڏانهن بي اختيار کڄي ويون هئم: حضرت مخدوم سرور نوح جي سلسلي جا سورهان ۽ نامور ترين سجاده نشين.... مخدوم محمد زمان طالب

المولىٰ صاحب، پنهنجي پرپور ’ڏيا‘ ۽ روشنيءَ سان پلنگ جي وچ تي پلٿي ماري ويٺا هئا. سندن پلنگ جي سيرانديءَ سان گولائي ۽ اڌ سورج جهڙو چٽ هو ۽ مان اکيون کڻي سندن چهري ڏانهن نگاهه وڌي ته ڏٺم: سندن پيشانيءَ تي محبت جو چنڊ چمڪي رهيو هو. اوچتو مون کي محسوس ٿيو ته، اسان محفوظ هنڌ تي پهچي ويا آهيون. سڄي ڪمري ۾ مخدوم صاحب جن جي موهيندڙ شخصيت جو هڳاءُ هو ۽ لڳو پئي ڄڻ هر طرف روشني ئي روشني پکڙي پيئي آهي.

پلنگ جي پيرانديءَ سان ٻه ڪرسيون رکيل هيون ۽ اڳيان ٽپائي موجود هئي. هيٺ زمين تي وال ٽو وال ڪارپيٽ وڇايل هو ۽ سامهون ديوار سان ٽراليءَ تي ٽي.وي ۽ ٽي.ويءَ تي غلاف ۾ شايد ڪلام پاڪ رکيل هو. ٿورو فاصلي تي ڪنڌ سان، هيٺ ڪارپيٽ تي مخدوم صاحب جن جي حاضريءَ جو خاص ماڻهو ۽ سندن پسند جو شاعر جناب انور هالائي ۽ ڪوئي ٻيو نامعلوم شخص پلٿي ماري باادب ٿي ويٺا هئا. مون اڳيان وڌي ۽ جهڪي مخدوم صاحب جن جا قدم چهيا ۽ ان ڪانپوءِ پاڻ جڏهن پنهنجو خوبصورت هٿ، منهنجي هٿ ۾ هينڊ شيڪ لاءِ ڏنائون ته مون کي هڪ دفعو ٻيهر محسوس ٿيو ته هن وقت دنيا جو بهترين هٿ منهنجي هٿ ۾ آهي...... ۽ اهو ئي هٿ- جنهن

سنڌي ادب کي، ’چپر ۾ چڙيون‘، ’ديوان طالب المولىٰ‘، ’ياد رفتگان‘، ’ڪافي‘ ۽ ٻيا انيڪ ڪتاب ارپيا هئا. مون سوچيو..... ڪاش! ڪا اهڙي جديد مشين هجي ها، جنهن جي ذريعي، مخدوم صاحب جن جي هٿ جو عڪس ۽ پنهنجي هٿ مٿان موجود سندن هٿ جي لمس جو فوٽو پرنٽ وٺي جيڪر پاڻ وٽ سدائين لاءِ بطور سوويئنر محفوظ ڪري ڇڏيان. خير جنهن مهل، پاڻ روايتي انداز سان منهنجي سؤٽ محمد حبيب بيگ سان خوش خير عافيت پئي ڪئي، مون سندن مبارڪ چهري ڏانهن پئي ڏٺو. اوچتو مون کي سندن هي چهرو اڳي ڏٺل چهري کان ڪافي ڊفرنٽ لڳو ۽ اهڙو فريش، انرجيٽڪ ۽ ترو تازه نه رهيو هو، جهڙو ان کان ٻه سال اڳ آءُ ڏسي چڪو هئس. تڏهن الائي ڪنهن جو چيل هڪ گفتو ياد آيو هئم ته، سونهن، جواني ۽ صحت پرندڙ ميڻ بتين جيان وگهرندڙ شيون آهن ۽ انهن ٽنهي شين جو آخرڪار هڪ انت آهي. عربيءَ ۾ چوڻي به آهي ته يعني: (هوريان هوريان) ’هر شيءِ پنهنجي اصل ڏانهن واپس موٽندي آهي.‘

وري سندن آواز جي غير معمولي هيٺائيءَ به ڪافي فڪرمند ڪري ڇڏيو هو، پاڻ محمد حبيب سان خوش خيرعافيت مان واندا ٿي، مون ڏانهن متوجه ٿيا ته دلگير

ٿي چيو مان: ”قبلا، اسين توهان جي صحت لاءِ ڏاڍيءَ در دعاڳو آهيون. شال! اوهان جلد صحتياب ٿيو، جو سنڌ جون رونقون ۽ ادبي محفلون اوهان کي ڏاڍيو ياد ٿيون ڪن.“

نهايت ڌيرج سان ۽ هيٺي آواز ۾ وراڻيائون: ”مرزا صاحب! صحت جواب ڏئي چڪي آهي. اِجهو هو سامهون ڪيٻ سان رکيل اسٽڪ ڏسو پيا نه، ان جي سهاري تي ٿو هلجي، اندران هيسٽائين به ويل چيئر تي اچڻ ٿو ٿئي. اکين جي ديد به صحيح ناهي، انهن جو به آپريشن ٿيڻو آهي. گردن به ڪم ڪري ڇڏي ڏنو آهي.... هاڻي ته، هفتي ۾ ٻه دفعا ڊائلاسز ٿئي ٿي ۽ ان ڪم لاءِ ’اٿاس‘ جو هڪ ڪمرو مخصوص ڪيو ويو آهي، جتي ڊائلاسز مشين ۽ ٻيو ضروري سامان رکيو آهي، انڪري ڪا ڏکيائي ڪانه آهي“. مخدوم صاحب جن، پنهنجي اِها ڳالهه پوري ڪري چپ ٿيا ته لڳو ڪمري ۾ ڪا سوگوار خاموشي پکڙجي وئي آهي.

هفتي ۾ ٻه دفعا ڊائلاسز ٻڌي، مان في الحال ته ڏڄي ويو هئس. ڇو ته ڊاڪٽر دوستن سان اٺ ويهه ۽ پنهنجي دوست طارق عالم جي گردن شرنگ ٿي وڃڻ واري سانحي مان گذرڻ ڪانپوءِ، مون خوب ڄاتو ٿئي، ته هفتي ۾ ٻه دفعا ڊائلاسز جو نتيجو نيٺ ڇا نڪرڻ وارو هوندو؟ ۽ اهڙيءَ صورتحال ۾ زندگيءَ جي خيريت لاءِ سواءِ

ڪنهن معجزي ظاهر ٿيڻ جي، ڪو پيو چارو هوندو ئي ڪونهي. موت مهڻو ناهي ۽ اِهو به درست آهي ته، هر ماڻهو جي (جنيز) Genes ۾ هڪ گهڙيال فٽ هوندو آهي ۽ هڪ ڏينهن ڪنهن مقرر قت تي ان جي ٽِڪ ٽِڪ ڪي بند به ٿيڻو هوندو آهي، جو قدرت جو اٽل قانون به ته اهوئي آهي. مون ڏٺو ته، اِهو سڀ ڪجهه ڄاڻڻ جي باوجود مخدوم صاحب جن جي ڪنهن به گفتي يا ڪنهن به رويي مان اِها لڪا ڪانه ٿي پئي ته نهايت جلد زندگيءَ جي متوقع اختتام کان پاڻ گهبرايل يا هيسيل آهن.

ڪيڏي عجيب ڳالهه ۽ وڏي بهادري آهي..... مون سوچيو، جڏهن ماڻهوءَ کي خود خبر به هجي ته نهايت جلد هو هِتان... دنيا جي پرپور آرائش مان وڃڻ وارو آهي ۽ اهڙي ڄاڻ ڪانپوءِ بيمار شخص کي ڪيڏي نه صبر سان زندگي گذارڻي پوندي آهي ۽ ان احتياط سان ته، ٻي کي ان جي لڪا به نه پوي ته هو ڪو موت کان، دنيا کي ڇڏڻ کان ڊڄي ٿو. اٽلو گفتگوءَ جي هڪ موڙ تي نهايت جرئت سان فرمايائون: ’موت آخر خراب آهي به ڇو؟ آخر زندگيءَ جو ٿڪ به ته لاهڻو آهي نه، مرزا صاحب‘!

ايتري ۾ اسان جي اڳيان رکيل ٽئبل تي بامبي بيڪريءَ جو فروٽ ڪيڪ ۽ فرسٽ ڪلاس چانهه Serve ڪئي وئي، تڏهن اوچتو فون جي رنگ

وڳي ۽ پاڻ اسان جي چانهه سپ ڪرڻ دؤران، فون تي (شايد) پنهنجي خادم حاجن ابڙيجي سان ڳالهيون ڪندا رهيا.
چانهه سپ ڪرڻ دؤران مان مسلسل آسپاس جي ماحول جو جائزو وٺندو رهيس. سامهون شيشي جي ديوار ٻاهران ملازم ۽ حاضريءَ وارا خدمتگار، رکي رکي ٻين پر اتان لانگهائو ٿيندي، چپن ئي چپن ۾ ائين نرم گفتگو ڪري رهيا هئا، جيئن هوريان هوريان چانهه جي پيالن ۾ کنڊ ملائڻ لاءِ نهايت احترام ۽ سڪون سان چمچو گهمائبو آهي.
فون تي گفتگو پوري ٿي، پاڻ محمد حبيب ڏانهن متوجهه ٿيا، جنهن مخدوم صاحب جن جي شاندار مرتب ڪيل ڪتاب ’ياد رفتگان‘ جي نئين ايڊيشن لاءِ، پاڻ سان گڏ آندل، ’مرزا خاندان‘ جي تازو مرحوم ٿي ويل شاعرن جي ڪلام جو انتخاب ۽ سندن تصويرن وارو لفافو، سندن خدمت ۾ پيش ڪيو. پاڻ نظر جي عينڪ تبديل ڪري مواد ۽ تصويرن تي هڪ نظر وڌائون ۽ اطمينان جو اظهار ڪندي مون ڏانهن ڏٺائون ته سندن عينڪ جي شيشن تي منهنجي چهري جو عڪس سامهون نظر آيو ۽ ڪجهه لمحن لاءِ اِن ڳالهه به ڪيڏو نه راحت پهچائي ته مان مخدوم صاحب جن کي اکين وانگر اوڏو آهيان. عين منهنجي ان سوچ وقت ڪمري

جي ڪنڌ ۾ ڪارپيٽ تان هو نامعلوم شخص اوچتو اٿيو ۽ هٿ ٻڌي، مخدوم صاحب جن جا پير ڇهي، پنئين پير ائين ورڻ لڳو، جيئن درگاهن مان يا پنهنجي مرشد اڳيان اٿڻ ڪانپوءِ، بنا پٺِ ڏيڻ جي ٻاهر نڪربو آهي. (۽ اهو منظر به ڪيڏو نه وڻيو مون کي) سوچيم ته جڏهن مان به هتان وڃڻ لاءِ اٿندس ته، ايئن ئي ڪندس ۽ پنئين پير ٻاهر نڪرندس ۽ پٺ نه ڏيندس. تڏهن اِن سوچ دؤران سدائين غلام رباني آگري صاحب جن جا، مخدوم صاحب جن جي باري ۾ لکيل هي لفظ ذهن تي تري آيا هئم: ”جيڪڏهن ڪو ماڻهو چوي ته، سنڌي ڪلچر جو مثالي نمونو ڏيکارڻ لاءِ تون سنڌ جي ڪنهن به فقط هڪ ماڻهوءَ تي هٿ رک، ته مان جيڪر مخدوم صاحب جو نالو کڻان.“

محمد حبيب، پنهنجي والد اسد بيگ مرزا ۽ چاچن نادر بيگ مرزا ۽ اجمل بيگ مرزا جي شعري مجموعن ۽ غزلن جي ديوانن جي ادبي بورڊ پاران ڇپرائڻ جو ذڪر ڇيڙيو ته، فرمايائون، ”مرزا صاحب اِهي ڪتاب خوشيءَ سان ڇپرائبا. ادبي بورڊ تي اوهان جي علمي ادبي خاندان جو وڏو حق آهي. اوهان جي خاندان جا هونئن به سنڌي ادب تي وڏا احسان آهن. بورڊ اِهي ڪتاب ضرور ڇپرائيندو. اوهان اِن لاءِ هيئن ڪريو

جو چيئرمين جي نالي تي رڪارڊ لاءِ هڪ عدد خط لکي اماڻيو. انشاءَ الله اِهو ڪم سربسر ڪبو.“
- ۽ مون واچ ۾ ڏٺو وقت تيزيءَ سان اڏامندو پئي ويو. ڪائي ازلي ابدي ٽِڪ ٽِڪ وقت کي مسلسل اڳيان ڌڪيندي پئي وئي ۽ خبر به ڪانه پئي، جو اڌ ڪلاڪ ۽ اٺاويهه سيڪنڊ گذري چڪا هئا.، مون گهڻو چاهيو پئي ته اٺڻ کان اڳ ڪن ٻين مامرن ۽ موضوعن تي به ساڻن گفتگو ڪريان- ۽ اِن ڏس ۾ مون ڪجهه لفظ ڳالهايا به- پر منهنجي ڳالهه جي ته تائين نه پهچندي، ڪن جي پويان هٿ رکندي فرمايائون: ’مرزا صاحب ٿورو ڏاڍ سرو ڳالهايو‘...... مان چپ ٿي ويس، ڪچيس ڪجهه به ڪونه..... ۽ اهو اِن ڪري به جو، جيڪڏهن مان ان موضوع تي زور سان ڳالهايان به ها ته، منهنجي ان وڏي سر ڳالهائڻ کي اتي معيوب سمجهيو وڃي ها، اِن ڪري مجبورا دل جي چپن تي آڱر رکي، چپ ٿي ويهي رهيس. محمد حبيب، کائنن سندن موجوده مصروفيتن بابت استفسار ڪيو ته فرمايائون: ”اڄڪلهه مڪمل گوشه نشيني آهي مرزا صاحب! گهر ۾ اندر وقت گذارجي ٿو يا هتي پلنگ تي. ماڻهن سان ملجي به محدود ٿو. صرف ضروري ڪم لاءِ ڪجهه وقت ڪڍي هتي اچجي ٿو، باقي وقت ۾ سو آرام ڪجي ٿو. ڊائلاسز به اسان جي اِتي ئي

ٿيندي آهي، پر ۾ ڪمرو موجود آهي، جتي اِن ڪم لاءِ ساز سامان جو انتظام ٿيل آهي.“

مون اٿڻ کان اڳ، هڪ دفعو ٻيهر ان ڪمري جي هڪ هڪ شيءِ تي نظر وڌي، خاص ڪري مخدوم صاحب جن جي سيرانديءَ کان بند دروازي مٿان.... قديم مخروطي انداز ۾، ٽڪندن ڪانچن ۾ جڙيل رنگارنگي شيشن ۽ ان منجهان مٿن پوندڙ ترِڇن ڪرڻن جو طلسم، مون کي ڪيڏو نه ڀلو پئي لڳو. ۽ رنگارنگ شيشن جي شيڊس ۾ خود مخدوم صاحب جن به ڪيڏا نه پربهار پئي لڳا. مون اڌ ڪلاڪ جي ملاقات ۾ اندازو لڳائي ورتو هو ته زندگيءَ جا ڀرپور رنگ ماڻيندڙ هن برگزيده شخصيت، جيتوڻيڪ ڪڏهن به ڪنهن معجزي ڏيکارڻ جي دعويٰ ڪانه ڪئي آهي، پر مان پنهنجي مشاهدي جي آڌار تي چئي سگهان ٿو ته، جيڪڏهن هو پاڻ ڪنهن تي نظر وجهڻ چاهين ته، رڳي سگهن ٿا، گرم ٿيڻ چاهين ته، سامهون ويٺل کي ڳاري به سگهن ٿا ۽ اِن جي ثبوت طور هتي ڪيئي واقعا مان دهرائي به سگهان ٿو، جن جي شدت کي پاڻ سدائين درگذر ڪري صبر کان ڪم ورتائون ۽ ٽالريٽ (Tolerate) ڪري پنهنجي وضعداريءَ جو انوکو مثال قائم ڪيائون. سندن اهڙي سڀاو بابت رباني صاحب جو هيءُ تجزيو به ڪيڏو

نه Oppropriate آهي ته: منجهن سهپ ايڏي جو سوچيندو هئس ته هن شخص کي سچيءَ عمر ۾ ڪڏهن ڪاوڙ به آئي آهي يا نه! سچ پڇو ته خود مون کي به منهنجي ان صرف اڌ ڪلاڪ واري مشاهدي ۾، مخدوم صاحب جن دنيا جي انهن سدا بهار ۽ عظيم شخصيتن مان هڪ نظر آيا، جيڪي خاموشيءَ سان مرڪڻ، خاموشيءَ سان ڪاوڙ ڪرڻ ۽ خاموشيءَ سان ئي احتجاج ڪرڻ جا قائل هوندا آهن. سبحان الله، ڇا ذڪر ڪجي، سندن اهڙين خوبين جو. اٽڻ ڪان اڳ ٺيڪ يارنهن لڳي ٻٽيهه منٽن ۽ ڪجھ سيڪنڊن تي مون هڪ دفعو ٻيهر آٽوگراف وٺڻ لاءِ پنهنجي ڊائري سندن مبارڪ هٿن ڏانهن وڌائي ڇڏي هئي. فرمايائون، مرزا صاحب ڊائري اوهان پنهنجي هٿن ۾ ئي رکو، مان ڪجھ لکرائي ٿو ڇڏيان، اهو لکي وٺو....... پوءِ ڪجھ سوچي فرمايائون- لکو: ’دل جيڪڏهن غمگين آهي ته مبارڪ آهي، غم اگر دل گداز آهي ته سٺو آهي. سڀ ڪم ان کي سونپيو، جيڪو ڪارساز آهي، پنهنجي اندر ۾ وڃائجي وڃو، سوچو ۽ ڌيان ڪان ڪم وٺو“ پوءِ مون ڪان ڊائري وٺي، هيٺ صحيح ڪري ڏنائون.

۽ عزيزو! پوءِ هيءَ ملاقات، جيڪا صبح جو 11 وڳي ڌاري شروع ٿي هئي، پوڻين ٻارهين تائين ختم ٿي وئي. پر (مون سوچيو) ختم ته صرف

ملاقات جو وقت ٿيو هو، مخدوم صاحب جن جون ڳالهيون، سندن وجود جي خوشبوءِ، هٿن جو ڇهاءُ، گفتار جي هڀڪار ته، جيستائين جيئندس، مون سان گڏ سدائين رهندي ۽ انشاءَ الله سدائين مون سان گڏ ئي رهندي- ٿِل ڊيٿ!

ته پيارا پڙهندڙو! قبله مخدوم صاحب جن سان منهنجيءَ ان ملاقات جي نجي تاثرات جو مٿيون مذڪور اوهان ملاحظه فرمايو..... ۽ اِن ڳالھ کي جڏهن پريو سال گذري چڪو ۽ مان حيدرآباد مان بدلي ڪري ريڊيو پاڪستان خيرپور اماڻيو ويس ته، هڪ ڏينهن 11 جنوري 1993ع جي شام جيئن ئي رڪاردنگ جي خيال سان اسٽوڊيوز جي ڪاريدار ڏانهن وڃي رهيو هئس ته، ڪنٽرول روم جي مانيٽر تان اوچتو نيوز ڪاسٽر، مخدوم صاحب جن جي لاڏاڻي جي دک دائڪ خبر انائونس ڪئي. هاءِ.....! هي ڇا ٿيو! ۽ ڪجھ لمحن لاءِ ته لڳم، فريز ٿي ويو آهيان ۽ گهر ڪان پري خيرپور ۾ اِن خبر اچانڪ ڪيڏو نه شاڪ پهچايم. اوچتو لڳم: سنڌ خالي ٿي وئي آهي، وضعداريءَ جو هڪ پورو ڪتاب ڪلوز ۽ حسنِ اخلاق جي هڪ پوري تاريخ پڄاڻيءَ کي پهچي چڪي آهي. محسوس ٿيم: سنڌ جي سياست ۽ شرافت جو جيڪو شاندار شاهي دروازو هو، اهو تيز

هوا ۾ پيڪڙجي بند ٿي ويو ۽ ڪاريدار مان ٻاهر ايندي سوچيم: ڇا مخدوم صاحب جن جو ڇڏيل هيءُ خال ڪڏهن پرجي سگهجندو؟

جواب آيو، اِهو ممڪن ئي ڪونهي. Imposible- ۽ مشهور فلم اسٽار مصطفيٰ قريشي صاحب، ريڊيو پاڪستان طرفان پيش ٿيندڙ تعزيتي پروگرام ۾ ڪيڏو نه صحيح پئي چيو ته: ’سنڌ ۾ مخدوم صاحب جهڙو ٻيو ’طالب الموليٰ‘ پيدا ئي نه ٿيندو.‘ ۽ ان ڪان ڪي ڏينهن پوءِ:

مخدوم محمد امين فهيم صاحب جن جي ’پڳداري‘ واريءَ رسم جي ادائگيءَ واري ڏينهن، مان مخدوم هائوس ۾ موجود اٺاس بنگلي جي انهن ئي پيچرن تان لنگهي اندر ’وچيل تڏي‘ ڏانهن وڃي رهيو هئس، جن تان پورو هڪ سال اڳ فخر سان لنگهي، جنوري 1992ع ۾ ساڻن ملاقات جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ ويو هئس ۽ هاڻي ان ڏينهن صبح جو انهن ئي پيچرن تان پيهر هلندو، ڪنڌ جهڪائي چپ چاپ پنهنجي محترم دوست مخدوم جميل الزمان ’جميل‘ سان سندن عظيم بزرگ جي عذرخواهي لاءِ وڃي رهيو هئس ۽ صبح جي جن لمحن ۾ مان پنهنجي دوست طارق عالم سان گڏجي اتي وڃي پهتو هئس، هر پيچري تي سوگوار سناٽو ڇانيل هو. اڪثر ماڻهو

ماتمي لباس ۾ هئا ۽ نيڻ نهار تائين اناس جي قالينن تي گلن جون سڪل پنکڙيون پکڙيل هيون.
پوئين دروازي کان ’اناس‘ ڏانهن ويندي، اندر لڳل علم پاڪ وٽان لنگهندي (ياد اٿم) ڪنهن چيو پئي، ڪنهن دؤر ۾ هن علم پاڪ هيٺان ويهي مخدوم صاحب جن، محرم ۽ عاشوري جي ڏينهن ۾ ڪارا ڪپڙا پائي، مرثيه خواني ڪندا هئا ۽ (ٻڌايو پئي ويو ته ان وقت اتي رقت جا عجيب منظر ڏسڻ ۾ ايندا هئا اڳيان ويندي، مڙي پويان نگاهه وڌم، علم پاڪ جي آسپاس ڪيئي ماڻهو ماتمي لباس ۾، هٿي خود مخدوم صاحب جن جي لاءِ رومال اکين تي رکيو گريي ۾ مشغول هئا.
’اناس‘ اندر داخل ٿيس ته، تِر چڏڻ جيتري جاءِ به ڪانه هئي، ڪيئي هاڪاريون شخصيتون اندران هال مان اٿي ٻاهر ۽ ڪيئي مانائتيون مورتون ٻاهران- اندر داخل ٿيڻ لاءِ منتظر نظر آيون. اچانڪ مخدوم صاحب جن جا، ڪافي وقت اڳ مون کي بطور آٽوگراف طور ڏنل هي لفظ ذهن ۾ تري آيا. ”مرزا صاحب! اوهان جي اندر ۾ روشني جيتري گهٽي هوندي، پروانا به اوترائي گهٽا مرندا اوهان تي.“
جميل سائينءَ سان ڳلي ملي عذرخواهي ڪندي چيم: ”قبلا! اسين اوهان جي ڏک ۾ برابر جا شريڪ آهيون“

گلو گير آواز ۾ وراڻيائون: ”مهرباني مرزا صاحب، اسين به ايئن ئي سمجهون ٿا.“

اتي ’پٽر‘ تي ايندڙ شخصيتن جي آمد ۽ اتي اڳ ئي موجود خلق باعث نهايت پيڙ هئي. مان ۽ مون سان گڏجي آيل منهنجا دوست طارق عالم ۽ سوز هالائي ٿورو پرپرو ٿي ويهي رهياسين. پوري هال ۾ ڪجهه تعزيتي ڪتاب، هيڏانهن ڪان هوڏانهن هٿن ۾ شفٽ ٿي رهيا هئا. مون به چاهيو ته عقيدت جا ڪجهه لفظ مان به انهن تي لکان، پر ڪتاب ايڏا ته مصروف هئا، جو پوءِ مون ’تعزيتي ڪتاب‘ بدران ذهن جي صفحن تي لکڻ شروع ڪري ڏنو.

ڊيئر ڊائري! مان دعويٰ سان ٿو چوان ته مون پنهنجي پوري ڄمار ۾ سڄيءَ سنڌ جي ڪيئي سجاده نشينن، عظيم ليڪڪن ۽ برگزيده هستين مان، اڪثر کي به نفس نفيس پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي. پر پوري ويساه سان گواهي ٿو ڏيان ته مخدوم صاحب جن جهڙو عظيم انسان اجا تائين ته، مون کي ڪو ٻيو نظر نه آيو آهي. سندن هر ادا ۾ جيڪو شان، وضعداري، حسن ۽ شرافت هئي، ان جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته، هاڻي اهڙو اهل دل انسان هيءَ دنيا شايد ئي پيدا ڪري سگهي. مان سندن انهن سڀني وصفن جو قائل ته اڳ ئي هئس، پر جنوري 1992ع ۾ جڏهن ساڻن روبرو نياز

حاصل ڪرڻ جو موقعو مليو ته انهن ڳالهين تي دلي طرح بيعت ڪيم، جيتوڻيڪ جنوري 1992ع تائين، ناچاڪيءَ ۾ پنهنجي مسلسل علالت باعث، پاڻ پنهنجي دنيا ۾ مصروفيتون محدود ڪري جهڙوڪر مڪمل گوشه نشينيءَ جي گودڙيءَ ۾ هئا ۽ شديد ناچاڪيءَ جي باوجود ان ملاقات ۾ سچ ته، پاڻ اِها لڳا بلڪل ئي نئي ڏنائون ته، هاڻي پنهنجي پيار ڪندڙن ۾ صرف ڪي سال ڪن جا مهمان آهن.

سنڌ ۾ پاڻ نون لکن ماڻهن جا 'روحاني پيشوا' شمار ڪيا ويندا هئا، پر نون لکن ماڻهن جي دلين جا حاڪم هوندي به هميشه فقيراڻي روش کي ترجيح ڏنائون ۽ هڪ صاف دل صوفيءَ وانگر، تعصب کان پري، سچي حياتي تصوف جي صاف سٿري هوا ۾ ساهه کڻندا رهيا هئا.

حسب نسب جي لحاظ کان سندن نسبت جيتوڻيڪ حضرت ابوبڪر صديق رضه سان هئي، پر سنڌ ۾ دراصل پاڻ سروري مسلڪ جا پيروڪار هئا ۽ اِن حوالي سان سندن لاڏاڻو سروري جماعت لاءِ ته وڏي صدمي جو باعث آهي ئي، پر ساڳئي وقت مختلف مسلڪ ۽ نقطه نظر رکندڙن کي به سندن ڪمهلي لاڏاڻي سبب سخت ڌڪو رسيو آهي. علاوه ازين..... روحاني پيشوا هجڻ سان گڏوگڏ،

ڪير نٿو چاڙهي ته، پاڻ نهايت خوش فڪر، قادرالڪلام ۽ نهايت اعليٰ پايي جا شاعر، دانشور ۽ نثرنگار به هئا. پاڻ لکڻ سان اِها ڪڏهن ڪان رغبت اختيار ڪئي هئائون؟ اِن ڏس ۾ پاڻ ڪٿي ڄاڻايو اٿن ته: مون ۽ منهنجي دوست اسد الله شاهه حسينيءَ هڪ ڏينهن ويهي حساب لڳايو ته، خبر پئي ته اسان 1930ع کان شاعري شروع ڪئي هئي. ان لحاظ کان 1993ع تائين ڪين ڪنهن هڪ نسل جي نه، ڪيترن نسلن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪرڻ جو شرف حاصل هو. اِن عرصي دوران ڪين ڪيترن هم خيال ۽ قادر الڪلام شاعرن جو سٿ به حاصل رهيو، پر هتي ايترو چوڻ جي جسارت مان ضرور ڪندس ته ٻيا ڪيئي شاعر سندن جهڙا هئا، پر جهڙس ڪوئي به ڪونه هو.

ٻين ڳالهين سان گڏ هتي مخدم صاحب جن جي دل جي ڪشادگيءَ جو هي واقعو به بيان ڪرڻ بي مهل نه ٿيندو. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته پنهنجي همدردن ۽ پيش روئن جي باري ۾ راءِ ڏيندي وڏا شاعر اڪثر محتاط رويو اختيار ڪندا آهن. ڪنجوسيءَ جو مظاهرو ڪندا آهن. قطع نظر ان جي مخدوم صاحب جن جي فراخدلي ڏسو، جو محترم انور هالائيءَ جو شعري مجموعي ’چنڊ جون ڪلائون‘ ۾ چيو اٿن، ته انور صاحب جو

ڪجھ ڪلام اھڙو به آھي جو ان جو مثال ٻئي ڪنھن شاعر جي ڪلام ۾ ڪونه ملندو. بلڪ دل چوندي آھي ته، اِھو شعر جيڪر آءٌ لکان ها ته، ڏاڍو چڱو ٿئي ھا.‘ ڇا ھر وڏي کان وڏي شاعر وانگر، خود مخدوم صاحب جن جي شعري اٽت ۾ ڪي ’جھول‘، ڪي نقص ھئا؟ نھايت ادب سان عرض ڪريان، مان پاڻ کي اِن ڪٿ جو اھل نٿو سمجھان، البته، خود مخدوم صاحب جن جي ھن رباعيءَ واري اعتراف کي سندن دل جي ڪشادگيءَ جو ھڪ پيو اعليٰ مثال سمجھندي، ان کي ھتي نقل ڪرڻ جي جسارت ڪري رھيو آھيان. پاڻ فرمايو اٿن:

جنھن ۾ نه ھجي نقص اھو فن ڪونھي،
بي باد خزان ڪوئي به گلشن ڪونھي.
تاريڪ سندس ھوندو سدا مستقبل،
ماضي جي ڪنھين شخص جو روشن ڪونھي.

مان انشاءَ الله مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ بابت، پنھنجي اھليت مطابق ضرور ايندڙ وقت ۾ ڪجھ لکندس. في الوقت مون کي سندن شاعريءَ جي انفراديت بابت پنھنجي دوست ’سوز ھالائي‘ جي ھن راءِ سان اتفاق آھي، جنھن ڪنھن ھنڌ لکيو ھو ته: ’سائين جن سونھن ورونھن جا حساس خوبصورت شاعر آھن. سندن لفظ لفظ ۾ لئه پريل ۽ سٽ سٽ ۾

سنگيت سمايل آهي. جيڪڏهن ائين چئجي ته، ان ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته، شاعريءَ ۾ مخدوم صاحب جن جي دنيا سپني ڪان الڳ ٿلڳ هئي.‘

بئي پاسي ڏسو ته، اِها مخدوم صاحب جن جي نهٺائي ۽ اعليٰ انسان هجڻ جي خوبي هئي، جو جڏهن سندن شاعريءَ کي انهن ۽ اهڙن پين حوالن جي روشنيءَ ۾ واکاڻيو پئي ويو ته، پاڻ فرمايائون؛ ”آءٌ خود حيران آهيان ته منهنجي شاعريءَ ۾ ڪي ايتريون خوبيون به آهن ڇا!؟“

ڪيڏو عجب ٿو لڳي ته، اڄا تائين سائين جن جي ڪلام بابت ڪا جامع تحقيق، ڪا بهتر اسٽڊي ڪنهن به ڪارنر تان سامهون ڪانه آئي آهي. ها-! گرامي صاحب جن ’مهراڻ‘ جي ’شاعر نمبر‘ ۾ سندن شاعريءَ جو هي ڪهڙو نه سهڻو تجزيو ڪندي لکيو هو ته: ”شاعريءَ جو ڪمال اِهو آهي ته اِها ساده دل عوام جي خيالات ۽ جذبات جي ترجماني ڪري ۽ ان سان گڏ انهن جي ذهني ۽ قلبي طلبُن ۽ تقاضائن کي به چيڙي، ان خيال سان ’طالب المولىٰ‘ جو فن عوامي چئي سگهجي ٿو.‘

ويهين صديءَ جي هن ڏهاڪي ۾ ’عوامي شاعر‘ هجڻ جي حيثيت سان گڏ مخدوم صاحب جن جي ’عوامي شخصيت‘ هجڻ ۾ به پلا ڪنهن کي ڪهڙو شڪ ٿي

سگهي ٿو! پاڻ سروري جماعت جي نون لکن طالبن جا طالب المولىٰ ته هئا، پر قطع نظر اِن جي سندن ادبي سماجي ۽ سياسي خدمتن کان ڪير آهي جو انڪار ڪري سگهندو. لاشڪ ته، پاڻ پيدائشي طرح ’روحاني پيشوا‘ هئا ۽ بنيادي طور تي سندن سڀاءَ ۾ جيڪا درويشي ۽ فقيري هئي ۽ اهڙيون ٻيون خوبيون جن ڪين سنڌ جي ٻين روحاني پيشوائن کان سدائين مختلف ڏيکاريو، اهي هي هيون ته، پاڻ فطرتن، حساس، گداز دل جا مالڪ ۽ محبتي انسان هئا، سندن اِنهن اوصافن کي، سندن حاضريءَ جي هڪ دوست، مرزا عباس علي بيگ صاحب ڪهڙن نه مختصر لفظن ۾ لکي، جڻڪ سمنڊ کي ڪوزي ۾ بند ڪندي، ڪنهن هنڌ لکيو آهي ته؛ ’پاڻ اِن ڪارڻ به سڀني جا محبوب هئا، جو ڪين محبت سان محبت هئي‘.

قبله مخدوم طالب المولىٰ صاحب جن بابت ذهن جي تعزيتي ڪتاب تي اهو سڀ ڪجھ لکڻ ڪانپوءِ سامهون لڳل گهڙيال تي نظر وڌم. ٻنپهرن جا ٻارنهن ٿي رهيا هئا. اٽي ڪڙو ٿيس ۽ هٿ ادب جا ٻڌي جميل الزمان صاحب جن کان روانگيءَ جي اجازت وٺي هال منجهان ٻاهر آيس. ماڻهن جي پرهجوم ميڙاڪي مان ٻاهر ايندي ڏٺم: مخدوم هائوس ۾ اتي موجود قديم طرز جو فرنيچر هر ڪمري ۾ وڇيل ’وال ٽو وال‘

ڪارپيٽ، خوبصورت ايراني قالين، ديوارن ۾ فٽ ٿيل شيشم جي ڪاٺ وارا ڪبٽ، آرسين ۾ جڙيل انهن جا منقش فريم، ديوارن تي ٽنگيل مخدوم خاندان جي بزرگن ۽ نوجوانن جون خوبصورت تصويرون، ٻاهر دروازن سان رکيل رنگا رنگ نالن واريون گلن جون ڪونڊيون ۽ هر شيءِ تي لڳو سوگواريت ڇانئي پئي هئي. ٻانيم شين جا سرير ته اتي موجود آهن، پر ساهه ڪنهن ۾ به موجود ڪونهي ۽ سڀني جا بدن ته اتي هڪيا تڪيا هئا، پر روح لاپته.......

شايد تعزيت لاءِ آيل ڪنهن بزرگ پڙهيو پئي،

”هر شيءِ عارضي، هر شيءِ فنا

اول فنا- آخر فنا!“

’اٺاس بنگلي‘ جون پر پيچ گهٽيون، ۽ انهن گهٽين ۾ موجود ماڻهن مان رستا ٺاهي ٻاهر نڪرندي ڇپن ۾ مون پڙهيو: ”ڪل شيءِ يرجع الي اصلة“ تنهن بعد مخدوم هائوس جو مئن گيٽ اورانگهي نڪري ٻاهر رستي تي آيس ۽ مخدوم سرور نوح جي مزار مبارڪ ڏانهن منهن ڪري، هوا ۾ اکين جي ماڻڪين سان لکيم: عزيزو! لاشڪ ته جن جن به وراثت ۾ محبت ڇڏي هوندي، انهن سان ماڻهو سدائين محبت ڪندا رهندا- ويندي ڏينهن قيامت تائين.

- ۽ پوءِ عقيدت منجهان ڪنڌ جهڪائي، چپ چاپ حيدرآباد واري بس اسٽاپ ڏانهن وڌڻ لڳس.

(جنوري 1993ع)

سرشار عقيلي

مثنوي عقل و عشق جي اهميت ۽ افاديت

سنڌي مثنوي "عقل و عشق" محترم مرشدي و مخدومي، حضرت مخدوم محمد زمان صاحب طالب المو
تصنيف آهي. هن ڪتاب جي اهميت جا چند پهلو هي آهي.

(1) ادبي لحاظ کان سنڌي مثنويءَ جي سلسلي ۾ هي هڪ بيش قدر اضافو آهي. سنڌيءَ ۾ ادب ج
صنفي يعني مثنويءَ بابت مستقل تصنيفات جو تعداد تمام ٿورو آهي ۽ انهن مان به اڪثر پراڻي طرز جون آهن.

(2) پنهنجي موضوع جي لحاظ کان هي هڪ انوکي شيءِ آهي ۽ خاص ڪري سنڌيءَ ۾ هن موضوع
عشق" تي هن کان اڳ ڪنهن صاحب غالباً خامہ فرسائي نہ ڪئي آهي. اگرچہ "حسن و عشق" جي موضوع ت
ٿي ڪجهہ چيو ويو آهي.

(3) هيءَ مثنوي عالم علوم شريعت واقف رموز طريقت، محسن قوم و ملت، حضرت مخدوم غلام
صاحب رحمۃ الله عليہ جي ارشاد جي تعميل ۾ لکي وئي آهي ۽ ان جو انتساب صاحب موصوف مرحوم ڏانه
آهي.

(4) هي مثنوي حضرت مصنف صاحب قلم بند هڪ هفتي جي عرصي ۾ 22 کان 29 نومبر تائين لکڻ
آهي جيئن مسودي مان ظاهر آهي. مثنويءَ جي موضوع جي اهميت ۽ هي هڪ هفتي جو قليل عرصو ظاهر ڪ
ذهن جي ترتيب ۾ حضرت مرشدي مخدوم صاحب جي انهي استغراق کي دخل آهي، جو صاحب دل بزرگانِ د
خاصو آهي. ڪا اهڙيءَ حالت ۾ هن جو رشد و هدايت جو باعث بڻجڻ يقيني آهي. شعراءِ ڪرام ۽ صوفيا
رکندڙن لاءِ يڪسان طور هي هڪ نادر تحفو آهي.

(5) موجوده مادي دؤر ۾ وقت جي تقاضا آهي تہ اربابِ عقل و فراست کي اصحاب عشق و وجدان جي زاوي
کان واقف ڪيو وڃي.

هي هڪ تسليم شده امر آهي تہ "عقل" کي ڪائنات ۾ هڪ مستقل جاءِ حاصل آهي. قرآن پاڪ قدم قد
عقل ۽ فڪر جي دعوت ڏئي ٿو هو بار بار تدبر ۽ تفڪر جي تلقين ڪري ٿو. هو پنهنجي دعوت جو بنياد بصير
رکي ٿو ڪائنات جي هر شيءِ هڪ مقرره قانون جي مطابق سرگرم عمل آهي، جو انسان انهيءَ قانون جو علم ح
ڪري ٿو اهو ڪائنات جي انهيءَ قوت کي پنهنجي تابع بڻائي سگهي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح آهستي آهستي تسخير
ڪري سگهي ٿو جو بني آدم جو شرف آهي. سمع و بصر کي خدا هڪ وڏو عطيو قرار ڏنو آهي ۽ انهن کي
ڪارڪردگيءَ لاءِ پنهنجي اڳيان جوابده ٺهرايو اٿس. مگر اهو سڀ ڪجهہ انهيءَ حد تائين آهي، جيستائين
محسوسات جو تعلق آهي ۽ ظاهر ۽ عالم محسوسات تي انتها ٿئي ٿي.

هن ڳالهہ جو اعتراف خود علم مشاهدات (سائنس) جي ماهرن ڪيو آهي. مغربي سائنسدان ايڊنگٽن پنه
مشهور ڪتاب "طبيعي دنيا جي فطرت" ۾ لکي ٿو تہ:

"سائنس جي تحقيقات اسان کي اشياء جي حقيقت متعلق ڪجھ نٿي ٻڌائي سگهي."

پروفيسر سليوان پنهنجي ڪتاب "سائنس جي حد بندي" ۾ لکي ٿو ته:

"سائنس کي پنهنجي حيثيت جو اعتراف ٿي ويو آهي". جيتريقدر ادارڪ حقيقت جو تعلق آهي، سائ... کي فقط جزوي علم بخشي سگهي ٿي."

مختصر هي ته غير محسوسات لاءِ "عقل" قطعاً نارسا آهي. غير محسوسات جي عالم ۾ جا شيءِ ڪ... ٿي، ان جو اصلاحي نالو "عشق" آهي. هي اهو عشق آهي، جو خود عقل جي تڪميل آهي.

مقامِ فکر هي پيمائش- زمان و مکان
مقامِ ذکر هي "سبحان ربي الاعلیٰ"
(اقبال)

مقامِ فڪر (عقل) جي مقابلہ ۾ مقامِ ذڪر (عشق) جو مرتبو. هن مثنويءَ جي مطالعي مان ذهن نشين...

◙

---

* مرحوم الله بخش عقيلي "مرشار تخلص" اصل ٿٽي جو سنڌي ادب سان خاص شغف هئس. وڏو اديب ۽ عالم هو مخدوم صا... سان والهانه عقيدت ۽ محبت هوندي هئس. هي ليک "اداره روح ادب، سنڌ" جي ناظم اعليٰ طور سنڌس لکيل آهي. جيڪو "مثنو... عشق" جي پهرئين ڇاپي (1955ع) ۾ ڇپيل هو.

مضمون | مهراڻ

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

حضرت مخدوم طالب المولىٰ جي شاعري

شاعري، انسان جي نفيس جذبن جي اظهار جو نالو آهي. فنڪار جي ذهن ۾ تخيل،
خيال ۽ وجدان موجود هوندا آهن، جن جي پٺيان جذهن شعور، لاشعور ۽ تحت الشعور عمل ڪندا آهن، تڏهن
جذبو بنجي پوندا آهن. ان کانپوءِ اهو جذبو لفظن جو روپ اختيار ڪندو آهي، ته لفظ وجود ۾ ايندا آهن. اهي لف
شاعريءَ جو روپ اختيار ڪندا آهن. مطلب ته شاعري اندر جي اڌمن جي اظهار جو نالو آهي. جيڪا شاعري ا
طرح وجود وٺي، اهائي فطري ۽ سچي شاعري آهي. اهائي شاعري تخليقڪار جي شخصيت، مشاهدي ۽ اثرپذيري
آئيني دار هوندي آهي.

حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي شاعري به سندس شخصيت جي آئيني دار آهي. س
شاعريءَ ۾ سندس جذبن، اُمنگن، خيالن، ويچارن، مشاهدن ۽ زندگيءَ جي تجربن جو عڪس نمايان نظر اچ
سندس شاعري گهڻي قدر داخلي آهي، پر هن ڪيترين جاين تي وقت جي حالتن جي عڪاسي به ڪئي آه
انسان جي ڏاڍ، ڌڪاءَ ۽ غريب طبقي جي استحصال تي پنهنجي دردمندي به ڏيکاري آهي. سندس شاعري گهڻ
جمالياتي شاعري آهي. هن حسن ۽ جمال جو ذڪر ڏاڍي اثرائتي، دلڪش ۽ دل پذير انداز ۾ ڪيو آهي. هو پنه
عاشقانه جذبن جو اظهار ڏاڍي ڪليل انداز ۾ ڪري ٿو ۽ ان سلسلي ۾ اشاريت، لڪاءَ ۽ اهڃاڻن کان ڪم ڪ
وٺي. هجر ۽ وصال جو بيان ڏاڍي پرسوز طريقي سان ڪري ٿو.

هن وقت جي حالت جي ڳالهه ڪئي ڇني، ته ڪئي اشاراتي انداز ۾ ڪئي آهي. ٻوليءَ جي لحاظ کان س
شاعريءَ ۾ ٺيٺ سنڌي لفظن ۽ عربي ۽ فارسي لفظن جو ڏاڍو مهڻو ميلاپ نظر اچي ٿو. هن پنهنجي عروضي شا
۾ روايتي علامتن، گل ۽ بلبل، ميخاني ۽ مئي، مينا ۽ ساغر، شاهد ۽ ساقيءَ جو ذڪر به آندو آهي، پر انهن ۾ ب
پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. ڪتاب 'ڇپر ۾ ڇڙيون' جي ٽئين ڇاپي جي مهاڳ ۾ ڀاڻ لکيو اٿس:

"ٻين ڪيترن ئي صاحبن جو آهي اعتراض، ته آءٌ شاعريءَ ۾ پنهنجي، بلبل ۽ گل، ميخاني ۽ مئي، مي
ساغر، شاهد ۽ ساقي وغيره وغيره جو ئي ڪريان ٿو فڪر. حقيقت آهي هي ته انهن مضمونن جي پردي ۾ لاٿي
ڪاٿي ڪل اُبتي آمرن ۽ ظالمن جي، ڪٿي ڪٿي ۽ ڪڏهن ڪڏهن انهن مضمونن کي خوبصورتيءَ سان لکڻ
آهي، عظيم ۽ شاعرانه آهي ڪمال." (ص.ت)

مخدوم صاحب سنڌي قديم توڙي جديد شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. هن قديم س
شاعريءَ جي صنفن: بيت ۽ ڪافيءَ ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي، پر انهن ۾ نئون رنگ پريو اٿس ۽ نوان مضامين
اٿس. انهن سان گڏ عروضي صنفن؛ غزل، رباعي، مثنوي ۽ قطعي وغيره ۾ پربور انداز ۾ پنهنجا تخليقي جوهر
ڪيا اٿس. هتي سندس شاعريءَ جو فني ۽ فڪري جائزو پيش ڪجي ٿو:

بيت:

هي سنڌيءَ شاعريءَ جي اهم بنيادي ۽ قديم صنف آهي. قديم زماني کان اڄ تائين بيشمار شاعرن سنڌي
چيا آهن ۽ چوندا رهن ٿا. ابتدا ۾ سخين ۽ سُوهين جي ساراهه، بيت جو مُک مضمون هو. ان کانپوءِ صوفي شا
تصوف جا اسرار و رموز بيتن ۾ بيان ڪيا. ڪيترن ئي شاعرن پنهنجي خيالن جي اظهار لاءِ علامتن ۽ تمثيلن کا

ڪم ورتو ۽ سنڌ جي ماحول مان اخذ ڪيل تشبيهون به آنديون. خاص طرح سان سنڌ جي رومانوي داس
تمثيل طور آندو ويو. ڪن شاعرن سڌي سنئين نموني تصوف ۽ ويدانت جي اپٽار ڪئي. ته ڪن وري تم
سنڌ جي سورمين جي زباني پنهنجا خيال ۽ ويچار بيان ڪيا. تصوف ڪانسواءِ بيت ۾ مجازي مام. مجاز
سوڻهن ۽ سينگار، وڇوڙي جي ورلاپن ۽ وصال جي واڌن جو اظهار به ڪيو ويو. نه فقط ايترو پر اشاراتي اندا
ظاهر ظهور وقت جي حالتن جو ذڪر به ڪيو ويو.

موجوده دؤر ۾ به صوفي شاعر توڙي جديد شاعر بيت جي ذريعي پنهنجا جذبات، احساسات، اُمنگ، ارمان
مايوسيون ۽ محروميون بيان ڪري رهيا آهن. حضرت مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ به بيتن جو وڏو ذخير
سندس ڪتاب 'ڇپر ۾ ڇڙيون' جي پهرئين حصي ۾ عنوانن هيٺ بيت آيل آهن. جيڪي ڪتاب جو تقريباً به
حصو والارين ٿا. ڪتاب 'آب حيات' جو به وڏو حصو عنوان وارن بيتن تي مشتمل آهي. انهن ڪانسواءِ ڪتاب '
سنڌڙي' ۾ سپ بيت آهن. جيڪي مختلف عنوانن هيٺ آيل آهن. هي ڪتاب 'طالب المولیٰ اڪيڊمي هالا' طرف
1990ع ۾ ڇپيو. هن مجموعي جا بيت 1954ع کان 1974ع تائين مختلف وقتن ۽ مختلف هنڌن تي لکيا ويا.

مخدوم صاحب جي بيتن ۾ تصوف جي اپٽار به آهي. ته حسن و عشق جو ذڪر به آهي. وڇوڙي جا ورلاپ
ته وصال لاءِ التجائون به آهن. زماني جي حالتن جو ذڪر به آهي. ته سياسي ۽ سماجي حالتن جي عڪاسي
آهي. پنهنجي وطن سنڌ جي ساراهه به آهي. ته پنهنجي عاشقانه جذبن جو اظهار به آهي. نه فقط ايترو پر نون
موضوعن تي به بيت چيل آهن جن تي اڳ ڪنهن به شاعر خيال آرائي نه ڪئي آهي. انهن مان ڪجهه هي آه
تان قربان' عنوان هيٺ پيرن جو ذڪر، 'گونگيون گوءِ ڪٿي ويون' ۾ اڪين جو احوال، 'جتيءَ جوڙ به جي ٿيان' ۾، جُ
اهميت جو اظهار، 'ڪتو ڪتو نه چئو' ۾ ڪتي جي خوبين جو بيان ۽ اُن جي خاصيتن جي پيٽ وغيره

بيتن جي سلسلي 'مرسل مٺيادار' جي هڪ بيت ۾ ٻنهي جهانن جي سردار جي ثنا ۽ صفت هن ط
ڪري ٿو:

صورت سيرت سهڻي، محبوب سو مليح،
لطيف کان لطيف سو صبحين کان صبيح،
مُثل دل جي لاءِ ٿي، محبت سندس مسيح،
اُمي عربي چام ڪي، فائق ڪي فصيح،
سرور سو صبيح، طالب مولا ملڪ ۾.
(ڇپر ۾ ڇڙيون)

ڪتاب 'ڇپر ۾ ڇڙيون' جي بيتن جي سلسلن 'تقوي ري طاعت' ۽ 'جي پائين جاني ملان' ۾ سلوڪ ۽
جون ڳالهيون ڪيون ويون آهن ۽ تقوي (پرهيزگاري) تي گهڻو زور ڏنو ويو آهي. هڪ بيت ۾ سلوڪ جي طا
هدايت ڪندي چوي ٿو:

عبادت الله جي ٿئي، تقوي ساڻ تمام،
الفت رک عظيم سان، آهي قرب ۾ ڪمام،
'قالوا بلیٰ' قول جو، عاشق پار انجام،
ته اظهر الشمس ٿئي، ناسوت اندر نام،
طالب المولیٰ طعام، ڪاءِ تقوي جو طلب ۾.
(تقوي ري طاعت)

عشق جو ذڪر ڪيترن ئي شاعرن ڪيو آهي ۽ پنهنجي انداز سان ان جي وصف بيان ڪئي آهي.
لطيف چيو آهي: 'عشق نہ آهي راند' يعني 'عشق' جي عنوان تي ڪيتري وقت کان شاعر لکندا اچن ٿا. مخدوم صـ
بہ 'عشق' جي تعريف ۾ گهڻو ڪجهہ لکيو آهي. البت اسلوب بيان ۾ نوان پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿـ
چوي ٿو: 'عشق نہ بيت المال'.

عشق نہ بيت المال، جو ملي محتاجن کي،
عشق آهي اُن سندو جنهن ڪيو ٿرب ڪمال،
طالب المولیٰ ۾، جو رکي خاص خيال،
جانب جو جمال، اهو ماڻيندو عشق سان.

بيت جي روايتي مضمون سان گڏ، مخدوم صاحب پنهنجي بيتن ۾ نوان مضمون بہ آندا آهن ۽ پراڻن مضـ
جي بيان ۾ جدت ۽ انفراديت پيدا ڪئي آهي. بيتن جي سلسلي 'گونگيون گوءِ ڪئي ويون' ۾ اکين جون خوبيـ
خصوصيتون نئين انداز ۾ بيان ڪيون اٿس. وڇوڙي واري وقت ۾، وصال لاءِ واجهائيندي، اکين جي جيڪا ڪيـ
ٿئي ٿي، ان کي مخدوم صاحب هن طرح بيان ڪيو آهي:

ٻچن، ٻچرن پاڻ ۾، ويچاريون وسن،
ڪيچن ٻچن ڪينڪي، نہ ڪي ڪجهہ ٻڌن،
سدائين صبر جي، عادت آهہ اکين،
طالب المولیٰ طلب ۾، گوءِ ڪئي گونگين،
تڏهن لڙڪ اکين، حبيبن هٿن سان.

مخدوم صاحب ٻهريون شاعر آهي. جنهن بيت ۾ 'پيرن' جو مضمون آندو آهي ۽ پيرن جي ساراهہ ڪئي
اڳ ۾ ڪنهن بہ شاعر پيرن جي اهميت ۽ ڪيفيت بيان نہ ڪئي آهي. مخدوم صاحب 'قدمن تان
ٿيان' سلسلي جي بيتن ۾ پيرن جا ٿورا مڃيندي، ڪڏهن پيرن کي چمڻ جي طلب رکي ٿو تہ ڪڏهن قدمن تان
ٿيڻ جي سڌ رکي ٿو. ڪٿي تہ هو پيرن کي اکين کان بہ وڌيڪ اهميت ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو تہ اکين تي پيرن جو احـ
آهي، جو آهي پرينءَ وٽ پهچائين ٿا. هڪ بيت ۾ اکين ۽ پيرن جي ڀيٽ ڪندي چوي ٿو:

اکيون بہ آهن اکيون، پر پيرن سان نہ پُڄن،
هو روئن رت لڙڪ، هو لنجو ٿا لنجن،
هو بيوس آهن برهہ ۾، هي هيجئون اٿيو هلن،
هو نهارين نجيب کي، هي تر نہ ٿا ترسن،
هو اُپائڪيون عجيب لئہ هي رندن منجهہ رلن،
احسان ڪيا اکين تي، پرت منجهان پيرن،
طالب المولیٰ طلب ۾، چُميو وري چمجن،
جهلئي نہ ٿا جهلجن، ملندي پنهنجي حبيب کي

بيتن جي سلسلي 'جيڪر آءٌ هجان' ۾ مخدوم صاحب بلڪل نئون انداز اختيار ڪيو آهي. هنن بيتن ۾
پنهنجي سڌ بيان ڪري ٿو تہ جيڪر آءٌ 'ڪارا ڪيس قريب جا هجان'، 'پرينءَ جي پيشاني هجان'، 'جي جانيءَ
جبين هجان'، 'جي عجيب جو ابرو هجان'، 'جي محبوب جي اک جو ڇپر هجان'، 'جي اکيون جان عجيب جون'،
گل هجان'، 'جي تير هجان'، 'جي قريب جو ڪنُ هجان'، 'جي نجيب جو نڪ هجان'، 'جي لالڻ جو لب هجان'، 'جي

هجان؛ 'جي حبيب جو حلق هجان؛' 'جي آواز هجان عجيب جو'، 'بولو بنجي جي بوان' وغيره. اهڙيءَ طرح شاع
تمنا بہ بيان ڪئي آهي، تہ ان سان گڏ محبوب جي سراپا ۽ سينگار جو ذڪر بہ ڪيو آهي. اسلوب بيان بہ بلن
آهي. چا آهي. جو مختلف بيتن ۾ چڻ محبوب جو ڪوڏ ڪو انگ، پنهنجي زباني، پنهنجون وصفون ۽ سو
ڪري ٿو، اصل خبر تڏهن پوي ٿي، جڏهن شاعر پوئين مصرع جي پوئين اڌ ۾ پنهنجي منڍ بيان ڪري ٿو تہ جو
انگ هجان. هيٺين بيت ۾ گل ڳالهائين ٿا:

ڏسي ملاحت منهنجي، گل ڦل شرمائين،
موسم جا محتاج هو هي اينهين ٿي آهين،
خزان اچي تہ خوف کان، ڪثيون پلؤ پائين،
پنهنجن پراون ۾، ڪو فرق نہ فرمائين،
سونگهڻ ڏين سڀن کي ۽ عبرت نہ ڪائين،
ڪچن پچن ڪينڪي، جي ڳچيءَ ڪي پائين،
طالب المولیٰ پاڻ کي، وڃيو وڪڻائين،
مٺ مٺ منهنجو مور هئون. هو ڪڏهن ٿي ناهين،
آءٌ حجت نہ رکان هڪ سان، ڪٿي چاهئون ڪثين چاهين
ڳڻ سوين ڳائين، جي هجان گل عجيب جا.

'جُتيءَ جوڙ بہ جي ٿين' وارن بيتن جو مضمون بہ نئون آهي. هن سلسلي جي بيتن ۾ مخدوم صاحب
جي جُتيءَ جي عظمت بيان ڪئي آهي. شاهہ لطيف چيو آهي:

'هو جا پاٿن پير ۾، تنهن جُتيءَ نہ جيهي'

هتي شاهہ صاحب پنهنجي آقا، نبين جي سردار، انسانيت جي علمبردار ۽ ڪائنات جي ڪار
ڪريم ﷺ جي جُتيءَ جي ڳالهہ ڪئي آهي. مخدوم صاحب جڏهن جُتيءَ جي فضيلت بيان ڪري ٿو، تہ
سندس مطلب بہ پاڻ سڳورن جي جُتي مبارڪ آهي. ٻنهي جهانن جي سردار جي معراج جي ذڪر ۾ آيو
جڏهن پاڻ ڪريم جن عرش اعظم تي پهتا، تہ سندن پيرن مبارڪن ۾ جُتي مبارڪ پيل هئي. پاڻ سڳورر
پنهنجي خالق ۽ مالڪ جي ادب وچان، جُتي مبارڪ جي لاهڻ جي ڪئي، تہ امر ٿيو تہ جُتي نہ لاهيو جُتي
اچو. مخدوم صاحب انهيءَ حقيقت کي بيان ڪندي چيو آهي:

جُتيءَ سندي جوڙ کي، ڪلنگيون ڪين پُڄن،
اُت ڪئين ڪُلاهون اچيو ٿيون جذباتون جُهڪن،
جن کي اتان عار ٿئي، سي سرَ ٿي ڪُسيو وڃن،
جيڪي اتي جهڪيا، تہ تاج بہ ماٿيا تن،
محبوب وڃي پڳا، مٿانئين مقامن،
پانيٺون تہ جُتي لاهيون، اهو اچا خيال هُئن،
تہ پين پڙلاءُ ڪن تي، ۽ حڪم هي ملين،
جانب جُتي نہ لاهجو، متان پير اگهاڙا ٿين،
وڃي پهتا تورڙ تي، سان پيارن پيزارن،
طالب المولیٰ ڪئن چوان، ٿيان جُتي نہ جانبن،

جُتي ٿيان تہ پيو چا ڪپي، ڪتان پنهي جهانن،
جو پهتي ساڻ پرين، جُتي عرش عظيم تي.

ڪيترن ئي بيتن ۾ محبوب جي سونهن ۽ سينگار جي ساراهہ ڏاڍي دلڪش انداز ۾ ۽ سهڻين تشبيهن ڏ
ڪئي وئي آهي: يعني ڪتاب 'ڇپر ۾ چڙيون' ۾ سنڌي بيت جي هڪ قسم 'سينگار' جا ڏاڍا دلپذير نمونا مل
اڙو هڪ بيت هت ڏجي ٿو جنهن ۾ شاعر محب جي مختلف انگن جي سونهن جي ساراهہ بيان ڪئي
تشبيهون جيتوڻيڪ روايتي آهن، پر اسلوب بيان نئون ۽ نرالو آهي:

ڪارا ڪيس قريب جا، واسينگ جڻ وار،
پيشاني پرينءَ جي، چنڊ جيئن ڪري چمڪار،
اکيون هن عجيب جون، نرگس جئن نروار،
ڇهڙا گل گلاب جا، تن ڪان وڌ رخسار،
لعل لب لبيب جا، مٺڙا پڻي من ٺار،
وجهي ڪونج ڳچيءَ ۾، ڇهرا چندن هار،
ڪهڙا ڇئي ڪهڙا چوان، سڄڻ جا سينگار،
جان ۽ جند نثار، طالب المولى تن تان.

بيت جي پئي مجموعي 'سدا وسين سنڌڙي' ۾ بہ مختلف عنوانن هيٺ بيتن جا سلسلا ملن ٿا، پهرين ڪ
جو عنوان ساڳيو ڪتاب جي نالي وارو 'سدا وسين سنڌڙي' آهي. هنن بيتن ۾ سنڌ سان محبت جو اظهار ڪي
آهي، سنڌدشمن ڪان نفرت جو اظهار ڪيو ويو آهي. سنڌ جي ماڻهن ۽ وڻن ٽڻن جي واکاڻ ڪئي وئي آهي ۽ سن
دعائون گهريون ويون آهن. وڏي خوبي اها آهي تہ اڪثر بيتن ۾ رواڻ آهي. يعني گهڻن بيتن جي پوئين مصرع جو آ
بند ساڳيو 'سدا وسين سنڌڙي' آهي. هڪ بيت نموني طور ڏجي ٿو:

چاريون ڪاريون ڪيڙيون، تنهنجون واهہ وٺيون،
صفتون تنهنجون سنڌڙي، ڳڻي چا ڳڻيون،
مارو تنهنجا محبتي تن جي پين سنديون پٽيون
وجهن ڪئي وٽين ۾، طلبون خوب تٽيون،
طالب المولى تہ دليئون، اهن ڏريئون ڏٺيون،
گهرجون آهن گهڻيون، سدا وسين سنڌڙي.

بيتن جي سلسلي 'پهرين چوان ٻاڻ ڪي' ۾ حاجين ۽ حج جو ذڪر ڪيو ويو آهي. 'هلو تہ هلئون چنڊ تي'
عنوان هيٺ چنڊ جو ذڪر آهي؛ چنڊ سان پيٽ، شاهہ لطيف جي بيتن ۾ بہ ملي ٿي. شاهہ لطيف چيو آهي:

چنڊ ڇُٿين سچ، جي مٿي مُور نہ پائين،
ڪڏهن اُبرين سنهڙو ڪڏهن ابرين ڳچ،
منهن ۾ ٻريئي مچ، تو ۾ ناهہ پيشاني پرينءَ جي.

اهو ساڳيو خيال مخدوم صاحب نئين انداز ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي:

ڪئي چهرو چنڊ جو، ڪئي منهن مثال،
چانئون اُن جي منهن ۾، هي رمز پرٺو رخسار،

سچڻ سراپا سوهڻو عجيب رڱو اٿوا،
هڪڙو پاسو چنڊ جو اونڌه انڌوڪار،
ڪٿي هن جي ڳالهه ٿي ڪٿي پيرين پرين پار،
طالب المولي چيهه ٿيو ڪٿي هجن چنڊ هزار،
جي ٻر هاٿا پيزار، ته به هيٺاهون هنن ڪان.

اهڙيءَ طرح بين عنوانن هيٺ آيل بيتن ۾ به روايتي مضامين نئين انداز ۾ ملن ٿا. 'ساقي' جو ذڪر غز
شاعري ۾ ته عام ملي ٿو پر مخدوم صاحب بيتن ۾ به ساقي ۽ شراب جو احوال آندو آهي. هن قسم جي بي
ساقي ۽ شراب سان واسطو رکندڙ ساڳيا لفظ آندا ويا آهن. جيڪي عروضي شاعريءَ ۾ عام مستعمل آهن. جه
گل، گلفام، جام، آب حيات، پيمانو وغيره هڪ بيت ڏجي ٿو:

ساقي ڏي شراب سو گل بُو ۾ گلفام،
اندر احساسن جي، لاهي تاس تمام،
انهيءَ آب حيات مان، جوڙي ڏي ڪو جام،
چاڙهي نشا نينهن جا، صبح توڙي شام،
طالب المولي طلب ۾، پڌو عشق سندو احرام،
تنهنجو وٺي نام، پيئندس پيمانن کي.

مجموعي 'آب حيات' جي بيتن تي جدا جدا عنوان ڪونهن. هن ۾ ڪل 96 بيت آهن، جن جو هڪ
عنوان 'آب حيات' چئي سگهجي ٿو. هي مجموعو مخدوم صاحب پنهنجي خادم ۽ تيماردار محمد حاجن اي
ڏانهن منسوب ڪيو آهي. جنهن مان مخدوم صاحب جي ماٺيي جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. هڪ بيت ۾
مخاطب ٿي چوي ٿو:

پنهنجي هٿن سان پيار تون، دلبر دوائون،
آخر پنهنجي امر سان، ڏيندو شافع شفائون،
مون کي موهيو ٿيون ڇڏين، تنهنجون ادائون،
آب حيات آئون، منهنجا ساقي، ڏي پيان!

كافي:

ڪافي، سنڌي شاعريءَ جي عام مقبول صنف آهي، جنهن مان سنڌ جو عام توڙي خاص ماڻهو حظ حـ
ڪندو رهيو آهي. تصوف، حسن و عشق، وڇوڙي جا ورلاپ ۽ اندر جا اڌما ڪافيءَ جا مضمون رهيا آهن. قديم
موجوده دؤر جي بيشمار شاعرن ڪافيون چيون آهن. جن مان ڪيترا باڪمال شاعر ٿي گذريا آهن. جهڙوڪ: سـ
سرمست، قادر بخش بيدل، مصري شاهه، خوش خير محمد، دريا خان، نانڪ يوسف وغيره. انهن جون ڪافيون جـ
ڳايون وينديون آهن. تڏهن ٻڌندڙ کي بيخود بنائي ڇڏينديون آهن.

موجوده دؤر ۾ حضرت مخدوم طالب المولي سائين ڪافيءَ جو بلند پايه شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن
ڪافين ۾ رس، رچاءُ ۽ موسيقيت بدرجه اُتم موجود آهي. اهوئي سبب آهي، جو جڏهن سندس ڪافيون ڳ
وينديون آهن. ته روح کي راحت رسندي آهي ۽ قلب کي قرار حاصل ٿيندو آهي. سندس ڪافين ۾ عرفان ۽ ايقا
نُڪتا به ملن ٿا، ته مجازي عشق جا جذب به مؤثر انداز ۾ ملن ٿا. سندس ڪافيون ٽن ڪتابن ۾ ملن ٿيون: 'چ
چڙيون'، 'بي پير اکيون' ۽ 'آب حيات'.

'چپر ۾ چڙيون' ۾ ٻه حصا آهن: پهرئين حصي ۾ بيت آهن ۽ ٻئي حصي ۾ ڪافيون. هي ڪتاب پهريون
1971ع ۾ 'بزم طالب المولىٰ' جي طرفان ڇپيو ۽ ٻيو ڀيرو سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان 1990ع ۾ ڇپيو. هن ۾ جي
ڪافيون آيل آهن. اهي مخدوم صاحب 1955ع کان 1968ع تائين مختلف جاين تي لکيون. مجموعي 'ٻي ٻير اڪيو
صرف ڪافيون آهن. جيڪي مختلف هنڌن تي 1968 کان 1987ع تائين لکيون ويون. ڪتاب مخدوم صاحب
پنهنجن هٿ اکرن ۾ 'بزم طالب المولىٰ' جي طرفان 1978 ۾ شايع ڪيو ويو. ڪتاب 'آب حيات' جا ٻه حصا
پهرئين حصي ۾ 12 ڪافيون آهن ۽ ٻئي حصي ۾ بيت آهن. هن مجموعي جون ڪافيون 1980ع کان 1991ع
مختلف وقتن ۽ جاين تي لکيون ويون. هي مجموعو طالب المولىٰ اڪيڊميءَ طرفان 1991ع ۾ شايع ڪيو ويو.

مخدوم صاحب جون ڪيتريون ئي ڪافيون ڳايون ويون آهن ۽ عوام انهن کي ڏاڍو پسند ڪيو آهي. فن
فڪر جي لحاظ کان ڪافين ۾ نواڻ ۽ انوکائي آهي. جمال جي جلوي جو ذڪر ڏاڍي پيار ۽ منفرد انداز ۾ ملي
شاعر پنهنجا جذبات، احساسات ۽ تجربات دلپذير انداز ۾ بيان ڪيا آهن. نه فقط ايترو پر شاعر پنهنجي مح
محبوب جي ناز ۽ انداز ۽ پنهنجي والهانه محبت جو ذڪر ڪليل لفظن ۾ بيان ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي
سندس ڪافيون مسندس زندگيءَ جو حقيقي رنگ ۽ روپ پيش ڪن ٿيون. ڇاڪاڻ جو شاعر پنهنجي عاشقاڻ
حلت جو ذڪر ڪرڻ وقت لڪ لڪاءُ نه ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي ته ڪافيون، جدت ۽ انفراديت، فني پختگ
موسيقيت جي لحاظ کان سنڌي ادب جو شاهڪار بڻجي پيون آهن. مطلب ته موجوده دؤر جو ڪوبه ڪافي گو ش
سائس برميچي نه ٿو سگهي. ڪن ڪافين ۾ عرفان ۽ ايقان جون ڳالهيون به نمايان نظر اچن ٿيون. يعني ڪافي
مجازي عشق سان گڏ حقيقي عشق جو رنگ به ملي ٿو.

هن ڪافيءَ ۾ تصوف جا اسرار و رموز بيان ڪيا ويا آهن. خاص طرح سان چوٿون بند فڪري لحاظ کان
معنيٰ رکي ٿو:

مثال:

ورهه وهائج ويهي ويهي، رلندي رلندي ڪنهن نه ڪمايو
بند نظر ڪر ظاهر واري، ٻو تون پسندين صورت پياري،
نام وٺج ٿي نيهي نيهي، ٿيندءِ ٻوءِ هي سانگ سجايو
محبت وارو مارڳ مشڪل، ڪو ڪو هلندو ان تي ڪامل،
رمز سان جنهن دل ريهي ريهي، سوئي ويندو وک وڌايو
هلندي ڪاڻ هتي مخدومي، جيڪو ماٺيندو مغمومي،
ڳالهه ڪبي هيءَ ڪيهي ڪيهي، سو سمجهي جو پڙ ۾ آيو
طالب المولىٰ سوئي آهي، جنهن کي ضرورت ٻي ڪا ناهي
ٻاڻ ۾ ويو جو ٻيهي ٻيهي، ٻرينءَ انهيءَ کي ٻاڻ پسايو!
(چپر ۾ چڙيون)

جمال جي جلوي جو ذڪر ڏسو ته ڪهڙي دلڪش انداز ۾ ڪري ٿو:

رخسار ۾ جيڪو رنگ پري، ناهي ثاني ان جو گلابي گل
جنهن جو ڪوبه جهان ۾ ڪونهي مل، ساري منڊ ۾ تنهن جو آهي سڳنڌ.

ڪٿي ڪٿي صنف نازڪ جي سونهن ۽ سينگار ۽ گفتار جو ذڪر نمايان انداز ۾ ڪيو اٿس. هن
۾ 'سڳين' جي ڪولڻ واري انداز ۾ ٻيل وانگر هلڻ جي چال جي چٽي تصوير ملي ٿي:

مهڻيون سڳيون ٻئي ڪولي هلين ٿي ٻيل ڪان وڏ چال چلين ٿي
تنهنجو قسم آ! ناهيان ڪوڙي
منهنجا محب مِٺل!
لڇيون ڪڍيو جڻ ڏين لوڪارا.

هن بند ۾ 'ايرنگن' جي لڏڻ جي ڳالهه ڪئي وئي آهي:

منجهه ڪنن ايرنگ لڏن ٿا، ڳاڙهن ڳلن کي خوب چمن ٿا،
ناز منجهان ٻئي نوري نچن ٿا،
عشق مان ڏين اچل،
پيارا پري کان مارن موچارا.

هيءَ ڪافي جڏهن حسين بخش 'خادم' جي آواز ۾ ٻڌبي آهي، ته ٻڌندڙ کي بيخود بنائي ڇڏيندي آهي
محبوب جي حسن ۽ سينگار جو ذڪر موجود آهي، وڇوڙي جا ورلاپ آهن ۽ وصال لاءِ التجائون آهن. ڪافيءَ
بند ڏجن ٿا:

ٿلهه: تو دلڙي يار ڏتاري، پورير ڪاڻ ڪيئي پوئواري!
تنهنجا ڪيس پيارل ڪارا، آهن پيچ انهن جا پيارا،
ڪن ونگ وجهن لڏ وارا، پائن ڳٽ ڳچيءَ ۾ ڳارا،
ڪن قيد سياڻا سارا، مهمين تي سي مارا،
ڻين وير ٻه اُت ويچارا، ٽا شاهه پرن شوڪارا،
منهنجي نرمل! آهه نيزاري.

تنهنجي قرب ڪرايون ڪيهون، شب روز رڻان ڪري رهون،
ڏنيون پرت پيارل پيهون، ويون ورهن گذري ويهون،
ٿي دلڙي ڇيهون ڇيهون، پيون لال لڳن ۾ ليهون،
تنهنجي ذڪر سڪايون ڦيهون، اڄ برهه ۾ ڳلجي پيهون،
ڪئي گوندر آ گلزاري.

عربي فارسي ۽ ٺيٺ سنڌي لفظن جي حسين امتزاج، تجنيس حرفيءَ، اندروني قافين جي خوبصورت بيه
موسيقيت، هن ڪافيءَ ۾ وڏي رنگيني، رعنائي، دلڪشي ۽ تاثير پيدا ڪيو آهي.

مٿيان مثال ڪتاب 'ڇپر ۾ ڇڙيون' ۾ آيل ڪافين مان ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب ۾ ٻاويهن عنوان
ڪافيون ڏنيون ويون آهن. پهرين عنوان: 'مالڪ جي مختاريءَ' هيٺ آيل ڪافين ۾ الله تعاليٰ جو حمد بيان
آهي: ٻئي عنوان: 'منهنجو محمد مير' وارين ڪافين ۾ نبي ڪريم ﷺ جي ثنا ۽ صفت بيان ڪيل آهي، ٽئين، چ
۽ پنجين هيٺ آيل ڪافين ۾ مسلڪ جي راهه جو ذڪر آهي. انهن عنوانن جا نالا آهن: 'تقوي سان ڪر ط
طلب'، 'هت آهيان انسان' ۽ 'لالن لاءِ لوڙيون'.

ڇهون عنوان: 'سوا عشق جي پيو ڪو مذهب نه ملت' ۾ عشق ۽ عاشقاڻه جذبن جو اظهار آهي. عنوان
کان پندرهين تائين محبوب جي حسن ۽ جمال، سونهن ۽ سينگار جو اظهار آهي، وڇوڙي جا ورلاپ آهن ۽ وصا
آزيون نيزاريون آهن. سورهين عنوان: 'ڇريون ڇست ڇهريون' ۽ سترهين عنوان 'گونگيون گوءِ ڪٿي ويون' ۾ محبو

محب جي اکين جي ڪرشمي سازين جو ذڪر آهي. هيٺين بندن ۾ محبوب جي اکين جو ذڪر ڪهڙيءَ نہ نرالي دل پذير انداز ۾ ڪيو اٿس:

هميشہ ڏسون ٿا گلابي گلابي، ڪڪوريل ڪڪوريل شرابي شرابي
الاجي ڪٿان ٿيون ٻين ڀُر پيالون!
ڏسڻ ۾ سدائين اياڻيون اياڻيون، نماڻيون نماڻيون، سياڻيون سياڻيون
سدائين ٿيون ڏسجن نيون ۽ نراليون.

اندروني قافين ۽ لفظن جي ورجاءَ، حسن، تاثر روانيءَ ۽ موسيقيت پيدا ڪئي آهي، جنهن ڪري هي بند سن
شاعريءَ جو منفرد شاهڪار بڻجي پيا آهن.

ڪافين جي پنهنجي ڪتاب 'پي پير اکيون' ۾ بہ اکين جي تاثير جو ذڪر ملي ٿو. هن مجموعي جي ڪيتر
ڪافين ۾ اکين جون ڳالهيون آهن. ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا. هن بند ۾ شاعر اکين جي حسن کي، جسم جي
انگن جي حسن ۽ جمال تي ترجيح ڏني ٿو:

تنهنجو سچڻ ڏاڍو انگ انگ،
تنهنجو واهہ جو ڍولڻ ڍنگ ڍنگ،
تنهنجو ڀهڳڻ ڀهڳڻ ڀنگ ڀنگ،
پر مڙني کان ممتاز اکيون!

هيٺين بند ۾ اکين جي نهار کي، تڪبير وجهڻ سان تشبيهہ ڏني اٿس:

جيڪي اوچا ڪنڌ جهلي ٿا هلن،
جيڪي ڪنهن جي اڳيان ڪونہ جهڪن،
جيڪي تاج لاهي ٿا سر تي رکن،
تن کي بہ وجهن تڪبير اکيون.

هن بند ۾ ڏسو نہ ڪهڙين نہ نرالين ۽ خوبصورت تشبيهن ذريعي اکين جي حسن ۽ تاثر جو ذڪر ڪيو ويو آهي:

جت شرمائن لڪين لالون،
جت گهبرائن مٺي گلگون،
جت يعقوتي رنگ زار زبون،
سي غيرت گل اندام اکيون.

ڪن ڪافين ۾ شاعر پنهنجي وطن سنڌ سان محبت جو اظهار بہ ڪيو آهي. هڪ ڪافيءَ ۾ چوي ٿو:

سنڌ سونهاري ڀلي ڀلي او سائيو!
سائين جنهن جو مٽ ناهي مُلڪين
جنهن ۾ آهہ پٽائي پلارو
هاڪ انهيءَ جي هلي هلي!

اڪ اجائي جيڪو ڪٽندو
ڇڏيو انهيءَ کي ٻلي ٻلي.

ڪن ڪافين ۾ سنڌ جي مشهور رومانوي داستانن جي تمثيل به ملي ٿي. هڪ ڪافيءَ ۾ مارئيءَ
علامتي انداز ۾ وقت ۽ حال جي ڳالهين جو اهڃاڻ به ملي ٿو مثلاً:

اپوجهن اياڻن تي هيڏيون هلائون،
اسيرن جون آهون ٿئي بلڪل بلائون،
نہ ويران ڪر تون ولهارن جون وستيون.

ڪن ڪافين ۾ پيغام پهچائيندڙ 'ڪانگل' ۽ 'ڪبوتر' جو ذڪر به ملي ٿو:

توڙي ڪنڙي ڪارو ڪوجهو
تہ بہ سو آهي، ڪو نہ اپوجهو
واٽان ڪين ڪي وري وري،
جي هو ڪري ٿو ويتر وچڻ جي.
ٻولي ڪبوتر مڪري ٻولي،
ڪونہ 'ڪنياتان' چٽي ڪنپ ڪولي
غون غون ڪري ڏري ڏري،
گونگن وانگي چپ ۾ چوڻ جي.

فني سٽاءَ جي لحاظ کان بہ مخدوم صاحب جي ڪافين ۾ ڪيترائي گهاڙيتا ملن ٿا. هيئين ڪافي
هڪ نئين ۽ منفرد گهاڙيٽي ۾ ملي ٿي جيڪو پنجن ٽڪن تي مشتمل آهي:

ٿلهہ: آب حيات پيار او ساقي!
تنيڏڙن پنهنجي لال لبن مان،
سنهڙن پنهنجن لال لبن مان،
مٺڙن پنهنجن لال لبن مان،
سهڻن پنهنجن لال لبن مان،
آب حيات پيار او ساقي!

چئني ٽڪن ۾ فقط پهريون لفظ بدلايو ويو آهي، باقي ٻيا لفظ ساڳيا آهن (ڪتاب 'آب حيات') بدلاي
لفظ لال لبن جي سهڻين وصفن سان تعلق رکن ٿا. اهي لفظ چاٿين ٿا تہ محبوب جا لال لب تنيڏڙا بہ آهن تہ
آهن، مٺڙا بہ آهن تہ سهڻا بہ آهن. انهن لفظن جي مناسبتا ۽ لفظي ورجاءَ شعر ۾ وڏي خوبصورتي ۽ رنگيني پيدا
آهي. 'آبِ حيات' جي ڪافين ۾ گهڻي قدر ساقي ۽ آب حيات جو ذڪر ملي ٿو، مثلاً:

'پيئم آب حيات ساقي، تنهنجي لال لبن مان'
'پيارِ آب حيات، پنهنجي لبن مان پنهنجي ساقيءَ کي'
'آئي آب حيات پيار سهڻا سهڻا مٺڙا ساقي'

ديوان طالب المولىٰ:

مخدوم صاحب شاعريءَ جي هر صنف ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. هو بيت ۽ ڪافيءَ جو تہ باڪمال آهي، تہ غزل جو بہ بلند پايہ شاعر آهي. ڪيس غزل جي چونڊ وڏن شاعرن مان ڳڻي سگهجي ٿو جهڙوڪ: خليف سانگي، قليچ ۽ نواز علي 'نياز' وغيره. هو صاحب ديوان شاعر آهي. سندس ديوان 'سروري پبليڪيشن هالا' 1982ع ۾ ڇپجي چڪو آهي. هن ۾ سنڌي زبان جي سمورن آواز جي رديفن وارا غزل ملن ٿا؛ يعني نہ فقط مو سنڌي صورتخطيءَ جي اکرن تي غزل ملن ٿا، پر سنڌي زبان ۾ انهن آوازن جا غزل بہ ملن ٿا، جيڪي صورتخطيءَ ۾ موجود نہ آهن، پر لکڻ وقت /ھ/ ملائي لکيا ويندا آهن. جهڙوڪ؛ (ڙھ)، (لھ)، (مھ)، (نھ)، (م (تنوين). انهيءَ لحاظ کا مخدوم صاحب جو ديوان سنڌي زبان جي 59 اکرن تي مشتمل آهي. انهن 'آوازن' تي غزل ديوان گل ۾ ملن ٿا. ديوان جي 'مهاڳ' ۾ مخدوم صاحب انهن حقيقتن جي وضاحت بہ ڪئي آهي. راقم الحر پنهنجي مقالي 'ديوان گل' ۾ انهن ڳالهين جي ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي. مخدوم صاحب پنهنجي ديوان جي مهاڳ ناچيز جي ان تحقيقي مقالي جو حوالو ڏنو آهي. مخدوم صاحب پنهنجي مهاڳ ۾ پنهنجي ديوان واري 'الف-بي تختي ڏني لکيو آهي:

"آخوند گل محمد پنهنجي ديوان ۾ مهاڳ جي جاءِ تي ڇنڊڇاڻ ۾ جيڪو الف، ب جو چارٽ ڏنو آهي، مٿين تختيءَ جي تائيد ڪري ٿو."

(ڏسو مهراڻ رسالو 2-1972ع، مضمون: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، صفحو 156 کان 171، ڇپايل ادبي بورڊ، حيدرآباد)

مخدوم صاحب جي غزل ۾ عربي، فارسي ۽ ٺيٺ سنڌي لفظن جو حسين امتزاج ملي ٿو. غزل جون روايتي تش ۽ علامتون بہ ملن ٿيون تہ سنڌ جي ماحول مان اخذ ڪيل تشبيهون بہ ڪتب آندل ملن ٿيون. فڪري لحاظ کان عشق، فراق وصال جو احوال بہ آهي تہ تصوف ۽ سلوڪ جا مسئلا بہ بيان ڪيل نظر اچن ٿا. اخلاقيات جا ُنڪتا اچن ٿا، تہ معاشي ۽ معاشرتي حالتن جي عڪاسي بہ ملي ٿي. يعني مضمون جي لحاظ کان فقط روايتي يڪسانيت ڪيترن ئي بيتن ۾ زماني جي حالت جو بيان نمايان نظر اچي ٿو. ڪجهہ بيت هت ڏجن ٿا:

عمل ظاهر ۾ هڪڙو قوم جو باطن ۾ رمزون پيون،
پلا ڪيئن روح پيدا ٿئي جو سڀ روح روان بدليا
اهو اخلاق، اها الفت، اها تهذيب ڪانهي ڪا،
غريبن ۾ اجا ڪجهہ آهہ، پر زردار مٽجي ويا.
سياست آهہ ٿي وعدي خلافيءَ جو پيو نالو
ڏسان پيو ٿي ويا اڄ مهربان نامهربان ڪجهہ.

تصوف جي نڪتہ نگاهہ کان مرڻ کان اڳ مرڻ يعني پنهنجو پاڻ فنا ڪرڻ جو ذڪر هن طرح ڪيو اٿس:

مرڻ کان اڳ مري لاخوف ٿي ڇڏ موت کي
تون پنهنجي پاڻ لئہ پليل خود پنهنجي قضا ٿي وڃ

تغزل، غزل جي جان آهي، تغزل کانسواءِ غزل بي معني آهي. مخدوم صاحب جي غزل ۾ تغزل جا ڪ بهترين نمونا ملن ٿا. ڪجهہ بيت نموني طور هيٺ ڏجن ٿا:

ڪيئن نہ گڏ سڏ تا رهن هي پاڻ ۾ ٿي چار مست
چشم مست و ناز مست و يار ۽ گفتار مست
سرخ ساڙهيءَ ۾ ڏنم سهڻي جا ڪارا وار مست
جڻ ڏنگڻ جي واسطي تيار آهن مار مست
رخسار و خال و زلف عنبر جي ياد ۾
دل جي اڱڻ کي رشڪ گلستان ڪري ڇڏيم
ڇا رنگ ۽ ڇا ڍنگ ۽ ڇا جلوه گري آهہ
خمداري نہ زلف جيان مشڪ ختن ۾ آهہ
ان جون اکيون ٿيون ياد پيون، ٿو جڏهن ڏسان
صحرا ۾ بيهي ٻوڙي نهارڻ غزال جو.

تصوف جي تعليم موجب خدا شناسيءَ لاءِ خودشناسي يعني پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ ضروري آهي. صاحب پنهنجي پاڻ سڃاڻڻ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

جڏهن ٿو زيور مان مون کي ڏسجي
تڏهن مون 'هو پاڻ' مُنو پسو سمجهو
پاڻ پنهنجو سدائين 'تو' سمجهو
ذهن ۾ توکي روبرو سمجهو.

تصوف ۾ ذڪر سان گڏ فڪر کي وڏي اهميت آهي. مخدوم صاحب چوي ٿو:

فڪر ڪان ٿي وڃان ٿو ڪم هردم
مون وهڻ پنهنجو جستجو سمجهو.

'تون' ۽ 'مون' جي حقيقت بيان ڪندي چوي ٿو:

فقط هي فرق آهي تون ۽ مون ۾، تون آهين باطن مان ظاهر آهيان
مگر اي پرده نشين آهيون جهان ۾ يڪتا ۽ يگانا

محبوب حقيقيءَ سان پنهنجي وابستگيءَ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

توسان وابستہ منهنجو هر دم آهہ
ذڪر ۽ فڪر تنهنجو هر دم آهہ.

اهڙيءَ طرح هو عشق مجازيءَ سان گڏ عشق حقيقيءَ جون وارداتون ۽ ڪيفيتون بيان ڪري ٿو. روايتي انداز ۾ محبوب جي جفائن جو ذڪر بہ ڪيو اٿس. پر اسلوب بيان ۾ جدت آهي:

ڪري بسمل ڇڏيندا عاشق، نهاريٺي ڪينڪي پيهن
تہ هن تنهنجي شهيدِ ناز جي سڪرات ڪيئن گذري.

-

جفائن تي جفائن بعد حاصل ٿو ٿئي مقصد
سڄڻ جي آهہ هي رسم و وفا اهڙي، جو ڇا چئجي.

مثنوي:

مخدوم صاحب عروضي صنف 'مثنوي' ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي آهي. سندس ٽي مثنويون ملن ٿيون: 'مسـ
ساٺون'، 'آءُ ڪانگا ڪر ڳالهہ' ۽ 'مثنوي عقل و عشق'. "مثنوي عقل و عشق" سندس شروعاتي دؤر جي شاعريءَ
تعلق رکي ٿي، جيڪا 22 نومبر 1954ع تي لکڻ شروع ڪئي وئي ۽ 29 نومبر 1954ع تي لکي پوري ڪئي وئي.
مثنوي پهريون ڀيرو جنوري 1955ع ۾ 'اداره روح ادب سنڌ' طرفان ڇپائي شايع ڪئي وئي ۽ ٻيو ڀيرو مرڪزي بزم
المولىٰ هالا طرفان ڇپائي وئي. هن مثنويءَ ۾ عشق ۽ عقل جي ڀيٽ ڏني وئي آهي. شاعر مولانا روم ۽ علامہ اقبال
متاثر نظر اچي ٿو ايتري قدر جو انهن جي مثنويءَ مان مثال بہ پيش ڪيا اٿس. چوي ٿو:

مثنوي رومي ڪئي ويهي رهيُس،
داستانِ عشق تي آخر رسيُس
پو وري اقبال تي آيس ادا
ڳالهہ آخر ٿي وئي بلڪل صفا.

زندگي تحرڪ جو نالو آهي انهيءَ نقطہ نگاهہ کان مخدوم صاحب پنهنجي مثنويءَ جي شروعات ئي هن طرح ڪري ٿو:

بي محترڪ زندگي بيڪار آ
بي عمل انسان جڻ بيمار آ.

عقل جي وصف بيان ڪنديٰ چوي ٿو تہ عقل ٻن قسمن جو آهي.

عقل ٻن قسمن ۾ آ پيدا ٿيل
عقلِ جزوي ۽ ٻيو آ عقل ڪل.

وڌيڪ چوي ٿو تہ 'عقل ڪل' ۽ 'عشق' هڪ ڳالهہ بہ ٿي جتان عقل جي انتها ٿئي ٿي، اتان عشق جي منزل شرو
ٿي:

عقل ڪل ۽ عشق هڪڙي ڳالهہ ٿي
عقل جزوي کي اٿي هاٿي وٺو.
عقل جي پارو ٿئي جت انتها
عشق جي ٿيندي اُتان آ ابتدا.

'عقل جزوي' کي هو ناقص سمجهي ٿو ۽ 'عقل ڪل' کي انسان جي لاءِ حقيقي رهنما سمجهي ٿو:

عقل جزوي آهہ ناقص لڳ ادا،
عقل ڪل انسان جي لڳ رهنما.

عقل ۽ عشق جي ڀيٽ ڪندي چوي ٿو:

عقل وارن وٽ رهي ٿي خودسري،
عشق آهي بي نياز و برتري.
عقل جو شيطان آهي همنشين،
عشق جو دربان آ روح الامين.
عقل تي آ عشق جو ٿي اختيار،
عشق جو الله تي آهي مدار.

عشق رهبر عقل آهي راهزن.
عشق آ حق اليقين ۽ عقل ظن.

رباعيات طالب:

هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جون رباعيون آهن. پهريائين هي مجموعو 1946ع ۾ سليم هالائي مرحوم
پڌرو ڪيو هو ان جو ٻيو ڇاپو 1990ع ۾ طالب المولي اڪيڊمي هالا طرفان ڇپيو آهي. هنن رباعين مان ڪنهن ب
جي آخر ۾ سن ڄاڻايل ڪانهي. جيئن ته پهريون پيرو هي ڪتاب 1946ع ۾ ڇپيو ان ڪري معلوم ٿئي ٿو ته هي
1946ع يا ان کان اڳ ۾ لکيون ويون هونديون. ان مان ظاهر آهي ته مخدوم صاحب رباعيون ننڍي عمر ۾ لکيون.
مخدوم صاحب جي فني مهارت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ڇاڪاڻ ته عروضي صنفن ۾ رباعي تمام مشڪل
آهي ۽ ان تي طبع آزمائي ڪهنه مشق شاعر ئي ڪندا آهن. رباعيءَ جو مخصوص وزن ٿيندو آهي. ان ۾ زندگيءَ جا
فلسفيانه انداز ۾ علامتي طريقي سان بيان ڪيا ويندا آهن. مخدوم صاحب به هي رباعيون فني قواعد ۽ ضوابط
لکيون آهن ۽ انهن ۾ رباعيءَ جي فڪري روايتن جو لحاظ رکيو اٿس. ان هوندي به رباعين ۾ جدت ۽ انفراديت به آ
آهي. هڪ رباعيءَ ۾ انسان جي حقيقت هن طرح بيان ڪئي اٿس:

دنيا آ مثل باغ ۽ انسان آ گل
آ جنهن جو هميشه ته هجڻ مشڪل
هڪ روز ٿيندو شاخ حياتيءَ کان جدا
هت هن جي فقط رهندي سدا بوئي گل.

مخدوم صاحب جي نظر ۾ محبت جو راز قيمتي خزانو آهي، جنهن کي ظاهر ڪري وڃائي نه ڇڏجي:

تون راز محبت کي عيان ڪج نه ڪڏهن
هي مال وڃائي ڪو زيان ڪج نه ڪڏهن
جي سور ۽ سختيون ٿا عجيبن کان اچن
تن جو به ڪنهين سان بيان ڪج نه ڪڏهن.

جام، ساقي ۽ ميخانو رباعيءَ جو مک مضمون رهيو آهي. مخدوم صاحب به اهو مضمون ڪم آندو
ميخاني مان سندس مراد 'ميخانهٔ وحدت'، ۽ ساقيءَ مان مقصد 'ساقي ڪوثر' آهي، چوي ٿو:

ميخانهءِ وحدت ۾ مان مخمور آهيان
هر وقت تي دل شاد ۽ مسرور آهيان
اميد اٿم ساقيءِ ڪوثر ۾ وڃي
دل سان ٿو چوان اُن وٽ منظور آهيان.

اهڙيءَ طرح مخدوم صاحب پنهنجي رباعين ۾ دنيا جون حقيقتون ۽ دلي وارداتون بيان ڪيون آه
رباعين ۾ حسن و عشق جو ذڪر ڪيو اٿس، چوي ٿو:

ميلي ۾ ملي محب ويو دل کي ٺري
هو ماهه لقا مون کي ويو مست ڪري
اميد اچا وصل جي آهي طالب
من منهنجو ان جي فڪر ۾ هر دم ٿو ڳري.

ڇهنڊڙيون:

هي قطعات جو مجموعو آهي، جنهن ۾ سن وار قطعا آهن، جيڪي 48-1949ع کان 69-1970ع تائي
ڪتاب 1992ع ۾ طالب المولي اڪيڊميءَ طرفان ڇپيو آهي. شروع ۾ مخدوم صاحب جي طرفان 'ٻه اکر' آهن.
معلوم ٿئي ٿو تہ قطعن ۾ زندگيءَ جا آزمودا، اشاراتي انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن. عنوان جي وضاحت ڪندي
صاحب 'ٻه اکر' ۾ ڄاڻايو آهي:

"مون هن ڪتاب جو نالو 'ڇهنڊڙيون' ان ڪري رکيو آهي، جو ڪتاب ۾ جيڪي بہ قطعا آهن،
شخصيت بابت ڪجهہ نہ ڪجهہ ڇهنڊڙيءَ جي قسم جو مگر سچو اشارو ڏنو ويو آهي."

موجوده دؤر ۾ غريب ۽ ننڍڪو ماڻهو جنهن حالت ۾ مبتلا آهي، ان جو ذڪر هن طرح ڪيو اٿس:

خدا حافظ ننڍڪن جو ٿي آهي
زماني ۾ سفارش ٿي هلي ٿي
مسڪين ٿا ڌڪن ۾ هار آهن
جو هر دفتر ۾ رشوت ٿي هلي ٿي.

مخدوم صاحب هي قطعو 1955ع ۾ لکيو.

1969ع ۾ ون يونٽ جي زماني ۾ جڏهن ايوب خان صدر هو ۽ جنرل موسيٰ مغربي پاڪستان جو گ
زماني ۾ مخدوم صاحب مسڪينن ۽ غريبن جو ذڪر ڪندي لکيو:

جو مسڪينن غريبن سان کُهي ٿو
گهڻي مدت نہ سو حاڪم رهي ٿو
ڀلي وزراء و امرا سو هجن پر
فقط فرعون سان موسيٰ لهي ٿو.

انهيءَ ئي دؤر ۾، 1968ع ۾ ايوبي صدارت جي حقيقت واضح ڪندي مخدوم صاحب صدارت ۽
ملوڪيت ۽ خلافت جي فرق کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

صدارت کي امامت ڪونہ چئبو
حڪومت کي خلافت ڪونہ چئبو
اها ڪا ڳالهہ ٻي آ يارو!
سياست کي صداقت ڪونہ چئبو.
ملوڪيت، خلافت کان چئبي،
ڪثافت جيئن لطافت کان چئبي،
رڳي وڏ ماڻهپي ڪا شيءِ نہ آهي،
اها بدعت امامت کان چئبي.

1958ع ۾ پاڪستان جي جيڪا سياسي حالت هئي، ان جي تصوير هن طرح چٽي اٿس:

سياست ناهہ ڏاڙهي پٽ آهي،
فقط غدار جي هٿ ڪٽ آهي،
نہ ات ڪو جرڙ، ضرب ۽ ونڊ جو
رڳو هر ڳالهہ ۾ ٿي ڪٽ آهي.

طالب الموليٰ جو سنڌي لوڪ ادب ۾ حصو

سنڌ جي سرزمين اهڙا املھ هيرا ۽ جواهر پيدا ڪيا آهن جن جو مثال ملڻ محال آهي. سنڌ جي ماڻهن هر صنف تي پنهنجو پاڻ ملهايو آهي. اهڙن مٿيادار ماڻهن ۾ حضرت مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“ پنهنجي هڪ ڌار شخصيت ۽ حيثيت رکي ٿو.

سنڌي ادب جو هي روشن مينار نه صرف پنهنجي سر لاٽ پاريو اچي، پر ڪيترن عالمن، اديبن، محققن شاعرن ۽ ادارن لاءِ پڻ مددگار ثابت ٿيندو رهي ٿو.

پاڻ نه صرف علمي ادبي ميدان ۾ پر هڪ روحاني رهبر جي حيثيت ۾ ۽ سياسي ۽ سماجي خدمتن جي ڪري پڻ سڃاتا وڃن ٿا.

ادبي دنيا ۾ جتي پاڻ شاعري جي ميدان ۾ پاڻ مڃايو اٿن اتي پاڻ تحقيقي مقالا لکي ۽ پنهنجي موقف کي نهايت ئي سهڻي ۽ مدلل انداز ۾ سمجهائي اهو ثابت ڪري چڪا آهن ته پاڻ نه صرف شاعر پر محقق ۽ عالم پڻ آهن.

سندن سرپرستي ۾ سنڌ جا ڪيترا اهم علمي ادبي ادارا پڻ ڪم ڪري رهيا آهن. سندن رهنمائي ۽ هدايتن تحت ڪم ڪندڙ اهي ادارا سنڌي ادب ۾ بيش بها اضافي جو باعث ٿيا آهن. ان ڪري سنڌي ماڻهو اهو تسليم ڪن ٿا ته ”طالب المولىٰ“ هڪ شخص نه پر ادارو آهي.

سنڌ سُگهڙ ڪانفرنس- 1991ع، ٽنڊو آدم ۾ سنڌ جي تاريخ جي پنهنجي قسم جي پهرين ڪوشش هئي ته جيئن لوڪ ادب جي واڌ ۽ ويجهه ۽ سُگهڙن جي نظر انداز ڪيل فن کي اهميت ڏيئي کين پنهنجو صحيح مقام ڏيارجي. ان ڪانفرنس جي ڪاميابيءَ ۾ به مخدوم ”طالب المولىٰ“ صاحب جي وڏي ڪوشش ۽ هٿ رهيو، جيڪا سڀني کي خبر آهي. هن لوڪ ادب ڪانفرنس دوران لوڪ ادب بابت مواد هٿ ڪندي جيڪا اهم ڳالهه سامهون آئي اها هئي، ”طالب المولىٰ جو سنڌي لوڪ ادب ۾ حصو.“

جيتوڻيڪ لوڪ ادب بابت چڀيل مواد ۾ اها ڳالهه سامهون آئي ته سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب اسڪيم جيڪا محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي سربراهيءَ ۾ مڪمل ٿي. ان ۾ به مخدوم صاحب جن وقت بوقت ذاتي طرح دلچسپي وٺي پنهنجي ڀرپور مدد ڪندا رهيا هئا، تڏهن ئي وڃي هيءَ اهم اسڪيم مڪمل ٿي، پر ان ڪانسواءِ ٻيو اهم پهلو اهو هو ته سائين طالب الموليٰ صاحب جي سنڌي لوڪ ادب ۽ ديسي شاعريءَ لاءِ ان ڪان به وڌيڪ عملي ڪوششون رهيون آهن. بلڪ ائين چوڻ وڌيڪ بهتر ٿيندو ته لوڪ ادب جي خاص صنفن بيت ۽ ڪافي ڏانهن عام ۽ خاص ماڻهن جو رخ گهٽجي ويو ۽ اهي شيون صرف ڀرپاڙيءَ جي ننڍڙين ڪچهرين تائين وڃي رهيون ته هالا انهن ڳالهين جو مرڪز ٿي، پڙهيل لکيل ماڻهن جو هن طرف ڌيان ڇڪايو. حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جي درگاهه تي سندن حياتي کان وٺي اڄ تائين هر اسلامي مهيني جي پهرئين سومار تي ننڍڙو ميلو لڳندو آهي. ان ڏينهن ٻئي ذڪر فڪر ڪانسواءِ سماع جي محفل پڻ ٿيندي آهي. جنهن ۾ بيت ۽ ڪافيون ڳايون ويندي‌ون آهن ۽ بيتن جي انداز ۾ ڇيل ڏهر پڻ ڏنا ويندا آهن. سائين طالب الموليٰ صاحب نه صرف ان محفل کي زور وٺايو؛ پر سومار جي رات

ڪافي ۽ بيتن جا مشاعرا به شروع ڪرايا ته جيئن ماڻهن جو هنن نج، سنڌي صنفن ڏي ڌيان وڃي.

مخدوم صاحب جي وڏي چاچي مرحوم ميان عبدالحسين وٽ سدائين سومار جي ڏينهن لوڪ ادب جي ڪچهري ٿيندڙ هئي، جيڪو پاڻ به ڏور ۽ ڳجهارت جو وڏو چاٽو هو ۽ وٽس ڪيترا پري پري جا سُگهڙ ان ڪچهريءَ سانگي ڪهي ايندا هئا. سندن وفات بعد به اها ڪچهري درگاهه شريف تي نِمُن جي هيٺيان ٿيندي هئي جيڪا اڄ ڏينهن تائين ٿيندي پئي اچي.

سائين طالب الموليٰ صاحب جي ڪوشش سان سنه 1952ع ۾ سروري اسلاميه ڪاليج هالا ۾ هڪ ادبي ڪانفرنس ٿي هئي، جنهن جو افتتاح ان وقت جي مشهور عالم ۽ اديب علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب ڪرڻ فرمايو. ان ڪانفرنس جي هڪ نشست ”لوڪ ادب“ لاءِ رکيل هئي. جنهن جي صدارت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ڪئي. مقالا پڙهندڙن ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڪانسواءِ محترم عبدالڪريم سنديلو مرحوم پڻ شامل هو.

ان ڪانفرنس جي موقعي تي ڪافيون ڳارايون ويون ۽ الغوزي ۽ مرليءَ تي لوڪ ڌنون پيش ڪيون ويون هيون. هن ڪانفرنس ۾ ئي لوڪ ادب ڪي سهيڙي،

سانڍي شايع ڪرڻ جو پروگرام ٺهيو ۽ پوءِ اهو سائين طالب المولىٰ جي ذاتي دلچسپي سان سنڌي ادبي بورڊ ۾ منظور ڪري محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي حوالي ڪيو ويو هو. هيءَ اسڪيم چاليهن ڪتابن تي ڇٽيهن سالن جي محنت سان وري به مخدوم صاحب جي چيئرمين هوندي مڪمل ٿي. سندن ئي حڪم ۽ اجازت هيٺ سنڌي ادبي بورڊ طرفان لوڪ ادب جي چاليهن ڪتابن جي ”فهرست“ شايع ٿي چڪي آهي جڏهن ته ”ڏسڻي“ (انڊيڪس) جو ڪم جاري آهي.

مٿي ذڪر ڪيل ڪانفرنس هلندي مخدوم صاحب موجود دوستن سان ”مزاحيه ڪانفرنس“ گهرائڻ جو پڻ اظهار ڪيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان کي بيحد پسند ڪيو هو. اها مزاحيه ڪانفرنس 14 آڪٽوبر 1961ع تي حيدرآباد بسنت هال ۾ مخدوم صاحب جي ذاتي ڪوشش ۽ خرچ سان نهايت ئي سهڻي نموني ٿي گذري ۽ تمام گهڻي پسند ڪئي وئي. هن ڪانفرنس جي ڪاروائي ڊاڪٽر بلوچ صاحب هلائي ۽ باقي انتظام بزم طالب المولىٰ شاخ هالا ڪيو هو.

سروري اسلاميه ڪاليج هالا ۾ هڪ ٻي محفل سنه 1951ع ۾ ڪرائي وئي. جنهن جي صدارت مخدوم صاحب جي چاچي مرحوم مخدوم غلام حيدر سائين جن ڪئي هئي. هن محفل ۾ ان وقت جو حيدرآباد جو

ڪليڪٽر آغا عبدالنبي به شريڪ ٿيو. سنڌ جي مشهور شاعرن هن محفل ۾ پنهنجو ڪلام پڙهيو،ﺀ ڪافيون پڻ ڳارايون ويون. ان ڪانسواءِ مرحوم شاه محمد نابينا بينون پڻ وڄايون، هن محفل ڪانپوءِ ئي ادبي محفلن ۾ ڪافين ڳائڻ ۾ الغوزو، نڙ ۾ بينون وڄائڻ جو رواج پيو، جيڪو اڄ ڏينهن تائين جاري آهي.

1952ع ۾ هالا ۾ ٿيندڙ ”ادبي ڪانفرنس“ کان وٺي 1991ع ۾ ٽنڊو آدم ۾ ٿيندڙ ”سنڌ سُگهڙ ڪانفرنس“ تائين لوڪ ادب لاءِ ٿيندڙ ڪوشش ۾ جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو ڀرپور حصو رهيو آهي. اهو چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو ته سنڌي لوڪ ادب کي لکيت ۾ آڻڻ، ٻاهراڙين جي ڪچهرين کي شهرن ۾ آڻڻ ۽ لوڪ ادب ۾ پڙهيل لکيل ماڻهن جي دلچسپي پيدا ڪرڻ جون ابتدائي ڪوششون مخدوم صاحب ئي ورتيون. جنهن جي نتيجي ۾ اڄ لوڪ ادب ۽ لوڪ موسيقي نه صرف محفوظ ٿي آهي، پر عام ۽ خاص ماڻهن جي دلچسپيءَ جو باعث پڻ بنيل آهي.

مخدوم صاحب جي لوڪ ادب جي ترقي ۽ حفاظت لاءِ ورتل ڪوشش ڪانسواءِ پاڻ عملي طرح سان به لوڪ ادب جي مختلف صنفن ۾ سگهڙائپ جي موضوعن تي طبع آزمائي ڪئي اٿن. جنهن جو خاص طرح سان ڪڏهن به ذڪر نه ڪيو ويو آهي. جيتوڻيڪ انهن مان

ڪافي صنفون سندن مختلف ڪتابن ۾ شايع ٿي چڪيون آهن. پر انهن کي لوڪ ادب جي مخصوص عنوان ڏيڻ ڪانسواءِ گڏي بيتن ۽ ڪافين جي عنوان هيٺ ڇاپيو ويو آهي. ان ڪري سواءِ ڪنهن خاص دلچسپي مناقبا، مناظرا، بيت، ڳجهارتون، ڪافيون، هنر، سينگار وغيره شامل آهن.

مٿي ذڪر ڪيل سمورن موضوعن تي مخدوم صاحب نهايت سليس، سادي، سهڻي، ديسي ۽ نج سنڌي طريقي سان لکيو آهي. جنهن جي خاص خوبي اها آهي ته سپئي وزن ۾ آهن ۽ ان موضوع ۾ ڪو مقصد رکي سمجهاڻي ڏني ويئي آهي. جنهن جو مثال ملڻ محال آهي.

مداحون ۽ مناجاتون:

مدح ۽ مناجات سنڌي نظم جي هڪ خاص صنف آهي. مدح ۽ مناجات جي معنيٰ ساراهه ۽ حال اورڻ آهي. ساراهه ۽ تعريف ۾ دلي محبت ۽ عقيدت جي ڪيفيت ۾ نبي سائين ﷺ اصحابن سڳورن، ولين ۽ درويشن جي شان ۾ نظم چيل هوندا آهن. سگهڙ يا شاعر بادشاهن، اميرن، حاڪمن ۽ دوستن جي ساراهه ۾ پڻ مدح چوندا آهن. پر عام طرح سان مدح کي نعت ۽ ثنا طور چيو ويندو آهي.

جڏهن ته مناجات به مدح وانگر سنڌي نظم جي هڪ خاص جنس آهي، جنهن ۾ شاعر پنهنجي ڏکن سورن مسئلن کي ڏٽيءَ در اوري ۽ ٻاڏائي پنهنجي پالڻهار اڳيان رسول ڪريم ﷺ، اصحابن سڳورن ۽ بزرگن کي وسيلو ٺيڻ ۽ واهر ڪرڻ لاءِ ٻاڏايل هوندو آهي، جنهن ۾ حال اورڻ ڪانسواءِ ساراهه پڻ شامل هوندي آهي، جيڪا صرف مذهبي عقيدي ۽ سچائي تي ٻڌل هوندي آهي.

سائين طالب الموليٰ پنهنجي مذهبي عقيدت جي آڌار تي مدحون ۽ مناجاتون لکيون آهن، جيڪي ڪنهن شخص لاءِ نه صرف الله ۽ الله جي پاڪ رسول ﷺ لاءِ چيل آهن.

هادي آهي هڪڙو

ڏسڻ ڪان جو ڏور سو ويجهو آهي وجود ڪان

ڪڪ پن ۾ ڪريم جو، نسوروئي نور

ذرڙو، ذرڙو، ذرڙو لئي ڪامل ڪوه طور

جو ڏسي نٿو ڏيهه ۾ تنهن قلب جو قصور

دريون دنيا واريون، پهرئين پٽي پور

طالب مولا چاڻ تون هرجا اٿئي حضور

هو دل ڪان ناهي دور هردم آهي هنج ۾.

هادي سوئي هڪڙو ٻولي ڪبي نه ٻي

وحدت جي واپار ۾ ٿيبو مرد مڇي
”قل هو الله“ ۾ قادر جي آهي صفت سچي
واحد جي وحدت جي، ڪهڙي ڳالھ ڪبي
هلي ڪا چلي، دوئيءَ واري جي دنيا ۾

آڇ ”اِلا لله“ سان، الله تي ايمان
رهبر ٿيندئي راھ ۾ ڪلمو ۽ قرآن
هاديءَ جي حڪمت ۾ هرڪو ئي حيران
ناهي ذور زبان کي ڪري باري جو بيان
قرآن ۾ ڪريم جو شائق پس تون شان
جيڪي لکيم جيءَ سان سو آگي جو احسان
طالب مولا طلب ۾ دوئيءَ کان رک ڌيان
هڪڙو اٿئي حنان، شڪ نه آڇ شرڪ جو.

جُتَي جوڙ به جي ٿيان
جُتَي سندي جوڙ کي ڪلنگيون ڪين پُڄن
اُتِ ڪيئن ڪلاهون اچيو ٿيون جذباتئن جُهڪن
جن کي اتان عار ٿئي سي سِرَ ئي ڪُسيو وڃن
جيڪي اتي جُهڪيا ته تاج به ماٿيا تن
محبوب جذهن وجي پُڳا مٿائين مقامن
پانئيون ته جُتي لاهيون اهو اجا خيال هُئن
ته پِين پڙلاءُ ڪن تي ۽ حڪم هي ملئُن

جانب جُتي نه لاهجو متان پير اُگھاڙا ٿين!
جتي ٿيان ته ٻيو ڇا ڪپي ڪٽان ٻنهي جهانن
جو پهتي ساڻ پرين جُتي عرش عظيم تي.

حمدِ باري تعالىٰ

هُن جا حمد هزار ڪهڙا ڳائي ڪهڙا ڳايون
ڪک پن ۾ قادر جي قدرت اکين وارن لئي آهي عبرت
گل ڦل ۽ گلزار تن ۾ وحدت تون واڏايون
”ڪُن“ چئي ڪل جنهن آهي جوڙيو نيزو نينهن جو تنهن ئي کوڙيو
عجب ڪري اسرار پاڻ ويٺو آهي لوڪان لڪايون
جڳ جنسار سندس ئي آهي ٻي ڪنهن جو هي مظهر ناهي
ٻيا سڀ نقش نگار صفتون انهي جون سڀ ۾ سمايون
”مَنَ عَرَفَ ۾ ”طالب مولا“ ڇاڻو ٿي ڪج ڳولا ڦولا
پارس جا هي پارَ جيءَ ۾ جنهن جون آهن جايون

مرسل مٺيادار

ڪائنات جو ڪريم ڪئو محمد کي مختار
رهبر ڪيائين راهه جو مرسل مٺيادار
عاشق مٺس الله ٿيو جل جلاله جبار

عربي احمد چام ۾ نور ڪيئين نروار
صلواتون سيد تي بيحد، بيشمار
آهي ان عجيب جو طالب طلبگار
اڙين جو آثار عشق عربي چام جو
”لا اِلٰه اِلاَّلله“ محمّد الرّسول
جهانن ۾ جميل کي مولا ڪيو مقبول
پيغمبر پڏرو ڪيو الله جو اصول
طالب مولا مرد ٿي فڪر ڇڏ فضول
جنهن قريشي جي قرب کي قلبئون ڪيو قبول
سو محبتي ملول ڪڏهن ٿيندو ڪونه ڪو
پيغام پرور موڪليو هٿان پنهنجي حبيب
امانت سان الله جو نياپو ڏنو نجيب
آخر ان عجيب ڪفر ڪعبي مان ڪڍيو

مدح

مٺا مير مرسل وِلهن جون تون والي
وريو تو وٽان ڪو سوالي نه خالي
ڪِنن ڪوجهڙن جو هلي ڪونه حيلو
تون ئي عيبدارن جو واهر وسيلو
مڙئي توکي پرتا هي عالي موالي
سدائين سپيئي سندءِ در صدائي
پياڪن کي پيارج ڪا سُرڪي سَوائي

اسين آهيون ساقي! سُتي جا سوالي
تون رهبر اڇي راس او هيڻن جا حامي!
اي سردار سرور سندءِ جڳ سلامي!
ڪاَلهه سار منهنجي وجهي وِڪَ وصالي
تون ئي آهين طالب جو ٻيو ڪير آهي
محمّد مٺا! هاڻ پرواهه ناهي
سندم لڄ ۽ لڏ سڀ سڄڻ تو سنڀالي

مناجات

عاجز جون التجائون- سيد تون سڻ سوپارا!
مل مهل ۾ مُحَمّد- مشفق، مٺا، موچارا!
توکي پرين پڪاريان واٺون سدا نهاريان
سيد سڻي صدائون ڏي سِگهه ۾ سهارا
سڏ ۾ تون سڏ ڏِئين ٿو محڪم مدد ٿِيين ٿو
عربي اڪي ڪر عطائون او منهنجا جَي جيارا
سائين آهيان صدائي دردن کان ٿئي رهائي
ٿينديون دفع دوائون منهنجا پرين پيارا
نرمل نراس ناهيان اميد وار آهيان
خادم جون سڀ خطائون بخشاءِ اڄ پلارا
منٺڙا الله سائين ڪر سهنج پڙ سدائين
ٿينديون پسم بلائون ويندا هي سور سارا
اي هاشمي قريشي هرڪا ڪمي ۽ بيشي

نرمل سٽي ندائون خرّم ڪجئين خدارا
مولا سندءِ مجيندو محبوبَ! مُهت ڏيندو
سپ ڏي وٺي شفائون ڪل ڪان ڪٿر قرارا
طالب تي يار هٿ ڌر پوريون مٺا مڙئي ڪر
محبوب! مدعائون منهنجون پيار وارا

ڏهر:

ڏهر لفظ ڏاهر جو مخفف آهي، ڏهر اصل ۾ ڏاهه مان نڪتل آهي. جنهن جي معنيٰ آهي، ڏس، پتو، پرولي سڌِ ۽ اطلاعِ وغيره.

سنڌي ٻولي ۽ لوڪ ادب ۾ ڏهر هڪ نظر انداز ڪيل صنف آهي. جنهن ۾ رب جي ساراهه، حضرت محمد رسول ڪريم ﷺ جي مدح ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمة الله عليہ جو شان ۽ ساراهه بيان ڪيل آهي. ڏهر سنڌي شاعري جي هڪ عروضي صنف آهي، جنهن کي سروري جماعت جياريو اچي.

ڏهر عوام ۽ خواص کي سڌ ڪري يا اطلاع ڏيڻ ۽ رب ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي. جنهن جي وسيلي نه صرف الله ۽ الله جي رسول پر پنهنجي مرشد جي احوال کان پڻ روشناس ڪرايو وڃي ٿو. ڏهر هڪ خاص ڍار سان اهڙن بيتن کي چئبو آهي، جيڪي درگاهه سروري، مخدوم نوح رح ۽ ٻين سجاده نشينن

جي صفت ۾ هجن، اهي ڏهر درگاهه جي مريدن ۽ عقيدت مندن لاءِ برڪت ۽ آٿت جو سبب سمجهيا ويندا آهن. ڏهر اوائلي سنڌي دوهي يا بيت جو هڪ قديم نمونو آهي. جنهن ۾ سليس، مٺي ۽ نصيحت واري ٻولي ڪتب ايندي آهي، جنهن جي ٻڌڻ سان فرحت اچي ويندي آهي.

مخدوم طالب المولیٰ صاحب جا چيل ڏهر پڻ خدا، خدا جي رسول ۽ مرشد مخدوم نوح عليہ الرحمت جي شان ۾ آهن، جن ۾مريدن کي هدايت ۽ نصيحت ڪيل آهي هتي مثال جي طور تي ڪجھ ڏهر ڏجن ٿا.

ڏهر

لا اِلٰه اِلاِ لله، محمّد الرّسول،
جهانن ۾ جميل کي، مولا ڪيو مقبول،
پيغمبر پڌرو ڪيو، الله جو اصول،
طالب مولا مرد ٿي، فڪر ڇڏ فضول،
جنهن قريشيءَ جي قلب کي، قلبئون ڪيو قبول،
سو محبتي ملول، ڪڏهن ٿيندو ڪونه ڪو،
هل سروري سماع، ۾ ڪر الله الله هُو،
جنهن مان پٿبي مورهون، خوديءَ واري خُو،
طالب مولا تصور ۾، ٿيبو رب سان روبُرو،
پوءِ پسندين سو بَسُو، سروري! سبحان کي.
آئون طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي شاهه سرور،

پنان ٿي پينار ٿو، تنهنجو نيڪ نظر،
سندي ڏينهن محشر، سوکو ڪج تون سرورا.

سينگار:

سنڌي سينگار شاعريءَ ۾ محبوب جي حسن ۽ ٺاهه ٺوهه بابت شعر هوندا آهن ۽ خاص طرح مجازي محبوب جي حسن ۽ سينگار بابت چيل بيت ئي سينگار جا بيت هوندا آهن. پر پوءِ ڪن الله وارن اوليائن پنهنجو حقيقي محبوب حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن کي مڃي سندن حسن ۽ سينگار جي ساراهه ڪئي آهي.

سگهڙن ۽ سالڪن به ان راهه تي هلي حقيقي محبوب جي شان ۾ سينگار جا بيت چوڻ شروع ڪيا،

سينگار جو ٽيون قسم ”ڏهس“ آهي. جنهن ۾ محبوب جي وارن ”ڏندن“ چپن، نڪ، منهن، چيلهه، ڳچي وغيره جا ڏهه نالا مختلف ٻولين جا سينگار جي بيتن ۾ سچاڻ سگهڙ شامل ڪري سينگار کي وڌيڪ خوبصورت ڪندا آهن ۽ پنهنجي ڄاڻ ۽ علم جو اظهار پڻ.

مخدوم صاحب جن جتي مجازي عشق جون منزلون طئي ڪندا رهيا آهن اتي نبي سائين جي محبت سان مست ۽ سرشار دل جا پڻ مالڪ آهن. ان ڪري سندن چيل سينگار ٻنهي قسمن جا چيل آهن. جيڪي نه

صرف سنڌي پر سرائڪيءَ ۾ پڻ آهن، مثال جي طور تي ڪجھ سينگار جا بيت هتي شامل ڪجن ٿا.

سينگار جا بيت
سج چنڊ ڪان سهڻو، جانب جو جمال
قادر قدرت سان ڪِئو، قائم هيءُ ڪمال
طالب مولٰي، مردسو، لالن جوئي لال
ماڻهو گهرن مال، مون سيباڻو سپرين.

ڪٿي سنبل سهڻا ڪٿي مبارڪ مُو
ڪٿي چهرو چنڊ جو، ڪٿي جبين جادو
ڪٿي شعاع شمس جو، ڪٿي رهبر رُو
ڪٿي تلوارون تير ٿيا، ڪٿي اَحمّد جا ابرو
ڪٿي اکيون عجيب جون، ڪٿي ساغر ۽ سَبُو
ڪٿي گل گلاب ۽ ڪٿي بدن جي بُو
لبن لعل لڄائيا، ڏندن لڪ لُولُو
هلڻ تان حبيب جي عجب ۾ آهُو
ڪٿي فضيلت فردوس جي، ڪٿي ڪامل سندي ڪُو
حبيب آهي هُو، طالب مولا تنهنجو.

ڪٿي منهن محمد جو ڪٿي ماهتاب
ڪٿي جلوو جانبن، ڪٿي آفتاب

هڪڙو چمڪي رات جو، ٻئي ۾ ڏينهن جو تاب
هنن هي حساب، سچڻ سدائين سوجهرو.

سينگار صفاتي

ساراهيان سچڻ کي جو محبوب محبوبن،
ثاني سندن ڪونه ڪو سهڻو منجھ سهڻن،
ور انهيءَ جي وارن جا، وَرَ وَرَ ڏيو وڙهن،
سج چنڊ ڪان سهڻي، آهي پيشاني پرين،
شمشيرون شرمائيون، بيشڪ تن پُرن،
اکڙيون ڏسيو عجيب جون، مرم لڳي مِرِگهن،
همسر ڪين گلاب ٿئي، ڳاڙهن تن ڳلن،
نڪ نهوڙي ڪئين نيا، ٻيا وري لعل لبن،
جهڪا جواهر ٿا ٿين، ڏسيو کي ڏندن،
يوسف جهڙا گم ڪيا، ڪيئي چاھ ذقن،
مٿي قربائتن ڪلهن، ڳچي ڪونج مثال ٿي.

رخڙا يار دا ويک ڪي سهڻا، شمس و قمر شرماندي
هن،
تاري ڪتيان ويک سانول ڪون، شرم و حيا وچ
آندي هن،
عاشق روز ملڻ دي ڪارڻ، ماندي، ماندي ماندي
هن،

طالب مولا درد اندر دي، دل کون کاندي جاندي هن.

<u>ڳهن سان مشابهت</u>

سينگار جا بيت

چمان پيشاني پيار مان نرمل نوراني
ته به حيا ڪري ڪين ڪي دلبر دل جاني
طالب مولا تنهنجي ڪريان سِرتي سلطاني
پوڇيان پيشاني جي الي هجان عجيب جي.

ڳاڙهن ڳاڙهن ڳلن تي لڳيو روز لڳان
هو پڻ چمن چاهه مان آئون پڻ چميون ڏيان
طالب مولا تِر کي ماڳهين ڪِس ڪيان
رمز پرئي رخسار سان مورهون مِس ٿيان
سدائين سهاڳ ٿي سڄڻ کي سونهان
ٿين بخت سنوان نرمل جي جي نٿ هجان

پرين جيئن پائين ته چمان روز چپن کي
طالب مولا هوند هو لبن سان لائين
آئون مِٺين ڏيڻ کان نه مُڙان هو هر هر هٿائين
حبيب هنڊائين بولو بنجي جي پوان.
هجان جي حبيب جو چوکو چندن هار

ڳهڻو ٿيانس ڳچيءَ ۾ پل پل وٺانس پيار
پيو لڳان پرينءَ جي سيني تي صد بار
مٿيون ڏيانس مٿين تي ۽ چمانس وار وار
طالب مولا ٿي پوان دلبر جو دلدار
ٿيان سچڻ جو سينگار سچڻ نه سينگار منهنجو.

جيڪر جانيءَ جو ٿيان بلڪل بازو بند
ته وجهانس قرب ڪمند طالب مولا ته دلئون

جيڪر جانيءَ جي هجان ٻانهين ڪنجاري
ڪنڌ هيٺ رکيم قرب مان ٿيان ٻلهار ٻيهاري
طالب مولا آئون ٿيان هوند ٻَرڪي پياري
وتان سينگاري ڀهڳڻ سندي ٻانهن ۾.

منڊي ٿيان محبوب جي ته هٿ ۾ پئي هجانس
سنهڙيون سهڻيون آڱريون چميو چميو چمانس
هردم پٽي هٿ ۾ سدائين سونهانس
ويجهي هجانس وجود کي لئون لئون ساڻ لڳانس
ويتر آئون وٺانس طالب مولا ته دلئون
جيڪر هجان چيلهڪي ته چيله چمان چوڌار
چنبڙان ۽ ڇهڻانس پئي ٻڪ وجهي ٻيهار
پري نه ڪري پاڻ کي ٿيان سندس ئي سينگار

واھ جا چماس وار طالب مولا طلب مان

پازيب ٿي پرينءَ جا پل پل پير چمان
پانچو پري جي ٿئي ته جلوا جام ڏيان
رمز پريءَ رفتار تي چيريون ٿي چمڪان
قدم قدم تي واھ جو ناچو ٿي نچان
ميندي رتڙن جي مٿان ڪري ناھ ٺهان
سهاڳ ٿي سونهان طالب مولا تن کي.

هنر:

هنر سنڌي لوڪ ادب جي هڪ اهم ۽ دلچسپ صنف آهي، جيڪا نظم جي صورت ۾ مختلف تعداد تي ٻڌل هوندي آهي. هن ۾ سگهڙ يا شاعر لڪ ڪري ماڻهن، شهرن، جنن، پکين، جانورن، بيمارين وغيره جا نالا شامل ڪندا، جڏهن ان جي چير ڪبي آهي ته ان جي معنيٰ ٻي نڪرندي. مجازي ۽ حقيقي معنيٰ جا شعر هنر ۾ شامل هوندا آهن. ڪي هنر سُرن تي ٻڌل هوندا آهن. هنرن جا به مختلف قسم ٿين ٿا. لفظي تجنيسي هنر جي بيت ۾ استعمال ڪيل لفظن جو پاڻ ۾ تڪرار هوندو آهي. هڪ ئي لفظ کي بار بار دهرايو ويندو آهي. پر هر هنڌ ان جي معنيٰ ڌار نڪرندي آهي.

جنسي تجنيي هنر ۾ سگهڙ پنهنجي دانائيءَ سان ڪنهن به جنس يا ماڻهو ۽ شهر وغيره جو نالو استعمال ڪندو آهي، جنهن جي معنيٰ ۽ مقصد ٻيو نڪرندو آهي.

لفظي تجنسي هنرن ۾ درائو وذيڪ ڏاهپ ۽ ڏانءَ سان ٺاهيو ويندو آهي، جنهن ۾ هنر جو بيت هڪڙي يا هڪ ڪان وذيڪ سرن ۾ چئبو آهي جڏهن ته ان جي چير وري ٻئي سر مان ٺيندي آهي.

مقصد ته هنر سڄاڻ سگهڙن جي دانائي جو هڪ اهڙو نمونو آهي، جنهن ۾ ڳالهه يا مقصد لڪائي پيش ڪبو آهي. طالب الموليٰ سائين به هنر چيا آهن، جن ۾ نه صرف لفظي تجنيسي هنر پر جنسي تجنيسي هنر پڻ شامل آهن. انهن مان ڪجهه مثال هتي ڏجن ٿا جيڪي سهڻي سٺاءَ جا نادر نمونا آهن.

جنسي تجنيسي هنر:

(ڳوٺن ۽ شهرن جي نالن وارا)

هُنر: مٺياري مَ منهنجا پرين، آراضي ٿي اڄُ،
ڏيپلو پريت جو، ته سکر ٿيان سڄُ،
محبتَ ديري مڇ، ٻاريو منهنجي من ۾.

چِيرَ: مَٺِ ياري مَ منهنجا پرين، آ راضي ٿي اڄ،
ڏي پلوُ پريت جو ته سکُر ٿيان سڄ،
محبتَ ديري مڇ، ٻاريو منهنجي من ۾.

هُنر: ڪڍي ڇڏ قلب مان، دليل جو ديرو،
سَڪرنڊ جي ويندي ساھ ۾، من ٿيندو ميرو،
ڍِلي دوڙُ دوڙاءِ ڪا، ساجھر سويرو،
ڪر پلن وٺ پيرو ته وسينءَ ڪي ويجھو ٿئين.

ڇيرَ: ڪڍي ڇڏ قلب مان، دليل جو ديرو،
سِڪَ رنڊجي ويندي ساھ ۾، من ٿيندو ميرو،
ڍِلي ڊَوڙَ دوڙاءِ ڪا، ساجھر سويرو،
ڪر پلن وٺ پيرو، ته وسينءَ ڪي ويجھو ٿئين.

لفظي تجنيسي هنر:
محبت جي ميدان ۾، جو خيما ٿو کوڙي،
طالب مولا ٿو ٿئي، سو ئي سوکوڙي،
انهيءَ کي کوڙي، مهمير منجهائي ڇڏيا.

حاڪم پاتِيئَي هٿن ۾، محبت واريون مُنڊيون،
دليون دلبر يار تو، ڪئين ماريون ۽ مُنڊيون،
محب پاتيئي مُنڊيون، طالب کي طلب جون.
لفظ تجنيسي هنر جي هنن نمونن کانسواءِ سائين طالب المولىٰ جيڪو هن دور جي ڪافي گو شاعرن جو سرواڻ پڻ آهي، پنهنجي هڪ مڪمل ڪافي لفظي تجنيسي هنر

۾ چئي آهي، جيڪا پنهنجو مثال پاڻ آهي ۽ پهرين اهڙي ڪافي آهي، جيڪا مڪمل هنر ۾ هجي. هن کان اڳ ڪنهن به شاعر يا سُگهڙ هنر ۾ ڪافي نه چئي آهي. هن ڪافي جي هر هڪ بند ۾ هڪ لفظ ڌار معنائن ۾ استعمال ٿيل آهي. پنجن بندن ۾ پنج لفظ ۽ ڇهون وراڻيءَ وارو لفظ مقصد ۽ معنيٰ جي لحاظ کان تمام سهڻي نموني استعمال ٿيل آهن.

لفظي تجنيسي هنر ۾ ڪافي:

اڄ يار وڇوڙي جا لاهه پٽئون
ڪريون ذهني زخمن تي ڪي ٻٽئُون

مون ووڙي هڪڙي هڪڙي گهٽي
نه ملئين ته به تنهنجي نه گهرج گهٽي
ناهي توريءَ منهنجي ڪابه گهٽي
اهو آئون اهيئي پنڌ پٽئُون

جيئن سگر وجن ٿا ڌرار سٽئو
تيئن منهنجي سورن مون کي سٽئو
وئين تون به سڄڻ منهنجو سانگو سٽئو
دريون دردن واريون پوريل پٽئُون

ٿا يار ٿين جو ڌار ٽٽئو

چڻ ڪچڙيون تندون ٿيون پون ٽٽئو
تئن بار برھ جا اچن ٽٽئو
جئن چٽ سان ڪرن گڏ ڪامون پٽئون

چڏ جئين نه پرين هي چورو چنون
اج آهي زمانو بيٺو چنون
پر پاڻ نه پنهنجو پيار چنون
بيهي برھ جي باغ مان ميوا پٽئون
آ پيارا وصل جي وَٽَ ڪا وٽئون
سڳا سورن جا چو ويتر وٽئون
پِيون طالبَ مولا وِرھ وٽئون
رڳو ويهي پڑهون بس پرت پٽئون

ٻجهارتون:

ٻجهارت يا ٻجهارت اصل ۾ ٻجھ ٻجهاندر آهي. جنهن کي لڪائي پيش ڪبو آهي ۽ ٻيا سگهڙ ۽ سالڪ ان ٻجھ کي ڳولهڻ يا ٻجهڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ آخرڪار وڏي جاکوڙ ۽ دانائي جي نڪتن سان ڳولهي لهندا آهن.

ٻجهارت کي ڳولهڻ به هڪ وڏو فن آهي. هي صنف لوڪ ادب جي ڪچهري جو هڪ اهم موضوع آهي. ٻجهارتون صدين کان اهي ساڳيون هلنديون اچن ٿيون، جڏهن ته ڪي سگهڙ ۽ سالڪ انهن کي نئين نموني

سان پڻ ٿاهي پيش ڪندا آهن مخدوم صاحب ٻه ڳجهارتون چيون آهن، پر انهن ۾ اها خوبي آهي ته اهي پوري وزن ۾ ۽ شعر جي انداز ۾ سليس نج سنڌي لفظن ۾ چيل آهن جيڪي عام فهم ۽ اثر ڪندڙ آهن.

ڳجهارت هڪ سٽ يا ٻن سٽن واري ڏوهيڙي يا مڪمل بيت جي صورت ۾ هوندي آهي. پر سائين طالب الموليٰ موزون ۽ غير موزون کي ڳنڍي موزون شڪل ۾ پيش ڪيو آهي. ڳجهارت ۾ اها جدت صرف مخدوم صاحب جو ئي ڪمال آهي. جيڪو طريقو اڳ ۾ ڪڏهن به اختيار ڪيل نه آهي. اميد ته سُگهڙ ۽ سالڪ هن مثال کي پسند ڪندي ان تي عمل ڪندا.

هتي نموني جي طور تي ٻه ڳجهارتون ڏجن ٿيون.

ڳجهارتون

ڏِيٽي: حاڪماٽي ڪر سڄڻ، پر تون ته پنهنجي ڪين ڪر،

مون ته ڪئي آهي گدا جي، تون وري ڪپڙي جي پر.

پڇٽي: حاڪماٽي= مهرباني، پنهنجي= بيوفائي گدا جي- التجا، ڪپڙي جي- جهولي

سڄي: مهرباني ڪر سڄڻ، پر بيوفائي ڪين ڪر،

مون ڪئي آ التجا، ۽ تون وري جهولي کي پر.

ڏِيٽي: اسم ڪيو لاچار اسم کي

رمز نالي سان لڳي ڪيئن هت وِهان.
پڇڻي: اسم= درد، اسم= جان، نالو= رانجهن
سچي: درد ڪيو لاچار آهي جان ڪي،
رمز رانجهن سان لڳي ڪِئن هت وِهان.

ٿيه اکريون:

لوڪ سنڌي شاعري جي هڪ صنف ٿيه اکري به آهي، جنهن کي ”سي حرفي“ به چوندا آهن. هن ۾ عربيءَ جا اٺاويه اکر ۽ همزو الف ”ء“ ۽ لام ۽ الف کي گڏي ”لا“ جو اکر به شامل ڪري ڪل ٿيه اکر ڳڻبا آهن ۽ هر هڪ بيت جيڪو گهٽ ۾ گهٽ ٻن سِٽن جو هجي. هر هڪ اکر لاءِ ٺاهبو آهي. اهڙي طرح ٿيهن اکرن لاءِ ٿيه بيت ٺيندا آهن. جن جو موضوع گهڻو ڪري مذهبي مناقبن يا نصيحت تي ٻڌل هوندو آهي.

ڪن ٿيه اکرين ۾ ٿيهن بدران اٺاويهن يا ان کان به گهٽ لفظن جا بيت ٺاهيل هوندا آهن، پر انهن کي به ”ٿيه اکري“ سڏيو ويندو آهي. ٿيه اکري کي سي حرفي پڻ چيو ويندو آهي.

سائين طالب المولىٰ ڪيتريون ئي ٿيه اکريون پڻ لکيون آهن، جيڪي مڪمل ٿيهن اکرن تي ٻڌل آهن. انهن جو موضوع به خدا جي هيڪڙائي وحدت ۽ نصيحت آهي.

سندن چيل ٿيھ اکرين مان ھڪ نموني جي طور تي
ھن مضمون ۾ شامل ڪجي ٿي.

(1)

الف- اٿي اڌ رات جو، آڌوتي اورين،
ڪلھان ڪنڌ ڪورين، ”قالو“ واري قول تي.

(2)

بي- بھادر بي ريا، بيشڪ ٿيا باحال،
قائم قرب ڪمال، حاصل ڪيائون حق جو.

(3)

تي- تڪيائون تار ۾، ترھو کي توحيد،
ترڪ ڪري تقليد، سورھ رھيا سچ تي.

(4)

ٿي- ٿنا سبحان جي، سدائين سامين،
عشق سندو عاصين، ڪونه ڪيائون ڪنھن گھڙي.

(5)

جيم- جلائي جسم کي، الله ڪيائون اثبات،
وحدت وائي واتِ، عاشقن اختيار ڪئي.

(6)

حي- حليمي حال سان، ھنن کي ھردم،
دانائن دم دم، واڳيو وينجھارن سان.

(7)

خي- خدائي خيال ۾، خاصا ٿيا خوشحال،
محبت وارو مال، ميڙيائون مهمير ٿي.
(8)
دال- دلاور دم جو، ورد ڪيائون واھ،
دائم منجھ درگاھ، واصل اهي وير ٿيا.
(9)
ذال- ذاتي ذڪر ۾، فنا ٿي في الحال،
دم دم درس ذمال، قائم ڪيائون قلب ۾.
(10)
ري- رضاتي رمز ۾، رهن ٿا راضي،
قبل ۽ ماضي، تهدل ترڪ ڪري ڇڏيئون.
(11)
زي- زباني ذڪر کي، قلبي ڪيائون،
واري وڏائون، پاڻ کي پاتار ۾.
(12)
سين- سِرَ ۾ سِرُ ٿي، سورهيه ٿيا سلطان،
محبت جي ميدان، گوءِ کٽي غازي ٿيا.
(13)
شين شادي، غم کان، مٿي ملڪ سندن،
جهڙا منجھ تنبن، تهڙا راضي رڻ ۾.
(14)
صاد- صابر سروري، سدائين سهٽا،

مرڪن من مهڻا، مدامي محبت ۾.

(15)

ضاد- ضامن پاڻ ٿيا، پنهنجا پاڙيهي پاڻ،
ڪن ٿا روح رهاڻ، پنهنجي پر ۾ پاڻ سان.

(16)

طوئي- طمع کي ترڪ ڪيئون طالب تهل توڙ،
منهن تي ٻڌي موڙ، مانجهي سي مشهور ٿيا.

(17)

ظوئي- ظاهر ذات کي، ڪيئون ثابت منجه صفت،
اندر جي الفت، اجاريائون عشق سان.

(18)

عين- عاشق عشق جا، عادل ٿيا اڪسير،
ترڪ واري تڪبير، پاڙهي وڌائون پاڻ کي،

(19)

غين- غالب نفس جي، غلبي تي غازي،
پرين جاپازي، مرد ٿيا ميدان ۾،

(20)

في- فنا ٿيا فڪر ۾، فائق جي في الحال،
عاشقن احوال، پنهنجو سليو پاڻ سان،

(21)

قاف- قائم قرب ۾، ڪيو جن ڪمال،
واحد جو وصال، تن کي پنهنجي پاڻ ۾،

(22)

ڪاف- ڪلمون قلب سان، جن پڙهيو هڪ واري،
تنين جي سواري، لامڪانئون لنگهي وئي.

(23)

لام- لامڪانئون لنگهي ويا، جن دل ۾ ڪيو ديدار،
عشق وارو اسرار، انهن تي اظهار ٿيو.

(24)

ميم- محبت جي ملڪ جو، تنين ڪيو معراج،
جي ٿيا لا- يحتاج، عشق واري اسرار ۾.

(25)

نون- نگاهن ناز جي، جن کي ڪيو نروار،
سيئي ٿيا سردار، مدامي محبت ۾.

(26)

واءُ- ويهي وصل کي، جن ووڙيون منجهه وجود،
ثابت ڪيائون سجود، پنهنجي پَرِ ۾ پَرِ کي.

(27)

هي- هلائي حُسن سان، جن ڪيو ناز نياز،
سيئي ٿيا شهباز، محبت واري ملڪ جا.

(28)

الف- الاهي عشق ۾، ڪري عشق جو آواز،
”سري“ واري ساز؛ ثابت ڪيو سبحان کي،

(29)

لام- لائي لئون ٿيا، حسن سان هڪ حق،
فائقن فرق، قلبئون ڪڍي ڇڏيو.

(30)

يي- يقيناً يار سان، يڪدل ٿي ياقي،
پو آهين تون باقي وارو ٿي وِڃ ناھ ڪا.

مناظرا:

مناظرو، ڳوناٽي شاعريءَ جي هڪ اهم ۽ دلچسپ صنف آهي. جنهن ۾ شاعر يا سگهڙ پنهنجي پسند جي موضوع تي ٻن شين جو جهيڙو يا بحث ڪرائي، ڪنهن به هڪ شئي کي ٻيءَ کان مٿي ڪري ثابت ڪندو آهي. ڪن مناظرن ۾ وري سوال جواب هوندا آهن ۽ آخر ۾ وڏي ضد بحث کانپوءِ فيصلو ٿيندو آهي. مختلف مناظرا ماڻهن جي هنرن، پکين ۽ جانورن جي وچ ۾ هوندا آهن. ته ڪڏهن بيت چوندڙ ڪنهن به بي جان شئي کان ڳالهرائي عجيب منظر پيش ڪندو آهي جنهن مان نه صرف وندر پر وڏي نصيحت پڻ حاصل ٿئي ٿي.

سائين طالب الموليٰ به اهڙي قسم جا مناظري جا بيت چيا آهن. جن مان ”اکين ۽ پيرن“ جو مقابلو ۽ ”ڪانگ ۽ ڪبوتر“ بابت بيت وڏيڪ دلچسپ آهن.

عام طرح سان شاعرن ۽ سگهڙن ڪن به ٻن شين جو هڪٻئي سان مقابلو ڏيکاريو آهي. پر مخدوم صاحب

اکين، پيرن، سِرُ دل ۽ روح جو پاڻ ۾ مقابلو ڪري هڪ کان ٻئي کي سرس ڏيکاريو آهي. هن قسم جو هي مناظرو ٻئي ڪنهن جو چيل نظر نٿو اچي. هن مناظري ۾ تمام سهڻا مثال ڏيئي سمجهايو ويو آهي. ٻولي نج سنڌي ۽ سليس عام فهم استعمال ڪيل آهي، ايتري قدر دلچسپ آهي جو پڙهندڙ پڙهڻ شروع ڪندو ته سڄو پڙهڻ کان اڳ اصل بس نه ڪندو. مناظرا تمام طويل آهن هتي انهن مان ڪجھ چوند ڪيل بيت مثال جي طور تي ڏجن ٿا.

ڪبوتر ۽ ڪانگ

ڪبوتر ۽ ڪانگ ۾، آهي وڏو ڦير
هن جي گونگن وانگيان، غون غون سمجهي ڪير،
هُن جي ڪان ڪان سمجهي، جو پائي اڱڻ تي پير،
هو ديس پرائي جو پکي، هي وطن جو وانهير،
ڪارو ڪوجهو ئي سهي، من ۾ رکي نه مير،
اير نه ڪوئي پير، طالب مولا تن ۾.
ڪبوتر آيو ڪالهئان، ڪانگ ته هوئي هت،
هو ڪري وانهير وڻ ۾، ڪبوتر چني چٽ،
هي هلي ٽپڪي ساڻ ٿو، بيهو مٿي پٽ،
چڙٻون جهلي چوھ مان، ته به ڪري قربَ ڪرت،
رُليون رليو به پڇو وجي، جانب هجي جِت،
انصاف ڪبو عشق مان، ۽ نينهن جي ڪبي نرت،

ته طالبِ مولا تِتِ ڪھڙي مجال ڪبوتر ڪي،

دميل دم ڪشي جو ڪبوتر ويچارو،
ڪريو گھو گھو گھڻجي، چڙ دم ئي اڏارو،
طالب مولي آھ سو، مور ھئون مونجھارو،
بچڙو، ڪنڙو، ڪوجھڙو، ڪانگل جي ڪارو،
ته به ھردم ھمزبان ھو، سنڌي سچارو،
حمامن کان ھر طرح، بيشڪ پلارو،
ٿئي ساھئون سھارو، جي اچي اڏامي اڱڻ تي.

اکيون ۽ مِينھن
اکيون ۽ مينھن، ٻئي ته اکر ھيڪڙي،
ھو موسم جو محتاج ٿيو، ھي وسن راتو ڏينھن،
ھن ۾ نِر جا نيھن، ھو طالب وسن وقت تي.
مينھن وسي چا ڪندو، وسن پل ته اکيون،
جن دلبر جي ديدار جون چاٿيون روز چکيون،
پري ھوندي به پرينءَ سان، ٻيئي پي ٻکيون،
جيڪي رب رکيون، سي طالب پلي توڙ ڪن.

پچن پچرن پاڻ ۾، لڙڪ سوين لاڙين،
ويٺيون پنھنجي پر ۾، پرت کي پاڙين،
سُڪا ساڙي سيڪو، ھي ساوا ٿيون ساڙين،

قدم پياري پرينءَ جا، عاجزيون آڙين،
طالب مولا طلب ۾، وَرُ وَرُ وِلاڙين،
نينهن اندر ناڙين، گونگيون گوءِ ڪٿي ويون.

پير ۽ اکيون

اکيون به آهن اکيون پر پيرن سان نه پُڄن،
هو رئن ٿيون رت ڦڙا، هي ڦٽجو ٿا ڦٽجن،
هو بيوس آهن برھ ۾، هي هيجئون اٿيو هلن،
هو نهارين نجيب کي، هي تر نٿا ترسن
هو اباٽڪيون عجيب لئه، هي رندن منجھ رَلن،
احسان ڪيا اکن تي پرت منجهان پيرن،
طالب مولا طلب ۾، چميو وريو چمجن،
جهلئي نٿا جهلجن، هلندي پنهنجي حبيب ڏي.

اکيون ته برابر گونگيون، پر زبانون ته اٿن،
هي بي ربانا برھ ۾، سختيون سڀ سهن،
هو اشارن سان عجيب وٽ، ڪجھ ته چيو ڏين،
هي سدا صبر شڪر ۾، ڦٽجو ٿا ڦٽجن،
هو پرچو نيڻ پرين سان، وڃو چار ٿين،
هي هردم پنهنجي پرڪان، پري ئي رهن،
هو پين مي محبت جي، ۽ ٿيو مست وتن،
هي هميشہ هڪ جهڙا، هجر منجھ هلن،

هو هر هر حبيبن سان، وڙهيو وريو پرچن،
هي طالب مولا ڪڏهين، راڻل سان نه رسن،
ته به ڪرم ٿئي ڪونه ڪو، مٿي مظلومن،
پرت وڏي پيرن، ڦٽجن ڦرن ڪينڪي،

سِرُ ۽ پيرَ

پير به آهن پير، پر سِرُ انهن کان سرسو،
قدم قدم تي جهڪئو، ڏي سجدا ڍيران ڍير،
ان جي پيشانيءَ ۾، رڳي پلائي جا پير،
طالب مولا سڏجن، ٿا هردم مڙس مٿير،
صبح ساڻ سوير، ڏي سجدا سائينءَ اڳيان.

مدامي منصور جان، سرويچ ئي سڏجن،
سر هميشه حق تي، ڪڏيو ٿا ڪپجن،
سر جتي ڏين سجدا، پير اتي نه پڄن،
پيرن پچا ناه ڪا، سر اطاعت ڪن،
سردارن جي سٿ ۾، پير نه پڳ ٻڌن،
وڃن ڪنهن کي ڪينڪي، جي اگهاڙا ٿين،
سر اگهاڙا سيئين پَرئين، ٿهيو ٿا ٿهن،
ڪلنگيون ڪلاهون ڪڏهين، پيرن ۾ نه پون،
قرب سان قريشي چوي سپڪي سر سهن،
جهڪن جانب اڳتا، ته به هنجن منجه هجن،
پيرن پنڌ وساريو، ڏسي سِرڻ سِرَن،

تن لِئه طالب تڏهين، سچڻ وٽ سونهن،
ٿا گفتا گوءِ ڪٽن، سچ پچ صديقيءَ جا.

دل ۽ سِرُ

سِرَ ته برابر سِرَ ٿيا، پر من جا ناهن مِٽَ،
دل تان لهن ڪين ڪي، ڪڏهن جيڪر ڪَٽُ،
ته رڳي هوند هار ٿٽي، يا ڪلندي ٿئي نه ڪٽَ،
جي دل تي چڙهن ڪين ڪي، عشق جا الهٽَ،
دل تي نه هجن درد ۽، پيا ڦوڙائي جا ڦٽَ،
ته سِرَ نه هجن منجهه سَٽَ، سچ ٿو صديقي چوي.

سر ويچارو سدائين، آهي دل جي وس،
دل چويس ته وڃي، نه ته بلڪل ڪري بس،
اونهِين ٿئي اوسَ، جِئن طالب مولا دل چوي.

سر جهڪيو چا ٿيو، جهڪي نه جيڪر دل،
ته اها اڪثر ٿي ٿئي، منافقي منزل
سر ڏني ته حل ٿئي، مورهئون ڪو مشڪل،
طالب مولا دل سان، هڙئي ٿئي حاصل،
سِرُ وڃي اوّل، ته به درجا آهن دِلِن تي.

روح ۽ دل

دل ته برابر آهه دل، پر رڳو آهي ماسُ،

اڇي پيو ان ۾ ويتر جي وسواسُ،
ته هو ئي هڪ گهڙي ۾، نگرو ڪندس ناسُ،
طالب مولا طلب سان، رک اصلئون هي احساسُ،
ڪبو جي قياس، ته رمزون آهن روح جون.

دل ته برابر آهي دل، پر روح بنا بي رنگ،
ڏڙڪي برابر پاڻ ٿي، پر چري منجهس پيو چنگ،
معنيٰ واري ملڪ ۾، فرحي نڪو فرهنگ،
ڪم اچي ان جاءِ تي، عشق وارو انگ،
طالب مولا ان ۾، ڍولڻ رکيو ڍنگ،
سمجهيو انهيءَ راز کي، ڪو مولائي ملنگ،
دوڙ ڪيو هي دنگ، ته رمزون آهن روح جون.

ڪافيون:

نج سنڌي زبان جي شاعري دوهن کانسواءِ ڪافي آهي، جيڪا صدين کان سنڌ ۾ ڳائي ويندي هئي. جنهن ۾ پاڻ تي گذريل واقعا ۽ وارداتون بيان ڪيون وينديون آهن ۽ قلبي ڪيفيت بيان ڪئي ويندي آهي. جنهن ۾ درد سمايل هجي، ڪافي جو تعلق راڳ ۽ سُر سان آهي، جنهن کي جهونگاري سر ۾ ڳائي پوءِ لکيو ويندو آهي.

هيءَ صنف توڙي راڳ جي صورت ۾ ڪافي ديسي شاعري جي هڪ اعليٰ صنف آهي ۽ هن آڳاٽي ديسي

صنف جو گھر ئي سنڌ آھي. جتي ڪافي نظم، ۽ ڪافي راڳ اسريو ۽ عام ماڻھن ۾ مقبول ٿيو.
مخدوم صاحب ڪافي جھڙي وساريل ۽ نج سنڌي مقبول صنف کي نئين سر جياريو ۽ خاص محفلون ڪري ڪافيون ڳارايون، جنھن جي ڪري پڙھيل لکيل ماڻھن ۾ به ڪافي لکڻ ۽ سمجھڻ جو شوق پيدا ٿيو.
سائين طالب الموليٰ ڪافي متعلق ھڪ ڌار ڪتاب لکي ڇپرايو آھي جنھن ۾ ڪافي لکڻ ۽ سمجھڻ متعلق سمورو مواد شامل آھي. پاڻ ڪافيون پڻ لکيون اٿن، جن مان ڪيتريون ڳايون ۽ پسند ڪيون ويندون آھن.
سندن لکيل ڪافيون پنھنجي سليس ٻولي، گھاڙيٽي ۽ عام فھم ھجڻ ڪري بيحد مقبول آھن. ھتي سندن چيل ڪافين جا ڪجھ مثال ڏجن ٿا.
ڪافي

جي دلڙي چور چورائي وئا،
سي لوڪان پاڻ لڪائي وئا.
ھو اوّل ٿي رھيا گھر جا ڌڻي، سا ڳالھ اسان کي به ويئي وڻي
اِھا چوري ڪيئون نڪو ڪاٿ ھٽي، ٻڌي اک ھر چيز ٿي چائي وئا

ڏاڍا پنڌ ڪيم ڏاڍئون ٻوڙون وڌيم، ڏاڍئون ووڙون ڏنم پاڻارئون
پڇيم
ڪو منهن نه ڏيم ڪم پڻو نه پيم، ڪنهن ڪو نه ڏنن ٽرڪائي
وئا

جي اُٺ ڏٺو يا گهوڙو هجي، ته پو پير ڪٺي ٿي پٺيان
پئجي
بي پَيرِيَ شي ڪي ڪنن پهچي، جا دل جو دل ۾ چپائي
وئا
جي ٿورو ملي وجي مون کي سڳ، اتي پهچان سپن کان
آور اڳ
ڪيان ميڙ منٿ سڏي سارو جڳ، پر پنهنجو پاڻ
بچائي وئا
جي چَور اڪيلَي چورئون ڪن، سي چورئون هرگز
ڪونه ملن
ڪٺي پاڳئا پلي ڪئين پنگ ڏين، ته به ويلون شيون نه
ورائي وئا
منهنجو جن ۾ وهم گمان ويو، وجي تن کان ميڙ ٿي مون
پڇيو
انڪار ڪري ٿي وئا آليو، پر ماڳنهن منهن تي
مچائي وئا

چورائي ضمير جو نشان رکن، ڪٿي ڌوهه جي مون کان
معافي وٺن
يا دل جِي پرتي دل ئي ڏين، چو ته منهنجو حقّ ڦٻائي
وئا
جيڪي ڏاڍا وڏا ٿا چور ٿين، تن تي نه ڪڏهن ڪِي جوٽئون
ڪڇن
جو بدلي وٺڻ کان ڪونه گُسن، اهي اهڙا هلّ هلائي
وئا
جي حقّ ڪيئون احسان سندن، ۽ ٿورا لائق شان
سندن
پو ڪونه ڪبا ارمان سندن، توڙي مفلس مون کي
بنائي وئا
اِها چوري ڪٿان جي ڪئن به وري
آءُ پاڻ ڏيان منجه پنگ پري
شل طالب مولا پت ڪا پري
اُهو مال ملي جو تِڳائي وئا
ڪافي
اسان تان سچاپي حبيباڻي هستي
رکيل آهه اصلؤن اهو انگ الستي
مٿا محب مالڪ جي مستور آهن
مگر ملڪ ساري ۾ مشهور آهن
ڪئي سون سندن سونهن جي سرپرستي

اسين پرده وارن جا آثار آهيون
اسين ورھ وارن جا وهنوار آهيون
ٿيو صاف سو دوهي دستي بدستي
ڪهين بي نشان جي نشاني ٿياسون
ڪهين بي زبان جي زباني ٿياسون
اسان جي اندر برھ وارن جي بستي
ڪجي ڳالھ ڪهڙي ڪا رازِ نهان جي
اچي واٺ ورتي عجيبن اسان جي
ملي ويئي گهر ويٺي هي سوپ سستي
اسين ڪنهن معطّر جي خوشبو بنئاسون
نه غيرن سندي ڪا خودي خو بنئاسون
اسان ڪئي نه حاصل بلندي مان پستي
فقط مي محبّت جا پيمانا ناهيون
مگر رمز ۽ روح ميخانا آهيون
اسين مرڳو مستن جي هر موج مستي
ڪو مولا جي طالب ۾ مطلوب آهي
ازل کان جو ان ساڻ منسوب آهي
نه ٿي ۽ نه ٿيندي ڪڏهن دل شڪستي

بيت:

نج سنڌي شاعري جو سڀ کان وڌيڪ معروف نمونو بيت آهي، ٻن سٽن جو دوهو جنهن تي پوءِ بيت نالو پيو. بيت جا ڪيترائي اهڙا مثال موجود آهن، جن مان

خبر پوي ٿي ته بيت نه صرف ٻن پر ٻن کان وڌيڪ مصرعن جا پڻ قديم زماني کان موجود آهن، سنڌي بيت تجنيس حرفي جا بهترين مثال آهن. جيڪا سنڌي ٻوليءَ جي هڪ خصوصيت آهي.

بيت عام طرح سان ٻهراڙيءَ جا اڻ پڙهيل سگهڙ به پنهنجي چاڻ ۽ دانائي سان اهڙا ته سهڻا جوڙي ڏيکاريندا آهن جو پڙهندڙ حيران ٿيو وڃن.

بيت سنڌ ۾ قديم زماني کان رائج آهي، شعر جو هي نمونو سپني کان وڌيڪ مقبول ۽ عام فهم آهي. سومرن ۽ سمن جي دور کان وٺي بيت ملن ٿا، پر خاص طرح سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي کي بيتن جو بادشاهه چئجي ته جڳائي ٿو.

سائين طالب المولیٰ به هن نج سنڌي صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. هتي ڪجھ مثال ڏجن ٿا، جيڪي سليس ۾ سهڻي سنڌي ٻولي ۾ چيل آهن. انهن کي ٻهراڙي جا عام ماڻهو به پڙهي ۽ سمجهي سگهن ٿا.

سُرُ مَارُئي

هو هُتِ چيلن چانگَ، مون من هت ماندو ٿئي،
طالب مولا خوشيون، چڻ نينهن ۾ پايان نانگ،
سرسا سانگين سانگَ، ٿي ساريان سنگهارن جا.

سانگي ٿيا ساٿيه ۾، مارئي منجھ ماڙِن،
هو پِٺُن ۾ برسيا وتن، هيءَ ڏُکي ڪئي دردن،

طالب طلبون تن سنديون قلب منجھ ڪڙھن،
الله اباڻن، شل موٽي ملي مارئي.

سُرُ سَسُئِي

لکيو لوھ قلم ۾، منھنجو ٻاروچل سان ٻنگُ،
اکيون آريءَ چام جون، آھن تير تفُنگ،
طالب طلبن تن سندي، ريھي ڏنو رنگُ،
ازلئون منھنجو انگ، لڳو ھوت حبيب سان.

ھلي ھوت پنھل ڏي، ھوءَ ھيڏي ھاڪاري،
ھو ھليا راتو رات ويا، ڪرھا قطاري،
طالب درد فراق ۾، پئي ويچاري واري،
پرت پنھل پاري، مئي پوءِ ملوڪ ٿي.

سُرُ سُھڻِي

پيلو جيئن پڳو، ساھڙ رسيس سير ۾،
انگ ازل ڪان عجيب سان، ھيس لاڪيو لڳو،
سُئِيءَ ساڻ سَڳو، مليس سَڳُ ساھڙ ڪان.
سُرڪَ ھڪڙي ساھڙ جي، سھڻي ڪئي سرشار،
عشق واري عزم ۾، تڪيئين نه تانگھو تار،
اوريان اوري ئي چڙي، پھتي وجي پار،
ڪيئين قرب جي ڪار، نه ساھڙ گڏيس سير ۾.

سُرُ سارنگ

اٿيا اتر پار ڪان، ڪڪر ڪري ڪار،
سوين آهن سونهن جا ساوڻ کي سينگار،
مٿان مينگهه ملار، مندي بيٺا موج سان.

نصيحت جا بيت

تقويٰ ريءَ نه طالب اٿئي حاصل هدايت
اول اچيو عمل تي پو ٿيندي شفاعت
جي چاهين منزل ماڻيان ته رک سالم سعادت
ڪنڌ نه ڦيرج ڪيڏهين وجي سهڙج سلامت
اصل عبادت تقويٰ ساڻ تمام ٿئي

عبادت جو الله سان ويهي نه ڪر واپار
ڏي وٺ واري ڏيهه ۾ ٿيج نه گنهگار
اصلي عبد آهين ڪر عبديت اظهار
ته ٿيندو هر هڪ ڳالهه ۾ مولا مددگار
”طالب الدنيا محنثُ“ بلڪل آهه بيڪار
”طالب العقبيٰ مونثُ“ عورتن آچار
”طالب المولیٰ مذڪرُ“ ٿي مرد مٽيادار
جيتر ٿيبو ڪين ڪي پڪو پرهيزگار
ته قلب جو قرار حاصل ٿيندو ڪونه ڪو

سو ڪڏهن ڪٿندو ڪونه ڪو جنهن حجت هلائي

سهڻي کي سپين پريين ڏني واحد وڏائي
جن ”آئون“ ۽ ”اسان“ ڪيو سي تڙيا توائي
طالب مولا مرد ٿي رک صبر سچائي
جن هلائي هيڏائي تن کي محب مٿي ڪيو

واقعاتي بيت:
انساني زندگيءَ ۾ مختلف واقعا ۽ مرحلا اهڙا ايندا آهن، جن کي سولائي سان وساري ڪين سگهبو آهي. عوامي شاعر ۽ سگهڙ به اهڙن خاص واقعن کي وسارڻ بدران، انهن بابت تفصيل سان شعر ۽ بيت جوڙي انهن کي محفوظ ڪري وٺندا آهن. اهڙن بيتن ۾ سخا، ظلم، عدل، جنگ بيمارين، ڏرتي ڏبڻ، راڄوٽي فيصلن، قبائلي جهيڙن، ڏاڙن، ڦرين، چورين ملڪي خوشحالي علائقائي سونهن ۽ سفر وغيره جا بيت شامل هوندا آهن.
هن قسم جا بيت اسان جي تاريخ جو هڪ اهم حصو آهن. جيڪي اسان کي ان وقت بابت حقيقت کان تفصيل سان آگاهه ڪن ٿا. مخدوم صاحب جن جا به ڪيترا اهڙا واقعاتي بيت چيل آهن. جن انهن يادگار لمحن کي محفوظ ڪري تاريخ جو حصو بنائي ڇڏيو آهن. جن مان ڪجھ مثال طور هتي ڏجن ٿا.

واقعاتي بيت

محبت جا ميلا رات هئا راهوندا ۾
پسي رمز رندن جي روح ڏنا ريلا
وهائيئون وِره ۾ وهواهه سپ ويلا
اچن البيلا رمي اهي راهوندا ڏي

رات رهي راهوندا ۾، ڪئيسون روح رهاڻ
ويراڳي ورونهن لئي، پِري آيا پاڻ،
سوا سوز فراق جي، ڪيئون نه ڪنهن جي ڪاڻ،
طالب مولا طلب ۾، ڪيئون وٺ وراڻ
الله اهي آڻ، وري منهنجي وطن تي.

چندا تي

چندا تي پهچڻ ۾ اجا ٻٺي سال لڳن
پر روسي امريڪي اجهو ٺا وجو ات وهن
ٺاهينداسي ٺاٺ سان هزار هوٽلن
وٺي هلبو حبيب کي ته چندا جا پٽا پون
بلڪل پيٽون ڪبيون سندس ساڻ سڄٽن
پر هتي اج ئي پيو پتو منجهان تصويرن
ته طالب مولا ان ۾ آهه وجود ويرانين
نڪا سبزي سونهن ڪا هو جڙيل مان جبلن
ڪروڙين قسمن ته به هيٺاهون حبيب کان

چوڏهون سن

ساراهيان سچو ڌڻي، جو خالق خلقڻ هار،
ٻيو مير محمد مصطفيٰ، مڙني جو مهندار،
چارئي يار رسول جا، جيئن گلن جا گلزار،
ٻيا ٻارهن ڀڳڙ جي ٿيا، عالم ۾ اظهار،
چوڏهن چوڏس واسطي، اجهو ۽ اڌار،
تهان پوءِ تعريف ۾، آهه سڀ ولين جو وار،
اهو طالب مولا مرد ٿيو، جنهن عشق ڪيو اختيار،
قائم رب ڪلتار، قادر آهه ڪل تي.

چوڏهين سن ۾ چوطرف، ٿيا چڱا مڙس چور،
ڪانگن ڪلاهون پاتيون، ۽ مجروح ٿيا مور،
هنجهه ويچارا هُوس ۾. چٻون ٿيون چڪور،
گهوڙا گهوٽالن اندر، ۽ گڏهه چرن پيا گور،
هرڻ هلندا ٿا وتن، سوين پيدا سور،
اشراف سِڪن عزت لاءِ، اڳتي آهن انور،
مردن سان ميدان ۾، زالون لائن زور،
اڪين وارا انڌ ليا، ڪوڙين آهن ڪور،
سي ٿلن منجهان ٿور، جيڪي طالب مولا مرد ٿيا.
مٿي ڏنل سموري مواد جو گهري، نظم سان مطالعو
ڪبو ته معلوم ٿيندو ته سائين طالب المولىٰ جي لوڪ

ادب سان لاڳاپيل ڪلام ۾ جتي عام چوڻين پهاڪن کي خوبصورت ۽ عام رائج سليس ٻوليءَ ۾ استعمال ڪيو آهي. اتي ڪيترا نوان موضوع پڻ متعارف ڪرايا اٿن، جيڪي هن کان اڳ ڪنهن به شاعر يا سُگهڙ نه ڏنا آهن، مخدوم صاحب جن مداحون مناجاتون، ڏهر، سينگار، هنر، ٺيهه اکريون، مناظرا، ڪافيون ۽ ٻيا بيت لکي ثابت ڪيو آهي ته پاڻ نه صرف عظيم شاعر ۽ نثر نويس آهن، پر لوڪ ادب جي سڀني صنفن جي ڄاڻ ۽ مهارت رکندڙ هڪ سڄاڻ ۽ سالڪ سُگهڙ پڻ آهن، جن سنڌ جي ديسي ۽ نج سنڌي شاعري کي جيئري رکڻ لاءِ نه صرف ڪوششون ورتيون آهن، پر عملي طرح سان ان جي هر صنف تي ڀرپور طريقي سان طبع آزمائي پڻ ڪئي اٿن.

مدد ورتل ڪتابن جا نالا

1- مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ ڪافي، بزم طالب الموليٰ شاخ هالا- 1962ع
2- پروفيسر محبوب علي چنه، ڪشڪول
3- مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“، چپر ۾ چڙيون، مرڪزي بزمِ طالب الموليٰ هالا، 1971ع

4. مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“ ، بي پِير اکيون، مرڪزي بزم طالب الموليٰ، هالا- 1987ع
5. طالب الموليٰ، سدا وسين سنڌڙي، طالب الموليٰ اڪيڊمي، هالا- 1990ع
6. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مداحون ۽ مناجاتون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1959ع
7. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ٿيه اکريون (پاڳو پهريون)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1960ع
8. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، واقعاتي بيت، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1961ع
9. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مناظرا، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1961ع
10. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي سينگار شاعري، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1986ع
11. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڳجهارتون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1969ع
12. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، بيت، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد- 1971ع
13. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، قافيون (جلد پهريون)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو- 1985ع
14. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، قافيون (جلد ٽيون)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو- 1990ع

15- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، هنر، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو- 1992ع

16- مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“، سروري جماعت جو ڏهر ۽ اويسي طريقو (مقالو)، ٽماهي مهراڻ- 1990/1ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو- 1990ع

نوٽ: هن مضمون لکڻ ۾ آئون سائين مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“ جن جي اجازت ۽ رهنمائي لاءِ ٿورائتو آهيان.

”مهراڻ“ ٽماهي نمبر 1991/4ع

ڊاڪٽر مخمور بخاري

عجب عشق آهي اسان جو الستي...

(مخدوم طالب الموليٰ جي شخصيت، فڪر ۽ فن جو جائزو)

سنڌ جي ڇهه سؤ ساله قديم شهر هالا جي علمي ۽ ادبي تاريخ حضرت مخدوم نوح سرورؒ کان شروع ٿئي ٿي. حضرت مخدوم نوح سرورؒ نه رڳو پنهنجي وقت جو عارف ڪامل بزرگ هو، پر ساڳئي وقت قرآن شريف جو فارسي مترجم، مفسر ۽ اوائلي سنڌي بيت چوندڙ شاعر پڻ هو. انهيءَ اعليٰ بزرگ جي اولاد مان ڪيترائي شاعر، عالم، اديب ۽ اهل الله پيدا ٿيندا رهيا آهن، جن ۾ علم و ادب جي حوالي سان خاص طور مخدوم امين محمد ’پکن ڏٽي‘، مخدوم غلام محمد، گل سائين ۽ مخدوم غلام حيدر ذڪر لائق آهن. مخدوم غلام حيدر سياسي توڙي علمي ۽ تعليمي حوالي سان وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون. ان ئي گلدستي جو هڪ

خوبصورت ۽ پنهنجن خيالن ۽ شخصيت سان ديرپا خوشبوءِ چڏيندڙ هستي مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جن به آهن. سندن جنم 4- آڪٽوبر 1919ع تي درگاهه حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي سورهين سجاده نشين مخدوم غلام محمد گل سائين جي گهر ٿيو. گل سائين پاڻ به شاعر، اهل دل، صاحبِ بصيرت ۽ نثرنويس هئا. سندن تصنيفن ۾ ’امل ماڻڪ‘ (نهج البلاغه جو سنڌي ترجمو) ۽ ڪجهه شاعري محفوظ رهي آهي. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جي تعليم ۽ تربيت ان روح پرور علمي ۽ روحاني ماحول ۾ سچاڻ شخصيتن جي زير سايه ٿي. سندن درسي تعليم جي شروعات قرآن شريف پڙهڻ سان ٿي، جيڪا آخوند ولي محمد کان حاصل ڪرڻ شروع ڪيائون(1). جنهن کانپوءِ سنڌي تعليم ماستر عبدالغفور ۽ هالا جي مشهور شاعر، ناول نگار انجم هالائيءَ وٽان حاصل ڪرڻ بعد فارسيءَ جي تعليم شروع ۾ پنهنجي چاچي ۽ عالم، اديب مخدوم غلام حيدر کان حاصل ڪيائون ۽ پڻ مولوي عبدالحئي ڦلپوٽي ۽ مولوي محمد عالم ٻيري واري وٽان پڙهيائون. مولانا عبيدالله سنڌيءَ کان به درس وٺي سندن شاگردن ۾ شامل ٿيا(2). ان ابتدائي تعليم کانپوءِ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جي سندن والد مخدوم غلام محمد ’گل سائين‘ خود تربيت ڪرڻ لڳا ۽ مسلسل ڪين مريدن

وٽ دعوتن تي موڪليندا رهيا ته جهڙيءَ ريت ڪانئن پوءِ ايندڙ پڳدار جي مريدن سان شناسائي ٿئي ۽ پيو ته فطرت کي جهاڳڻ، ماڻهن کي پڙهڻ، سمجهڻ ۽ زماني جا رنگ ڍنگ ڏسڻ مان جيڪو علم ۽ تجربو حاصل ٿئي ٿو، اهو ڪنهن بند ڪمري ۾ ويهي هزارين ڪتاب پڙهڻ سان حاصل نه ٿو ٿئي. اسان ڏسون ٿا ته سندن طبعيت ۾ جيڪا وضعداري، برداشت ۽ سماجي چاڙهه هئي، اها ان تربيت جو ئي نتيجو آهي، جيڪا کين سندن والد مخدوم غلام محمدؒ وٽان حاصل ٿي.

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت طالب المولىٰ،
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ سنه 1944ع ۾ پنهنجي والد جي وصال بعد، درگاهه حضرت مخدوم نوح سرورؒ جا سترنهان سجاده نشين مقرر ٿيا. سڄي عمر ان ذميواريءَ کي احسن نموني سان نباهيندي گذاريائون. ساڳيءَ ريت پنهنجي حياتيءَ کي علم و ادب تعليم، سماج ۽ مثبت سياست لاءِ وقف ڪيائون. زندگيءَ ۾ اڻٿڪ محنت جي ڪري پنهنجي پوئين ڄمار ۾ عليل به رهيا ۽ نيٺ 11- جنوري 1993ع تي هن جهان مان رخصت ٿيا.

شاعر هو، باڪمال هو، اهلِ وفا به هو،
هر دل جو غم شناس، ڪرم آشنا به هو.

’مسند نشين‘ ته ملڪ ۾، آهن گھٽائي پر،
هو هن ’غريبِ شهر‘ جو، غم آشنا به هو.

ان جي نظر سياستِ دوران کان باخبر،
هو ناز جنهن تي سنڌ کي سو رهنما به هو(3).
(علي محمد مجروح)

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ بابت هن مضمون کي مختلف عنوانن ۾ ورهايو ويو آهي، ته جيئن هن گھڻ رُخي شخصيت بابت گھڻو ڪجھ ڄاڻي سگھجي.

سياسي، سماجي ۽ تعليمي خدمتون:

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي شخصيت جا ڪيترائي پهلو آهن، جن ۾ سياست، سماج ۽ تعليم جي شعبي ۾ سندن خدمتون اهم آهن. پاڻ دستياب رڪارڊ موجب 1952ع ۾ هالا ميونسپالٽي جا صدر ۽ 1960-04-02 کان 03-09-1961 تائين چيئرمئن رهيا(4). 1953ع ۾ بنا مقابلي ميمبر سنڌ اسيمبلي منتخب ٿيا. جنهن کانپوءِ ايوب خان جي دور ۾ ٽي ڀيرا قومي اسيمبليءَ جا ميمبر پڻ رهيا. مخدوم صاحب جن جي ذاتي دلچسپيءَ سبب سندن ميزبانيءَ ۾ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو پهريون ڪنوينشن 1- جون 1970ع تي هالا ۾ ٿيو، ان ڏينهن ون يونٽ جي خاتمي جو اعلان

ٿيو هو ۽ شهيد ذوالفقار علي ڀُٽي هالا ڪانفرنس ۾ قوم کي ون يونٽ جي خاتمي جي مبارڪباد ڏني هئي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن کي پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جو پهريون وائيس چيئرمئن مقرر ڪيو ويو.

علمي حوالي سان پڻ مخدوم صاحب جن جو ڪردار اهميت ڀريو آهي. سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب المولي اورينٽل ڪاليج هالا، سنڌ طبيه ڪاليج حيدرآباد، طالب الموليٰ هاءِ اسڪول دادوءَ جا سرپرست رهيا. ڪپري هاءِ اسڪول جي هاسٽل پڻ مخدوم صاحب جي علم نوازيءَ جي يادگار آهي. ان ڪانسواءِ مخدوم طالب الموليٰؒ جن جي طرفان ڪيترن ئي شاگردن کي اسڪالرشپ ۽ سونا تمغا پڻ ملندا رهيا.

ادبي خدمتون:

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ سائين جن پنهنجي مصروف پيراڻي زندگي گذارڻ جي باوجود سنڌي علم و ادب سان لنؤ لاتي ۽ علمي طور پڻ وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاريا، جن ۾ هالا ۾ ”الزمان پريس“ قائم ڪري، ”پاسبان“ ۽ ”الزمان“ اخبارون جاري ڪيائون. ان ڪانسواءِ ”انجمن علم و ادب هالا“ جي سرپرستي ڪندي، 1- نومبر 1952ع تي سروري اسلاميه ڪاليج هالا جي بيت الحڪمت ۾ هڪ عظيم

الشان ادبي ڪانفرنس منعقد ڪرايائون، جنهن جي صدارت هاڪاري عالم ۽ دانشور علامه آءِ.آءِ.قاضي ڪئي. 1950ع ۾ فردوس پبليڪيشن طرفان نڪرندڙ رسالي ماهوار ”فردوس“ جي به هر لحاظ کان رهنمائي ڪندا رهندا هئا، پر جڏهن فردوس جي سنپاليندڙن جا ذاتي اختلاف وڌڻ لڳا ته مخدوم صاحب جن اهو رسالو باقاعده پنهنجي نگرانيءَ ۾ شايع ڪرائڻ لڳا ۽ ان دوران سليم هالائي کي ماهوار فردوس جو ايڊيٽر مقرر ڪيائون. 1952ع ۾ سندن ئي نگرانيءَ ۾ مسٽر جمع خان غريب، ’طالب الموليٰ‘ جي نالي سان ماهوار سنڌي رسالو سيتا شهر مان جاري ڪيو. 1954ع ۾ ”انجمن علم و ادب“ جي هڪ ذيلي شاخ ”اداره روح ادب“ جي نالي سان مخدوم صاحب جن جي نگرانيءَ ۾ قائم ڪري حيدرآباد مان ماهوار ”روحِ ادب“ جي نالي سان سنڌي رسالو شايع ڪيو ويو. سنه 1955ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر مقرر ٿيا. 1956ع ۾ سندن ئي سرپرستيءَ هيٺ حيدرآباد مان ماهوار ”شاعر“ نالي رسالو جاري ڪيو ويو. 1957ع ۾ ”جمعيت شعراء سنڌ“ جا صدر چونڊيا ان ڪانسواءِ 14- آڪٽوبر 1961ع تي حيدرآباد جي بسنت هال ۾ مزاحيه ڪانفرنس پڻ منعقد ڪرايائون. سندن علمي ۽ ادبي خدمتن جي مڃتا ۾ نومبر 1955ع

۾ ”بزمِ طالب المولیٰ“ جوڙي وئي. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا سنه 1961ع کان 1971ع تائين ۽ پيهر 1989ع کان 1992ع تائين چيئرمئن رهيا. ان ڪانسواءِ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، لطيف يادگار ڪائونسل، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، سنڌ اڪيڊمي سنڌ يونيورسٽي (هاڻوڪي سنڌالاجي) جي مشاورت ڪميٽيءَ جا ميمبر پڻ رهيا.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن کي سندن علمي ۽ ادبي خدمتن جي مدِنظر حڪومت پاڪستان طرفان 1965ع ۾ ”تمغه پاڪستان،“ 1992ع ۾ ”هلال امتياز“ جا تمغا مليا ۽ 1991ع ۾ کين ”لطيف ايوارڊ“ جو اعزاز مليو.

تصنيفون:

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جن مٿي ڄاڻايل ادبي سرگرمين جي باوجود تمام گهڻو ادبي پورهيو ڪيو آهي. سندن ترجمي، ترتيب ڏنل ۽ طبع زاد ڪتابن جو تعداد 26 کن آهي، جن جي وچور هن ريت آهي:

1. بهار طالب: شاعريءَ جو پهريون مجموعو، جيڪو 1946ع ۾ هالا مان شايع ٿيو.

2. رباعيات طالب: رباعين جو مجموعو، پهريون پيرو 1946ع ۾ سليم هالائيءَ شايع ڪيو ۽ ٻيو پيرو

1990ع ۾ مخدوم جميل الزمان ”طالب المولىٰ اڪيڊمي“ هالا مان شايع ڪيو.

3. اسلامي تصوف: تصوف جي حوالي سان ترتيب ڏنل مضمونن جو مجموعو 1951ع ۾ شايع ٿيو.

4. شيطان: 1951ع ۾ شايع ٿيو.

5. خودشناسي: ترجمو ڪيل 1952ع ۾ شايع ٿيو.

6. امام غزالي جا خط: امام غزاليءَ جي خطن جو ترجمو 1953ع ۾ شايع ٿيو ۽ ٻيو ڀيرو طالب المولىٰ اڪيڊمي پاران 1994ع ۾ ڇپرو ٿيو.

7. دُرِ ناياب عرف يادِ رفتگان: سنڌ جي چوند مرحوم شاعرن ۽ زندگين جو مختصر احوال. فوٽو ۽ ڪلام سميت الزمان پريس هالا طرفان 1953ع ۾ شايع ٿيو ۽ ٻيو ڀيرو نئين سر واڌاري سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1994ع ۾ شايع ٿيو.

8. مثنوي عقل و عشق: عشق بابت طويل مثنوي، جنهن جي آخر ۾ مثنويءَ ۾ ڪم آندل قرآن شريف جي آيتن جو ترجمو ۽ ڏکين لفظن جي معنيٰ پڻ ڏني وئي آهي. هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو ”اداره روح ادب سنڌ“ طرفان 1955ع ۾، ۽ ٻيو ڀيرو 1983ع ۾ ”بزمِ طالب المولىٰ“ شاخ هالا طرفان شايع ٿيو.

9. ڪچڪول طالب: سندن شاعريءَ جو هيءُ چوٿون مجموعو 1955ع ۾ شايع ٿيو.

10. ڪافي: سنڌي شاعريءَ جي قديم صنف ڪافيءَ تي هيءُ پهريون تحقيقي ڪتاب، پهريون ڀيرو 1958ع ۾ ۽ ٻيو دفعو ”بزمِ طالب المولیٰ“ شاخ هالا طرفان 1962ع ۾ ڇپيو.

11. شانِ سروري: سندن شاعريءَ جو پنجون مجموعو 1958ع ۾ شايع ٿيو.

12. چپر ۾ چڙيون: مخدوم صاحب جي بيتن ۽ ڪافين جو هيءُ مجموعو، پهريون ڀيرو 1971ع ۾ ”بزمِ طالب المولیٰ سنڌ“ پاران ۽ ٻيو ڀيرو 1990ع ۾، ٽيون ڀيرو 2005ع ۾، ۽ چوٿون ڀيرو 2011ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپجي نروار ٿيو.

13. سنڌ جو ساوڻ: هيءَ مثنوي 1982ع ڌاري شايع ٿي.

14. ديوانِ طالب المولیٰ: مخدوم صاحب جي غزلن جو هيءُ ديوان، ”سروري پبليڪيشن“ هالا پاران 1982ع ۾، ۽ ٻيو ڀيرو ”طالب المولیٰ“ اڪيڊميءَ پاران 2011ع ۾ ڇپيو ٿيو آهي.

15. آءُ ڪانگا ڪر ڳالھ: ڪانگ جي ذريعي پرين ڏانهن پيغام اُماڻڻ وارو احوال 426 شعرن جي مثنويءَ ۾ ڇپرو ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب 1982ع ۾ شايع ٿيو.

16.شام و صبح: هيءُ مختصر ڪتاب ”بزمِ طالب المولىٰ“ طرفان 1982ع ۾ ڇپرو ٿيو، جيڪو خود شاعر جو تحرير ٿيل آهي.
17.بي پير اکيون: سندن ڪافين جو مڪمل مجموعو، جيڪو مخدوم صاحب جي هٿ تحرير سان سنه 1987ع ۾ ”بزم طالب المولىٰ سنڌ“ طرفان شايع ٿيو.
18.مصريءَ جون ٿَڙون: مخدوم طالب المولىٰ جي چونڊ ملفوظات تي مشتمل هيءُ ڪتاب- ”طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا“ طرفان 1990ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب جو انگريزي ترجمو 'Pieces of Sugar candy' جي سري سان ڊاڪٽر حبيب الله صديقيءَ ڪيو، جيڪو پڻ اڪيڊمي پاران 1997ع ۾ ڇپرو ٿيو.
19.سدا وسين سنڌڙي: سندن بيتن جو هيءُ مجموعو، ”طالب المولىٰ اڪيڊمي“ هالا پاران 1990ع ۾ شايع ٿيو.
20. آبِ حيات: سندن بيتن ۽ ڪافين جو هيءُ مجموعو، ”طالب المولىٰ اڪيڊمي“ 1990ع ۾ ڇپائي ڇپرو ڪيو.
21.ڇهنڊڙيون: مخدوم صاحب جي قطعن جو هيءُ مجموعو، ”طالب المولىٰ اڪيڊمي“ 1992ع ۾ ڇپائي ڇپرو ڪيو.

22. منهنجو نندپڻ: مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي نندپڻ جي يادگيرين متعلق هيءَ آتم ڪٿا، سندن نالي سان قائم اڪيڊميءَ، 1993ع ۾ شايع ٿي.
23. مضامين طالب المولىٰ: علمي ادبي مضمونن جو هيءُ مجموعو ”طالب المولىٰ اڪيڊميءَ“ پاران 1996ع ۾ پڌرو ٿيو.
24. بهارِستان: سندن رباعين، قطعن ۽ فردن جو هيءُ مجموعو، ’طالب المولىٰ‘ اڪيڊميءَ 1994ع ۾ پڌرو ڪيو.
25.لغات سنڌي مخففات: مخدوم صاحب جي مرتب ڪيل هيءَ لغت، سنڌي ادبي بورڊ، 1994ع ۾ پڌري ڪئي.
26. شانِ حسين: سندن تحرير ٿيل مرثين، منقبتن، نوحن ۽ سلامن جو هيءُ مجموعو 2004ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ بابت پيش ڪيل معلومات جي آڌار تي اسان چئي سگهون ٿا ته سندن سموري حياتي علمي ۽ ادبي سرگرمين ۾ گذري. ان سان گڏوگڏ پاڻ پنهنجي حياتيءَ ۾ چويهه ڪن نثر ۽ نظمن جا ڪتاب لکيائون. هت اسين ٻن مکيه عنوانن هيٺ سندن نثر ۽ نظم جو مطالعو ڪنداسين.

نثر:

مخدوم صاحب نثر ۾ ڏهه ڪتاب لکيا. اسان ڪي هٿ آيل ڪجهه مکيه ڪتابن بابت ترتيب وار جدا جدا بحث ڪجي ٿو:

(1) امام غزالي جا خط:

هيءُ ڪتاب- حجة الاسلام امام غزاليءَ جي چوند خطن جو سنڌي ترجمو آهي، جنهن ۾ امام صاحب رياست جي حڪمرانن کي رياست تي حڪمراني ڪرڻ، عوام جي اهنجن، تڪليفن، ۽ مسئلن جي تدارڪ ڪرڻ ۽ اسلامي نظرين (جنهن موجب رياست اندر رهندڙ هر مذهب، فرقي، رنگ نسل جي فرد کي برابر ۽ بنيادي حق ڏنا وڃن) موجب هڪ رياست کي هلائڻ جو ذڪر ڪيو آهي. امام غزالي پنهنجي هڪ خط ۾ وقت جي بادشاهه کي هن ريت مخاطب آهي:

”اي امير! جيڪڏهن اوهين آخرت ۾ نيڪ بختي ۽ خوشحالي گهرو ٿا ته خداوندي فرمان کي پنهنجو رهنما بڻايو. حق تعاليٰ جي فرمان کانسواءِ چاره جوئي ڪرڻ لاءِ ڪنهين دستور باطل ۾ ڪابه شيءِ تلاش نه ڪريو ۽ نه طاغوتي نظام (شيطاني نظام) جي پيروي ڪريو، پر ڪنهن اهلِ حق جي صحبت اختيار ڪريو، جو شيطان جي چنبي کان آزاد هجي، هو

اوهان کي به انهي چنبي مان آزاد ڪرائي چڏيندو(5).“

”امام غزالي جا خط“ موضوع توڙي مواد جي اعتبار کان اڄ به اهميت ڀريا آهن.

(2) درِناياب عرف يادِ رفتگان:

يادِ رفتگان، مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جو هڪ اهم علمي ڪتاب آهي، جيڪو شاعريءَ جي تاريخ جي با تصوير باب جي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو سنه 1953ع ۾ الزمان پرنٽنگ پريس هالا مان شايع ٿيو، جنهن ۾ ڪل 44 شاعرن جا باتصوير احوال ۽ نمونا خاطر سندن شعر درج ٿيل هئا، جڏهن ته هن ڪتاب جو وڌايل ۽ سڌاريل ڇاپو سنه 1994ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو، جنهن ۾ ڪل به سؤ پندرهن شاعرن جو باتصوير احوال ۽ نمونا خاطر سندن شعر آندو ويو آهي.

’يادِ رفتگان‘ جي پهرئين ڇاپي کانپوءِ وري پنهنجي زندگيءَ جي آخري حصي ۾ مخدوم صاحب جن هن ڪتاب جي مواد ڪٺي ڪرڻ ۽ ان تي نظرثاني ڪرڻ جو ڪم نئين سري سان شروع ڪيو. ان ڏس ۾ مخدوم جميل الزمان جن لکن ٿا:

”... ٻئي ڇاپي جي تياريءَ جو ڪم حضرت قبله مخدوم صاحب جن نومبر 1991ع ۾ شروع ڪيو، ۽

ڊسمبر 1992ع ۾ مڪمل ڪيائون. ان جو مسودو سندن پلنگ تي ساڄي پاسي ڪان رکيل هوندو هو، جنهن تي طبعيت جي ناسازيءَ ۽ بين مصروفيتن جي باوجود وڏي انهماڪ ۽ دلچسپيءَ سان نظرثاني ڪندا هئا(6).“

ڪتاب درناياب عرف يادِ رفتگان جي پهرئين ڇاپي ۾ مخدوم طالب الموليٰ جن مرحوم شاعرن کي غائبانه خطاب ڪيو آهي، لکن ٿا:

”اي ڪاغذي دنيا جا شهريارو! اوهان جون تصنيفون، اوهان جون سدا بهار حڪومتون آهن، ڏسڻ وارن جي اڳيان اوهين نقوش ۽ حروف جو لباس پهري کلندا ۽ ڳالهائيندا نظر اچو ٿا. اوهان شاعريءَ جي مملڪت ۾ شهرتِ عام ۽ بقائي دوام جا اهڙا ته عالي شان ۽ پائدار محل تعمير ڪري ڇڏيا آهن، جو سوين سال اڃا به ساڳئي ساز ۽ سامان سان سينگاريل رهندا. ڪيترائي نسل انهن محلن ۾ ايندا رهندا ۽ آرام ڪندا رهندا(7).“

ساڳيءَ ريت ٻئي ڇاپي ۾ مخدوم صاحب شاعرن کي منظوم خطاب ڪيو آهي، جيڪو 5- ڊسمبر 1991ع جو لکيل آهي.

’يادِ رفتگان‘ ۾ شامل مواد جي ترتيب به بنيادي قسم جي آهي، جنهنڪري هيءُ ڪتاب پڙهندڙن وٽ سانيڍڻ جهڙو ته آهي ئي، پر اديبن، شاعرن، نقادن ۽

محققن وٽ حوالاجاتي نوعيت جهڙي حيثيت پڻ رکندڙ آهي. شمشيرالحيدري ڪتاب جي مواد جي حوالي سان ڇپائيندڙ نوٽ ۾ لکي ٿو:

”يادِ رفتگان ۾ مختلف دورن، مختلف هنڌن، مختلف صنفن ۽ مختلف فڪري مڪتبن جي شاعرن کي چونڊيو ويو آهي. جيتوڻيڪ انهن جو تمام مختصر تعارف ڏنو ويو آهي، پر تڏهن به هرهڪ جو جنم ۽ موت جو سن، رهائش جو هنڌ، روزگار جو وسيلو، تعليم، شوق، شغف، شاعراڻو مرتبو ۽ شاعريءَ جو نمونو، سڀ ضروري معلومات اهڙي طرح ڏني وئي آهي، جو ’يادِ رفتگان‘ فوتي شاعرن جي هڪ مستند ڊائريڪٽري بنجي پئي آهي، جيڪا حوالي جي ڪتاب طور ڪتب ايندي.“

(3) ڪافي:

هيءُ ڪتاب به موضوع جي اعتبار کان سنڌي زبان ۾ اهم جاءِ والاري ٿو، ڇاڪاڻ ته هن صنف جي فن بابت هيءُ ڪتاب اڄ ڏينهن تائين واحد ڪتاب آهي. ڪافي، سنڌي شاعريءَ جي مقبول صنف رهي آهي. سمورن ڪلاسيڪل شاعرن (شاهه لطيف کانسواءِ) ڪافي چئي آهي. حقيقت ۾ ڪافيءَ جو تعلق موسيقيءَ سان آهي، تنهنڪري موسيقيءَ جي ڄاڻ رکندڙ ئي ڪافي ڳائي سگهي ٿو.

مخدوم صاحب جي هن ڪتاب ’ڪافي‘ ۾ شامل مواد ڪي مختلف عنوانن ۾ ورهائي جدا جدا رکيو ويو آهي، جن مان ڪي عنوان هن ريت آهن:

سنڌي تهذيب، سنڌي ٻولي، موزون ۽ غير موزون شاعري، بيت، وائي، ڪافي، ڪافيءَ جا گهاڙيٽا، ڪافي لکڻ جو طريقو، ڪافيءَ جو مضمون، ڪافيءَ جي زبان، ڪافي ۽ گيت، ڪافيءَ جي ڳائڻ جو طريقو، ڪافي، راڳ ۽ راڳيندڙ، ڪافي ۽ ساز وغيره

مٿي ڏنل موضوعن جي فهرست مان آسانيءَ سان ڪتاب ۾ شامل مواد جي اهميت جو انداز ڪري سگهون ٿا. موضوع جي اعتبار کان مخدوم صاحب وائي ۽ ڪافيءَ جي بنيادي فرق کي ظاهر ڪندي لکن ٿا:

”وائي ۽ ڪافيءَ ۾ ڪو فرق آهي ته فقط گهاڙيٽن جو آهي. باقي نه مضمون ٿو ڦري، نه مفهوم، نه لفظ ٿا ٻئي قسم جا اچن، نه محاورا ۽ نه خيال ئي ڪي جدا جدا آهن. وائيءَ جي مصرع هروپرو هڪ سٽي ڪانه ٿي ٿئي، مثلاً: شاهه جي رسالي ۾ هڪ وائي آهي، ان جي هر مصرع ۾ ٻه ٻه سٽون آهن.

ڪافيءَ ۽ وائي جيڪڏهن ٻه جدا صنفون هجن ها ته انهن ۾ مداح ۽ مولود وانگر مضمون جو فرق به هجي

ها. جيئن ’غزل‘ ۽ ’هزل‘ ٻه شيون آهن، اگرچه ٻنهي جا گهاڙيٽا ساڳيا ئي آهن.“

وائي ۽ ڪافي جي فرق بابت مخدوم صاحب جن جو اهو خيال درست آهي ته هي ٻئي صنفون فقط گهاڙيٽن سبب آهن ۽ شاعريءَ ۾ هيئت ئي بنيادي شيءِ آهي، جنهن تي خيال جي اڏاوت ٿئي ٿي، تنهنڪري ظاهري طور هڪ جهڙائي رکندڙ گهاڙيٽا، شاعر جي ذهن ۾ واضح هجڻ گهرجن ته ساڳي وقت ان گهاڙيٽي جي ابتدا بابت ڄاڻڻ، نقاد پاڻ لاءِ اهم سمجهي ٿو. ان ئي جذبي تحت مخدوم صاحب لفظ ڪافيءَ جي اصل بابت پڻ ڪتاب ۾ بحث ڪندي آخر ۾ اها راءِ قائم ڪئي آهي ته:

”سنڌي ۾ هي جيڪو ”ڪافي“ جو استعمال ٿئي ٿو، سو بنهه غلط آهي، ڇو ته ان لفظ مان بيت يا شعر وغيره جي معنيٰ اصل ڪانه ٿي نڪري. دراصل هي لفظ ”قافيه“ آهي، جنهن مان ”قافي“ لفظ بمعنيٰ الڪلام المقفه آهي، يعني قافيي سان ٺهيل ڪلام، بيت، شعر وغيره.

هن اقتباس مان جيڪا اهم ڳالهه اسان جي سامهون آئي آهي، ته لفظ ’ڪافي‘ حقيقت ۾ ’قافي‘ آهي. جيڪڏهن هن ڪي قافيه جي نسبت سان ’قافي‘ سڏجي ته قافيو ته هر پابند شعر ۾ موجود هوندو آهي، پر جيئن ته هر

پابند شعر ڳائي/جهونگاري نه ٿو سگهجي، پر ساڳي وقت ’ڪافي‘ جو تعلق گهڻي پاڳي راڳداريءَ سان آهي، تنهنڪري لفظ ’ڪافي‘ جي بجاءِ ’قافي‘ وڌيڪ وزندار محسوس ٿئي ٿو.

ڪتاب ’ڪافي‘ ۾ جنهن بنيادي شيءِ جي کوٽ محسوس ٿئي ٿي، اهو پهلو آهي: ”ڪافيءَ جا گهاڙيٽا“، توڙي جو مخدوم صاحب جن ڪتاب ۾ مٿيون عنوان ته قائم ڪيو آهي، پر خبر ناهي ڇو هن عنوان تي پنهنجي عالمانه سوچ ۽ عام فهم اسلوب سان، اسان جي رهنمائي نه ڪئي اٿن، جڏهن ته پاڻ ان کوٽ کي محسوس ڪندي لکيو اٿن ته: ڪافيءَ جا گهاڙيٽا لامحدود آهن، جن بابت جدا ڪتاب ’ڪافي جا گهاڙيٽا‘ لکبو، پر سنڌي ادب اهڙي شاهڪار ڪتاب کان محروم ٿي رهيو. تازو راقم جڏهن سچل سرمست تي تحقيق ڪري رهيو هو ته سچل سرمست جي شاعريءَ جي فن بابت لکندي، ان جي ڪافيءَ جي گهاڙيٽن بابت پڻ تفصيل سان لکندي درازي شاهه جي مروج ڪيل سٺ کان وڌيڪ نمونن کي مثالن سان پيش ڪيو. اها ڪوشش ڇڻ مخدوم صاحب جن جي ان رهيل ڪم جي تشنگيءَ کي پورو ڪرڻ خاطر ضرور ڇئبي.

مضامين طالب المولىٰ:

هن سِري هيٺ مخدوم صاحب جن جا ٻائيتاليهه مضمون شايع ٿيل آهن، جيڪي سائين جن 1950ع کان 1993ع تائين مختلف وقتن تي لکيا ۽ پڙهيا. هن ڪتاب ۾ شامل مضمون هيٺين مکيه موضوعن ۾ ورهايل آهن: (1) مذهب، (2) لطيفيات/ اشارتِ شاهه،(3) تاريخ، (4) سوانح، (5) تحقيق/تنقيد، (6) ادب لطيف، (7) خطبا.

هنن مکيه عنوانن هيٺ آيل سمورا مضمون، ٻولي ۽ اسلوب جي اعتبار کان سادا ۽ عام فهم آهن، جنهنڪري هر پڙهندڙ انهن مضمونن مان لطف اندوز به ٿئي ٿو ته اصل پيغام کي به آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو، اسان جيڪڏهن هڪ نهار هن ڪتاب جي مکيه مضمونن تي وجهنداسين ته اسان هنن مضمونن جي اهميت جو ڪاٿو لڳائي سگهنداسين.

ڪتاب ”مضامين طالب المولیٰ“ ۾ لسانيات جي حوالي سان پڻ مواد شامل آهي، جنهن ۾ مضمون ”دٻ دونهين ۾“ هڪ معلوماتي مضمون آهي، جيڪو هڪ اصطلاح جي وضاحت طور لکيو ويو آهي. جنهن ۾ ڪنهن اصطلاح يا لفظ جي بنياد معلوم ڪرڻ وارو فارمولو موجود آهي. هيءُ مختصر پر دلچسپ مضمون آهي. ’دٻ دونهين ۾‘ اصطلاح جي تشريح ڪندي مخدوم صاحب جن لکن ٿا:

”جڏهن اول اول بندوق ايجاد ٿي ۽ ڪثرت سان استعمال ۾ آئي، تڏهن ئي ڪنهن جي زبان مان اوچتو اهو جملو نڪتو ته عام استعمال ۾ آيو، تشريح هن طرح آهي ته ان وقت جي بندوقن کان وڏيڪ بارود بندوق ۾ پئجي ويندو هو، چو ته بارود جو ڪو مقدار مقرر ڪونه هوندو هو ۽ وري هٿ سان ئي لپ پري وجهڻو پوندو هو ۽ وري بارود به نئون ايجاد ٿيل، تنهنڪري بندوق جي فائر ٿيڻ بعد ڪيتروئي وقت دونهون هوا ۾ شامل هوندو هو.

مطلب هيءُ ٿيو ته اجا دشمن جي فائر جو دونهون غائب ئي نه ٿئي ته تون هڪدم ان تي بي پناهه حملو ڪري ڏي. ان مضمون ۾ مطلب ڪي ڪنهن سگهڙ ٿورن ئي لفظن ۾ چيو: يعني ته ”دٻ دونهين ۾(12).“

هن ڪتاب ۾ شامل هڪ ٻيو مضمون ”فردوسِ سخن“ به ان ئي سلسلي جي ڪڙي آهي، جنهن ۾ ڪن لفظن جي لغوي ۽ اصطلاحي معنيٰ ڏئي، ان بابت مختلف شاعرن جا شعر ڏنا ويا آهن. 1953ع ۾ لکيل هيءُ مضمون چڻ ڪنهن شاعر جي خاص لغت جوڙڻ جو بنيادي خاڪو آهي.

ڪتاب ’مضامين طالب الموليٰ‘ ۾ ’ديوانِ طالب الموليٰ‘ جو مهاڳ به شامل ڪيو ويو آهي. جيڪو علم

زبان جي حوالي سان اهم ۽ ڪارائتو آهي، جنهن ۾ سنڌي الف- ب جي ٻاونجاهه اکرن جي پڻيءَ متعلق بحث ٿيل آهي. مخدوم صاحب جي خيال موجب مذڪوره پٽي ۾’ڙھ‘’لھ‘،’ھه‘،’نھ‘، ’ٺھ‘، ’تنوين‘ ۽ ’غنه‘ اکرن جو اضافو ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ سنڌي الف- ب جي پٽيءَ ۾ ’گھ‘ ۽ ’جھ‘ جهڙا اکر شامل آهن. مخدوم صاحب جن جي خيال موجب مذڪوره اکر عام جام لکيا پڙهيا وڃن ٿا، تنهنڪري ڇاڪاڻ ته مرڪب اکر اڳ به پٽيءَ ۾ موجود آهن، سي هي اکر به پٽيءَ ۾ شامل ڪجن. اهڙي خيال سان سنڌي الف- ب جي پٽي اڃا به طويل ٿيڻ جو خدشو آهي. ساڳئي وقت موجوده وقت ۾ پٽيءَ کي گهٽائڻ جهڙا خيال به موجود آهن. بهرحال هيءُ مهاڳ لساني حوالي سان هڪ نئين بحث کي جنم ڏئي رهيو آهي. جنهن تي لسانيات جي ماهرن کي تفصيل سان خيال آرائيءَ جو حق حاصل آهي.

اشارتِ شاهه (لطيفيات) سري هيٺ لکيل مضمونن ۾ مخدوم صاحب، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ بابت مختلف نُڪتن تي پنهنجا خيال پيش ڪيا آهن، خاص طور شاهه صاحب جي شعرن جي لفظي معنيٰ جي حوالي سان گفتگو ڪندي، انهن شعرن جي تشريح پڻ ڪئي آهي ته ٻئي طرح لطيفيات جي عالمن سان مدلل اختلاف به

رکيو اٿن. اهڙيءَ ريت مذڪوره مضمون شاهه صاحب جي باري ۾ ڄاڻ ڏيندڙ ۽ بيتن جون نيون معنائون ٻڌائيندڙ اهم مضمون آهن.
مذڪوره ڪتاب جي هڪ مضمون ”خواجه حافظ شيرازي ۽ شاهه ڀٽائي“ ۾ مخدوم صاحب جن شاهه ڀٽائيءَ بابت ترقي پسند سوچ کي ظاهر ڪندي هڪ اهم نُڪتي طرف اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي، ته ڀٽائي سرڪار بحيثيت انسان پنهنجي شاعريءَ ۾ سمورا انساني جذبا ويهي اُٿيا آهن، تنهنڪري هروڀرو ان جي شاعريءَ کي فقط مذهبي شاعري ڪري پيش نه ڪرڻ گهرجي؛ ڇاڪاڻ ته هڪ انسان جي حيثيت ۾ ڀٽائي صاحب پڻ جدا جدا جذبن ۽ احساسن کي اظهاريو آهي يعني هُن وٽ علحده احساس آهن، جيڪي مذهبي به آهن، روحاني به، رومانوي به ته انقلابي به آهن.
اسان ڏسون ٿا ته شاهه لطيفؒ اهڙو شاعر آهي، جنهن وٽ موضوعن ۽ مضمونن جو ڪوبه ڪاٿو ئي ناهي، هن الله جي هيڪڙائي، رسولﷺ جن جي اطاعت، انسان دوستي، روحانيت، تاريخ کان ويندي انساني سپاءَ، خواهشن، حساسيت، حسناڪيت تائين ته ٻئي طرف درياهه رستي وڻج واپار، ۽ دريائي جيوت تائين

لاتعداد موضوع ۽ مضمون ويهي پنهنجي آفاقي ڪلام ۾ سمو هيا آهن.
ساڳي ئي ڪتاب ۾ شامل لطيف سائينءَ جي عرس تي ٿيل ادبي ڪانفرنس ۾ ڪيل صدارتي خطبي ۾ شاهه جي راڳ جي حوالي سان گفتگو ڪندي، ڪن اهم نُڪتن بابت اشارو ڪيو ويو آهي، جن ۾ هڪ ته سنڌ ۾ راڳداريءَ جي حوالي سان استاد ۽ شاگرد وارو سلسلو ختم ٿيڻ واري رجحان تي ڏک جو اظهار ڪندي مخدوم صاحب چون ٿا:
”اهڙيون درسگاهون هجن جتان فنڪار تيار ٿي نڪرن.“ اڄ اهڙن ادارن جي کوٽ جي شدت سان احساس ٿئي ٿو ته مڪمل سکيا ڪانسواءِ ڳائڻ جي ميدان ۾ لٿل شهسوار سنڌي موسيقيءَ کي عروج ڏانهن وٺي وڃڻ بجاءِ اُن جي تباهيءَ ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪري رهيا آهن ۽ ٻيو ته ڀٽائيءَ جي پڙ ۾ ڪي نيون ڌُنون ڳائڻ گهرجن، جنهن سان ڀٽائيءَ جي راڳ کي وڌيڪ تقويت ملي.
’هالن جا مخدوم صاحب ۽ ڀٽائي‘ هڪ اهم مضمون آهي، جنهن ۾ ڪن عالمن طرفان پيش ڪيل اهو خيال ته پنجون پاڳون ’مخدوم مير محمد عرف مخدوم مير پير‘، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو مخالف هو. مخدوم صاحب ان ڳالهه جو دليلن سان جواب پيش ڪندي ثابت

ڪيو آهي ته هيءَ ڳالهه مفروضو آهي، ان کان وڌيڪ ٻيو ڪجهه به نه آهي. خود شاهه صاحب جي حياتيءَ تي نظر وجهڻ سان هڪ ڳالهه چٽي نظر اچي ٿي ته ڀٽائي صاحب پنهنجي حياتي ۾ ڪٿي به مرشد ۽ مريد وارو سلسلو نه جوڙيو، نه ئي اسان کي ڪا ايڏي وڏي جماعت هن سيد سڳوري سان گڏ نظر اچي ٿي. جنهن سبب نو لکي گودڙيءَ واري پير صاحب کي ڪو خطرو هوندو. ڀٽائي سيلاني فقير هو، هن فطرت کي جهاڳي حقيقت جو علم حاصل ڪيو هو. هن جو ڀٽ تي آباد ٿيڻ وارو عرصو به ڪو سندن حياتيءَ جو آخري ڏهن سالن جو آهي؛ ساڳي وقت اها به ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته الله وارا نيڪ فرد ڪڏهن به دنيا جي حرص هَوس، هٺ ۽ تڪبر پويان نه ڊوڙندا آهن ۽ نه ئي اهڙين خسيس شين جي لاءِ پنهنجي جماعت کي وڌهڻ لاءِ اُتساهيندا آهن. هڙي قسم جون ڳالهيون يا مافوقِ الفطرت ڪرامتون بزرگن جي بيان ۾ عام ڪرڻ سنڌ ۾ رواج بڻجي چڪو آهي. تنهنڪري انهن ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ جي بجاءِ بزرگن جي تعليمات جي روشنيءَ ۾ سندن حياتيءَ کي ڏسون ۽ پرکيون.

مذڪوره ڪتاب جو هڪ ٻيو اهم ڪارائتو مضمون آهي، ”سروري جماعت جو ’ڏهر‘ ۽ اويسي طريقو“، هن مضمون ۾ مخدوم طالب المولىٰ سائين جن ٻن اهم

نُڪتن تي ويچار ونديا آهن: (1) شاعريءَ جي صنف ’ڏهر‘ بابت ۽ (2) اويسي طريقي بابت.

’ڏهر‘، مخدوم نوح سرورؒ جي مريدن سماع وانگر چوڻ شروع ڪيا، جن ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابه ڪرام ۽ پين الله جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف تي مضمون آڻيا آهن. ڏهر چوڻ جو سلسلو فقط سروري جماعت اندر موجود آهي ۽ تصوف جي ڪنهن به سلسلي ۾ اهو طريقو رائج ناهي. سروري جماعت جي ڪيترن ئي شاعر مريدن ڏهر چيا آهن، جن ۾ منثار فقير راڄڙ خاص ذڪر لائق آهي، جنهن جو ’ڏهرن‘ جو مڪمل مجموعو ’رسالو رهنمائي‘ پڻ شايع ٿيل آهي. مخدوم صاحب هن مضمون ذريعي شاعريءَ جي هڪ خاص صنف ۽ سروري جماعت جي هڪ خاص طريقي ’ڏهر‘ چوڻ ڏانهن اسان جو ڌيان ڇڪايو آهي ته ٻئي طرف هن مضمون ۾ مخدوم نوح سرورؒ جو اويسي هجڻ، اويسي طريقي بابت پڻ مدلل علمي حوالي سان گفتگو ٿيل آهي. بهرحال ٻن مختلف حوالن جي ڪري هيءُ مضمون، پنهنجي موضوع ۽ مواد سبب نهايت ڪارائتو آهي.

مجموعي طرح ڏسو ته مذڪوره ڪتاب ۾ هڪ ئي وقت تي ڪيترائي موضوع، مضمون ۽ عنوان قائم ٿيل

آهن. مذهب کان سياست تائين، تاريخ کان لطيفيات تائين، ادب کان لسانيات تائين گهڻا موضوع آهن، جن سان نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو ويو آهي.

لغات سنڌي مخففات:

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن پنهنجي تحريرن ۽ تقريرن ۾ اڪثر لفظن جي معنائن ۽ ٻوليءَ جي لساني پهلوئن جو ذڪر ڪيو آهي، پر سندن مڪمل لسانياتي سوچ سمجهه جو ڀرپور مثال ”لغات سنڌي مخففات“ آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جا مخفف ڏاڍي ڏيان سان پيش ڪيا ويا آهن. گرامر جي اصولن موجب لکت ۾ لفظ مڪمل ڏنا ويندا آهن، جڏهن ته عام رواجي ڳالهائڻ ۾ اڪثر لفظن جا ڪجهه اکر حذف ٿي ويندا آهن ته اُن سان گڏوگڏ شاعريءَ ۾ عروض جي قاعدن سبب ڪٿي لفظن جا مخفف بڻبا آهن.

ڊاڪٽر غلام علي الانا ”سنڌي لغات مخففات“ جي مقدمي ۾ لفظن جي مخفف جا اصول بيان ڪندي لکي ٿو:

”مطالعي دوران اهو معلوم ٿيو آهي ته لفظن جا مخفف روپ ڪنهن ذوقيبازيءَ سان يا بيقاعدي نموني نٿا حاصل ڪجن، پر اُن لاءِ به ٻوليءَ جي ارتقا دوران ڪي اصول يا قانون ٺهي ويندا آهن. مثال طور هِيٺيان

اصول عام طور لفظن جي مخففات لاءِ ڪارفرما هوندا آهن، مثلاً:
(i) سنڌي (ادغام) وارا اصول ۽ قانون
(ii) شاعري يا نثر وارين صنفن ۾ ٻوليءَ جي استعمال ۾ لفظن جو مخفف روپ وٺڻ
(iii) روزمره واري ٻولي ۽ عام گفتگوءَ واري ٻوليءَ ۾ لفظن جو سُسڻ وغيره(13).“
مطلب ته لفظن جا مخفف پڻ لسانياتي اصولن موجب ئي جنم وٺن ٿا، جن کي سوچي سمجهي ئي پيش ڪري سگهجي ٿو. مخدوم طالب المولىٰ جن پهريون پيرو سنڌي زبان ۾ هن قسم جو ڪم سرانجام ڏيندي سنڌي لفظن جي مخفف جي لغت تيار ڪئي.
جنهن جي مواد جي ورهاست موجب مختلف بابن ۾:
اسم، ضمير، صفت ۽ ظرف؛ اسم عام، مؤنث؛ مصدري لفظ؛ ۽ ٻئن لفظن جا مخفف.
مجموعي طور پٽيءَ جي ٻاونجاهه اکرن مان 43 اکرن تي ڪل ارڙهن سو لفظن جون مخفف صورتون پيش ٿيل آهن.
سنڌي زبان جي هيءَ پهرئين نرالي لغت پنهنجي دور جو نه رڳو سنڌي لغت نويسيءَ ۾ نئون پر هڪ جديد اهڃاڻ آهي. هن ڪم کانپوءِ سنڌيءَ ۾ مختلف نوعيت جون لغتون پڻ جوڙڻ جو رواج پئجي چڪو آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا”سنڌي لغات مخففات“ جي اهميت بابت لکي ٿو:

”هيءَ لغات گهڻ ڪارج واري لغات آهي. هن ۾ اڪيچار خصوصيتون آهن، جن جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. هن لغات جي مدد سان لفظن جا ذاتو، اُچار، اشتقاق، ٻوليءَ ۾ لفظن جي معنيٰ، سمجهاڻي ۽ وياڪرڻي ڪارڻ معلوم ڪري سگهجن ٿا. هن لغات جي مطالعي سان لساني، وياڪرڻي، تهذيبي تمدني ۽ ثقافتي ڳالهيون، نُڪتا ۽ حقيقتون سامهون اچن ٿيون، جن جي ڇنڊڇاڻ ڪي بنياد بنائي ڪئين ڪتاب به لکي سگهجن ٿا(15).“

منهنجو نئيڊپڻ:

مخدوم طالب المولیٰ سائين جن جي يادگيرين تي مشتمل هيءُ ڪتاب بنه مختصر ئي سهي، پر مصنف بابت بنيادي ڄاڻ ڏئي ٿو. سنڌن ولادت، ننڍپڻ، درسي تعليم، والد بزرگوار مخدوم غلام محمد ’گُل سائين‘ وٽان تربيت، زماني شناسيءَ جو علم ۽ شاعريءَ ڏانهن رغبت جهڙي ڄاڻ، هن مختصر مضمون مان ملي ٿي. مخدوم صاحب هيءَ معلومات بيماريءَ جي حالت ۾ لکي، جنهن کي سنڌن صد لائق پوٽي، اديب، شاعر ۽ محقق مخدوم جميل الزمان ڪتاب جي صورت ۾ ترتيب ڏئي، ان تي ضروري حاشيا لکي، شايع ڪرائي

هڪ وڏي علمي، سياسي ۽ روحاني شخصيت جي زندگيءَ جي ابتدائي دور ڪي نهايت شانائتي انداز ۾ دنيا آڏو آڻيندي محفوظ بڻايو آهي.

مصري جون تڙون:

هيءُ ڪتاب، مخدوم طالب المولىٰ سائين جن جي چوند علمي نُڪتن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ سمورن موضوعن بابت سندن ذاتي خيال پيش ٿيل آهن، جيڪي علمي حوالي سان نهايت ڪارآمد ۽ مفيد آهن. هت نموني خاطر سندن ڪجھ قول نقل ڪجن ٿا:

¬ هي دور آزاد غلامي جو آهي.

¬ دنيا عظيم ايڪسيڊنٽ آهي.

¬ اڄڪلھ سياسي ۽ نظرياتي اختلاف دشمنيءَ جا پيا نالا آهن.

¬ ماڻهوءَ جي نيت پرڪٽي هجي ته ان سان راند ڪجي.

¬ ڪنهن جي طبعيت سمجهٽي هجي ته ان سان گڏ شڪار ڪجي.

¬ ذهني ڪيفيت چهري مان معلوم ٿيندي آهي.

¬ عشقبازي ٻي شيءِ ۽ عيش بازي ٻي شيءِ ٿيندي آهي(16).

ب: شاعري:

هن عنوان هيٺ اسان مخدوم طالب الموليٰ سائينءَ جي شاعريءَ جو مطالعو صنف وار ڪنداسين.

غزل:

غزل، مخدوم صاحب جن جي محبوب صنف آهي. سندن غزل جو مڪمل ديوان ’ديوان طالب الموليٰ‘ جي سري سان شايع ٿيل آهي. هن ديوان جي مقدمي ۾ سائين جن سنڌي الف- ب جي پٽيءَ ۾ ڪجھ اکرن جي اضافي بابت بحث ڪيو آهي. هن ديوان ۾ انهن اکرن تي به غزل پڻ شامل ڪيا ويا آهن.

مخدوم طالب الموليٰ جن غزل کي ڌاري صنف جيان ئي قبول ڪيو آهي، پر باوجود ان جي سندن غزل نهايت خوبصورت آهن.

سندن اهڙي هڪ خوبصورت تشبيه جو ذڪر به ڪجي، جنهن ۾ سڄڻ جي ڪارن وارن کي ڪاري رات سان پيٽن ٿا، چون ٿا:

رشڪِ بخت سيه رشڪِ تاريڪ شب هن جا زلفِ دوتا خوشنما خوشنما

الله الله جبين ضوفشان جلوه گر، جلوه گر يا خدا يا خدا!

مخدوم صاحب جڏهن غزل لکي رهيو هو يا ديوان مرتب ڪري رهيو هو، ان وقت يقيناً سندن آڏو هالا جي شاعرن جا ديوان موجود هوندا، خاص طور

”ديوان گل“ ته سندن اڳيان رهيو، چاڪاڻ ته ”ديوان گل“ سنڌي غزل جي عمارت جوڙيو بيٺو آهي ۽ ٻيو ته مخدوم صاحب جن پنهنجي ديوان جي مهاڳ ۾ ”ديوان گل“ جا حوالا ڏنا آهن.

مخدوم طالب الموليٰ پنهنجي غزل ۾ ڪيترائي نوان موضوع شامل ڪيا آهن. زماني جي حالتن بابت فڪرمند آهن. وقت، پکيءَ جيان اڏامندو ٿو وڃي، واريءَ جيان مُٺ مان کسڪندو وڃي ٿو، پر جيئن جيئن وقت تبديل ٿئي ٿو ته ان سان گڏ هو مقرر ٿيل اخلاقي قدرن کي به اورانگهي ٿو. اسان گذريل ڪيترن ئي ڏهاڪن کان ڪيترن ئي اخلاقي مونجهارن ۾ مبتلا آهيون، جنهن سبب هڪ اهڙو نسل پيدا ٿي رهيو آهي، جيڪو پنهنجن اعليٰ قدرن جي بجاءِ ٻين سوسائٽين جي طرز انداز کي اختيار ڪرڻ ۾ فخرمند آهي، نه رڳو ايترو، پر ان اثر هيٺ هو ڪيترن ئي غير اخلاقي قدمن کي به درست سمجهي رهيو آهي. ان پس منظر ۾ مخدوم صاحب خوب چيو آهي:

عجب آهي زماني جا سڀئي اطوار مٽجي ويا،
وڏا سردار مٽجي ويا، وڏا پوتار مٽجي ويا.

اهو اخلاق، اها الفت، اها تهذيب ڪانهي ڪا،
غريبن ۾ اڃا ڪجھ آهي، پر زردار مٽجي ويا.

نه عزت هاڻ اشرافن جي محفوظ آهي اي يارو،
وڏن تي چا ميار آهي جو ننڍڙا ٻار مٿجي ويا.

زماني جون حالتون ڇا بدليون، اسان مان سهپ، برداشت، خلوص، سڪ، احترام ئي موڪلائي رهيو آهي. مقدس عبادتگاهن جو تقدس به پائمال ڪرڻ کان نٿا ڪيٻايون. مسجدون دهشتگرديءَ جي ور چڙهي ويون آهن، خانقاهون ذاتي مفادن لاءِ استعمال ٿي رهيون آهن. ان صورت ۾ عام فرد ڪيڏانهن وڃي، اهو بنيادي سوال آهي. مخدوم صاحب ان پس منظر ۾ چون ٿا:

پناهون خانگاهن ۾ ملي سگهيون نه اي زاهد!
تڏهن ميخاني ڪي ۽ ان جي پيمانن کي پوڇيون ٿا.

اسان کان ڪانه بدعت ٿي سگهي خرقه نوازيءَ جي،
خدا جو سنهن ته بس چاڪِ گريبانن کي پوڇيون ٿا.

پر اها فراريت آهي، مسئلي جو حل ناهي، ڪنهن مستقل حل ڏانهن. اسان جي سوچ جو سفر ناهي، اهو عارضي پٽو آهي. حقيقت جي تلاش اسان کي ئي ڪرڻي پوندي. مخدوم صاحب ان مستقل حل ڏانهن اسان کي وٺي وڃي رهيا آهن، جتي دنيا جا هي سپ رنگ ڊاهڻا پوندا، چون ٿا:

اها پيري ۽ مخدومي به، هڪڙو ڍنگ اڄ آهي،
فقط رندن سان الفت آهه، مستانن کي پوڇيون ٿا.

وري اڳتي پنهنجي حالت بابت چون ٿا ته کين هن مالداريءَ جي خواهش جي بجاءِ فقرائيءَ ۾ موج ماڻڻ جي خواهش آهي:

ناهه خواهش مالدارن ۾، ٿيان داخل ڪڏهن،
مون کي فقرائي مزي جي، مالداري ٿي نصيب.

”ديوان طالب المولىٰ“ ۾ انساني مزاج کي به چٽيو ويو آهي. ڪي بنهه ننڍڙيون ڳالهيون جڏهن شاعر بيان ڪندو آهي ته اهي وڏيون محسوس ٿينديون آهن. اهڙوئي هڪ خيال مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي هڪ غزل ۾ چٽيو آهي، ته هر فرد پنهنجي اندر ۾ هڪ الڳ ڪائنات رکي ٿو. هن جون ترجيحات پسند ناپسند جدا جدا ٿين ٿيون، جيڪو فطري اصول آهي، ان ڪيفيت کي مخدوم صاحب ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو آهي:

هر ڪنهن جي ٿيندي آهه طبعيت جدا جدا،
رنگِ وفا جدا ۽ محبت جدا جدا،

واعظ رڳو مبالغو ۽ رند صفا گو،
قدرت بنائي آهه ئي فطرت جدا جدا.

عشق، شاعريءَ جو بنيادي محرڪ آهي، جيستائين اهو جذبو جاڳي نه ٿو، چٽنگ جيان ڏُکي نه ٿو دکي، دکي باهه جهڙو پنيٺ نه ٿو پڙڪائي، ان وقت تائين شاعريءَ جو وجدان پنهنجي اظهار جي حالت تائين پهچي نه ٿو سگهي ۽ عشق ئي اهو جذبو آهي، جيڪو يار جي در تي جهڪائي ٿو ته سچڻ خاطر جڳ جهان سان وري ويڙهه ڪائڻ جي همٿ به ڏئي ٿو. مخدوم صاحب به هڪ سچي عاشق صادق وانگر يار جي در جي خاڪساري نصيب ٿيڻ تي سَرها آهن:

يار جي در جي چڱو جو خاڪساري ٿي نصيب،

شڪر ٿيو هي راهه مون کي عشق واري نصيب.

عاشق، پنهنجي محبت ۽ محبوب لاءِ هميشه پُراعتماد رهندو آهي، چاڪاڻ ته عشق هڪ اهڙو پاڪ پوتر احساس آهي، جيڪو جڏهن به جنهن جي اندر ۾ ڪر موڙي اٿي ٿو ته ان جي سوچ جي دنيا کي حساسيت ۽ حسناڪيت بخشي ڇڏي ٿو ۽ پوءِ ان شخص اندر هڪ سگهه ۽ تازگي پيدا ٿئي ٿي، جيڪا هن کي عشق جي اٽانگن پيچرن تي هلڻ جو حوصلو ڏئي ٿي. مخدوم صاحب ان خيال کي ڪيڏي نه خوبصورت تشبيهه ۾ پيش ڪيو آهي:

سر پهاڙن جو ڪين ڪي جهڪندو،

عشق ٿئي بي وقار ناممڪن.

مخدوم صاحب عشق جي معاملي ۾ پڻ بااصول نظر اچن ٿا، هنن جي سامهون بهتر آهي ته عشق جي ابتدا ڪرڻ وارو ئي خود انتها ڪري، هيءَ سوچ به عشق جي اصولن جو ڪو اعليٰ مرتبو آهي، چون ٿا:

جيڪو به جنهن سان عشق جي خود ابتدا ڪري،
ان جو ئي فرض آهه ته هو انتها ڪري.
اڳرو قدم اي طالب المولیٰ ڪڏهن نه ڪڻ،
تنهنجو پلي حريف ئي هر ابتدا ڪري.

عشق جي واديءَ ۾ پير رکڻ سان هر روز عشق جي ڪتاب جو هڪ نئون ورق کلي ظاهر ٿئي ٿو. هڪ نئون رنگ، هڪ نئون ڍنگ، هڪ نئون انداز، هڪ نئين نرالي دنيا ۽ ان دنيا جي خوشبو، سرهاڻ وجي ٿي ذهن کي معطر ڪندي ۽ عاشق وجي ٿو سفر ڪندو، جو سفر من اندر آهي. جيڪو هڪ حد تي پهچڻ ڪانپوءِ وري ٻئي حد ۾ داخل ٿي وجي ٿو. ائين هر حد ڪانپوءِ وري ٻي حد شروع ٿئي ٿي. سچل سرمست چوي ٿو:

حدين وجي هرڪو لاحد وجي پير،
سچو سو فقير، جو حد لاحد لنگهي وجي.

مجموعي طور اسان ڏسون ٿا ته مخدوم صاحب جن پنهنجي غزل ۾ ڪيترين ئي تشبيهون، استعارا استعمال ڪيا آهن ته گڏوگڏ فڪري طور سندن غزل رڳو حسن و عشق تائين محدود ناهه، پر منجهس انساني

سپاءَ، وقت ۽ حالتن جي شناس ۽ روحانيت جهڙا موضوع ۽ مضمون پڻ سندن غزل ۾ شامل آهن.

بيت:

بيت، سنڌي اوائلي شاعريءَ جي صنف آهي، لوڪ شاعرن توڙي ڪلاسيڪي شاعرن بيت خوب چيو آهي. سنڌي شاعريءَ جي تاريخ ۾ بيت اسان کي سومرن جي دور کان ملي ٿو. وقت سان گڏوگڏ بيت جي قالب ۾ ٻن قسمن جي تبديلي ايندي رهي، هڪ سٽن جي واڌاري جي ۽ ٻي قافين جي مٽا سٽا جي. جنهن سبب ان جون ڪيتريون نئي صورتون پيدا ٿيون، جن ۾ دوهو، سورٺو، دوهو- سورٺو، سورٺو- دوهو شامل آهن. هي هيئتي صورتون چند تي آڌاريل پڻ آهن. هن دور ۾ به بيت جون هي صورتون لکيون پڙهيون وڃن ٿيون. بيت توڙي جو اوائلي صنف آهي، پر روايت مان پاڻ کي ڳنڍي رکندڙ شاعرن هن دور ۾ به بيت چيو آهي. مخدوم طالب المولىٰ جن جي شاعريءَ ۾ اسان کي بيت به ججهي تعداد ۾ ملي ٿو. جنهن ۾ ڪيترائي موضوع آندل آهن ته ساڳئي وقت فني حوالي سان سندن بيت ٻن، ٽن، چئن ۽ ان کان به وڌيڪ اٺن، نون سٽن جو آهي. سندن هڪ بيت ٻاونجاهه سٽن جو آهي. جيڪو تجربو سگهڙن وٽ ته ملي ٿو، پر ڪلاسيڪل ۽ نيم ڪلاسيڪل شاعري ۾ نه ٿو ملي. ’سارسنپال‘

عنوان هيٺ اهو طويل بيت سندن ڪتاب ’چپر ۾ چڙيون‘ ۾ شامل آهي.

مخدوم طالب الموليٰ جي بيت جي مطالعي سان جيڪا ڳالهه سامهون اچي ٿي ته هن پاڻ ڪي روايت سان ڳنڍيل رکندي نج ديسي صنف بيت کي ديسي ئي رنگ ۾ رهڻ ڏنو آهي ته ساڳي وقت ان ۾ موضوعاتي وسعت به پيدا ڪئي اٿس. الله جي هيڪڙائي کان ويندي مٺي مير مرسل جي ثنا تائين، تقويٰ کان روحاني رهاڻ تائين، عشق جي آزين نيازين کان وقت ۽ حالتن تائين ڪيترائي مضمون مخدوم صاحب جن پنهنجي بيت ۾ سموهيا آهن.

پيغام پرور موڪليو هٿان پنهنجي حبيب،
امانت سان الله جو، نياپو ڏنو نجيب،
آخر ان عجيب، ڪفر ڪعبي مان ڪڍيو.

روحانيت مخدوم صاحب جن جي هڪ خاص سڃاڻپ آهي. پاڻ جنهن درگاهه سان وابسته هئا، اتي سندن هڪ حيثيت روحاني اڳواڻ جي به هئي، ۽ پاڻ سمجهندا به هئا ته سڪون، بي سڪون خلق جي خدمت مان ئي حاصل ٿيندو. سندن وضعدار طبعيت ان ڳالهه جي عملي صورت آهي. مخدوم صاحب جن پنهنجن بيتن ۾ ’رهاڻيون راهوند ۾‘ جو مضمون آندو آهي، هالا لڳ راهوند ۾ درگاهه حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي تيرهين سجاده نشين ۽

بيت ۾ ڪافي جي شاعر مخدوم امين محمد پڪن ڏٺي، پڪا اڏي اڪيلائيءَ ۾ ويهي الله جي عبادت ۽ رياضت ۾ وقت بسر ڪندا هئا. مخدوم طالب المولىٰ جن ان جاءِ تي ويندڙ هئا ۽ ان هنڌ تي ڪيل امين سائينءَ جي عبادتن، رياضتن ۽ روح پرور روحاني رهاڻين کان تصور ۾ واقف هئا، تنهنڪري ان تصور تي پاڻ بيت به چيا اٿن:

رند رهن راهوندڙ ۾ جوڳي ٿيو جنگ،
لڪيو ڀڏن لوڪ کان لالائي جا لنگ،
دنگن مٿي دنگ، پين شوق شراب جا.

(چپر ۾ چڙيون، ص 5-124)

وطن سان محبت هڪ انساني فطري جذبو آهي، مخدوم صاحب جن بحيثيت هڪ محب وطن شاعر جي، پنهنجي ڌرتي، پنهنجي مٽي، پنهنجي سنڌ سان محبت جو اظهار خوب ڪيو آهي ۽ سنڌ کي سدائين شاد ۽ آباد رهڻ جي دُعا پڻ ڏني آهي، چون ٿا:

سدائين سرهي رهين منجهه هجن هيڪار،
مسڪينن تي مينهن جي وسي شل وسڪار،
ڏڪر سيئي ڏور ٿين وڃن ڏهڪي ڏهڪار،
طالب مولا طلب جا وڏا آهن وهنوار،
سائين مون ستار سدا وسي سنڌڙي.

(سدا وسين سنڌڙي، ص 36)

عشق جي ضمن ۾ مخدوم صاحب جن پنهنجي خوبصورت خيالن جو اظهار ڪيو آهي، ڪبوتر، ڪانگ، اکيون ۽ پير عشق جي ڪٿا جا خاص ٽاٽا آهن. ڪانگ ۽ ڪبوتر وسيلي پرين ڏانهن پيغام اماڻڻ جو تصور به اسان کي آڳاٽي وقت کان ملي ٿو، پر هنن موضوعن تي مخدوم صاحب جن ڪبوتر ۽ ڪانگ جي خصلتن جي پيٽ به ڪئي آهي جيڪا ڏاڍي دلچسپ آهي.

ڪانگ برابر ڪارڙا، ڪنا جي ڪوجها،
ته به ڏين پيغام پَرک سمجهي سڀوجها،
آهن اڀوجها طالب مولا ڪين ڪي.

(سدا وسين سنڌڙي، ص 74)

ساڳئي وقت ڪبوتر بابت چون ٿا:

ڪبوتر ۽ ڪانگ ۾ آهي وڏو ڦير،
هن جي گونگن وانگيان غون غون سمجهي ڪير،
هُن جي ڪان ڪان سمجهجي جو پائي اڱڻ تي پير،
هو ديس پرائي جو پکي هي وطن جو دانهير،
ڪارو ڪونجهو ئي سهي من ۾ رکي نه مير،
اير نه ڪوئي پير، طالب مولا تن ۾.

(سدا وسين سنڌڙي، ص 72)

اکين ۽ پيرن جو ذڪر به دلچسپ آهي، اکيون عشق جي اظهار جو بهترين ذريعو آهن، ۽ اکيون ئي آهن

جيڪي ڪن کي گهائل ڪن ٿيون، ڪن کي مائل ڪن ٿيون، ڪڏهن تڙپ ۽ بيقراري وڌائن ٿيون ته ڪڏهن تڙپ ۽ بيقراريءَ کي ماٺو ڪن ٿيون. ڪڏهن سڄڻ لاءِ اوهيرا ڪري وهن ٿيون ته ڪڏهن خوابن کي پاڻ ۾ ٽانڪي وتن ٿيون عاشق سان چلولايون ڪنديون. مخدوم صاحب جن اکين بابت خوب لکيو آهي، مينهن سان پنهنجي حالت کي پيٽيندي چون ٿا:

وسيو ٿيو وسن، اکيون اوهيرا ڪريو،
کهڙي مجال مينهن کي جو اينهين ٿي اچن،
طالب مولا! طلب ۾ ٿميو روز ٿمن،
جيڪر محب ملن ته رهنديون ڪين رئڻ کان.

(چپر ۾ چڙيون، ص 130)

پر جڏهن اکين پنهنجي پرين جو ديدار ڪيو ته ڪين روئڻ وسري ويو ۽ ان ويل مخدوم صاحب جن کي پنهنجا پير ياد آيا جن جي ذريعي هو سڄڻ تائين پهتو آهي. هيءُ انداز نرالو آهي، پيرن کي ڳائيندي سائين طالب المولىٰ جن چون ٿا:

قدمن تان قربان ٿيان، جو هليا وٽ حبيب،
هيرايا هٿن سان، قربائتي قريب،
نه ته ڪڏهن ڏسان ها ڪين ڪي لالڻ يار لبيب،
طالب ٿيا طبيب، جو پرينءَ وٽ پڄائيون.

مجموعي طور مخدوم طالب الموليٰ سائين جن جو بيت خوبصورت ۽ دلچسپ آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جو به سهڻو استعمال ٿيل آهي، فني ۽ موضاعتي حوالي سان ڪٿي ڪٿي نرالو ڍنگ اختيار ٿيل ملي ٿو.

ڏهر:

ڏهر هڪ غير عروضي صنف آهي، جيڪا بيت جهڙي سٽاءَ رکندڙ آهي. هيءَ صنف ڪڏهن کان لکجڻ شروع ٿي، ان بابت ته پڪي پختي ڄاڻ ناهي، بلڪ اهو وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته هيءَ صنف سروري جماعت پاران متعارف ڪرائي وئي، جيڪا مخدوم نوح سرورؒ جي درگاهه تي سماع جي محفل ۾ پڙهي ويندي آهي، جنهن ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابه ڪرام ۽ ٻين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف ڪئي ويندي آهي. سروري جماعت جي ڪيترن ئي شاعرن منٺار فقير ۽ ڏهر چيا آهن. مخدوم طالب الموليٰ، سروري جماعت جي اڳواڻ جي حيثيت ۾ پڻ ڪجھ ڏهر چيا آهن:

آءٌ طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي شاهه سرور،
دامن لڳس تنهنجي، منهنجا مٺا مرشد مير،
يا ننگي نوح فقير، پرم رکجانءِ پال سان.

سه حرفي:

سه حرفي يا ٽيھ اکري سنڌي توڙي سرائڪي شاعريءَ ۾ اوائلي وقت کان ملندڙ صنف آهي، موجوده دور ۾ هن صنف تي طبع آزمائي نه ٿيڻ جي برابر ٿي رهي آهي. مخدوم صاحب جن پنهنجي شاعريءَ جي شروعاتي دور ۾ سه حرفي به چئي، جن جو چڱيل تعداد به آهي. جن ۾ الله سان عشق، دنيا کي ترڪ ڪرڻ ۽ لالچ ۽ حرص، هَوس کي ڇڏڻ جهڙا موضوع آندل آهن:

بي: ميڙي ڪر مضبوط هيءُ، محبت وارو مال
’ولا تمنن لتستکثر‘ خاصو رک خيال،
طالب مولا ترڪ ڪر، بديءَ کي بهرحال،
لائق ٿئين لال، ته هادي تنهنجو حال ٿئي.
(ڪچڪول طالب، ص 102)

ڪافي:

ڪافي، سنڌي شاعريءَ جي قديم صنف آهي، جنهن جي ابتدا اسان کي امير خسرو جي دور کان ملي ٿي، مختلف دورن ۾ ڪافيءَ ۾ نکار ايندو رهيو. سچل سرمست، سنڌي ڪافي جي مروج يڪي، ڏيڍي، ٻيٽي، ٽيٽي ۽ چوٽي گهاڙيتن ۾ قافين جي مٿا ستا سان سٺ

ڪان وڏيڪ نمونا ايجاد ڪيا. هيءُ تجربو، انتهائي اهم آهي، جيڪو ڪامياب ثابت ٿيو، پوءِ جي ڪيترن ڪافي گو شاعرن ان هيئتي تجربي کي قبول ڪندي خود به اهڙي انداز ۾ ڪافي لکي.

ڪافيءَ جي هن شاندار پس منظر کان اسان جو مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ پڻ واقف هو، تنهنڪري هن صاحب خاص ڪافيون چيون. سندن ڪافيون مختلف هيئتن يڪي، ٻيٽي، ٽيٽي ۽ چؤٽي جي سٽاءَ ۾ آهن. جيڪي ڪلنگڙي، آسا، ڌناسري، بلاول، تلنگ، سدا سهاڳڻ، گنڌاري ديسي ۽ ٻين ڪيترن ئي سُرن ۾ آهن. موضوعاتي طور ڪافيءَ ۾ سڄڻ جي سونهن، سوڀيا، ان جا آرا انگل، راز نياز، پنهنجا درد، ڏک، آهون ۽ دانهون بيان ڪيون آهن. مخدوم صاحب جن جي ڪافي ۾ پڻ اهي سموريون وارتائون ۽ ڪهاڻيون آيل آهن. حُسن کي پسند ڪرڻ هڪ فطري جذبو آهي، پر شاعر جي اک جنهن انداز سان ان سونهن کي پنهنجي اک جي لينس ۾ محفوظ ڪري ٿو ۽ پوءِ جڏهن ان منظر کي لفظن جي شڪل ۾ ڪاغذ تي اُتاري ٿو ته اهو هڪ نئون ۽ نرالي رنگ ڍنگ سان نکري پئي ٿو.

ڪافيءَ جي خصوصيت اها آهي ته هو نج سنڌي صنف هجڻ سبب ان ۾ نِج سنڌي لفظن جو استعمال ٿئي ٿو ۽ جيڪو شاعر، پنهنجي زبان تي دسترس ۽

موسيقيءَ جي بنيادي چاڻ رکي ٿو، اهو شاعر بهتر ڪافي لکي سگهي ٿو. مخدوم صاحب جن جي ڪافي پڻ رس چس سان پرپور ۽ خوبصورت آهي، حسن جي بيان ۾ چيل هي ڪافي ٻڻن لفظن جي استعمال جي سبب نهايت شانائتي ٿي پئي آهي.

سهڻل جا سينگار، وهوا دل کي وڻن ٿا،
دل کي وڻن ٿا، ڏاڍا ٺهن ٿا، ڏاڍا ٺهن ٿا،
من کي موهن ٿا.
ڪارا ڪارا، ڪنيڙا ڪنيڙا سهڻا سهڻا، سنهڙا سنهڙا
وانگوڙي ۾ وار،
تيل ڦليل، ڦڻيون ڦوڪارا، ڏوپيل واسيل ڪيس هو ڪارا،
گهرا گهنبيدار.

(چپر ۾ چڙيون، ص 339)

مخدوم صاحب جن وري هڪ ٻئي هنڌ سونهن سوپيا جو ذڪر اذڪار زيورن جو ڪيو آهي، جنهن جي پائڻ سان محبوب جي حسن ۾ بي تهاشا اضافو ٿئي ٿو ۽ شاعر ان حسين ۽ دلڪش منظر کي پنهنجن لفظن ۾ ڪجهه هن طرح چيو آهي:

منجهه ڪنن ايرينگ لڏن ٿا، ڳاڙهن ڳلن کي خوب چمن ٿا،

ناز منجهان ٻئي نوري نچن ٿا، عشق مان ڏين اُڇل!

انساني چهري تي جيڪا شيءِ وڌيڪ پُرڪشش ۽ موهيندڙ هوندي آهي، اهي اکيون آهن، اکيون الله جي خاص نعمت پڻ آهي، چاڪاڻ ته انهن اکين سان ئي سموري ڪائنات جي رنگ ڍنگ کي ڏسي سک ۽ سڪون حاصل ڪري سگهجي ٿو. اهي اکيون ئي آهن، جيڪي حجابن جي پردي مان به الائي ته ڪهڙا ڪهڙا نه سلڻ جهڙا اورڻ به ڪنديون آهن. تنهنڪري شاعرن اکين کي وڌيڪ اهميت سان ڳايو آهي. سموري ڪلاسيڪل، نيم ڪلاسيڪل، عروضي توڙي جديد شاعريءَ ۾ اکين جو ذڪر ضرور ڪيو وڃي ٿو.

مخدوم صاحب جي جد امجد برصغير جي نامياري عالم دين، قرآن ڪريم جي مفسر ۽ پهرئين فارسي مترجم ۽ سنڌي شاعر، حضرت مخدوم نوح سرورؒ اکين تي خوب بيت چيو آهي:

اپٺيان ته انڌيون پوريون پرين پسن،

آهي اکڙين، عجب پر پسڻ جي.

ساڳي ريت مخدوم طالب المولىٰ جن به پنهنجي شاعريءَ ۾ اکين جو ذڪر خاصو ڪيو آهي. ڪافيءَ ۾ پڻ سندس اهڙو تذڪرو موجود آهي. اکين جون مختلف حالتون بيان ڪيون اٿن، جڏهن محبوب سو

صدما ڏئي اڪيلو ڇڏي هليو وڃي ڪيس پنهنجي عاشق جي دلي ڪيفيت ۽ جذبن، احساسن جو احساس نه ٿئي، ته به اڪيون عاشق جو وڏو سهارو ٿين ٿيون. مخدوم صاحب جن چون ٿا:

پلي سهڻو سو صدما ئي ڏئي پلي دلبر دل ڪان دور ٿئي،
پلي نينهن ۾ يار نهوڙي نئي ته به ڪين ڇڏن غمناڪ اکيون.

(بي پير اکيون، ص 34)

اکين کي ڳائيندي مخدوم طالب الموليٰ جن اکين جون ڪيتريون ئي خاصيتون بيان ڪيون آهن ته اکيون ئي آهن جيڪي عشق ۾ انسان کي بي باڪ بنائي وجهنديون آهن، چاڪاڻ ته اکيون ان وقت حالِ دل بيان ڪنديون آهن جڏهن عشق جي هڪ مرحلي تي چپن جي سرحدن کي پار ڪري لفظ معشوق جي سماعتن تائين نه پهچندا آهن، ان ويل دنيا جهان جي پياري شيءِ اکيون ئي هونديون آهن عاشق لاءِ، جيڪي سندس اندر جون وارتائون اوريديون آهن، اکين جي انهي بي باڪي کي مخدوم صاحب جن ڳايو آهي:

محبوب هزار حجابن ۾ ۽ شرم حيا جي حسابن ۾،
سرتاپا نوري نقابن ۾ ڪن عشق ٿيون آزاد اکيون.

(بي پير اکيون، ص 39)

ٻئي پرت جون ٿيون پيغام اکيون،
يا عشق سندو الهام اکيون!
(بي پير اکيون، ص 36)
اکيون عزم واريون عقابي عقابي،
هو مارڻ لاءِ ڪن ٿيون شتابي شتابي.
(چپر ۾ چڙيون، ص 423)

مخدوم طالب الموليٰ جن بنيادي طرح ڪافي ۽ بيت جا شاعر آهن، هنن جنهن خوبصورتي ۽ ڪمال ڪاريگري سان هنن ٻنهي صنفن سان انصاف ڪيو آهي، اهو عمل قابلِ قدر آهي. سندن ڪافيءَ جي ٻولي خوبصورت رس چس مان پرپور ۽ موسيقيت جي لئه سان پُر آهي، تنهنڪري سندن ڪافي آسانيءَ سان جهونگاري سگهجي ٿي.

مثنوي:

مخدوم طالب الموليٰ جن جي شاعريءَ ۾ اسان کي مثنوي به ملي ٿي، مثنوي ائين ته فارسي شاعري جي صنف آهي، پر سنڌي شاعرن به ان تي طبع آزمائي ڪئي آهي. بنيادي طرح مثنويءَ جو هر بند ٻن سٽن جو پاڻ ۾ همه قافيا ٿئي ٿو، پورو نظم هڪ ئي بحر ۾ چيل هوندو آهي. مخدوم صاحب جن جي چيل مثنوي ’عقل و عشق‘ دلچسپ آهي، چاڪاڻ ته منجهس عقل ۽ عشق جي پاڻ ۾ دليل سان پيٺ ڪندي ڏيکاريو ويو

آهي ته عقل هميشه دليل گهري ٿو ۽ عشق پنهنجا وشالتا ۾ هر شيءِ کي جذب ڪري ڇڏي ٿو ۽ عشق ئي تنهنڪري اعليٰ بڻجي وڃي ٿو، چون ٿا:

عشق جو احوال ڪو عاشق ڪندو،
عقل جو احوال ڪو فاسق ڪندو.

عشق جي ڪنجڪ جهلي قابو هلون،
عقل کي هاڻي اتي ئي ٿا ڇڏيون.

مرثيو:
مخدوم طالب الموليٰ سائين جن جي شاعريءَ ۾ اسان کي مرثيو به ملي ٿو. اهلبيت اظهار سان عقيدت ۽ محبت هر مسلمان جي دل ۾ موجود آهي. خاص طور ڪربلا جي رڻ ۾ حضرت امام حسينؑ، جن جي شهادت وارو دل ڏکوئيندڙ سانحو هر دل کي رت جا ڳوڙها ڳاڙڻ تي مجبور ڪيو. مخدوم طالب الموليٰ جن هڪ حساس دل ۽ سجاڳ شاعر هئا. هنن ان دردناڪ واقعي جي ڪرب کي دل سان پوڄيو هوندو. پاڻ 1946ع کان 1960ع تائين واري عرصي ۾ مرثيا لکيا اٿن، جيڪي سمورا سنه 2004ع ۾ سندن لائق فرزند شاعر مخدوم خليق الزمان، ’شانِ حسين‘ جي نالي سان ڪتاب ۾ ’جليس

جعفري‘ ڪان ترتيب ڏياري پڌرا ڪيا. اهڙي ريت مخدوم طالب المولىٰ جن جو هڪ علمي سرمايو محفوظ بڻجي ويو.
پاڻ پنهنجي هڪ مرثيي ’اي سرزمين ڪربلا‘ ۾ چون ٿا:

خيمه اطهر لٽيا ڪيئن ۽ جليا ڪهڙي طرح،
آل پيغمبرؐ تي ٿيا جورو جفا ڪهڙي طرح.

ڪلمه گو مرسلؐ سندا ٿيا بي حيا ڪهڙي طرح،
شام قيدي ٿي هليو آل عبا ڪهڙي طرح.

من گهڙيءَ تو ۾ نه آيو زلزلو چو اي زمين،
ٿي لڏيو جنهن وقت شاه دوسر گردون نشين.
(شانِ حسين، ص 155)

ڏهين محرم جي شام ڪربلا جي ميدان تي حضرت امام حسينؓ جي خيمي وارن تي خاموشي، ڏک، درد ۽ پيڙا سان لٿي. اهو وقت ۽ اهو منظر ڏاڍو حزن و غم ۽ رنج الم پريو هو. مخدوم صاحب جن مرثيي ”آئون چو نه ڪريان شڪر خدائي دوجهان جو“ ۾ چون ٿا:

هڪ شام غريبان ۽ ٻيو اونده جو ميدان،
خيمن ۾ تلاطم ۽ اُداسيءَ جوئي سامان،
سڀ عالم عقبيٰ ڏي ويا خيمن جا نگهبان،

هت حسرت و فرقت هو ۽ خاموش بيابان،
عبرت هئي عبرت اڄ خود ظلم خجل هو،
هي لاش نه هو خاڪ تي اسلام جي دل هو.
(شانِ حسين، ص 80)

مخدوم طالب الموليٰ جن مرثين ڪانسواءِ حمد، نعت، منقبت، نوحه ۽ سلام پڻ چيا آهن. سندن مذهبي شاعري به رومانوي شاعري جيان خوبصورت آهي. خاص طور مرثين ۾ واقعي ڪي ترتيب سان بيان ڪرڻ ئي ڪاميابي هوندي آهي. جيڪا خوبي مخدوم صاحب جن جي مرثين ۾ نظر اچي ٿي. سندن مرثيا مسدس جي هيئت ۽ عروض جي مختلف بحرن ۾ آهن.

شانِ حسين ڪيڏو نه برتر بلند آ،
پهتو ته ڪربلا کي معليٰ ڪري ڇڏيئين.

رباعي:

فارسي شاعريءَ جي هيءَ صنف به مخدوم صاحب جن جي شاعري ۾ ملي ٿي. سندن رباعين جو مڪمل ڪتاب ’رباعيات طالب‘ ۽ پيون رباعيون ’بهارِستان‘ ۾ شامل آهن. هيءَ صنف بِن حوالن کان ڏکي صنف آهي. هڪ ته ان لاءِ بحر ۽ وزن مقرر ٿيل آهن، ڪنهن ٻئي بحر يا وزن تي رباعي نه ٿي چئي سگهجي ۽ ٻيو ته موضوع يا خيال کي اثرائتي انداز ۾ پيش ڪرڻ لاءِ فقط چار سٽون ئي درڪار ٿين ٿيون. مخدوم

صاحب جن پنهنجي رباعين ۾ مالڪ مهربان جي آڏو پنهنجي عاجزي، هيڻائي، مجازي عشق توڙي برابري، سهپ ۽ سياست جهڙا موضوع آندا آهن:

اي بارِ خدا آئون گنهگار آهيان،
مون ڪونه چڱو ڪم ڪيو بدڪار آهيان،
هن نفس جي غلبي کان ته لاچار آهيان،
ته به تنهنجي عنايت جو طلبگار آهيان.

(رباعياتِ طالب، ص 1)

مخدوم صاحب جن پنهنجي سموري شاعريءَ ۾ دنيا جي اجائي وڏائي، هٺ، تڪبر ۽ مخدومي جهڙي رتبي کان بيزاري ڏيکاريندي هميشه هڪ سادي، عاجزي واري ۽ خلق جي خدمت ڪرڻ واري زندگيءَ جي تمنا ڪئي آهي. اهڙا خيال سندن رباعين ۾ به موجود آهن،

بنگلن ۾ رهي دل کي تون مغرور نه ڪر،
دنيا جي طرب عيش کي منظور نه ڪر،
هر پل ۾ غريبن سان اي ’طالب‘! ٿي غريب،
تون عيش فنا کي پنهنجو دستور نه ڪر.

(رباعياتِ طالب، ص 42)

مخدوم صاحب جن جون رباعيون عام فهم، سليس ۽ ڪيترن ئي موضوعن تي هجڻ ڪري پڙهندڙ وٽ مقبول ٿيون آهن.

قطعا:

مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ ۾ قطعو به ملي ٿو. سندن هڪ مڪمل ڪتاب قطعن جو آهي ”ڇهنڊڙيون“ جيڪو پنهنجي نالي مان ئي دلچسپ آهي، مخدوم طالب المولىٰ جن هن ڪتاب بابت مهاڳ ۾ لکن ٿا:

”مون هن ڪتاب جو نالو ”ڇهنڊڙيون“ انڪري رکيو آهي، جو ڪتاب ۾ جيڪي به قطعا آهن، انهن ۾ ڪنهن نه ڪنهن شخصيت بابت ڪجھ نه ڪجھ ڇهنڊڙيءَ جي قسم جو مگر سچو اشارو ڏنو ويو آهي(21).“

واقعي به هنن قطعن پڙهڻ سان ڇهنڊڙيون جو هلڪو احساس اُڀري ٿو، جيڪا روش حق ۽ سچ چئي ڏيڻ واري؛ اڄ جي دور ۾ گهٽجندي ٿي وڃي؛ پر مخدوم صاحب جن هڪ حق گو، بلند اخلاق، مدبر ۽ بي باڪ وانگر دنيا آڏو سچ چئي ڏنو آهي:

رڳي چاڙي هٽڻ ۾ ڪوٺو ڪڙڪو،
رڳي بڪ بڪ ڪرڻ جو ڪوڙو ڪڙڪو،
ته ڇو هٽجن پلا داڙون ٻٽاڪون،
سهي سگهجي نه جي هڪڙو به دڙڪو.
(ڇهنڊڙيون، ص 79)

هزارين انقلاب ايندائي رهندا،
جوابن جا جواب ايندائي رهندا،
ڪي بي تعبير ڪي تعبير سان ختم،

دماغن ۾ خواب ايندائي رهندا.
(چھنبڙيون، ص 84)
مخدوم طالب الموليٰ جي شاعريءَ ۾ اسان کي فرد به ملي ٿو، ان ڪانسواءِ پاڻ سنه 1955ع تائين سرائڪي، اردو ۽ فارسي زبان ۾ شعر چيو اٿن، جيڪو ’ڪچڪول طالب‘ ۾ شايع ٿيل آهي. هن ڪتاب کانپوءِ سندن ڪنهن به ٻئي شعري مجموعي ۾ سندن سرائڪي، اردو ۽ فارسي زبان جو شعر شايع ٿيل ناهي.
مجموعي جائزو:
مخدوم طالب الموليٰ سائين جن بابت ڪيل هن مطالعي ۾ اسان کي هيٺيان نُڪتا واضح نظر اچن ٿا:
1) سروري جماعت جا روحاني اڳواڻ ۽ پير و مرشد جي حيثيت باوجود، خلق جو خادم هجڻ ۾ سرهائي پسائيندا هئا.
2) سندن طبيعت ۾ وضعداري، بردباري، سهپ، سندن اعليٰ تربيت جو نتيجو هئي.
3) پاڻ انصاف پسند، ڪوڙ سان نفرت ڪندڙ ۽ منهن تي سچ چئي ڏيندڙ بي باڪ شخص هئا.
4) سموري حياتي علم و ادب لاءِ وقف ڪندي نه رڳو ڪتاب شايع ڪرايائون پر عملي طور ادارا جوڙي، مختلف علمي ادبي ادارن جي سرپرستي ڪندي

ڪيترن ئي نون اديبن، شاعرن توڙي فنڪارن لاءِ پليٽ فارم مهيا ڪيائون.

5) نثر ۾ سندن محبوب موضوع ’ٻولي‘ رهيو ۽ ان سلسلي ۾ لفظن جا بنياد تلاشيندي بي باڪيءَ سان نوان بحث به ڇيڙيائون.

6) شاعريءَ جي لڳ ڀڳ سمورين صنفن تي طبع آزمائي ڪيائون، خاص طرح پاڻ کي روايت سان ڳنڍيل رکيائون.

7) مخدوم صاحب جن هڪ ئي وقت تي نيم ڪلاسيڪل ۽ عروضي سان پاڻ کي ڳنڍيل رکيو.

8) موسيقي شناس هجڻ سبب سندن ڪافيءَ ۾ ردم، لئه ۽ رواني موسيقيت پيدا ڪري رهي آهي.

حوالا

1. مخدوم طالب المولىٰ، ”منهنجو نينڍپڻ“، طالب المولىٰ اڪيڊمي هالا، 1993ع

2. مخدوم جميل الزمان (مرتب)، ”انهن سنڌي ڳالهڙي“، ص 120-1، طالب المولىٰ اڪيڊمي، 1995ع

3. قاضي عبدالحق انصاري (مرتب)، ٽائون ڪميٽي هالا جي ٽي ساله ڪارڪردگي رپورٽ، ٽائون ڪميٽي هالا، 1990ع

4. مخدوم طالب الموليٰ (مترجم)، ’امام غزالي جا خط‘، طالب الموليٰ اڪيدمي، 1994ع
5. مخدوم طالب الموليٰ، ”يادِرفتگان“، سنڌي ادبي بورڊ، 1994ع
6. يادِ رفتگان، ڇاپو پهريون 1953ع
7. مخدوم طالب الموليٰ، ڪافي، بزم طالب الموليٰ، شاخ هالا، 1962ع
8. ’سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر‘، ڊاڪٽر مخمور بخاري، سنڌ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011ع
9. مخدوم طالب الموليٰ، ”مضامين طالب الموليٰ“، طالب الموليٰ اڪيدمي، سال 1994ع
10. مخدوم طالب الموليٰ، ”لغات سنڌي مخففات“، سنڌي ادبي بورڊ، 1991ع
11. مخدوم طالب الموليٰ، ”مصري جون تڙون“، طالب الموليٰ اڪيدمي 1990ع
12. مخدوم طالب الموليٰ، ”ديوان طالب الموليٰ“، سروري پبليڪيشن 1992ع
13. خليفو گل هالائي، ”ديوان گل“، بمبئي ڇاپو 1858ع
14. منٺار فقير راڄڙ، ”رسالو رهنمائي“، ص 7، مرڪزي بزم طالب الموليٰ سنڌ، 1984ع

15. ڊاڪٽر مخمور بخاري، ”حضرت مخدوم نوحؒ “ (سوانح ۽ علمي آثار) (مقالو) شامل، قومي ادبي ڪانفرنس ارغون، ترخان ۽ مغل دور، مرتب: ڊاڪٽر خورشيد عباسي، ص 30، سنڌي شعبو ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي 2009ع
16. مخدوم طالب المولىٰ، ”چهنڊڙيون“طالب المولىٰ اڪيڊمي، 1992ع
”مهراڻ“ ٽماهي نمبر 2012/1ع

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جي غزل گوئي

فخرالشعراء سنڌ، مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ هڪ جامع الفنون ۽ جامع الڪمالات شاعر، اديب ۽ دانشور هو. سنڌي، اردو ۽ فارسي زبانن تي يد طوبيٰ دسترس رکندڙ هو. هڪ مشاق ۽ استاد شاعر به هو ۽ بلند پايي جو انشا پرداز به هو. پاڻ خوش خط به هو ته هڪ سخن سنج، سخن فهم ۽ سخن شناس، سخن گو ۽ نقاد به هو. ايترين خوبين جو هڪ هنڌ گڏ هجڻ پنهنجيءَ جاءِ تي ڪرامت کان گهٽ نه آهي.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ کي شاعري، خصوصاً غزل ۾ هڪ انفرادي مقام حاصل هو. سندن ڪلام ۾ زبان سليس ۽ رنگين آهي. هڪ قادر الڪلام ۽ ڪهنه مشق شاعر هجڻ جي ثبوت ۾ سندن ديوان (غزليات)، رباعيات، ڪافين ۽ شاعريءَ جي ٻين صنفن جا مجموعا پيش ڪري سگهجن ٿا. سندن غزلن

۾ تخيل جي بلنديءَ سان گڏ استعاري ۽ ڪنايي جو صحيح استعمال ۽ بندش جي چستي ۽ برجستگي نمايان خصوصيتون آهن.
مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ قديم ۽ جديد دور جي وچ ڏاري پيدا ٿيو، تنهن ڪري سندن ڪلام ٻنهي دورن کان متاثر ٿيو آهي. ان ۾ جتي سانگي ۽ غلام محمد گدا جو رنگ به نظر ايندو ته جديد ۽ قومي رنگ به، اُتي صوفيانه نُڪتا ۽ عارفانه اسرار به بيان ٿيل نظر اچن ٿا.
سنڌ ۾ فارسي ۽ اردو غزل جي ترقي، ترجيح ۽ نشرو اشاعت ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي خدمتن جو وڏو عمل دخل رهيو آهي. غزل ۽ ان جي فن متعلق اردو دان ناقدن جيڪي عروضي ۽ فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌي شاعريءَ ۾ روشناس ڪرايون. تغزل ۽ ان جا لوازمات، عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات، سڪنات جا قاعدا، قافين جا قسم، عربي ۽ فارسي بحر، عيوب، زير اضافت، تعقيد ۽ تعقيب جا بحث، سنڌي ادب ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ئي مروج ڪيا.
غزل هڪ اهڙي صنف سخن آهي، جنهن ۾ عورتن متعلق ذڪر اذڪار ڪيو ويندو آهي، يا انهن سان

عشق ۽ محبت جون ڳالهيون ڪيون وينديون آهن. خواجه الطاف حسين حالي، غزل جي تعريف لکندي فرمائي ٿو ته: ”لغت ۾ غزل جي معنيٰ عشق بازي ڪرڻ ۽ عورتن سان مخاطب ٿيڻ آهي.“

ڊاڪٽر عبارت بريلويءَ جو غزل متعلق رايو آهي ته: ”غزل جي صنف جو بنيادي موضوع عشق جي معاملن سان يا عورتن بابت ڳالهيون ڪرڻ، بيان ڪيو ويندو آهي ۽ اها ڳالهه گهڻي قدر درست آهي، مگر غزل جي اِها تشريح مڪمل ۽ همه گير نه آهي. انهيءَ ۾ وڌيڪ اضافي جي ضرورت آهي.“

علامه شبلي نعماني، ’شعر العجم‘ ۾ ايران جي عشقيه شاعريءَ تي بحث ڪندي غزل بابت فرمائي ٿو ته: ”قصيدي ۾ ممدوح جي تعريف ٿيندي آهي، ۽ غزل ۾ معشوق جي..... غزل ۾ محبوب جي حسن ۽ جمال، ناز و ادا ۽ جور و جفا جو بيان ٿيندو آهي.“

علامه صاحب اڳتي هلي لکي ٿو ته: ”تصوف جي ابتدا جيتوڻيڪ ٽين صديءَ جي آغاز ۾ ٿي، پر پنجين صدي، ان جي شباب جو زمانو هو. اهو ئي زمانو غزل جي ترقيءَ جو دور سمجهيو وڃي ٿو.“

عورت، انسانن جي دنيا ۾ هڪ لطيف ۽ جاذب شيءِ تصور ڪئي وئي آهي. هر دور ۽ هر ملڪ ۾ عورت، انساني زندگيءَ ۾ هڪ اهم رُتبو ماڻيو آهي ۽ هر دل

و دماغ تي هڪ خاص اثر پيدا ڪيو آهي، تنهنڪري غزل جي سرمايي جي شروعات، عورت جي مختلف صفات جي موضوع سان شروع ٿي آهي. عشق و محبت جا جذبا ڪجهه عرصي ڪانپوءِ تصوف جي صورت اختيار ڪري غزل جو موضوع بڻيا ۽ آهستي آهستي فلسفيانه مسئلا به غزل جي صنف ۾ ڪجهه جاءِ والاري ويٺا. مطلب ته عشق و محبت ۽ حسن و جمال جو هڪ نفيس دلڪش ۽ مستقل موضوع هو، جيڪو سنڌ جي روحاني پيشوا مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ رح جي غزلن ۾ به موجود آهي.

غزل، دنياءِ شعر و ادب جو قابلِ فراموش سرمايو پڻ آهي. مشرق جي متقدمين ۽ شاعرن جي تقريباً ٿن سؤ سالن جو بيش بها علمي ۽ ادبي خزانو اسان وٽ غزل جي صورت ۾ موجود آهي. غزل، مشرقي شاعريءَ جي ادبي روايتن ۽ فڪري ارتقا جو هڪ اهڙو آئينو آهي، جنهن ۾ اسان مشرقي شاعرن جي بيش بها علمي ادبي خدمتن جو عڪس ڏسي سگهون ٿا. عشق و محبت، انساني سرشت ۾ فطرت جو هڪ اهم حصو آهي، جيڪو انساني دنيا جي زندگيءَ تائين قائم رهندو ۽ غزل ان جو مبلغ اعظم ٿي ڪم ڪندو رهندو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ سنڌ جي رهاڪن کي پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي اهم موضوعات مهيا

ڪري ڏنا آهن. گل و بلبل جي شاعريءَ سان گڏوگڏ غمِ دوران جون تصويرون پڻ پيش ڪيون آهن. مخدوم صاحب هجر و وصال جي داستان ۾ غم جانان جون انيڪ ڪيفيتون بيان ڪيون آهن. پراڻن موضوعن ۾ جديد مضمونن ۽ جديد رجحانن کي سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن مان جدت ۽ ندرت جون جهلڪيون نظر اچن ٿيون. انوکن خيالن تي خاص توجهه ڏنو ويو آهي. انداز ۽ اسلوب جي لحاظ کان غزل جي نرميءَ ۽ نزاڪت کي مقدم رکيو ويو آهي. ان ۾ شڪ نه آهي ته مخدوم صاحب سنڌي، اردو ۽ فارسيءَ جي قديم اساتذه سخن کان متاثر آهي. مخدوم صاحب وڏي پيار ۽ پابوهه سان سنڌي شاعري ڪئي آهي، ۽ پنهنجي سنڌي شاعريءَ ۾ رواياتي لوازم کي پڻ برقرار رکيو آهي، جنهنڪري سندن ڪلام ۾ انيڪ ترڪيبون، محاورا ۽ تشبيهون پڻ موجود آهن. مثلاً: سندن هڪ شاهڪار غزل ملاحظه ڪريو:

رشڪ بخت سيهه رشڪِ تاريخ شب، هن جا زلف دوتا خوشنما خوشنما،

الله الله جبين ضوفشان، جلوه گر جلوه گر يا خدا يا خدا!

تيغ برآن فگن، غيرتِ سيف زن، خنجرِ صف شڪن،
ابروئ جانِ من،

رشڪِ مستيء چشم قلندر نظر دلربا دلربا، ڪيفزا
ڪيفزا!
روحِ جادوگري هن جا شرم و حيا، عشوه و ناز و
انداز سڀ معجزا،

گفتگو مظهرِ خرقِ عادات ٿي، هن جي هر هڪ ادا
اوليا اوليا!
هن جي رمز خموشيءَ ۾ دنيا به گم ۽ تبسم سان عالم
ڪري زير و زبر،

هن جي گفتار ۾ زندگي زندگي، هن جي رفتار ۾
ڪربلا ڪربلا!
جنهن تان دير و ڪليسا هميشه فدا، جنهن تي سجده
ڪنان روز شب بتڪده،

جنهن تي هر ڪنهن جبين کي سُڪون ٿو ملي منهنجي
محبوب جا نقش پا، نقش پا!
هن جي شيرين زباني تان صدقي ٿين، دمبدم مطرب
و بربط و چنگ ني،

هن جي طرزِ تڪلم تان ققنسِ فدا لحنِ دائود چئي
واهو واهوا!
هن جي آڎو صبا آهي جا روب ڪش، نگهتِ گل
اچئو خير مقدم ڪري،

هو چمن ۾ اچي گل جهڪيو ٿا، پون ۽ عنادل چون
مرحبا مرحبا!
هن جي رمزِ ادا تان تصدق ٿيان، هن جي طرزِ
محبت تان قربان مان،

هن جا ظلم و ستم باوفا باوفا، هن جا مهرو وفا بي
وفا، بي وفا!
صوفي محتسب واعظِ پيرسن، منهنجي ساقيءَ اڳيان
سي به مجبور تر،

هو ڪپايو نظر جو نهاري ڪٿئو، هر ڪو گهبرايو چئي
ڏي پلا، ڏي پلا!
ميڪده ۾ مسرت ڪري رقص ٿي، ڪيف و مستي
تي طاري ٿئي بيخودي،

هن جي آمد تي ساغر ٿين، خنده زن ۽ صراحي
ڪري قهقها قهقها!
طالب الموليٰ جور و جفاءِ صنم، غيرتِ ظلم چنگيزي
و نادري،
هن جي هر هڪ نظر زلزلا، زلزلا، هن جو تابِ
نگه فيصلا فيصلا!

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ رح جنهن شاعراڻي ماحول ۾ اک کولي، ان ۾ گل و بلبل، گل و گلزار ۽ شمع و پرواني کانسواءِ ميءَ ۽ ميخانو به موجود هو. مخدوم صاحب ميءَ ۽ ميخاني جي ماحول کي تفصيل سان پنهنجي شعرن ۾ بيان ڪيو آهي. ميخاني جي هر شيءِ اهڙي دلفريب انداز سان بيان ڪئي اٿائون، جو مئڪشيءَ جو سمورو نظارو اکين آڏو اچي ٿو بيهي. هڪ طرف ساقي پنهنجي نرگسي نيڻن ۽ مخمور اکين سان هڪ هٿ ۾ صراحي يا مينا ۽ ٻئي هٿ ۾ جام جهليو بيٺو آهي، مئنوشن جي آڻ آڻ پئي پوي. ڪي آهن جي چُڪي چاڙهڻ سان پنهنجا هوش ۽ حواس وڃائي ٿا ويهن، ٻيا خم خالي ڪريو ڇڏين. هڪ طرف پير مُغان ويٺو آهي، مئڪدي جو هر مينوش سندس معتقد آهي. سندس هر حڪم جي تڪميل عين سعادت سمجهي ٿي وڃي. ميخوارن جي لب تي ڪڏهن ساقيءَ جي قرب جا قصيدا آهن ۽ ڪڏهن بي رخيءَ جو

شڪوو ۽ شڪايت آهي. مخدوم صاحب ميءَ ۽ ميخاني کي حقيقي رنگ ۾ پيش ڪري، ان مان تصوف جا باريڪ نُڪتا بيان ڪيا آهن.

حافظ شيرازي، صائب، فيضي ۽ امير خسرو وغيره ميءَ، جام ۽ مينا جو ذڪر نهايت اشتياق سان ڪيو آهي. فيضي ميءَ جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته:

”هي ڪهڙي ميءَ آهي جيڪا ساقي پيالي ۾ وڌي، جو مسيح ۽ خضر اُن جي حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي کان اڳ ڪيڻ ٿا چاهين:

’اين چه ميءَ بود ڪ ساقي بقدح ريخت فرو‘

ڪه مسيح و خضر از رشڪ ڪشاڪشِ ڪردند.“

امير خسرو ميءَ جي لاءِ چوي ٿو: ”ڄڻ پاڻيءَ ۾ باهه مليل آهي.“

ميءَ ميان شيشئِه ساقي نگر،

آتشي گويا به آب آلوده اند.

حافظ شيرازي وري مئي ۽ جام جي تعريف ڪندي چوي ٿو: ”ته جڏهن اهو پتو نه آهي ته انجام ڇا ٿيندو ته پوءِ ميءَ ۽ جام جي فڪر کان وڌيڪ سٺي ڳالهه ڪهڙي آهي.

خوشتر از فڪرِ مئي جام چه خواهد بود

چون خبر نيست ڪه انجام چه خواهد بود.

’صائب‘ وري ساقي جو ذڪر نهايت دلفريب نموني سان ڪيو آهي.

امشب از ساقي بس گرم است محفل، مي توان،
شمع گر خاموش باشد، آتش از ميناگرفت.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ به مئي ۽ ميخاني جو ذڪر پنهنجي غزليات ۾ هن طرح سان ڪري ٿو:

ويا جيڪي به ساقي وٽ اهي مئنوش ٿي موٽيا،
صفا صوفي به ميخاني منجهان مدهوش ٿي موٽيا.

سندم معيارمئنوشيءَ جا ميخانا اٿوَ شاهد،
سيئي ساغر، سُبو، ساقي ۽ پيمانا اٿوَ شاهد!

تون پيئڻ کان اڳ اي مئڪش اهل مئخاني کي پڙهه!
ساقيء مهوش کي پيمائش کي پيماني کي پڙهه!

دي شرابِ چشم گون جو جام پُر اي ماه وش!
تا زماني جي خيالن کي اچي ڪا غش تي غش.

جڏهن ساقي جي ابرو مان ٿيم هڪڙي چُڪي حاصل،
نشا ٿيا نينهن جا غالب حقيقي ٿي خوشي حاصل.

پلي خُم جا خُم به ڪپي وجي نه پيئڻ کان موڙبو منهن ڪڏهن،
پلا دستِ ساقي جي اڳيان ڪبيون نيٺ ڪهڙيون قناعتون!

اڄ ميڪده ۾ طالب مولا اڃي پيو،
پيمانا تنهنجي لئي گل و لاله ڪري وٺون!

ڪج ادائن جي هٿان ڪي جام نيرانا ملن،
اڄ وري ميڪش هجن ساقي ۽ ميخانا هجن!

ڏي صبوحي جا اي ساقي جام نيرانا به ٿي،
گڏ ٿيا آهن اڃي مئي نوش مستانا به ٿي!

اي ساقي! پنهنجي مستن اهل ميخانن جي پارت ٿئي،
متان خالي ٿين لبريز پيمانن جي پارت ٿئي!

اهي ساقي، اهي ميڪش، اهي ئي ساغر و مينا،
فقط آداب مينوشي جي اڄ آهي ادا بدلي!

غزل، اندروني ڪيفيت جو آواز آهي. غزل ۾ داخلي ڪيفيت جو اظهار نهايت خلوص ۽ دياننداريءَ سان ڪرڻ ۾ اچي ٿو. داخلي احساسات ۽ جذبات جي هوبهو

تصوير غزل جي جان آهي. غزل جي شاعريءَ ۾ ڪنهن به قسم جو تصنع، غزل جي معيار کي ڪيرائي وجهي ٿو، تنهنڪري شاعر پنهنجي داخلي حقائق ۽ تجربات کي پيش ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيو پوي. باطني زندگيءَ جي ڪشمڪش ۽ الجهن کي لڪائڻ بد دیانتي ۽ رياڪاري سمجهي ٿو.

اهڙي ڪيفيت کي بيان ڪرڻ لاءِ شاعر پنهنجي وضعداريءَ کي ڇڏي، حقيقت پسنديءَ جو مظاهرو ڪري ٿو. دل ۾ هڪ عجيب و غريب اشتياق پيدا ٿئي ٿو، جنهن جذبي کي بيان ڪرڻ شاعر پنهنجو فرض سمجهي ٿو. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ صوفياڻي مزاج جو مالڪ هو. سندن مزاج، نندڍيءَ وهيءَ کان ئي تصوف کان آشنا هو، پر پوءِ به ڪين تمنا رهي ٿي، شوق پيدا ٿئي ٿو ته:

جو اول جو اهو ئي اڄ به آهي طالب الموليٰ،
ڏسڻ وارؤ فقط آهن اوهان جا ئي گمان بدليا!

اديون آتڻ وهڻ سولو ڪتڻ ڏاڍو ڏکيو آهي،
اڇو سنپري هٿي سرتيون جو چرخا چورٽا پوندا!

اي واعظ چپ اوهان جي شاهڪارن کي سڃاڻون ٿا،
بظاهر مست آهيون، پر اشارن کي سڃاڻون ٿا.

اسان رندن جي مشرب ۾ شڪايت ئي حَرام آهي،
گهڻو ئي پاڪبازن پرده دارن کي سڃاڻون ٿا.

اسان مستن جي مشرب ۾ جهان آباد ويرانو،
فقيرن جي ڪيا آباد سي ويرانا گهرجن ٿا.

سنڌي غزل ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ هڪ انوکو انداز ۽ منفرد اسلوب پيش ڪيو آهي. پاڻ فارسي شاعرن جي دلڪش انداز ۽ پيرايهء اسلوب کان نهايت متاثر هو. مخدوم صاحب جي هر شعر جي هڪ مصرع ۾ ئي زندگيءَ جي انيڪ حقيقتن ۽ ڪيفيتن جو بيان سمائجي وڃي ٿو. هڪ معمولي ڳالهه کي به دل لڀائيندڙ انداز ۾ پيش ڪرڻ شاعر جو وڏو ڪارنامو بڻجي پوي ٿو. ڪيترائي اهڙي قسم جا اشعار آهن، جيڪي مخدوم صاحب کي سنڌي غزل جي بلند مقام تي پهچائن ٿا. سندن مختصر عبارت هڪ دلڪش تاثر پيدا ڪري ٿي، جنهن ۾ ڪيترائي راز پنهان رهن ٿا. سندن ڪلام ۾ وارفتگي ۽ بيساختگيءَ جو عجيب نمونو موجود آهي.

ڪئي ڪجل البصر جن خاڪ دلبر تنهنجي قدمن جي،
اهي درويش تنهنجا تو وٽان سلطان ٿي نڪتا.

جهان کي جن جي اڄ نقشِ قدم تي فخر حاصل آ،
اهي الله جي لئه بي سرو سامان ٿي نڪتا.

هتي عابد ۽ زاهد سان گڏ مي نوش پڻ آهن،
اي واعظ تون نٿو سمجهين هي آهن راز رندانا!

حقيقي عشق جي مستي وري قلبن تي غالب ٿي،
انهي ئي ڪيف ۾ مدهوش ٿيا دانا ۽ ديوانا.

جيئن ته غزل ۾ خاص ڪري عشقيه مضمون هوندا آهن، تنهنڪري غزل گو شاعر، حسن و عشق جي تعريف، فراق وصال جو بيان، خال و خد، زلف و ابرو، قد و قامت جي توصيف، گل و بلبل، شمع و پرواني، شيرين فرهاد ۽ ليليٰ مجنون جون حڪايتون، معشوقن جي بيرخي، جنون و ياس جي شڪايت ڪندا آهن. مطلب ته غزل مطلع کان وٺي مقطع تائين مجسم عشق انگيز ۽ جنون آميز خيالن سان مرصع هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن غزل جي صنف ۾ شاعر پند و نصائح ۽ قومي داستانن جهڙا نُڪتا پڻ بيان ڪندا آهن. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰؒ به محبوب جي حسن جي تعريف اجهو هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

نه خورشيد آهي تنهنجو مٽ قمر پڻ شرمساريءَ ۾،
ڏسيو توکي وڃن شرمائجو سيمين بدن پاڻهي.

هي حسن صورت ۽ حسن سيرت خدا جو سُنهن
لازوال آهي،
موازني کان سچڻ مبرا هو پاڻ پنهنجو مثال آهي.

آڻيان ٿو تصور ۾ انهيءَ رشڪ قمر کي،
مون آهي چراغان ڪيو هن طرح سان گهر کي.

ڏنم جو هن کي ته پوءِ ماهتاب وسري ويو،
نه ماهتاب مگر آفتاب وسري ويو.

محبوب جي خد و خال، زلف و ابرو ۽ سندس قد و قامت جي صفت ۾ عاشق زمين ۽ آسمان کي ملائي هڪ ڪري ٿا ڇڏين. بقول حافظ شيرازي:

اگر آن ترڪ شيرازي به دست آرد دلِ مارا
بخال هندويش بخشم سمرقند و بخارا را

اهڙيءَ طرح مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ به محبوب جي زلفن جو ذڪر اجهو هنن لفظن سان بيان ڪري ٿو:

آزاد هوندا هردم زلفِ دوتا جا قيدي،
خوشحال ئي رهن ٿا صبر و رضا جا قيدي.

صنم خود جستجو منجھ ھو ته ھي خوشبو ڪٿان آئي،
نتيجي ۾ وچي آخر سندس زلفِ دوتا نڪتي.

ھو زلفِ سنبل ھو چشمِ نرگس ھو لال لب ۽ ھو عارضِ گل،
انھيءَ تصور ۾ ھمنشينو! خزان به فصل بھار آھي.

مان ھن جي زلفن جي رات ۾ پنھنجي راهِ منزل به وڃائي ويٺس،
اگرچه چھري جو ماهِ ڪامل به ھر گھڙي جلوه بار آھي.

فلسفو، شاعريءَ جو پسنديده موضوع آھي. جتي شاعريءَ جون ٻيون صنفون فلسفيانه خيالن سان مالامال آھن، اتي غزل جي جھولي به فلسفي جي املھ ماڻڪ موتين سان پريل آھي. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ فرمائي ٿو:

جي آيا تنھنجي محفل ۾ اھي قربان ٿي نڪتا،
وڏا دانا ۽ بينا پڻ اتان حيران ٿي نڪتا.

ھنئي جن فلسفي جي ھام ٿي دنيا اندر يارو،
ٻڌي گفتار گلرخ جي ھمه تن گوش ٿي موٽيا.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي سنڌي غزليات ۾ جتي مجازِ عشق جا گل ۽ ٻوٽا ٽڙيا بيٺا آهن، اتي مخدوم محمد زمان طالب المولي رح حقيقي عشق جي باغ جي به آبياري ڪئي آهي ۽ ان ۾ تصوف جا قسمين قسمين جا گل ۽ ٻوٽا به لڳايا آهن ۽ مخدوم صاحب تصوف جي مختلف مسئلن کي نهايت دلنشين انداز ۾ سمجهائڻ جي ڪوشش به اجهو هنن لفظن ۾ ڪئي آهي:

خرقو، مصلو شيخ جو سجدو عبا، قبا،
هر شيءِ جي قلب ۾ آهي وقعت جدا جدا.

واعظ رڳو مبالغو ۽ رند صاف گو،
قدرت بنائي آه ئي فطرت جدا جدا.

چو نه ان محفل جي باشندن ۾ ايندو وجد و حال،
جت قلندر رقص ڪن ۽ پيا هجن ميخوار مست.

پُر ڪري ڪيئن ڏو پياري جام مئي هو ميءِ فروش،
پي ٿين ٿا صاف صوفي بيڏڙڪ بيدار مست.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ پنهنجي غزلن ۾ تصوف سان گڏوگڏ اخلاق بابت به گوهر افشاني ڪئي آهي ۽ پند و نصيحت جا ورق ورايا آهن. اخلاق،

انساني زندگيءَ جو زيور ۽ حياتيءَ جو سينگار آهي. اخلاق بنا انسان جانور وڏيڪ ۽ انسان گهٽ ٿو ٿئي، تنهنڪري هن دنيا ۾ انهيءَ ڳالهه جي هر دور ۾ اهميت رهي آهي ته انسان کي سڌي راهه تي هلائڻ لاءِ اخلاق جو لغام ڏنو وڃي. انڪري انساني اخلاق جو ڪو به اهڙو موضوع نه آهي، جنهن کي غزل پنهنجي دامن ۾ جاءِ نه ڏني هجي ۽ انسان کي پٽڪيل راهه کان بچائڻ لاءِ پند و نصيحت جا ڏيا نه روشن ڪيا هجن.

رهيو ڇا مال ۽ اسباب دارا وٽ سڪندر وٽ،
هو ڪم آڏي نه ٿو آهي مگر سڀ ڪجهه قلندر وٽ.

خدا کان ڇو لِڪائين ٿو گناهن کي اڙي نادان،
يقين رک آهي هر تصوير عريان ٿئي مصور وٽ.

نه گردن کي جُهڪائي بادشاهن جي اڳيان هرگز،
عجيب آهي هو خُو هردم محبت جي گداگر وٽ.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ غزل ۾ جتي پيا خارجي اثر قبول ڪيا آهن، اتي هو پنهنجي سماج ۾ ماحول جي تبديل ٿيندڙ حالتن کان متاثر ٿيڻ کان رهي نه سگهيو آهي. سنڌ ۾ جيڪي معاشي، مادي، ذهني ۽ سياسي تبديليون پيدا ٿيون، تن کان مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جو حساس شاعر جي حيثيت ۾ متاثر ٿيڻ

لازمي آهي. زندگيءَ جا ڏک ۽ سک، سماج ۾ طبقاتي فرق، حيات کي اڳتي وڌائڻ جي تمنا، زمين کي جنت ثاني بنائڻ جي خواهش، پنهنجي چؤطرف پکڙيل گندگيءَ کان نفرت ۽ ڌرتيءَ جي دوزخ تي انقلاب آڻڻ جي آرزو، اهي اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي غزل خاص طرح قديم دور جي غزل جي زيب ۽ زينت آهن. سنڌ جي اڳين غزل گُو شاعرن به ان طرف توجه ڏنو آهي ۽ انهن مان ڪن وٽ سياسي ۽ سماجي تصورات جو هلڪو هلڪو دونهون محسوس پيو ٿئي، مگر موجوده وقت جي غزل گو شاعرن وٽ مچ متا پيا آهن. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ بيان کي وڌيڪ مؤثر بنائڻ لاءِ اشارن ۽ ڪِناين کان پڻ ڪم ورتو آهي. ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب فرمائي ٿو:

رڳي ئي فحش گوئي ۽ رڳي ئي آه بيهوشي،
هئا جي هوش آور اڄ سي به مستانا ٿيا اٽلپ!
اجا پيري ۽ مخدومي کي تون چنبڙيو پيو آهين،
چريا هو نينهن وارا جي ها نذرانا ٿيا اٽلپ!

تصوف، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ جي غزل جو روح آهي. سنڌ جي هن عظيم شاعر تصوف جا گهڻو ڪري سمورا پيچيدا مسئلا نهايت لطيف ۽ پرڪشش انداز ۾ بيان ڪيا آهن. سنڌ صوفين جي سرزمين آهي، انهيءَ ڪري هتان جي انيڪ غزل گو

شاعرن پڻ تصوف کي پنهنجي غزل جو سينگار بنايو آهي. روز ميثاق الله تعاليٰ پنهنجي عشق جي امانت جڏهن ملائڪن کي آڇي ته اهي ڏکي ويا، تڏهن حضرت آدم عليہ السلام اڳتي وڌيو ۽ اهو برھ جو بار پنهنجي سر تي کنيائين.

حافظ شيرازي ان خيال کي هيئن ٿو بيان ڪري:

باز غم عشق تو بهر کس که نمودند
عاجز شد و اين قرعه بنامم افتاد

مخدوم طالب المولیٰ فرمائي ٿو:

عاشق جان باز جو راھ نما پيو آهي عشق
مشڪلات عشق جو مشڪل ڪشا پيو آهي عشق

درد و غم، سوزو الم جو پيشوا پيو آهي عشق
هر گهڙي ۾ دافع رنج و بلا پيو آهي عشق

عشق جي درياءَ ۾ فضل خدا پيو آهي عشق
ڪشتيء بحر و الم ناخدا پيو آهي عشق

حسن بي پروا به ۽ ناز و ادا پيو آهي عشق
دلبري پيو آهي عشق ۽ دلربا پيو آهي عشق

حسن جي دربار ۾ گولو گدا پيو آهي عشق

ۓ ڏکن جي ملڪ جو پڻ بادشا پي آهي عشق

پرده انسان ۾ ذات ڪبريا پي آهي عشق
ۓ جبين شوق ۾ سجد و صفا پي آهي عشق

خود خدا پي عشق محبوب خدا پي آهي عشق
طالب الموليٰ امام الاوليا پي آهي عشق

منصور ويراڳي

طالب المولىٰ جو لاڏاڻو ـ وطن ٿيو ويڳاڻو

"ڪل نفسٍ ذائقة الموت"

هن جوڻي جڳ ۾ هر جيءَ کي موت جو ذائقو اوس چکڻو آهي. اهو موت ظاهر ۾ ته ماڻهوءَ کي هميشه لاءِ منهن ٻنڊ ۾ سمهاريو ڇڏي، مگر حقيقت ۾ اتان ئي سندس نئين زندگيءَ جو سلسلو شروع ٿي وڃي ٿو. انهيءَ اڻ کٽ زندگي جو تصور ڏاڍو ڇرڪائيندڙ ۽ آهي ته تڙپائيندڙ به - ! اڄان ۾ وڌيڪ ڳري ڳالهه ۽ منجهائيندڙ مسئلو اهو آهي ته انهيءَ اٽل موت جو مقرر گهڙي کان ويچارو بشر بلڪل بيخبر آهي. اهوئي سبب آهي جو اهڙي اوچتي حادثي ۽ اجل جي سڏائي سڏ لاءِ هرڪنهن انسان کي ذهني طور تيار رهڻو ئي پوي ٿو. ايڏي ڄاڻ ۽ هوشياري هوندي به اجل ويل ڄاڻين جي جدائي جان ۽ جيءَ کي جهوريو ۽ قلب کي ڪوريو وجهي. هوڻئن به ڪن ماڻهن جي موت جو داغ ۽ وڇوڙي جا وڍ ايڏا ته اونها ۽ گهرا ٿو وجهي جو زندگي جي پوين پساهن تائين تڙپائيندو ۽ ستائيندو رهندو آهي. سندن ياد دل تان مٽجڻ مشڪل هوندي آهي ۽ ذهن تي تصور جو نقشو هميشه لاءِ چٽيل رهندو آهي. اهڙا يار قربدار وري موٽي نه ملندا آهن، مگر انهن جي ياد باقي هوندي آهي.

خود حضرت طالب المولىٰ جي چوائي:

"نه رهيون آهن اهي راتيون اهي ٻاتيون ملاقاتيون،
مگر طالب جي دل ۾ آه يادِ رفتگان باقي."

افسوس ..! ماڻهن جو من موهيندڙ، هيءُ مرڪندڙ مهانبو اڄ اسان کان هميشه لاءِ ڌار ٿي 'يادِ رفتگان" جو اٿاهه سامان ڏيئي وطن ويڳاڻو ڪري هليو ويو. إناللہ وإنا اليه راجعون.

مخدوم طالب المولىٰ جو ڳاٽيتو فاني دنيا جي اُتم هستين ۾ ٿئي ٿو. ڀاڻ هڪ طرف مذهبي حلقن ۾ وقت جي وڏي ولي، شريعت جي صاحب ۽ سنت رسول الله ﷺ جي عاشق صادق، حضرت مخدوم نوح لطف الله عليه الرحمة جي نسل نجي نشانيءَ جي ناتي سان "گادي ڌڻي" ۽ ڀڳدار، لکين مريدن جي عقيدت ۽ محبت جو مرڪز ۽ مهندار هو ته ٻئي طرف ادب جي دنيا ۾ هڪ عظيم شاعر ۽ انيڪ ادبي انجمنن، بزمن ۽ ادارن جو اڳواڻ هو. سنڌ جي ڄاتل سڃاتل ادبي اداري "سنڌي ادبي بورڊ" جي سرواڻي جون واڳون پڻ به پيرا 19 سال تائين سنڀاليندو رهيو. نه رڳو ايترو پر سياست جي ميدان تي پڻ شهسوار جي روپ ۾ پاڪستان ۽ دنيا جي سياسي حلقن ۾ سڃاتو ويندو هو. سياسي دنيا ۾ مخدوم صاحب پهريائين مسلم ليگ جي پليٽ فارم تي پير پاتو. ان پڄاڻان سندن سياسي وابستگي پاڪستان پيپلز پارٽي سان رهي ۽ آخر تائين سينيٽر وائيس چيئرمين جي عهدي تي فائز رهيو.

ايڏي سرداري ۽ سرواڻي جي ساک هوندي به منجهن رڏيرڪي خوءِ گهٽ ۽ خانداني ورثي ۾ مليل خاڪساري روءِ وڌيڪ نظر ايندي هئي. سچ پچ ته مخدوم صاحب انهيءَ لحاظ کان نه صرف سنڌ، پر پوري پاڪستان ۾ "شرافت جي علامت" سمجهيو ويندو هو. سندن دائمي وڇوڙي تي اسان کي ذاتي طرح دلي صدمو رسيو آهي. هن المناڪ سانحي تي "اداري السنڌ" جي دلي دعا آهي ته مخدوم صاحب جي مهند موچاري ٿئي ۽ سندن پوين کي سهڻي صبر جي سگهه پلئه پوي. (آمين)

"منهنجو ته وار وار ٿو دم دم دعا ڪري،
ڪوسو لڳي نه واءُ سڄڻ کي خدا ڪري."
(طالب المولىٰ)

لنڊن مان لکيل خط جو عڪس

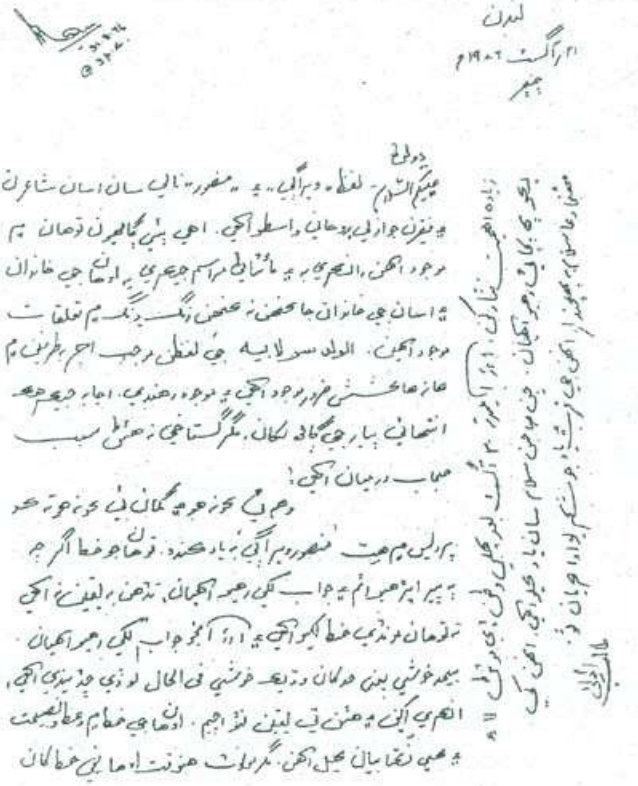

جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو جناب منصور ويراڳي ڏانهن لکيل خط

محمد علي جوهر

اميري ۽ فقيريءَ جو متوازن امتزاج: مخدوم طالب المولىٰ

ماٺو سپ نه مهٺا، پڪي مڙئي نه هنج،
ڪنهن ڪنهن ماٺوءَ منجهه، اچي ٻُوءِ بهار جي.
(شاهه)

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي وفات سان سنڌ جي ادبي ۽ تهذيبي دنيا ۾ هڪ اهڙو خيال پيدا ٿيو آهي جنهن جي پرجڻ جا امڪانات هڪ دراز عرصي تائين محدود نظر اچن ٿا.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب جي شخصيت جي جامعيت ۽ سندن علمي ادبي منصب، برابر عقيدت ۽ احترام جا طلبگار آهن. هو اسان جي معاشري جي پسنديده ترين شخصيت جا مالڪ هئا، جنهن جي شخصيت جي سحرانگيزيءَ جو دائرو تمام وسيع هو. پاڻ معاشري جي مختلف طبقن ۾ هڪ جهڙا مقبول هئا. ڪين اها عزت ۽ تڪريم حاصل هئي جيڪا ناياب، نه ته ڪمياب ضرور چئي سگهجي ٿي.

مخدوم صاحب جن جي ڪثير الجهت ۽ گهڻ طرفي شخصيت جو هر پهلو ۽ هر گوشو وزن دار گرانقدر روشن ۽ تابناڪ نظر اچي ٿو. پاڻ هڪ عظيم دانشور ۽ صاحب طرز شاعر هئا.

تصوف جي حوالي سان پاڻ 'سروري مسلڪ' جي اهم ترين شخصيت هئا. قومي رهنما جي اعتبار سان سندن سياسي زندگي قابلِ تقليد ۽ لائق صدستائش آهي. مختلف خوبين مان هڪ وڏي خوبي، جنهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ته پاڻ هڪ عظيم انسان هئا. انسان دوستي سندن خاصو هو. هو هڪ دردمند دل جو صاحب هو. معاشري جي ڏکن کي پنهنجو ڏک سمجهندو هو سندن ساري حياتي دکي انسانيت جي خدمت سان عبارت هئي. سندن شخصيت جو هر پهلو انفراديت جو حامل رهيو ڪين هڪ تاريخي يا عهد ساز شخصيت چوڻ غلط نه ٿيندو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن جي قومي، علمي ۽ ادبي خدمتن جي فهرست ڏاڍي ڊگهي آهي. جيڪي خدمتون غير معمولي نوعيت جون نظر اچن ٿيون. سندن ذات ڪان سنڌ جي ثقافتي علمي ۽ ادبي شعبن کي اهو ڪجهه حاصل ٿيو آهي، جنهن لاءِ ڪوئي بيو دعويدار ٿئو ٿي سگهي. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ معاشري جي سنوارڻ سينگارڻ ۽ روشن ڪرڻ لاءِ پنهنجي خاص اندازِ بيان، فڪر و فهم ۽ ڪلام ذريعي سچي زندگيءَ جو بلند ۽ روشن مينار رهيا.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب علم و فضل هئا ۽ علم و فضل جي روشنيءَ کي ڦهلائڻ ۽ عام ڪرڻ جي منجهن خاص لگن هئي. اهوئي سبب آهي جو هُنن متعدد تعليمي ادارن ۽ علمي ادبي تنظيمن جي نهايت سرگرميءَ سان سرپرستي ڪئي. سندن قلم ۽ 'فڪر و عمل' ماڻهن جي ذهنن کي منور ڪندو رهيو. مخدوم صاحب ماڻهن جي دلين تي حڪمراني ڪرڻ جو قائل هو. سندن ظاهر ۽ باطن هڪ جهڙو روشن ۽ قابلِ رشڪ هو. هنن پنهنجي قول و فعل ۾ مثالي توازن قائم رکيو ۽ خلوص ۽ محبت جي علامت بڻيا رهيا.

'شاعري جزوي است از پيغمبري' ـ شاعريءَ جي اها روايت مخدوم صاحب جن برقرار رکي ۽ پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي معاشري ۾ اعليٰ اخلاقي قدرن جي فروغ کي پنهنجي مسلڪ بڻايو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جي مزاج ۽ طبيعت ۾ درويشانه استغنيٰ ۽ بردباري ڏسڻ ۾ ايندي هئي. احترامِ آدميت سندن رگ رگ ۾ رچيل هو. سندن واقف احباب هن ڳالهه جي شهادت ڏيندا ته مخدوم صاحب جن پنهنجي ماتحت

ملازمن ۽ ذاتي خادمن کي ڪڏهن بہ سخت لهجي ۾ مخاطب نہ ٿيا. هو صاحب طبعاً هڪ فياض انسان هو پنهنجي ليا
۽ سخاوت جو اظهار زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ڪري چڪا آهن. سندن دل ۽ دامن هر شخص جي لاءِ ڪشادو هوندو
سندن سوچ ۽ فڪر جي وسعت ۽ تنوع ۽ سندن فياضانہ خصلت قدرت جي ڏنل نعمت هئي.

مخدوم محمد زمان طالب المولي جن ڪنهن بہ دؤر ۾، ڪنهن بہ مرحلي ۾، ڪڏهن بہ ڪا تنگ نظري ۽ تنگ
اختيار نہ ڪئي. معاشرتي زندگيءَ کي سندن ذات کان رهنمائي حاصل ٿي. پاڻ جنهن قسم جا رهبر مدبر نگاه بلند سخ
دلنواز دردمندل جا مالڪ هئا، ان جو مثال هن خطي ۾ ملڻ مشڪل ۽ محال آهي.

هڪ عظيم دانشور ۽ صاحب علم و فضل جي حيثيت سان بہ سندن منصب ۽ مقام مٿاهون آهي. سـ
بصيرت ۽ وسيع النظري فقيد المثال آهي. مخدوم صاحب جي روشن خيالي ۽ رواداري اجوڪي دؤر ۾ غير معمولي اهم
جي حامل هئي.

مخدوم محمد زمان طالب المولي هڪ صاحب طرز منفرد شاعر هو جنهن جي قادرالڪلامي هر صنف شاعري
پنهنجو اعجاز ڏيکاري رهي آهي.

پاڻ سنڌي، فارسي ۽ اردو زبانن ۾ هڪ جهڙا تخليقي جوهر ڏيکاريا اٿن. سندن شاعريءَ ۾ انساني آدرش سان گ
حب الوطنيءَ جي سگهاري سوچ نظر اچي ٿي. سندن شاعريءَ ۾ ڪلاسيڪي روايت پنهنجي عروج تي آهي. محبت ۽ عش
جي آفاقي جذبن کي هنن پنهنجي سهڻي نگارشات جي ذريعي نئين تازگي ۽ حسن بخشيو آهي ۽ پنهنجي صوفيانہ مسلڪ
۽ صوفيانہ خيالات کي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست وانگر مفهوم ۽ مضمون عطا ڪيا آهن ۽ سنڌي شاعريءَ جي
خزاني ۾ بي بها موتين جو اضافو ڪيو آهي.

قومي رهنما جي حيثيت سان مخدوم صاحب جن جو انهن چند هستين ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو جن جي
اصول پسندي، مستقل مزاجي ۽ وفا شعاريءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. پاڻ سڄي عمر تعصبات ۽ نفرت جي خلاف برسر
پيڪار رهيا ۽ صرف ۽ صرف انسانيت جي تصوير بڻيا رهيا. سندن سياست عام رواج کان هٽيل هئي. سندن سياست کي
ايثار قرباني ۽ خدمت خلق جي اوليت حاصل هئي. سندس رهنمائيءَ کان محروميءَ کي قومي الميو سڏڻ غلط نہ ٿيندو.

مخدوم محمد زمان طالب المولي جن سنڌ جي هڪ اهڙي صوفي مسلڪ جي اهم ڪڙي هئا، جتان محبت ۽
رواداريءَ جي روشني عام ۽ وافر انداز ۾ ملندي ڦهلجندي هئي. جتي هر فرقي سان تعلق رکڻ وارن کي بلاتخصيص فيض
حاصل ٿيندو هو.

مخدوم مخدوم زمان طالب المولي جي ذات اميريءَ ۽ فقيريءَ جو متوازن امتزاج هئي. مخدوم صاحب جي هر
جهت شخصيت جي ڀرپور سرپرستي تمام فنونِ لطيفہ خصوصاً علم و ادب، شاعريءَ ۽ موسيقيءَ کي حاصل هئي. هو سنڌ
جي قدرن، تهذيب ۽ ثقافت جي جيئري جاڳندي تصوير هو. کين پنهنجي سمورين تهذيبي روايات سان گڏ 'سنڌ جي
علامت' سڏي سگهجي ٿو. مخدوم صاحب پنهنجي صديءَ جي عظيم ۽ شاندار شخصيت جو مالڪ هو. هو پنهنجي
سمورين خوبين سان گڏ ديس وارن جي دلين ۽ ذهنن ۾ هميشہ زنده ۽ تابنده رهندو.

هرگز نميرد آنکه دل زنده شد بعشق
ثبت است بر جريده عالم دوام ما.
(حافظ)

مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿيا نہ مات،
هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جيئا.
(شاهہ)

(ماهوار پيغام رس الو فيبروري.. مارچ 1993ع)

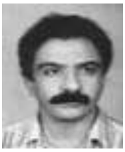

مخدوم محمد الزمان ’طالب المولىٰ‘

عالم، اديب ۽ شاعر پنهنجي فن ۽ فڪر جي روشني ڦهلائي، اونداهن ذهنن کي منور ڪندا آهن. هُو نه صرف سوچ جي سُرهاڻ ڦهلائي، صحتمند قدرن کي سگهه ڏيا بخشين، پر پنهنجي ٻوليءَ جي ڦلواڙيءَ جي آبياري به ڪن ٿا. هر عالم، اديب ۽ شاعر جي پنهنجي ذات ۽ فڪر جي حوالي سان ڌار ڌار اهميت آهي. سڀئي تخليقڪار هڪ برادريءَ وانگر آهن. هو سڀ هڪ ئي قافلي جا پانڌيئڙا آهن.

مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘ جو نالو شاعرن جي سٽ ۾ هڪ اهم ۽ نمايان حيثيت رکي ٿو. بيت، ڪافي ۽ وائيءَ جي صنفن ۾ پراڻن ۽ جديد قدرن کي گڏي پيش ڪرڻ ۾ سندن محنتون نهايت ئي ساراهه لائق آهن.

مخدوم صاحب جن 04 آڪٽوبر 1919ع ۾ هالا نوان ۾ پيدا ٿيا. پاڻ مشهور بزرگ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رح جي پندرهين سجاده نشين مخدوم غلام محمد سائين رح جا فرزند آهن. پاڻ 1930ع کان شاعري شروع ڪيائون ۽ هيل تائين سندن تخليق جو اهو ئي عمل جاري آهي. پهريان ’بيوس‘، ’فراقي‘، ’زمان‘ ۽ پوءِ ’طالب‘، تخلق اختيار ڪيائون. 1949ع کان پنهنجي ڪلام ۾ ’طالب المولىٰ‘ جو تخلص استعمال ڪندا اچن ٿا.

(نئين اري ٿو جهانگي.

زندگي، جون 1990ع

سيد محمد شاهه آف ڀاٽوٽ

مخدوم طالب الموليٰ جن جون يادگيريون

محترم مرحوم مغفور طالب المولىٰ صاحب جن سان منهنجو ڪيئن تعلق ٿيو ۽ سائن ڪيئن گهڙيون گهاريون، ڪچهريون ٿيون، محفلون رچيون اُهي يادگيريون، بس يادگيريون ئي رهنديون.

’جن جي هئان ويڙا سجڻ، تن ڪنئون ٻڌو سڌ سُورَجي‘

آءٌ هت جو ڪجهه به پيش ڪري رهيو آهيان، اهو سڀ ڪجهه منهنجا پنهنجا ذاتي تاثرات ۽ مشاهدات آهن، جن ۾ ڪنهن به قسم جي ڪا ملاوٽ، خوشامد، مخالفت يا منافقي نه آهي.

مرحوم مخدوم طالب المولىٰ جن سان منهنجو تعلق بي غرض دوست جي حيثيت سان رهيو. مون کي ان ڳالهه تي به فخر آهي ته مون پنهنجي سائن تمام ويجهي واسطي هئڻ جي باوجود ڪانئن پنهنجي ذاتي مفاد ۽ غرض خاطر دنياوي ڪم نه ورتو ۽ نه مون ڪا حجت ڪئي يا بي حجاب رهيس، ادب ۽ حجاب جي دائري اندر پاڻ کي مقيد رکيم. سدائين مون وٽ سندن هستي هڪ اعلىٰ، معزز ۽ محترم جي حيثيت سان مجيل رهي. مون کي ان ڳالهه تي به فخر آهي ته مون پنهنجي حال ۽ حيثيت آهر سائن بي غرض دوستيءَ جو ناتو نڀايو. پر بقول مرحوم پير حسام الدين راشدي ته دل جو چاڪ جڏهن چِڪي چِڪي ناسور ٿي پوي، تڏهن شڪايت ڪئي نه ڪجي. پر ان حڪايت جو حق هئڻ گهرجي.

هر مفڪر اديب، شاعر فلسفي، تاريخ دان ۽ قومن جي تقديرن جو مصلح، اهي سڀ حسرتون ۽ اميدون پنهنجي دل ۾ ڪٺي اوچتو ئي اوچتو اسان جي اوطاقن مان هميشه لاءِ هليو ويندو آهي ۽ اسين پوين رهيل ڌرتيءَ تي انسان، روايتن ۽ رسمن کي جيئرو رکي ان ۾ جنبي ويندا آهيون ۽ پوءِ آهستي آهستي ٿڌا ٿيندا ويندا آهيون. تان جو بلڪل وساري ويهندا آهيون.

نه سي ٽڙ هوڙاڪ، نه وايون وڻجارون جون!

مرحوم و مغفور مخدوم طالب المولىٰ صاحب جن سان مُنهنجو تعلق ڪيئن ۽ ڪڏهن کان ٿيو سو ٻڌائڻ ضروري آهي.

هالا نوان جي مخدوم نوح عليه رحمت جي خاندان جا اسان ڀاٽوٽ جي سادات سان ورهين کان پاڙيسري ۽ خانداني تعلقات رهندا آيا آهن. اسان جي وڏن جو واسطو مخدوم خاندان سان ڏاڍو گهاٽو هوندو هو جيڪو منهنجيءَ سانڀر ۽ عمر کان وڏو آهي. مون کي جيڪا ڄاڻ آهي ۽ ٻڌندا رهيا آهيون ته اسان جي چاچي مرحوم شير محمد جي اُن وقت جي گادي نشين مخدوم مرحوم سرڪار سائين جن سان تمام گهاٽي دوستي هوندي هئي. ٻئي يار اڪثر هڪ ٻئي وٽ بنا ڪنهن تڪلف جي اڪيلا ايندا ويندا هئا. اهو دؤر شايد 16-1915ع جو هجي يا ڪجهه ٿورو اڳ جو. بهرحال سهڻا ۽ شاناٺا تعلقات هئا. منهنجي سانڀر ۾ اسان جي خاندان جي آخري ڀڳدار مرحوم دين محمد شاهه سائينءَ جي حضرت قبله مخدوم مرحوم غلام محمد صاحب جن سان ڏاڍي عقيدت هئي. مرحوم دين محمد شاهه پنهنجي وقت جو درويش ۽ سادي شخصيت جو مالڪ هو. مخدوم مرحوم ’گل‘ سائين جن به پنهنجي وقت جا باڪمال فقير ۽ درويش صفت ۽ گڻن جا ڌڻي هئا. مون کي گل سائين مرحوم جن جي زيارت ٿيل آهي. مون کي گل

سائين مرحوم جن جي زيارت ٿيل آهي. مون کي مرحوم گل سائينءَ جي زيارت 41-1940ع ڌاري نصيب ٿي. آءٌ وٽن ٽي چار دفعا حاضري تي ويل آهيان، جيئن تہ مرحوم دين محمد شاهہ کي اولاد ڪونہ هو ۽ مون کي نپايو هئائون. رشتي ۾ آئون مرحوم دين محمد شاهہ جو سؤٽ آهيان. تنهنڪري منهنجو گل سائين مرحوم جن وٽ وڃڻ ان توسط سان ٿيو. مرحوم دين محمد شاهہ جي حويليءَ جي پاڪن کي پنهي درويشن جي تعلق جي ڄاڻ هئي ۽ مون کي پنهنجي اولاد جي حيثيت سان مخدوم صاحب جن ڏي دعا وٺڻ ۽ حاضري ڀرڻ لاءِ موڪليندا هئا. اهو وقت بہ منهنجي لاءِ وڏي سعادت جو هو. جيڪو 42-1941ع جو زمانو هو. آءٌ پوءِ جامعہ عربيہ ۾ پڙهڻ لاءِ ويس. مخدوم صاحب جن رحلت فرمائي. مون کي ياد آهي تہ مرحوم گل سائين جن جي فاتحہ لاءِ آءٌ مرحوم مخدوم مولوي غلام حيدر صاحب جن وٽ ويو هوس. پاڻ بعد ۾ مخدوم طالب المولیٰ صاحب جن ڏانهن فاتحہ لاءِ بہ پنهنجو ماڻهو گڏ موڪليو هئائون. جيڪي ان وقت گادي نشين هئا. منهنجي پهرين ملاقات ان طرح سان مخدوم مرحوم طالب المولیٰ صاحب جن سان انهيءَ وقت ان جاءِ ۾ فاتحہ خوانيءَ جي سلسلي ۾ ٿي. جتي پاڻ پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏينهن گذاريائون. ان ڪانپوءِ منهنجو اچڻ وڃڻ ڪونہ ٿيو البت مختصر ۽ تمام ٿورو. مخدوم مرحوم ميان غلام حيدر صاحب جن سان ٻہ ٽي دفعا ملاقات 46-1945ع ۾ ٿي. جيڪا اليڪشن جي واسطي سان هئي. پر منهنجي ڪنهن سياسي حيثيت سان وابستگيءَ سان نہ بلڪل ماتحتي هئي. آءٌ ان وقت بہ جامعہ عربيہ ۾ پڙهندو هوس. مخدوم مرحوم ميان غلام حيدر صاحب جن سائين علي اڪبر شاهہ جن وٽ جامعہ عربيہ ايندا هئا ۽ پاڻ جامعہ عربيہ جي بلڊنگ جو سنگ بنياد حيدرآباد ۾ موجوده سنڌي مسلم سوسائٽيءَ جي ميدان تي رکيو هئائون.

مرحوم طالب المولیٰ صاحب جن علمي ادبي ۽ ثقافتي دنيا ۾ ڄاتل سڃاتل شخصيت هئا. سائن سنڌي ۽ ٻنا ڪنهن تعارف جي ڪراچيءَ ۾ راڪ هائوس ۾ ملاقات ٿي. ان وقت سائين جي-ايم-سيد جي ڪوشش سان ۽ مرحوم طالب المولیٰ صاحب جن جي تعاون سان هڪ وڏي ثقافتي گڏجاڻي ٿي هئي. جڏهن محفل برخواست ٿي تہ مون ٻنا ڪنهن هيڪ جي سائن وڃي هٿ ملايو. تڪي پاڻ ڀڄياڻون تہ ڪير آهيان ۽ نہ ڪي مون پنهنجو تعارف ڪرايو. اهو وقت شايد 50-1949ع جو هو. مرحوم گرامي صاحب جي اسرار تي آءٌ مرحوم طالب المولیٰ صاحب جن سان پنهنجي منهن ملڻ ويس. مون کي ياد آهي اهو وقت ۽ گهڙي. پاڻ ان وقت جتي مخدوم غلام حيدر صاحب ويهندا هئا، اتي ويٺل هئا. منهنجي اطلاع ڏيڻ تي مون کي پاڻ وٽ گهرايائون. تمام عزت ۽ پاٻوهہ سان مليا. پر ٻنهي طرفن کان ان طرح جي اوچتو ملاقات ۽ ملڻ سبب تمام ٿورو وقت ڳالهائڻ ٿيو. ترت موڪلائي اٿيس. مرحوم گرامي صاحب پوءِ مون کي ٻڌايو تہ پاڻ گرامي صاحب کي منهنجو وٽن وڃڻ ۽ ملڻ جو لکيو ۽ پڇ ڇياڻون تہ طرفين تي حجاب حاوي هو تنهنڪري مزيد ڳالهہ ٻولهہ ٿي نہ سگهي. پر پوءِ اها شناسائي وڌندي گهاٽي ٿيندي وئي. منهنجا مقامي تعلقات مخدوم صاحب جن سان طبيب ڪرڻ جي محنت جو نتيجو چئجي. مخدوم مرحوم طالب المولیٰ جن سان منهنجا ذاتي تعلقات ڏاڍا وڏيا ۽ ويجهيا. 56-1955ع ۾ ٻوڏون ٿيون. اسان جو ڳوٺ پاٺوٽ ۽ ٻيا ڳوٺ فتح پور شاخ ۽ بچاءَ بند جي وچ ۾ ٻڏي ويا. مخدوم صاحب جن پنهنجن مريدن سان را ت ڏينهن بند جي حفاظت ۾ رڌل رهندا هئا. مون کي پنهنجي گهرو ڀاتين سميت ڳوٺ مان حفاظت سان ڪيڻ ۽ هالن ۾ مختصر عرصي لاءِ رهڻ لاءِ جاءِ ڏناڻون.

مخدوم مرحوم طالب المولیٰ جن منهنجن غريباڻن ڪکن تي اچڻ ۾ ڪڏهن بہ هيڪ محسوس نہ ڪئي. مون وٽ راتيون رهيا، صوفيانہ راڳ ۽ سنڌن ڪلام جون محفلون ۽ ڪچهريون ٿيون. جن ۾ مرحوم گرامي صاحب جن جو هجڻ بهرحال لازمي ۽ ضروري هوندو هو. پاڻ شڪار جا ڏاڍا شوقين هوندا هئا. اسان جي ڳوٺ جي ڀرپاسي هر سال تترن ۽ پاڙيءَ جي پکين جي شڪار جو تعلق مون سان هوندو هو ساڻن گڏ ڪڏهن ڪڏهن سنڌن وڏو فرزند ۽ هن وقت گادي نشين مخدوم محمد امين فهيم جن بہ هوندا هئا. مرحوم طالب المولیٰ جن سان ڪچهريون ۽ رهاڻيون

سنڌن هالا واري بنگلي تي، راهوندڙ، سنڌن زمين مارڪ واهه واري اوطاق؛ هيرآباد واري بنگلي، گاڏي کاتي واري جاءِ، ڪنٽونمينٽ واري بنگلي، بچاءُ بند تي ٻهرن جي ڇانو ۾، فتح پور شاخ تي لُون جي ڇانو هيٺ زمين تي پاٿاريون وڇايل، کل ڀوڳ ۽ چرچن جي پُرلطف ماحول ۾ ٿينديون هيون.

پر باوجود انهن مصلحتن ۽ تقاضائن جي مرحوم طالب المولى صاحب منهنجي خيريت ۽ حال احوال جي پڇا ڪندا رهندا هئا، ساڻن ملڻ جلڻ جو سلسلو ۽ سماجي طرح شادي غميءَ ۾ اچڻ وڃڻ جو رستو ختم ٿي چڪو هو تنهن هوندي به مون کي پاڻ وساريائون ڪونه.

ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته قدرت هن ملنگ صفت هستيءَ کي ايڏي سهپ، تحمل ۽ تدبر جي قوت عطا ڪئي هئي، جنهن جو انت ٿي پنجي نه سگهيو. مرحوم مخدوم صاحب جن پنهنجن مريدن، علمي ۽ ادبي دنيا ۾ هڪ وڏي ڌڻ هئا، سنڌن شخصيت جي بلندي ۽ احترام ٿي آهي، جنهن سيني فڪر وارن کي سنڌن وفات تي لوڏي ڇڏيو آهي!

اها دعوي ڪرڻ ۾ اجا به آءُ حق بجانب آهيان، ته جيڪي مهلون، گهڙيون ۽ ڪچهريون مون مخدوم صاحب جن سان گهاريون ۽ ڪيون، تن جو ميناج ۽ لُطف وسارڻ جهڙو نه آهي ۽ نه ڪي وسرندو.

مهڙي گلمک مهانڊي جي مالڪ، اخلاص ۽ محبت جي پتلي، صابر ۽ قانع هستيءَ تي آءُ ڇا ڇئي ۽ لکي سگهان ٿو!

محبت پائي من ۾، رنڊا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو ٿي اگهائيو.

('عبرت' 3 فيبروري 1993ع)

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

شخصيت

غلام حيدر چنا

لڏي ويا، اڏي ويا سخن جي عمارت

مخدوم محمد زمان طالب المولى، مخدوم نوح جي پندرهين سجاده نشين، مخدوم ميان غلام محمد قريشيءَ جي گهر ۾ سورهين سجاده نشين جي حيثيت سان تاريخ 9 محرم 1338هه مطابق 16 آڪٽوبر 1919ع تي هالا ۾ جاوا. سندن جنم اهڙي گهر ۾ ٿيو جيڪو هر طرح سان شاعري، موسيقي، بزرگيءَ جي دولت ۾ مالا مال هو. سندن زندگي ايڏي ته قدوقامت ۽ گهڻ پاسائين هئي، جنهن تي لکڻ لاءِ ايڏي وڏي مرتبي جي گهرج آهي. مٿن حياتي توڙي مماتيءَ ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي. سندن اهڙو ڪوبه گجهو يا ظاهري پهلو رهيل نه آهي. جنهن تي قلم جي قدرت رکندڙن نه لکيو هجي. اخبارن نه واقعي پنهنجو فرض ۽ حق مڪمل طرح نڀايو آهي. ٽي وي وارن ڪي پڻ ڏٺي چڱا اجورا ڏيندي جن ڏاڍن ڏيرن جي هوندي به مٿن بهترين پاڻ موڪايو. قوي اُميد آهي ته سنڌ جا رسالا پڻ سندن شان ۾ گهڻو ڪجهه لکندا. خاص طور "تماهي مهراڻ" پنهنجي محسن لاءِ خاص نمبر شايع ڪندو. اسين به يوسف جي خريدارن ۾ نالو ڳڻائڻ واسطي سُٽ جو ننڍڙو ڦورو ڪٺي پيش ٿيا آهيون. شال قبول پوي!

مخدوم نوح جي گادي سنڌ جي مکيه گادين مان هڪ آهي. سندن پيري مريديءَ جو سلسلو سواءِ سرحد صوبي جي باقي تمام صوبن ۾ آهي. ايستائين جو هندستان جي ڪيترن پرڳڻن ۾ سندن مريد رهن ٿا. مريدن جي ايتري گهڻائي آهي، جو جيڪر سڄو سال مريدن جي شفقت لاءِ وڃن ته مريد نه کٽن. ڊاڪٽر اسد الله شاهه حسيني لکن ٿا ته: "هڪ ته مريديءَ جو ڳاٽانو تمام گهڻو هو ان ڪانسواءِ شروع کان ٿي ڪين مسافريءَ تي نڪرڻ پسند نه هوندو هو تنهنڪري مريدن جي ميڙ مٺ جي باوجود پاڻ اتي وڃي نه سگهندا هئا ۽ مريد خود درگاهه تي حاضري ڀريندا هئا." سنڌ اندر پيري مريدي ۽ گادين جي پڻ ڊگهي تاريخ آهي. سنڌ جو ڪوبه اهڙو ٽڪرو ڪونهي، جتي ڪنهن پير فقير جي گادي يا مزار نه هجي ۽ سنڌ جي هر گادي ڪنهن نه ڪنهن فڪر ۽ ذڪر رسم ۽ رواج سان منسلڪ آهي ۽ هر گاديءَ جون پنهنجون الڳ ۽ انوکيون ريتون ۽ رسمون آهن. اهي ريتون ۽ رسمون، دستور ۽ فڪر اٽل ۽ اٿمت آهن. جيڪي زمانن کان ساڳي نوع ۽ انداز ۾ چالو آهن. وقت جي ڪابه وهڪ مٿن حاوي ٿي نه سگهي آهي. دور بدليا، حالات بدليا. پر سنڌ جي گادين جا انداز ۽ انواع ساڳيا رهيا. شاهه لطيف جو راڳ، جيڪو ارڙهين صديءَ کان جنهن طرز ۽ طريقي، فڪر ۽ اسلوب سان جاري ٿيو اهو اڄ تائين ساڳي آب ۽ تاب سان جاري آهي. وقت جي ڪابه وير ڪيس روڪي نه سگهي آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ جون جيڪي به ناليريون گاديون آهن. اهي سڀ جيئن جو تيئن صدين کان پنهنجي اصولن ۽ اندازن سان هلنديون رهن ٿيون. اهڙيءَ طرح مخدوم نوح جي گادي جيڪا سورهين صديءَ ۾ هڪ الڳ فڪر، فلسفي ۽ ريت سان شروع ٿي. اها اڄا تائين ساڳئي انداز سان روان ۽ دوان آهي. ان ڪانسواءِ سنڌين جي ريتن ۽ رسمن وانگر سنڌ جي درگاهن جي پڻ ڊگهي تاريخ آهي. چند ناليرين درگاهن کي ڇڏي، جيڪر باريڪ بينيءَ سان ڏٺو وڃي ته سنڌ اندر درگاهن جو گهڻي ڀاڱي وجود ارڙهين صديءَ ۾ ان ڪانپوءِ وجود ۾ آيو. ڇاڪاڻ ته سترهين ۽ ارڙهين صدي بقول پير حسام الدين راشديءَ جي ته: "وڏي ڏچي ۽ مصيبت جون صديون هيون، ڌارين جي تسلط ۽ بربريت سنڌين کي نڌڻڪو بي ستو ۽ اولڙ گاهه وانگر ٻٽائي ڇڏيو هو." سنڌ جون معاشي ۽ سماجي حالتون اهڙي ڪنڌيءَ تي پهچي چڪيون هيون. جن سنڌ وارن کي نستو ۽ نابود ڪري ڇڏيو هو. غربت، بي وسي ۽ لاچارگي هتان جي هيٺين طبقي جو مقدر بڻجي چڪي هئي، تن جي ڍڪڻ ۽ پيٽ پرڻ لاءِ سندن پيڙهين جون پيڙهيون کپي ويون. پر ڪلهن به پورا ٽي ڪپڙا سندن جسم تي سلامت نه رهيا ۽ نه وري ڪلهن کو هڪ ويلو پيٽ ڀري کاڌو

ڪاڏائون. اُن غربت ۽ بيڪسيءَ سنڌين ذهنن تي تالا هڻي ڇڏيا. سوچ ۽ فڪر جا انداز سڀ غربت جي وڻ ويڙهيءَ ۾ وڪوڙجي ويا. آخر انهن تمام ڏچن کان حاصلات ۽ انهن جي حل واسطي پيرن ۽ درگاهن جا پڙ پيٽڻ لڳا ۽ اهي مقبرا ۽ مزارون سنڌين دلين جي آسيس ۽ آسرو بڻجڻ لڳيون. ڪٿي اهي درگاهون 'غريب نواز' ته ڪٿي 'نوراني نور ۽ هر بلا دور' ٿي سڏجڻ لڳيون. ڪٿي هٽ جي ٺوڪين. ماڻهن لاچارگيءَ جو اجوڳ فائدو وٺندي، پنهنجا پيٽ پريا ۽ دڪان چمڪايا. پر سنڌ اندر گهٽي پاڳي درگاهون فيض ۽ من جي آسيس جو مرڪز رهيون آهن." مخدوم نوح جي درگاهه جو فيض. فقر ۽ فڪر پنهنجي ٺولڪي گوڏڙي مريدن لاءِ جاري ۽ ساري آهي. پاڻ غريبن جا يار ۽ هڏڏوڪي هئا. جيئن سنڌين شاعريءَ مان پڻ بکي ٿو. فرمائين ٿا:

> پيٽي جا پريات، سا ماڪ مَ پاتئيو ماڻهنا،
> روئي چڙي رات، ڏسي ڏکوين کي.

۽ اها صدين کان هلندڙ روايت طالب المولي جهڙي همه گير شخصيت ۾ پڻ موجود هئي. طالب المولي خود پنهنجي پيرو مرشد جي مٿين بيت جي روح جي تقليد ڪندي فرمائين ٿا ته:

> اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت 'طالب المولي'
> ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

اسد الله شاهه بيخود، مخدوم طالب المولي جي انهيءَ صفت جي خوبي بيان ڪندي لکن ٿا ته: "طالب المولي ڏيڻ وارو ماڻهو هو جيڪي ڪيس ملندو هو انهيءَ کان پيٽو قومي فلاح ۽ بهبود، علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي سرگرمين تي خرچ ڪندو هو خدا شال سنڌ جي پين پيرن سڳورن کي به ملڪ جي خدمت ڪرڻ جو اهڙو موقعو ڏئي. جيئن هن خطي جي ڏتڙيل عوام جي خدمت ڪري سگهن."

طالب المولي جي خدمتن جو ڪو ڪاٿو ته ڪو ڪري سگهجي. پاڻ هر ميدان ۾ اڳرا رهيا. سنڌي ادبي بورڊ جي خدمتن جو اعتراف ڪندي نفيس احمد ناشاد، مهراڻ جي ايڊيٽوريل ۾ لکي ٿو ته: "مخدوم صاحب جي گوناگون خدمتن مان پڻ خاص نڪتن جو هت ذڪر ڪرڻ نهايت موزون ۽ مناسب رهندو جيڪي بورڊ سان وابسته آهن.(1) پاڻ 1961ع کان 1977ع تائين بورڊ جا چيئرمين رهيا. سترهن سالن جي ان طويل عرصي دوران، پاڻ جنهن شفقت ۽ قرب، دورانديشي ۽ معامله فهميءَ، جرات ۽ حوصلگيءَ سان بورڊ جي جيڪا خدمت ڪيائون. سا ظاهر ۾ ته بورڊ جي وسيع اشاعتي سلسلي جنهن وسيلي بورڊ کي بين الاقوامي علمي مرڪزن ۾ شهرت ۽ عزت حاصل ٿي سا مطلق آهي. پر اُن سان گڏ ڪيترائي اهم نُڪتا اهڙا به آهن. جن کان نئون نسل پوريءَ طرح انجاڻ آهي. ان مان خاص نڪتو اهو آهي ته ون يونٽ جي بدترين ۽ سنڌ دشمن نظام ۾ جڏهن بورڊ کي وقت جي حڪومت اڪين جو ڪنڊو ٿي سمجهيو ۽ طرحين طرحين سان بورڊ کي نقصان پهچائڻ ۽ ان کي ختم ڪرڻ لاءِ حيلا ٿي هلايا. تڏهن اُها مخدوم صاحب جي جرائت ۽ بلند حوصلگي هئي. جو بورڊ جو سفينو اُنهن طوفانن مان پار اُڪاريائون ۽ نواب ڪالا باغ جهڙي آمر جي وقت ۾ جيڪڏهن مخدوم صاحب سرپرست نه هجن ها ته بورڊ ڪڏهوڪو ته وبالا ٿي وڃي ها."

طالب المولي جي خاندان ۾ پين خصوصيتن کانسواءِ به خصوصيتون اهڙيون آهن. جيڪي صدين کان سنڌي خاندان جو بهترين ورثو رهيون آهن. هڪ آهي شاعري ۽ ٻي موسيقي. شاعريءَ جو جيڪو سلسلو مخدوم نوح کان شروع ٿيو اهو سلسلو اڄا تائين هن خاندان ۾ هلندو اچي پيو. اها ڪڙي ڪڏهن به ٽٽل ڏسڻ ۾ نٿي اچي. مخدوم طالب المولي کي ٻڻ ننڍي لاڪر کان ئي راڳ ۽ شاعريءَ جو ذوق هو. سنڌي علمي ۽ ادبي خدمتن جو اعتراف ڪندي سائين جي ايم سيد لکي ٿو ته: "پاڻ سنه 1936ع ۾ هالن جي شهر ۾ 'انجمن علم ۽ ادب' جو پايو وڌائون. جنهن جي سهاري هيٺ ڪيتريون ادبي ڪانفرنسون سڏايون ويون." سنڌ جي هر ادبي ڪانفرنس ۾ پاڻ شريڪ ٿيڻ کي اوليت ڏيندا هئا. جڏهن

ڪاڻائون. اُن غربت ۽ بيڪسيءَ سنڌين ذهنن تي تالا هڻي ڇڏيا. سوچ ۽ فڪر جا انداز سڀ غربت جي وڻ ويڙهيءَ ۾ وڪوڙجي ويا. آخر انهن تمام ڏچن کان حاصلات ۽ انهن جي حل واسطي پيرن ۽ درگاهن جا پڙ پيٽڻ لڳا ۽ اهي مقبرا ۽ مزارون سنڌين دلين جي آسيس ۽ آسرو بڻجڻ لڳيون. ڪٿي اهي درگاهون 'غريب نواز' ته ڪٿي 'نوراني نور ۽ هر بلا دور' ٿي سڏجڻ لڳيون. ڪٿي هٽ جي ٽوڪين. ماڻهن لاچارگيءَ جو اجوڳ فائدو وٺندي، پنهنجا پيٽ پريا ۽ دڪان چمڪايا. پر سنڌ اندر گهڻي پاڳي درگاهون فيض ۽ من جي آسيس جو مرڪز رهيون آهن." مخدوم نوح جي درگاهه جو فيض، فقر ۽ فڪر پنهنجي ٽولڪي گوڏڙي مريدن لاءِ جاري ۽ ساري آهي. پاڻ غريبن جا يار ۽ هڏڏوکي هئا. جيڪو سنڌين شاعريءَ مان پڻ ٻڌي ٿو. فرمائين ٿا:

پيٽي جا پريات، سا ماڪ مَ پانئيو ماڻهنا،
روئي ڇڙي رات، ڏسي ڏکوين کي.

۽ اها صدين کان هلندڙ روايت طالب المولیٰ جهڙي همہ گير شخصيت ۾ پڻ موجود هئي. طالب المولیٰ خود پنهنجي پيرو مرشد جي مٿئين بيت جي روح جي تقليد ڪندي فرمائين ٿا ته:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت 'طالب المولیٰ'
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

اسد الله شاهه بيخود، مخدوم طالب المولیٰ جي انهيءَ صفت جي خوبي بيان ڪندي لکن ٿا ته: "طالب المولیٰ ڏيڻ وارو ماڻهو هو جيڪي ڪيس ملندو هو انهيءَ کان پيٽو قومي فلاح ۽ بهبود، علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي سرگرمين تي خرچ ڪندو هو خدا شال سنڌ جي پين پيرن سڄڻن کي به ملڪ جي خدمت ڪرڻ جو اهڙو موقعو ڏئي، جيئن هن خطي جي ڏتڙيل عوام جي خدمت ڪري سگهن."

طالب المولیٰ جي خدمتن جو ڪو ڪاٿو ته نٿو ڪري سگهجي. پاڻ هر ميدان ۾ اڳرا رهيا. سنڌي ادبي بورڊ جي خدمتن جو اعتراف ڪندي نفيس احمد ناشاد، مهراڻ جي ايڊيٽوريل ۾ لکي ٿو ته: "مخدوم صاحب جي گوناگون خدمتن مان پڻ خاص نڪتن جو هت ذڪر ڪرڻ نهايت موزون ۽ مناسب رهندو جيڪي بورڊ سان وابسته آهن.(1) پاڻ 1961ع کان 1977ع تائين بورڊ جا چيئرمين رهيا. سترهن سالن جي ان طويل عرصي دوران، پاڻ جنهن شفقت ۽ قرب، دورانديشي ۽ معامله فهميءَ، جرات ۽ حوصلگيءَ سان بورڊ جي جيڪا خدمت ڪيائون، سا ظاهر ۾ ته بورڊ جي وسيع اشاعتي سلسلي جنهن وسيلي بورڊ کي بين الاقوامي علمي مرڪزن ۾ شهرت ۽ عزت حاصل ٿي سا مطلق آهي. پر اُن سان گڏ ڪيترائي اهم نُڪتا اهڙا به آهن. جن کان نئون نسل پوريءَ طرح اڻڄاڻ آهي. ان مان خاص نڪتو اُهو آهي ته ون يونٽ جي بدترين ۽ سنڌ دشمن نظام ۾ جڏهن بورڊ کي وقت جي حڪومت اکين جو ڪنڊو ٿي سمجهيو ۽ طرحين طرحين سان بورڊ کي نقصان پهچائڻ ۽ ان کي ختم ڪرڻ لاءِ حيلا ٿي هلايا. تڏهن اُها مخدوم صاحب جي جرائت ۽ بلند حوصلگي هئي. جو بورڊ جو سفينو اُنهن طوفانن مان پار اُڪاريائون ۽ نواب ڪالا باغ جهڙي آمر جي وقت ۾ جيڪڏهن مخدوم صاحب سرپرست نه هجن ها ته بورڊ ڪڏهوڪو ته وبالا ٿي وڃي ها."

طالب المولیٰ جي خاندان ۾ ٻين خصوصيتن کانسواءِ به خصوصيتون اهڙيون آهن. جيڪي صدين کان سنڌين خاندان جو بهترين ورثو رهيون آهن. هڪ آهي شاعري ۽ ٻي موسيقي. شاعريءَ جو جيڪو سلسلو مخدوم نوح کان شروع ٿيو اهو سلسلو اڄا تائين هن خاندان ۾ هلندو اچي پيو. اها ڪڙي ڪٿان به ٽٽل ڏسڻ ۾ نٿي اچي. مخدوم طالب المولیٰ کي ننڍي لاڪر کان ئي راڳ ۽ شاعريءَ جو ذوق هو. سنڌين علمي ۽ ادبي خدمتن جو اعتراف ڪندي سائين جي ايم سيد لکي ٿو ته، "پاڻ سنه 1936ع ۾ هالن جي شهر ۾ 'انجمن علم ۽ ادب' جو پايو وڌائون. جنهن جي سهاري هيٺ ڪيترين ادبي ڪانفرنسون سڏايون ويون." سنڌ جي هر ادبي ڪانفرنس ۾ پاڻ شريڪ ٿيڻ کي اوليت ڏيندا هئا. جڏهن

سنڌ اندر سنه 1947ع ۾ سنڌي شاعرن جي جماعت 'جميعت الشعرا' جو بنياد پيو ته ان ۾ پاڻ خاص دلچسپي وٺڻ لڳا. سندن دلچسپيءَ سبب ڪين جيڪب آباد ۾ ٿيل ادبي ڪانفرنس ۾ جميعت الشعراءِ جو سرپرست چونڊيو ويو ۽ 1957ع ۾ ڪين گهوٽڪي ڪانفرنس جي موقعي تي جماعت جو صدر چونڊيو ويو نه صرف سنڌ جون ادبي ڪانفرنسون سندن ڪاوشن سان ڪامياب ۽ ڪامران رهيون، پر پاڻ راڳ رهاڻين ۾ پڻ اڳرا هوندا هئا. سن 1955ع ۾ 'اداره روح ادب سنڌ' جي سهڪار سان هالا ۾ 'راڳ ڪانفرنس' سڏايائون، جيڪا پنهنجي نوعيت جي بهترين ڪامياب ڪانفرنس هئي. پاڻ ڪيترن ئي ادارن سان وابسته ها. 'شاهه لطيف يادگار ڪاميٽي' (1955ع) ۽ ڀٽ شاهه ڪلچرل مرڪز جا ميمبر ٿيا. حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي مشاورتي ڪاميٽيءَ جا ميمبر هئا ۽ سنڌي ادبي بورڊ جا به هميشه روح روان رهيا ۽ آخري ايامن تائين هن اداري سان منسلڪ رهيا.

مخدوم صاحب جن نه صرف ادب/ ثقافتي ادارن ۾ دلچسپي ورتي، پر علمي ميدان ۾ به سندن سوچ پين پيرن مرشدن ڪان روشن خيال رهي، سندن ذاتي ڪوششن سان سنڌ اندر ٽي هاءِ اسڪول قائم ٿيا. جنهن جو ذڪر مخدوم صاحب ٽي وي پروگرام ۾ ڪيو جيڪو سندن وفات کانپوءِ نشر ڪيو ويو هو. ان پروگرام ۾ پاڻ فرمايائون ته: "منهنجي ڪوشش سان ٽي هاءِ اسڪول قائم ٿيا. جن مان ٻه اسڪول نه هلي سگهيا. پر طالب المولي هاءِ اسڪول دادو ڏاڍو ڪاميابيءَ سان هليو." جي.ايم.سيد سندن تعليم سان دلچسپيءَ جي وارتا بيان ڪندي لکي ٿو ته: "طالب المولي کي تعليم سان خاص دلچسپي آهي. طالب المولي هاسٽل ۽ طالب المولي هاءِ اسڪول دادو سندن ان دلچسپيءَ جا زنده مثال آهن." جي.ايم سيد مخدوم صاحب جن جي زندگيءَ جي گهڻي پاسي سيني پهلوئن کي پنهنجي ڪتاب 'جنب گذاريم جن سين' ۾ آندو آهي، سندن سياسي زندگيءَ تي لکن ٿا ته "مخدوم صاحب 1952ع جي چونڊن ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تي بنا مقابلي چونڊجي آيو. مسلم ليگ وزارتي پارٽيءَ جو ميمبر رهيو. مارشل لا کانپوءِ نئين آئين جي چونڊن ۾ مرڪزي اسيمبليءَ تي ميمبر چونڊجي آيو. مرڪز جي تازين چونڊن ۾ پڻ ڪامياب ٿيا." مخدوم صاحب جن پيپلز پارٽيءَ ۾ شموليت کانپوءِ آخر تائين ان پارٽيءَ سان وابسته رهيا. پر جيڪر حقيقت پسنديءَ سان ڏٺو وڃي ته سياست ۾ سندن دلچسپي نه هئڻ جي برابر هئي. سياست ڪرڻ، وقت ۽ حالتن جي مجبوري هئي. ليڪن سندن گهڻي پاسي لاڙو ادبي ۽ سماجي ڀلائي ۽ ثقافتي پهلوئن ڏانهن هو ۽ ادب ۾ سندن خدمتون بي بها ۽ نه وسارڻ جوڳيون آهن. سندن ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل تصنيفن جو ڳاڻاٽو گهڻو آهي.

انهن کانسواءِ سندن ڪيترائي تحقيقي مضمون ۽ مقالا ڇپيل آهن جن جو علم و ادب ۾ وڏو مقام آهي. خاص طور تي سندن تحقيقي مقالو 'ڏهر' علمي لحاظ کان وڏي حيثيت رکي ٿو. ليڪن ايئن ڪٿي چئجي ته هڪ سند جي حيثيت رکي ٿو. وڏي ڳالهه اها ته سنڌ جي هڪ مهان ڏاهي ان 'ڏهر' تي تنقيدي مضمون لکي، ان مقالي ۾ ايڏي ته ماهيت ۽ جاذبيت پيدا ڪري ڇڏي آهي. جو اهو مقالو مڪمل طرح سند طور ڪتب ايندو رهندو ليڪن اُن 'ڏهر' جهڙي قيمتي مقالي کانسواءِ سنڌ جي علم ۽ ادب ۾ مخدوم صاحب جن 'ڪافي' ڪتاب هڪ اهڙي بي بها سوکڙي ڏئي ويا آهن. پر وڏا محقق پڻ هئا. سندن انهيءَ انمول تحفي 'ڪافي' ڪتاب تي علامه آءِ آءِ قاضي جن تبصرو ڪندي لکن ٿا ته: "مخدوم محمد زمان جن جو هي ڪتاب سنڌي علم و ادب ۾ هڪ قابل قدر اضافو آهي. هن ۾ ڪافيءَ جهڙي دلچسپ موضوع تي بهترين پيرو روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي." وڌيڪ ڪتاب تي ناقدانه انداز ۾ لکن ٿا ته "مخدوم طالب المولي 'ڪافي' لفظ جي اصل ۾ فروعن بابت جيڪي ڳالهيون ڳوليون ڪيون آهن. سي سندن علم ۽ محنت جو واضح مثال آهن. هر پهلوءَ کان لغوي خواهه معنوي، اصولي خواهه معمولي 'ڪافي' متعلق خبرون جمع ڪيون اٿس ۽ پڙهندڙن اڳيان رکيون اٿس. مهمان نوازيءَ جا سڀ شرط پورا ڪيا اٿس. رڳو کائيندڙن جي طرز خوراڪ ۽ هاضمي جي ضرورت آهي ۽ جيڪي پڙهندڙ اهليت رکن ٿا. سي هن ڪتاب مان گهڻو ئي لاڀ پرائيندا." مون هڪ طالب علم جي حيثيت

سان 'ڪافي' ڪتاب جو مطالعو ڪيو آهي ۽ ان نتيجي تي پهتو آهيان تہ هيءُ ڪتاب 'ڪافي' صنف جي چار
مڪمل ۽ املھ ڪتاب آهي، جنھن ۾ 'ڪافي' کي تحقيقي انداز سان پيش ڪري، تمام باريڪ بيني ۽ عام فھم ٻولي
مثالن ۽ تاريخي حوالن سان سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. هونئن بہ علم ۾ آخري ڪاڀ ڳالھ ڪونهي
ڪانسواءِ سنڌ تي ڌارين جي يلغارن سبب سنڌ تي جيڪي ناگهاني آفتون آيون، تن ہين تباهين ۽ بربادين سان گڏ اسان
علم ۽ ادب کي بہ هاڃو رسايو ۽ تھ بالا ڪري ڇڏيو. اهوئي ڪارڻ آهي، جو اسان اڃا ڪيترين ادبي صنفن جي
کي پُر ڪري نہ سگهيا آهيون. ڊاڪٽر الانا سچ چيو آهي تہ: "اسلام جي آمد کان اڳ واري سنڌي علم جي تاريخ جي
خبر پئجي نہ سگهي آهي. هن ڏس ۾ راجستان ۽ گجرات جي پراڻن ڪتب خانن کي اٿلائڻ پٿلائڻ گهرجي، ڇاڪا
محمد بن قاسم (712ع) جي حملي وقت ۽ ديبل جي فتح وقت ڪي سنڌي لوهاڻا، پرواريں غير مسلم رياستن ڏانهن
ويا ۽ اوڏانهن وڃي پناھ ورتائون. ممڪن آهي تہ لڏپلاڻ ۾ هو ڪي علمي ۽ ادبي شيون پاڻ سان کڻي ويا هجن. جيه
شايد هن ڏس ۾ اسان جي رهنمائي ڪن. پر تنهن هوندي بہ هيءُ 'ڪافي' ڪتاب انهيءَ صنف جي لحاظ کان پيڙھ جي
مثل آهي.

مخدوم طالب المولي جن جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي اعتراف لاءِ لازمي آهي تہ سنڌ جا ادارا ۽ سنڌ جا
قلم ڏٺي مٿن لڪرائين ۽ لکن: ڇاڪاڻ تہ سندن انهيءَ علمي ميدان ۾ اڪيچار خدمتون آهن. آخر ۾ سندن علمي ۽ ا
خدمتن جي اعتراف ۾ محترم علي احمد بروهيءَ جا اهي ڪلما پيش ڪجن ٿا، جيڪي سندن حال حيات ۾ 15 اپ
1988ع تي لياري ڪراچيءَ بزم طالب المولي جي سھاري هيٺ ٿيل مشاعري ۾ چيا ويا:

"سنڌ جي علم جي روشنيءَ کي گل ڪرڻ ۾ وڏو حصو سنڌ جي پيرن، ميرن، سيدن ۽ وڏيرن جو آهي، پر مخد
صاحب سنڌ جو اهو پير آهي، جيڪو سنڌي مقصد سان سچو ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب جو مکيہ خدمتگار آهي.

(مارس- اپريل، مئي 93

اهوئي طالب المولي ٿئي تو
جو مولا کان سواءِ ٻي ڏي نہ راغب
ٿيو الله جي آڏو جو مغلوب
جهان ۾ سڀ ڪنهين تي سوئي غالب.

مخدوم محمد الزمان طالب المولى

1953ع

"فقير" شهمير خان چانڊيو

مخدوم طالب المولىٰ جي ياد ۾

ڪوڙين ڪن سلام....!

هن فاني ماڳ مان جڏهن ڪا مهان شخصيت ماڳ مٽائيندي آهي، ته اسان جا دانشور اديب، مفڪر شاعر ۽ سگهڙ عقيدت جي اظهار طور ان مهان شخصيت کي پنهنجي ذات ۾ انجمن ۽ ادارو ڪري ڀيٽيندا آهن. پر ان سلسلي ۾ هن حقير جي راءِ يا خيال ذرا مختلف آهي.

دراصل اهڙيون مهان شخصيتون پنهنجي ذات ۾ بلاشبہ هن جڳسار جي سونهن طور هڪ سدا بهار چمن هوندا آهن، جنهن ۾ قسمين قسمين ٻوٽا، ميويدار وڻ، ڇانو ڏيندڙ وڻ ۽ قسمين گل هوندا آهن. جن ۾ مگرو موتيو چنبيلي، سوسن، سنبل، ٽانگر، جنگلي جرڙل ۽ سيني ڪان مٿانهون گل گلاب جو ذهن ۽ قلب کي معطر ڪندڙ موجود ۽ ٽڙيل نظر ايندا آهن. جيڪي پنهنجي پنهنجي ذات ۾ نرالي خوشبوءِ سان سرشار هوندا آهن. پر سونهن، سوڀيا ۾ من موهيندڙ ۽ سڄي چمن جي رونق ۾ اضافو ڪندڙ هڪ گلاب جي گل وانگر اڄ بہ ٽڙيل ۽ فضا کي معطر ڪرڻ ۾ نمايان نظر ايندو.

پر اڄ چمن ۾ رونق نہ هئي ۽ نہ پکين جي مٺي لات هئي، ڇاڪاڻ تہ چمن ۾ رونقدار گلاب جو گل، سن 1992ع جي صبح طلوع ٿيڻ سان مرجهائجي ويو هو. ڪيس عيسوي سن راس نہ آيو هو. دراصل هو اسلامي هجري سن جو شيدائي هو جيڪو محرم الحرام جي ڪربلا جي ڪيس سان يادن سان منسوب ٿيل آهي، ان جو بنيادي سبب اهو هو جو سنڌ وڏڙن جون روايتون بہ هجري سن سان وابستہ رهنديون پئي آيون.

اڄ جڏهن ماضيءَ جا ورق، ڪتاب جي ورقن جيان اٿلايان ٿو تہ تصور ۾ ڦليلي ڪنارا، مهراڻ جي طغيانيءَ جيان موجزن نظر اچن ٿا. جتي اڄ اُهو گل، هيڙي ڪنيار جي آڳنڌ ۾ اچي ڪڙيو هو. جتني پاسي فضا ۾ خوشبوءِ ئي خوشبوءِ ڦهليل هئي، هرهڪ چهرو گل وانگر ٽڙيل هو. انهن کي روح جي غذا ملي وئي هئي. اُهو مخصوص گل، هڪ مخصوص ڪرسيءَ تي براجمان هو ۽ سنڌس چئني پاسي شمع وانگر پتنگ ٻڌجي، پڙنرا پيرا ڏيئي رهيا هئا. جيئن تارن جي جهرمر ۽ چنڊ جي چانڊاڻ سڄي ارض کي روشني بخشيندي آهي، تيئن سنڌس شخصيت، ان سڄي مجلس کي رونق بخشي رهي هئي. ان گهڙيءَ سنڌن سدا بهار چهري تي، سدا بهار مرڪ هئي. جيئن جيئن رات پنهنجي شباب تي ايندي وئي، تيئن تيئن، سدا بهار سهاڳڻي پيروي عروج تي ايندي وئي. ان ڪانپوءِ راڳ جو اڻ ڪٽندڙ سلسلو رات جي خاموشيءَ کي چيريندو محفل کي مست ڪندو قافلي جي صورت ۾ اڳتي وڌندو ويو. راڳ جو آغاز يمن ڪلياڻ کان ٿي، راڻي ۽ مومل، سسئي پنهون، سورٺ، راءِ ڏياچ ۽ فجر جي 'پرڀاتي' ۽ 'آسا' تي اختتام پذير ٿيو هو. سڄي محفل مٿان وجد جي ڪيفيت طاري ٿيل هئي، ايئن پئي لڳو جڻ وقت بيهي رهيو آهي ۽ دنيا سڄي ساڪت ۽ جامد ٿي وئي آهي.

اهڙن روح پرور موقعن تي، جڏهن بہ هن حقير کي خبر پوندي هئي تہ اچ قلائي هنڌ، مجلس جو موراچئو تہ ان گهڙيءَ هڪ عجيب قسم جو سرور محسوس ٿيندو هو ۽ ڪيئي راتيون، ان محبوب جي ديدار پسندي و ويندڙيون هيون. اهي گهڙيون، لمحا روح ۾ تازگي پيدا ڪندا هئا. اُن من موهيندڙ صورت، ايترو تہ متاثر ڪيو هو بقول لطيف سائينءَ جي:

'نهائينءَ ڪان نينهن، مڪ منهنجا سپرين'
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري!'

سندس ذات سان ايڏي والهانہ عقيدت هئي، جو گهر ٻار ۽ دنيا جا ڪيئي ڪم ڪاريون ڇڏي، سنـ حاضري ۽ ديدار ضرور ڪندو هوس. چاهي مينهن هجن، طوفان هجن، سيارو هجي يا گرمي هجي. جيسين سندن دي نہ ڪندو هوس، تيسين بي قراري هوندي هئي!

رب سائينءَ کين ٻاجهاري دل سان نوازيو هو. هو سنڌواسين جي دردن جو دارون ۽ مسيحا هو. سنا شيرين گفتار ايڏي تہ مسحور ڪن ۽ سحرانگيز هئي، جو جيستائين پاڻ ڳالهائيندا رهندا هئا، تيستائين دل ٻ چاهيندي هئي تہ پاڻ ڳالهائيندا ئي رهن ۽ مان سندن چپن مبارڪن مان نڪتل لفظ جي چاش چکيندو رهان!

سندن ذات گهڻ پهلو هئي. جيڪڏهن ان تي روشني وجهبي تہ ڪابہ اهڙي ڪنڊ خالي ناهي، جن سندن ذات جو پرتوو نہ هجي. پاڻ سدائين علم ۽ ادب جي مشعل کي دست مبارڪ ۾ کنيو اڳتي وڌندا رهيا اهڙيءَ طرح علمي ۽ ادبي دنيا ۾ ڪافي خدمتون سرانجام ڏيندا رهيا. سندن چوڻ هو تہ 'جيسين خدمت کبي، تيسين مخدومي، ڪو وڏو منصب نہ آهي'. دراصل اها خدمت ئي آهي، جيڪا انسان کي مخدوم بنائ ٿي.

سندن زندگيءَ جي وڏي ۾ وڏي خدمت جو صلو سنڌي ادبي بورڊ جهڙو بين الاقوامي ادارو آهي، جنهن ا پاڻ ادبي ڇڏيائون ۽ پنهنجي هڙوُن - وڙوُن، ادبي بورڊ ۽ ادبي بورڊ جي تنڌوُن - تنڌن ڪل پرزن (ملازمن) مٿان هـ ايڏو وڏو احسان ڪيائون، جو رهنديءَ حياتيءَ تائين هڪ يادگار ڪارنامو رهندو جو گرئجوئٽي ۽ پينشن رائج فرما مسڪين ملازمن جي ٻچن جو مستقبل روشن ڪري ڇڏيائون. بورڊ جي احاطي ۾ سندن دست شفقت سان لڳا ٻوٽا. اڄ وڏي ويجهي وڻ ٿي ويا آهن ۽ ان جا ميوا، پنهنجن نميل ٽارين سان، سندن ذات کي ياد ڪري، نيازمنديءَ عقيدت طور نميا پيا آهن. اهين ٿو لڳي، ڄڻ ميويدار وڻ، جهڪي سندن ذات جي عڪاسي ڪري رهيا آهن.

پر اڄ جڏهن اسين سندن ٻُتيءَ تي نذرانہ عقيدت جا گل پيش ڪرڻ لاءِ پهچون ٿا تہ اتي بہ گلاب جا گل ايندڙ جي آجيان لاءِ تڙپل نظر ايندا آهن. لليليءَ جا ڪنارا کين اڄ بہ ياد ڪن پيا!

ڪٿا منجهہ قرار، هئا هيڪاندا منگ ۾،
ڳاهي، ڳاهہ فراق جي ڪيا ڏاروُن ڏار،
نہ جاتان ٻيهارس ڪير ملندو ڪنهن سان!

('عبرت' 19 آگسٽ 993

پروفيسر سيد مير علي شاهه

پُورو پير

مهراڻ جي ماڻها ۾ نگاهه وجهبي ته انيڪ ۽ انمول موتي پُوتل ڏسبا. واديءَ مهراڻ جي سرزمين شاداب ڌرتي سنڌ وقت بوقت اهڙين بزرگ هستين کي جنم پئي ڏنو آهي، جن پنهنجي مذهب، ملت ۽ پنهنجي ڌرتيءَ تي رهندڙ انسانن لاءِ وڏيون خدمتون انجام ڏنيون آهن. تاريخ جي ورقن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ سونهاريءَ اهڙن ڪامل وَلِين، قطبن، قلندرن، غوثن، صوفين، صالحن، سيدن، اصحابن، مخدومن، محدثن، پيرن ۽ فقيرن، درويشن ۽ دردمندن، اهلِ عالم، اهلِ قلم و فڪر فاضلن، فياضن، مهمان نواز ۽ محبت ڪندڙ سُگهڙن، سمجهدار قرباني ڏيندڙ ليڊرن ۽ مذهبي ۽ روحاني پيشوائن کي پئي پيدا ڪيو آهي ۽ هميشه ڪندي رهندي.

اهڙي بزرگ هستين مان سروري خاندان به هڪ برگزيده خاندان آهي. هن خاندان جي بزرگ هستين هڪ طرف سنڌ ۾ علم ۽ عرفان جي فيض جا سرچشما جاري ڪيا ته ٻئي طرف سنڌي زبان ۽ سنڌي علم و ادب، مذهبي، سماجي ۽ ملي ترقيءَ ۾ نمايان حصو ورتو. جن مان حضرت محسن سنڌ، عالي مرتبت اعليٰ مقام الحاج مخدوم محمد زمان طالب المولى قريشي صديقي رحمة الله به هڪ هو جنهن جا وڏا عربستان مان هجرت ڪري سنڌ ۾ اچي رهائش پذير ٿيا.

مخدوم قبله سائينءَ جن جي نسبت جو سلسلو 49هين پيڙهيءَ ۾ حضور مقبول آنحضرت محمد ﷺ جن جي وڏي خليفي حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه جن سان ملي ٿو. سروري خاندان سهروردي طريقي جي مکيه شاخ "خلافت نوحاڻي" سان تعلق رکي ٿو جنهن کي "خلافت سروري" به چئجي ٿو.

مخدوم سائينءَ جن جي پيدائش 16 سيپٽمبر 1919ع* تي هالا نوان ۾ ٿي. پاڻ سروري درگاهه جا 16 نمبر پڳدار سجاده نشين ٿي گذريا آهن. سندن پيءُ ناڻو محمد علي، ڪوڏائي جو ناڻو پيرل سائين هو ۽ مريد ۽ عقيدت مند مخدوم صاحب جن کي 'پورو سائين/ پير' چوندا هئا.

مخدوم سائين جن ننڍي هوندي کان ئي سليم طبع، ڪم گو وڏن جو ادب ڪرڻ ۽ ماڻهن سان مروت سان پيش اچڻ وارا هئا. بزرگن جي صُحبت ۽ مطالعي، سندن فڪر ۽ فهم ۾ نور ۽ شعور پيدا ڪري ڇڏيو هو. پنجن سالن جي عمر کان پنهنجي بزرگ چاچي حضرت الحاج مخدوم غلام حيدر قريشي صديقي جن جي تربيت هيٺ رهيا. سروري خاندان جي روايتن موجب سندن تعليم خانگي طور تي ٿي. سنڌي، اردو فارسي، عربي ۽ انگريزيءَ جي تعليم ورتائون.

سنڌي ۽ اردوءَ ۾ سندن استاد آخوند حاجي عبدالرحمان "انجم"، قرآن شريف، عربي ۽ فارسيءَ ۾ سندن استاد حافظ رب ڏنو ۽ انگريزيءَ ۾ جناب رضا محمد پٺو صاحب هئا. ننڍيءَ عمر ۾ ئي قرآن مجيد، ديوانِ حافظ، گلستان بوستان پڙهي مڪمل ڪيائون. ان کانسواءِ اسلامي تصوف جا ڪتاب پڻ سندن مطالعي هيٺ رهيا. سندن خط لکڻ جوا نداز فارسي نموني جو هو. سندن اکر صاف هئا ۽ سندن دلڪش تحرير سائين جهڙي آهي.

مخدوم قبله سائين جن 18 سالن جي عمر ۾ اُچ شريف جي عزيزن مان شادي ڪئي. پهرين رفيق حيات جي لاڏاڻي بعد 1942ع ۾ مولانا فضل احمد غزنويءَ وٽان ٻي شادي ڪيائون. 25 سالن جي عمر ۾ حضرت مخدوم غوث الحق نوح سرور جن جي گاديءَ جا سجاده نشين ٿي، پيريءَ، فقيريءَ ۽ اميريءَ جي نعمتن سان سرفراز ٿيا.

* اصل تاريخ، 04 آڪٽوبر 1919ع آهي

مخدوم صاحب جن جي شخصيت کي هيٺين سماجي، علمي ۽ ادبي خدمتن جي ڪري هميشه ياد رکيو ويندو.

1) تعليمي ادارا قائم ڪرڻ 2) ادبي ادارن جي سرپرستي ڪرڻ 3) مختلف موضوعن تي سندن يادگار تصنيفون 4) صحافت جي بي باڪ سرپرستي ڪرڻ 5) لوڪ ادب ۽ سنگيت جي سرپرستي ڪرڻ 6) شعر و شاعريءَ ۾ نواڻ پيدا ڪرڻ 7) روحاني فيض عام ڪرڻ 8) مذهبي خدمتون 9) ملي اتحاد ۽ بين الاقوامي ادبي ۽ سماجي خدمتون ۽ 10) صوفيانه تصوف جي خدمت

هڪ يوناني دانشور جو چوڻ آهي ته "سمنڊ ڌرتيءَ جا زخم ڌوئيندو آهي. پر پاڻ اندر ۾ پيو لڇندو ۽ ڦٿڪندو آهي." مون هميشه قبله سائينءَ جن کي پنهنجي ديس جي ماڻهن جا زخم پرڻ لاءِ ڪوششون ڪندي ڏٺو، سنڌ جي ساٿورن، مهڻن، سباجهڙن، مارووڙن ماڻهن ۽ جيجل ماءُ جي ٿڃ جهڙي مٺڙي ٻوليءَ جي خدمت ڪندي تمام گهڻو سرگرم ڏٺو.

سندن هن شعر ۾ مخدوم سائينءَ جي مزاج جو روح ۽ عرق سمايل آهي:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهه طاقت طالب المولي
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

سنڌ جي پاڪيزه سرزمين هميشه پاڪيزه هستيون پيدا ڪيون آهن. جن سونهن، سچ، پيار ۽ پريت، حق ۽ انصاف ۽ اصول جو هميشه ساٿ ڏنو آهي ۽ سجاڳ قومون پنهنجي اهڙن رهبرن ۽ محسنن کي هميشه ياد رکنديون آهن. مخدوم صاحب انسان دوست، پاڪ طبيعت، نفيس، سنجيده، بُردبار، حليم، شفيق، ملنسار، همدرد، بي لوث رواداري، ايثار جا مجسما، وسيع نظر، وسيع خيال ۽ رحمدل انسان هئا، پاڻ هڪ گلستان وانگر هئا ۽ پنهنجي شخصيت ۾ مڪمل انجمن مثل هئا. جنهن جو واضح ثبوت سندن محفل ۾ مريدن ۽ عقيدت مندن ۾ هر مذهب ۽ هر نسل جو ماڻهو شامل هو.

سنڌ ڌرتيءَ تي شاهه لطيف، سچل سائين، سامي ۽ طالب المولي جهڙيون عظيم ۽ برگزيده شخصيتون پيدا ٿيون. جن کي ڪڏهن به وساري نه ٿو سگهجي ۽ انهن هستين جي ڪري ئي سنڌ جي سڃاڻپ سڄي دنيا ۾ روشناس ٿي ۽ سندن سيرت، شاعري ۽ دانشوريءَ متعلق ڏيهي ۽ پرڏيهي اهل قلم هڪ ئي راءِ رکن ٿا.

مخدوم صاحب جن جو شعر و شاعريءَ ۾ ادب برائي زندگيءَ جو تاثر تمام گهڻو ملي ٿو. سندن خيالات جو مرڪز شيشي جا محل نه پر عوام جون جهوپڙيون ۽ غريبن جون دليون آهن. پاڻ سباجهن سنگهارن کي سکيو ستابو آسودو ۽ خوشحال ڏسڻ جا آرزومند هئا ۽ پنهنجي ڪلام ۾ عشق جي ان حد تائين پهتل هئا. جتي محبوب جو هر ستم کين لُطف بخشي ٿو ۽ پاڻ هردم محبوب کي دعائون ڪن ٿا:

منهنجو ته وار وار ٿو هر هر دعا ڪري،
ڪوسو لڳي نه واءُ سڄڻ کي خدا ڪري،
هڪ سر هُو سو ته يار جي قدمن ۾ مون رکيو
هن ڪان وڌيڪ بندهءِ ناچيز ڇا ڪري،

مخدوم صاحب جن جي فن ۽ فڪر تي ايترو ئي تبصرو ڪافي آهي ته پاڻ حسن ۽ عشق، جديد ادب ۽ ترقي پسند سوچ ۽ لوچ جا ترجمان هئا.

حُسن جو ناز ۽ انداز عشق جي آهه ۽ دانهن، حسن جو جوبن ۽ جلوو بي پرواهي ۽ بي نيازي، عشق جو ناز ۽ انداز نياز ۽ نوڙت، حسن جو ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ، عشق جي آري ۽ نيازي، لنءُ لڳائڻ جا لوازمات. ڪڏهن قرب جون ڪچهريون، ڪڏهن وڇوڙي جون وايون، ڪڏهن دلبر جي دل نوازين جا داستان، ڪڏهن سندن بي رُخي ۽ بي وفائيءَ جا بيان ۽ ڪڏهن عشق جي خودداري، ڪڏهن حُسن جي شڪست، جهڙيءَ طرح مخدوم صاحب جن صاف ۽ سليس ٻولي ۽ قدرت ۽ قوت سان بيان ڪيا آهن، جديد دؤر جي گهٽ شاعرن ۾ اهو انداز ملندو.

مخدوم سائينءَ جو ڪلام روحانيت، تصوف، فلسفي، اخلاق، حسن ۽ فطرت جو بي بها خزانو آهي.

سندن سارو ڪلام رَس ڀريو سوز وارو پختو ۽ پُر اثر آهي. سندن غزل پختا ۽ معياري آهن. جن ۾ قديم ۽ جديد تغزل جو رنگ نمايان آهي. سنڌي، اردو سرائيڪي ۽ فارسيءَ ۾ سندن غزل نهايت عمدو ۽ دل نشين آهي. سندن ڪلام مقبول شاعرانہ مستقبل نهايت روشن ۽ خوش آئند، سلاست، جاذبيت، رنگيني ۽ شائستہ زبان ۾ استعمال ٿيل آهي.

مخدوم صاحب جن کي سندن ادبي ۽ سماجي خدمتن جي عيوض 'تمغہ پاڪستان' 1965ع ۾ عطا ڪيو ويو ۽ 1992ع ۾ ادب جو وڏو اعزاز 'هلالِ امتياز' عطا ڪيو ويو.

مخدوم سدائينءَ جن جون قابلِ ذڪر علمي ۽ ادبي تصنيفات لکيل آهن. جن جو تفصيل هن ريت آهي:

(الف) نثر:

1) اسلامي تصوف: 1951ع، 2) شيطان: 1951ع، 3) خودشناسي: 1952ع، 4) امام غزاليءَ جا خط: 1953ع، 5) ڪافي: 1958ع، 6) مصريءَ جون تڙون: 1992ع، 7) ياد رفتگان: 1953ع.

(ب) نظم:

1) بهارِ طالب: 1946ع، 2) رُباعيات طالب: 1949ع، 3) مثنوي عقل و عشق: 1955ع، 4) ڪِچڪولِ طالب: 1955ع، 5) شانِ سروري: 1962ع، 6) ڇيڙ ۾ ڇڙيون: 1971ع، 7) ديوان طالب المولٰي: 1987ع.

اڻ ڇپيل تصنيفات:

1) سنڌ جو شڪار 2) مضامين طالب*، 3) بياض طالب المولٰي 4) سماع العاشقين.

متفرقات:

مختلف ادبي رسالن، اخبارن وغيره ۾ بي شمار موضوعن تي نثر ۽ نظم تي مشتمل معياري مضمون وغيره

مخدوم سائينءَ جن جي تحرير ۾ فني پختگي، اندازِ نگارش، انوکي ۽ دلنشين آهي. اسلامي تصوف جي سلسلي ۾ سندن اندازِ بيان ۾ هڪ عجيب ڪشش آهي.

هي نظريو غلط آهي تہ انسان جي زندگيءَ جو پروگرام ڄمڻ سان ئي بنجي وڃي ٿو ۽ ان جي ڪري انسان هڪ قدم بہ پروگرام ۾ اڳتي پوئتي نٿو ڪري سگهي. انهيءَ نظريي کي جيڪڏهن صحيح تسليم ڪجي تہ پوءِ نبين ۽ رسولن جي اچڻ جي ضرورت باقي نہ ٿي رهي، ڇا ڪو رسول ڪنهن ماڻهوءَ کي ان رستي تان هٽائي سگهندو جنهن رستي تي هن کي الله پاڪ هلائي رهيو هجي يا وري هڪ طرف ڪنهن ماڻهوءَ يا قوم کي الله تعاليٰ هڪ رستي تي هلائي ۽ ٻئي طرف نبيءَ کي وري ان جي خلاف حڪم ڪري. ظاهر آهي تہ تقدير جو اهو نظريو مضحڪہ خيز آهي. تقدير يا تعين جو صحيح مفهوم هيءَ آهي تہ هر عمل جو بدلو مقرر ٿي چڪو آهي. عامل کي 'طوعاً و ڪرهاً' اهو بدلو قبول ڪرڻو پوندو. جهڙيءَ طرح جسم لاءِ سير و تفريح يا ورزش جو بدلو صحت ۽ ترڪِ روش جو بدلو بيماري آهي.

سنگيت ۽ راڳ جي باري ۾ قبلہ سائينءَ جن فرمايو تہ:

"افلاطون چيو تہ بي سُري ۽ بي تاري کي مون وٽان لوڏي ڇڏيو، ڇو تہ اهو انسان ئي نہ آهي، بلڪ انسان نما حيوان ۽ روح انسانيءَ کان خالي آهي."

موسيقي ۽ راڳ روح جي غذا آهي. سماع، ذڪر ۽ فڪر راڳ جا اهم جز آهن. جيڪو سروري جماعت جو معمول آهي.

سندن زماني ۾ "توڙي" جنهن کي استاد منظور علي خان وڏي شوق سان ڳائيندو هو. مون کي استاد فيروز گل ٻڌايو تہ قبلہ سائين جن بهترين موسيقار بہ هئا.

* هي ڪتاب بہ ڇپجي چڪو آهي. (ت. ج)

فيروزگل جو چوڻ آهي ته مخدوم صاحب مون کي ڌُن سمجهائيندو هو تنهن کانپوءِ آءٌ ان جي ڪمپوزيشن ڪندو هوس ۽ مخدوم صاحب ساز وڄائڻ ۾ پڻ مهارت رکندا هئا. قدرت کين آواز ۾ پُرڪشش سوز ۽ خوش الحاني ۽ ترنم عطا ڪيو هو. سندن محفل ۾ هندوپاڪ جا مشهور گائڪ ايندا رهندا هئا.

مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ جي ابتدا:

مخدوم سائينءَ جن 1929ع ۾ شاعريءَ جي ابتدا ڪئي ان وقت سندن عمر 12 سال هئي. سندن پهريون شعر هي آهي:

يا الاهي! يار مون ايندو ڪڏهن
دردِ دل جو دور هي ٿيندو ڪڏهن.

فلسفو ۽ فڪر:

شاعرانه فلسفي ۽ فڪر جي خيال کان مخدوم صاحب جن پنهنجي بزرگن ۽ خانداني روايتن کان گهڻو متاثر ٿيل آهن. سندن ڪلام مان سندن فڪر جي اونهائي ۽ گهرائي صاف ظاهر آهي. ڇاڪاڻ ته 'سروري خانذان' جنهن لاڳيتو گذريل چار سئو سالن کان دين اسلام جي روشني ڦهلائڻ ۾ گران قدر خدمتون انجام ڏنيون آهن. جنهن خاندان سروري طريقي جي تبليغ ڪئي، مريدن، عقيدتمندن جي رهبري ڪري پتڪيل انسانن جي رهنمائي بڻي ڪئي آهي. مخدوم سائين انهيءَ سروري مسند جو پڳدار هو. سندن ڪلام ۾ اهي اُمنگون ۽ جذبا ڪارفرما آهن. سندن سمورو ڪلام وحدت الوجود جو ترجمان آهي. وحدت الوجود جا باريڪ نُڪتا نهايت خوش اسلوبيءَ سان بيان ڪيا آهن.

'قالو بليٰ' جي قول کي قبله سائينءَ نهايت آسان ۽ عوامي انداز ۾ بيان ڪيو آهي:

روحن جت هو ميڙ مچايو بيچ برين تو تڏهين پاتو
ورتئي مون کان 'ها' جو جواب ڪئي ٿي پيارا مون کي پڪارئي
طالب المولیٰ مست بنائي، پيارا پرين هي پاڻ پلائي
هاڻ سڃڻ تون ڪر نه حجاب، سڪ جي سُرڪي چو ٿي پيارئي!

مخدوم صاحب جي نڪر ۾ هيءَ ڪائنات صاحب جي صفت جي مثال آهي. ذات اهائي ٿي هڪڙي آهي ٻي هر شيءِ جنڪ ان جو اولڙو آهي يا ان جي حرڪات ۽ سڪنات جو ردعمل آهي.

همه اوست يا وحدت الوجود جو نظريو به اهائي اپٽار ٿو ڪري. مخدوم سائينءَ خالق حقيقيءَ جي واڪاڻ ۾ روحانيت جا باريڪ نڪتا هن طرح بيان ڪيا آهن:

اڄ به اهوئي آهه جيڪو هو اڳ،
هئڻ رڳو هن جو جلوو آهه جڳ،
بقا هڪ الله کي ٻيو سڀ فنا،
هستي فقط هن جي انسان سڀ ادا!

قبله سائين جي آنحضرت محمد ﷺ جن سان بي انتها محبت جو اندازو سندن سموري ڪلام مان ٿئي ٿو. 1973ع ۾ حضور پاڪ ﷺ جن جي روضه اقدس جي حاضري پڻ دوران پاڻ هي شعر چيائون:

اکيون سڪنديون ٿي رهيون، سڪ ۾ روز سدا،
طالب المولي جام ڪيا، سبب سڀ خدا،
ڪيا قدمن حق ادا، هلڻ جا حبيب ڏي

مخدوم سائينءَ جن جو ڪلام روحانيت، تصوف، فلسفہ اخلاق، حُسن ۽ فطرت جو بي بها ذخيرو آهي. سندن سارو ڪلام رس ڀريو سوز وارو ۽ فني لحاظ کان پختو آهي.

سندن ڪافيون پُرسوز ۽ انتهائي پُر اثر آهن. سندن غزل پُختا ۽ معياري آهن. جن ۾ قديم ۽ جديد جو تغزل نمايان آهي. سنڌي، اردو ۽ فارسيءَ ۾ سندن غزل نهايت عمدو وڻندڙ ۽ دل آويز آهي. سندن ڪلام مقبول عام. شاعرانہ مستقبل نهايت روشن ۽ خوش آئند، سلاست ۽ جاذبيت رنگيني ۽ پختي زبان. شائستہ ۽ دل نشين استعمال ڪيل آهي.

مخدوم سائينءَ جن جي ڪلام کي جديد ادب جو ترجمان سڏجي تہ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو. پڻ عوامي شاعر ۽ سندن موضوع ۽ ڪردار بہ عوام منجهان ئي چونڊيل آهن. سندن شعرن ۾ رندي ۽ مستي، حُسن ۽ عشق جا ساغر ڇلڪندا نظر اچن ٿا. ذوق جماليات جي لطيف خيالات، واردات ۽ ڪيفيات جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪيل آهي.

مخدوم سائينءَ جو مطالعو تمام گُوڙهو نظر بصيرت افروز مشاهدو تمام گهڻو وسيع هو. پڻ شاهہ لطيف وانگر ساري دنيا جو سير ڪياؤن. پاڻ ڏيهہ پرڏيهہ ڏوريو اٿن. ڪڏهن ڏسو تہ مڪليءَ جي مقام ۾ ٻهرن جا ٻهر مزارن کي ٽيڪ ڏيئي چپ چاپ ويٺا هوندا هئا. ڪڏهن ٻکن تي سندن ڏس پوندو هو ۽ ڪڏهن وري مارئيءَ جي کوهہ تي ڪڏهن مومل جي ماڙيءَ تي تہ ڪڏهن بي.بي سي لنڊن جي نشرگاهہ تان سندن سُريلي آواز ۾ سُر ٻڌڻ ۾ ايندو ڪڏهن مريءَ ۽ سوات جي دل نواز نظارن ۾ ويٺا نظم قلمبند ڪندا هئا ۽ ڪائنات جي حُسن جو مشاهدو ماڻيندا هئا. مخدوم سائينءَ جن اهڙا تہ سخي مرد، درگذر ڪندڙ نماڻا نوازيندڙ عالم ۽ مدبر هئا. جو سندن فياضي هڪ هٿ ڏسندي هئي تہ ٻئي هٿ کي خبر بہ نہ پوندي هئي.

مخدوم سائينءَ جن جا ڪجهہ اردو شعر:

میری تنہائی کا کیا پوچھے ہو،
کہ میں ہوں اور خیال مہہ جبین ہے،
چمن میں گل بہت ہیں خوبصورت،
مگر ان میں تیری سی بو نہیں ہے۔

فارسيءَ جي ڪلام جو هڪ نمونو:

هر دو عالم جلوه گاهِ حسن دلدارِ من است،
چشمِ دل وکن ببین از هر طرف یارِ من است

هونئن تہ مخدوم سائينءَ جن جي شخصيت تمام گهڻي ۽ وڏي، اونهي ۽ عميق ۽ تمام قدآور آهي. جنهن جو تجزيو شايد لفظن ۾ ڪرڻ سان پوءِ بہ سندن ڪافي شخصي پهلو لکڻ کان رهجي ويندا. پاڻ هڪ زنده جاويد هستيءَ جي حيثيت ۾ هميشہ ياد رکيا ويندا.

قمر شهباز

اڄ نه پَسان سي......

مخدوم محمد زمان طالب المولي مرحوم پنهنجي سڄي ڄمار سنڌي ادب جي خدمت ۾ گذاري. وس آهر زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين نور نچوئي علمي ۽ ادبي پورهيو ڪندو رهيو. سنڌ جي روايتي پيرن ۽ گادي نشينن جي نفسيات جي بلڪل برعڪس، هو هڪ خالص عوامي سوچ رکندڙ کلڻو ملڻو ۽ ٻاجهارو انسان هو. اڪثر وقت مطالعي ۽ تصنيف ۾ گذاريندو هو يا وري ماڻهن جا مسئلا حل ڪندو رهندو هو.

مان پنهنجي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي جي آڌار تي ڪنهن به ترديد يا ندامت جي خوف کانسواءِ، نهايت ايمانداريءَ سان چئي سگهان ٿو ته مرحوم بيحد خوبين جو مالڪ هو ۽ مذهبي توڙي سياسي يا سماجي اعتبار کان معتبر حيثيت ماڻڻ جي باوجود اول ۽ آخر عوامي ۽ خالص سنڌي جذبا رکندڙ انسان هو. ڪنهن کي به سندن ذات کان ايذاءُ يا رنج رسڻ جو ته سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. سندن گفتگو ۾ جيڪا نهائي ميٺاج يا پنهنجائپ هئي سا سخت کان سخت دل موهڻ لاءِ ڪافي هئي. ادب ۽ شائستگي سندن شخصيت جا ٻه اهم ستون هئا. ناراضگيءَ جو اظهار به اهڙي شائستي پيرائي ۾ ڪندا هئا، جو اڳلو شرمندگيءَ کان بچي وڃي. پاڻ کان ننڍين توڙي ملازمن سان سندن گفتگو جو انداز پڙڻ وٽان هوندو هو. ڪڏهن به ڪنهن تي حڪم نه هلايائون. التجا وارو انداز اختيار ڪندا هئا. ننڍي وڏي کي عزت ۽ احترام ڏيندا هئا. پوين ڏينهن ۾ پاڻ اُٿي نه سگهندا هئا ته مهمان مڙي کي رخصت ڪرڻ يا وٺي اچڻ لاءِ پنهنجي صاحبزادن يا خاص خدمتگار کي تلقين ۽ تاڪيد ڪندا هئا. گفتگو دوران مهمان نوازيءَ ۽ شرافت جا سڀ اصول اَحسن طريقي سان نڀائيندا هئا. سنڌي ادبي بورڊ واري معاملي ۾ پڻ پاڻ سخت بيماريءَ جي باوجود، ذاتي انا کي پاسيرو رکندي، هر قسم جي معاونت ۽ مفاهمت لاءِ هر وقت تيار رهيا. بدقسمتيءَ سان سندن صحت انهن ڏينهن ۾ بي حد خراب رهي، جنهن سبب ان مسئلي جو ڪو خاطر خواهه حل نڪري ڪونه سگهيو ته به پاڻ هر طرح ان معاملي کي خوش اسلوبيءَ سان نڀائڻ لاءِ بي چين هئا. نفيس ۽ نرم دل رکندا هئا، انڪري ادبي بورڊ تان استعيفي ڏيڻ ڪانپوءِ ڏکويل ۽ ملول رهڻ لڳا. زبان تي شڪايت ڪڏهن ڪونه آندائون، پر مون کي لڳندو هو ته ان واقعي ڪانپوءِ، ماڻهن جي ناقدري ڏسي سندن اندر اڌ ٿي پيو هو. سچ پڇو ته علم ۽ ادب جي هڪ پرخلوص پانڌيئڙي سان حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ اهڙو زور آوريءَ وارو ورتاءُ سنڌين جهڙي غيرتمند ۽ سڄاڻ قوم جي مُنهن تي ڪنهن به ريت نٿو سونهين. بهرحال الله تعالي اسان سڀني کي پنهنجي مهربان محسنن جي عزت ۽ احترام ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي.

مرحوم جي پوئيرن ۾ علم ۽ ادب جو چاهه ۽ شناس اُتم درجي جو موجود آهي. اهو سڀ مرحوم طالب المولي جي تربيت ۽ تعليم جو اثر آهي، جو مخدوم امين فهيم ۽ جميل الزمان جهڙا شاعر ان گهراڻي جو نالو روشن ڪرڻ لاءِ اسان ۾ موجود آهن. اُميد آهي ته هُو پڻ علم ۽ ادب، سماج ۽ سياست جي ميدان ۾ قوم جي ساڳيءَ طرح رهنمائي ۽ مدد ڪندا رهندا، جهڙيءَ طرح جناب طالب المولي جن فرمائي. سندن گڏن ۽ خانداني روايتن کي سامهون رکندي اهائي توقع ڪري سگهجي ٿي ته هو سچائي ۽ پيار جي ان شمع کي هرگز وسامڻ نه ڏيندا، جيڪا سندن خاندان صدين کان روشن رکي آهي.

(مخدوم محمد زمان طالب المولي جي وفات تي خاص ليک)
('عبرت' 30 جنوري 1993ع)

عبدالغفار تبسم

وَکَر سو وِهاءِ.......

مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ واري دور کي سنڌي شاعريءَ جي ترقي پذيريت وارو اهم دورو ڪوٺيو ٿو وڃي، جو اهو عرصو سنڌي شاعريءَ جي فارسيت واري اثر کان ڌار الڳ ٿيڻ واريءَ جدوجهد جو هو، ان مهر جڏهن باقاعدي هڪ تحريڪ جو روپ ورتو پئي ته ان تحريڪ جي دور دوران مخدوم سائينءَ جن جي شاعري قدامت ۽ جدت گاڏڙ خوبصورت رنگن سان عوامي پذيرائي حاصل ڪري رهي هئي.

سنڌي شاعريءَ جي رنگبرنگي فڪرن، خيالن، تشبيهن ۽ عام فهم واري انداز کي مخدوم صاحب جن پنهنجي اسلوب سان سنواري جڏهن اظهار ڪيو ته سندن شاعريءَ جي دلڪشيءَ جو سحر ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ تي اثر ڪرڻ لڳو، سندن اظهار ۾ تزبياني، محبوبي جلون جي جمال، ماهِ لقا جي ڪاڪُلن، زلفن جي پيچ ۽ خمن، حسن جي سپني حسناڪين جا دلاويز عڪس، پرينءَ جي وفائن، بيوفائين جو انداز سندن همعصرن کان نهايت منفرد ۽ اعليٰ هو، سندن شعري سونهن جو هڪ مثال:

جو چاڪ نہ ٿيو سو بہ گريبان ڪهڙو،
ليڙون نہ ٿي سگهيو تہ پو دامان ڪهڙو،
جنهن ۾ نہ ٿيو عشق جنون خيز بپا،
سچ پچ تہ سو انسان بہ انسان ڪهڙو،

مخدوم صاحب جي ان فڪري اسلوب، مروج گهاڙيٽن جي لباس سنڌي بيت، ڪافيءَ ۽ غزل کي هن ڌرتيءَ سان سلهاڙيل نج ڪلاسيڪي شاعريءَ جو هڪ نئون جنم ڏنو ۽ سندن شعري جاذبيت جو ڪيف و سرور منجهس سمايل نغمگيءَ ۽ موسيقيت واري پرپور جڙاوت مخدوم صاحب جن جي مان مرتبي کي سنڌ جي سماجي، سياسي، روحاني ۽ ادبي حلقن ۾ وڌائي ويتر سوڻو ڪري ڇڏيو، سنڌ جي مڙني سپني حلقن جي نظر ۾ مخدوم صاحب جن نہ صرف هڪ پيرائيءَ گادي جي ڪري عزتون ۽ محبتون ماڻيون، پر سندن اعليٰ قدرن واري شاعريءَ کيس ماڻهن جي دلين ۾ ورسائي ڇڏيو، اهوئي سبب آهي جو مخدوم صاحب جن جو روحاني سلسلو تہ صرف پنهنجن پوئلڳن سان ٿي رهيو، پر سندس شاعريءَ واري مان مرتبي کين ساريءَ سنڌي سان سلهاڙي رکيو ۽ اڃا بہ اُن شاعريءَ وارن خمارن ۾ هيءَ ساري سنڌ سرشار رهندي پئي اچي. مخدوميت ماڻيندي بہ خادميءَ واري اظهار عام ماڻهوءَ جي رايي ۾ کين وڏو عزت ماب بڻايو.

مون کي سندس شاعريءَ سان اوائلي تعارفي ۽ اُنسيت منهنجي هڪ ننڍپڻ جي ڳائڪ دوست معرفت ٿي، هو مخدوم صاحب جن جي هيئين ڪافيءَ کي نهايت پرجوش ۽ پرسوز ڪيفيت ۾ ڳائيندو رهندو هو ۽ مان صبح شام ڪانئس اُها ڪافي ضرور ٻڌندو هوس. مون کي اها فارسيءَ جي رنگ ۾ رڱيل شاعري لفظن ۽

فن جي عمدگيءَ ڪري ڏاڍي وڻندي هئي، مخدوم صاحب جي نجي تجنيس حرفيءَ واري جڙاوت مون کي تن ڏينهن ۾ ئي ڪمال جي لڳي هئي، مان تن ڏينهن ۾ فارسيءَ جا شروعاتي سبق پنهنجي اُستاد مولوي محمد اسماعيل پنهور صاحب جن کان وٺندو هوس ۽ پوءِ اُن تناظر ۾ هيءَ ڪافي مون تي هميشه نهايت گهرو اثر ڪندي هئي. اُن ڪافيءَ جي قبوليت وارو خمار اڄ به مون کي روح جي گهرائين تائين محسوس ٿيندو رهيو آهي ۽ اُهي ورلاپ سالن پڄاڻان به هميشه منهنجين سماعتن ۾ سانديل رهن ٿا:

تو نين، ڍن رين، مان چين چايا،
ان چوٽ، اٿموٽ گهٽا گهوٽ گهايا.

مخدوم صاحب جن نه صرف روحاني ۽ ادبي سنڌي سماج کي متاثر ڪيو، پر هُن هن ڌرتيءَ جي موسيقي جي مزاج رکندڙن جي به نهايت سٺيءَ طرح پرداخت ڪئي، نغمگيءَ ۽ موسيقيت سان ڀرپور شاعريءَ مخدوم صاحب جن کي پنهنجي دور ۾ نهايت منفرد ۽ اعليٰ مقام تي آڻي بيهاريو، خاص ڪري مرحوم استاد فيروز گل جي موسيقيءَ سان سجايل روبينا ليليٰ جي مترنم آواز ۾ جڏهن:

"اڱڻ ٻهاريان، تنهنجون واٽون نهاريان"

هوائن جي آڌار سماعتن تائين پهتو ته جهنگ جهر ۾ سندن شاعريءَ جي پهچ ٿيندي رهي. ماڻهن جي امنگن ۽ پرشوق ولولن جي ترجماني ڪندڙ شاعري دل ۾ ڌڙڪن وانگي گهڻيءَ گهڻيءَ گونجار ڪندي رهي.

مون کي اجا اُهو منظر چٽو ياد آهي، جڏهن مون حيدرآباد جي اورينٽل ڪاليج ۾ مخدوم صاحب جن جي صدارت هيٺ زندگيءَ جو پهريون مشاعرو پڙهيو هو، ٿڙڪندڙ لڱن سان پهرين ۽ سو به طرحي ۽ وري مخدوم صاحب جن جي صدارت ۾ ٿيندڙ هن مشاعري ۾ زندگيءَ جو پهريون غزل پڙهيو هوم، هن مشاعري ۾ مون کي سائين محمد فاضل شيخ همت ہترائي وٺي ويو هو، شيخ صاحب منهنجي ماني عبدالعزيز پٽيءَ جو دوست هو، ٻيئي سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ۾ گڏجي ڪم ڪندا هئا.

منهنجين ڏنڌلين يادن ۾ مخدوم صاحب جن جي هڪ ٻي به يادگيري سمايل آهي. سندن خوبروئيءَ جو خوشنما خاڪو جو شايد ڪڏهن به ذهن تان نه لهي سو آهي جناح باغ لاڙڪاڻي ۾ ٿيندڙ جميعت الشعراءِ وارن جو مشاعرو، جنهن جا وڏا اشتهار لاڙڪاڻي جي پٽين تي لڳايا ۽ گهٽين ۾ ورهايا ويا هئا. مون مشاعري واري ڏينهن هيٺ سامعين سان گڏ جهٽ ڪن اُهو مشاعرو ٻڌو هو، گهڻن سالن جي ڳالهه آهي مون کي ان جو سن بنهه ياد آهي.

سالن پڄاڻان اڄ به سنڌ جي هر عمر واري گلوڪار وٽ مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ کي ڳائڻ ۽ جهونگارڻ جو ذوق شوق ساڳيو آهي. ايڏو چاهه ۽ اشتياق مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ جو عام وٽ قبوليت جو پختو ثبوت آهي، سندن شاعري پنهنجي اسلوب، انداز ۽ عجز و نياز وارن موضوعن جي ڪري سنڌ جي ماڻهن وٽ اڳ به قابلِ قبول رهي آهي ۽ سندن شاعريءَ جو اثر اجا به شايد صدين تائين جاري ۽ ساري رهي. تڏهن ته مون کي شاهه سدائينءَ جون هي سٽون هميشه ياد هونديون آهن:

وڪر سو وهاءِ جو پٽيءَ پراڻو نه ٿئي.

محبوب سروري

فقير طالب المولىٰ

مٺي مهراڻ جي پاڻيءَ ۽ اسلام جي روحاني آبياريءَ سان سنڌ جي سرزمين تي اهي عظيم الشان ذهن ۽ اعليٰ مرتبت شخصيتون پيدا ٿيون، جن دنيا کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. علم ۽ فضل جي هاڪ ۽ روحانيت جي ڏاک بابت دنيا جي سياحن، عالمن، محققن، بزرگن، درويشن، قلندرن ۽ فقيرن سنڌ ڏي منهن ڪيو. 'هي سنڌ ۾ آيا، سنڌ جي ٿي ويا ۽ وري واپس نه ويا!' سنڌ جون هزارين مزارون ۽ مقبرا سنڌ جي سيني تي يادگار آهن. سنڌ درويشن جو ديس ۽ الله وارن جو گهر آهي. سنڌ باشريعت بزرگن، غيور غازين، دلير دودن، تحريڪن جي اڳواڻن، علم ۽ ادب جي سرواڻن، مڙسادار مجاهدن ۽ سام جهليندڙ سورهين جي سرزمين آهي. سنڌ سدائين سائي ستابي رهي آهي ۽ ڪڏهن به اقتصادي ۽ روحاني طرح سُڃي ۽ سڪڻي نه رهي آهي.

هر دؤر ۾ عالمن، فاضلن ۽ روحاني رهبرن جي آستانن سان سنڌو درياهه جا ٻئي ڪنارا آباد رهيا آهن. هن قحط الرجال جي دؤر ۾ به سنڌ ۾ ڪئين مشهور، عالم هستيون موجود آهن جن مان سنڌو درياهه جي مشرقي ڪناري تي هالا ۽ مغربي ڪناري تي سن جهڙن تاريخي شهرن ۾، لڳ ڀڳ هڪ ٻئي کي آمهون سامهون سنڌ جون به مشهور زمانه ۽ تاريخ ساز شخصيتون اڄ به پساهه کڻي رهيون آهن. جيڪي قدردانن جي اکين کان هرگز اوجهل نه آهن.*

انهن ٻنهي بزرگن جي الڳ الڳ نظرين ۽ سياسي وابستگين کان قطع نظر، سرزمين سنڌ سان سندن سڪ ۽ سچائي، تحريڪ پاڪستان لاءِ قربانيون، سنڌي ادب ۽ ثقافت لاءِ سندن علمي ادبي تحريڪون، تنظيمون، تحريرون، تقريرون، ڪوششون ۽ ڪاوشون ايتريون ته انيڪ ۽ اهم آهن، جن جو پنهنجن خواه پراون سيني کي اعتراف آهي. اهڙين بزرگ هستين لاءِ شاهه لطيف فرمايو آهي:

رهيا اٿي رات، صبح ويندءِ صابري،
لنئن لنئن منجهه لطيف چئي ڪر تنين جي تات،
سنڌي جوڳيان ذات، ٻئي پيري پاڳ مري.

تان کي سائين اوڙ جان آهن اوطاقن ۾،
ڏهه ڏهه پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٽائن گهور،
ويا جي هنگلور، ته ڪرم ملندءِ ڪاپڙي!

پر حيرت جي ڳالهه آهي ته ٻنهي بزرگن سان ملڻ حاتم طائيءَ جا ست سوال سر ڪرڻ جهڙو مشڪل ڪم آهي. ڇو ته ٻئي بزرگ اڪثر نظربند رهن ٿا. سائين جي.ايم.سيد هر دؤر جي برسراقتدار سرڪار طرفان ڪافي پيرا نظربند رهي ٿو ۽ سائين طالب المولي سندس مسلسل علالت باعث ڊاڪٽر حضرات جي هدايات هيٺ هر سال ڪافي وقت نظربند رهي ٿو. راقم الحروف 27 آگسٽ 1984ع تي ڪئين مرحلا طئي ڪري سائين جي.ايم.سيد سان

---

* افسوس، صد افسوس، اڄ ٻئي هستيون اسان وٽ موجود نه آهن. (تاج جويو)

سن ۾ ٻه ڪلاڪ ملاقات ڪئي ۽ 20 مارچ 1987ع تي هالا، ڪراچي، حيدرآباد جا چار ڏينهن چڪر ڪاٽڻ بعد سائين طالب المولیٰ سان بمشڪل ملاقات ڪئي. انهن ٻنهي ملاقاتن جي ڏاڍي دلچسپ روئداد پنهنجي آئيندي مضمون 'ٻن بزرگن سان ملاقات' ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

اسان جهڙا مَرَ چڏ ماڻهو ته سائين جي.ايم.سيد جي دربان شهداد ٻليجي ۽ سائين طالب المولیٰ جي دربان قاسم ڪيرئي جون اڙيون ۽ ارڏايون، تڙيون ۽ تابشون سهي، حاضريءَ جي نوڪرن ۽ خليفن جي ڪٽ پٽ جي باوجود بعض اوقات ملاقات ڪري وٺن ٿا، پر هر ماڻهوءَ جو انهن سان ملڻ مشڪل ۽ هر ماڻهوءَ سان انهن جو ملڻ ممڪن ناهي، چو ته سنڌن لاتعداد مشتاقان ديد برصغير جي ڪنڊڪڙڇ ۾ رهن ٿا. ريڊيو ۽ ٽي وي هن دؤر جا بهترين ذريعا آهن، جن طرفان اهڙن بزرگن جي اقوال ۽ ارشادات کي سنڌن آستانن تي وڃي بار بار رڪارڊ ڪري عوام آڏو پيش ڪري اُها گهرج پوري ڪري سگهجي ٿي، جنهن لاءِ شاهه لطيف جا ٻه بيت مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان، پر افسوس جي ڳالهه آهي جو ڏٺا مٺا ناچو مسخرا ۽ ڳائڻا بعنوان 'فنڪار' انهن قومي ادارن طرفان بار بار پيش ڪيا وڃن ٿا، جيڪي 'هُماهما' جي ڌماچوڪڙي مچائن ٿا ۽ نئين نسل جو ذهن خراب ڪن ٿا، باقي اهڙن بزرگن جي اقوال، ارشادات، تجربات، هدايات، فيض ۽ برڪت سان قوم کي فيضياب ڪرڻ جو ڪوبه جامع پروگرام نه آهي.

انهن ٻنهي عالي مرتبت بزرگن کي هنن مختصر صفحن ۾ سميٽي نٿو سگهجي، جن تي لکڻ لاءِ ڪيئي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. هن مضمون ۾ في الوقت هالا واري پاڳاري پير حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ سجاده نشين (نمبر 16) درگاهه حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رح جو مختصر ۽ انوکو احوال ڏيان ٿو.

اول الذڪر بزرگ سائين جي.ايم.سيد جي بي ريا راءِ مطابق "مخدوم صاحب جي سنڌي ادب ۽ ثقافت کي زنده رکڻ جي ڪوشش اهم درجو رکي ٿي. سنڌي ڪلچر اتحاد، انساني، امن، عالم جو پيغامبر آهي. سنڌ جا درويش ۽ بزرگ انهيءَ پيغام جا حامل هئا. سنڌ جي اديبن کي گهرجي ته مخدوم صاحب جي سياسي مجبورين کي درگذر ڪري سنڌس ادبي ڪوششن جي پذيرائي ڪن. خدا کيس عمر دراز بخشي ۽ ڪاڻس سنڌ، ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪرائيندو رهي." ('جنب گذاريم جن سين' جلد ٻيو صفحو 347)

سائين طالب المولیٰ جي تفصيلي سوانح حيات "يار خاطر"، "جنب گذاريم جن سين"، "مهراڻ جا موتي"، "چيڙ ۾ چڙيون"، سماهي مهراڻ جي "شاعر نمبر" ۽ "سوانح حيات" نمبر، "ديوان طالب المولیٰ" وغيره ڪتابن ۾ قارئين پڙهي سگهن ٿا. اسان هتي صرف 'فقير طالب المولیٰ' جي عنوان کي پيش ڪريون ٿا.

طالب المولیٰ دوستن کي پنهنجي لاءِ بيقدريءَ جو ڏوراپو هينئن ڏئي ٿو:

ڪندؤ ياد يارو! گهڻو پنهنجو طالب،
چڏي ويندو جنهن دم هو فاني جهان کي.

اها محبوب ۽ جامع صفات شخصيت جنهن جا مريد، معتقد، دوست ۽ احباب پوري هند ۽ پاڪ ۾ پکڙيل آهن، جنهن کي دين ۽ دنيا جون سڀئي نعمتون ميسر آهن، تنهن هوندي به سنڌس طبيعت ۾ ڪنهن به قسم جي ڪنهن به وقت هلڪائي نظر نه ايندي. پاڻ فرمائي ٿو:

باوجود اُن جي خاڪسار آهيان،
سر تي دستار 'سروري' آهي.

—

مان ته ڪجهه ٿي نه آهيان اي دوستا
مون سان ڪنهن جي نه همسري آهي.

پاڻ نهايت حليم طبع، رحمدل، عفو و درگذر ڪندڙ صابر شاڪر، قانع، سخي، ساده لباس، خوش خلق، خوش مزاج، سدا بهار طبيعت جو مالڪ، نيڪ نيت، پاڪ طينت، مساوات جو مجسمو ۽ دشمن نواز شخص آهي. 'هٿان حبيبن ڪڏهن ڪونہ ڏکوئيو' جو جيئرو جاڳندو مثال آهي. پاڻ ڪنهن بہ وقت ڪنهن بہ دشمن لاءِ انتقامي ڪارروائيءَ جو نہ سوچيندو آهي. انتقام جي برعڪس احسان ۽ عنايات، خيرخواهي ۽ خيرسگاليءَ جي جذبي سان مخالفن کي مانوس ۽ مُطيع ڪندو آهي. طالب المولىٰ هر ڪنهن لاءِ حفظ مراتب جو خيال رکندڙ ۽ دشمنن کي بہ سهڻن نالن سان ياد ڪندڙ آهي. غصي ۾ غلط زبان استعمال نہ ڪندو آهي. پنهنجن نوڪرن سان بہ ناراضگيءَ واري وقت ترش ۽ تلخ ڪلامي نہ ڪندو آهي. عوام لاءِ سندس بي انداز ۽ بلاامتياز علمي، ادبي، ثقافتي، سماجي ۽ فلاحي خدمات ڪنهن کان ڳجهيون آهن؟ بهرحال هي قصو ڊگهو آهي. المختصر طالب المولىٰ ۾ هڪ باشريعت بزرگ جي سجاده نشين هئڻ جا اهي سڀ گڻ موجود آهن. جيڪي قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ مؤمنن جون صفتون هونديون آهن. پاڻ مخدوميءَ واري لٽ ٿانگر عالمن ۽ زاهدن جي ظاهري بناوت ۽ سجاوت، من مستي، هٺ، تڪبر، مڪر و ريا جي بيحد برخلاف آهي. هو مرد فقير آهي، مگر دنيا جي ٻنڌڻ ۽ وقتي ضرورتن هن کي سياست ۽ دنيا سان ڳنڍيل رکيو آهي. اسان مخدوم صاحب کي فقير لکڻ جي جسارت نہ ڪئي آهي، پر شايد ڪي سطحي علم وارا ماڻهو اهو انداز بيان برداشت نہ ڪري سگهن. حالانڪ فقير جو لفظ سيني 'القاب' کان جامع صفات آهي. تاهم اڇو تہ 'ديوان طالب المولىٰ' ذريعي طالب المولىٰ کان ئي پڇون تہ هو ڇا آهي. ڇا ٿو چوي ۽ ڇا ٿو چاهي؟ اچو تہ ڪيس صحيح طريقي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون.

طالب المولىٰ پاڻ بہ چوي ٿو تہ:

اوهان جي طالب المولىٰ کي سمجهڻ جي ڪجهو هر دم
سندس ظاهر جي شاڻن شاهڪارن تي متان ڀلجوا

جهان کي جن جي اڄ نقش قدم تي فخر حاصل آ،
اهي الله جي لڏ بي سر و سامان ٿي نڪتا.
تجارت جي شئي سان جي ويا مڪي مديني ۾،
خدا جي گهر مان اهڙا ڪيئي بي ايمان ٿي نڪتا.
(ديوان طالب المولىٰ، صفحو 2)

هي الحاجي ۽ الحاجي ڪا شي نہ آهي،
طبيعت ۽ طينت کپي طاهرانا.
عبا و قبا و عصا و مصلىٰ،
رڳي ڍنگ آهي، رڳي ٿي بهانا!
(ديوان طالب المولىٰ، صفحو 25)

سجاده عمامہ و دستار ۽ عصا،
هي بدعي ڪتاب جو هڪ اقتباس آهي.
هي خرقا و عبا و قبا سڀ فريب جاڻ
نفرت پريو هي طالب... مولا لباس آه.
(ص 353)

عصا و جبہ و دستار زيب تن نہ ٿي سگھيا،
خرافات جَهان سان منهنجو ڪو مطلب نہ ڪونهي ڪوا
اگر خدمت ڪرڻ جي ناهہ طاقت طالب المولىٰ
نہ پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب نہ ڪونهي ڪوا
(ص 26-225)

گنهگارن جي عظمت ڪي فقط الله ٿو ڄاڻي،
جو آهي رحمتِ عظميٰ بہ هر جُرم و خطا سان گڏ.

-

لباس۔ پيري مخدومي ٿيا نا جنس منهنجي لءِ
گڏاري ڪينڪي سگھيس عبا سان گڏ قبا سان گڏ.
(ص 82)

زيور نہ زيب وَر ٿا لڳن بي نظير کي،
سينگاري سگھبو ڪيئن ڀلا ماهہ منير کي!
خرقا، عبا، قبا نہ ٺهن ٿا امير کي،
هي زيب ٿا ڏين رڳو مصنوعي پير کي،
(ص 449)

گڏ ڪين هلي سگھيون هي رندي ۽ مخدومي،
ٿي ڪانہ ٻجي هرگز مئي نوشيءَ کان محرومي،
سجاده نشينيءَ کي رک رهن ۾ اي ساقي!
پيمان پياري پڇ هي ظاهر واري معصومي!
(ص 437)

مان چاهيان فقط رندي، ۽ پيري نہ مخدومي،
سجاده نشيني پڻ مون لاءِ ٿي محڪومي،
جت آهي عباسازي، جت آهہ قبابازي،
جت جبہ و دستاري، ماحول سو مذمومي!
(ص 437)

('پريت پبليڪيشن' ٽاٽو پولا خان. سال 1988ع)

19 صدي جو عظيم انسان

محترم قبله سائين مخدوم طالب المولىٰ

ڪتابن جا پنا اُٿلائيندي ڪنهن انگريز شاعر جون هيءُ سٽون پڙهيون هيم:

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
And departing leave behind us
Footprints on the sands of time.

يعني ”عظيم انسانن جا جيون اسان کي يادگيري ڏيارين ٿا ته اسان پنهنجون زندگيون شاندار بڻايون ۽ جڏهن هن دنيا مان لڏي وڃون، تڏهن وقت جي واريءَ تي پنهنجا نشان ڇڏي وڃون.“ شعر مطابق ته:

جي پنهنجو نور نچوئي ويا
۽ چا، چا موتي پوئي ويا
پر تنهنجي منهنجي ڏيئي ۾
هوءَ پنهنجي جوت جلائي ويا.

سنڌ جي هن عظيم ڌرتيءَ تي هزارين انسان آيا ۽ پنهنجو نور نچوئي ويا ۽ هن ڌرتيءَ کي سونهن ۽ سندرتا بخشي. جڳ ۽ نانءُ ڏنو، لوڪ آڏو پنهنجو نانءُ وڻڻ جي قوت ڏني. اهڙن ئي هيرن منجهان محترم مخدوم قبله طالب الموليٰ جو نالو ڪنهن کان وسرڻ جوڳو ناهي.

موت جنهن زندگين کي شڪست ڏني، انهيءَ موت کي به قبله سائين طالب الموليٰ شڪست ڏني ۽ اَمر بڻجي ويا. امرتا ڪنهن ڪنهن کي ملندي آهي ۽ اها امرتا خود محترم قبله سائين ڏانهن آئي آهي.

ڪنهن چيو آهي ته:

ياد پرين اڄ آيا آهن
اکڙين مينهن وسايا آهن
ياد ڪري اڄ تن جون ڳالهيون
نيڻن نير وهايا آهن.

محترم قبله سائين جي ياد، هڪ دور جي ياد آهي. تاريخ ورائي ڏسو، حضرت آدم عليہ السلام کان وٺي حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ تائين سوا لک نبي آيا، جن انسانذات جي ڀلائي ۽ بهتر سيرت جو درس ڏنو. ڌرتيءَ ۽ ڌرتيءَ واسين جا ڏک ڏُور ڪرڻ جو پيغام ڏنو. سک ۽ سلامتي جو اعلان ڪيو ۽ اسلام جي روپ ۾ ۽ قرآن مجيد جي موجودگي ۾ هڪ روشن راهه ڏني ۽ منزل جو ڏس ڏنو.

نبي آخرالزمان حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن فرمايو ته:
منهنجي اُمتن مان ڪي اهڙا به هوندا جيڪي بني اسرائيل جي رسولن جي مٿ هوندا.

يعني گل جي خوشبوءِ ڏيڻ لاءِ عطر ۽ عرق موجود هوندو، دنيا کي خوشبو ملندي رهندي ۽ دنيا کي بدبوءِ دار ٿيڻ نه ڏيو... وقت جو ڦيٿو ڦرندو رهيو، انسانذات جي ڀلائي لاءِ خدا جا نيڪ بنده ايندا رهيا ۽ پنهنجي ايمان جي جوت جلائيندا رهيا، اهڙن لکن هيرن منجهان محترم قبله سائين طالب المولیٰ به پنهنجو وارو وچايو سندس ذات انسانيت لاءِ وقف هئي.

انسان جو درس سندس درس هو. دوستن تي مهربان ۽ شفيق هو ۽ وري دشمن تي نوازش قبله سائين ۾ سچائي به هئي ته وفاداري به، نهٺائي به هئي ته نماٺائي به، سندس نظر ۾ اميري ۽ غريبي ۾ ڪو فرق ڪونه هو. سندس در تان هر ڪنهن کي انصاف پلئه پيو.

محترم قبله سائين جو هڪ طرف نه وسرندڙ ڪردار هو ۽ ٻئي طرف لازوال روپ هو. علم و ادب جون رهاڻيون هجن. ثقافتي ۽ سماجي ميڙ هجن، هر طرف قبله سائين جي آواز جو پڙاڏو هوندو هو.

آهي تنهنجو قسم تنهنجو آهيان صنم
مان، تولئه ورتو يار جنم
(طالب المولیٰ)

واقعي هو اسان جو هو ۽ اسان جي لئه هن عظيم شخصيت جنم ورتو هو، محترم قبله سائين ادب جي جنهن ريت خدمت ڪئي آهي، سا صدين تائين وسارڻ جوڳي ناهي، سندس سوچن ۽ خيالن جي ڇا ڳالهه ڪجي؟ سندس شاعريءَ نواڻ ڏني، نيون تشبيهون ڏنيون، نيون معنائون مليون ۽ نوان خيال مليا. سچ ته سنڌي زبان کي جلا بخشيندڙ هو ۽ نظم ۽ ڪافي کي هڪ نئين سگهه بخشي هئائين.

سندس ڪلام ۾ ظاهري خوبيون به آهن ته معنوي وصفون به آهن سنڌي زبان جون ترڪيبون، جملا، پهاڪا، محاورا اهڙي ريت پنهنجي ڪلام ۾ سنواري ڪم آنديون اٿس جو هڪ پڙهندڙ جي دل ۾ گهر ڪيو وڃن، هڪ شعر جي خوبي هن کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي جو ٻڌندڙ يا پڙهندڙ تي ان جو پورو، پورو اثر پئجي نه سگهي پاڻ فرمايو اٿن ته:

محب آهي منهنجو ماڪيءَ کان به مٺو
اينهين ڪنهن نه ڏٺو
جيئن مون ڏٺو محبوب کي.

شعر جي لفظن کي پروڙيو، ڪيئن نه انساني فطرت جي ترجماني پيا ڪن. قبله سائين کي سنڌي ادب جي سرجڻهارن ۾ مرڪزي حيثيت حاصل آهي. سندس ڪلام جي آئيني ۾ ڏسڻ کانپوءِ خبر پوي ٿي ته محترم قبله سائين

هڪ باڪمال شاعر هئڻ سان گڏ، پنهنجي وقت جو هڪ عظيم مفڪر پڻ آهي. هڪ ڏاهو پڻ آهي، جنهن جي ڏاهپ پرين نڪتن ۾ پاڪيزگيءَ آهي ته سچائي به. ماضيءَ جا نقش به چٽيل اٿس ته حال کي جاڳايو به اٿس ۽ وري مستقبل، هڪ سهڻي مستقبل جو خواب اکين ۾ سجايل به اٿس.

پيار ۽ محبت شاعرن جو دلپسند موضوع رهيو آهي ۽ ڌرتيءَ جو ڪوبه اهڙو شاعر ڪونه رهيو آهي جنهن محبت کي مرڪز نه بڻايو هجي. قبله سائين جو به پورو ڪلام محبت سان ئي رچيل آهي. سندس ئي ڪافي چوان ٿي:

ڪنهن سانولڙي جو خواب آهي
ڪن جذباتن جو جواب آهيان

وري سندس عشق لاءِ اظهار هنن لفظن ۾ ڏسو:

منهنجو عشق امام

ان جو پيرو، اصلئون آهيان
طالب مولا تنهنجي طلب پو
دل تي پاتو دام

ڪيئن ته قبله سائين سادگي سان عشق کي پنهنجو امام قرار ڏنو آهي، سندس ڪلام ۾ سچائي، حب الوطني، خداپرستي ۽ عشقِ رسولؐ جهڙا جذبا به گوناگون پريل آهن. اها ناقابلِ انڪار حقيقت آهي ته

جيڪا سلاست، سادگي، لفظن جي بيهڪ ۽ دلي تاثير سندس شعرن ۾ سمايل آهي سو اوهان کي ٻين ٻولين جي شاعرن جي ڪلام ۾ ورلي ملندو. قبله سائين جي ڪاوشن جو ڳاٽيٽو ڪونهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي ترقي هجي يا بورڊ جي ملازمن لاءِ سهولتن جو مسئلو هجي، ادبي رهاڻيون هجن يا وري هالا شهر ۾ ”انجمنِ علم و ادب جو قيام“ هجي، ”پريس الزمان“ قائم ڪرڻ هجي يا هفتيوار اخبارون ”پاسبان“ ۽ ”الزمان“ جو اجراءُ ڪرڻ هجي، ماهوار رسالا ”فردوس“ ۽ ”شاعر“ هجن يا سنڌي شاعرن جي جماعت ”جمعيت الشعراء“ جو قيام هجي، ”روح ادب“ جي نانءُ سان ادارو به قبله سائين جي ڪاوش هئي ۽ اداري پاران ماهوار ”روح ادب“ ڇپائي پڙهندڙن تائين پهچائڻ به سندن ڪارنامو آهي.

قبله سائين جون خدمتون سمنڊ بيڪران جيان آهن، هٿ وجهبو ته موتي ۽ ماڻڪ پلئه پوندا. قبله سائين عورت جي حيثيت کي به مانُ ڏنو ۽ سندس ئي نيڪ جذبي سان سنڌي ادبي بورڊ پاران سنڌ جي عورتن لاءِ ٽماهي ”سرتيون“ جو اجراءُ ٿيو. سندس عظيم سوچ هئي ته هن رسالي ذريعي سنڌ جي نياڻين منجهه شعور جو ڏيئو چمڪائجي ۽ اڄ سندس عظيم سوچ کي مڃتا ملي آهي جو ”سرتيون“ هر گهر جي رونق آهي.

محترم قبله سائين جي زندگي پرت پريل چادر جيان آهي جنهن تي اڻ ڳڻيا رنگ چٽيل ۽ پريل هوندا آهن.
قبله سائين جي زندگيءَ جا به ڪئين رنگ آهن. ٿر ۾ ڪنهن وڻ جي چانوري جيان هڪ گادي نشين- سمجهه ۽ سرت پريو سياستدان، زندگيءَ جا فطرتي رنگ چٽيندڙ شاعر، سماج سڌارڪ ۽ ٻين انيڪ رنگن سان رنگيل هي عظيم شخصيت اسان کان جسماني طور جدا آهي مگر سندس روحاني رشتو اڄ به اسان سان قائم آهي.
ڪيس پيٽا ڏيندي سندس ئي لفظن ۾ چوان ٿي:

لکين لڙڪ لوڪان مون وهايا
مگر درد، دل جا نه ڪنهن کي ٻڌايا
سوا صبر جي ٻيو پلا چا ڪيان مان
سندس سور، غيرن کي ڪيئن مان چوان ها
هئا هُن جا، تڏهن مون سيني سان لايا
لکين لڙڪ لوڪان لڪي مون وهايا.

اڪبر هنگورجو

مخدوم طالب الموليٰ: شخصيت ۽ ادبي خدمتون

تاريخ جي وڏن ماڻهن بابت پڙهڻ ننڍي هوندي کان وٺي منهنجو محبوب مشغلو رهيو آهي. آتم ڪهاڻين تي مشتمل ڪتاب هميشه منهنجا پسنديده ڪتاب رهيا آهن. منهنجي ان ماڻهن ۾ تمام گهڻي دلچسپي رهي آهي ته عظيم ماڻهو عظمت ڪهڙن گڻن جي ڪري حاصل ڪندا آهن ۽ اهي ڪهڙيون خاص صلاحيتون هونديون آهن، جن جي ڪري سماج ۽ تاريخ ڪنهن ماڻهوءَ کي وڏو ماڻهو مڃيندي آهي. هتي وڏن ماڻهن مان منهنجي مراد وڏا ڌاڙيل (پراڻا ملڪ ڦٻائيندڙ حڪمران) نه پر اهي نيڪ ۽ سيبتا ماڻهو آهن، جن پنهنجي عملن، خيالن ۽ لکڻن ذريعي دنيا ۾ اخلاقيات، انصاف ۽ آزاديءَ جي اعليٰ اصولن لاءِ پنهنجون زندگيون وقف ڪري تاريخ کان پاڻ کي مڃوارا ماڻهو مڃرايو.

پنهنجي محدود مطالعي مان مون جيڪي چند ڳالهيون انهن ماڻهن بابت سمجهيون اهي هي آهن:

1. انهن ماڻهن ۾ ايتري ته عقلي صلاحيت هوندي آهي، جو اهي ڪن هڪ يا ٻن نه پر هڪ پوري سماج جا سونهان بڻبا آهن. اڪثر ڪري زمانن جي مسافت ۾ ٿڪجي بيل ۽ راهه وڃائي ويهندڙ معاشرن کي آجپي ۽ خوشحاليءَ جو گس ڏسيندا آهن.
2. اهي ماڻهو پنهنجي ذات کان مٿي ٿي سوچيندا آهن. شايد رحمت جو ڪوئي فرشتو ڪين ڪن ۾ اها ڳالهه ٻڌائي ويندو آهي ته انهن کي پنهنجي لاءِ نه پر پنهنجي دؤر جي لکين ڪروڙين ماڻهن لاءِ جيئڻو آهي. پيو ته اهي پنهنجي ذاتي خواهشن لاءِ نه، پر پنهنجي پوري سماج جي خواهشن ۽ خوابن جي پورائي لاءِ جيئندا آهن.
3. اهي ماڻهو پنهنجي چوڌاري جي ماحول ۽ ماڻهن جي سڪي راءِ کان متاثر ٿيڻ بجاءِ پنهنجي تصوير تاريخ جي آئيني ۾ ڏسندا آهن. چو ته انهن ماڻهن جي چوڌاري موجود عام ماڻهو سُکي رعب تاب ۽ ڏيک ويک ۾ ئي وڏائي سمجهندا آهن. اهوئي سبب آهي جو اهي وڏا ماڻهو پنهنجي دؤر جي ماڻهن جي خيالن ۽ سوچن کان مختلف خيال ۽ عمل پيش ڪري انهن لاءِ رول ماڊل بڻجندا آهن.
4. اهي ماڻهو پنهنجي نظرين، چڱائي ۽ نيڪيءَ لاءِ هر وقت پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار رهندا آهن.
5. عظيم ۽ وڏن ماڻهن جو ڪردار اڪثر اهڙن معاشرن ۾ وڌيڪ نمايان هوندو آهي، جيڪي معاشرا سياسي، سماجي ۽ اخلاقي حوالن سان ٽوڙ ڦوڙ جو شڪار بڻيل هوندا آهن.

جيڪڏهن مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين جي context ۾ اسان سنڌ جي گذريل اڍ صديءَ جي تاريخ ڏسنداسين ته محسوس ٿيندو ته سنڌ گذريل صديءَ کان پنهنجي تاريخ جي هڪ عجيب ۽ غريب دؤر مان گذري رهي آهي. نين عالمي حالتن ۽ جاگرفيائي تبديلين واري دؤر ۾ پنهنجي تهذيبي سڃاڻپ ۽ بقا جي حوالي سان خوفزده رهي آهي. گذريل اڍ صديءَ ۾ سنڌي ٻولي، ثقافت، قومي حيثيت سڀ ڪجهه پسپا ٿي رهيو آهي. اهڙي دؤر ۾ اهو به چيو ويو ته سنڌ ۾ ڪيترائي سماجي ادارا پراڻا ٿي ويا آهن يا ڪن سببن جي ڪري جمود جو شڪار ٿي ويا آهن.

سنڌ ۾ گذريل ڪجهه صدين جي تاريخ ۾ بزرگن ۽ صوفين جي درگاهن نه صرف سنڌ جي سماجي ۽ روحاني نشوونما ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو پر سنڌ جي قومي وحدت ۽ آزاديءَ کي درپيش خطرن جي مقابلي لاءِ پنهنجي سماج کي همٿايو ۽ رهنمائي ڪئي.

سنڌ ۾ ابتريءَ ڏانهن ويندڙ حالتن جتي سنڌي سماج جي ٻين ادارن کان خاص ڪردار ادا ڪرڻ جي تقاضا ڪئي پئي، اتي سنڌ جي درگاهن ۽ پيرن جي گادين ڏانهن ٻڻ ڪنهن مثبت موٽ لاءِ ڏسندي رهي. اهڙين حالتن ۾ جتي اسان کي مختلف شعبن ۾ ڪيترائي اهڙا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن سنڌ جي سڏ کي ورنايو اتي اسان کي هالا جي حضرت مخدوم نوح عليہ رحمت جي سترهين سجاده نشين حضرت مخدوم محمد الزمان طالب المولي جي شخصيت نمايان نظر اچي ٿي، جنهن هڪ نہ پر ڪيترن ئي محاذن تي سنڌي سماج جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي.

حضرت مخدوم طالب المولي ۾ اهي ۽ ٻيا انيڪ گڻ موجود ها. جن جو ذڪر اسان مضمون جي شروع ۾ ڪيو آهي. جيڪي گڻ سماج جا سونهان ٿجندڙ ماڻهن ۾ موجود هوندا آهن. مخدوم طالب المولي هڪ اهڙي سماج ۾ پيدا ٿيو جيڪو سياسي حوالي سان خدشن جو شڪار هو ۽ ثقافتي ۽ تهذيبي محاذن تي پسپا ٿي رهيو هو. مخدوم محمد زمان طالب المولي اهڙي دؤر ۾ پنهنجي عوام دوست ۽ سنڌ دوست سياسي ڪردار سان سنڌ جي رهنمائي ڪئي. هن سنڌ ۽ سنڌين جي مفادن خلاف ڪوبہ ڪم نہ ڪيو. حالانڪ اهڙي دؤر ۾ جڏهن سنڌ جو جاگيردار ٻڳڙن جي مٽ تي وڪامي رهيو هو ۽ هر ڪوئي وقت جي اسٽبلشمينٽ وٽ پنهنجا نمبر ٺاهڻ جي چڪر ۾ ٻوڙو هو. اهڙي دؤر ۾ مخدوم طالب المولي جو سياسي ڪردار سنڌ جي اپر ڪلاس جي مجموعي ڪردار کان بلڪل الڳ نظر اچي ٿو. اهي سڀ ڳالهيون اهو ثابت ڪن ٿيون تہ مخدوم طالب المولي پنهنجي سياسي ماحول کان متاثر ٿيڻ بجاءِ پنهنجي تصوير تاريخ جي آئيني ۾ ٺي ڏٺي. سائين پنهنجي سوچ ۾ ذاتي مفادن کان الاهي مٿانهون هو. سندن لاءِ سنڌ ۽ سنڌي سماج جا مفاد هر شيءِ کان وڌيڪ عزيز هئا. سائين جن نہ فقط پنهنجي منفرد سياسي ڪردار ۽ سوچ سان سنڌ ۽ سنڌين جا پرجهلا بڻيا. پر سندن علمي ۽ ادبي خدمتن لاءِ 20هين صدي جي سنڌ جي تاريخ سدائين سندن احسانمند رهندي.

قبلا سائين نہ صرف ذاتي طور تي سنڌ جي اديبن ۽ عالمن جي سرپرستي ڪئي، پر ٻاڻ اهڙن علمي ۽ ادبي ادارن جا بنياد وجهڻ ۾ ٻڻ اهم ڪردار ادا ڪيائون. جن جو سنڌ جي تهذيبي، علمي، ادبي ۽ ثقافتي سڃاڻپ جي بقا جي جنگ ۾ نهايت اهم ڪردار لهي ٿو. قبلا سائين اڌ صديءَ جي عرصي تائين هڪ اهڙي تحريڪ جا روح روان بڻيل رهيا. جنهن جو اثر اسان جو ايندڙ نسل سنڌ جي ايندڙ صدين جي تاريخ ۾ نمايان ڏسندو. سنڌي ادبي بورڊ، بزم طالب المولي سميت ڪيترن ئي علمي ۽ ادبي تنظيمن جو قيام. ذاتي حيثيت ۾ عالمن ۽ اديبن جي سرپرستي، گهٽ، ٻوسٽ ۽ سماجي ڏيوالپڻي جي دؤر ۾ علم ۽ ادب جون محفلون مشاعرا قبلا سائين جي انهن عملن جڻ جمود جي شڪار سماج کي جاڳڻ ۽ جيارڻ لاءِ جاڳوڙڻ جي تبليغ پئي ڪئي ۽ مخدوم صاحب جي عظمت ان ڳالهہ ۾ هئي تہ سنڌ جي تهذيبي، ثقافتي، علمي، ادبي ۽ سياسي آجپي لاءِ هيڏي وڏي تحريڪ جي روح روان هئڻ جي باوجود ٻاڻ ڪڏهن بہ دعوي نہ ڪيائون.

مخدوم طالب المولي هڪ عظيم شاعر ۽ ڪامل مرشد بہ هو ۽ پنهنجي سياءِ ۾ سنڌ جي تهذيبي قدرن جو ترجمان بہ هن جي ذات ۾ تاريخ جي وڏن ماڻهن جا گڻ موجود هئا. ويهين صديءَ جي سنڌ جي هن وڏي ماڻهوءَ جي سنڌ جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سماجي تاريخ تي اثرن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي ماڻهن تي اهو فرض ٿو عائد ٿئي تہ اهي قبلہ مخدوم طالب المولي جي ادبي ڪاوشن. سندن شاعري ۽ نثر علمي ۽ ادبي ادارن جي سرپرستي، مطلب تہ علم و ادب ۽ سنڌ لاءِ وقف ڪيل حيات تي پي ايڇ ڊي ڪرائين. جيئن ويهين صديءَ جي سنڌي سماج جي هن سونهين جي ڪردار کي سمجهڻ ۾ ايندڙ نسلن لاءِ سولائي پيدا ٿي سگهي.

پارومل پريمي

وياسي وينجهار....

مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ، حضرت مخدوم سرور نوح رحہ جو 17هون سلسليوار مسند نشين هو. پاڻ روايتي پير ڪونہ هو. سنڌس ڪلام ۾ جا بجا جاده، جبي، قبا، عصا، دستار، پيريءَ ۽ مشائخيءَ جي ڀرپور مذمت ملي ٿي، جيڪي رڳو مريدن کان نذراني ميڙڻ ۾ پورا آهن. نہ مريدن کي دين جي سمجھ ڏني ويندي آهي ۽ نہ ئي طريقت جي تعليم ئي نصيب ٿيندي اٿن. هن اڏوهيءَ کاڌل پيري مريديءَ واري نظام سنڌ کي تباھ ڪري ڇڏيو آهي. پر مخدوم صاحب سنڌ اندر گهڻا سماجي ڪم ڪرايا ۽ سروري جماعت جي علمي، ادبي، روحاني ۽ اخلاقي تربيت پڻ ڪئي. ڍاڳن ڦيٿڻ جي مذمت هن طرح ڪئي اٿن تہ:

سڳا، ڌاڳا ڦيٿا ڇنڊا ۽ چوڪارا،
اهي جڻ تہ آهن، ڪُل ئي ٺانگ ڪارا،
ڪيم ڳالھ والله بلڪل بصيري،
اسان لاءِ ڪافي فضيلت فقيري،
ڪهين ڪم نہ آئي، هي مخدوم پيري!

طالب المولىٰ مخدومي ۽ پيريءَ جي مڪمل نفي ڪري ٿو. مخدوم صاحب انسانيت ۽ ڪمالات جو معراج هو ۽ انسانذات جي بغير ڪنهن تفريق خدمت کي عبادت سمجهي ٿو. هن سروري جماعت جي تنظيم ذريعي سڄي عمر علمي، ادبي ۽ روحاني ضياءَ پاشين کان سنڌ ۽ سنڌ واسين کي منور ڪيو. سنڌ سڄوري پنهنجو هڪ قديم پسمنظر رکي ٿي. سنڌي ازل کان وٺي پنهنجي تمدن ۽ تهذيب رکن ٿا. سنڌي، سُکي ستابي ۽ هميشہ امن پسند قوم رهي آهي. جنگ وجدل کان پري ليڪن پنهنجي وطن جي حفاظت لاءِ هر وقت سينہ سپر رهي آهي. جنهن ٻاهرين جنگجو بادشاهي لشڪرن کي لحظي ۾ في النار پٺي ڪيو آهي. بهرحال مجموعي طور سنڌ واسين جي خمير ۾ تصوف، انسانيت ۽ مهر و وفا جو رنگ شامل رهيو آهي. علم ۽ ادب سان نينهن جي ناتي بہ سنڌي قوم کي نمايان شان بخشيو آهي. جنهن ۾ خاص طرح هالا شهر جي صديقي بزرگن جي علمي، ادبي، سماجي ۽ روحاني خدمتن جي مهڪ منفرد مقام رکي ٿي. سروري خاندان جي حضرت مخدوم سرور نوح رحہ جو سلسلہ نسب حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنہ سان منسلڪ آهي. حضرت مخدوم نوح رحہ هڪ عظيم بزرگ اهل دل، اهل نظر، جيد عالم ۽ باڪمال شاعر هو. پاڻ عرفان ۽ سلوڪ جي وڏي منزل تي فائز هو جڏهن مخدوم سرور نوح جي نو لکي گوڏڙيءَ جي ڳڏدار مخدوم مير محمد (وصال 1149هہ) جن کي ڪنهن فتوي تي صحيح جي لاءِ چيو ويو تہ حق آگاھ مخدوم جرائتمندانہ جواب ڏيندي فرمايو تہ "فقير کي فقير ياران سر اڏي تي رکڻ گهرجي. اسان هن فتوي تي صحيح وجهي الله اڪبر جو ناراضپو سِرتي نہ کڻنداسون."*

ان اعلىٰ خاندان سان مخدوم صاحب جو لاڳاپو هو. پاڻ علم ادب جا صاحب هئا. ان ڪري هالا شهر کي هنن لفظن ۾ عقيدت پيش ڪري سگهجي ٿي:

* هتان مخدوم صاحب جي شخصي زندگي ۽ ادارن وغيره جو تفصيل، دعراءِ سبب ختم ڪيو ويو آهي(ت۔ ج)

نينهن جو نعرو ٻڌون ٿا، اڄ هالا شهر ۾،
عشق جو ظهر ڏسون ٿا، اڄ هالا شهر ۾،
هت وهي وحدت خدائيءَ جو ٿو درياهه دوستم
پرت سان "پريمي" اچون ٿا، اڄ هالا شهر ۾.

مخدوم طالب المولي ڪريمانه اخلاق جو پيڪر، شفقت ۽ پاڄهه جو سراپا مثال هو. سندس روشن چهرو ۽ پرنور پيشاني مون کي اڄ به ياد آهي. سندس گفتگو جو انداز من موهيندڙ هو. پاڻ سليم الطبع ۽ صابرين مزاج جو مالڪ هو. نشست برخاست، آدابِ محفل ۽ تخاطب جو خاص خيال رکندو هو.

تصوف جي تاريخ ۾ طالب المولي جو مقام نهايت بلند آهي. ڪيس ان صف ۾ ڳڻيو ويندو جنهن دؤر ۾ سنڌ پنهنجي زندگي جي هر پهلوءَ تي شڪست خورده ٿي چڪي هئي ۽ سنڌ ۾ رُجعت پسند فڪر ۽ رجعت پسندانه نظام قائم ٿي چڪو هو. ون يونٽ وارو زمانو ايوبي ۽ ضيائي مارشل لائون مطلب ته روشن خيالي ۽ روشن ضميري پنهنجي معنيٰ وڃائي ويٺيون هيون. ادبي ۽ سياسي گروهه بندي ۽ چوهه چنڊچاڻ جي ريت دانشمنديءَ ۾ شمار ٿيڻ لڳي هئي. اسان جي نالي وارن ادارن ۾ خالص ڪم ٿيڻ بند ٿيڻ لڳو هو تن ڏينهن ۾ مخدوم صاحب ۽ سندن دوستن گڏجي ادبي منافرت ۾ گهٽتائي آندي.

مخدوم محمد زمان طالب المولي 11 جنوري 1993ع ڌاري وصل حق جو جام نوش ڪري اسان کي جدائي جو داغ ڏيئي هميشه لاءِ پنهنجي جد اعليٰ مخدوم نوح رحه جي روضي پُرانوار جي اوٽ ولي پرده نشين ٿي ويو.

سنڌ جا ڪئين نسل مخدوم صاحب جي خوبين ۽ خدمتن مان فيض وٺندا رهندا ۽ تاريخ ۾ سندن ذڪر بامعنيٰ ۽ باعزت پڙهيو ۽ سمجهيو ويو.

ويا سي وينجهار هيرو لعل ونڊين جيا

ڏؤ سو جو بلند اخلاق آهيءِ
ڪٿي ئي ڪونہ ٿئو مقبول ٿيندو
اهوئي سرفراز آهي جهان ۾
سين آڏو جهڪي ويتر جو ويندو.

مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ

1953 ع

پروفيسر شاهجهان پنهور

اڄ پڻ اکڙين سچڻ پنهنجا ساريا

سرزمين سنڌ جيڪا الله وارن جو گهر آهي، جنهن ۾ درويشن جا دونهان دکن، محبت ۽ سچائيءَ جا داستان ملن، جنهن ۾ شاهين ۽ شهباز رهن، انهيءَ سدا بهار سرزمين سنڌ اهڙن اڻموٽ بيباڪ بهادر، اصول ۽ خودداري، علم و ادب، فهم و فراست، سچ ۽ سياست، خدمت خلق ۽ ماڻهن جي دلين تي راڄ ڪندڙ ۽ سماج ۾ اڻمٽ نقش ڇڏيندڙ انسانن کي جنم ڏنو آهي، جن جي خدمتن کي ڪڏهن به تاريخ جي ورقن تان ميساري نٿو سگهجي.

ڪي ماڻهو اقتدار پاور ۽ پيسي سان ماڻهن تي حڪمراني ڪن ٿا ۽ شهرت حاصل ڪن ٿا پر هن زرخيز سرزمين سنڌ ڪي اهڙا جوڌا جوان، درويش ۽ فرشتا صفت انسان به پيدا ڪيا، جن پنهنجي مٽيءَ سان محبت ڪندي، ڌرتيءَ تي رهندڙ ماڻهن جي دلين تي راڄ ڪيو ۽ ساڻن اهڙو روحاني رشتو جوڙيو، جيڪو روز آخر تائين پڪو ۽ پختو آهي. اهڙين هستين ۾ به نمايان شخصيتون جيڪي گذريل صدي جي سونهن هيون، تن ۾ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ۽

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ شامل آهن. سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن مان سندن ياد سندن سار سيني ۾ ساهه کان جدا نٿي ٿي سگهي.

اڄ پڻ اکڙين، سڄڻ پنهنجا ساريا،
ڳوڙهن جون ڳلن تان، بوندون بس نه ڪن،
سندي سڪ پرين، لوڪ ڏٺي نه لهي.

سنڌو درياءَ جي ڪنڌي تي آباد شهر هالا جي مشهور شخصيت فقير درويش صفت انسان مخدوم طالب المولىٰ جيڪو درگاهه مخدوم نوح عليه رحمت جو سجاده نشين به هو. ظاهري طرح هڪ پير، مخدوم، سر تي دستار ٻڌل، مرشديءَ جو لباس پهريل، نظر ايندڙ شخصيت هو، پر اندر ۾ ڌرتيءَ تي رهندڙ ماڻهن سان محبت ڪندڙ، نرم حليم، خوش اخلاق، سادو سٻاجهو، سنڌي ثقافت ۽ روايتن جو امين ۽ دشمن نواز انسان هو، جنهن ماڻهن جي دلين تي راڄ ڪيو، جيڪو هڪ دفعو ساڻس ملندو هو، سو قرب جو قيدي بڻجي ويندو هو ۽ طالب المولىٰ سان اڻ ٽٽندڙ تعلق جڙي ويندو هئس.

مخدوم طالب المولىٰ جو ادب سان بيحد لڳاءُ هو، جنهن جي دم سان هالا جي گهٽي گهٽي ۾ ادبي محفلون هونديون هيون. وڏا وڏا ادبي ميڙاڪا ۽ مشاعرا ٿيندا هئا. اهڙي سرهاڻ هئي، جنهن هالا کي واسي ڇڏيو

هو. هالا سنڌ ۾ علم و ادب جو مرڪز هو. طالب المولیٰ ادب جي دنيا ۾ آسمان تي چمڪندڙ ستاري جيان هو، پاڻ صاحب ديوان ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جا مصنف هئا.
طالب المولیٰ جي ادب سان آخري دم تائين والهانا محبت هئي. سندس رت ۽ پگهر سان سيراب ٿيندڙ اداري سنڌي ادبي بورڊ جا آخري دم تائين چيئرمين رهيا. هڪ وقت اهڙو به آيو جو سندن سنڌي ٻولي، ڪلچر، ادب جي ڪيل خدمت جو صلو ملڻ بجاءِ ڪجھ مفاد پرست اديبن سندس ٽيم کي هٽائڻ لاءِ سازشون ڪيون. مخدوم صاحب انهي عهدي کان گهڻو مٿڀرو هو. پاڻ هن عظيم اداري سنڌي ادبي بورڊ جي خدمت جي جذبي سان ڪم ڪندا هئا، کين ڪابه لالچ نه هئي. پاڻ پنهنجي ذاتي تعلق ۽ واسطن سان هن اداري کي مختلف حڪومتن کان ڪروڙين رپيا گرانٽ منظور ڪرائي ڏيندا هئا، پر مخالفن جي ذهني اوسط، محدود سوچ، تنگ نظريءَ کان تنگ اچڻ بنا ڪنهن انتقام وٺڻ جي استعيفا ڏنائون. مخدوم طالب المولیٰ کي مخالفن جي بيجا واويلا ڪرڻ تي تمام گهڻو ڏک ۽ صدمو ٿيو. هو مرڻ گهڙيءَ تائين بورڊ جا چيئرمين رهيا، چاڪاڻ ته سنڌ حڪومت سندن استعيفا قبول نه ڪئي ۽ نه سندن وفات تائين ڪنهن کي بورڊ

جي چيئرمين مقرر ڪيو. اها سندن اخلاقي جرئت ۽ فتح هئي. افسوس انهيءَ ڳالھ جو آهي ته اسان جي قوم قبر پرست آهي، جيڪا جيئري ڪنهن جو به قدر نٿي ڪري.

طالب المولىٰ خدمت خلق، سونهن سچائي، پيار محبت، علم و فهم جا سمنڊ هئا، جنهن سڄي زندگي سنڌ جي سورن کي سيني ۾ سانڍي پنهنجي فيض سان سموري سنڌ کي سيراب ڪيو. سنڌ جا غريب، مسڪين، لاچار، لاوارث ماڻهو هالا جو رخ ڪندا هئا. جتان ڪو سندن دردن جو درمان ٿيندو هو. طالب المولىٰ سندن هر طرح مدد ڪندو هو. طالب المولىٰ مال وند ماڻهن، دردوندن ابوجھ ماڻهن کي سيني سان لڳائيندو هو. سچن کرن، علم ادب جي ڄاڻن، شاعرن، سگهڙن، اهل قلم ماڻهن سان بي پناھ پيار ڪندو هو. پهرن جا پهر ساڻن صحبت ۾ گذاريندو هو. چاهي هو ڪيترا به غريب هجن، ميرا ڪپڙا ليڙون ليڙون ٿيل لباس چو نه هجين، طالب المولىٰ مرد قلندر فقيري طبيعت جو مالڪ هو. طالب المولىٰ وڏو نبض شناس، وڏو پارکو هو، هن جي چمچن چاپلوس، موقعي پرست، مفاد پرست، ٺٺ ٺانگر وارن ماڻهن سان هرگز نه لڳندي هئي.

طالب المولىٰ سچي حياتي پٽ تي پاڻاري لڳائي ماڻهن جا مسئلا حل ڪندو هو. تن تنها اڪيلو فقيري طبيعت جو مالڪ، اڻ ورڇ انسان هو، جنهن ماڻهن جي دلين تي راڄ ڪيو، پاڻ فرمائي ٿو ته:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهي طاقت طالب المولىٰ،
ته مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

طالب المولىٰ هميشه هالا کي مرڪز بنايو. اعليٰ اقتدار جي ڪرسين تي ويٺل وزيرن، ڪامورن سان اڪيون ملائي غريبن جي حقن لاءِ جاکوڙيندڙ انسان هو. هن ڪڏهن به اسلام آباد يا ڪراچي کي مرڪز نه بنايو، پر اسلام آباد ۽ ڪراچيءَ جون معتبر شخصيتون هالا جو رخ ڪنديون هيون.

طالب المولىٰ گهڻ رُخي شخصيت هئا. سندن وفات سان پيدا ٿيل خال پرجي نٿو سگهي. طالب المولىٰ جي وفات سان سندس يار دوست، ذاتي تعلق وارا ماڻهو، سچا ۽ کرا ماڻهو، جن طالب المولىٰ جي محبت ڪانسواءِ ڪجھ نه ميڙيو، سي سمورا يتيم ٿي ويا آهن. مخدوم طالب المولىٰ جي شاعريءَ ۾ ادب ۽ زندگيءَ جو تمام گهڻو تاثر ملي ٿو. حسن، ناز، محبوب جا ظلم، غريبن جون وڙ ڪندڙ دليون به سندس شاعري جو موضوع رهيون، پاڻ هر درد، سور ۽ حالتن جي عڪاسي خوب ڪئي اٿن.•

روزاني عبرت، حيدرآباد 02-01-2007

رياض عمراڻي

جديد ڪافي گو شاعر مخدوم طالب الموليٰ

اسان جي سنڌ ۾ ڪيترين ئي روحاني، سماجي ۽ سياسي شخصيتون ٿي گذريون آهن، انهن ۾ ڪي شخصيتون گاديءَ جي حوالي سان به مشهور آهن. تن ۾ سروري جماعت حضرت مخدوم سرور نوح جي نالي سان سڃاتي وڃي ٿي، هن جماعت جوهر مريد ”لاالله الاالله“ جو ورد ضرور ڪندو آهي. تاريخ لکي ٿي ته جڏهن مخدوم سرور نوح جو انتقال ٿيو هو، تڏهن سندس جنازي ۾ 9 لک مريدن شرڪت ڪئي هئي. ان ڪانپوءِ جي جماعت 9 لک گودڙي نالي سان سڃاتي وئي. انهيءَ گادي جو سترهون سجاده نشين، جديد سنڌي ڪافيءَ جو تخليقڪار، محسن ادب ۽ علم حضرت مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ رهيا آهن، جن جو والد ماجد مخدوم غلام محمدؒ آهي.

پنهنجي سڄي زندگي امت مسلم ۽ الله پاڪ ۽ حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جي احڪامن موجب گذاريائون،

اهڙي طرح پاڻ شهيد ڪربلا حضرت امام حسينؑ جن جي غم ۾ محرم مهيني ۾ ڪارا ڪپڙا به پائيندا هئا ۽ غم حسين پڻ ڪندا هئا.

پاڻ هڪ عظيم سياسي رهنما طور سياسي سفر جي شروعات پيپلز پارٽي جي باني اڳواڻ جي حيثيت سان ڪيائون. سڄي زندگي پٽي ازم جي پچار ۾ گذاريائون. اڄ به سندن نورچشم حضرت محمد امين فهيم ۽ مخدوم خليق الزمان اهي وفا جا وچن نڀائي رهيا آهن. پاڻ ان سان گڏ هڪ اديب، شاعر، شفيق انسان رهيا آهن. سندن صحافتي خدمتون به ڪنهن کان ڳجهيون ۽ لڪل نه آهن. مخدوم طالب المولىٰ حاڪم طبقي ۾ رهندي به هيٺين ڪلاس جي ماڻهن جي ڳالهه ڪئي آهي. پاڻ مخدومي ۽ پيريءَ کي پوئتي رکي، هڪ فقيري ڪلاس ۽ عام ماڻهوءَ جي ڪلاس جي ڳالهه ڪندو هيو، سندن دل، روح ۽ خيال جو رستو عام ماڻهن جي دلين سان ڳنڍيل هيو، مخدوم طالب المولىٰ ون يونٽ تحريڪ ۾ بهادري ۽ همٿ سان سنڌي ماڻهن جي مفادن جي ڳالهه ڪري، سنڌ ڌرتيءَ جو حق ادا ڪيو. اهو هڪ وڏو الميو به آهي. مخدوم صاحب پنهنجي سڄي حياتيءَ ۾ سنڌ واسين جو ڏٽي ٿي رهيو آهي. سندس پونيئرن ۾ به اهڙا احساس ۽ جذبا آهن.

حضرت مخدوم طالب المولیٰ مجازي عشق، معرفت حقيقت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

منهنجو تنهنجي اڳيان مجبور اکيون،
آهن تنهنجيون سراپا نور اکيون.

مخدوم صاحب جي ڪلام ۾ تصوف جو رنگ گهڻو ملي ٿو، جيڪو هر هڪ مذهب ۾ شامل آهي. گوتم ٻڌ ۽ عيسائين وٽ به تصوف موجود هو، تصوف جي فڪر ۾ خدا هر دل ۽ هر جاءِ تي موجود آهي. صوفيءَ جو خدا ڪائنات گير آهي، پر هو محدود نه آهي، مخدوم صاحب فرمائي ٿو.

تنهنجو اکيون سهڻيون سچڻ
جنهن کي ڏسن تنهن کي ڪهن

مخدوم صاحب جي ڪلام ۾ اکيون مرڪزي ڪردار آهن، جن کي پاڻ مختلف روپن سان ڏٺو اٿن ۽ مختلف القاب ڏنا اٿن. سندس عشق جو ڪيهر شينهن ڪجيلن، ڪڪوريل اکين جي گهور کانپوءِ نروار ٿئي ٿو، پرينءَ جي اکين ۾ جيڪي مئه خانا موجود آهن، تن جي ٽڪراءُ کان نينهن جو نشو گجگوڙ شروع ڪري ٿو.

تصوف جي رنگ ۾ اکين مان سڀ ڪجهه نظر اچي وڃي ٿو، هميشه تصوف نندا سوال کنيا آهن ۽ فلسفي وري وڏن سوالن جا جواب ڳوليا آهن.

مخدوم طالب الموليٰ جو خاندان ۾ علم ۽ عرفان جو مرڪزي ڪردار رهيو آهي. پاڻ پنهنجي ذاتي لائبريريءَ کي هڪ درسگاهه ۾ منتقل ڪيائون، جتي اڄ به خاص و عام فيض حاصل ڪري، انساني فڪر، شعور جي عالمي فڪر جون راهون ڳولڻ ۾ مصروف آهن.

انسان جو وجود به هڪ ڪائنات آهي، صرف پرک جي ضرورت آهي. مخدوم طالب الموليٰ هميشه انسان جي دنيا کي آباد ڪرڻ، فقيري ۽ تصوف جي پيغام کي عام ماڻهن جي دلين تائين پنهنجي ڪلام ذريعي پهچايو آهي، هڪ هنڌ چئي ٿو.

سهڻل جا سينگار واهه واهه دل کي وڻن ٿا،
دل کي وڻن ٿا، ڏاڍا ٺهن ٿا، من کي موهين ٿا!
ڪارا ڪارا ڪنڍڙا، سهڻا سهڻا سنهڙا سنهڙا
وانگوڙي ۾ وار، وهوا دل کي وڻن ٿا!
تيل ڦليل ڦٽيون ڦوڪارا، ٿوپيل واسيل ڪيس هو ڪارا
،
گهرا گهنڊيدار، وهوا دل کي وڻن ٿا.
اَبرو عجيب ڏنگا ۽ ڏوڙا، ڏيهه ڪن گهوڙا گهوڙا
تيز ڪنا تلوار، وهوا دل کي وڻن ٿا
ٻئي اکيون چڻ باز ۽ بحري، مار ڪرڻ لئه پون ٿيون
ڦهري،

ڪن شاهاڻا شڪار، وهوا دل کي وڻن ٿا
روز چمان چشمن تي چايان، لائق سمجهي لبن سان لايان
پرين جا پيزار، وهوا دل کي وڻن ٿا.

حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سنڌي موسيقيءَ جو وڏو ڄاڻو هو، مون ته ٻڌو آهي ته هارمونيم تي ڳائيندا به هئا. سندس ڪلام کي فقير حسين بخش خادم، ڦوٽي زرداري، عابده پروين ۽ رونا ليليٰ تمام گهڻو ڳايو آهي. اڄ به هند ۽ سنڌ ۾ سندس ڪلام ڳايو وڃي ٿو، سندن والد مخدوم غلام محمد عرف گل سائين پڻ فقيري رنگ ۾ رڱيل هئا. جڏهن محمد فقير کٽياڻ سندن بنگلي تي هالا ويا هئا ته پاڻ سندن وڏي آجيان ڪئي هئائون. اڄ به مخدوم هالا هائوس ۾ فقير صاحب جي نالي سان منسوب کٽ رکيل آهي. جڏهن محمد فقير کٽياڻ هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويا ته پاڻ ٽي ڏينهن سندس تڏي تي اچي ويٺا رهيا. محمد فقير کٽياڻ جي درگاهه تي طالب سائين پاڻ به حاضري ڀريندا هئا. مرحوم رئيس دوست علي خان کٽياڻ سجاده نشين درگاهه محمد فقير کٽياڻ سڄي زندگي سائين طالب المولىٰ جي حاضريءَ ۾ گذاريو. سندس وفات کانپوءِ اڄ رئيس احمد کٽياڻ، درگاهه منٺار فقير راڄڙ (کپرو) ۽ فقير نوح هوٿياڻي کيبر وارو سلسلو به ساڳيءَ درگاهه حضرت نوح رحه سان منسلڪ

رهيو. اهڙي طرح مخدوم طالب الموليٰ اسان کان 11 جنوري 1993ع ۾ ٻنپهرن جي قريب وڇڙي وڃي مالڪ سان مليو، پاڻ درگاهه سرور نوح هالا ۾ آرامي آهن.

برهه ڪيو بيمار، محب اچي رس مهل اها اٿئي.

جاويد احمد ميمڻ

سنڌ جو درويش صفت شاعر: طالب الموليٰ ؒ

سنڌ جي سرزمين مٽيادار شخصيتن، محبت ونڊيندڙ ماڻهن سان پري پئي آهي، جن پنهنجي ڪوشش، آدرشن ۽ محبتن سان عام ماڻهن جي سهائتا ۽ خدمت لاءِ پاڻ ارپيو آهي. اهڙين عظيم شخصيتن ۾ حضرت مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جو نالو به سرفهرست آهي. مخدوم طالب الموليٰ هڪ گهڻ رخي شخصيت جو مالڪ هو ۽ سندن زندگي جا مختلف پهلو ۽ رنگ آهن. پاڻ هڪ ئي وقت نه رڳو شاعر، عالم، اديب، ليکڪ، محقق ۽ موسيقيءَ جو ڄاڻو هو، پر هڪ عظيم بزرگ، اولياءَ، ولي ڪامل، صاحب الفيض، غوث الحق مخدوم نوح سرور جي سهروردي سلسلي

۽ درگاهہ شريف جو سترهون سجاده نشين به هو ۽ سروري جماعت جو روحاني پيشوا به هو.

مخدوم طالب المولىٰ جي شخصيت ۾ سياسي سرواڻيءَ جو تاريخي پهلو وڏي اهميت رکي ٿو. حضرت طالب المولىٰ چمڪندڙ ۽ روشن ستارو هو. سندن ظاهري تعليم ۽ تربيت پڻ انهن ڪاليجن يا يونيورسٽين مان نه ٿي هئي، جن مان ورتل ڊگريون ڪنهن ماڻهوءَ جو قد ۽ وزن وڌائڻ جو ڪارڻ بڻجن ٿيون، پر تنهن هوندي به هو خانداني روايتن موجب گهر ويٺي قرآن شريف ۽ سنڌي پڙهيو. ان کان علاوه مخدوم صاحب فارسيءَ جا گهڻ ڪتاب جهڙوڪ آمد نامو، دو وايو، ٿوايو، ڪريما، پندنامو، گلستان ۽ بوستان پڙهي پورا ڪيا ته کين سندن والد ۽ مرشد صلاح ڏني ته ڪتابن جو ايترو علم حاصل ڪرڻ ڪافي آهي.

سندن تعليم و تربيت ۾ سندن چاچي، محسن علم و ادب ۽ جديد هالا جي معمار حضرت غلام حيدر قريشي جو وڏو حصو هو. مخدوم صاحب ڪتابي علم سان گڏ فطرت جي علم طرف به توجهه ڏنو ۽ سٺن ماڻهن جي صحبت مان مان به فيض پرائيندو هو. اهڙي طرح هن دور جي هڪ اهم علمي، ادبي، سياسي، سماجي ۽ روحاني شخصيت جي تعمير ۽ تڪميل ٿي. هن پاڻ وهيٽي، پلي انسان، ٻين وهيٽن انسانن وانگر ٻوليءَ جي

جهولي پري، علم ادب جي خدمت ڪئي ۽ ثقافت جي سينڌ سنواري، سندن انداز نرالو ۽ منفرد هو.

قمر الدين ابڙو

لڏي ويا اڏي ويا سخن جي عمارت...

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ علم پرور، زماني جا گوهر ۽ مردم شناس شخص هئا. سندن والد جو نالو مخدوم غلام محمد هو، جيڪو پڻ پنهنجي دور ۾ هڪ مصلح ۽ غريب پرور هو. خانداني طور ورهين کان وٺي خدمت خلق جي عيوض کين ”مخدوم“ جو لقب مليو، جيڪو تاحال ساڳئي جذبي ۽ خدمت سان سنڀاليندا اچن ٿا. سندس مريدن جو تعداد نو لک چيو وڃي ٿو. جنهن سبب سندن گادي ”نو لکي گودڙي“ جي نالي سان مشهور آهي. مخدوم طالب المولىٰءِ ان گاديءَ جا 17 نمبر سجاده نشين هئا. مخدوم صاحب روحاني فيض سان گڏ تعليم جي ترويج ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو. پاڻ سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب المولىٰ اوريئنٽل ڪاليج هالا، سنڌ طبيه ڪاليج حيدرآباد، طالب المولىٰ هاءِ اسڪول دادو

قائم ڪري علم جي شمع کي روشن رکيو. ان کان علاوه پاڻ سون جي تعداد ۾ غريب شاگردن ۽ شاگردياڻين کي فيون، ڪتاب ۽ لٽا ڪپڙا وٺي ڏيندا هئا. غريب شاگردن جي ته باقاعده وٽن لسٽ هوندي هئي پاڻ ان ڪم کي ادا ڪندي روحاني تسڪين محسوس ڪندا هئا. حالانڪه روايتي طورتي اسان وٽ گادي نشين بزرگ جديد تعليم جا مخالف رهيا آهن ۽ ڪن بزرگن ته ڪوشش ڪري تر ۾ اسڪول ڪولڻ جي مخالفت پئي ڪئي آهي. مخدوم صاحب جي شخصيت جو ٻيو اهم ترين پهلو علم و ادب پروري آهي، پاڻ پنهنجي دور جا وڏا عالم، اديب ۽ شاعر هئا سنڌي ادب جون ڪلاسيڪي روايتون سندن تحريرن ۾ نمايان نظر اچن ٿيون. پاڻ شاعريءَ جي ذريعي قومي سجاڳي جو ڏس ڏنو. ان سان گڏ انساني اقدار جي فروغ لاءِ به پنهنجي قلم ذريعي راهه هموار ڪئي. مخدوم صاحب جن نه صرف سنڌ جي سماجي ۽ تهذيبي قدرن جي پاسداري ڪئي، پر ادبي اصولن ۽ ٻوليءَ جي گهاڙيٽن جو به پورو پورو خيال رکيو. شاعريءَ م کهڙن لفظن جي پيچ گهڙتي سگهي ٿي، ان لاءِ پاڻ ”لغات سنڌي مخففات“ ترتيب ڏنائون، جو سندن حياتيءَ ۾ آخري ڪتاب شايع ٿيو، ان کان علاوه علم ادب جي ترقي لاءِ ڪيترا رسالا ڪڍيائون. سندن ڪتاب ٻولي ۽ ادب جو قيمتي سرمايو آهن. پاڻ نه، صرف روحاني

سلسلي ۾ تصنيف ۽ تاليف ۾ مشغول رهيا پر سنڌي روايتي شاعري ۽ راڳ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ مشاعرن جون محفلون منعقد ڪندا هئا. بزم طالب الموليٰ جون شاخون پوري سنڌ ۾ قائم هيون جن جي سري هيٺ وڏا وڏا مشاعرا ۽ ادبي محفلون ٿينديون هيون، جن جي پاڻ سرپرستي ڪندا هئا، 1956ع ۾ جيڪا ادبي ڪانفرنس ڪوٺائي هئائون ان ۾ جيڪي تجويزون ڏنائون، انهن جي آڌار تي، اڳتي هلي سنڌي ادبي بورڊ ”لوڪ ادب جي اسڪيم جوڙي، جنهن طرفان هن وقت تائين لوڪ ادب جي مختلف موضوعن تي چاليهارو کن ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. پاڻ ٻه دفعا سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمين رهيا. سندن ايامڪاريءَ ۾ بورڊ جيڪي سنڌي ادب جي اشاعت ۽ ترقي لاءِ ڪارناما سرانجام ڏنا. اهي ادبي تاريخ ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا. آخري ڏينهن ۾ پاڻ بورڊ طرفان غريب اديبن ۽ شاعرن لاءِ وظيفي جو اعلان پڻ ڪيو هئائون، جنهن تحت نه صرف مسڪين اديبن ۽ شاعرن جي بيواهن کي به معاوضو ملندو هو. بورڊ جي چيئرمين جي حيثيت ۾ پاڻ سنڌ جي تاريخ ۽ لوڪ ادب جي املهه ورثي کي محفوظ ڪرڻ لاءِ مناسب اپاءُ ورتا. سندن سياسي زندگيءَ تي نظر وجهجي ٿي ته سندن ڪردار ملڪي سياست ۾ نمايان نظر اچي ٿو. پاڻ سياست ۾ اصول واري سياست جا قائل هئا. مرڻ گهڙي تائين

اصولن سان سوديبازي ڪين ڪيائون. هميشه ذاتي مفاد
کان مٿي ٿي سوچيائون ۽ ملڪي مفاد کي هردم مقدم
رکيائون. عوام جي آگاهي ۽ صاف سٿري سياست جي
فروغ لاءِ مخدوم صاحب هالا مان مختلف وقتن ۾ ٽن
اخبارن ”پاسبان“، ”الڪوثر“ ۽ ”الزمان“ جو اجراع
ڪيو ۽ انهن جي هر لحاظ کان سرپرستي ڪئي. شخصي
طور مخدوم صاحب وڏي مٺيا وارا مرد هئا، عام زندگيءَ
۾ نفاست ۽ نزاڪت پسند هئا. وس پڄندي، ڪنهن کي
تڪليف نه ڏيندا هئا، ڪنهن تي حڪم به نه هلائيندا هئا
بلڪه ڳالهائڻ ۾ به امري صيغو استعمال نه ڪندا هئا.
روح رنجائڻ پاپ سمجهندا هئا. اهڙا گوهر صدين کانپوءِ
جنم وٺندا آهن.

رپورٽ: سعيد احمد سولنگي

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جن جي سالگره تقريب

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب
الموليٰ سنڌي ادب جا به اهڙا صد احترام نالا آهن، جن
جي تذڪري کان سواءِ سنڌي ٻولي ۽ ادب اڻپورو ۽ بي
سواد رهجي ويندا. شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي

ساري حياتي لکندي ۽ پڙهندي گذري، هن ساڻن چئن سؤن
کان به مٿي ڪتاب لکيا. افسانوي ادب ۽ تحقيقي ادب
سميت سنڌ جي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ جي گرامر تي به قابلِ
تحسين ڪم ڪيو. اهڙي نوعيت ۽ معيار جو ڪم ورلي
ڪنهن عالم ڪيو هوندو. مرزا صاحب جي علمي
ڪارنامن ۽ خدمتن کي مڃتا ڏيڻ لاءِ سرڪار طرفان سنڌ
يونيورسٽيءَ ۾ ”مرزا قليچ بيگ چيئر“ پڻ قائم ڪئي وئي
آهي، جتي مرزا صاحب جي ڪيل علمي، ادبي ۽ تحقيقي
پورهئي تي ڪم ٿي رهيو آهي. مخدوم محمد زمان طالب
الموليٰ جن جو به سنڌي ادب ۾ تمام وڏو نالو ۽ مقام آهي.
پاڻ پنهنجي مزاج ۽ طبعيت ۾ نه رڳو اديب، شاعر، ماهر
لسان ۽ لغت نويس هئا، پر ان کان وڌيڪ هو شفيق ۽
بردبار طبعيت جا مالڪ هئا. پاڻ ڪيترائي ادارا ٺاهي
هلايائون. شاعريءَ ۾ به پاڻ يڪتا هئا، ڪافيءَ تي کين
ملڪو حاصل هُئِن ۽ هو جديد ڪافيءَ جا پڻ باني هئا.
ازان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جا ماهر ۽ لغت نويس به هئا.
سندن ترتيب ڏنل ڪتاب- ”لغاتِ سنڌي مخففات“، ۽ ”يادِ
رفتگان“ علمي حلقن ۾ نهايت قدر جي نگاهه سان ڏٺا وڃن
ٿا. سندن ٻن ڏزن کان وڌيڪ ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن.
سنڌي ادبي بورڊ ڄام شوري طرفان انهن نامور
شخصيتن جا جنم ڏهاڙا سندن جنم تاريخ 4- آڪٽوبر
تي سنڌي ادبي بورڊ ڄام شوري ۾ سادگيءَ واري انداز

۾ ملهايا ويا. هن پروقار تقريب جي صدارت بورڊ آف گورنرس جي ميمبر ۽ بورڊ جي فنانس ڪاميٽيءَ جي چيئرمن جناب نظر محمد ڳاهي صاحب ڪئي. خاص مهمان بورڊ آف گورنرس جو ميمبر جناب سرفراز راڄڙ صاحب هو. ان موقعي تي آجياڻي تقرير ڪندي بورڊ جي سيڪريٽري (نگران) جناب الهڏتي وگهئي صاحب چيو ته: شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ۽ قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌي علم و ادب جا اهي چمڪندڙ ستارا آهن، جيڪي علمي ۽ ادبي دنيا ۾ ڪڏهن به نه اُجهامندا، جيستائين هن ڪائنات جو وجود باقي هوندو تيستائين هي نالا به ادب جي افق تي پيا جڳمڳائيندا رهندا. هن مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي حوالي سان چيو ته قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ اسان سڀني بورڊ وارن لاءِ چپر ۽ ڇانءُ هئا، قبله سائن جي دعائن سان آءٌ اڄ هن ڪرسيءَ تي پهتو آهيان. هن چيو ته 90 واري ڏهاڪي کان وٺي قبله سائن جو ڪو به ڏهاڙو نه ملهايو ويو آهي پر اسان بزرگن جي ڏهاڙن ملهائڻ جي شروعات ڪري رهيا آهن. هن چيو ته سنڌي ادبي بورڊ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي علمي ڪاوشن تي ساراهه جوڳو ڪم ڪيو آهي، مرزا صاحب جو ڪم تمام وڏو آهي. بورڊ مرزا صاحب جو قرضي آهي. سنڌي ادبي سنگت ڄام

شوري جي جوائنٽ سيڪريٽري محترم محمد يوسف جويي خطاب ڪندي چيو ته سنڌي ادبي بورڊ اهڙو تحقيقي ادارو آهي جيڪو سنڌ جي علم، ادب، تاريخ، ٻولي، ڪلچر ۽ لغت تي ڪم ڪري ٿو ۽ عالمن اسڪالرن کي مان بخشي ٿو. سنڌي ادبي بورڊ کي جن به شخصيتن ٺاهيو انهن جا به ڏينهن ملهائڻ گهرجن، ڇو ته اهي هن اداري جا باني هئا ۽ هيءُ ادارو انهن جو مقروض آهي. هن چيو ته 90 واري ڏهاڪي کان پوءِ هن اداري ڪابه ذڪر جوڳي ترقي نه ڪئي آهي. اهڙن اسڪالرن، عالمن ۽ ذهين ماڻهن جي مقرري نه ٿي آهي، جنهنڪري بورڊ تحقيق جي حوالي سان ڪي نيون شيون ميدان تي نه آنديون آهن. موجوده بورڊ آف گورنرس کي اُن طرف غور ڪرڻ گهرجي. هن چيو ته ادب، ٻولي، ثقافت ۽ تاريخ وسيع موضوع آهن، انهن تي ان معيار جا اسڪالر، عالم ۽ محقق هتي هئڻ گهرجن ته جيئن بورڊ هڪ ڀيرو ٻيهر پنهنجو وڃايل عالمي معيار بحال ڪري سگهي. صحافي حاڪم علي چانڊئي ٻنهي نامور شخصيتن تي مقالو پڙهندي چيو ته: اهي ٻئي نالا ادب جي دنيا تي حاوي رهيا آهن. هن چيو ته مرزا قليچ بيگ جنهن دور ۾ ڪتاب لکيا، انهن ڏينهن ۾ پريسون به نه هيون، پر هن جيترا ڪتاب لکيا، اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به اديب ايترا ڪتاب نه لکيا

آهن. ماهوار ”سرتيون“ جي ايڊيٽر محترمه گلبدن جاويد مرزا چيو ته شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جون علم و ادب ۽ تحقيق ۾ وڏيون خدمتون آهن. سندن ڪم تي نئين سر تحقيق ٿيڻ گهرجي. هن چيو ته قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ۽ منهنجا والد بزرگوار ٻئي هڪٻئي جا جگري دوست هئا. منهنجو والد بزرگوار شهيد احمد خان آصف مصراڻي وڏي پايي جو شاعر هو، هن وڌيڪ چيو ته ”سرتيون“، رسالو منهنجي ڪري ئي سنڌ جي عورتن کي تحفي ۾ مليو آهي، هن چيو ته اسان گهڻو عرصو آمريت واري دور ۾ رهيا آهيون، جنهنڪري پنهنجي قومي رهبرن جا ڏهاڙا ملهائي نه سگهيا آهيون.

مرحوم خان محمد پنهور جي بيوهه محترمه نسيم پنهور چيو ته آءٌ ٻنهي شخصيتن کي ننڍپڻ کان پڙهندي آئي آهيان، هو ٻئي علم، ادب ۽ تاريخ جي حوالي سان وڏا عالم ۽ اسڪالر هئا، سندن خدمتون وسيع آهن. هن چيو ته مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي علمي خدمتن تي تحقيق يا پي.ايچ.ڊي وغيره ٿيڻ گهرجي. خاص مهمان جناب سرفراز راڄڙ پنهنجي خطاب ۾ چيو ته مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌ جي نهايت ئي اعليٰ شخصيت ۽ فقير منش ماڻهو هو، جنهن زندگيءَ جو آخري حصو سنڌي ادبي بورڊ کي ارپيو. مخدوم

صاحب بورڊ ۽ بورڊ جي ملازمن لاءِ سهوليتون مهيا ڪري ڏنيون. مخدوم صاحب ڄام صادق علي جهڙي سخت گير ماڻهوءَ کان بورڊ لاءِ 2 ڪروڙ رپيا ورتا. هن چيو ته مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سنڌي ادبي بورڊ کي پيهر جيئاريو. هن وڌيڪ چيو ته مخدوم جميل الزمان صاحب جن پنهنجي ڏاڏي سائنءَ جا تسلسل آهن ۽ هو به بورڊ ۽ بورڊ جي ملازمن لاءِ جاکوڙي رهيا آهن. هن مرزا قليچ بيگ بابت پنهنجي تقرير ۾ چيو ته مرزا صاحب اڻويهين صديءَ جو وڏو اديب ۽ وڏو داناء ماڻهو هو. هن جهڙا ماڻهو اسان وٽ تمام گهٽ پيدا ٿيا آهن. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو مرزا صاحب جا قرضي آهن. آخر ۾ جناب نظر محمد ڳاهي صاحب صدارتي خطاب ڪندي چيو ته سنڌ امڙ پنهنجي گود ۾ تمام وڏا ماڻهو پيدا ڪيا آهن، جن جا ڪارناما تمام وڏا آهن ۽ انهن تي صديون فخر محسوس ڪنديون. هن چيو ته مرزا قليچ بيگ ۽ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ پاڻ ته وڏا اديب ۽ عالم هئا، پر سندن نسل ۾ به ادبي ۽ علمي سلسلو چڙهي ويا. هن چيو ته جديدي سنڌي ادب ۾ مرزا قليچ بيگ جو وڏو ڪم ٿيل آهي. هن ڊرامي، ناٽڪ، ناول، ڪهاڻي سميت ٻاراڻي ادب تي لاجواب ڪم ڪيو. هو رڳو اديب نه پر ادبي معمار به هو. هن چيو ته مخدوم

محمد زمان طالب المولىٰ سان منهنجون رهاڻيون ڪافي پيرا ٿيون. مخدوم صاحب هر طرح سان عظيم ڪردار هو. هن جناب ذوالفقار علي ڀُٽي ڪان گورنري نه ورتي پر سنڌي ادبي بورڊ گهُري ورتو. هن چيو ته زنده قومون، پنهنجي هيرن کي ياد ڪنديون آهن، اڄ اسين سنڌي ادب جي ٻن هيرن کي ياد ڪري دلي خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون.

هيءَ تقريب، شام جو 6:00 وڳي شروع ٿي ۽ رات جو 8:00 وڳي پنهنجي اختتام تي پهتي. هن تقريب جي ڪاروائي سنڌي ادبي سنگت شاخ چام شوري جي سيڪريٽري محترم محمد علي گهانگهري صاحب هلائي. هن تقريب ۾ سنڌي ادبي سنگت شاخ چام شوري پڻ سهڪار ڪيو.

”مهراڻ“ ٽماهي نمبر 2011/4ع

خورشيد ٻگهيو

مخدوم طالب المولىٰ جي گهڻ رخي شخصيت

هالا علم و ادب سياست ۽ ثقافت جي حوالي سان سڄي سنڌ سميت سموري ملڪ ۾ سڃاتو وڃي ٿو. هن مٽيءَ ۾ وڏين هستين جنم ورتو آهي. جن کي تاريخ ۾ هڪ الڳ سڃاڻپ مليل آهي. سنڌي ٻولي موهن جي دڙي جي ميسارجڻ کان

به اڳ جي آهي سندس قدامت ۽ سندس عظمت تي مڪلي جو مقام گواهه آهي ته سنڌ ۾ وڏن عالمن، بزرگن، مفڪرن، شاعرن، اديبن ۽ ولين جنم ورتو آهي ۽ انهيءَ مٽيءَ ماءُ جي هنج ۾ آرامي ٿيا. مهراڻ جي مٽيءَ کي ئي اهو مانُ ۽ مرتبو حاصل آهي جو هيءَ مٽي ولين ۽ بزرگن جي سونهن سان سجيل آهي ۽ ڌرتي جي سيني تي چوڦير ماڻڪ ۽ موتي وکريل آهن، انهن ئي ماڻڪ موتين مان سجايل مالها ۾ مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ به هڪ قدآور شخصيت رکندڙ مڙس هو. گهڻ رخي شخصيت رکندڙ مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي زماني جو بهترين شاعر هئڻ سان گڏ سياست ۾ به سڀ کان پڙ هو. طالب المولىٰ قومي اسيمبلي جو ميمبر چونڊجي جڏهن ايوانن ۾ پهتو ته پنهنجي علائقي کي ترقي وٺرائڻ لاءِ وڏو ڪردار ادا ڪيائين. سندس خاص توجهه علائقي جي پٺتي پيل تعليم تي هئي ۽ سندس تڪ ۾ تعليم جي واڌاري لاءِ ڪيل ڪوششون لازوال آهن. سندس ئي ڪوشش سان ڪيترائي نوان تعليمي ادارا وجود ۾ آيا، جتان تعليم حاصل ڪندڙن اڳتي هلي پنهنجي علائقي، ملڪ ۽ قوم جي خدمت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. طالب المولىٰ ادبي حوالي سان به اهم ترين شخصيت جي حيثيت رکي ٿو. سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين جي عهدي تي گهاريل وقت ۾ سنڌي ادب کي هٿي وٺرائڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. ان ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو ته

سنڌي ادبي بورڊ ۾ تعليم جي واڌاري لاءِ جيڪا ڪوشش مخدوم طالب المولىٰ ڪئي تنهن جو مثال ڪٿي به نٿو ملي. عوامي خدمت کي پنهنجو نصب العين سمجهندڙ مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي هڪ شعر ۾ چوي ٿو ته:

اگر خدمت ڪرڻ جي ناهي طاقت طالب المولىٰ،
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

مخدوم طالب المولىٰ هڪ ئي وقت، مخدوم سرور نوح جو 17 هون گادي نشين، سروري جماعت جو روحاني پيشوا، سياستدان، سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن ۽ حساس دل رکندڙ شاعر هئڻ سبب انتهائي مصروف زندگي گذاري. پر ايترين سارين مصروفيتن باوجود به هن سنڌي ادب کي پنهنجي تصنيف جي تمام وڏي خزائي سان نوازيو. سندس شايع ٿيل ڪتابن ۾ بهار طالب، رباعيات طالب، خودشناسي، مضمونن جو ڪتاب شيطان، اسلامي تصوف، امام غزالي جا خط، يادِ رفتگان، ڪشڪول، نعتيه شاعري جو ڪتاب شانِ سروري، تحقيقي ادب تي ڪتاب ڪافي، سندس شاعري جو مقبول ڪتاب چپر ۾ چڙيون ۽ ديوان طالب المولىٰ شامل آهن.

ملڪي سياست ۾ گهري دلچسپي رکندڙ مخدوم طالب المولىٰ وڏو عرصو قائد عوام شهيد ذوالفقار علي ڀٽو سان گڏ گذاريو. 1967ع ۾ جڏهن شهيد ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان پيپلز پارٽي جو بنياد پي وڌو ته اها پارٽي به

هالا ۾ مخدوم طالب المولىٰ جي ميزباني هيٺ ٿيو، ۽ پاڻ آخري دم تائين پارٽي سان وفا ڪيائين، ۽ اڄ به سندس خاندان ان رسم جي پيروري ڪندو اچي. مارشل لاءِ جي ڪٺن دور ۾ به ثابت قدم رهي ثابت ڪيائين ته هو هڪ عظيم سياستدان هو. 11 جنوري 1993ع تي مخدوم طالب المولىٰ هن فاني جهان کي ڇڏي ابدي حيات جو جام نوش ڪيو. ساڳي ئي تاريخ تي سندس 20 هين ورسي هالا شهر ۾ ملهائي ويندي، جتي وڏا ٻرک عالم، اديب، دانشور، سياستدان، دوست، احباب، مريد ۽ عقيدتمند سندن شخصيت جي مختلف رخن تي روشني وجهندا ۽ سندن خدمتن جي عيوض کين ميڙتا ۽ مهانتا، محبت ۽ عقيدت جا گل نڇاور ڪندا.

روزاني ”عبرت“ 11- جنوري 2013ع تي شايع ٿيل

اصغر گگو

ادب ۽ سياست جو منفرد ڪردار

مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘

ڇو ٿو ڪرين مينهن، مونسان ريس رڻ جي،
”طالب مولا“ سان ته ڪيا، ناحق وڏا نينهن،
تنهنجا ٻئي ڏينهن، منهنجي موسم سپ ڪا.

اهو بيت اڪثر آءٌ جهونگاريندو رهندو آهيان. ان بيت سان منهنجي الائي ڪهڙي جذباتي وابستگي آهي. اڄ ڏينهن

تائين آءٌ سمجهي ناهيان سگهيو.... پر ان بيت جي خالق سان منهنجي ۽ منهنجي خاندان جي هڪ روحاني وابستگي رهي آهي. ائين جيئن هڪ مريد جي مرشد سان هوندي آهي. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته جڏهن کان سانپر ۾ آيو آهيان. تڏهن کان اوطاق جي وڏي ڪمري ۾ ”قبلا سائين“ جي تصوير ڏٺي اٿم، جا اڄ ڏينهن تائين موجود آهي. ننڍي هوندي ان تصوير ڏانهن يڪو پيو نهاريندو هئس. انيڪ سوال پيا ذهن ۾ اُڀرندا هئا ۽ پوءِ هڪ ڏينهن بابا کان پڇو هئم ته اها تصوير ڪنهن جي آهي؟ تڏهن بابا ٻڌايو هو ته اها تصوير پنهنجي هالن واري مرشد قبلا سائين مخدوم محمد زمان ”طالب الموليٰ“ صاحب جي آهي. تڏهن پهريون ڀيرو ”طالب الموليٰ“ صاحب جي نانءُ سان شناسائي ٿي هئي. تڏهن کان ”طالب الموليٰ“ نانءُ ۾ ڪا پنهنجائپ محسوس ٿي هئم. جيڪا اڄ تائين آهي.

ڪن شخصيتن جو نانءُ وٺڻ سان هٿ ادب ۽ احترام ۾ ٻڌجي ويندا آهن. سچ ته مون هنن گنهگار اکين سان اهو ڏٺو آهي ته جڏهن به ڪٿي ”طالب الموليٰ“ جو ذڪر ٿيندو آهي ته اتي موجود ماڻهو ان نانءُ جو تمام گهڻو احترام ڪندا آهن. ”سنڌ ڌرتي تي پيار محبت ۽ انساني دوستيءَ جا گل وکيرڻ وارن صوفي بزرگن ۽ درويشن ۾ سروري جماعت جي پيشوا سائين ”طالب الموليٰ“ جو

نانءُ هڪ اهم مقام رکي ٿو. مرشد سائين جو شمار اهڙين شخصيتن ۾ ٿئي ٿو جن کي ڏسي، جن جي پر ۾ ويهي سڪون محسوس ٿيندو آهي. ڪجھ ماڻهو پنهنجي ڪم ۽ شفقت پري شخصيت جي ڪري هميشه دنيا کي ياد رهجي ويندا آهن. سائين ”طالب المولىٰ“ به اهڙي شخصيت جو مالڪ هو، جن سان گڏ ويهي جن جي علم ۽ ڏاهپ کي ٻُڌي ماڻهوءَ جي ڄاڻ ۾ تمام گهڻو اضافو ٿيندو آهي. مون کي ياد آهي ته پهريون پيرو جڏهن سائين جن کي روبرو ڏٺو هئم، تڏهن شايد آءٌ ڏهن ٻارهن سالن جو مس هئس. سائين جي سامهون مخدوم نوح سرور جي درگاهه جي وڏي اڱڻ ۾ ويهي، اهڙو سڪون محسوس ڪيو هئم، جيڪو مرشد جي قدمن ۾ هوندو آهي.

آءٌ اڪثر هالن واري مرشد جي درگاهه تي بابا جي دوست سائين پير علي قطب، سجاول واري سان گڏ ويندو رهندو آهيان ۽ اتي وڃي روحاني سڪون محسوس ڪندو آهيان.

مخدوم محمد زمان 4- آڪٽوبر 1919ع تي هالا ۾ پيدا ٿيو. سندن والد جو نالو مخدوم غلام محمد هو. مخدوم محمد زمان ڪنهن به مڪتب ۾ باقائده رسمي تعليم حاصل نه ڪئي، پر گهر ۾ ڪيترن ئي عالمن جي مدد سان نه صرف مختلف زبانن ۾ مهارت حاصل ڪئي، بلڪه ادب ۽ مذهبي علم تي به دسترس حاصل ڪئي.

والد جي وفات کان پوءِ سائين ”طالب الموليٰ“ درگاهه مخدوم نوح سرور رحمت الله عليه جو 17 هون سجاده نشين ٿيو. ان روحاني گادي واري ”سلسلي کي 9 لکي گودڙي“ به چيو ويندو آهي. چو جو 300 سال پهرين سروري جماعت سان وابسته ماڻهن جو تعداد 9 لک جي برابر هو. جيڪو مخدوم ”طالب الموليٰ“ جي دور تائين وڌي 60 لک تي پهتو. هالا جي مخدومن کي عام طور تي سياست ۽ درگاهه حضرت نوح سرور جي سجاده نشين جي طور تي سڃاتو ويندو آهي، پر حقيقت هيءَ آهي ته هي گهراڻو هميشه علم ادب جو گهر رهيو آهي خاص ڪري شاعريءَ کي ته هن خاندان جو بانڌي قرار ڏئي سگهجي ٿو مخدوم گهراڻي جا گهڻا فرد شعر و شاعري سان چاهه رکندا آهن، جن ۾ سروري جماعت جي موجوده سربراهه سائين مخدوم امين فهيم جو نالو اچي ٿو. ان کان پوءِ سائين جميل الزمان جن به بهترين شاعر آهن. سائين جميل الزمان جن جي شخصيت ۾ مريدن کي قبلا سائين ”طالب الموليٰ“ جي شخصيت جهڙي پنهنجائپ محسوس ٿيندي آهي. مخدوم ”طالب الموليٰ“ سائينءَ جي شاعريءَ جي فن ۽ فڪر تي لکڻ لاءِ وڏي ڏاهپ ۽ دانائي گهر جي جيڪا مون وٽ اجان ناهي جو سندن شاعري جي فن ۽ فڪر تي لکان. آءٌ ته بس ڪين ياد ڪري هي سٽون لکي رهيو آهيان.

سندن باري ۾ ڪنهن لکيو آهي ته ”مخدوم صاحب جو هٿ زماني جي نبض تي هوندو هو. هو پنهنجي دور جي تقاضائن کي چڱيءَ طرح سمجهندا هئا. مخدوم صاحب نه صرف تعليم جي اهميت کان بخوبي واقف هئا، بلڪه سنڌ ۾ علم جي روشني عام ڪرڻ لاءِ عملي جدوجهد به ڪيائون.“

مخدوم صاحب کي شاعريءَ ۽ راڳ جو ننڍي هوندي کان شوق هو، سندن پهرين تخلص ”بيوس“ ۽ پوءِ ”فدائي“ هو. بعد ۾ ”زمان شاهه“ ۽ ”طالب“ اختيار ڪيائون. نيٺ ”طالب الموليٰ“ اختيار ڪيائون، جنهن جو سبب بيان ڪندي پاڻ هڪ انٽرويو ۾ فرمايو اٿن.

”ان زماني ۾ مون کي تخلص اختيار ڪيا. جهڙوڪ: طالب، هڪ ڏينهن جمعي جي نماز پڙهي رهيو هئس ته اسان جي درگاهه جي خطيب حاجي قابل انصاري جيڪو جمعي يا عيد جو خطبو پڙهندو هو ۽ ان ۾ ”طالب الموليٰ“ مذڪر جو لفظ چوندو هو سندس خطبو ٻڌي منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهه آئي ته ”طالب الموليٰ“ تخلص اختيار ڪريان تنهن کان پوءِ اهو تخلص اختيار ڪيم.“

پاڻ 1946ع ۾ هالا ۾ انجمن علم و ادب جو بنياد وڌائون ۽ ادبي ڪمن سان دلچسپي هئڻ جي ڪري هالا ۾ ”الزمان پرنٽنگ پريس“ به قائم ڪيائون. جتان هفتيوار اخبارون ”پاسبان“ ۽ ”الزمان“ نڪرنديون هيون.

سال 1950ع ۾ ماهوار فردوس جاري ڪيائون ۽ 1952ع ۾ ماستر جمع خان غريب ”سيتا“ شهر مان ماهوار رسالو ”طالب الموليٰ“ سندس ئي سرپرستيءَ ۾ ڪڍيو. اڳتي هلي حيدرآباد مان ”شاعر“ رسالو سندن ئي سرپرستيءَ هيٺ نڪتو.

1952ع ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جمعيت الشعراءُ سنڌ جو سرپرست چونڊيو ويو. جنهن ۾ پاڻ بي مثال خدمتون سرانجام ڏنائون.

مخدوم صاحب تعليم جي سرپرستي جي ڏس ۾ سروري اسلاميه ڪاليج هالا جي ايجوڪيشن بورڊ جي پريزيڊنٽ طور پڻ بي مثال خدمتون سرانجام ڏنائون.

پاڻ 1954ع ۾ روح ادب سنڌ اداري جو بنياد رکيائون، جنهن پاران ماهوار رسالو ”روحِ ادب“ جي نالي سان حيدرآباد ۾ شايع ٿيندو هو.

مخدوم طالب الموليٰ جو ون يونٽ ٽوڙائڻ ۾ به اهم ڪردار رهيو.

مخدوم طالب الموليٰ کي سندن علمي ادبي خدمتن عيوض حڪومت پاڪستان پاران 1965ع ۾ ”تمغه پاڪستان“ ۽ 1992ع ۾ تمغه امتياز“ پڻ ڏنو ويو.

مخدوم طالب الموليٰ جڏهن ادبي بورڊ جا چيئرمين ٿيا ته ادب لاءِ تمام گهڻيون خدمتون سرانجام ڏنائون. اهي خدمتون به وسارڻ جهڙيون ناهن. سنڌ جي حقن لاءِ ڪيل

سندن ڪاوشن کان ڪير به انڪار نٿو ڪري سگهي.
جنرل ضياءُ جي مارشل لاءِ واري دور ۾ ڪيترن ئي دٻائن باوجود پاڻ پي.پي جو ساٿ نڀايائون ۽ آخري ساهه تائين ڪڏهن به پنهنجي پارٽيءَ کي مايوس نه ڪيائون. پاڻ سياسي ميدان ۾ سرگرم رهيا ۽ ٽي ڀيرا قومي اسيمبليءَ جا ميمبر پڻ رهيا. مخدوم صاحب پارٽي جو سينئر وائيس چيئرمين چونڊيو ويو، جنهن عهدي تي پاڻ تاحيات رهيا. لکين مريدن جي مرشد، سنڌ ڌرتيءَ جي هن قابل فخر سپوت، سنڌي زبان ۽ ثقافت جي عظيم خدمتگار 11 جنوري 1993ع تي وفات ڪئي.
اڄ سندن وڇوڙي کي ڪيترائي سال گذري ويا آهن پر ”قبلا سائين“ جن سنڌ کان وسريا ناهن ۽ نه ئي ڪڏهن وسري سگهن ٿا. هونءَ به تاريخ وڏن ماڻهن کي ڪڏهن به ناهي وساريندي ۽ سنڌ پنهنجي هيروز کي ڪڏهن به ناهي وساريندي. اڄ جڏهن سندن لکين مريد کين ياد ڪري درگاهه تي حاضري ڏيندا تڏهن آءٌ هي ڪجهه لفظ عقيدت جا گل سمجهي کين ارپي رهيو آهيان. آخر ۾ کين سندن ئي لفظن ۾ ياد ڪندي چوندس:
ماکي مٺي، تون مٺو ماکيءَ کان،
مون ڪڏهن ڪانه ڏٺي، ڪا مٺائي مٺ تنهنجي.
روزاني ”عبرت“ 11- جنوري 2013ع تي شايع ٿيل
نصير احمد گوپانگ

سنڌ جو عظيم شاعر طالب المولىٰ

دنيا ۾ ڪابه اهڙي قوم ڪونهي، جنهن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪجهه نه ڪجهه علم، ادب نه هجي ۽ ملڪ جي گذريل حالت بابت نظم و نثر ۾ ڪجهه به موجود نه هجي ته اها قوم جاهليت جي جهان ۾ شمار ٿئي ٿي، پر هر سجاڳ قوم پنهنجن وڏڙن جي بهادريءَ جا داستان، غم، خوشي پنهنجون ريتون، رسمون، تاريخ، معاشرو ۽ ثقافت کي روشن رکڻ لاءِ ادب جي ذريعي پنهنجي علمي ۽ ادبي خزاني کي مالا مال ڪندي آهي.

اسان اهو وڏي فخر سان چئي سگهون ٿا ته اسان جي ٻولي ۽ اسان جي ٻوليءَ جو ادب دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ جي ادب کان گهٽ ڪونهي. دنيا جي ٻين ٻولين جي ادب سان گڏ سنڌي ادب به دنيا جي ادب سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي وک وڌائي رهيو آهي. دنيا جي گولي تي سنڌ ڌرتي اها ڌرتي آهي. جنهن جي ثقافت ۽ تهذيب صديون پراڻي آهي. قديم دور کان وٺي موجوده دور تائين هن ڌرتيءَ پنهنجي ڪک مان ڪيترين ئي اهڙين عظيم هستين کي جنم ڏنو آهي. جن پنهنجي سوچ لوچ، بهادري، رحمدلي ۽ علم و ادب جي حوالي سان پوري دنيا اندر هن

ڏرتيءَ جو نالو روشن ڪيو آهي. سونهن پري هن سندر ڌرتيءَ جي ڪک مان جنم وٺندڙ مخدوم محمد زمان، طالب الموليٰ به تاريخ جو هڪ امر ڪردار آهي. مخدوم صاحب جن جي ولادت 4 آڪٽوبر 1919ع ۾ نون هالن ۾ ٿي.* مخدوم صاحب هڪ ئي وقت ۾ شاعر، پير، ۽ سياستدان هئا. مخدوم صاحب سياسي، تعليمي ۽ ادبي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. سنڌي ٻولي ادب ۽ سنگت سان بيحد چاهه هئڻ سبب پاڻ اعليٰ پائي جا شاعر هئا. سندن ڪلام اڪثر سمورين صنفن تي مشتمل آهي. مخدوم صاحب جا نثر توڙي نظم ۾ ڪافي ڪتاب ڇپيل آهن. مخدوم صاحب جي قدو قامت جو اندازو انهي مان لڳائي سگهجي ٿو ته پاڻ عمر جا لڳاتار سٺ سال ٻوليءَ جي جهولي پري اٿئون ۽ ادبي حوالي کان هٽي ڪري جيڪڏهن سندن سياسي زندگيءَ تي نظر وجهون ٿا ته خبر پوي ٿي ته پاڻ پاڪستان پيپلز پارٽي جي بانين مان هڪ هو. سندن سياسي مسلڪ پڻ منفرد ۽ مثالي هو.

اصل ۾ انسان ڏاڍا انا پرست ٿين ٿا. اهي ائين ئي يڪدم ڪنهن کي مڃڻ لاءِ تيار نٿا ٿين. پر ڪي ماڻهو اهڙا به هوندا آهن، جن کي پلو چوڻ جي ضرورت ئي ڪانه هوندي آهي اهي اڳ ۾ ئي ايڏا عظيم هوندا آهن! مان يقين سان چوان ٿو ته مخدوم صاحب کي هر ڪو شخص پلوڙ شاعر، عظيم بزرگ ۽ سياستدان مڃي ٿو. مخدوم صاحب

جي شاعريءَ، ٻولي ۽ خيال سان پُر، هر پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ کي بيحد وڻندڙ آهي! شاعري ڪنهن جي ميراث يا ڪنهن جو ذاتي ورثو نه هوندي آهي. اها ته ڏٽي تعاليٰ جي طرفان مليل هڪ انمول تحفو آهي. جيڪو شايد هر ڪنهن جي نصيب ۾ ڪونه هوندو آهي. مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ اهي سڀئي خوبيون موجود آهن جيڪي هڪ پختي شاعر جي شاعريءَ ۾ هئڻ گهرجن. مخدوم صاحب جو ڪلام محبت ۽ مزاح جو هڪ جيئرو جاڳندو مثال آهي، اهوئي سبب آهي جو سنڌ ڌرتيءَ جي ادب ۽ تاريخ هجي يا پاڪستان جي سياست، پر اڄ به مخدوم صاحب جن جو نالو وڏي آب ۽ تاب سان جهلڪا ڏيندي جرڪندي نظر اچي ٿو.

ڪائنات جي سونهن ان وقت تائين لڪل رهي ٿي جنهن وقت تائين ڪنهن شاعر جي احساسن کيس ڇهيو نه هجي. شاعريءَ جي وسيلي ئي فطرت ۽ سونهن کي امرتا ملي ٿي. هڪ شاعر جي شاعراڻي خيالن جي ڪري ئي قومن جون قسمتون بدلجي وينديون آهن. مخدوم صاحب کي پنهنجي ڌرتي ماتا سان بيحد چاهه هو. مخدوم صاحب سنڌ ڌرتيءَ کي دنيا جي مڙني ملڪن کان مٿانهون سمجهي ٿو.

ڪافي

سنڌ سونهاري ٻلي ٻلي- او ساٿيو

ساٿيو- جنهن جو مٽ ناهي ملڪين،

1-	جنهن ۾ پٽائي آهي پلارو، هاڪ انهي جي هلي هلي.
ڪير ٿئي جو جهلي جهلي!

مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ اهڙيون ته منزلون ملن ٿيون، جتي هو پاڻ کي دنيا کان الڳ ٿلڳ ٿي ڪري حسن ۽ پيار جا گيت ڳائي ٿو. مخدوم صاحب جي اڪثر بيتن، واين ۽ گيتن توڙي غزلن ۾ سونهن ۽ سڪ جي جستجو جرڪندي نظر اچي ٿي. مخدوم صاحب پنهنجن امنگن ۽ احساسن جو اظهار اهڙيءَ ريت ڪري ٿو، جو سندس شاعري پڙهڻ سان تجسس وڌيو وڃي. مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ وقت جون صداقتون. حقيقتون، مايوسيءَ جو اظهار، انتظار، اوسيئڙو ۽ جستجو خاص طور تي نظر اچي ٿي.

مخدوم صاحب جي شاعريءَ ۾ هر جاءِ تي هڪ نئون موڙ نظر اچي ٿو. ڪٿي پاڻ پيار محبت ۽ سونهن پرين نظارن جي تعريف ٿا ڪن ته ڪٿي وري پيار ۽ محبت کان هٽي سياست کي به پنهنجي شاعريءَ ۾ آندو اٿن. مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ مان خبر پوي ٿي ته پاڻ سياست کان ڪنهن قدر مطمئن ڪونه هئا. جيئن پاڻ فرمائين ٿا ته:

سياست ۾ اهو اڄ ڪامياب آهي.
جو ملڪ و قوم جو غدار ٿيندو
زماني ۾ انهي جي ٿيندي عزت

وڏن ماڻهن اڳيان سجدو جو ڏيندو.

—

سياست گندگي ۾ وئي بدلجي
دغا بازي سوا ٻيو ڪجھ به ڪونهي.
هتي دنيا ۾ عقبيٰ ٻئي وڃن ٿيون
سو چاڙي جو خدا ٻيو ڪجھ به ڪونهي.

چيو ويندو آهي ته تخليقڪار، عالم، اديب ۽ شاعر پنهنجي دؤر جو آئينو ٿيندو آهي. جن جي حالتن جي بڻيءَ مان سندس شخصيت پچي نکري ٿي ۽ اها ئي جهلڪ سندس تخليق ۾ موجود هوندي آهي. ان کان علاوه هو هڪ حساس انسان جي روپ ۾ پنهنجي وجود ۾ هڪ ڪائنات هوندو آهي. انهي حوالي سان هن جي قلمي پورهئي ۾ انهيءَ ڪائنات جا سڀئي رنگ موجود هوندا آهن. مخدوم صاحب جن جي شاعريءَ ۾ اهي سڀئي رنگ نمايان طور جهلڪن ٿا. مخدوم صاحب پنهنجي زندگيءَ ۾ لازوال ڪردار ادا ڪري هن ڌرتي جي گولي تي يادن جا اڻ مٽ عڪس چٽي تاريخ جو سنهري باب بڻجي ظاهري طور هميشه هميشه لاءِ هتان امر بڻجي هليا ويا آهن، پر سندس قصا ۽ ساروڻيون هر دور ۾ وقت به وقت دهرائبيون رهن ٿيون. 11 جنوري 1993ع تي پاڻ هي فاني دنيا ڇڏي وڃي مالڪ حقيقيءَ سان مليا. ڪنهن شاعر ڪيڏو نه خوب چيو آهي ته:

ڪي ڪي ماڻهو موت جي ڊپ کان هر هر جيئندا مرندا آهن!
پر ڪي ڪي ماڻهو جيئندي جيئندي موت کي ماري ويندا آهن.
مون کي يقين آهي ته مخدوم صاحب به انهن ماڻهن مان هڪ آهي.....!

حافظ مهراڻ

علم پرور حضرت مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ صاحب

اڃا معصوم ٻارڙوئي هئس، تن تي ميرڙا ڪپڙا پاتل، اٽيا وار ۽ ڦرهي هٿ ۾ جهلي جڏهن فڪر جا سبق پڙهڻ ويندو هئس ته انهن ئي ڏينهن ۾ پنهنجي چاچا سائينءَ کان هڪ شعر ٻڌو هوم. ٻالڪپڻ ۾ ان شعر تي غور نه ڪيم، پر ڪجھ سڀون ياد اچن پيون ته چاچا سائين مون ڏانهن مخاطب ٿي هي بيت پڙهي پنهنجي روئداد ٻڌائيندو هو ته:
مليون جي مائٽن کان ۽ ٿيون استاد کان حاصل،
مون سمجهيون ٿي جفائون، پر سڀئي احسان ئي نڪتا.
پوءِ گهڻو پوءِ جڏهن سنڌ جي صوفي المشرب شاعر محمد فقير کٽياڻ جي ڳوٺ واري مَسيت سڳوريءَ ۾ ٻانگ صلوٰة ڏيڻ ۽ پڙهڻ پڙهائڻ جو موقعو مليو ته

نندپڻ ۾ چاچا وارو ٻڌايل بيت نه صرف سمجهه ۾ آيو پر خبر به پيئي ته هالن واري مخدوم محمد زمان طالب المولىٰؒ صاحب جو اهو شعر آهي.

سنڌ جي هن پيراڻي خاندان جو تعارف به گهڻ رُخو آهي، هن خاندان جون علمي خدمتون سنڌ جي ماڻي تي جهومر جيان عيان آهن، حضرت مخدوم زمان طالب المولىٰ پاڻ نه صرف هڪ وزندار شاعر هئا، پر مشرقي اڳواڻن جون هڙئي خوبيون به مَنجهن ٺمٺار هونديون هيون، پاڻ غزل ۽ ڪافي جا نه صرف بهترين شاعر هئا، پر اعلىٰ پائي جا سياستدان ۽ تڏي جا ”خان“ به هئا، ٻه ڏهاڪا ڪٺياڻن جي ڪٺاب خاني ۾ رهڻ دؤران مون به ڪيئي رنگ ڏٺا، جو جيئن ئي هجري سن جو پيو مهينو ايندو آهي ته ڪٺياڻن ۾ هر طرف گيڙو رنگ ئي نظر ايندو آهي، چو ته محمد فقير ڪٺياڻ جنهن سڄي زندگي پنهنجي ڳوٺ ۾ ويهي گذارڻ جي شغل کي ترڪ ڪري گيڙو ڪفني پائي، مٿو اگهاڙو ڪري، فقراء جو سنگ ٺاهي چيرون وجهي، ساز سرود ڪٺي توحيدي پرچار لاءِ صوفياڻين ڪلامن ذريعي پرچار ڪئي. انهيءَ عمل ۾ ڪٺياڻ فقير سان مخدوم سرور نوح عليہ الرحمة جو پندرهون سجاده نشين ”گل سائين“ گڏ هوندو هو.

مخدوم زمان طالب المولىٰ صاحب جن به محمد فقير ڪٿياڻ جي ساليانې ڏهاڙي تي ايندا هئا، سندس ميزباني رئيس دوست علي خان ڪٿياڻ جي هوندي هئي، ڏاڏا سائينءَ ڪان وٺي خليق الزمان ۽ سعيدالزمان تائين سڀ ذوالحج شريف واري ڏهاڙي ۽ ستين جي ساليانه پروگرام ۾ ايندا هئا، مخدوم خليق الزمان صاحب سان ته منهنجي تفصيلي علمي ادبي ڪچهري به ٿي هئي، سو سنڌ جي هن علمي خاندان جي علمي ادبي، سياسي سماجي خدمتن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي؟

ڳالهيون پيٽ ورن ۾ وڏي وڻ ٿيون

پر سين مون نه ڪيون، گوشئه گڏيا نه سپرين!

واري لطيفي لات جيان اسان به ڪڏهن اهڙي نه ڪئي، هاڻي جڏهن ناري پَٽ جي سڄاڻ سپاهي فقير لياقت جوڻيجي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مخدوم طالب المولىٰ صاحب ۽ معمور يوسفاڻيءَ جيان علم ادب جون محفلون مچائڻ شروع ڪيون آهن ته سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ مان اهل قلم، اهل علم، شاعر، اديب ۽ سگهڙ گڏ ٿي سنڌ جي شاندار تهذيب ۽ تاريخ کي پيٽا ڏيندا آهن ته مخدوم طالب المولىٰ سائين جو دؤر ياد اچي ويندو آهي. مخدوم صاحب نه صرف شاعرن جي همت افزائي ڪندا هئا، پر ڪيئي پروگرام ۽ محفلون به مچائيندا هئا.

مخدوم صاحب مشاعرن جي جيڪا سنڌ ۾ نواڻ آندي، سا به مثالي آهي، مشاعر ته اڳ به ٿيندا هئا، پر جنهن منظم انداز سان مخدوم صاحب سنڌي ادب جي خدمت ڪئي، تن ۾ ته نوابشاهه جي لاڪي رحيم بخش ”قمر“ کان وٺي ڪيترائي باذوق سڄاڻ ايندا هئا.
مخدوم صاحب نه صرف صوفي محمد فقير کٽياڻ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ کي چپرايو، پر تاجپور جي نواب ولي محمد لغاري، نواب امداد لغاريءَ جي والد صاحب نواب بهاول خان لغاري، صوفي ارشاد عباس، مخدوم شاهنواز عارف الموليٰ (ٻنڙي واري)، منٺار فقير راڄڙ کاٽيءَ واري تائين سڀني صوفي بزرگن جي ڏهاڙن توڙي فقراهي مجلسن جي اهتمام ڪرڻ تائين جا سمورا فرض پاڻ نڀائيندو هو.
مخدوم طالب الموليٰؒ جي مجلس به ڏسڻ وٽان هوندي هئي، جتي سڄيءَ سنڌ جي شاعرن سان گڏ گادي نشين ۽ سنڌ جا ڪيترائي باذوق سڄڻ گڏ هوندا هئا، مولانا گرامي ۽ ثقافت کاتي جي سيڪريٽري عزيز عقيليءَ جي ڏاڏي ”سرشار عقيلي“ جي شاعري ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي.
دل بي تاب گستاخي نه ڪر ڪا يار جي ويجهو،
لُڏن جت نانگ ڪاريهر، پيا رخسار جي ويجهو.

اڄ جڏهن ڪاروڙي جي ان فقير صفت عظيم ڪنپار جي علمي مشغلن ڪي ڏسجي ٿو ته خبر پوي ٿي ته مخدوم صاحب پنهنجي روحاني جماعت جي ڪهڙي نه آبياري ڪئي آهي، جو ان ۾ علم ادب جي خوشبوءِ وکيرڻ وارو جذبو اڃا به وڌندو پيو وڃي.

سنڌ جي سڀني درگاهن جي خانقاهي خدمتن کي هن انداز ۾ عام اڳيان آندو وڃي ته سنڌ جي هزارين سالن واري تاريخ به سمجهه ۾ ايندي ته سنڌ پنهنجي هنج ۾ اهڙا مثالي ڪردار به نپايا، جن تي سنڌ صدين تائين فخر ڪندي رهندي...

خاص اشاعت رسالي ”سروريه“ 11- جنوري 2013ع ۾ شايع ٿيل

• تمغن جو احوال ڪٽيو ويو آهي. (ت.ج)

http://www.sindhiadabiboard.org/Catalogue/mehran/Book160/Book_page1.html

http://www.sindhiadabiboard.org/Catalogue/mehran/Book160/Book_page23.html

جيئن ته مخدوم محمد زمان طالب الموليٰؒ جي شاعري، عشق مجازيءَ جو هڪ بي مثال شاهڪار آهي، تنهنڪري سندن شاعريءَ ۾ تپش ۽ تڙپ، سوز ۽ سڪ اُتم درجي جي موجود آهي، پر فرق ايترو آهي ته سندن ڪلام ۾ شوخي ۽ شدت پڻ موجود آهي. انهيءَ شانِ بي

نيازيءَ سندن شاعريءَ ۾ ته غزل جو هڪ لافاني حسن
پيدا ڪري ڇڏيو آهي. حُسن ۽ عشق جي جذبن جي
ترجمانيءَ لاءِ پوءِ اهو مجازي هجي يا حقيقي، غزل جو
پيرايئه بيان نهايت ضروري آهي. غزل نه صرف شعر
کي حسن ۽ رنگيني بخشي ٿو، پر ان سان شعر کي همه
گيري ۽ وسعت به ملي ٿي. اهوئي سبب آهي، جو اهي
سڀ شاعر جن جي شاعريءَ جو جزو اول حسن ۽
عشق آهي، غزل جي پيرايئه بيان اختيار حاصل ڪرڻ
کان رهي نه ٿا سگهن، پر حسن ۽ عشق متعلق شاعر
جو نڪتئه نظر جيڏو بلند ۽ وسيع هوندو،

ڊاڪٽر ادل سومرو

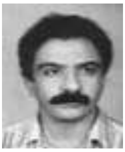

مخدوم محمد الزمان ’طالب الموليٰ‘

عالم، اديب ۽ شاعر پنهنجي فن ۽ فڪر جي روشني ڦهلائي، اونداهن ذهنن کي منور ڪندا آهن. هُو نه صرف سوچ جي سُرهاڻ ڦهلائي، صحتمند قدرن کي سگهه ٿا بخشين، پر پنهنجي ٻوليءَ جي ڦلواڙيءَ جي آبياري به ڪن ٿا. هر عالم، اديب ۽ شاعر جي پنهنجي ذات ۽ فڪر جي حوالي سان ذار ذار اهميت آهي. سڀئي تخليقڪار هڪ برادريءَ وانگر آهن. هو سڀ هڪ ئي قافلي جا پانديئڙا آهن.

مخدوم محمد زمان ’طالب الموليٰ‘ جو نالو شاعرن جي سٽ ۾ هڪ اهم ۽ نمايان حيثيت رکي ٿو. بيت، ڪافي ۽ وائيءَ جي صنفن ۾ پراڻن ۽ جديد قدرن کي گڏي پيش ڪرڻ ۾ سندن محنتون نهايت ئي ساراهه لائق آهن.

مخدوم صاحب جن 04 آڪٽوبر 1919ع ۾ هالا نوان ۾ پيدا ٿيا. پاڻ مشهور بزرگ حضرت غوث الحق مخدوم نوحؒ جي پندرهين سجاده نشين مخدوم غلام محمد سائينؒ جا فرزند آهن. پاڻ 1930ع کان شاعري شروع ڪيائون ۽ هيل تائين سندن تخليق جو اهو ئي عمل جاري آهي. پهريان ’بيوس‘، ’فراقي‘، ’زمان‘ ۽ پوءِ ’طالب‘، تخلق اختيار ڪيائون. 1949ع کان پنهنجي ڪلام ۾ ’طالب الموليٰ‘ جو تخلص استعمال ڪندا اچن ٿا.

مخدوم صاحب جن نه صرف لکڻ جي عمل ۾ سرگرم رهيا آهن، پر شروعات کان وٺي علمي ۽ ادبي مجلسن ۽ تحريڪن ۾ به حصو وٺندا رهيا آهن. سندن ئي سرپرستيءَ ۾ 1950ع ۾ هالا نوان مان ماهوار ’فردوس‘ رسالو جاري ٿيو، جنهن جي معرفت ڪيترن ئي نون ليکڪن کي سڃاڻپ ڪرائڻ جو موقعو مليو. نئين نسل ۾ ادبي ذوق پيدا ڪرڻ لاءِ انهيءَ رسالي ۾ ٻارن لاءِ به ڪجھ صفحا ڌار رکيا ويا هئا. 1952ع کان ’جمعيت الشعراءِ‘ سنڌ جا صدر ٿيا. 1955ع کان ۾ حيدرآباد ۾ ’بزم طالب الموليٰ‘ جو بنياد رکيو ويو، جنهن جا پاڻ سرپرست ٿيا. ان کان علاوه پاڻ ڪيترن ئي ادبي ۽ سماجي ادارن جا ميمبر ۽ عهديدار رهندا پيا اچن. تعليم جي ميدان ۾ به پاڻ ڪيترائي فلاحي ڪم ڪري چڪا آهن.

امام غزاليءَ جا خط، اسلامي تصوف، خودشناسي، شيطان، بهار طالب، رباعيات طالب، ياد رفتگان، مثنوي قل و عشق، ڪچڪول، ڪافي، چپر ۾ چڙيون ۽ ديوان طالب الموليٰ سندن يدگار ڪتاب آهن.

ڪافيءَ جي صنف ۾ ته سندن حيثيت موجوده دور ۾ سيني ڪان مثانهين آهي، پر سندن غزل به نهايت اثرائتا ۽ فڪر انگيز آهن. ”ديوان طالب الموليٰ“ ۾ 451 غزل ڏنل آهن، جيڪي جولاءِ 1982ع تائين لکيل سندن 1457 غزلن مان انتخاب آهن. غزل ۾ سندن سوچ نهايت واضح ۽ اعليٰ آهي. هي به سندن ئي خيال آهي ته:

اگر خدمت ڪرڻ جي
ناهه طاقت طالب
الموليٰ،
ته پوءِ مخدومي دنيا ۾
وڏو منصب ته
ڪونهي ڪو.

حافظ محمد احسن جن ’طالب الموليٰ‘ جي شاعريءَ بابت فرمائين ٿا: ”طالب الموليٰ جي شاعري ڪا هاٺوڪي ته نه آهي، پر ورهين کان وٺي، رسالن، ڪتابن ۽ ريڊيو پاڪستان تان عوام و خواص جي پسند ۽ مقبول شاعري آهي. برصغير ۾ شوق و ذوق سان ننڍي ۽ وڏي، پڑهيل ۽ اڻ پڑهيل جي زبان زد آهي ۽ اهل سُخن جو مشغلو آهي.“

طالب الموليٰ جي ڪلام ۾ فڪر سان گڏ موسيقي ۽ رواني به تمام گهڻي موجود آهي.

تو دلڙي يار ڌتاري، پر
ڪانه ڪيئي
پوئواري!
تنهنجا ڪيس پيارل
ڪارا، آهن پيچ اُنهن
جا پيارا،
ڪن ونگ وجهڻ لئه
وارا، پائن ڳٽ ڳچيءَ ۾
ڳارا،
ڪن قيد سياڻا سارا،
مهميرن تي سي مارا،
ٿين وير به اُت ويچارا،
ٿا شاهه پرن شوڪارا.
منهنجي نرمل
آهه نيزاري
الا...!

’طالب المولىٰ‘ جي شاعريءَ ۾ روحانيت ۽ تصوف جو رنگ نمايان آهي. سندن ڪلام بابت مرزا عباس علي بيگ صاحب لکي ٿو، ”جناب طالب مولىٰ جن اُهي شاعر آهن، جن عين وقت تي سنڌي غزل ۾ انقلاب پيدا ڪيو آهي. پاڻ تصوف جي رمز کان به واقف آهن ۽ حُسن جا ادا شناس به. پاڻ لطيف ۽ نازڪ اشارن جا قائل آهن ۽ مست الست به آهن، سندن لفظي ڪمال هي آهي جو تاثير ۽ دل فگاري سندن هر شعر جي مصرع جي جان آهي. مطلب ته کين محبت سان محبت

آهي ۽ سندن شاعري سندن دل جي اصلي ترجمان آهي. ان حيثيت سان پاڻ، دور جديد جي شعر ۾ نهايت ممتاز ۽ نمايان آهن .“

’طالب المولیٰ‘ جن ٻوليءَ جي حوالي سان نه صرف سنڌيءَ ۾ بهترين شاعري ڪئي آهي، پر فارسيءَ ۾ به نهايت اثرائتي شاعري ڪئي اٿائون. پنهنجي ذات، فن ۽ شخصيت جي اثر جي باوجود به هنن جي لکڻين ۾ ڪٿي به پنهنجي فن ۽ ذات جي مهانتا جي دعويٰ ناهي ٿيل. پر هُو پنهنجي فن ۽ ذات جي مچتا جي موٽ ۾ لکن ٿا ته: ”آءٌ خود حيران آهيان ته منهنجي شاعريءَ ۾ ڪي ايتريون خوبيون آهن ڇا؟ زنده قومون پنهنجي فنڪارن جي سندن ئي زندگيءَ ۾ پنهنجي طرفان حوصله افزائي ڪنديون آهن. (نؤجوان) سندن فن تي تذڪرا لکندا آهن، مجالس ڪندا آهن، ڪتاب شايع ڪندا آهن. جيئن هو پنهنجي فن ۾ وڌيڪ ترقي ۽ ڪمال حاصل ڪن. اچوڪن نوجوانن کي آفرين آهي، جو انهن زنده پرست ٿيڻ جو عزم ڪيو آهي. اڄڪلهه شاعرن ۽ فنڪارن سان شامون ملهايون وڃن ٿيون. اخبارن ۾ انهن جي همت افزائي ٿئي ٿي.“

’طالب المولیٰ‘ پيار ۽ محبت جا شاعر آهن. سندن ڪلام ۾ هر هنڌ اهڙا ئي جذبا بيان ٿيل آهن:

اسان وٽ
نه آهي
محبت
مهانگي،

هلي آءُ
ساجن،
سڄڻ يار
سانگي،
تون ڇا
هُئين، ڇا
مان ڇا
ٿي وئين،
جڏهن
تنهنجو
ٿيس، ته
جدا ٿي
وئين.

’طالب المولىٰ‘ جن سنڌي راڳ جا به وڏا ڄاڻو ۽ قدردان آهن. هنن ڪيترن اُڀرندڙ فنڪارن جي همت افزائي ڪئي ۽ انهن مان ڪيترن گهڻي شهرت حاصل ڪئي. سگهڙ، سالڪ هجن يا ٻيا ڪي فنڪار. سڀني تي ’طالب المولىٰ‘ جن جي شفقت رهي آهي.

مشهور شاعر سوز هالائي، طالب المولىٰ جي شخصيت بابت لکي ٿو: ”سائين سونهن ورونهن جو حساس ۽ خوبصورت شاعر آهي. سندس لفظ لفظ ۾ لئه پريل ۽ سٽ سٽ ۾ سنگيت سمايل آهي. عروض هجي يا ڇند، سر هجي يا تال، هر صنف ۾، هر جاءِ يڪسان مهارت جهلڪا ڏيندي نظر ٿي

اچي. جيڪڏهن ائين چئجي ته سنڌي شاعريءَ ۾ سائين جن جي دنيا بلڪل الڳ ٿلڳ آهي ته ان ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو.“

سچڻ
طالب
المولىٰ تو
کي
پُڪاري،
ويٺو واٽ
تنهنجي
ٿو هر هر
نهاري،
سنڌِ نام
نرمل
جهونگ
اري ٿو
جهانگي.

(نئين زندگي، جون 1990ع)

سيد محمد شاهہ آف ٻاٺوٽ

مخدوم طالب الموليٰ جن جون يادگيريون

محترم مرحوم مغفور طالب المولىٰ صاحب جن سان منهنجو ڪيئن تعلق ٿيو ۽ سائن ڪيئن گهڙيون گهاريون، ڪچهريون ٿيون، محفلون رچيون اُهي يادگيريون، بس يادگيريون ٿي رهنديون.

’جن جي هٿان ويڙا سجڻ، تن ڪنئون ٻڌو سڏ سُورَجي‘

اڄ هت جو ڪجهہ بہ پيش ڪري رهيو آهيان، اهو سڀ ڪجهہ منهنجا پنهنجا ذاتي تاثرات ۽ مشاهدات آهن، جن ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڪا ملاوٽ، خوشامد، مخالفت يا منافقي نہ آهي.

مرحوم مخدوم طالب المولىٰ جن سان منهنجو تعلق بي غرض دوست جي حيثيت سان رهيو. مون کي ان ڳالهہ تي بہ فخر آهي تہ مون پنهنجي سائن تمام ويجهي واسطي هئڻ جي باوجود ڪانئن پنهنجي ذاتي مفاد ۽ غرض خاطر دنياوي ڪم نہ ورتو ۽ نہ مون ڪا حجت ڪئي يا بي حجاب رهيس. ادب ۽ حجاب جي دائري اندر پاڻ کي مقيد رکيم. سدائين مون وٽ سندن هستي هڪ اعليٰ، معزز ۽ محترم جي حيثيت سان مجيل رهي. مون کي ان ڳالهہ تي بہ فخر آهي تہ مون پنهنجي حال ۽ حيثيت آهر سائن بي غرض دوستيءَ جو ناتو نڀايو. پر بقول مرحوم پير حسام الدين راشدي تہ دل جو چاڪ جڏهن چِڪي چِڪي ناسور ٿي پوي، تڏهن شڪايت ڪٿي نہ ڪجي. پر ان حڪايت جو حق هئڻ گهرجي.

هر مفڪر اديب، شاعر، فلسفي، تاريخ دان ۽ قومن جي تقديرن جو مصلح، اهي سڀ حسرتون ۽ اميدون پنهنجي دل ۾ کڻي اوچتو ٿي اوچتو اسان جي اوطاقن مان هميشہ لاءِ هليو ويندو آهي ۽ اسين پويان رهيل ڌرتيءَ تي انسان، روايتن ۽ رسمن کي جيئرو رکي ان ۾ جنبي ويندا آهيون ۽ پوءِ آهستي آهستي ٿڌا ٿيندا ويندا آهيون. تان جو بلڪل وساري ويهندا آهيون.

نہ سي ٽڙ هوڙاڪ، نہ وايون وڻجارون جون!

مرحوم و مغفور مخدوم طالب المولىٰ صاحب جن سان مُنهنجو تعلق ڪيئن ۽ ڪڏهن کان ٿيو سو ٻڌائڻ ضروري آهي.

هالا نوان جي مخدوم نوح عليہ رحمت جي خاندان جا اسان ٻاٺوٽ جي ساداتن سان ورهين کان پاڙيسري ۽ خانداني تعلقات رهندا آيا آهن. اسان جي وڏن جو واسطو مخدوم خاندان سان ڏاڍو گهاٽو هوندو هو جيڪو منهنجيءَ ساڃهہ ۽ عمر کان وڏو آهي. مون کي جيڪا ڄاڻ آهي ۽ ٻڌندا رهيا آهيون تہ اسان جي چاچي مرحوم شير محمد جي اُن وقت جي گادي نشين مخدوم مرحوم سرڪار سائين جن سان تمام گهاٽي دوستي هوندي هئي. ٻئي يار اڪثر هڪ ٻئي وٽ بنا ڪنهن تڪلف جي اڪيلا ايندا ويندا هئا. اهو دور شايد 16-1915ع جو هجي يا ڪجهہ ٿورو اڳ جو. بهرحال سهڻا ۽ شاناٽا تعلقات هئا. منهنجي ساڃهہ ۾ اسان جي خاندان جي آخري پڳدار مرحوم دين محمد شاهہ سائينءَ جي حضرت قبلہ مخدوم مرحوم غلام محمد صاحب جن سان ڏاڍي عقيدت هئي. مرحوم دين محمد شاهہ پنهنجي وقت جو درويش ۽ سادي شخصيت جو مالڪ هو. مخدوم مرحوم ’گل‘ سائين جن بہ پنهنجي وقت جا باڪمال فقير ۽ درويش صفت ۽ گڻن جا ڏڻي هئا. مون کي گل سائين مرحوم جن جي زيارت ٿيل آهي. مون کي گل

سائين مرحوم جن جي زيارت ٿيل آهي. مون کي مرحوم گل سائينءَ جي زيارت 41-1940ع ڌاري نصيب ٿي. آءٌ وٽن ٽي چار دفعا حاضري تي ويل آهيان. جيئن ته مرحوم دين محمد شاهه کي اولاد ڪونه هو ۽ مون کي نپايو هئائون. رشتي ۾ آئون مرحوم دين محمد شاهه جو سؤٽ آهيان. تنهنڪري منهنجو گل سائين مرحوم جن وٽ وڃڻ ان توسط سان ٿيو. مرحوم دين محمد شاهه جي حويليءَ جي پاڪن کي پنهنجي درويشن جي تعلق جي ڄاڻ هئي ۽ مون کي پنهنجي اولاد جي حيثيت سان مخدوم صاحب جن ڏي دعا وٺڻ ۽ حاضري ڀرڻ لاءِ موڪليندا هئا. اهو وقت به منهنجي لاءِ وڏي سعادت جو هو. جيڪو 42-1941ع جو زمانو هو. آءٌ پوءِ جامعه عربيه ۾ پڙهڻ لاءِ ويس. مخدوم صاحب جن رحلت فرمائي. مون کي ياد آهي ته مرحوم گل سائين جن جي فاتحه لاءِ آءٌ مرحوم مخدوم مولوي غلام حيدر صاحب جن وٽ ويو هوس. پاڻ بعد ۾ مخدوم طالب المولي صاحب جن ڏانهن فاتحه لاءِ به پنهنجو ماڻهو گڏ موڪليو هئائون. جيڪي ان وقت گادي نشين هئا. منهنجي پهرين ملاقات ان طرح سان مخدوم مرحوم طالب المولي صاحب جن سان انهيءَ وقت ان جاءِ ۾ فاتحه خوانيءَ جي سلسلي ۾ ٿي. جتي پاڻ پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏينهن گذاريائون. ان ڪانپوءِ منهنجو اچڻ وڃڻ ڪونه ٿيو البت مختصر ۽ تمام ٿورو. مخدوم مرحوم ميان غلام حيدر صاحب جن سان ٻه ٽي دفعا ملاقات 46-1945ع ۾ ٿي. جيڪا اليڪشن جي واسطي سان هئي. پر منهنجي ڪنهن سياسي حيثيت سان وابستگيءَ سان نه بلڪل ماتحتي هئي. آءٌ ان وقت به جامعه عربيه ۾ پڙهندو هوس. مخدوم مرحوم ميان غلام حيدر صاحب جن سائين علي اڪبر شاهه جن وٽ جامعه عربيه ايندا هئا ۽ پاڻ جامعه عربيه جي بلڊنگ جو سنگ بنياد حيدرآباد ۾ موجوده سنڌي مسلم سوسائٽيءَ جي ميدان تي رکيو هئائون.

مرحوم طالب المولي صاحب جن علمي ادبي ۽ ثقافتي دنيا ۾ ڄاتل سڃاتل شخصيت هئا. سائن سنڌي ۾ ٻنا ڪنهن تعارف جي ڪراچيءَ ۾ راڪ هائوس ۾ ملاقات ٿي. ان وقت سائين جي-ايم-سيد جي ڪوشش سان ۽ مرحوم طالب المولي صاحب جن جي تعاون سان هڪ وڏي ثقافتي گڏجاڻي ٿي هئي. جڏهن محفل برخواست ٿي ته مون ٻنا ڪنهن هٻڪ جي سائن وڃي هٿ ملايو. نڪي پاڻ ٻڇيائون ته ڪير آهيان ۽ نه ڪي مون پنهنجو تعارف ڪرايو. اهو وقت شايد 50-1949ع جو هو. مرحوم گرامي صاحب جي اسرار تي آءٌ مرحوم طالب المولي صاحب جن سان پنهنجي منهن ملڻ ويس. مون کي ياد آهي اهو وقت ۽ گهڙي. پاڻ ان وقت جتي مخدوم غلام حيدر صاحب ويهندا هئا، اتي ويٺل هئا. منهنجي اطلاع ڏيڻ تي مون کي پاڻ وٽ گهرايائون. تمام عزت ۽ پاهوهه سان مليا. پر ٻنهي طرفن کان ان طرح جي اوچتو ملاقات ۽ ملڻ سبب تمام ٿورو وقت ڳالهائڻ ٿيو. ترت موڪلائي اٿيس. مرحوم گرامي صاحب پوءِ مون کي ٻڌايو ته پاڻ گرامي صاحب کي منهنجو وٽن وڃڻ ۽ ملڻ جو لکيو ۽ پڇ چيائون ته طرفين تي حجاب حاوي هو تنهنڪري مزيد ڳالهه ٻولهه ٿي نه سگهي. پر پوءِ اها شناسائي وڌندي گهاٽي ٿيندي وئي. منهنجا مقامي تعلقات مخدوم صاحب جن سان طبيب ڪرڻ جي محنت جو نتيجو چئجي. مخدوم مرحوم طالب المولي جن سان منهنجا ذاتي تعلقات ڏاڍا وڏيا ۽ ويجهيا. 56-1955ع ۾ ٻوڏون ٿيون. اسان جو ڳوٺ پاٽوٽ ۽ ٻيا ڳوٺ فتح پور شاخ ۽ بچاءَ بند جي وچ ۾ ٻڏي ويا. مخدوم صاحب جن پنهنجن مريدن سان را ت ڏينهن بند جي حفاظت ۾ رڌل رهندا هئا. مون کي پنهنجي گهرو ڀاتين سميت ڳوٺ مان حفاظت سان ڪيڻ ۽ هالن ۾ مختصر عرصي لاءِ رهڻ لاءِ جاءِ ڏنائون.

مخدوم مرحوم طالب المولي جن منهنجن غريباڻن ڪکن تي اچڻ ۾ ڪڏهن به هٻڪ محسوس نه ڪئي. مون وٽ راتيون رهيا. صوفيانه راڳ ۽ سنڌي ڪلام جون محفلون ۽ ڪچهريون ٿيون. جن ۾ مرحوم گرامي صاحب جن جو هجڻ بهرحال لازمي ۽ ضروري هوندو هو. پاڻ شڪار جا ڏاڍا شوقين هوندا هئا. اسان جي ڳوٺ جي ڀرپاسي هر سال تترن ۽ ٻاٽيءَ جي پکين جي شڪار جو تعلق مون سان هوندو هو ساڻن گڏ ڪڏهن ڪڏهن سندن وڏو فرزند ۽ هن وقت گادي نشين مخدوم محمد امين فهيم جن به هوندا هئا. مرحوم طالب المولي جن سان ڪچهريون ۽ رهاڻيون

سندن هالا واري بنگلي تي، راهوند، سندن زمين مارڪ واهه واري اوطاق؛ هيرآباد واري بنگلي، گاڏي کاتي واري چاهه، ڪنٽونمينٽ واري بنگلي، بچاءَ بند تي پهرن جي چانو ۾، فتح پور شاخ تي لُون جي چانو هيٺ زمين تي پاٿاريون وڇايل، ڪل پوگ ۽ چرچن جي پُرلطف ماحول ۾ ٿينديون هيون.

پر باوجود انهن مصلحتن ۽ تقاضائن جي مرحوم طالب المولي صاحب منهنجي خيريت ۽ حال احوال جي پڇا ڪندا رهندا هئا، سائن ملڻ جلڻ جو سلسلو ۽ سماجي طرح شادي غميءَ ۾ اچڻ وڃڻ جو رستو ختم ٿي چڪو هو تنهن هوندي به مون کي پاڻ وساريائون ڪون.

ان ۾ ڪو به وڏائي نه ٿيندو ته قدرت هن ملنگ صفت هستيءَ کي ايڏي سهپ، تحمل ۽ تدبر جي قوت عطا ڪئي هئي، جنهن جو انتُ ٿي پئجي نه سگهيو. مرحوم مخدوم صاحب جن پنهنجن مريدن، علمي ۽ ادبي دنيا ۾ هڪ وڏي وِٿُ هئا، سندن شخصيت جي بلندي ۽ احترام ٿي آهي. جنهن سيني فڪروارن کي سندن وفات تي لوڏي ڇڏيو آهي!

اها دعوي ڪرڻ ۾ اجا به آءٌ حق بجانب آهيان، ته جيڪي مهلون، گهڙيون ۽ ڪچهريون مون مخدوم صاحب جن سان گهاريون ۽ ڪيون، تن جو ميناج ۽ لُطف وسارڻ جهڙو نه آهي ۽ نه ڪي وسرندو.

مهڙي گلمک مهانڊي جي مالڪ، اخلاص ۽ محبت جي پتلي، صابر ۽ قانع هستيءَ تي آءٌ ڇا چئي ۽ لکي سگهان ٿو!

محبت پاڻي من ۾، رنڌا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو ٿي اگهائيو.

('عبرت' 3 فيبروري 1993ع)

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

امر منظور (هالا)

مخدوم محمد زمان ”طالب المولىٰ“

انسان دوست ۽ ادب دوست

ڪائنات جو ڪاروان روان دوان آهي. سج پنهنجي مقرر وقت تي طلوع ۽ غروب ٿئي ٿو. چنڊ پنهنجي مقرر وقت تي جڳ کي جڳمڳائي ٿو صبح، شام ۽ رات جو ڦيرو جاري آهي. سيارو ۽ اونهارو پنهنجي مقرر وقتن تي هن جڳ کي ٺڏو ڪري ۽ گرمائي رهيا آهن. مگر هي سڀ قدرت ڪارساز جا ڪم آهن. جيڪا دنيا ۾ ٿيندڙ شور ۽ غل کان بي پرواهه آهي. ان کي نه ڪنهن جي عروج ۽ زوال سان، نه ظالم ۽ مظلوم سان، نه چڱي ٻُري سان، نه روشن ڪلڻ سان ۽ نه ترقيءَ تباهيءَ سان ڪا دلچسپي يا واسطو آهي. روزانو سوين ماڻهو هن فانيءَ دنيا مان لڏيو ابدي دنيا ڏانهن آباد ٿيندا وڃن. موت برحق آهي، جو گهڙو گهڙيو آهي، اهو ضرور ڀڄڻو آهي. پر ڪي ڪي موت اهڙا هوندا آهن جيڪي تاريخ ساز هوندا آهن. جن جي موت تي سڄو ڏيهه رت جا ڳوڙها ڳاڙيندو آهي. ڪن انسانن جو موت ڪين هميشه تاريخ ۾ امر ڪري ڇڏيندو آهي ته ڪي انسان وري جيئري ئي امر هوندا آهن. اهڙن ئي امر انسانن مان مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ رحه به هڪ هو.

اِها هڪ حقيقت آهي ته خالق ڪائنات انسان کيماديت ۽ روحانيت جي آميزش مان تخليق ڪيو آهي ۽ انهن ٻنهي قوتن مان جيڪا به ان جي وجود تي غالب اچي ٿي، اهائي ان جي ذات جي سڃاڻپ بڻجي وڃي ٿي. روحانيت جو غلبو جوهر ايمانيءَ ۾ نکار پيدا ڪري ٿو ۽ انسان جي درجن کي بُلند ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿو جڏهن ته ماديت ان کي پنهنجي غار ۾ ڌڪي ڇڏي ٿي. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ به اهڙو ئي شخص هو جنهن جي پوري زندگيءَ تي روحانيت غالب رهي، جيڪا موروثي هئي.

هن هَوس ۽ انڌ جي دؤر ۾ ماڻهوءَ جي ڪردار جي پرک مختلف زاوين ۽ معيارن کان ٿئي ٿي. ماڻهو هوندي ته پنهنجي اندر ۾ فرعونيت جا سمورا جراثيم پالي ٿو. سندس خواهشن جي ڪئنواس تي سموري ڪائنات چٽيل آهي. سندس پاڻ وٽائڻ، حڪمراني ڪرڻ ۽ برتر ڄاڻائڻ جي وحشي ارادن جي پورائيءَ جي زد ۾ سموري انسان ذات مڃي ٿي، پر پوءِ جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي دل ۾ پاڻ جهڙن ٻين انسانن لاءِ درد محسوس ڪري ٿو جڏهن ٻين انسانن جي لڙڪن کي اگهڻ لاءِ وڪ وڌائي ٿو جڏهن زندگيءَ جي رڻ ۾ ٿُوهر بجاءِ ڪو گهاٽو ٻڙ بڻجي ٿو. جڏهن ڪو ماڻهو لکين چاهيندڙن، سر ساهه گهوريندڙ مُريدن ۽ پنهنجن هوندي به نيستيءَ جا نعرا هڻي مرشد ۽ مريد جي وچ وارا سمورا سنڌا مٽائي، هر ماڻهوءَ تي پنهنجائپ جي ورکا ڪري ٿو ته پوءِ پڪ اهو سنڌ ڄائو ۽ هالا واسين جي هيئنين جو هار مخدومؒ طالب المولىٰ ئي ٿي سگهي ٿو. اقراري آهن ته:

سڳا ڏاڳا ليڙا، چنڊا ۽ چوڪارا،
اهي جڻ ته آهن ڪُلي نانگ ڪارا،
ڪيم ڳالهه والله بلڪل بصيري،
اسان لاءِ ڪافي فضيلت فقيري،
ڪنهين ڪم نه آئي، هي مخدومي پيري،

اسان جي سماج ۾ ڏاها، دانشور فلسفي، عالم ۽ مفڪر سچائيءَ جون مشعلون هوندا آهن. جيڪي ماڻهن جي اونداهين راهن تي هلڻ دوران رهنمائي ڪندا آهن. هُو ذهنن ۽ دلين ۾ ڦهليل زهرن جو ترياق هوندا آهن. هو پنهنجي لکڻن ۾ ماڻهن جي سُک، آجپي ۽ خوشين جا سنيها ڏيندا آهن. هوُ ماڻهن کي اُهي خواب ڏيکاريندا آهن، جن جي ساپيائڻ لاءِ ماڻهو سوين سالن تائين جوڙڻيون جوٽيندا ۽ ايندڙ نسلن جي سُک لاءِ پنهنجو سر ساهه گهوري ڇڏيندا آهن. اهڙا خواب ڏيکاريندڙ زهرن جو اهڙو ترياق، سُک ۽ خوشيءَ جا سنيها ڏيندڙ ۽ ماڻهن، سماج ۽ قوم جي راهن تي اُڀن ڪانون ۽ زهريلن ڪنڊن کي هٽائيندڙ ڪو مسيحا رهيو آهي ته پوءِ پڪ اهو مخدوم طالب المولىٰ ئي آهي. اهڙن ماڻهن لاءِ ئي لطيف سائينءَ چيو آهي ته:

محبت پاڻي من ۾، رنڊا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو ئي اگهائيو.

مخدوم طالب المولىٰ هڪ ئي وقت سوين خوبين جو مالڪ هو. هڪ ئي وقت اديب ۽ عالم، مبلغ ۽ مؤرخ، محقق ۽ مفڪر دانشور ۽ مقرر، شاعر ۽ نقاد، فلسفي ۽ تاريخدان، اسلامي تصوف جو ماهر ۽ روحاني پيشوا هو.

مخدوم صاحب کي علم ۽ عرفان سان اهڙو شوق هو جو ننڍپڻ کان ئي شاعري شروع ڪري ڏنائين. جيڪا مخدوم صاحب جي موروثي صفات جي آئينه دار هئي. مخدوم صاحب جي زبان ۾ مهراڻ جي مٺاس سان گڏوگڏ شگفته بياني، خيالات ۽ فڪر جي تازگي ۽ قادرالڪلامي پوري آب و تاب سان موجود هئي. سندن شاعريءَ جي باري ۾ ڪنهن نقاد چيو آهي ته:

"شاعري سندن فڪر ۽ فن، ذوق جماليات ۽ روحاني واردات مان ائين وهڪرا ڪري نڪتي آهي، جيئن پهاڙن مان ڌارا."

مخدوم صاحب جا هونئن ته لکين مريد سر ساهه گهوريندڙ هئا، پر سندن شاعريءَ جا مداح به پنهنجو مٽ پاڻ هئا. هڪ دفعي جميعت الشعراءِ سنڌ طرفان لاڙڪاڻي ۾ مشاعرو هو. مردن سان گڏ عورتن جو به هڪ وڏو انگ پنڊال ۾ موجود هو. مخدوم صاحب ڪنهن مجبوريءَ جي ڪري منتظمين کي ڪيس جلد گهرائڻ لاءِ چيو. مخدوم صاحب شعر پڙهڻ شروع ڪيو ته خاموشي ٿي وئي ۽ جيئن ئي پنهنجو شعر ختم ڪيائون ته پنڊال ۾ موجود سڀ حاضرين ۽ ناظرين به روانا ٿيڻ لڳا. اجا ڪافي وڏا شاعر ۽ مهمان خصوصي ويٺا هئا. پر ماڻهن جي پنڊال خالي ڪرڻ ڪري منتظمين کي مجبوراً پروگرام ختم ڪرڻو پيو. انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب جي شاعريءَ جا مداح مخدوم صاحب کي ئي ٻڌڻ لاءِ آيا هئا.

مخدوم صاحب ادب دوست هئا ۽ هميشه نوجوان اديبن جي رهنمائي ۽ حوصله افزائي ڪندا رهندا هئا. سندن چوڻ هو ته اگر اڄ جي نوجوانن ۽ خاص ڪري نوجوان اديبن جي رهنمائي ۽ حوصله افزائي نه ڪبي ته هو پيا خراب ڪم ڪرڻ، هٿيار کڻڻ ۽ چوري ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا.

مخدوم صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو اگر آءٌ ذڪر ڪرڻ لڳان ته ان تي ڪيترا ڪالم لکجي پوندا، پر مختصراً اهو ته پاڻ علم ۽ ادب جي فروغ لاءِ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ هفتيوار ۽ ماهوار اخبارون ۽ رسالا شايع ڪرايائون. ڪيترائي ورهيه سندن خرچ تي ادبي محفلون ۽ مشاعرا ٿيندا هئا. ڪيترين ئي ادبي ۽ سماجي تنظيمون سندن مالي ۽ اخلاقي مدد تي هلنديون هيون. راڳ ڪانفرنس، مزاحيه ڪانفرنس، سگهڙ ڪانفرنس ۽ ڪيترين ئي

ادبي ڪانفرنسون سندن مالي ۽ اخلاقي تعاون سان سندن صدارت ۾ ٿيون. سنڌي ادبي بورڊ جي ترقي مخدوم صاحب جي ٿي مرهون منت آهي. ٻين ڪيترن ئي سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادبي ادارن جو حال اسان جي سامهون آهي. سنڌي ادبي بورڊ سرڪاري هٿڻ جي باوجود مخدوم صاحب اُن اداري کي گلشن بڻائي ڇڏيو. مخدوم صاحب جي اڳواڻيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪيترائي ناياب ڪتاب شايع ٿيا.

مخدوم صاحب سترهن کان وڌيڪ ڪتابن جو مصنف آهي. پاڪستان سرڪار کيس سندن علمي ۽ ادبي ۽ سماجي خدمتن جو قدر ڪندي 'تمغهء پاڪستان' جو اعزاز ڏنو.

مخدوم صاحب سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي. بزم طالب المولٰي سنڌ طرفان 15 اپريل 1988ع تي هڪ عظيم الشان ادبي ڪانفرنس ۾ مخدوم صاحب تقرير ڪندي چيو هو ته: 'جنهن معاشري ۾ احساس محروميءَ جا ڪارڻ وڌيل هوندا، اتي ٻوليءَ کي هر وقت خطرو پيدا ٿي سگهي ٿو انڪري اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي بقا ۽ تحفظ لاءِ سڀ ڪجهه ڪرڻو آهي ۽ ٻوليءَ منهن نه موڙڻو آهي."

مخدوم طالب المولٰي پنهنجي وڏي فرزند ۽ درگاهه حضرت مخدوم نوحؒ جي موجوده گادي نشين قبل مخدوم امين فهيم جي شاديءَ جي موقعي تي جيڪا ڪافي ٺاهي، اُن جو هڪ بند هيءَ آهي:

هادي حفظ ۾ رکج امين کيا
منهنجي پياري ماه جبين کي
عالم جا آڌار۔ سائين سڀ جا سهارا!

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ مخدوم صاحب لاءِ فرمايو ته "مخدوم صاحب جن جي انسان دوستي، سندس سيني درجن کان بلند آهي." اڄ جتي دنيا ۾ ماڻهن هٽلر ۽ اسٽالن جهڙن ڏاڍ ۽ ڏمر جي ديوتائن جون مورتيون پنهنجي من مندر مان ڪڍي پورا پورا ڪري تاريخ ۽ وقت جي اروڙيءَ تي اُڇلي ڇڏيون آهن. اتي اڄ ماڻهن جي ذهنن جي گهٽين ۾ ڪي تصوراتي مجسما آهن ته اهي فقط ۽ فقط محبت جي متوالن جا آهن. اهڙن ئي انسانيت، محبت ۽ امن جي متوالن مان مخدوم طالب المولٰي هڪ هو:

چرين کي چريو چئي، خلق نه کلائين،
متان حقيقت پانهنجي، تو ٻين ٻڌائين،
سمجھ وارن جي سامهون، متان سنئون سڏائين،
طالب المولٰي ڏيان سان، سوچج سدائين،
ڪڏهن پنهنجي پاڻ کي، متان پڏائين،
سمجھ رکج سائين! ڪنهن کي خبر نه ڪنهن جي.

دنيا ۾ هڪڙو ئي ٿيو طالب الموليٰ

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي گهڻ رخي شخصيت تي لکندي اهو ضرور محسوس پيو ٿئي ته شايد اهڙو ڪجھ نه لکي سگهان، جيڏي همه گير سندن شخصيت هئي، قرب محبتون ۽ شفقتون سندن وڙ هو. امير، فقير، تونگر ۽ مسڪين سان هڪجهڙو ورتاءُ سندن شيوو هو. نه ڪنهن حاڪم جي پرواھ ڪيائون ۽ نه ڪنهن مسڪين جي دل ڏکويائون، سنڌ ڌرتيءَ تي جيڪي املھ ماڻڪ پيدا ٿيا، تن ۾ طالب الموليٰ سائين پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندن والد مخدوم غلام محمد عرف گل سائينءَ کي پاڻ اڪيلو نرينو اولاد هئا ۽ سندن تعليم ۽ تربيت تي نهايت گهڻي توجھ ۽ پيار ڏنو ويو. گل سائينءَ جي وفات کانپوءِ سندن سموري تربيت ۽ خيال سندن چاچي مخدوم غلام حيدر رکيو. اهي پاڻ وقت جا وڏا عالم ٿي گذريا آهن ۽ انهيءَ وقت جي سياست، خاص طرح سنڌ جي سياست ۾ سندن وڏو ڪردار رهيو هو. قائداعظم جي وفات کانپوءِ ملڪي حالتن ۾ جيڪو وڏو خلا پيدا ٿيو هو ۽ پوءِ جيڪا سياسي پيچ ڊاھ ايوب خان جي مارشل لا تائين رهي، تنهن جي وچ ۾ شروع وارا ڏينهن، جڏهن چوڌري محمد علي گورنر جنرل هو، تڏهن خاص طور سنڌ جون حالتون نهايت عجيب رخ اختيار ڪري ويون هيون ۽

تنهن ۾ مخدوم غلام حيدر وٽ هالا ۾ سڀ سياسي ڌريون صلاح مشوري لاءِ اينديون رهيون، جن ۾ ميران محمد شاهه، پير الاهي بخش، شڪارپور جا سومرا ۽ نواب شاهه جا جتوئي خاص طرح نهايت قريبي تعلق ۾ هئا ۽ مخدوم غلام حيدر هر وڏ وزارت ۽ جوڙجڪ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. خاص طرح سندن درگاهه سان وابسته پير الاهي بخش جي وزير تعليم ٿيڻ سان سنڌ ۾ جيڪي تعليمي سڌارا آيا، تن ۾ مخدوم غلام حيدر جو وڏو هٿ هو ۽ پاڻ به تعليم سان جيڪا دلچسپي رکيائون، ان جو مثال هالا جون علمي درسگاهون آهن، جن کي پوءِ مخدوم طالب المولىٰ جن سنڀاليو ۽ وڌايو ويجهايو. پنهنجي چاچي جون علمي سرگرميون ڪين به اهڙي ذوق ڏي وٺي ويون ۽ طالب المولىٰ جتي هالا ۽ آسپاس جا اسڪول ۽ ڪاليج سنڀاليا، اتي به پير اڳيان اچي دادوءَ ۾ طالب المولىٰ هاءِ اسڪول قائم ڪيائون ۽ ڪپري ۾ غريب ۽ مسڪين شاگردن لاءِ طالب المولىٰ هاسٽل به تعمير ڪرايائون. ڪافي عرصي تائين غريب شاگردن کي اسڪول جون فيون ۽ هاسٽل ۾ رهڻ دوران خرچ ملندو رهيو.

مخدوم صاحب جون ادبي سرگرميون به عروج تي رهيون، ادبي ڪانفرنسون ۽ مشاعرا منعقد ڪري سنڌ جي اهل علم و ادب سان محبتون ونڊيندا رهيا. سنڌ جي شاعرن اديبن سان سندن رهاڻين اهڙو رنگ لاتو، جو پاڻ جمعيت الشعراءِ جو بنياد وڌائون، جنهن سنڌ جي ادبي حلقن ۾ ادبي هلچل مچائي ڇڏي ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ مشاعرن

۽ ادبي محفلن جو هڪڙو رنگ ڄمي ويو. ان سان گڏ پاڻ بزم طالب الموليٰ به قائم ڪيائون ۽ ان جون سنڌ جي ڪافي شهرن ۾ شاخون قائم ٿيون. سنڌي ۾ ”الزمان“ نالي سان اخبار به ڪڍيائون ۽ ٻن ادبي رسالن جي سرپرستي ڪيائون، جن ۾ ”فردوس ماهنامه“ ۽ ”شاعر“ هئا، جيڪي باقاعدگيءَ سان هالا مان شايع ٿيندا هئا. جنهن سان سنڌ ۾ تنهن وقت ۾ هڪڙو ادبي ۽ علمي انقلاب اچي ويو هو.

هڪ ڳالهه جيڪا ڪرڻ جهڙي به ڪانهي، پر ڪري ٿو وڃان ته پاڻ هڪڙي لسٽ ترتيب ڏني هئائون. جنهن ۾ سنڌ جي اهڙن شاعرن ۽ اديبن جا نالا شامل هئا، جيڪي مفلسيءَ ۾ گذاريندا هئا. تن جو ماهوار وظيفو مقرر هوندو هو. جيڪو ڪين هر مهيني مني آرڊر ذريعي موڪليو ويندو هو، جنهن جي خبر ڪين ۽ سندن هڪڙي ملازم کي هوندي هئي. اها ڳالهه مون کي پرواني پٺيءَ ٻڌائي.

راڳ رنگ سان سندن شوق عشق جي حد تائين هو ۽ پاڻ شاعريءَ سان گڏ راڳ ٻڌندا به هئا ته ڳائيندا به هئا. اهڙي تربيت پاڻ گواليار خاندان جي گويي استاد ٻيبي خان کان ورتي هئائون ۽ پوءِ راڳداريءَ جو عشق انهيءَ حد تائين وڌيو، جو پاڻ هڪ راڳڻي ”زمان جي ٿوڙي“ ايجاد ڪيائون، جو اڄ به راڳي ۽ گويا اها راڳڻي ڳائين ٿا. سنڌ جا مشهور فنڪار استاد منظور علي خان، حسين بخش خادم، مصري فقير، ڦوٽو زرداري ۽ فقير امير بخش سندن قرب ۽

محبت جا اسير هئا ۽ سندن حاضريءَ ۾ عمر جو وڏو عرصو گذاري ويا. صبح کان شام تائين عام ماڻهن سان سندن هڪ وڏو تعلق رهيو. صبح جو 9 وڳي عام ماڻهن سان ملاقاتن ۾ غريب غربو امير فقير. هر ڪو ملي ويندو هو ۽ هر مسئلو بنا ڪنهن دير جي حل به ٿي ويندو هو. ڪي اهڙا به فيصلا ايندا هئا، جن ۾ پاڻ ٻنهي ڌرين کي پاڻ وٽ ويهاري ڳالهيون ٻڌندا هئا ۽ فيصلو ڏئي ڌرين کي کير کنڊ ڪري ڇڏيندا هئا.

سروري جماعت جي روحاني پيشوائي هڪ وڏو منصب هو ۽ پاڻ 9 لکي گودڙيءَ (نو لک مريدن) جي هوندي هر ڪنهن سان ملڻ وقت وڏي قرب سان پيش ايندا هئا ۽ هر ايندڙ اهو محسوس ڪندو هو ته طالب المولیٰ سائين مون کان وڌيڪ ٻي ڪنهن کي به نٿو پيار ڪري. صبح کان شام تائين فون به پيا ڪندا هئا، چاهي ڪنهن غريب لاءِ چيف منسٽر سان ڳالهائڻو هجي يا گورنر سان، انهيءَ کي اهو چوندا هئا ته هن غريب جو ڪم ڪري مون تي قرب ڪندا.

ون يونٽ جي خلاف جڏهن سنڌ ۾ باهه ٻري ۽ سنڌ جا نوجوان شاگرد، اديب، شاعر ۽ عوام جڏهن ايوب شاهيءَ خلاف اٿي پيو ۽ هتي مسرور حسن جهڙي بيور ڪريٽ پنهنجي هٺ ڌرمي برقرار رکي. تڏهن مخدوم صاحب ان لاءِ پنهنجي بنگلي **A-3** ڪئنٽونمينٽ تي هڪ وڏي ڪانفرنس ڪئي، جنهن ۾ سائين جي ايم سيد به شريڪ ٿيو هو. تنهن ڪانفرنس ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ نئون روح

ڦوڪيو ۽ ان سان گڏ ايوب خان کي به ناراضگي ٿي، پر پاڻ بي پرواھ ٿي اجرڪ جو پٽڪو پائي سنڌ جي دوري تي نڪري پيا. انهيءَ دوري ۾ آءٌ به ساڻن گڏ هوس. مون سچو مشاهدو ڪيو هو، جو پاڻ هر هنڌ تقريرن ۾ ون يونٽ جي خلاف ڀرپور نموني ڳالهايائون. جڏهن ون يونٽ ختم ٿيو ته پاڻ تمام وڏي خوشيءَ جو اظهار ڪندي هر ملاقاتيءَ کي مبارڪون ڏنائون. ذوالفقار علي ڀُٽي جڏهن پيپلز پارٽيءَ جو بنياد وڌو ته پاڻ سنڌ مان پهرين پيپلز پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيندڙ اڳواڻن ۾ شامل هئا ۽ ڀٽي صاحب سان هر قدم تي ساٿ ڏئي پارٽيءَ کي سنڌ ۾ ڀرپور نموني جهر جهنگ شهر ۽ واهڻ گڏ هلي عروج تي پهچائڻ ۾ سندن وفائون شامل حال رهيون ۽ هالا ڪانفرنس جو ٿي ڏينهن انعقاد تمام وڏي ڳالهه هئي. جنهن ۾ سڄي ملڪ جا هڪ هزار ليڊر شامل هئا، جن جي رهائش جو انتظام معمولي ڳالهه ڪا نه هئي، پر اهو جنهن نموني ڪري ويا، اهو لاجواب هو. انهيءَ ڪانفرنس ۾ اهو طئي ڪرڻو هو ته جنرل يحيٰ جي طرفان اعلانيل اليڪشن ۾ حصو وٺجي يا نه؟ آخر ۾ اهو طئي ٿيو ته اليڪشن ۾ حصو وٺجي، ڇو ته جنرل کي پنهنجي ڪرڻ ڪانه ڏبي ۽ عوام کي حق تڏهن ملندا، جڏهن پارليامينٽ ۾ پيپلز پارٽي جو وجود هوندو ۽ ائين پيپلز پارٽيءَ ڀرپور حصو ورتو ۽ اولهه پاڪستان (تڏهوڪي) ۾ ڀرپور نموني کٽيو.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، شهيد قائد جي شهادت کانپوءِ ضياءَ شاهي سان مهاڏو اٽڪايو ۽ ايم. آر. ڊي جي تحريڪ ۾ جيڪو سندن ڪردار هو، اهو تاريخ جو هڪ

حصو آهي: چاڪاڻ ته هالا انهيءَ تحريڪ جو آخر تائين محور رهيو ۽ مارشل لا اختيارين جو سڄو زور تحريڪ جي خلاف ۾ هالا تي رهيو. پر پاڻ هر ورڪر جو خيال ڪيائون ۽ هر ممڪن مدد ڪري پ پ ورڪرن جو ته خيال رکيائون، پر سندن پوين کي به هر امداد پهچائڻ جو انتظام ڪيائون. انهيءَ ڪانپوءِ بينظير ڀٽو سان سندن ساٿ به ڀرپور رهيو ۽ بيمار هئڻ باوجود پارٽي لاءِ هر ممڪن وفائون ۽، محبتون ۽ جدوجهد جون هدايتون ڏيندا هئا ۽ اهڙي طرح طالب المولىٰ سائينءَ جون پارٽيءَ لاءِ ڏنل قربانيون، محنتون، وفائون ۽ جدوجهد هڪ وڏي تاريخ آهي.

مخدوم طالب المولىٰ جنهن جذبي ۽ سنڌ جي سڄڻ جي حيثيت سان پنهنجو ڪردار ادا ڪيو هو، سو سنڌ واسي ڪڏهن به وساري نه سگهندا ۽ اهي قربتن ۽ محبتن جا نقش سنڌ جي هر ماڻهوءَ جي دل تي چٽيل آهن. اڄ سندن ورسيءَ جي موقعي تي هالا ۾ ادبي ڪانفرنس ۾ کين خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ اديب شاعر ۽ سياستدان شريڪ آهن ۽ اڄ به سندن هي شعر هر ننڍي وڏي جي زبان تي آهي ته:

اگر جي خذمت جي ڪرڻ جي ناهي طاقت المو
لىٰ،

ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ ڪو وڏو منصب ته ڪونهي
ڪو.

منير هالائي

ڪو ڪو ماڻهو، موتيءَ داڻو

ملڪ، قومون ۽ سماج پنهنجي عظيم انسانن سان سڃاتا ويندا آهن. اهي انسان جيسين زنده هوندا آهن، تيسين پنهنجي ملڪ، قوم ۽ سماج جا امين ۽ رکوالا هوندا آهن ۽ پنهنجي زندگيءَ کان پوءِ قوم جي سڃاڻپ ۽ عظمت جو اهڃاڻ هوندا آهن. اهڙا ماڻهو روز روز پيدا ڪونه ٿيندا آهن ۽ جڏهن پيدا ٿيندا آهن ته پنهنجي طبعي زندگيءَ کانپوءِ صدين تائين ياد ڪيا ويندا آهن. قومن جي اهڙن عظيم انسانن ۾ سماج سڌارڪ، شاعر اديب، فنڪار روحاني پيشوا، صوفي ۽ بزرگ هستيون شامل هونديون آهن. اسان جي سنڌ جو اهڙو ئي هڪ عظيم انسان مخدوم طالب المولي 11، جنوري 1993ع تي اسان کان جدا ٿي ويو. مخدوم طالب المولي مٿين سڀني ڪردارن ۽ اعليٰ وصفن جو مالڪ هو پنهنجي ليکي مخدوم صاحب سنڌ جي هڪ تمام وڏي روحاني گاديءَ جو سجاده نشين ٿي گذريو آهي. اسان جي پياري سنڌ صوفي بزرگن جي ڌرتي آهي. شاهه، سچل، سامي، بلاول ۽ شاهه عنايت جهڙا عظيم ۽ لافاني انسان نما پيامبر هن ڌرتيءَ ئي جنم ڏنا آهن. اوائلي دؤر جي هنن بزرگن ۽ روحاني پيشوائن جي پوري زندگي انسانيت، ڀلائيءَ ۽ بقا لاءِ وقف هئي. ايتري قدر جو ڪن پنهنجي جان جو نذرانو پيش ڪيو ته ڪي ڦاهيءَ تي پيڙيا ويا. ليڪن بعد ۾ بزرگيءَ ۽ پيري مريديءَ جا معيار ۽ ماپا بلڪل بدلجي ويا. سنڌ ۾ روايتي پير ته هتان جي عوام لاءِ عذاب بڻيو رهيو آهي.

مون کي ياد آهي ته هڪ ڀيري 'بزم طالب المولي' جي مرڪزي گڏجاڻيءَ ۾ (جنهن جي صدارت مخدوم طالب المولي پاڻ ڪئي هئي) تقرير ڪندي مون چيو هو ته "سنڌ ۾ روايتي پير هميشه غير تعميري سرگرمين جو سرواڻ رهيو آهي. پر مخدوم صاحب ان جي مقابلي ۾ جڳ کان جدا آهي. پاڻ هڪ اعليٰ انسان آهن. ڪين ڪائي ڪرامت جي دعوي ته ڪانهي. پر پنهنجي بلند اخلاق جي سونهن سڀبان ماڻهن جي مَنَ کي موهي ڇڏيو اٿن ۽ پنهنجي عظيم بزرگن جي وقار تي حرف اچڻ نه ڏنو اٿن. دوست ته دوست، پر سندن دشمن ۽ مخالف به ان ڳالهه جو کليءَ دل سان اعتراف ڪندا رهندا آهن ته الله سائين جيڪا شرافت ۽ سهپ مخدوم صاحب جن کي ڏني آهي. ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. ڪنهن انسان کي ڪا سگهه ڪانهي. مجبور ۽ مسڪين هجي. تنهن ۾ سهپ جو مادو آهي ته اهو سندس ڪمزوريءَ ۽ مجبوري ڪري به ٿي سگهي ٿو پر جيڪڏهن قسمت ڪنهن انسان کي نوازيو آهي. اوچي منصب تي ويهاريو اٿس، عوام ۾ سندس مڃتا به هجي، مالي لحاظ کان خوشحال به هجي ۽ هر لحاظ کان خودمختيار به هجي ۽ پوءِ منجهس برداشت، صبر، سهپ جو مادو هجي ته اها سندس عظمت ۽ تهذيب جو اهڃاڻ آهي.

جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو معاملو اخبارن ۾ تمام گهڻو اچڻ لڳو مسئلو ڇا به هو پر مخدوم صاحب جي وات مان هڪ به گٿو لفظ نه آيو نه ته جنهن منصب جي مخدوم صاحب جن جي شخصيت هئي. ان لاءِ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرميني وڏي ڳالهه نه آهي. ڀلا جنهن جي صلاح سان وفاقي ۽ صوبائي وزارتون ٺهيون هجن. ان لاءِ هيءَ ڪهڙي ڳالهه آهي؟ ان کان اڳ به ڪنهن زماني ۾ بورڊ کي حيدرآباد شهر ۾ آفيس لاءِ جاءِ گهربي هئي. مخدوم صاحب سول لائنس وارو بنگلو بورڊ کي وڪڻي ڏنو سو به جنهن قيمت ۾ پاڻ چار سال اڳ خريد ڪيو هئائون. ان قيمت ۾. اڳتي هلي سندن مخالفن انهيءَ ڳالهه تي اعتراض واريو ته پاڻ ماٺ ميٺ ۾ بورڊ کي پئسا موٽائي ڏنائون ۽ گهر واپس ورتائون. پنهنجن مخالفن کي ڪڏهن زبان سان برو ڀلو نه چيائون. سياست ۾ مختلف قسمن جي بيان بازي اڄڪلهه عام آهي. ليڪن مخدوم صاحب جن جو اڄ تائين ڪوبه اهڙو بيان نه آيو هوندو جو ڪنهن جي دل آزاري

ٿي هجي. مخدوم صاحب عام محفل ۾ به لفظ اهڙا توري تڪي ڳالهائيندو هو جو ٻڌڻ وارو اچرج ۾ پئجي ويندو هو. اهڙو تهذيب يافته، سلڇڻو ۽ نفيس ماڻهو هن صديءَ ۾ مشڪل پيدا ٿيو هوندو.

سوانح حيات:

مخدوم طالب المولي جن جو پورو نالو محمد زمان هو. سندن والد جو نالو مخدوم غلام محمد هو. پاڻ سنڌ جي مشهور روحاني گاديءَ سرور نوح جا سورهان گادي نشين هئا. سندن خاندان مان مخدوم فخرالدين صغير پهريون بزرگ هو جنهن چوڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري سنڌ جي قديم شهر 'هالا ڪنڊي' (جو هاڻ" 'هالا پراڻا' سڏجي ٿو) ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ان ساڳئي زماني ۾ متعلوي ساداتن جي جد اعلي سيد حيدرشاه بن سيد مير علي شاه پڻ هرات کان اچي هالن پراڻن ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. جنهن جي اولاد مان شاعرن جو سرتاج شاه عبداللطيف ڀٽائي آهي.

مخدوم فخرالدين صغير مخدوم نوح جي ڏاڏي مخدوم اسحاق جو ڏاڏو هو. پاڻ خليفه اول حضرت ابوبڪر صديق رضه جن جي اولاد مان آهن. انڪري صديقي پڻ سڏجن ٿا. مخدوم نوح جي معتقدن جو تعداد ان زماني ۾ نو لک چيو ويندو هو انڪري 'نو لکي گودڙي' پڻ سڏجي. حضرت مخدوم نوح جي سجاده نشينن جا نالا هن ريت آهن:

(1) مخدوم امين محمد (پهريون) ولد مخدوم نوح	وفات (1640) — پيدائش (1545)
(2) مخدوم ابوالخير ابو محمد ولد مخدوم امين محمد (پهريون)	وفات (1606) — پيدائش (1572)
(3) مخدوم عبدالخالق ولد مخدوم ابوالخير	وفا ت (1670) — پيدائش (1621)
(4) مخدوم محمد زمان (پهريون) ولد مخدوم عبدالخالق	وفات (1705) — پيدائش (1645)
(5) مخدوم مير محمد (پهريون) ولد ميان مٺن ولد ميان مير محمد ولد مخدوم ابوالخير	وفات (1736) — پيدائش (1687)
(6) مخدوم محمد زمان (ٻيو) ولد مخدوم مير محمد (پهريون)	وفات (1770) — پيدائش (1707)
(7) مخدوم مير محمد (ٻيو) ولد مخدوم محمد زمان (ٻيو)	وفات (1788) — پيدائش (1766)
(8) مخدوم محمد زمان (ٽيون) ولد مخدوم مير محمد (ٻيو)	وفات (1807) — پيدائش (1766)
(9) مخدوم مير محمد ٽيون ولد مخدوم محمد زمان (ٽيون)	وفات (-) — پيدائش (-)
(10) مخدوم امين محمد (ٻيو) ولد ميان پنيلڏو ولد ميان مٺن ولد مخدوم محمد زمان (ٻيو)	وفات (1837) — پيدائش (1791)
(11) مخدوم محمد زمان (چوٿون) ولد مخدوم امين محمد (ٻيو)	وفات (1852) — پيدائش (1838)
(12) مخدوم امين محمد (ٽيون) ولد مخدوم محمد زمان (چوٿون)	وفات (1886) — پيدائش (1838)
(13) مخدوم محمد زمان (پنجون) ولد مخدوم امين محمد (ٽيون)	وفات (1913) — پيدائش (1861)
(14) مخدوم ظهيرالدين ولد مخدوم امين محمد (ٽيون)	وفات (1927) — پيدائش (1836)
(15) مخدوم غلام محمد ولد مخدوم ظهيرالدين	وفات (1944) — پيدائش (1886)
(16) مخدوم محمد زمان (ڇهون) ولد مخدوم غلام محمد	وفات (1993) — پيدائش (1919)
(17) مخدوم امين محمد 'فهيم' ولد مخدوم محمد زمان (موجوده)	

مخدوم طالب المولي جن جي جنم تاريخ 16 سيپٽمبر 1919ع مطابق 9 محرم 1338هه آهي. سندن اصل نالو محمد زمان آهي. طالب المولي سندن تخلص آهي. ان کا اڳ پاڻ 'بيوس'، 'فراقي'، 'زمان شاه' ۽ 'طالب' تخلص سان شعاري ڪندا هئا. مگر 'طالب المولي' مٿين اهڙو ٺهڪي آيو جو اج به ڪيترن ماڻهن کي سندن اصل نالي جي ڄاڻ ٿي ڪانهي.

ادبي خدمتون:

1936ع ۾ پاڻ "انجمن علم و ادب" جو پايو وڌايون. جنهن جي سهاري هيٺ ڪيترين ئي ادبي ڪانفرنسون به ٿيون. ان ڪانپوءِ پاڻ هالن ۾ "الزمان پريس" قائم ڪيائون ۽ هفتيوار اخبار 'پاسبان' ۽ 'الزمان' ڪيترو وقت نڪتيون. 1950ع ۾ هالن مان سندن سرپرستيءَ ۾ ماهوار ادبي رسالو 'فردوس' جاري ٿيو جيڪو سنڌي ادب جو هڪ مجيل رسالو ثابت ٿيو. 1952ع ۾ سيتا شهر مان. ماهوار سنڌي رسالو 'طالب المولىٰ' مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ سان ماستر جمعي خان 'غريب' جي ادارت ۾ جاري ٿيو. 1956ع ۾ حيدرآباد مان مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ ۾ 'شاعر' نالي ماهوار رسالو پڌرو ٿيو. 1957ع ۾ پاڻ سنڌ جي شاعرن جي جماعت 'جميعت الشعراءِ' جا صدر چونڊيا ويا. 1954ع ۾ 'اداره روح ادب سنڌ' جو بنياد رکيائون. جنهن سهاري هيٺ فيبروري 1955ع ۾ هالن ۾ هڪ مخصوص انداز ۾ "راڳ جي ڪانفرنس" ٿي ۽ ماهوار رسالو 'روح ادب' جاري ٿيو.

نومبر 1955ع ۾ 'بزم طالب المولىٰ' جو بنياد پيو. جنهن جا پاڻ سرپرست ٿيا. 'بزم طالب المولىٰ' لاءِ پاڻ ڪڏهن به ڪنهن جي مالي مدد قبول نه ڪيائون. اُن وقت سڄي سنڌ ۾ بزم طالب المولىٰ تمام فعال نموني سان ڪم ڪيو ۽ ڪيترا سال ته هر مهيني ۾ هڪ طرحي مشاعرو منعقد ٿيندو هو ۽ هڪ ئي طرح تي بزم طالب المولىٰ جي سڀني شاخن ۾ هڪ ئي ڏينهن ۽ هڪ ئي ٽائيم تي مشاعرو ٿيندو هو. شاعرن جي انهن محفلن جو سلسلو سو به اهڙي منظم طريقي سان شايد اڳ ڪڏهن ٿيو هجي. جنوري 1956ع ۾ بزم طالب المولىٰ جي سهڪار سان خواجه محمد عيسيٰ 'مست' جي اهتمام سان 'لاڙ سنڌي ادبي ڪانفرنس' جو پايو پيو. جيڪا هر سال ٿيندي آئي. 1955ع ۾ پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر ٿيا ۽ ان ڪانپوءِ به پيرا چيئرمئن پڻ ٿيا.

مخدوم طالب المولىٰ جن جي تصنيف، تاليف ۽ ترجمو ٿيل ڪتابن جو ڪجهه وچور هن ريت آهي. (1) امام غزالي جا خط (ترجمو)، (2) اسلامي تصوف (تاليف)، (3) خودشناسي (ترجمو)، (4) شيطان، (5) بهارِ طالب، (6) رباعيات طالب، (7) يادِ رفتگان، (8) مثنوي عقل و عشق، (9) ڪشڪول، (10) سنڌ جو شڪار، (11) مصريءَ جون تڙون، (12) ڪوڙ (13) مضامين طالب، (14) ڪافي، (15) شانِ سروري، (16) چپر ۾ چڙيون، (17) ديوانِ طالب المولىٰ، (18) سماع العاشقين سرور الطالبين.

سندن ڪتاب 'ڪافي' دراصل هڪ تحقيقي ڪتاب آهي، جنهن ۾ پاڻ سنڌي ڪافيءَ متعلق تحقيق ڪئي اٿن. ان کان علاوه 'ديوان طالب المولىٰ' ۾ پاڻ سنڌي الف - ب ۾ ڪجهه حرفن جو واڌارو ڪري، انهن تي به طبع آزمائي ڪئي اٿن. جيڪو ڪارنامو منهنجي خيال ۾ ان کان اڳ سنڌ جي تاريخ ۾ ڪنهن به نه ڪيو آهي. مخدوم طالب المولىٰ موسيقيءَ جو هڪ ڄاڻو هو پاڻ باقاعدي موسيقيءَ جي تربيت ورتائون. سنگيت جي ميدان ۾ سندن خدمتون وسارڻ زيادتي ٿيندي. پاڻ هڪ نئين راڳڻي 'زماني توڙي'. تخليق ڪيائون ۽ ان کان علاوه راڳيندڙن ۽ موسيقارن جي سرپرستي به ڪندا رهندا هئا. ڪيترين ئي موسيقيءَ جون ڪانفرنسون ۽ مقابلا ڪرائي فنڪارن کي انعام ڏئي سندن همٿ افزائي ڪندا رهندا هئا. مصري فقير ۽ حسين بخش 'خادم' سندن درباري فنڪار هئا.

تعليمي خدمتون:

مخدوم خاندان جون تعليم جي ميدان ۾ خدمتون سنڌ ۾ ڪنهن کان ڳجهيون نه آهن. مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول هالا، سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب المولىٰ هاءِ اسڪول دادو ۽ کپري جي هاءِ اسڪول جي هاسٽل مخدوم صاحب جي تعيلمي خدمتن جو هميشه اعتراف ڪندا رهندا.

آخري اکر:

اسان جي ملڪ، قوم ۽ سماج جو مي مهاپرش ۽ محسن انسان هاڻ جيئن ته اسان ۾ ڪونهي، مهذب قومن هميشه پنهنجي عظيم شخصن کي سڃاتو آهي ۽ انهن سان پنهنجا پيوند پختا ڪيا آهن ۽ انهن جي جاري ڪيل

الطاف شيخ

سچاڻ سخنور مخدوم طالب المولىٰ

مخدوم صاحب جن کي ڏاڍو مس (Miss) ڪريان ٿو. تعليم توڙي نوڪريءَ دوران[1] ٻاهر رهيس. پر پنهنجي ڳوٺ هالا اچڻ تي مخدوم صاحب جن سان ضرور ملندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن اهو سوچي ته سندس طبيعت صحيح نٿي رهي، ڪين ڪيترائي ڪم آهن ۽ مصروف ٿا رهن، منهنجي وڃڻ ڪري، هنن جي آرام ۾ رخنو نه پوي، آءُ نه ويندو هوس ته ڏينهن ٻن بعد پاڻ ئي ماڻهو موڪلي مون کي گهرائيندا هئا ۽ منهنجي لکڻين ۽ نون ڇپيل ڪتابن بابت پڇندا هئا ۽ وڌيڪ لکڻ لاءِ تمام گهڻي همت افزائي ڪندا هئا. اهو سندن ادب لاءِ چاهه هو جو مون جهڙن جي عزت افزائي ڪئي ويندي هئي. ملائيشيا وڃڻ کان اڳ ۾ پاڻ مون کي ان پاسي جي ملڪن جي شاعريءَ تي ڪجهه لکڻ يا ترجمو ڪرڻ لاءِ صلاح ڏنائون. شاعري پڙهڻ يا سمجهڻ مون لاءِ ڏکيو سبجيڪٽ رهيو آهي. البت ملئي، ٿائي، سينگاپوري، انڊونيشي اديبن جا جيڪي افسانا پسند آيم ٿي، سي ترجمو ڪندو پئي ويس. اهڙي طرح ڪتاب "ماستر ،ريام جو بشڪاڪ وڃڻ" وجود ۾ آيو. 1987ع ۾ ملائيشيا کان موڪل تي ڳوٺ آيس ته اهو ڳوٺ "نيو فيلڊس پبليڪيشن" طرفان ڇپجي چڪو هو ۽ مخدوم صاحب جن کي پيش ڪندي چيم "شعر ته نه، پر افسانا ترجما ڪيا اٿم." پاڻ افسانن جا عنوان ڏسي مرڪندا رهيا.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب جن تي گهڻو ڪجهه لکي سگهجي ٿو پر هتي سيد مرتضيٰ شاهه ڏاڏاهيءَ جو مخدوم صاحب جي شخصيت بابت فقط هي جملو ورجائيندس ته "پاڻ نهايت ئي درگذر ڪرڻ وارا، صابر شاڪر مٺا سڀاجها، ماڪيءَ کان مٺي، ملنسار ۽ مهراڻ طبيعت جا مالڪ هئا." پاڻ سٺا ۽ مشهور شاعر ممتاز اديب ۽ بااصول سياستدان هئا. سياستدانن جي خبر نه اٿم. پر اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن تي ڏاڍو مهربان هئا. هالا ۾ ٿيندي هوندي ڪان شعر و شاعريءَ جون محفلون ڏٺيون نسين. پڻ بزم طالب المولىٰ سميت ڪيترين ئي ادبي انجمنن جي سرپرستي ڪيائون. ويتر مٺي ڳالهه اها آهي ته ادبي محفلن ۽ شعر و شاعريءَ سان لڳاءُ سندن فرزنده مخدوم امين فهيم ۽ سندن پوٽي مخدوم جميل الزمان ۾ پڻ تمام گهڻو آهي.

1952ع ڌاري مخدوم صاحب جن 1950ع ڌاري سياست ۾ ڀرو وٺڻ شروع ڪيو. سندن رهنمائي چاچي مخدوم غلام حيدر جن ڪئي. 1953ع جي چونڊن ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تي بنا مقابلي چونڊجي آيا. پاڻ ان بعد مغربي پاڪستان اسيمبلي جي چونڊ ۾ نه بيٺا. مارشل لا کان پوءِ نئين آئين جي چونڊن ۾ پاڻ مرڪزي اسيمبلي تي ميمبر چونڊجي آيا. بقول جي ايم سيد صاحب جي "مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن جي طبيعت جو اصل لاڙو ادب ۽ ثقافت طرف زياده رهيو پر مڪاني ضرورتن ۽ وقتي مصلحتن جي بنا تي سياست حصو وٺندا رهيا." پاڻ پهرين مسلم ليگ ۾ هئا. پر 1967ع کان ڀٽي صاحب جي قائم ڪيل پيپلز پارٽيءَ جا باني ميمبر ۽ سينيئر وائيس چيئرمين رهيا. پاڻ 1970ع ۽ 1977ع ۾ قومي اسيمبليءَ جا ميمبر منتخب ٿيا.

مخدم صاحب جن جا ڪيترن ئي موضوعن تي ڪتاب لکيل آهن. "مخدوم صاحب جي وفات کانپوءِ چاليهي جي موقعي تي فيبروري 1993ع ۾ مخدوم امين فهيم کي گادي نشين بڻايو ويو. اهڙي طرح مخدوم امين صاحب

---

[1] هتان ذاتي زندگي جو احوال ڪڍيو ويو آهي. (ا.ت.ج)

ارڙهون نمبر گادي نشين آهي. پاڻ سياست جي ميدان ۾ سدائين سرخرو رهيو آهي. اسيمبلي ميمبريون ۽ وزارتون ماڻيندو رهيو آهي. مخدوم امين فهيم صاحب پڻ اديب ۽ شاعر آهي. پڙهيل ڳڙهيل، سياستدان، اديب، شاعر ۽ سنڌ جي باعزت خاندان جو فرزند هجڻ ڪري، کين ڪيترن ئي ملڪي توڙي غير ملڪي اهم ۽ مشهور ماڻهن سان ملڻ جا موقعا مليا آهن. ايوب خان ۽ ذوالفقار علي ڀٽي کان وٺي شيخ اياز ۽ جميل الدين عاليءَ تائين، جي ايم سيد ۽ پير پاڳاري کان وٺي غلام محمد گرامي ۽ ابن انشا تائين، سنگاپور جي لي ڪئان يو ۽ مليشيا جي مهاتير کان ياسر عرفات تائين. پاڻ چاهي ته پنهنجي زندگيءَ جون يادگيريون قلمبند ڪري ادب جي وڏي خدمت ۽ عوام کي پڙهڻ لاءِ دلچسپ مواد ڏئي سگهي ٿو. ملائيشيا ۾ 1989ع ۾ ٿيندڙ ڪامن ويلٿ جي ليڊرن جي گڏجاڻيءَ ۾" سنڌن انگلينڊ جي راڻي ايلزبيٿ ۽ ملائيشيا جي بادشاهه ازلان شاهه سان گڏ تصوير ڪڍڻ وقت، مون کيس اهڙي صلاح ڏني هئي ۽ هينئر به منهنجي اها خواهش آهي ته هو پنهنجو ڪجهه وقت ان قسم جي ملاقاتن ۽ يادگيرين کي قلمبند ڪرڻ لاءِ ڪيڏي. ان حساب سان سندن فرزند ۽ مخدوم صاحب جو وڏو پوٽو جميل الزمان سياست سان گڏ چڱو وقت لکڻ پڙهڻ کي ڏئي رهيو آهي ۽ سندس هينئر ئي ڪجهه ڪتاب نثر ۽ نظم جا اچي چڪا آهن.

مخدوم طالب المولىٰ جي سياسي سماجي، علمي ۽ ادبي خدمتن جي مڃتا طور کين تمغهءِ پاڪستان 1990ع ڏاري، هلال امتياز ۽ 1991ع ڌاري حڪومت سنڌ طرفان شاهه عبداللطيف ايوارڊ پڻ ڏنو ويو. سنڌ جو سڄاڻ سخنور مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ 11 جنوري 1993ع تي ٿيهتر سالن جي ڄمار ۾، علم ادب جي مشعل کي روشن رکندي راهه رباني وٺي ويو. دعا آهي ته شال رب پاڪ کيس جنت الفردوس ۾ اعلىٰ مقام عطا فرمائي، آمين.

آديسي اٿي ويا، ٿيا وطنون ڏور

قائم جن سان ڪچهريون زنده هيون ضرور

اهي مرد نه مون ٿيندا پيدا ٿري چوي.

■

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

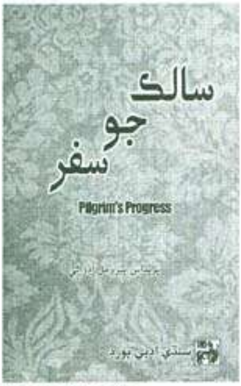

http://www.sindhiadabiboard.org/Catalogue/mehran/Book160/Book_page1.html

http://www.sindhiadabiboard.org/Catalogue/mehran/Book160/Book_page23.html

امر منظور (هالا)

مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

انسان دوست ۽ ادب دوست

ڪائنات جو ڪاروان روان دوان آهي. سج پنهنجي مقرر وقت تي طلوع ۽ غروب ٿئي ٿو چنڊ پنهنجي مقرر وقت تي جڳ کي جڳمڳائي ٿو صبح، شام ۽ رات جو ڦيرو جاري آهي. سيارو ۽ اونهارو پنهنجي مقرر وقتن تي هن جڳ کي ٿڌو ڪري ۽ گرمائي رهيا آهن. مگر هي سڀ قدرت ڪارساز جا ڪم آهن. جيڪا دنيا ۾ ٿيندڙ شور ۽ غل کان بي پرواهه آهي. ان کي نه ڪنهن جي عروج ۽ زوال سان، نه ظالم ۽ مظلوم سان، نه چڱي ٻُري سان، نه روشن ڪلڻ سان ۽ نه ترقيءَ تباهيءَ سان ڪا دلچسپي يا واسطو آهي. روزانو سوين ماڻهو هن فاني دنيا مان لڏيو ابدي دنيا ڏانهن آباد ٿيندا وڃن. موت برحق آهي. جو ڄمڻو گهڙيو آهي، اهو ضرور پڄڻو آهي. پر ڪي ڪي موت اهڙا هوندا آهن جيڪي تاريخ ساز هوندا آهن. جن جي موت تي سڄو ڏيهه رت جا ڳوڙها ڳاڙيندو آهي. ڪن انسانن جو موت ڪين هميشه تاريخ ۾ امر ڪري ڇڏيندو آهي نه ڪي انسان وري جيئري ئي امر هوندا آهن. اهڙن ئي امر انسانن مان مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ؒ به هڪ هو.

اِها هڪ حقيقت آهي ته خالق ڪائنات انسان کي ماديت ۽ روحانيت جي آميزش مان تخليق ڪيو آهي ۽ انهن ٻنهي قوتن مان جيڪا به ان جي وجود تي غالب اچي ٿي، اهائي ان جي ذات جي سڃاڻپ بڻجي وڃي ٿي. روحانيت جو غلبو جوهر ايمانيءَ ۾ نکار پيدا ڪري ٿو ۽ انسان جي درجن کي بُلند ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿو جڏهن ته ماديت ان کي پنهنجيِ غار ۾ ڌڪي ڇڏي ٿي. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ به اهڙو ئي شخص هو جنهن جي پوري زندگيءَ تي روحانيت غالب رهي، جيڪا موروثي هئي.

هن هَوس ۽ انڌ جي دؤر ۾ ماڻهوءَ جي ڪردار جي پرک مختلف زاوين ۽ معيارن کان ٿئي ٿي. ماڻهو هوندي ته پنهنجي اندر ۾ فرعونيت جا سمورا جراثيم پالي ٿو. سندس خواهشن جي ڪئنواس تي سموري ڪائنات چٽيل آهي. سندس پاڻ وٽائڻ، حڪمراني ڪرڻ ۽ برتر ڄاڻائڻ جي وحشي ارادن جي پورائيءَ جي زد ۾ سموري انسان ذات هجي ٿي. پر پوءِ جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي دل ۾ پاڻ جهڙن ٻين انسانن لاءِ درد محسوس ڪري ٿو جڏهن ٻين انسانن جي لڙڪن کي اگهڻ لاءِ وک وڌائي ٿو جڏهن زندگيءَ جي رڻ ۾ ٿُوهر بجاءِ ڪو گهاٽو ٻڙ بڻجي ٿو. جڏهن ڪو ماڻهو لکين چاهيندڙن، سر ساهه گهوريندڙ مُريدن ۽ پنهنجن هوندي به نيستيءَ جا نعرا هڻي مرشد ۽ مريد جي وچ وارا سمورا سنڌا مٽائي، هر ماڻهوءَ تي پنهنجائپ جي ورکا ڪري ٿو ته پوءِ پڪ اهو سنڌ ڇاڻو ۽ هالا واسين جي هينئين جو هار مخدومِ طالب المولىٰ ئي ٿي سگهي ٿو. اقراري آهن ته:

سڳا ڏاڳا ليڙا، چنڊا ۽ چوڪارا،
اهي جڻ نه آهن ڪلي نانگ ڪارا،
ڪيم ڳالهه والله بلڪل بصيري،
اسان لاءِ ڪافي فضيلت فقيري،
ڪنهين ڪم نه آئي، هي مخدومي پيري!

اسان جي سماج ۾ ڏاها، دانشور فلسفي، عالم ۽ مفڪر سچائيءَ جون مشعلون هوندا آهن. جيڪي ماڻهن جي اونداهين راهن تي هلڻ دوران رهنمائي ڪندا آهن. هُو ذهنن ۽ دلين ۾ ڦهليل زهرن جو ترياق هوندا آهن. هو پنهنجي لکڻن ۾ ماڻهن جي سُک، آجپي ۽ خوشين جا سنيها ڏيندا آهن. هوُ ماڻهن کي اُهي خواب ڏيکاريندا آهن. جن جي ساپيائڻ لاءِ ماڻهو سوين سالن تائين جوڙڻيون جوٽيندا ۽ ايندڙ نسلن جي سُک لاءِ پنهنجو سر ساهه گهوري ڇڏيندا آهن. اهڙا خواب ڏيکاريندڙ زهرن جو اهڙو ترياق، سُک ۽ خوشيءَ جا سنيها ڏيندڙ ۽ ماڻهن، سماج ۽ قوم جي راهن تي اُڀن ڪانڊن ۽ زهريلن ڪنڊن کي هٽائيندڙ ڪو مسيحا رهيو آهي ته بيءَ پڪ اهو مخدوم طالب المولٰي ئي آهي. اهڙن ماڻهن لاءِ ئي لطيف سائينؒ چيو آهي ته:

محبت پاڻي من ۾، رنڍا روڙيا جن،
تن جو صرافن، اڻ توريو ئي اگهائيو.

مخدوم طالب المولٰي هڪ ئي وقت سوين خوبين جو مالڪ هو. هڪ ئي وقت اديب ۽ عالم، مبلغ ۽ مؤرخ، محقق ۽ مفڪر دانشور ۽ مقرر شاعر ۽ نقاد، فلسفي ۽ تاريخدان، اسلامي تصوف جو ماهر ۽ روحاني پيشوا هو.

مخدوم صاحب کي علم ۽ عرفان سان اهڙو شوق هو جو ننڍپڻ کان ئي شاعري شروع ڪري ڏنائين. جيڪا مخدوم صاحب جي موروثي صفات جي آئينه دار هئي. مخدوم صاحب جي زبان ۾ مهراڻ جي مٺاس سان گڏوگڏ شگفته بياني، خيالات ۽ فڪر جي تازگي ۽ قادرالڪلامي پوري آب و تاب سان موجود هئي. سندن شاعريءَ جي باري ۾ ڪنهن نقاد چيو آهي ته:

"شاعري سندن فڪر ۽ فن، ذوق جماليات ۽ روحاني واردات مان اٿين وهڪرا ڪري نڪتي آهي، جيئن پهاڙن مان ڌارا"

مخدوم صاحب جا هونئن ته لکين مريد سر ساهه گهوريندڙ هئا، پر سندن شاعريءَ جا مداح به پنهنجو مٽ پاڻ هئا. هڪ دفعي جميعت الشعراءِ سنڌ طرفان لاڙڪاڻي ۾ مشاعرو هو. مردن سان گڏ عورتن جو به هڪ وڏو انگ پنڊال ۾ موجود هو. مخدوم صاحب ڪنهن مجبوريءَ جي ڪري منتظمين کي ڪيس جلد گهرائڻ لاءِ چيو. مخدوم صاحب شعر پڙهڻ شروع ڪيو ته خاموشي ٿي وئي ۽ جيئن ئي پنهنجو شعر ختم ڪيائون ته پنڊال ۾ موجود سڀ حاضرين ۽ ناظرين به روانا ٿيڻ لڳا. اجا ڪافي وڏا شاعر ۽ مهمان خصوصي ويٺا هئا. پر ماڻهن جي پنڊال خالي ڪرڻ ڪري منتظمين کي مجبوراً پروگرام ختم ڪرڻو پيو. انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب جي شاعريءَ جا مداح مخدوم صاحب کي ئي ٻڌڻ لاءِ آيا هئا.

مخدوم صاحب ادب دوست هئا ۽ هميشه نوجوان اديبن جي رهنمائي ۽ حوصله افزائي ڪندا رهندا هئا. سندن چوڻ هو ته اگراج جي نوجوانن ۽ خاص ڪري نوجوان اديبن جي رهنمائي ۽ حوصله افزائي نه ڪبي ته هو پيا خراب ڪم ڪرڻ، هٿيار کڻڻ ۽ چوري ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا.

مخدوم صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو اگر آءٌ ذڪر ڪرڻ لڳان ته ان تي ڪيترا ڪالم لکجي پوندا، پر مختصراً اهو ته پاڻ علم ۽ ادب جي فروغ لاءِ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ هفتيوار ۽ ماهوار اخبارون ۽ رسالا شايع ڪرايائون. ڪيترائي ورهيه سندن خرچ تي ادبي محفلون ۽ مشاعرا ٿيندا هئا. ڪيترين ئي ادبي ۽ سماجي تنظيمون سندن مالي ۽ اخلاقي مدد تي هلنديون هيون. راڳ ڪانفرنس، مزاحيه ڪانفرنس، سگهڙ ڪانفرنس ۽ ڪيترين ئي

ادبي ڪانفرنسون سندن مالي ۽ اخلاقي تعاون سان سندن صدارت ۾ ٿيون. سنڌي ادبي بورڊ جي ترقي مخدوم صاحب جي ٿي مرهون منت آهي. ٻين ڪيترن ئي سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادبي ادارن جو حال اسان جي سامهون آهي. سنڌي ادبي بورڊ سرڪاري هئڻ جي باوجود مخدوم صاحب اُن اداري کي گلشن بڻائي ڇڏيو. مخدوم صاحب جي اڳواڻيءِ ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪيترائي ناياب ڪتاب شايع ٿيا.

مخدوم صاحب سترهن کان وڌيڪ ڪتابن جو مصنف آهي. پاڪستان سرڪار کيس سندن علمي ۽ ادبي ۽ سماجي خدمتن جو قدر ڪندي 'تمغهءِ پاڪستان' جو اعزاز ڏنو.

مخدوم صاحب سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي. بزمِ طالب المولىٰ سنڌ طرفان 15 اپريل 1988ع تي هڪ عظيم الشان ادبي ڪانفرنس ۾ مخدوم صاحب تقرير ڪندي چيو هو ته: 'جنهن معاشري ۾ احساس محروميءَ جا ڪارڻ وڌيل هوندا، اتي ٻوليءَ کي هر وقت خطرو پيدا ٿي سگهي ٿو انڪري اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي بقا ۽ تحفظ لاءِ سڀ ڪجهه ڪرڻو آهي ۽ ٻوليءَ منهن نه موڙڻو آهي.'

مخدوم طالب المولىٰ پنهنجي وڏي فرزند ۽ درگاهه حضرت مخدوم نوح جي موجوده گادي نشين قبلہ مخدوم امين فهيم جي شاديءَ جي موقعي تي جيڪا ڪافي ڳائي، اُن جو هڪ بند هيءُ آهي:

هادي حفظ ۾ رکج امين کيا
منهنجي پياري ماه جبين کي
عالم جا آڌار- سائين سڀ جا سهارا!

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ مخدوم صاحب لاءِ فرمايو ته "مخدوم صاحب جن جي انسان دوستي، سنڌس سيني درجن کان بلند آهي." اڄ جتي دنيا ۾ ماڻهن هٽلر ۽ اسٽالن جهڙن ڏاڍ ۽ ڏمر جي ديوتائن جون مورتيون پنهنجي من مندر مان ڪڍي پورا پورا ڪري تاريخ ۽ وقت جي اروڙيءَ تي اُڇلي ڇڏيون آهن، اتي اڄ ماڻهن جي ذهنن جي گهٽين ۾ ڪي تصوراتي مجسما آهن ته اهي فقط ۽ فقط محبت جي متوالن جا آهن. اهڙن ئي انسانيت، محبت ۽ امن جي متوالن مان مخدوم طالب المولىٰ هڪ هو:

چرين کي چريو چئي، خلق نه ڪلائين،
متان حقيقت پاڻهنجي، ٿو ٻين ٻڌائين،
سمجهه وارن جي سامهون، متان سنئون سڏائين
طالب المولىٰ ڏيان سان، سوچج سدائين،
ڪڏهن پنهنجي پاڻ کي، متان ٻڏائين،
سمجهه رکج سائين! ڪنهن کي خبر نه ڪنهن جي.

سندن غزل جو رنگ به ايڏو ئي اثر انگيز ۽ پاڪيزه هوندو.

سرفراز راڄڙ

دنيا ۾ هڪڙو ئي ٿيو طالب الموليٰ

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي گهڻ رخي شخصيت تي لکندي اهو ضرور محسوس پيو ٿئي ته شايد اهڙو ڪجهه نه لکي سگهان، جيڏي همه گير سندن شخصيت هئي، قرب محبتون ۽ شفقتون سندن وڙ هو. امير، فقير، تونگر ۽ مسڪين سان هڪجهڙو ورتاءُ سندن شيوو هو. نه ڪنهن حاڪم جي پرواهه ڪيائون ۽ نه ڪنهن مسڪين جي دل ڏکويائون، سنڌ ڌرتيءَ تي جيڪي املهه ماڻڪ پيدا ٿيا، تن ۾ طالب الموليٰ سائين پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندن والد مخدوم غلام محمد عرف گل سائينءَ کي پاڻ اڪيلو نرينو اولاد هئا ۽ سندن تعليم ۽ تربيت تي نهايت گهڻي توجهه ۽ پيار ڏنو ويو. گل سائينءَ جي وفات کانپوءِ سندن سموري تربيت ۽ خيال سندن چاچي مخدوم غلام حيدر رکيو. اهي پاڻ وقت جا وڏا عالم ٿي گذريا آهن ۽ انهيءَ وقت جي سياست، خاص طرح سنڌ جي سياست ۾ سندن وڏو ڪردار رهيو هو. قائداعظم جي وفات کانپوءِ ملڪي حالتن ۾ جيڪو وڏو خلا پيدا ٿيو هو ۽ پوءِ جيڪا سياسي پيچ ڌاهه ايوب خان جي مارشل لا

تائين رهي، تنهن جي وچ ۾ شروع وارا ڏينهن، جڏهن چوڌري محمد علي گورنر جنرل هو، تڏهن خاص طور سنڌ جون حالتون نهايت عجيب رخ اختيار ڪري ويون هيون ۽ تنهن ۾ مخدوم غلام حيدر وٽ هالا ۾ سڀ سياسي ڌريون صلاح مشوري لاءِ اينديون رهيون، جن ۾ ميران محمد شاهه، پير الاهي بخش، شڪارپور جا سومرا ۽ نواب شاهه جا جتوئي خاص طرح نهايت قريبي تعلق ۾ هئا ۽ مخدوم غلام حيدر هر وڏ وزارت ۽ جوڙجڪ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. خاص طرح سندن درگاهه سان وابسته پير الاهي بخش جي وزير تعليم ٿيڻ سان سنڌ ۾ جيڪي تعليمي سڌارا آيا، تن ۾ مخدوم غلام حيدر جو وڏو هٿ هو ۽ پاڻ به تعليم سان جيڪا دلچسپي رکيائون، ان جو مثال هالا جون علمي درسگاهون آهن، جن کي پوءِ مخدوم طالب المولیٰ جن سنڀاليو ۽ وڌايو ويجهايو. پنهنجي چاچي جون علمي سرگرميون کين به اهڙي ذوق ڏي وٺي ويون ۽ طالب المولیٰ جتي هالا ۽ آسپاس جا اسڪول ۽ ڪاليج سنڀاليا، اتي به پير اڳيان اچي دادوءَ ۾ طالب المولیٰ هاءِ اسڪول قائم ڪيائون ۽ ڪپري ۾ غريب ۽ مسڪين شاگردن لاءِ طالب المولیٰ هاسٽل به تعمير ڪرايائون. ڪافي عرصي تائين غريب شاگردن کي اسڪول جون فيون ۽ هاسٽل ۾ رهڻ دوران خرچ ملندو رهيو.

مخدوم صاحب جون ادبي سرگرميون به عروج تي رهيون، ادبي ڪانفرنسون ۽ مشاعرا منعقد ڪري سنڌ جي اهل علم و ادب سان محبتون ونڊيندا رهيا. سنڌ جي

شاعرن اديبن سان سندن رهاڻين اهڙو رنگ لاتو، جو پاڻ جمعيت الشعراءِ جو بنياد وڌائون، جنهن سنڌ جي ادبي حلقن ۾ ادبي هلچل مچائي ڇڏي ۽ سڄيءَ سنڌ ۾ مشاعرن ۽ ادبي محفلن جو هڪڙو رنگ ڄمي ويو. ان سان گڏ پاڻ بزم طالب الموليٰ به قائم ڪيائون ۽ ان جون سنڌ جي ڪافي شهرن ۾ شاخون قائم ٿيون. سنڌي ۾ ”الزمان“ نالي سان اخبار به ڪڍيائون ۽ پڻ ادبي رسالن جي سرپرستي ڪيائون، جن ۾ ”فردوس ماهنامه“ ۽ ”شاعر“ هئا، جيڪي باقاعدگيءَ سان هالا مان شايع ٿيندا هئا. جنهن سان سنڌ ۾ تنهن وقت ۾ هڪڙو ادبي ۽ علمي انقلاب اچي ويو هو.

هڪ ڳالهه جيڪا ڪرڻ جهڙي به ڪانهي، پر ڪري ٿو وڃان ته پاڻ هڪڙي لسٽ ترتيب ڏني هئائون. جنهن ۾ سنڌ جي اهڙن شاعرن ۽ اديبن جا نالا شامل هئا، جيڪي مفلسيءَ ۾ گذاريندا هئا. تن جو ماهوار وظيفو مقرر هوندو هو. جيڪو ڪين هر مهيني مني آرڊر ذريعي موڪليو ويندو هو، جنهن جي خبر ڪين ۽ سندن هڪڙي ملازم کي هوندي هئي. اها ڳالهه مون کي پرواني پٺيءَ ٻڌائي.

راڳ رنگ سان سندن شوق عشق جي حد تائين هو ۽ پاڻ شاعريءَ سان گڏ راڳ ٻڌندا به هئا ته ڳائيندا به هئا. اهڙي تربيت پاڻ گواليار خاندان جي گويي استاد ٻيبي خان کان ورتي هئائون ۽ پوءِ راڳداريءَ جو عشق انهيءَ حد تائين وڌيو، جو پاڻ هڪ راڳڻي ”زمان جي ٿوڙي“ ايجاد

ڪيائون، جو اڄ به راڳي ۽ گويا اها راڳڻي ڳائين ٿا. سنڌ جا مشهور فنڪار استاد منظور علي خان، حسين بخش خادم، مصري فقير، ڦوٺو زرداري ۽ فقير امير بخش سندن قرب ۽ محبت جا اسير هئا ۽ سندن حاضريءَ ۾ عمر جو وڏو عرصو گذاري ويا. صبح کان شام تائين عام ماڻهن سان سندن هڪ وڏو تعلق رهيو. صبح جو 9 وڳي عام ماڻهن سان ملاقاتن ۾ غريب غربو امير فقير. هر ڪو ملي ويندو هو ۽ هر مسئلو بنا ڪنهن دير جي حل به ٿي ويندو هو. ڪي اهڙا به فيصلا ايندا هئا، جن ۾ پاڻ پنهي ڌرين کي پاڻ وٽ ويهاري ڳالهيون ٻڌندا هئا ۽ فيصلو ڏئي ڌرين کي کير کنڊ ڪري ڇڏيندا هئا.

سروري جماعت جي روحاني پيشوائي هڪ وڏو منصب هو ۽ پاڻ 9 لکي گودڙيءَ (نو لک مريدن) جي هوندي هر ڪنهن سان ملڻ وقت وڏي قرب سان پيش ايندا هئا ۽ هر ايندڙ اهو محسوس ڪندو هو ته طالب المولىٰ سائين مون کان وڌيڪ ٻي ڪنهن کي به نٿو پيار ڪري. صبح کان شام تائين فون به پيا ڪندا هئا، چاهي ڪنهن غريب لاءِ چيف منسٽر سان ڳالهائڻو هجي يا گورنر سان، انهيءَ کي اهو چوندا هئا ته هن غريب جو ڪم ڪري مون تي قرب ڪندا.

ون يونٽ جي خلاف جڏهن سنڌ ۾ باهه ٻري ۽ سنڌ جا نوجوان شاگرد، اديب، شاعر ۽ عوام جڏهن ايوب شاهيءَ خلاف اٿي پيو ۽ هتي مسرور حسن جهڙي بيور ڪريٽ پنهنجي هٺ ڌرمي برقرار رکي. تڏهن مخدوم صاحب ان

لاءِ پنهنجي بنگلي **A-3** ڪئنٽونمينٽ تي هڪ وڏي ڪانفرنس ڪئي، جنهن ۾ سائين جي ايم سيد به شريڪ ٿيو هو. تنهن ڪانفرنس ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ نئون روح ڦوڪيو ۽ ان سان گڏ ايوب خان کي به ناراضگي ٿي، پر پاڻ بي پرواهه ٿي اجرڪ جو پٽڪو پائي سنڌ جي دوري تي نڪري پيا. انهيءَ دوري ۾ آءٌ به ساڻن گڏ هوس. مون سچو مشاهدو ڪيو هو، جو پاڻ هر هنڌ تقريرن ۾ ون يونٽ جي خلاف ڀرپور نموني ڳالهايائون. جڏهن ون يونٽ ختم ٿيو ته پاڻ تمام وڏي خوشيءَ جو اظهار ڪندي هر ملاقاتيءَ کي مبارڪون ڏنائون. ذوالفقار علي ڀُٽي جڏهن پيپلز پارٽيءَ جو بنياد وڌو ته پاڻ سنڌ مان پهرين پيپلز پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيندڙ اڳواڻن ۾ شامل هئا ۽ ڀٽي صاحب سان هر قدم تي ساٿ ڏئي پارٽيءَ کي سنڌ ۾ ڀرپور نموني جهر جهنگ شهر ۽ واهڻ گڏ هلي عروج تي پهچائڻ ۾ سندن وفائون شامل حال رهيون ۽ هالا ڪانفرنس جو ٿي ڏينهن انعقاد تمام وڏي ڳالهه هئي. جنهن ۾ سڄي ملڪ جا هڪ هزار ليڊر شامل هئا، جن جي رهائش جو انتظام معمولي ڳالهه ڪا نه هئي، پر اهو جنهن نموني ڪري ويا، اهو لاجواب هو. انهيءَ ڪانفرنس ۾ اهو طئي ڪرڻو هو ته جنرل يحيٰ جي طرفان اعلانيل اليڪشن ۾ حصو وٺجي يا نه؟ آخر ۾ اهو طئي ٿيو ته اليڪشن ۾ حصو وٺجي، ڇو ته جنرل کي پنهنجي ڪرڻ ڪانه ڏبي ۽ عوام کي حق تڏهن ملندا، جڏهن پارليامينٽ ۾ پيپلز پارٽي جو وجود هوندو ۽ ائين پيپلز پارٽيءَ ڀرپور حصو ورتو ۽ اولهه پاڪستان (تڏهوڪي) ۾ ڀرپور نموني کٽيو.

مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، شهيد قائد جي شهادت کانپوءِ ضياءَ شاهي سان مهاڏو اٽڪايو ۽ ايم. آر. ڊي جي تحريڪ ۾ جيڪو سندن ڪردار هو، اهو تاريخ جو هڪ حصو آهي: ڇاڪاڻ ته هالا انهيءَ تحريڪ جو آخر تائين محور رهيو ۽ مارشل لا اختيارين جو سڄو زور تحريڪ جي خلاف ۽ هالا تي رهيو. پر پاڻ هر ورڪر جو خيال ڪيائون ۽ هر ممڪن مدد ڪري ٻ ٻ ورڪرن جو ته خيال رکيائون، پر سندن پوين کي به هر امداد پهچائڻ جو انتظام ڪيائون. انهيءَ کانپوءِ بينظير ڀٽو سان سندن ساٿ به ڀرپور رهيو ۽ بيمار هئڻ باوجود پارٽي لاءِ هر ممڪن وفائون ۽، محبتون ۽ جدوجهد جون هدايتون ڏيندا هئا ۽ اهڙي طرح طالب الموليٰ سائينءَ جون پارٽيءَ لاءِ ڏنل قربانيون، محنتون، وفائون ۽ جدوجهد هڪ وڏي تاريخ آهي.

مخدوم طالب الموليٰ جنهن جذبي ۽ سنڌ جي سڄڻ جي حيثيت سان پنهنجو ڪردار ادا ڪيو هو، سو سنڌ واسي ڪڏهن به وساري نه سگهندا ۽ اهي قربتن ۽ محبتن جا نقش سنڌ جي هر ماڻهوءَ جي دل تي چٽيل آهن. اڄ سندن ورسيءَ جي موقعي تي هالا ۾ ادبي ڪانفرنس ۾ کين خراج عقيدت پيش ڪرڻ لاءِ اديب شاعر ۽ سياستدان شريڪ آهن ۽ اڄ به سندن هي شعر هر ننڍي وڏي جي زبان تي آهي ته:

اگر جي خذمت جي ڪرڻ جي ناهي طاقت الموليٰ،

ته پوءِ مخدومي دنيا ۾ ڪو وڏو منصب ته ڪونهي ڪو.

تاثر

منير هالائي

ڪو ڪو ماڻهو، موتيءَ داڻو

ملڪ، قومون ۽ سماج پنهنجي عظيم انسانن سان سجاتا ويندا آهن. اهي انسان جيسين زنده هوندا آهن. تيسين پنهنجي ملڪ، قوم ۽ سماج جا امين ۽ رکوالا هوندا آهن ۽ پنهنجي زندگيءَ کان پوءِ قوم جي سڃاڻپ ۽ عظمت جو اهڃاڻ هوندا آهن. اهڙا ماڻهو روز روز پيدا ڪونه ٿيندا آهن ۽ جڏهن پيدا ٿيندا آهن ته پنهنجي طبعي زندگيءَ کانپوءِ صدين تائين ياد ڪيا ويندا آهن. قومن جي اهڙن عظيم انسانن ۾ سماج سڌارڪ، شاعر، اديب، فنڪار، روحاني پيشوا، صوفي ۽ بزرگ هستيون شامل هونديون آهن. اسان جي سنڌ جو اهڙو ئي هڪ عظيم انسان مخدوم طالب المولىٰ 11، جنوري 1993ع تي اسان کان جدا ٿي ويو. مخدوم طالب المولىٰ مٿين سڀني ڪردارن ۽ اعليٰ وصفن جو مالڪ هو. پنهنجي ليکي مخدوم صاحب سنڌ جي هڪ تمام وڏي روحاني گاديءَ جو سجاده نشين ٿي گذريو آهي. اسان جي پياري سنڌ صوفي بزرگن جي ڌرتي آهي. شاهه، سچل، سامي، بلاول ۽ شاهه عنايت جهڙا عظيم ۽ لافاني انسان نما پيامبر هن ڌرتيءَ ئي جنم ڏنا آهن. اوائلي دؤر جي هنن بزرگن ۽ روحاني پيشوائن جي پوري زندگي انسانيت، ڀلائيءَ ۽ بقا لاءِ وقف هئي. ايتري قدر جو ڪن پنهنجي جان جو نذرانو پيش ڪيو ته ڪي ڦاهيءَ تي چاڙهيا ويا. ليڪن بعد ۾ بزرگيءَ ۽ پيري مريديءَ جا معيار ۽ ماپا بلڪل بدلجي ويا. سنڌ ۾ روايتي پير ته هتان جي عوام لاءِ عذاب بڻيو رهيو آهي.

مون کي ياد آهي ته هڪ ڀيري 'بزم طالب المولىٰ' جي مرڪزي گڏجاڻيءَ ۾ (جنهن جي صدارت مخدوم طالب المولىٰ پاڻ ڪئي هئي) تقرير ڪندي مون چيو هو ته "سنڌ ۾ روايتي پير هميشه غير تعميري سرگرمين جو سرواڻ رهيو آهي. پر مخدوم صاحب ان جي مقابلي ۾ جڳ کان جدا آهي. پاڻ هڪ اعليٰ انسان آهن. ڪين ڪائي ڪرامت جي دعوي ته ڪانهي، پر پنهنجي بلند اخلاق جي سونهن سڀبان ماڻهن جي مَنَ کي موهي ڇڏيو اٿن ۽ پنهنجي عظيم بزرگن جي وقار تي حرف اچڻ نه ڏنو اٿن. دوست ته دوست، پر سندن دشمن ۽ مخالف به ان ڳالهه جو کليءَ دل سان اعتراف ڪندا رهندا آهن ته الله سائين جيڪا شرافت ۽ سهپ مخدوم صاحب جن کي ڏني آهي، ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. ڪنهن انسان کي ڪا سگهه ڪانهي، مجبور ۽ مسڪين هجي، تنهن ۾ سهپ جو مادو آهي ته اهو سندس ڪمزوريءَ ۽ مجبوري ڪري به ٿي سگهي ٿو پر جيڪڏهن قسمت ڪنهن انسان کي نوازيو آهي، اوچي منصب تي ويهاريو اٿس، عوام ۾ سندس مڃتا به هجي، مالي لحاظ کان خوشحال به هجي ۽ هر لحاظ کان خودمختيار به هجي ۽ پوءِ منجهس برداشت، صبر، سهپ جو مادو هجي ته اها سندس عظمت ۽ تهذيب جو اهڃاڻ آهي.

جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو معاملو اخبارن ۾ تمام گهڻو اچڻ لڳو مسئلو ڇا به هو پر مخدوم صاحب جي وات مان هڪ به گٿو لفظ نه آيو نه ته جنهن منصب جي مخدوم صاحب جن جي شخصيت هئي، ان لاءِ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرميني وڏي ڳالهه نه آهي. ڀلا جنهن جي صلاح سان وفاقي ۽ صوبائي وزارتون ٺهيون هجن، ان لاءِ هيءَ ڪهڙي ڳالهه آهي؟ ان کان اڳ به ڪنهن زماني ۾ بورڊ کي حيدرآباد شهر ۾ آفيس لاءِ جاءِ گهربي هئي. مخدوم صاحب سول لائنس وارو بنگلو بورڊ کي وڪڻي ڏنو سو به جنهن قيمت ۾ پاڻ چار سال اڳ خريد ڪيو هئائون. ان قيمت ۾. اڄتي هلي سندن مخالفن انهيءَ ڳالهه تي اعتراض واريو ته پاڻ ماٺ ميٺ ۾ بورڊ کي پئسا موٽائي ڏنائون ۽ گهر واپس ورتائون. پنهنجن مخالفن کي ڪڏهن زبان سان برو ڀلو نه چيائون. سياست ۾ مختلف قسمن جي بيان بازي اڄڪلهه عام آهي. ليڪن مخدوم صاحب جن جو اڄ تائين ڪوبه اهڙو بيان نه آيو هوندو جو ڪنهن جي دل آزاري

ٿي هجي. مخدوم صاحب عام محفل ۾ بہ لفظ اهڙا توري تڪي ڳالهائيندو هو. جو ٻڌڻ وارو اچرج ۾ پئجي ويندو هو. اهڙو تهذيب يافتہ سلڇڻو ۽ نفيس ماڻهو هن صديءَ ۾ مشڪل پيدا ٿيو هوندو.

سوانح حيات:

مخدوم طالب المولىٰ جن جو پورو نالو محمد زمان هو. سندن والد جو نالو مخدوم غلام محمد هو. پاڻ سنڌ جي مشهور روحاني گاديءَ سرور نوح جا سورهان گادي نشين هئا. سندن خاندان مان مخدوم فخرالدين صغير پهريون بزرگ هو جنهن چوڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري سنڌ جي قديم شهر 'هالا ڪنڊي' (جو هاڻ" 'هالا پراڻا' سڏجي ٿو) ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ان ساڳئي زماني ۾ متعلوي سادات جي جد اعليٰ سيد حيدرشاه بن سيد مير علي شاه پڻ هرات کان اچي هالن پراڻن ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. جنهن جي اولاد مان شاعرن جو سرتاج شاه عبداللطيف ڀٽائي آهي.

مخدوم فخرالدين صغير، مخدوم نوح جي ڏاڏي مخدوم اسحاق جو ڏاڏو هو. پاڻ خليفہ اول حضرت ابوبڪر صديق رضہ جن جي اولاد مان آهن. انڪري صديقي پڻ سڏجن ٿا. مخدوم نوح جي معتقدن جو تعداد ان زماني ۾ نو لک چيو ويندو هو انڪري 'نولکي گوڏڙي' پڻ سڏجي. حضرت مخدوم نوح جي سجاده نشينن جا نالا هن ريت آهن.

(1) مخدوم امين محمد (پهريون) ولد مخدوم نوح — وفات (1640) — پيدائش (1545)

(2) مخدوم ابوالخير ابو محمد ولد مخدوم امين محمد (پهريون) — وفات (1606) — پيدائش (1572)

(3) مخدوم عبدالخالق ولد مخدوم ابوالخير — وفا ت (1670) — پيدائش (1621)

(4) مخدوم محمد زمان (پهريون) ولد مخدوم عبدالخالق — وفات (1705) — پيدائش (1645)

(5) مخدوم مير محمد (پهريون) ولد ميان مٺن ولد ميان مير محمد ولد مخدوم ابوالخير — وفات (1736) — پيدائش (1687)

(6) مخدوم محمد زمان (ٻيو) ولد مخدوم مير محمد (پهريون) — وفات (1770) — پيدائش (1707)

(7) مخدوم مير محمد (ٻيو) ولد مخدوم محمد زمان (ٻيو) — وفات (1788) — پيدائش (1766)

(8) مخدوم محمد زمان (ٽيون) ولد مخدوم مير محمد (ٻيو) — وفات (1807) — پيدائش (1766)

(9) مخدوم مير محمد ٽيون ولد مخدوم محمد زمان (ٽيون) — وفات (-) — پيدائش (-)

(10) مخدوم امين محمد (ٻيو) ولد ميان پنيلڏو ولد ميان مٺن ولد مخدوم محمد زمان (ٻيو) — وفات (1837) — پيدائش (1791)

(11) مخدوم محمد زمان (چوٿون) ولد مخدوم امين محمد (ٻيو) — وفات (1852) — پيدائش (1838)

(12) مخدوم امين محمد (ٽيون) ولد مخدوم محمد زمان (چوٿون) — وفات (1886) — پيدائش (1838)

(13) مخدوم محمد زمان (پنجون) ولد مخدوم امين محمد (ٽيون) — وفات (1913) — پيدائش (1861)

(14) مخدوم ظهيرالدين ولد مخدوم امين محمد (ٽيون) — وفات (1927) — پيدائش (1836)

(15) مخدوم غلام محمد ولد مخدوم ظهيرالدين — وفات (1944) — پيدائش (1886)

(16) مخدوم محمد زمان (ڇهون) ولد مخدوم غلام محمد — وفات (1993) — پيدائش (1919)

(17) مخدوم امين محمد 'فهيم' ولد مخدوم محمد زمان (موجوده)

مخدوم طالب المولىٰ جن جي جنم تاريخ 16 سيپٽمبر 1919ع مطابق 9 محرم 1338هہ آهي. سندن اصل نالو محمد زمان آهي. طالب المولىٰ سندن تخلص آهي. ان کا اڳ پاڻ 'بيوس'، 'فراقي'، 'زمان شاه' ۽ 'طالب' تخلص سان شعر ڪندا هئا. مگر 'طالب المولىٰ' مٿين اهڙو ٺهڪي آيو جو اڄ بہ ڪيترن ماڻهن کي سندن اصل نالي جي ڄاڻ ٿي ڪانهي.

ادبي خدمتون:

1936ع ۾ پاڻ "انجمن علم و ادب" جو پايو وڌايون، جنهن جي سهاري هيٺ ڪيترين ئي ادبي ڪانفرنسون ٿيون. ان ڪانپوءِ پاڻ هالن ۾ "الزمان پريس" قائم ڪيائون ۽ هفتيوار اخبار 'پاسبان' ۽ 'الزمان' ڪيترو وقت نڪتيون. 1950ع ۾ هالن مان سندن سرپرستيءَ ۾ ماهوار ادبي رسالو 'فردوس' جاري ٿيو جيڪو سنڌي ادب جو هڪ مڃيل رسالو ثابت ٿيو. 1952ع ۾ سيتا شهر مان، ماهوار سنڌي رسالو 'طالب المولىٰ' مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ سان ماستر جمعي خان 'غريب' جي ادارت ۾ جاري ٿيو. 1956ع ۾ حيدرآباد مان مخدوم صاحب جي سرپرستيءَ ۾ 'شاعر' نالي ماهوار رسالو پڌرو ٿيو. 1957ع ۾ پاڻ سنڌ جي شاعرن جي جماعت 'جميعت الشعراءِ' جا صدر چونڊيا ويا. 1954ع ۾ 'اداره روح ادب سنڌ' جو بنياد رکيائون، جنهن سهاري هيٺ فيبروري 1955ع ۾ هالن ۾ هڪ مخصوص انداز ۾ "راڳ جي ڪانفرنس" ٿي ۽ ماهوار رسالو 'روح ادب' جاري ٿيو.

نومبر 1955ع ۾ 'بزم طالب المولىٰ' جو بنياد پيو، جنهن جا پاڻ سرپرست ٿيا. 'بزم طالب المولىٰ' لاءِ پاڻ ڪڏهن به ڪنهن جي مالي مدد قبول نه ڪيائون. اُن وقت سڄي سنڌ ۾ بزم طالب المولىٰ تمام فعال نموني سان ڪم ڪيو ۽ ڪيترا سال ته هر مهيني ۾ هڪ طرحي مشاعرو منعقد ٿيندو هو ۽ هڪ ئي طرح ئي بزم طالب المولىٰ جي سڀني شاخن ۾ هڪ ئي ڏينهن ۽ هڪ ئي تائيم تي مشاعرو ٿيندو هو. شاعرن جي انهن محفلن جو سلسلو سو به اهڙي منظم طريقي سان شايد اڳ ڪڏهن ٿيو هجي. جنوري 1956ع ۾ بزم طالب المولىٰ جي سهڪار سان خواجه محمد عيسيٰ 'مست' جي اهتمام سان "لاڙ سنڌي ادبي ڪانفرنس" جو پايو پيو، جيڪا هر سال ٿيندي آئي. 1955ع ۾ پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا ميمبر ٿيا ۽ ان ڪانپوءِ به پيرا چيئرمين پڻ ٿيا.

مخدوم طالب المولىٰ جن جي تصنيف، تاليف ۽ ترجمو ٿيل ڪتابن جو ڪجهه وچور هن ريت آهي. (1) امام غزالي جا خط (ترجمو)، (2) اسلامي تصوف (تاليف)، (3) خودشناسي (ترجمو)، (4) شيطان، (5) بهار طالب، (6) رباعيات طالب، (7) يادِ رفتگان، (8) مثنوي عقل و عشق، (9) ڪشڪول، (10) سنڌ جو شڪار (11) مصريءَ جون تڙون، (12) ڪوڙ (13) مضامين طالب، (14) ڪافي، (15) شانِ سروري، (16) چپر ۾ چڙيون، (17) ديوانِ طالب المولىٰ، (18) سماع العاشقين سرور الطالبين.

سندن ڪتاب 'ڪافي' دراصل هڪ تحقيقي ڪتاب آهي، جنهن ۾ پاڻ سنڌي ڪافيءَ متعلق تحقيق ڪئي اٿن. ان کان علاوه 'ديوان طالب المولىٰ' ۾ پاڻ سنڌي الف ـ ب ۾ ڪجهه حرفن جو واڌارو ڪري، انهن تي به طبع آزمائي ڪئي اٿن. جيڪو ڪارنامو منهنجي خيال ۾ ان کان اڳ سنڌ جي تاريخ ۾ ڪنهن به نه ڪيو آهي. مخدوم طالب المولىٰ موسيقيءَ جو هڪ ڄاڻو هو پاڻ باقاعدي موسيقيءَ جي تربيت ورتائون. سنگيت جي ميدان ۾ سندن خدمتون وسارڻ زيادتي ٿيندي. پاڻ هڪ نئين راڳڻي 'زماني توڙي'، تخليق ڪيائون ۽ ان کان علاوه راڳيندڙن ۽ موسيقارن جي سرپرستي به ڪندا رهندا هئا. ڪيترين ئي موسيقيءَ جون ڪانفرنسون ۽ مقابلا ڪرائي فنڪارن کي انعام ڏئي سندن همٿ افزائي ڪندا رهندا هئا. مصري فقير ۽ حسين بخش 'خادم' سندن درباري فنڪار هئا.

تعليمي خدمتون:

مخدوم خاندان جون تعليم جي ميدان ۾ خدمتون سنڌ ۾ ڪنهن کان ڳجهيون نه آهن. مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول هالا، سروري اسلاميه ڪاليج هالا، طالب المولىٰ هاءِ اسڪول دادو ۽ ڪپري جي هاءِ اسڪول جي هاسٽل مخدوم صاحب جي تعيلمي خدمتن جو هميشه اعتراف ڪندا رهندا.

آخري اکر:

اسان جي ملڪ، قوم ۽ سماج جو هي مهابرش ۽ محسن انسان هاڻ جيئن ته اسان ۾ ڪونهي، مهذب قومن هميشه پنهنجي عظيم شخصن کي سڃاتو آهي ۽ انهن سان پنهنجا پيوند پختا ڪيا آهن ۽ انهن جي جاري ڪيل

الطاف شيخ

سڄاڻ سخنور مخدوم طالب المولىٰ[1]

مخدوم صاحب جن کي ڏاڍو مس (Miss) ڪريان ٿو. تعليم توڙي نوڪريءَ دوران ٻاهر رهيس. پر پنهنجي ڳوٺ هالا اچڻ تي مخدوم صاحب جن سان ضرور ملندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن اهو سوچي ته سندس طبيعت صحيح نٿي رهي، ڪين ڪيترائي ڪم آهن ۽ مصروف ٿا رهن. منهنجي وڃڻ ڪري، هنن جي آرام ۾ رخنو نه پوي. آءٌ نه ويندو هوس ته ڏينهن ٻن بعد پاڻ ئي ماڻهو موڪلي مون کي گهرائيندا هئا ۽ منهنجي لکڻين ۽ نون ڇپيل ڪتابن بابت پڇندا هئا ۽ وڌيڪ لکڻ لاءِ تمام گهڻي همٿ افزائي ڪندا هئا. اهو سندن ادب لاءِ چاهه هو جو مون جهڙن جي عزت افزائي ڪئي ويندي هئي. ملائيشيا وڃڻ کان اڳ ۾ پاڻ مون کي ان پاسي جي ملڪن جي شاعريءَ تي ڪجهه لکڻ يا ترجمو ڪرڻ لاءِ صلاح ڏنائون. شاعري پڙهڻ يا سمجهڻ مون لاءِ ڏکيو سبجيڪٽ رهيو آهي. البت ملئي، ٿائي، سينگاپوري، انڊونيشي اديبن جا جيڪي افسانا پسند آيم ٿي، سي ترجمو ڪندو پئي ويس. اهڙي طرح ڪتاب "ماستر ،ريامر جو بشنڪاڪ وڃڻ" وجود ۾ آيو. 1987ع ۾ ملائيشيا کان موڪل تي ڳوٺ آيس ته اهو ڳوٺ "نيو فيلڊس پبليڪيشن" طرفان ڇپجي چڪو هو ۽ مخدوم صاحب جن کي پيش ڪندي چيم "شعر ته نه، پر افسانا ترجمو ڪيا اٿم." پاڻ افسانن جا عنوان ڏسي مرڪندا رهيا.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب جن تي گهڻو ڪجهه لکي سگهجي ٿو پر هتي سيد مرتضىٰ شاه ڏاڏاهيءَ جو مخدوم صاحب جي شخصيت بابت فقط هي جملو ورجائيندس ته "پاڻ نهايت ئي درگذر ڪرڻ وارا، صابر شاڪر سهڻا سڀاجها، ماڪيءَ کان مٺي، ملنسار ۽ مهراڻ طبيعت جا مالڪ هئا." پاڻ سٺا ۽ مشهور شاعر، ممتاز اديب ۽ بااصول سياستدان هئا. سياستدانن جي خبر نه اٿم، پر اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن تي ڏاڍو مهربان هئا. هالا ۾ ٿيندي هوندي کان شعر و شاعريءَ جون محفلون ڏٺيونسين. بزم طالب المولىٰ سميت ڪيترين ئي ادبي انجمنن جي سرپرستي ڪيائون. ويتر سٺي ڳالهه اها آهي ته ادبي محفلن ۽ شعر و شاعريءَ سان لڳاءُ سندن فرزند مخدوم امين فهيم ۽ سندن پوٽي مخدوم جميل الزمان ۾ پڻ تمام گهڻو آهي.

1952ع ڌاري مخدوم صاحب جن 1950ع ڌاري سياست ۾ ڀرپور ونڻ شروع ڪيو. سندن رهنمائي چاچي مخدوم غلام حيدر جن ڪئي. 1953ع جي چونڊن ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تي بنا مقابلي چونڊجي آيا. پاڻ ان بعد مغربي پاڪستان اسيمبلي جي چونڊ ۾ نه بيٺا. مارشل لا کان پوءِ نئين آئين جي چونڊن ۾ پاڻ مرڪزي اسيمبلي تي ميمبر چونڊجي آيا. بقول جي ايم سيد صاحب جي "مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن جي طبيعت جو اصل لاڙو ادب ۽ ثقافت طرف زياده رهيو پر مڪاني ضرورتن ۽ وقتي مصلحتن جي بنا تي سياست حصو وٺندا رهيا." پاڻ پهرين مسلم ليگ ۾ هئا، پر 1967ع کان ڀٽي صاحب جي قائم ڪيل پيپلز پارٽيءَ جا باني ميمبر ۽ سينيئر وائيس چيئرمين رهيا. پاڻ 1970ع ۽ 1977ع ۾ قومي اسيمبليءَ جا ميمبر منتخب ٿيا.

مخدم صاحب جن جا ڪيترن ئي موضوعن تي ڪتاب لکيل آهن. "مخدوم صاحب جي وفات ڪانپوءِ چاليهي جي موقعي تي فيبروري 1993ع ۾ مخدوم امين فهيم کي گادي نشين بڻايو ويو. اهڙي طرح مخدوم امين صاحب

---

[1] هتان ذاتي زندگي جو احوال ڪڍيو ويو آهي. (ا.ت. ج)

ارڙهون نمبر گادي نشين آهي. پاڻ سياست جي ميدان ۾ سدائين سرخرو رهيو آهي. اسيمبلي ميمبريون ۽ وزارتن ماڻيندو رهيو آهي. مخدوم امين فهيم صاحب پڻ اديب ۽ شاعر آهي. پڙهيل ڳڙهيل، سياستدان، اديب، شاعر ۽ سنڌ جي باعزت خاندان جو فرزند هجڻ ڪري، کين ڪيترن ئي ملڪي توڙي غير ملڪي اهم ۽ مشهور ماڻهن سان ملڻ جا موقعا مليا آهن. ايوب خان ۽ ذوالفقار علي ڀٽي کان وٺي شيخ اياز ۽ جميل الدين عاليءَ تائين. جي ايم سيد ۽ پير پاڳاري کان وٺي غلام محمد گرامي ۽ ابن انشا تائين. سنگاپور جي لي ڪئان يو ۽ مليشيا جي مهاتير کان ياسر عرفات تائين. پاڻ چاهي ته پنهنجي زندگيءَ جون يادگيريون قلمبند ڪري ادب جي وڏي خدمت ۽ عوام کي پڙهڻ لاءِ دلچسپ مواد ڏئي سگهي ٿو. ملائيشيا ۾ 1989ع ۾ ٿيندڙ ڪامن ويلٿ جي ليڊرن جي گڏجاڻيءَ ۾" سندن انگلينڊ جي راڻي ايلزبيٿ ۽ ملائيشيا جي بادشاهه ازلان شاهه سان گڏ تصوير ڪڍڻ وقت، مون کيس اهڙي صلاح ڏني هئي ۽ هينئر به منهنجي اها خواهش آهي ته هو پنهنجو ڪجهه وقت ان قسم جي ملاقاتن ۽ يادگيرين کي قلمبند ڪرڻ لاءِ ڪڍي. ان حساب سان سندن فرزند ۽ مخدوم صاحب جو وڏو پوٽو جميل الزمان سياست سان گڏ چڱو وقت لکڻ پڙهڻ کي ڏئي رهيو آهي ۽ سندس هينئر ئي ڪجهه ڪتاب نثر ۽ نظم جا اچي چڪا آهن.

مخدوم طالب المولىٰ جي سياسي، سماجي، علمي ۽ ادبي خدمتن جي مڃتا طور کين تمغهءِ پاڪستان 1990ع ڏاري، هلال امتياز ۽ 1991ع ڌاري حڪومت سنڌ طرفان شاهه عبداللطيف ايوارڊ پڻ ڏنو ويو. سنڌ جو سڄاڻ سخنور مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ 11 جنوري 1993ع تي ٽيهتر سالن جي ڄمار ۾، علم ادب جي مشعل کي روشن رکندي راهه رباني وٺي ويو. دعا آهي ته شال رب پاڪ کيس جنت الفردوس ۾ اعلىٰ مقام عطا فرمائي. آمين.

آديسي اٿي ويا، ٿيا وطنون ڏور،
قائم جن سان ڪچهريون زنده هيون ضرور،
اهي مرد نه مون ڏٺا پيدا ٿي چوي.

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپيل نوان ڪتاب

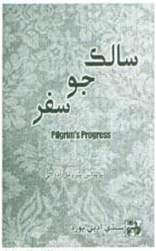

This page was prepared by Muhammad Umar Chand for community readers, students, research scholars with thanks to Sindhi Adabi Board website